UDK-008

YU ISSN 0350-7262

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XXXV

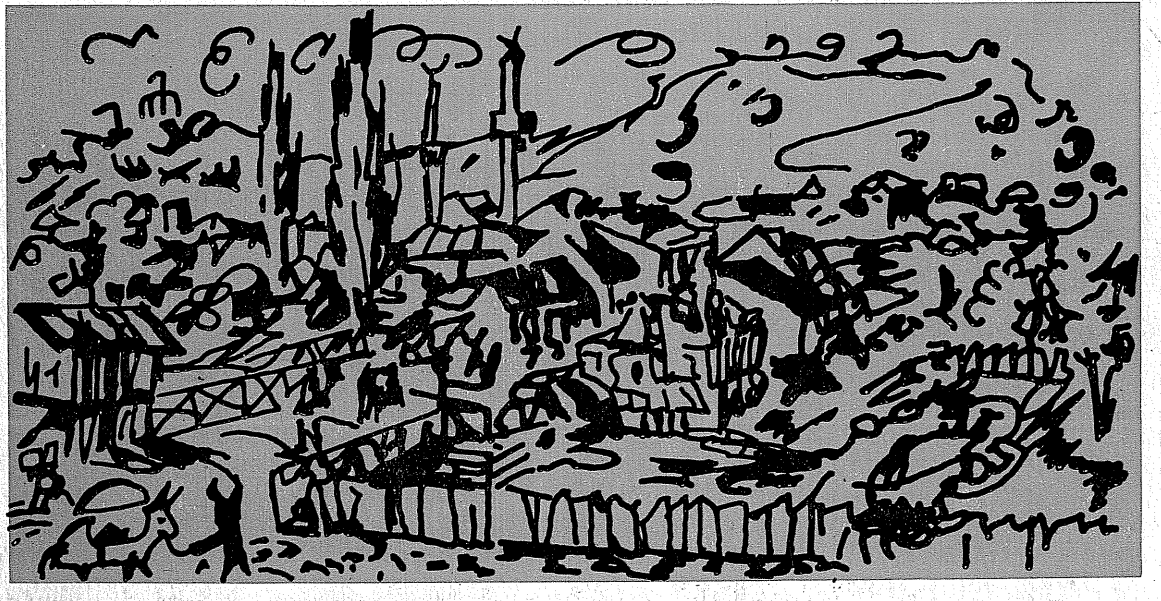

ЛЕСКОВАЦ

1995.

Издаје:
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ЛЕСКОВАЦ

*

Редакциони одбор:
Мр СРБАН МАРКОВИЋ
ЈОВАН ПЕТКОВИЋ
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ
Др ЖИВАН СТОЈКОВИЋ
ВЕРОЉУБ ТРАЈКОВИЋ

*

Главни уредник
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

Одговорни уредник
ВЕРОЉУБ ТРАЈКОВИЋ

*

Технички секретар
ЈУЛИЈАНА ПЕШИЋ

*

Штампа:
Графичко предузеће
„Напредак" — Лесковац
тел.: 52-215

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XXXV

ЛЕСКОВАЦ, 1995.

930.27 (497.11) "13"

Иван М. Ђорђевић

Монограм Дмитар у Љуботену

Посвећено Хранославу Ракићу

Није ретко да пред истраживача искрсну различита питања поводом неке готово непримећене појединости. Овом приликом желимо да укажемо управо на један такав случај. Реч је, наиме, о монограму Дмитар који је исклесан на надвратнику западног улаза у цркву Светог Николе у селу Љуботену, у Скопској Црној гори, цркви која је подигнута 1336/1337. године о трошку угледне властелинке, госпође Данице[1]. Од 1884, када је Иван Степанович Јастребов[2], објавио ктиторски натпис љуботенског храма, већина истраживача која се бавила црквом и садржином натписа није приметила да је монограм Дмитар на доњој страни надвратника саставни део овог натписа. Пошто је он од стране И. С. Јастребова[3], Павела Николајевича Миљукова[4], Љубомира Стојановића[5], Никодима Павловича Кондакова[6] и Јована Хаџи - Васиљевића[7] различито читан, Владимир Р. Петковић[8] га је поново објавио 1936, али саопштивши и то да је „на потрбушју горњег прага западних врата" монограм ДМТР. Две године касније, у за нашу средину драгоценом раду „Неколико натписа са зидова српских средњевековних цркава", Ђурђе Бошковић[9] доноси калк монограма, претпоставивши да је реч о монограму клесара, односно монограму клесаревог помоћника. И кратка белешка В. Р. Петковића и објашњење Ђ. Бошковића остали су до данашњег дана у историографији незапажени. Нама се чини да је монограм Дмитар у Љуботену вишеструко значајан и да му треба посветити посебну пажњу.

Надвратник изнад улазних врата у љуботенску цркву Светог Николе је од „кречњака бледо жуте боје" и његове су димензије 216 x 35 x 16 cm[10]. На западној страни је већ поменути ктиторски натпис, исклесан у три реда, са словима величине 5 до 7 cm, и она су дубљена. Садржај и величина редова су поуздано занатски распоређени, и то тако што је први ред краћи од другог, а последњи је најдужи. Треба запазити да је оваквом организацијом на надвратнику остало прилично празног простора. На северној страни, дакле испред почетка редова, исклесан је Голготски крст са криптограмом П Х Ф П[11]. Доња ивица надвратника је на уобичајени начин заобљена. Текст натписа у преводу на савремени српски језик гласи: „Сазида се овај божанствени храм светог великог оца Николе, подвигом и трудом госпође Данице у дане Стефана краља Душана, а држаше син старији Бојко Матку, а други син Звечан са Ситницом у лето 6845"[12]. По данашњем рачунању излази да је натпис исклесан између 1. септембра 1336. и 31. августа 1337. године[13]. Коначно, на доњој површини надвратника, тачно испод имена града Звечана, налази се крстолики монограм Дмитар. Он је, за разлику од слова натписа, добијен дубљењем основе, тако да слова излазе из површине. Дакле, реч је о клесарски сложенијем захвату и ова чињеница упозорава да је монограм Дмитар свечаније урађен од осталих слова натписа.

Претходна запажања враћају нас на почетак нашег саопштења. Један мало или никако запажени монограм поставља читав низ озбиљних питања. Прво, да ли се формом монограма може саопштити име ктитора? Друго, да ли је могуће да је у овако поуздано организо-

ваном клесању ктиторског натписа дошло до грешке, па је име другог Даничиног сина у главном натпису изостало? Треће, није ли то из неког разлога намерно учињено, пре свега са жељом да се име Дмитар прикрије, и то на два начина: кроз форму монограма и стављањем на доњу површину надвратника? И четврто, да ли је изостављање у натпису имена управника „славног града Звечана"[14] 1336/1337. имало неко значење?

Не желећи да овом приликом говоримо о историји форме монограма[15], дужни смо подсетити да је опште познато да ктитори црквава православног света често користе монограм да би саопштили своје име, титулу или функцију у државном систему. За разлику од новца код старих Грка и Римљана, или печата и прстења Византинаца, где се поставља проблем суженог простора, појава монограма ктитора на монументалним црквама, и у њима последица је, пре свега, жеље да се наручилац задужбине што скромније покаже именом. Бројни су примери оваквог начина клесања, исписивања или чак ливења имена, а као најпознатији су, свакако, монограми цара Јустинијана и царице Теодоре на капителима у Светој Софији[16] и Светим Србу и Вакху у Цариграду[17]. Међутим, имајући на уму наш проблем - монограм Дмитар у Љуботену - мислимо да треба указати на још неколико примера. На надвратнику улаза у цариградску цркву Богородице Панахранте била су првобитно три монограма и они су заједно чинили текст молитве ктитора Константина Липса (X в.)[18]. У цркви Христа Хоре у Цариграду, у корнишу основе, на четири кардиналне тачке храма, четири су монограма и они дају следећи текст: „Теодор Метохит логотет и ктитор" (поч. XIV в.)[19]. Монограм је био форма за исказивање ктиторства и васељенском патријарху Нифону I на његовој задужбини, цркви Светих Апостола у Солуну (1310 - 1314)[20]. Поред монограма са текстом „Нифон, архиепископ, ктитор", монограма који су на западној фасади и на капителима спољне припрате, бележимо и занимљиво сложен текст на надвратнику западног портала; патријарх Нифон је поручио да му се с предње стране исклеше „патријарх и ктитор", а на бочним странама, на површинама испуста, дакле скривено, „Н(и)" на северној страни, и „ф(он)" на јужној[21]. Циборијум охридске катедрале Свете Софије показује монограме његовог наручиоца, архиепископа Григорија (1317)[22]. И на црквама Мистре, на Пелопонезу, често се користи монограм. Издвајамо монограм Лава Мавропапа изнад улаза у Богородицу Перивлепту[23] и монограме протостратора Јована Франгопула уз прозоре његове задужбине манастира Пантанасе[24]. Из наше средине поменућемо само сликане монограме краља Милутина на капителима у Старом Нагоричину (1316 - 1318), који свакако имитирају клесане[25]. Дакле, љуботенски монограм није потпис клесара, како је претпоставио Ђ. Бошковић[26], већ име другог сина госпође Данице. То потврђује, уосталом и чињеница да је монограм Дмитар исклесан тачно испод топонима Звечан.

Могућност грешке, односно немарност клесара по нашем дубоком убеђењу треба одбацити. Прво и пре свега ту је, видели смо, поуздано занатски организован натпис на надвратнику, у који је могло стати и име Дмитар. Уз то, и да је клесар хтео да поправи грешку, могао је да исклеше и пуно име а не монограм, те се сада поставља кључно питање, није ли било намерног прикривања, и то како формом монограма тако и местом (доњи део надвратника). Већ податак да је монограм Дмитар многим истраживачима љуботенске цркве у XIX и XX веку остао скривен, доста говори. Сва је прилика да је неком 1336/1337. године било очигледно стало да се име управника града Звечана прикрије, пошто је у том граду, насилно или не, у јесен 1331. године, скончао свој живот управо збачени краљ Стефан Дечански. На овом месту треба поменути основне податке о догађајима током 1331. године[27]. Први сукоб између Дечанског и Душана избио је у јануару месецу, док је измирење уследило у априлу. Међутим, нови сукоб је избио у августу. У среду, 21. или 28. августа Дечански је заробљен, а већ 8. септембра Душан се крунисао за краља. Непуна два и по месеца касније, 11. новембра 1331, Стефан Дечански је умро у Звечану. Два главна извора која говоре о преврату, византијски хроничар Ниџифор Григора и српски писац познат као Данилов ученик, свако на свој начин, за смрт Дечанског „оптужују" српску властелу. Много директнији је Григора: „Сина [Душана, прим И. М. Ђ.] је то нагонило на страх и подозрење које су вероватно његови вршњаци посејали у него-

ву узбуркану душу, тако да се на крају одлучио да се одметне и устане на оца. Када су тамошњи великаши, војводе и војни заповедници и сви који су били сити очеве дуге владавине, видели да он такве ствари смера, сваки га је тајно посетио и распаљивао његове мисли о устанку. После мало дана придобили су га на своју страну, побудили да поведе рат против оца и прогласили га за самодржавног краља Србије. У току више дана мало по мало сви су прешли на његову страну, цео изабрани део војске, и без муке ухвативши оца изручише га сину у узама. Затим су га ставили у тамницу против воље и уз негодовање сина, који је ипак ћутао не могући се супроставити сили мноштва, јер се бојао да и њега самога не задеси неко зло. Није прошло много дана, а старога краља су удавили у тамници..."[28] На овај опис Нићифора Григоре можда и нисмо морали обратити пажњу да око 1340,[29] можда у Пећи, није кроз Житије Стефана Дечанског од Даниловог ученика објављена шира званична српска верзија сукоба Дечанског и Душана[30], верзија која се поклапа са Григориним виђењем, пре свега по питању одлучујуће улоге српске властеле[31]. Сасвим бираним речима, из опште познатих разлога, Данилов ученик овако пише о трагичном крају Дечанског, пошто је претходно саопштио како су несретног краља ухватили: „А после овога шта? Овај христољубиви син његов савећање учини са својом властелом, и би заповеђено да родитељ његов буде одведен са својом женом у славни град Звечан, и да се тамо чува, док не учине неко измирење међу собом. После овога посла веснике у све државе отачаства свога, и када силни ово чуше, сви долазећи клањаху му се; и тако му се све државе његова отачаства предадоше у руке. Јер Бог најмилосрднији 'све што усхте, и створи'. Када је после овога прошло мало времена, овај родитељ у таквом пребивању, као што напред указасмо, промислом Божијим (јер нико не може побећи од природне везе смрти, јер нико, љубимци моји, не зна, у који ће се дан или час душа разлучити од тела), када се нико није надао, овај благочастиви и христољубиви краљ Урош III предаде свој дух Господу. И пренесено би његово тело часно од христољубивог сина његова Стефана, и положише га у рукотвореном његовом манастиру у цркви Вазнесења Господњег на месту званом Дечани. И ту лежи и до овога дана"[32].

Из наведених исказа може се поуздано закључити да је побуну против оца водио, вољно или невољно али свакако притиснут од властеле, сам Душан[33], и да је Дечански скончао у „славном граду Звечану", „славном граду" како каже Данилов ученик, и како то ми знамо из других средњевековних извора, иначе познатом утврђењу на улазу у Ибарску клисуру[34]. Пошто смо напред утврдили да је 1336/1337. године управник Звечана био син госпође Данице Дмитар, нама се нуде два могућа објашњења, оба заснована на чињеници да код Срба у XIV веку угледна и пре свега одана владару властела заузима важне политичке, војне и државне функције. Дакле, или је у подели властеле на оне који су уз Дечанског и оне који су уз Душана Дмитар био на страни Душана, или је, што није искључено, сам Дмитар био управник града у коме је, насилно или не, скончао свргнути краљ Стефан Урош III Дечански. Прикривање имена Дмитар у Љуботену, у сваком случају, показује да је 1336/1337. у високим круговима српског друштва још увек било свеже сећање на преврат из августа 1331. године, и да су се неке личности трудиле да се овај догађај, очигледно прилично жесток, у интересу државе и у интересу њихове личне сигурности препусти забораву.

Податак да се млађи син ктиторке Љуботена госпође Данице звао Дмитар поставља и неминовно питање да ли би се нека личност, нама позната из извора, могла идентификовати са управником града Звечана? Међутим, пре него што изнесемо нашу претпоставку дужни смо, укратко, упозорити на друга размишљања о подацима саопштеним у љуботенском натпису. Највећа пажња, разумљиво, поклоњена је старијем Даничином сину Бојку који „држи" Матку, област југозападно од Скопља, поред реке Треске. По свему судећи, језгро његовог поседа представљали су топоним Стара Матка и плодна зараван испод данашњег села. Помишља се да би Бојко могао бити ктитор Богородичине цркве манастира Матке, мада је утврђено да је архитектура ове грађевине налик црквама друге половине XIV столећа[35]. С друге стране, у непосредној близини села Матке су мало утврђење[36] и црква Свете Недеље[37], која је, такође, из XIV века, и они би могли припадати Бојковој области

Матка[38], нарочито ако знамо да је до Првог светског рата на јужном зиду Свете Недеље био портрет неког властелина[39]. За нас су корисне и изложене претпоставке о изостајању у љуботенском натпису имена супруге, госпође Данице. Загорка Расолкоска - Николовска је мишљења да се „супруг не помиње у натпису, ... због тога што је већ мртав"[40]. Уз то, она претпоставља да је Даничин супруг био „у служби, пре свега, краља Стефана Дечанског, јер касније, у време краља Душана, његови синови заузимају врло значајна места..."[41] Имајући на уму податке о ктиторима српских властеоских задужбина у доба Немањића, обе претпоставке треба прихватити. Нема сумње да је реч о веома угледној породици, што показују не само положаји два Даничина сина већ посебно монументалност цркве Светог Николе у Љуботену[42]. Уистину, Даничина задужбина се по величини, начину зидања и украсу може мерити са најбољим остварењима српске властеоске архитектуре епохе Немањића. На пример, овакве грађевине поручују двојица најмоћнијих великаша Дечанског и Душана, војвода или протосеваст Хреља[43] и велики војвода Јован Оливер; први је подигао цркву Арханђела Михаила у Стипу (до 1334-1336)[44], а други храм исте посвете у Леснову (1340/1341)[45]. Дакле, то је била и врло имућна породица. На овом месту треба истаћи још један податак. Од двојице синова госпође Данице млађи, Дмитар, има важнију функцију - управљање „славним градом Звечаном"[46]. Коначно, вратимо се горе постављеном питању. Тражећи међу нама познатом српском властелом личности које би се могле довести у везу са Даничиним синовима, мислимо да није искључено да су Бојко и Дмитар у ствари Дмитар и Борислав,[47] - синови тепчије Хардомила. Они су поменути у једној повељи краља Стефана Дечанског из 1327. године[48], када је вођен спор између њих и Хиландараца око међа хиландарског поседа у близини села Косорића[49]. Пошто је утврђено да су браћа заиста користила хиландарски посед, он је враћен Хиландару. Овај акт је за нас занимљив и због других података. С једне стране, можемо закључити да тепчија Хардомил 1327. није више жив[50], а с друге, да су на суђењу присутна оба брата али у име обојице иступа Дмитар[51]. Он се прво наводи, мада се не каже ко је од браће старији, како то стоји у натпису цркве Светог Николе у Љуботену. На крају, узимајући у обзир да млађи син госпође Данице Дмитар 1336/1337. има важнију функцију од старијег Бојка, и уз то да у љуботенском натпису није поменут Даничин супруг, наша претпоставка изгледа није сасвим без основа.

Напомене

1. О цркви Светог Николе у Љуботену cf. Ж. Татић, Архитектонски споменици у Скопској Црној Гори (II). Љуботен, Гласник Скопског научног друштва II, Скопље 1926, 93-108; В. Р. Петковић, Живопис цркве у Љуботену, Ibid., 109-124.

2. И. С. Јастребов, Путовање по Старој Србији, Гласник Српског ученог друштва LVII, Београд 1884, 57.

3. Ibid.

4. П. Н. Милюковъ, Христянскія древности Западной Македоніи, Извѣстія русскаго археологическаго института въ Константинополѣ, IV, 1, София 1899, 129.

5. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, Београд 1902, 29, бр. 66.

6. Н. П. Кондаковъ, Македонія, Археологическое путешествье, Санктпетербургъ 1909, 177-178, сл. 116.

7. Ј. Хаџи-Васиљевић, Скопље и његова околина, Скопље 1930, 458.

8. В. Р. Петковић, Записи и натписи у старим српским црквама Старинар III сер. X-XI, Београд 1936, 43.

9. Ђ. Бошковић, Неколико натписа са зидова српских средњевековних цркава, Споменик Српске краљевске академије LXXXVII, Београд 1938, 9-10.

10. За изглед и опис овог надвратника cf. Г. Томовић, Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974, 56; М. Ивановић, ћирилски епиграфски споменици из Србије, Црне Горе и Македоније (одливи), Каталог народног музеја, Београд 1984, 15, фото бр. 12. Код ових истраживача није поменут монограм Дмитар, а то није учињено ни код З. Расолкоске-Николовске, О владарским портретима у Љуботену и времену настанка зидне декорације, Зограф 17, Београд 1986, 45 (са старијом литературом).

11. Није нам познато разрешење овог криптограма, иако је по српским црквама често сликан крст са различитим криптограмима, cf. G. Babić, Le croix a cryptogrammes, peintes dans les èglises serbes de XIIIe et XIVe siècles, Byzance et les Slaves - Mèlange Ivan Dujčev, Paris 1979, 1-13. Може се помишљати да је клесар направио грешку и да је прво слово криптограма било у грчком-предлошку $\widetilde{\Phi}$, а то би онда био следећи криптограм $\widetilde{\Phi}\,\widetilde{\text{X}}\,\widetilde{\Phi}\,\widetilde{\Pi}$ који даје *Φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσιν* („Светлост Христова све осветљава"). Да наша претпоставка није без основе показује чињеница да се управо овај криптограм налази на отворима цркава, као што је

на пример у цркви Богородице Бистричке у Вољавцу, cf. J. Илић, Црква Богородице у Бистрици - Вољавац, Зборник за ликовне уметности 6, Нови Сад 1970, 213, црт. 3, или у Старом Нагоричину, cf. Б. Тодић, Старо Нагоричино, Београд 1993, 63, сл. 3. О овом криптограму у српском зидном сликарству cf. G. Babić, op. cit., 7-8.

12. За српскословенски текст cf. Г. Томовић, op. cit., 56; М. Ивановић, op.cit., 15.

13. Ово нарочито подвлачимо, пошто је код свих издавача натписа забележена само 1337. година.

14. Тако Данилов ученик назива град Звечан, cf. Данилови настављачи. Данилов ученик, други настављачи Даниловог зборника, приредио г. Мак Данијел, Београд 1989, 64.

15. О монограму cf. енциклопедијске јединице: Dictionnaire d' archèologie chrètienne et de liturgie, XI, 2. Paris 1936, col. 2369-2392; Der kleine Pauli, Lexikon der Antike in fünf Bänden, 3, München 1979, col. 1413; The Oxford Dictionary of Byzantium, 2, New York - Oxford 1991, 1397-1398.

16. W. F. Folbach, Frühchristliche Kunst, München 1958, Taf. 196, 199, 203.

17. Ibid., Taf. 188. монограми цара Јустинијана и царице Теодоре били су клесани и на капителима цркве Светог Јована Богослова у Ефесу, cf. K. Kautsch, Kapitellstudien, Berlin - Leipzig 1936, 176-177, Taf. 36, 567a-e.

18. T. Macridy - A. H. S. Megaw - C. Mango - J. W. Hawkins, The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul, Dumbarton Oaks Papers 18, Washington 1964, 259, figs. 14-15.

19. I. Ševčenko, Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of His Time, The Karye Djami, 4, ed. P. A. Underwood, Princeton 1975, 39, fig. C.

20. J.M. Spieser, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique, Travaux et mèmories 5, Paris 1973, 168-169, Pl. V, Fig. 3, Pl. VI, Fig. 1-6. Cf. калкове натписа у Thessaloniki and its Monuments, Thessaloniki 1985, 99-100.

21. J. M. Spieser, op. cit., 169, Pl. V, Fig. 3; Thessaloniki and its Monuments, 99.

22. A. Grabar, Sculptures byzantins du Moyen âge, II, Paris 1976, 149-150, Pl. CXXXIX, a, c. Cf. и калкове код А. Дероко, Споменици архитектуре IX-XVIII века у Југославији, Београд 1964, сл. 26.

23. G. Millet, Inscriptions byzantines de Mistra, Bulletin de corespondance hellénique XXIII, Paris 1899, 133.

24. Ibid., 134-136.

25. Н. Окуњев, Грађа за историју српске уметности. 1 Црква Светог Ђорђа у Старом Нагоричину, Гласник Скопског научног друштва V, Скопље 1929, 120, сл. 29; G. Millet - A. Frolow, La peinture du Moyen âge en Yougoslavie, III, Paris 1962, Pl. 74, 3-4, Pl. 75, 2-3; cf. и Б. Тодић, op. cit., 87, црт. 3. Веома су познати и сликани монограми краља Милутина у Грачаници (1321), cf. Р. Петровић, Монограми краља Стефана Уроша II Милутина у Грачаници, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XIII, Београд 1981, 105-114. Коментаришући примере монограма из Старог Нагоричина и Грачанице С. Ћурчић, Грачаница. Историја и архитектура, Београд - Приштина 1988, 21, сматра да је то „знак директног угледања на византијску архитектуру". О монограмима ктитора у нашој средини је посебно писала С. Габелић, Нови податак о севастократорској титули Јована Оливера и време сликања лесновског наоса, Зограф 11, Београд 1980, 55-57, са навођењем приличног броја примера православног света.

26. Ђ. Бошковић, op.cit., 10 је вероватно имао на уму два позната примера помињања протомајстора у Дечанима, cf. Г. Томовић, op. cit., 54, и у Љубостињи, cf. Ibid., 84.

27. Cf. М. Маловић, Стефан Дечански и Зета, Историски записи XLI, Титоград 1979, 63-68; Византијски извори за историју народа Југославије, VI, Београд 1986, 212-213, нап. 116-118 (С. Ћирковић)

28. Византијски извори, 211-212.

29. О времену и разлозима настанка Житија Стефана Дечанског cf. Данилови настављачи, 21 (Г. Мак Данијел). Пошто се у Житију не говори о Дечанском као светитељу, оно је морало настати до лета 1343. године, када је било увртење Дечанског у светитеље, cf. И. М. Ђорђевић, Представа Стефана Дечанског уз олтарску преграду у Дечанима, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XV, Београд 1983, 38; Д. Корać, Канонизација Стефана Дечанског и промене на владарским портретима у Дечанима, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 291-292.

30. Данилови настављачи, 64-65. Разлог сукоба са оцем кратко саопштава и сам Душан, у аренгама две повеље и у свом Законику, cf. Д. Корać, Повеља краља Стефана Душана манастиру Свете Богородице у Тетову, Зборник радова Византолошког института XXIII, Београд 1984, 160, 162; Id., Канонизација, 289.

31. О улози властеле у превратy cf. Г. Острогорски, Душан и његова властела у борби са Византијом, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд 1951, 81-82; М. Маловић, op.cit., 66-68; Византијски извори, 212, нап. 116 (С. Ћирковић).

32. Данилови настављачи, 64-65.

33. О Душановој одговорности за смрт Стефана Дечанског cf. А. Соловјев. Када је Дечански био проглашен за свеца, Богословље, IV, 4, Београд 1929, 288-292; М. Маловић, op. cit., 66-68.

34. В. Јовановић, Средњовековни град Звечан, Старинар н. с. XIII-XIV, Београд 1965, 137-150; Id., Археолошка истраживања средњовековних споменика и налазишта на Косову, Зборник Округлог стола о научном истраживању Косова, Београд 1988, 35-36.

35. О томе посебно Г. Суботић, Охридска сликарска школа XV века, Београд 1980, 141-142, Нап. 193 (са старијом литературом).

36. V. Lilčić, An Example of a Medieval Monastry Fortification from Macedonia, Balcanoslavica 11-12, Prilep 1984-1985, 185-186.

37. М. Ђоровић- Љубинковић, Црква Свете Недеље над клисуром Треске и проблем њеног датовања, Зборник заштите споменика културе II, Београд 1952, 93-106.

38. V. Lilčić, op. cit., 185-186, претпоставља да је град данас познат као „Марков град", Бојково утврђење.

39. М. Ђоровић-Љубинковић, op. cit., сл. 6.

40. З. Расолкоска-Николовска, op. cit., 50.

41. Ibid.

42. О архитектури цркве cf. G. Millet, L 'ancien art serbe, Paris 1919, 112-114, fig. 118-119; Ж. Татић, op. cit., 90-108; А. Дероко, Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији, Београд 1962, 147, 151, сл. 230, 259; S. Ćurčić, Architecture in the Byzantine Sphere of Influence Around the Middle of Fourteenth Century, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 57, 60.

43. Пошто није искључено да је Хреља у доба Дечанског у српској држави имао титулу војводе, cf. С. Новаковић, Стара српска војска, Београд 1893, 35, 61, а знамо да је у тренутку прилагања цркве Хиландару Хреља носилац титуле протосеваста, cf. С. Новаковић, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 402, оставили смо обе могућности.

44. За датовање cf. С. Ћирковић, Хрељин поклон Хиландару, Зборник радова Византолошког института XXI, Београд 1981, 103-117. О архитектури cf. G. Millet, op. cit., 114-115, fig. 120-121; Ђ. Бошковић, Белешке са путовања, Старинар III сер. VII, Београд 1932, 98-100; А. Дероко, op.cit., 147, 151, сл. 228, 255.

45. Камени ктиторски натпис-повеља исклесан је између 1. септембра 1340. и 31. августа 1341. године, cf. Г. Томовић, op.cit., 56-57; Id., Повеља манастира Леснова, Историјски часопис XXIV, Београд 1977, 83-102, где је наведена само 1341. година. За архитектуру cf. G. Millet, op. cit., 116-119, fig. 122-124; Ђ. Бошковић, op. cit., 88-90.

46. Cf. supra.

47. По усменом обавештењу колеге Митра Пешикана, коме дугујемо захвалност, не постоји теоријска препрека да је Бојко хипокористик од Бориславе.

48. С. Новаковић, Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога, Београд 1877, 346-348.

49. Ово село и данас постоји код Пећи, и то под именом Косурић, cf. М. Ал. Пурковић, Попис села у средњевековној Србији, Годишњак Скопског филозофског факултета IV, 2, Скопље 1940, 105.

50. С. Новаковић, op. cit., 346. О тепчији Хардомилу cf. Id., Византијски чинови и титуле у српским земљама XI-XV века, Глас Српске краљевске академије, Београд 1908, 201; М. Благојевић, Тепчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској, Историјски гласник 1-2, Београд 1976, 25.

51. С. Новаковић, Примери, 346.

Dr Ivan M. Djordjević

THE MONOGRAM DMITAR IN LJUBOTEN

On the lintel of the western entrance of the church St. Nicholas in the village Ljuboten in Skopska Crna Gora, a monogram Dmitar was engraved which many explorers simply didn't notice. It was the integral part of the donator's inscription on the church in Ljuboten which was engraved between 1 September 1336 and 31 August 1337.

The cross-like monogram was engraved by scooping out the base so the letters can be said to emerge from the surface. This was more complicated way of engraving and it tells us that this monogram was done more solemnly than the other letters within the inscription. This is the reason why the author of this work pays special attention to it and comes out with, a series of suppositions considering the history of this period.

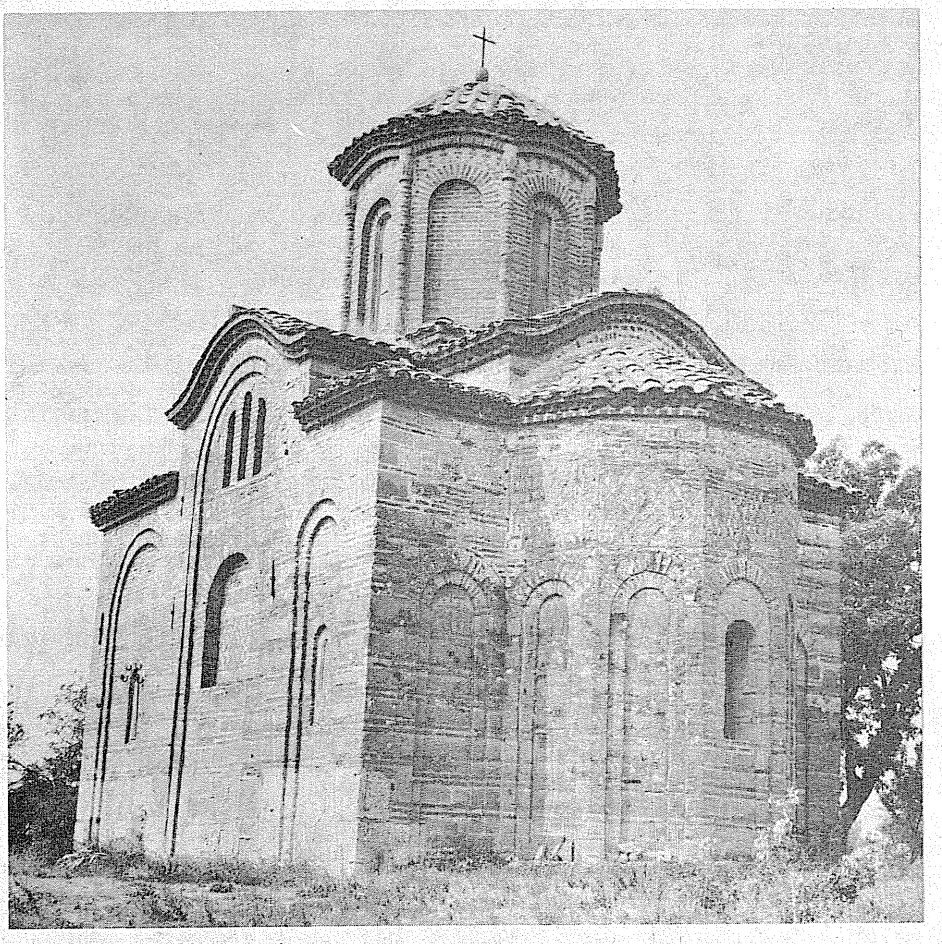

Љуботен, црква Светог Николе, 1336/1337

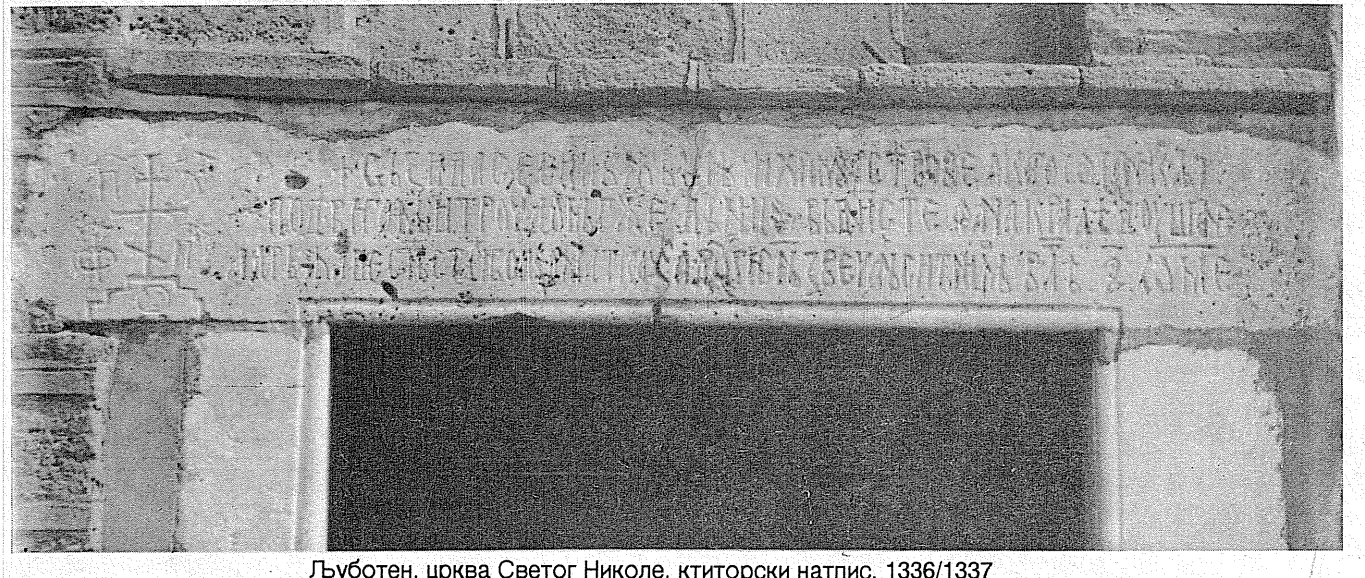

Љуботен, црква Светог Николе, ктиторски натпис, 1336/1337

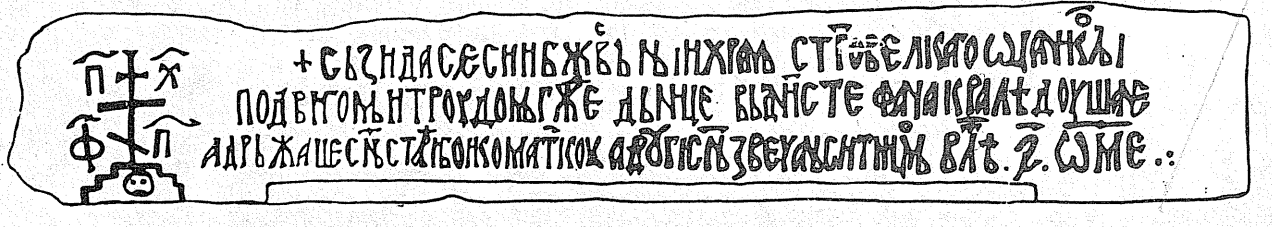

Љуботен, црква Светог Николе, калк ктиторског натписа, 1336/1337 (по Г. Томовић)

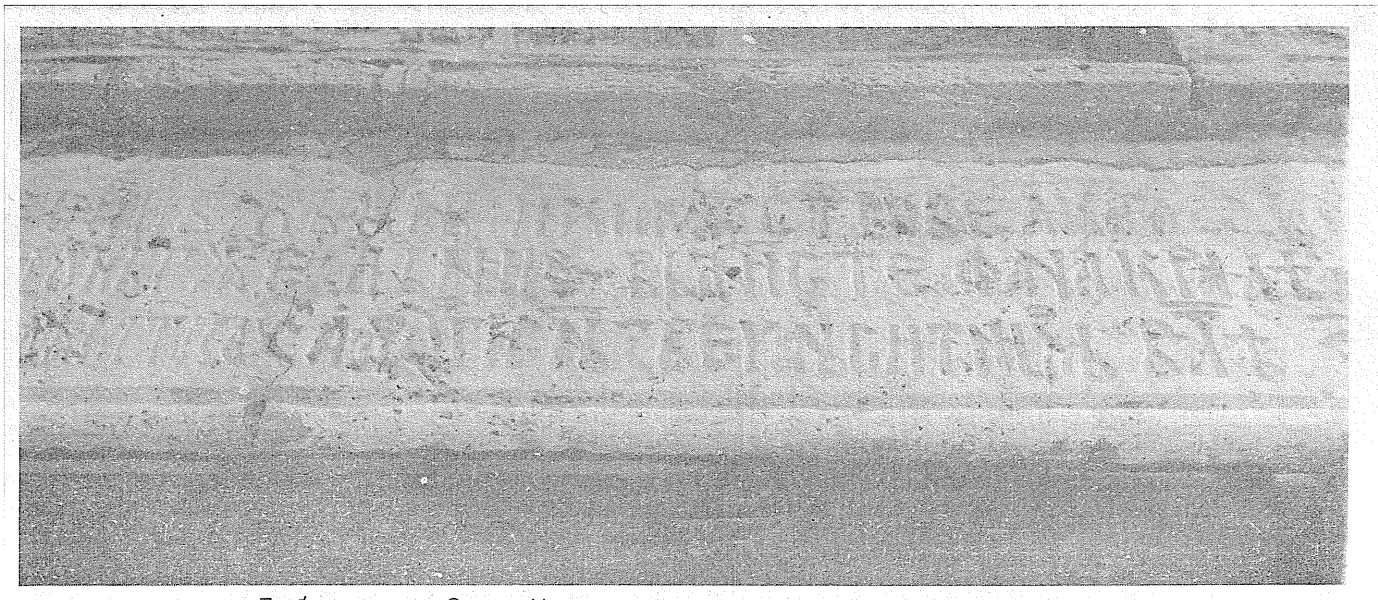

Љуботен, црква Светог Николе, ктиторски натпис и монограм Дмитар, 1336/1337

Љуботен, црква Светог Николе, монограм Дмитар, 1336/1337

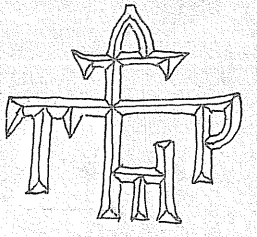

Љуботен, црква Светог Николе, калк монограма Дмитар, 1336/1337 (цртеж Д. Тодоровић)

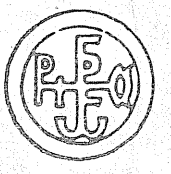

Охрид, црква Свете Софије, монограми архиепископа Григорија са циборија, 1317 (по А. Дероку)

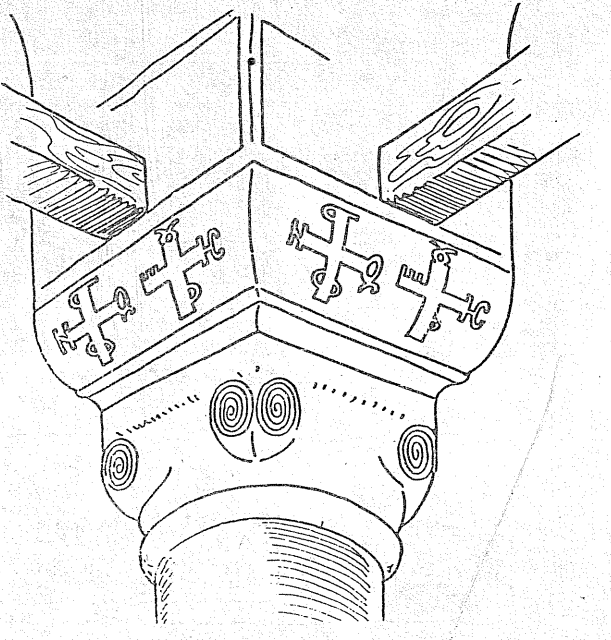

Старо Нагоричино, црква Светог Ђорђа, сликани монограми краља Милутина, 1316-1318

902/904 (497.11)

Игор Богдановић
Мирослава Јоцић
Петар Поповић

Сондажна истраживања локалитета ХИСАР (Лесковац)[1]

Хисар је узвишење које има доминантан положај у односу на градско језгро. Налази се између река Ветернице и Јабланице, на коси која се пружа према југозападу. Овај крак завршава се платоом, који је са три стране окружен падинама, док је од побрђа одељен седлом. Окренут је према североистоку и Сувој планини, смештен у котлини Јужне Мораве. Због своје археолошке вредности Хисар је одавно скренуо пажњу како аматера-истраживача, тако и стручњака и у литератури је означен и донекле обрађен као значајан археолошки локалитет.[2]

Према прикупљеном материјалу који се чува у Народном музеју у Лесковцу, најстарији подаци о Хисару потичу из касног неолита. Ту су нађени комади кућног лепа и фрагменти керамике, што би указивало на остатке насеља. Нешто прецизније податке пружа налаз бакарне секире која припада касној винчанској култури (Винча-Плочник II), односно Градачкој фази III, приближно крају V или почетку IV миленијума пре н.е.[3] Сличан локалитет, Градац код Злокућана, налази се само десетак километара даље. О дугом животу на овом месту сведоче и малобројни фрагменти посуда из бакарног, бронзаног и гвозденог доба.[4] На основу опека, керамике и нумизматичких налаза, на Хисару је изграђено утврђење у римском и палеовизантијском периоду.[5] Крајем XVIII века забележени су први подаци о средњевековном утврђењу. Касније се остаци фортификације нису уочавали пошто је грађевински материјал коришћен за изградњу Лесковца, а на платоу су засађени виногради.[6] Очигледно Хисар је временом доживео велике промене, тако да је данас веома тешко утврдити битне карактеристике овог, без сумње, значајног локалитета са сложеном научном проблематиком.

Плато је оштећен јер су током времена предузимани земљани радови, земља је скидана и одношена на друга места; грађен је приступни пут и вршена нивелација и укопавање војних објеката, па је овај археолошки локалитет знатно оштећен, јер су на њему извршене радикалне промене без икаквог удела стручњака. Од 1945. године, нису вршена никаква истраживања. Тек су маја 1994. започета прва мања сондажна ископавања са намером да се испитају стратиграфија и културно-хронолошка припадност овог налазишта.

Плато има облик неправилног троугла, димензије 150 x 110 x 120 м, висине око 70 м. Испитане су три сонде, укупне површине око 50 м^2 (сл. 1). Сонда 1 отворена је на источној периферији платоа, на месту где није било већих укопавања. Непосредно у близини прве сонде, на самој ивици платоа, отворена је сонда 3, чија је основна намена била да се утврде могући остаци фортификације и њихов однос према културном слоју. На западној периферији платоа отворена је сонда 2, на месту постојећег мањег укопавања, што је омогућавало директан приступ интактном слоју. Све сонде дале су материјал сличних карактеристика. (в.сл. 1)

Сонда 1, величине 5 x 5 м (сл. 2). Добија се веома једноставна ситуација: после хумуса дебљине око 10 цм, долази слој од 0,7 до 0,8 м мрке земље, уједначене боје и квалитета. На целој дубини пронађене су људске кости и фрагменти керамике, опека и животињских костију. Керамика је уситњена и припада како преисторијском тако и каснијим периодима. Испод овог слоја је стерилна, жу-

тамрка пескуша са ситним каменом. Тек у основи са здравицом, у средишњем делу сонде, запажају се две јаме кружног облика. Испуњене су комадићима запечене земље, лепа и гари. За разлику од јаме 2, где се налазило мало керамике, јама 1 пружила је нешто више примерака керамике карактеристичне за рановизантијски период. (Т. I/5; Т. II/1-8; сл. 2.)

Сонда 2, величине 3 x 3 м (сл. 3). Има карактеристике као и сонда 1: испод зоне мрке земље, која претставља културни слој, налази се здравица. У овом случају је, због поменутог укопавања, слој са фрагментима керамике и животињских костију захватао само мањи део. У здравицу су биле укопане две јаме, од којих је једна, у виду бунара, била дубока скоро један метар и имала занимљив инвентар. Уз зидове јаме запажа се интензивна гар, а садржај чине наизменичне зоне сивомрке земље са гаром, пепелом и интензивним гаром. Нађени су фрагменти керамике, неколико комада стакла, две обрађене кости, гвоздене алатке и једна остава бронзаног новца, кованог између 518. и 573/4. године. (Т. III/1-6; сл. 5)

Сонда 3, величине 3 x 5 - 5 м (сл. 4). Налази се на ивици платоа и отворена је према падини, па је што се више ишло у дубину добијала веће димензије и показала нешто сложенију стратиграфију. Профил унутрашњег дела сонде (према платоу), у основи задржава исте одлике као и у претходним сондама. Између хумуса и здравице налази се слој са мрком земљом и ситним фрагментима керамике, који је према косини нешто тањи, око 0,4 м. Непосредно уз западни профил, између мрке земље и здравице, налази се зона са фрагментима праисторијске керамике. (Т. I/1-4) С друге стране, према падини, ситуација се разликује: испод хумуса налазе се зоне са земљом и малтерним прахом, комадима малтера и камена и шутом. Услед одроњавања на ивици платоа грађевински шут захвата доње делове сонде, одакле се спушта даље низ падину. Са ове стране платоа јасно се уочава потпуна девастација некадашње фортификације. (в. сл. 4.)

Ако занемаримо старија проучавања, која говоре о утврђењу и археолошким налазима, нови резултати истраживања на Хисару упућују на три основна хронолошка раздобља. Нови резултати односе се само на затворене целине и на средњовековну некрополу која, мада оштећена и делимично истражена пружа довољно података за извесне закључке. Културни слој, између хумуса и здравице, не може се користити за хронолошку анализу јер је материјал помешан и веома уситњен.

Најстарији хоризонт односи се на зону са тамномрком земљом и налазима праисторијске керамике откривеним у сонди 3. Захвата мању површину која се пружа према западном профилу. Нађена керамика је веома фрагментована и малобројна. (Т. I/1-4). Неколико фрагмената је са црно углачаном површином, од којих значајан налаз претставља део дубоке зделе украшене косим канелурама на трбуху. (Т. I/1). Ови налази се могу хронолошки сврстати у Слатинску или Медијана групу прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба, који датира из краја II миленијума пре н.е.[7]

Друго раздобље припада рановизантијском периоду. У сондама 1 и 2 откривене су јаме које би по изгледу одговарале јамама за чување жита. У овом случају, искоришћене су као отпадне јаме. Керамика се састоји од фрагмената лонаца, поклопаца, крчага и делова амфора и питоса који се ређе јављају. (Т. I/5; Т. II/1-8; Т. III/1-4). Садржај јаме из сонде 2 (јама 1) посебно је значајан јер је поред уобичајеног инвентара ту нађена и мања остава бронзаног новца. На око 0,30 м од дна јаме нађен је један новчић (бр. 3), а мало дубље још пет примерака, слепљених због оксидације. Условно би се и први новчић могао прикључити остави. Сви примерци били су ковани у Константино-пољу или Солуну у време Јустина I, Јустинијана I и Јустина II између 518. и 573/4. године. (сл. 5/1-6)

КАТАЛОГ[8]

Бр.	Владар	Ковница	Номинал	Референца
1.	Јустин I	Константинопољ	Фолис	МИВ 11, 518—522
2.	Јустинијан I	Константинопољ	Фолис	МИВ 83. 1, 527—532
3.	Јустинијан I	Константинопољ	Фолис	МИВ 84. 1, 532—537
4.	Јустин II	Солун	Полуфолис	МИВ 70a, 569/70
5.	Јустин II	Солун	Полуфолис	МИВ 70a. 571/2
6	Јустин II	Солун	Полуфолис	МИВ 70a, 573/4

У истој сонди нађени су гвоздени косир и предмети од обрађене кости (Т. III/5,6). Један примерак претставља врх рога на коме је отвор са једне стране кружан а са друге косо засечен. Пажљиво је изглачан и при врху украшен урезаном мрежастом траком и има изглед писка или пиштаљке (Т. III/5). Занимљиво је да су поред коштаних предмета у овој сонди пронађени и неки фрагменти малих стаклених посуда.

На основу наших испитивања сонди 1-3, и јама, може се закључити да се на платоу налазило утврђење из VI века. О остацима фортификације сведоче трагови ломљеног камена, малтера са шутом. Срећним стицајем околности откривена остава новца је знатно олакшала прецизније датирање овог материјала у VI век.

Средњевековна некропола припада најмлађем раздобљу. По свему судећи, у сонди 1 су због копања винограда гробови у великој мери оштећени. Само неколико скелета је нађено in situ. (сл. 6) Скелети су оријентисани у правцу исток-запад, често уз мању девијацију југозапад-североисток. Захваљујући околности да су у једном гробу нађене наушнице у могућности смо да приближно одредимо време сахрањивања (Т. III/7). Ова врста накита заступљена је на широком простору од средње Европе до Бугарске и Грчке, датира се у XII-XIII, па и XIV век.[9] Из исте сонде потиче и веома изливан новчић (сл. 5/7), можда бугарска имитација из 1195 (?).[10] Укратко, то су једини подаци на основу којих би и некрополу требало датирати од XII до XIV века.

На крају, може се рећи да је на основу раније познатих података било могуће претпоставити знатно богатију стратиграфију и шири хронолошки распон Хисара. Међутим, прошлогодишња сондажна истраживања показала су нешто скромније резултате. Основни разлози за то су драстична денивелација на платоу и, пре свега, чињеница да је истражен само мањи део терена. Услед тога о значају овог локалитета још не треба говорити и доносити дефинитивне закључке.

Напомене:

1. Поред потписаних, у истраживању је учествовала и Јулијана Пешић из Народног музеја у Лесковцу. Нумизматичке налазе одредио је Вујадин Иванишевић, а фотографије израдио Небојша Борић, из Археолошког института.

2. М. Гарашанин — В. Ивановић, Праисторија лесковачког краја, Лесковац 1958; С. Ерцеговић—Павловић — Д. Костић, Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја, Београд 1988.

3. Б. Јовановић, Gradac Phase in the Relative Chronology of Late Vinča Culture, Старинар 43—44, 1992—1993, Београд 1994, 11.

4. М. Стојић — М. Јоцић, Метално доба у лесковачкој котлини, Лесковачки зборник 33, Лесковац 1993, 191—296.

5. А. Красовски, Старине лесковачке околине, Старинар 5, 1930, Београд 1930, 202—203; С. Димитријевић, Хисар код Лесковца, Старинар 8—9, 1933—1934, Београд 1933, 311.

6. Ф. Каниц, Србија, земља и становништво II, Београд 1985, 238.

7. М. Гарашанин, Праисторија Србије, Београд 1973, 295, Т. 49, 2—3; М. Гарашанин, у: Медиана група, Праисторија Југословенских земаља IV, (уред. А. Бенац), Сарајево 1983, 762, Т. CV/8.

8. Новац је одређен по: MIB — W. Hahn, Moneta Imperii Byzantini, von Anastasius I bis Justinianus I, (491—565) I, Wien 1973; W. Hahn, Moneta Imperii Byzantini, von Justinus II bis Phocass (565—602), II, Wien 1975.

9. Д. Минић, Спирално увијена жица на средњовековном накиту из Србије, Старинар 38, 1987, Београд 1988, 76.

10. M. F. Hendy, Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081—1261 Washington D. C. 1969. (Hendy tip C, c. 195—?).

Igor Bogdanović, Miroslava Jocić, Petar Popović

SMALL - SCALE EXCAVATION OF THE SITE HISAR BY LESKOVAC

Hisar is an elevation domineering above the town of Leskovac. It is a plateau situated between Jablanica and Veternica rivers, and represents an extreme of a larger mountainous massif. It has been rgistered as an archaeological site containing the Late Neolithic (Vinča Pločnik II or Gradac phase III), the Eneolithic, and the Bronze and Iron Ages, as well as the building structures of the Roman and Byzantine period (see notes 2—6).

The goal of the first archeological research of this plateau (150x110x120 m) in 1994 was to establish stratigraphy and cultural — chronological determination of the site (fig. 1).

In spite of the considerable damage caused by building of the road, the military constructions, and the planting of vineyards, three main chronological horizons have been noted in the course of excavation:

1. The earliest horizon is zone represented by dark soil with scarce fragments of prehistoric pottery dating from the period of the Bronze/Iron Age transition (the Slatina or Mediana group) in the end of II mil. BC. (see note 7, fig. 4, T. I/1—4).

2. The second horizon belongs to the Early Byzantine period, with storage pits, re-used later as the refuse pits, and containing frag-

ments of pots, lids, jugs and rare amphorae and pithoi (fig. 2—3, T./5, II, III/1—6). Also five bronze coins in a hoard were found (dated between 518—573/4 AD., note 8, fig. 5).

3. The latest horizon is represented by a medieval cemetery. A pair of earrings found in one of the graves may be dated in XII — XIII, or XIV century, while a coin, possibly a Bulgarian imitation, comes from 1195 (see notes 8—9, fig. 5/7; 6, T. III/7).

Somewhat modest results of this first excavations are certainly the consequence of the small excavation surface explored, as well as of the damage done to the cultural horizons. Anyway, the importance of this site still remains to be validated.

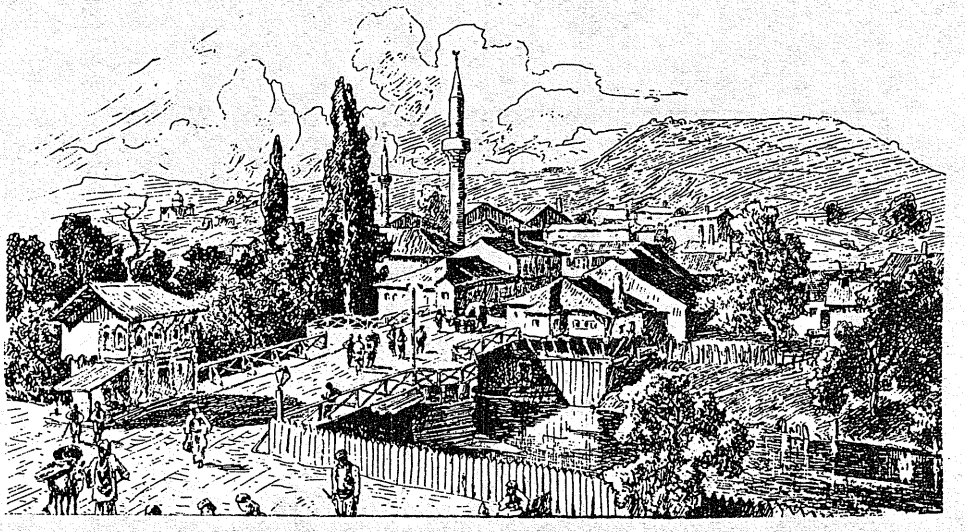

Поглед на Хисар, према цртежу Ф. Каница

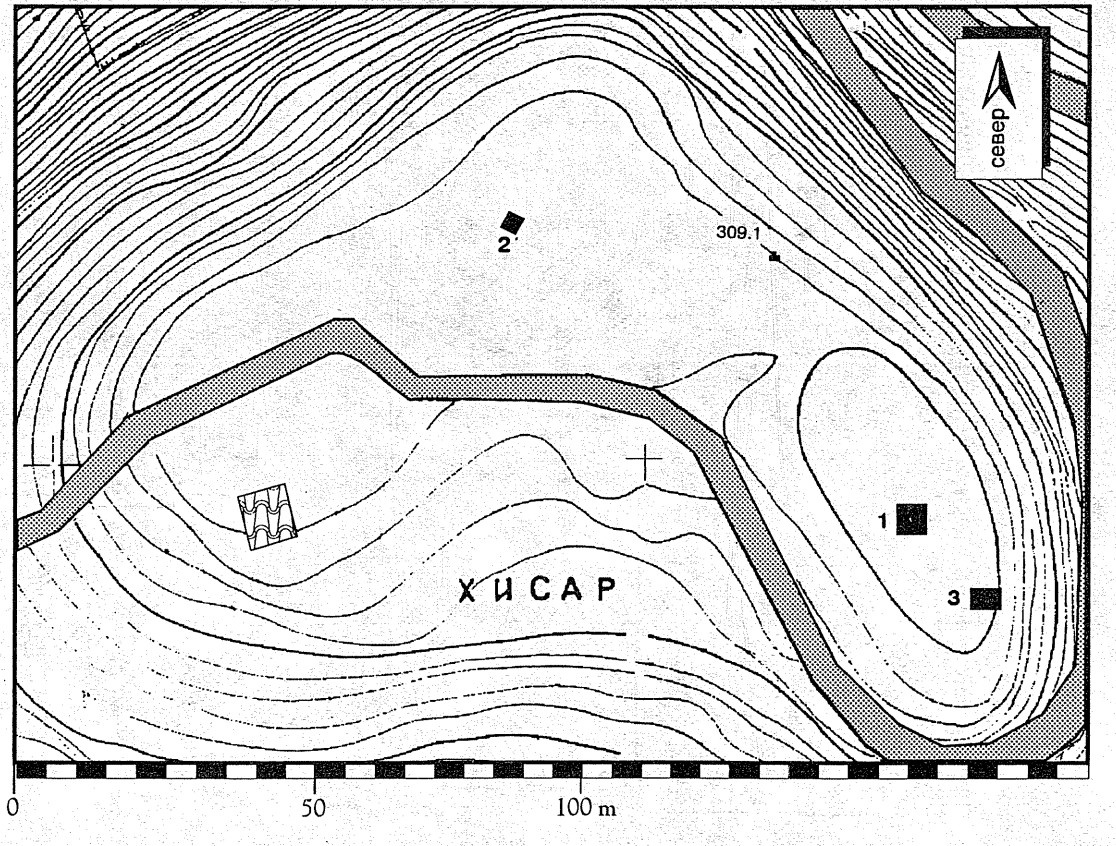

Сл. 1 - Хисар, ситуација платоа и распоред сонди

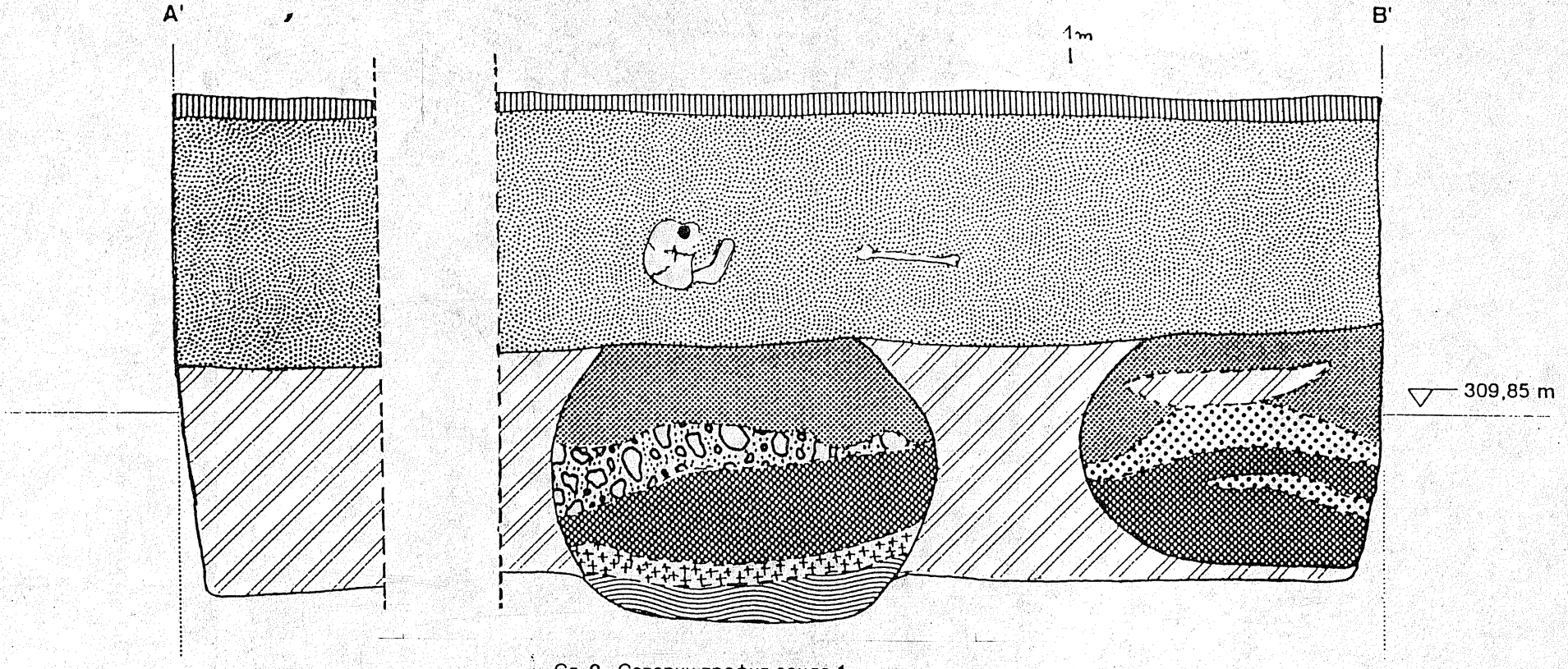

Сл. 2 - Северни профил сонде 1

хумус
мрка земља
жутомрка пескуша са ситним каменом (стерилна)
сива земља са траговима гари
сива земља са комадима и траговима лепа
црна, масна земља са гари
измрвљена запечена земља
интензивна гареж
мрка земља са мало материјала

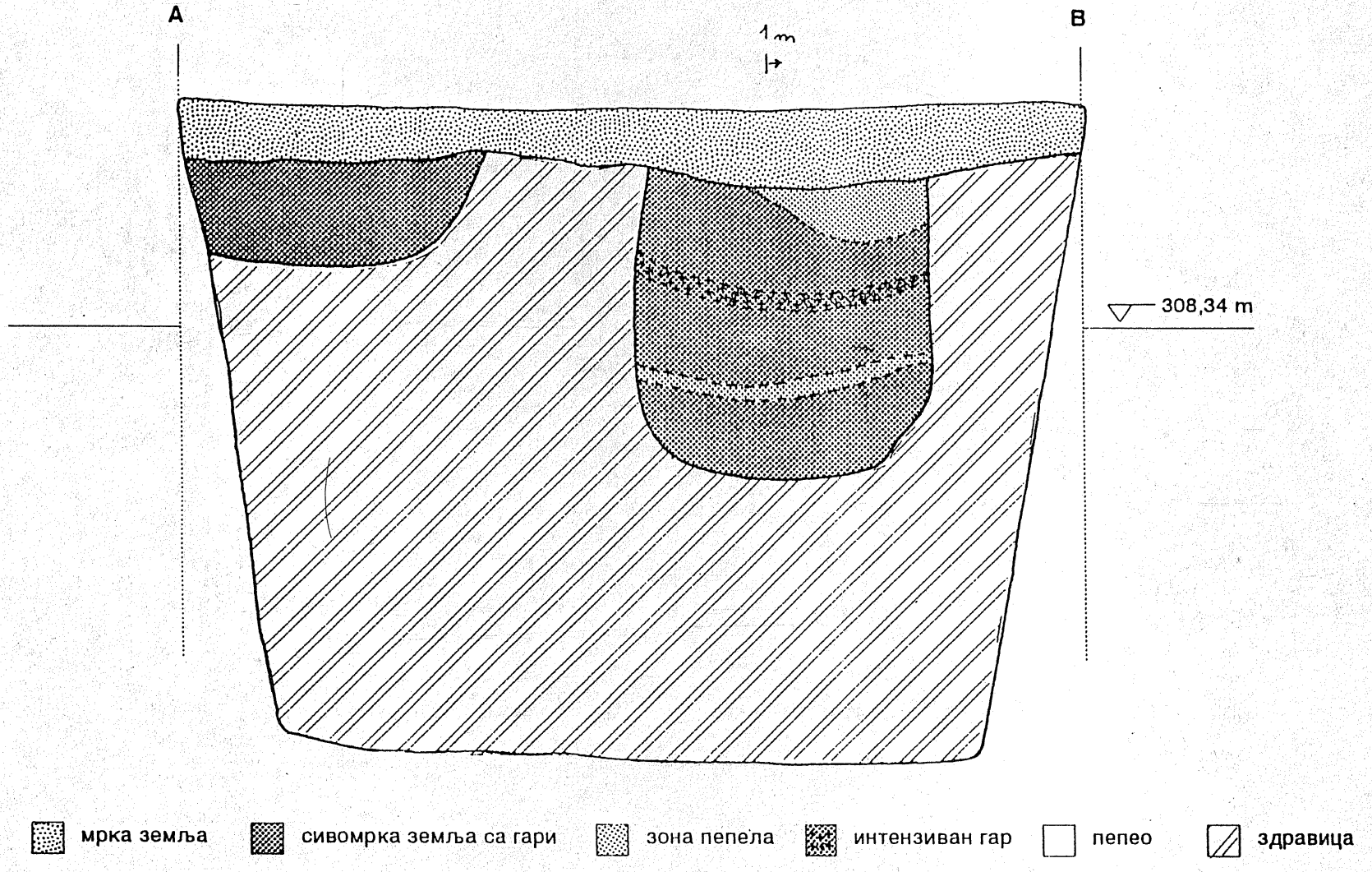

Сл. 3 - Североисточни профил сонде 2

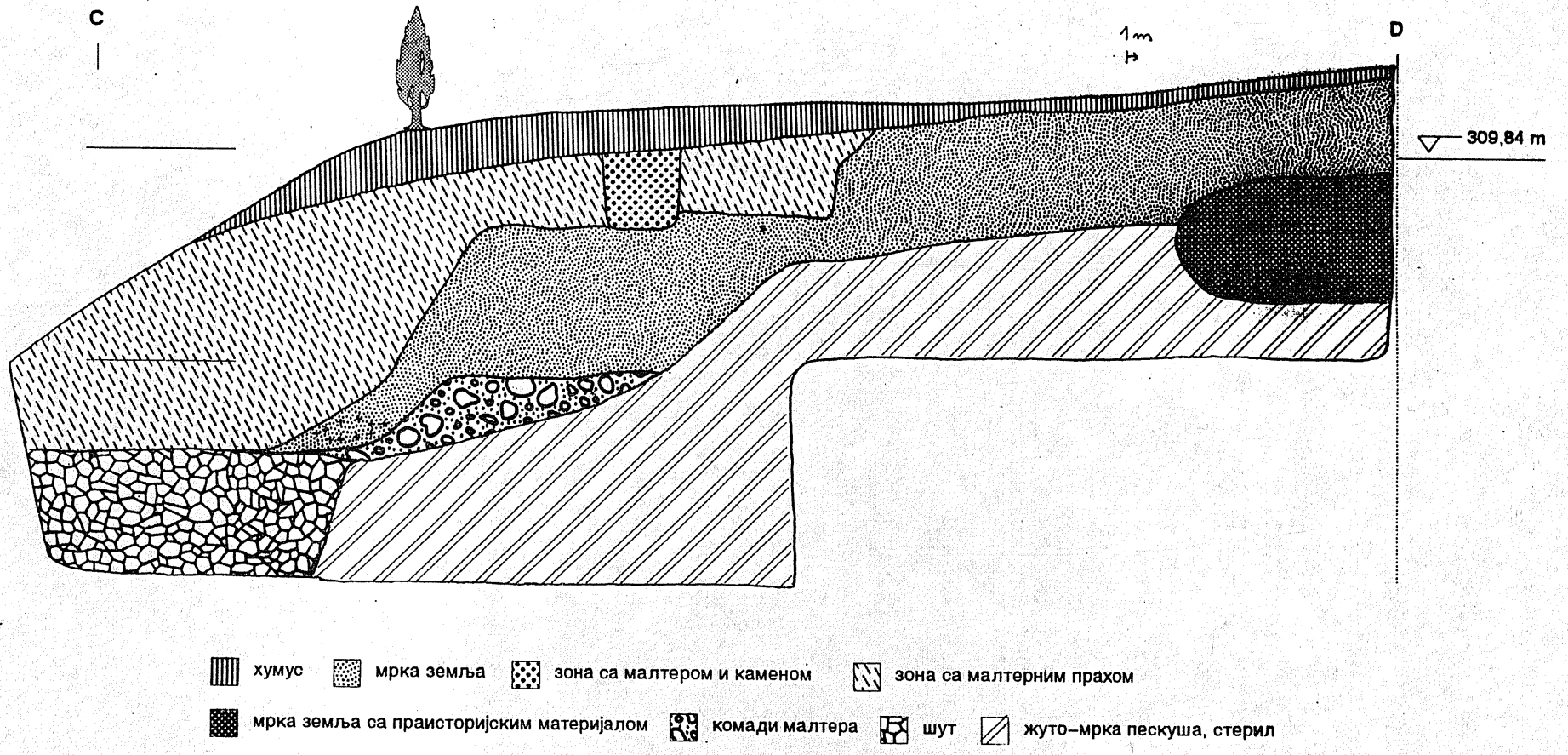

Сл. 4 - Јужни профил сонде 3

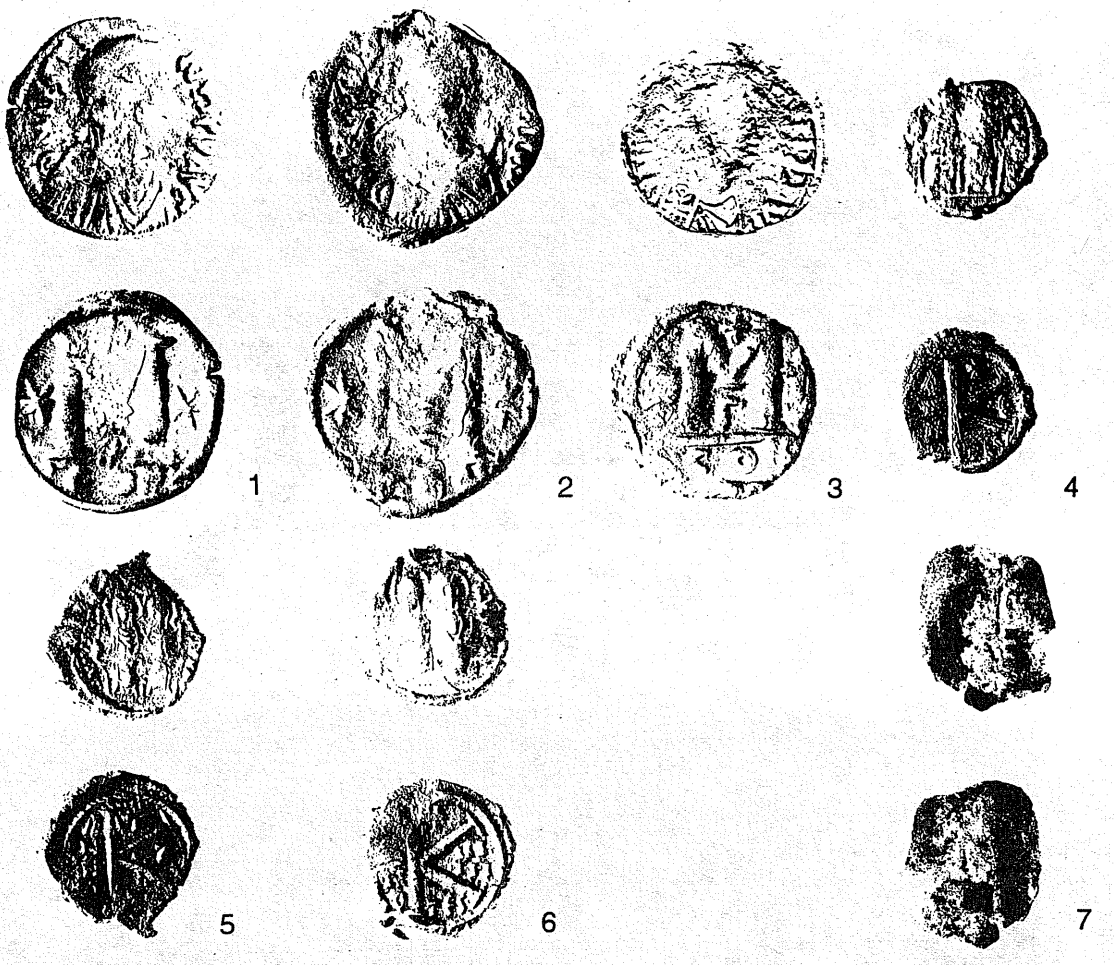

Сл. 5. Хисар, нумизматички налази: 1-6 - остава рановизантијског новца; 7 - бугарска имитација (?)

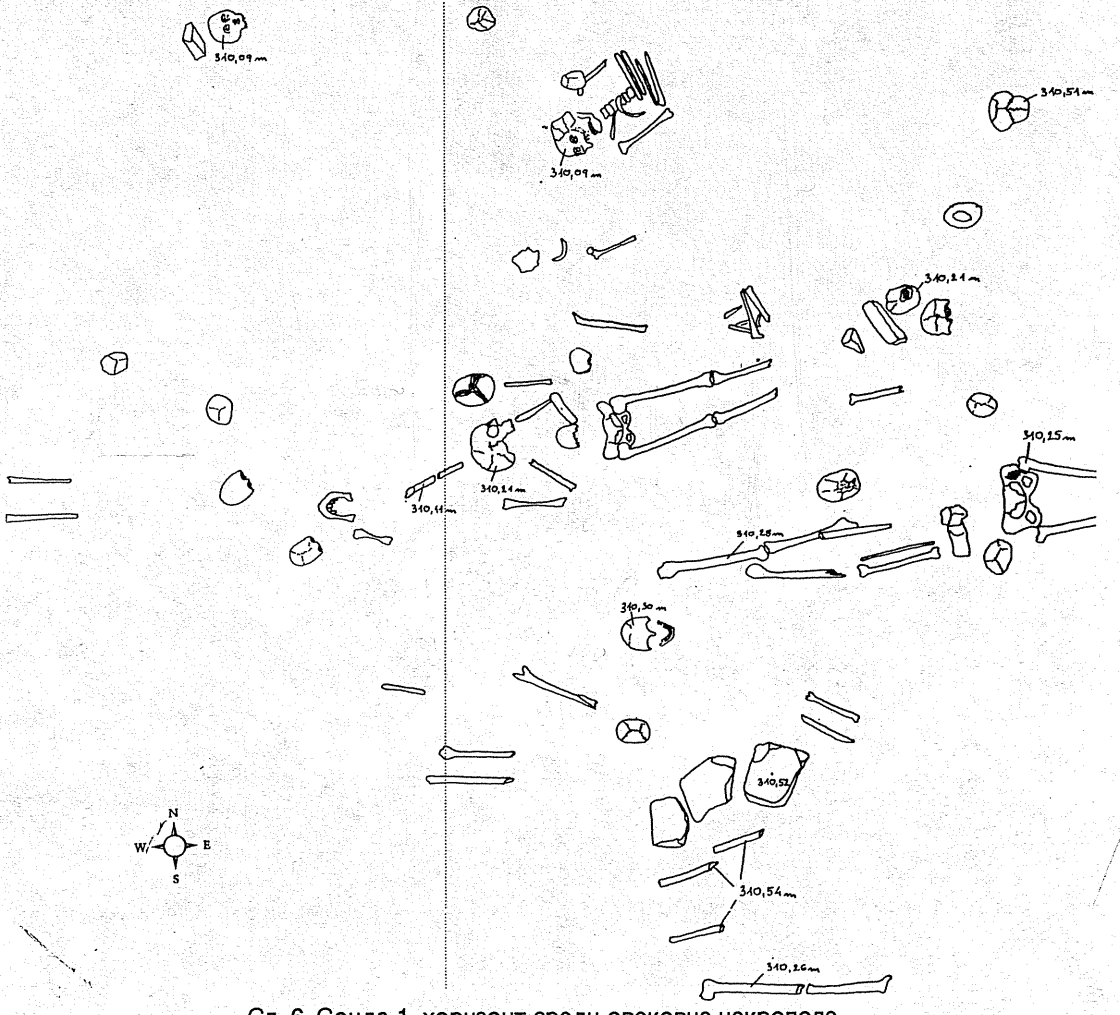

Сл. 6. Сонда 1, хоризонт средњовековне некрополе

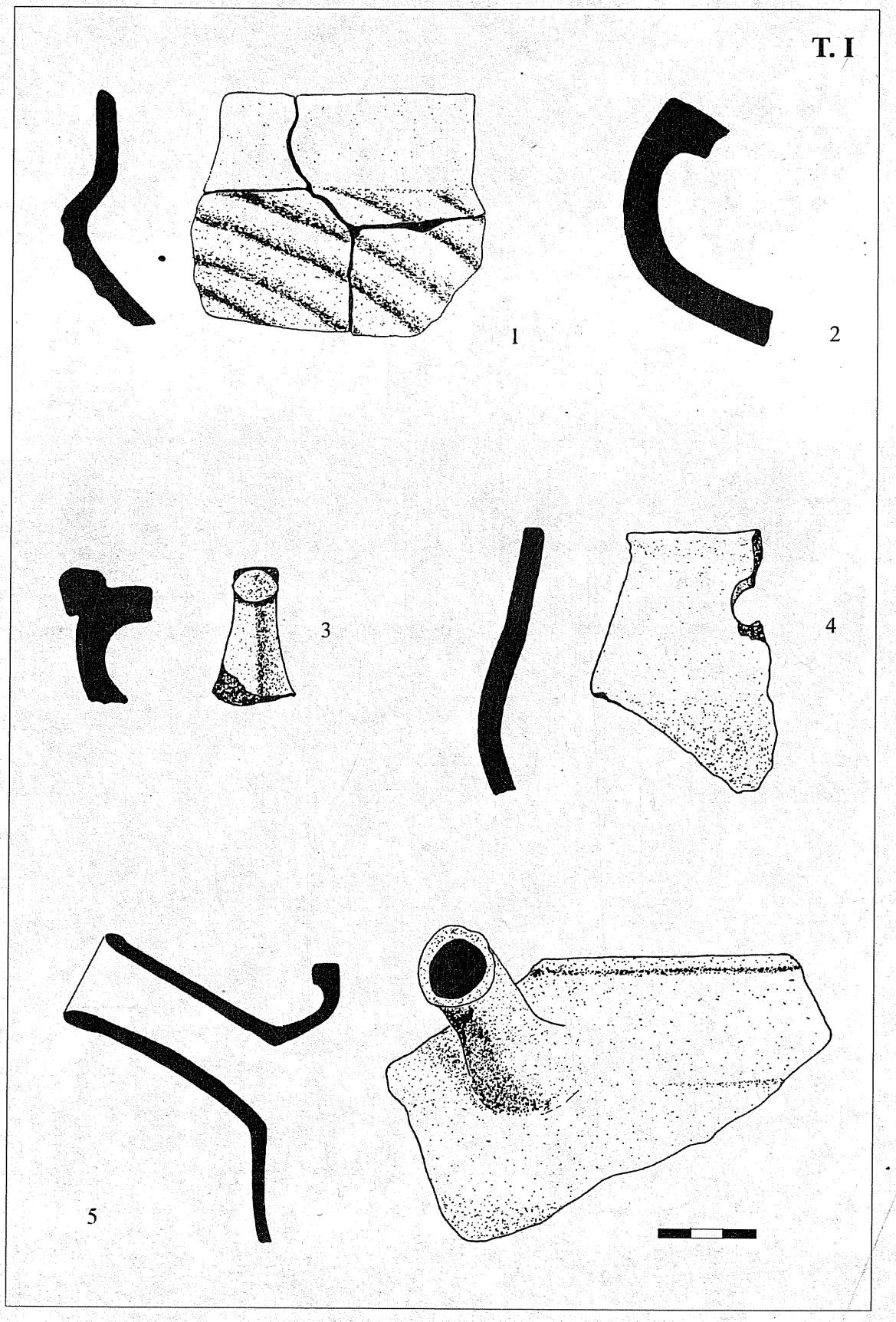

Т. I - Хисар - сонда 3, праисторијски слој (1-4); сонда 1, јама 1 рановизантијска керамика (5).

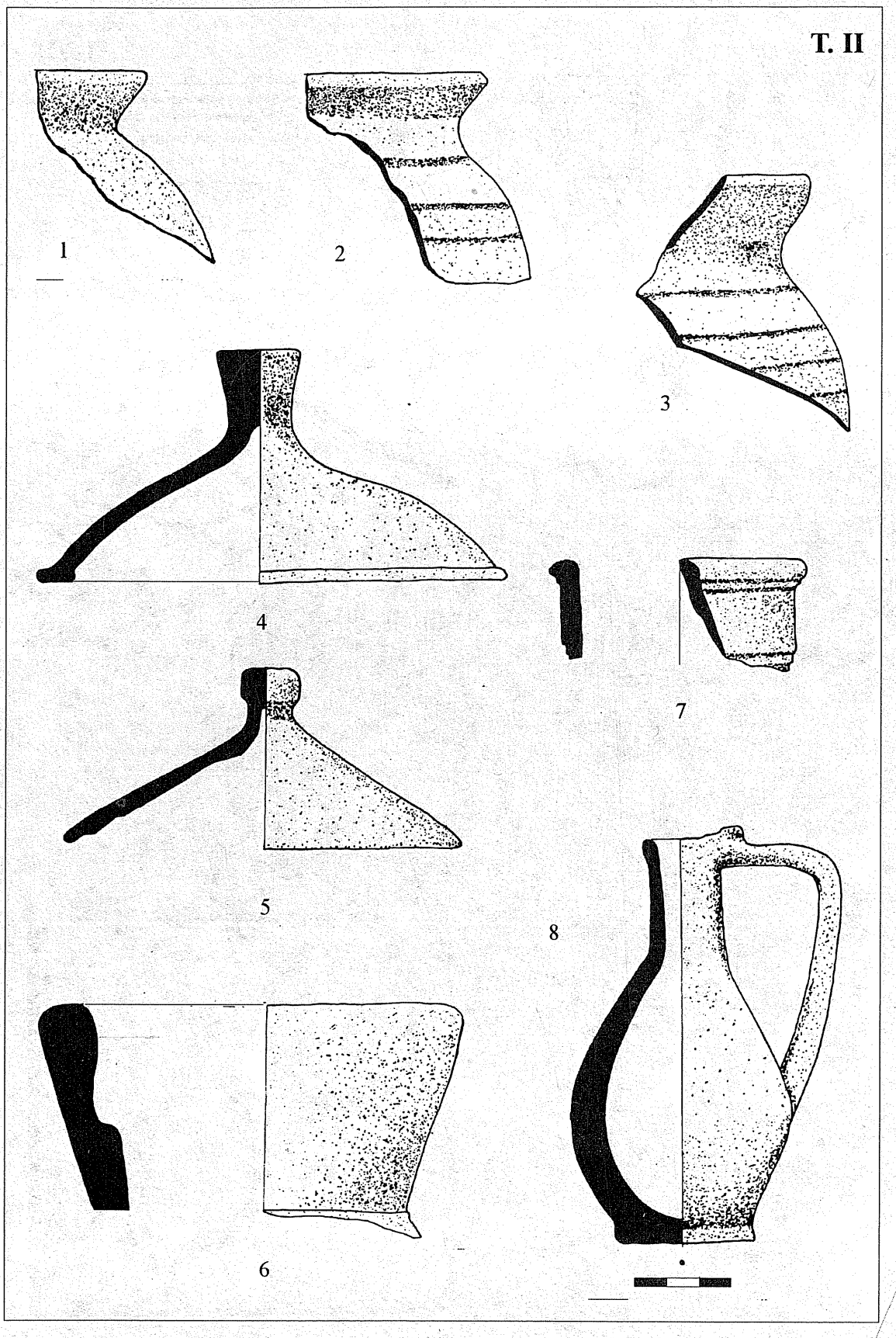

Т. II - Хисар - сонда 1, јама 1 - рановизантијска керамика (1-8).

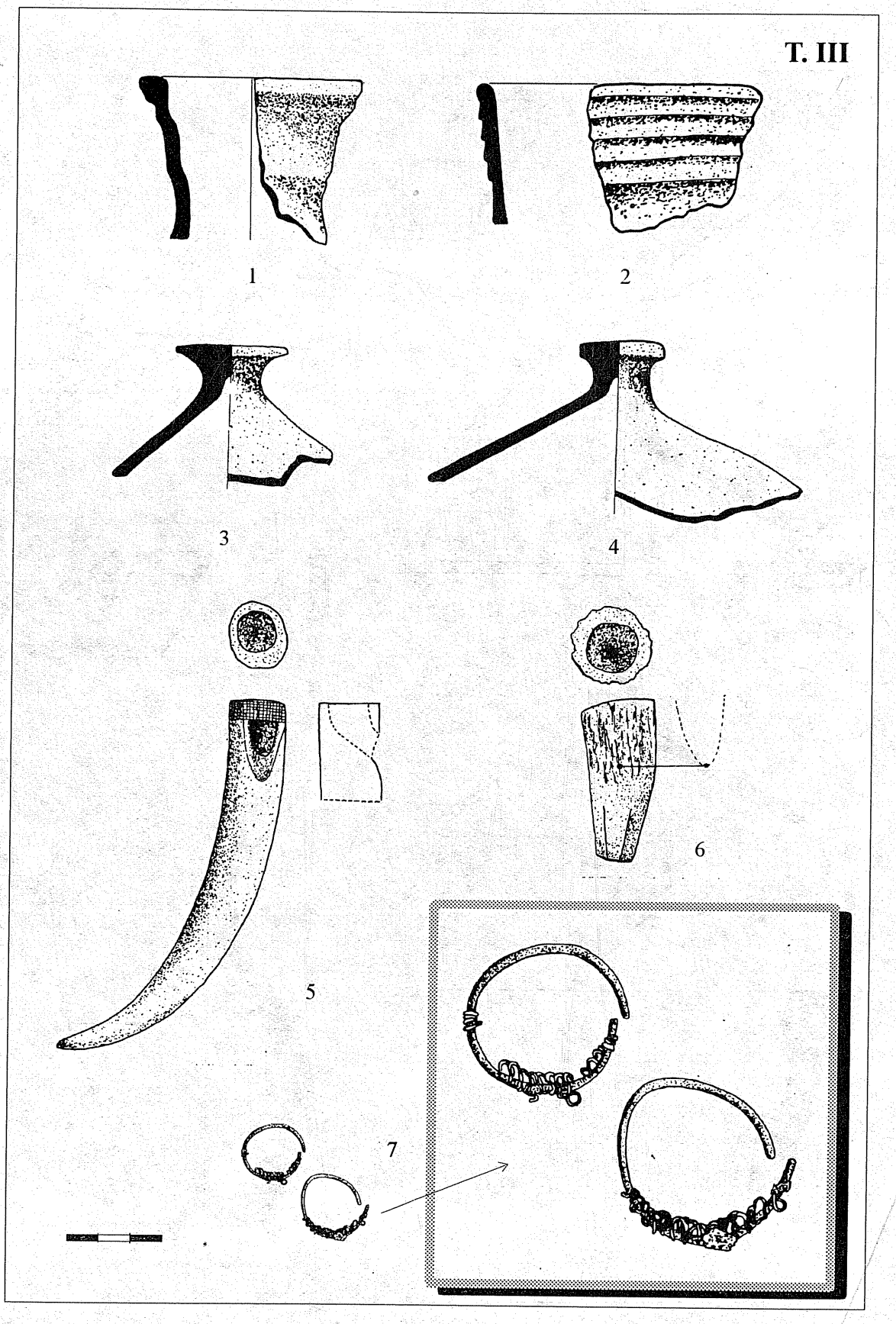

Т. III - Хисар - сонда 2, јама 1 - рановизантијска керамика (1-4), предмети од кости (5-6); сонда 1, хоризонт средњовековне некрополе, гроб 1 - наушнице (7)

904 (497.11) „65“

Јулијана Пешић

Златни накит из римске некрополе у Малој Копашници

У овом раду обрађен је златни накит, пронађен приликом археолошких ископавања римске некрополе у селу Мала Копашница, а који се чува у Народном музеју у Лесковцу.

Мала Копашница се налази у Лесковачкој котлини — на њеном јужном крају, тј. на самом улазу у Грделичку клисуру. Локалитет Бели Брег налази се уз саму трасу аутопута који води ка Скопљу. Римска некропола на овом локалитету откривена је случајно, приликом радова на изградњи аутопута 1960. године. Те године започета су заштитна ископавања некрополе, а настављена су као систематска током 1962. и 1964. године. Истраживањима је руководила Др Љ. Зотовић из Археолошког института САНУ у Београду.

Током ископавања истражен је 151 гроб: 95 систематски и 56 гробова који су оштећени булдожером.[1]

Основни начин сахрањивања на овој некрополи био је спаљивање покојника. Спаљивање је вршено на заједничкој ломачи, која се налазила изван простора са гробовима — на устрини. Карбонизовани остаци покојника преношени су потом и сахрањивани у два основна типа гробних конструкција:

1. четвртасте или елипсоидне гробне раке са нагорелим страницама и дном.
2. четвртасте или елипсоидне гробне раке које на дну имају још једну мању раку четвртастог облика — етажни гробови.

Ређе су коришћене, као пратећи облик гробних конструкција и:

3. плитке, коритасте раке испуњене садржајем са ломаче.[2]

Овако ископане гробне конструкције биле су припремљене за сахрањивање тек након извршеног опаљивања страница и дна ватром. Опаљивање је вршено тако што су странице и дно гробне раке били облагани дрвеним конструкцијама међусобно причвршћеним металним ексерима, које су потом запаљене. На тај начин вршено је „чишћење“ гроба светом ватром, тзв. пурификација, и стваран је слој запечене земље, којим је гробна конструкција обележавана и издвајана од околног простора.

Остаци спаљеног покојника бивали су расути по дну гробне раке — од обичних гробова, или по дну доњег етажа — код етажних гробова. Након тога, полагани су гробни прилози. У мушким гробовима стављано је, по правилу, оружје и оруђе, а у женским — накит од злата, бронзе и стаклене пасте. И у једним и у другим гробовима полагане су керамичке и стаклене посуде, новац и жижци, и то по извесном реду и распореду[3].

Димензије гробова у просеку износе: 1,90x2,10 м. Распоређени су у редове и оријентисани у правцу североисток — југозапад.

Овакав тип гробова, у науци познат под именом — Мала Копашница — Сасе, распрострањен је на простору Поморавља, Косова, горњег Повардарја, делом доњег Подунавља, у југоисточној и северној Панонији и источној Далмацији.[4]

Многи елементи овог начина сахрањивања пренети су у римско доба из старијих, сепулкралних традиција гвозденог доба и везују се за аутохтоно становништво ових области — Илире.[5] У новије време приписује се Дарданцима, који се у културном и археолошком погледу издвајају од Илира, али и Трачана. На ширем простору везују се за тзв. „мизијско—дардански културни комплекс“.[6]

x x x

Поседовање и ношење накита од племенитог метала представља, с једне стране, индивидуални однос појединца

према начину одевања, а с друге стране — оно је одраз његових економских и материјалних могућности, друштвеног статуса, религиозних веровања у заштитничку моћ накита и представа на њему, естетских критеријума, а свакако и одраз „моде" једног времена.

Зато је проучавање накита важан елемент у проучавању духовне и материјалне културе једног етноса: његових економских и материјалних могућности, религијских схватања, уметничких достигнућа, особености, а такође и за разумевање међусобних утицаја и комуникација са другим етносима у времену и простору.

Процес сажимања материјалних и духовних достигнућа покорених народа, који је карактеристичан за римску културу уопште, може се уочити и у римском јувелирству. Достигнућа и богата искуства високо развијених покорених народа у продукцији накита, облицима, начину декорисања и начину ношења накита — углавном по хеленистичким узорима — обједињена су током времена у особен стил, у науци познат као „хеленистичко-римски".[7]

Римска освајања простора на коме су живели Дарданци доносе, између осталог, и нове подстицаје за израду и начин ношења накита, а такође и нови стил, нове облике и нове начине за декорисање накита.

ЗЛАТНИ НАКИТ ИЗ РИМСКЕ НЕКРОПОЛЕ У МАЛОЈ КОПАШНИЦИ

Збирка златног накита из римске некрополе у Малој Копашници састоји се од 34 предмета. Највише има наушница — 28, затим ту је једна огрлица, четири перле облика сунчаног сата, један прстен (фрагментован), дијадема, округла апликација — средишни део дијадеме и једна позлаћена фибула.

НАУШНИЦЕ

Према начину на који се фиксирају за уво, наушнице су подељене у два основна типа:

Тип I — наушнице са затвореном каријом,

Тип II наушнице са отвореним или „S" кариком.

Даља класификација унутар ових типова извршена је према начину затварања карике и према облику и декорацији штитастог дела.

ТИП I — НАУШНИЦЕ СА ЗАТВОРЕНОМ КАРИКОМ

Наушнице овог типа представљају најраширенији облик наушница који се, почев од класичног периода, па преко хеленистичког (када су биле нарочито омиљене), преноси и у римску епоху.

Током римског периода ове наушнице доживеле су извесне трансформације, а биле су, иначе, раширене широм римског царства.

Према начину на који се карика спаја, одн. затвара, наушнице овог типа поделили смо у две варијанте:

Варијанта 1. — карика се затвара тако што крајеви жице прелазе један преко другог,

Варијанта 2. — карика се затвара кукицом и петљом.

ВАРИЈАНТА 1.

Овој варијанти припада једна наушница из наше збирке кат. 1, сл. 1. Овалног је облика, а карику затварају два краја златне жице који прелазе један преко другог.

Ово је један од најраширенијих и најраспрострањенијих облика наушница, које у овом облику егзистирају од Египатске културе, преко микенске, етрурске до римске културе. Могу бити са привеском или без њега. Не могу једноставно да се користе — тешко се скидају, па због тога поједини аутори сматрају да су ове наушнице израђиване специјално за прилог у гробу.[8]

Најближе аналогије нашој наушници јесу четири наушнице из Виминацијума: једна са некрополе „Више Гробаља",[9] која се датује у III в. н. е. и три златне наушнице са некрополе „Пећине", које се датирају у II—III в. н. е.[10]

На територији Бугарске овакве наушнице су пронађене у тумулима из Чаталке, Старе Загоре, Рацијарије, Св. Софије. Датирају се у I—II в. н. е.[11]

Овакав начин затварања карике јавља се, такође, и на наруквицама и на прстењу.[12] Наушнице овог типа, а такође и наруквице на територији Г. Мезије, егзистирају до IV в. н. е. У Народном музеју у Нишу чувају се три златне наушнице, које потичу из Нишке Бање и Градског Поља. Датирају се у IV в. н. е.[13] Овом периоду припадају и бронзане наруквице са некрополе из Скупа,[14] и једна бронзана наруквица са локалитета „Гласија" код Ниша.[15]

ВАРИЈАНТА 2.

Овој варијанти припада 18 наушница из наше збирке. Према декорацији саме карике или штитастог дела, подељене су у три подваријанте:

Варијанта 2а — карика се спаја кукицом и петљом. Крај жице који прави петљу је истањен и увијен око алке у хоризонталне навоје, или спиралне намотаје.

Варијанта 2б — карика се спаја кукицом и петљом, а доњи крај карике је проширен и декорисан у техници грануласције и филиграна.

Варијанта 2ц — карика се затвара кукицом и петљом, а на карици је причвршћен штитасти део.

ВАРИЈАНТА 2а

Овој варијанти припада највећи број наушница из наше збирке — дванаест. Једна наушница има хоризонталне намотаје на алци, кат. 7, сл. 7, а једанаест наушница има на алци изведену декорацију у облику спирале са хоризонталним намотајима, и то:

— четири наушнице, типа затворене карике кукицом и петљом, округлог или овалног облика и декорацијом у облику спирала и намотаја, кат. 2—3, сл. 2—3

— шест наушница, типа карике затворене кукицом и петљом, округлог или овалног облика, са декорацијом у виду спирала и навоја на карици. На алци слободно виси привезак од златне жице са хоризонталним урезима, који су вероватно служили за причвршћивање перлица од стаклене пасте, кат. 4, 5, 6, сл. 4, 5, 6.

— једна наушница, типа затворене карике кукицом и петљом, на којој је изведена декорација у облику спирала и навоја. На самој карици налази се привезак у облику перле, од беле стаклене пасте, кат. 8, сл. 8.

Наушнице, декорисане на овај начин, пронађене су на читавом простору Балканског полуострва.

Најстарији налаз на територији Г. Мезије представља златна наушница из Скупа, из гроба бр. 174, пронађена заједно са златним листовима. Датирана је у крај I и почетак II в. н. е.[16]

Веома блиске наушнице нашим, а поједине скоро идентичне, нађене су на територији Бугарске, у времену од I — III в. н. е, на некрополама у: Свиленграду, Ковачеву, Сердици, Татареву, Преслави, Сливки.[17] Израђене су од злата, са привеском или без њега.

У музеју Славоније, у Осијеку, чува се једна златна наушница идентична нашој наушници кат. 2, сл. 2. Место налаза није познато.[18]

У Виминацијуму на некрополи „Више Гробаља", пронађене су три наушнице: две златне и једна бронзана,[19] а на некрополи „Пећине" нађене су три златне наушнице[20] које су веома сличне нашим примерцима. Закопчавају се кукицом и петљом, а карика је декорисана навојима без спиралних намотаја. Датирају се у II—III в. н. е. Најмлађа наушница—прстен потиче из касноантичког гроба из Костола, из III—IV в. н. е. Идентична је са нашом наушницом кат. 2, сл. 2.[21]

Овакав начин декорисања карике спиралама и навојима присутан је и на сребрном накиту: наруквицама, алкама и прстењу из остава пронађених на простору Балканског полуострва, похрањених током I, II и III в. н. е.

Остава из Текије и Баре, код Пожаревца, потичу из I в. н. е., а садрже накит који је декорисан спиралама и навојима.[23] На наруквицама из Текије крајеви се истањују, прелазе један преко другог и увијају се спирално и у навојима, стварајући на тај начин утисак наочарастог облика. Ове наруквице најчешће имају и привеске у облику оруђа или оружја, који се са кариком наруквице спајају алкама декорисаним на исти начин — спиралама и навојима. Овај мотив је присутан и на прстену из Текије.[23]

Оставе истога садржаја, пронађене су и на простору Дакије, Тракије, Панонније и Далмације, а потичу из I в.н.е.[24]

Оставе из Беле Реке,[25] Нове Божурне,[26] Горњег Вакуфа, Буковице и Баре Трибово,[27] потичу из II-III в.н.е Ове оставе садрже накит од испреплетене жице и накит декорисан филиграном и грануласцијом. Спирални намотаји најчешће се јављају на алкама привеска. Оваквих остава има и на простору Дакије, Тракије и Панонније.[28] Осим у оставама, оваква врста накита (сребрне наруквице), пронађена је и на некрополама у облику гробних налаза: у Виминацијуму на некрополама „Више Гробља" и „Пећине",[29] и у Тракији на некрополама у Рацијарији, Одеси и Сердици.[30]

Мотиви спирале, навоја, као и други геометријски мотиви, стандардни су елементи халштатских традиција ових простора у декорисању накита.[31]

Током последње фазе Старијег гвозденог доба аутохтони становници Балка-

на успоставили су интензивне везе са грчким светом. Резултат тих веза је импорт висококвалитетних производа грчке материјалне културе, који су пронађени у тзв. „кнежевским гробовима", за потребе племенске аристократије.[32] Домаћи мајстори, инспирисани тим узорима, израђивали су накит од племенитих метала користећи достигнућа хеленског света — технику декорисања, мотиве, облике, али исто тако - не запостављајући ни мотиве и облике старијих халштатских традиција, стварајући на тај начин особен, аутохтони стил у изради накита.[33] Најизразитији пример овога стила, тј. сажимања аутохтоних традиција и грчких узора, представљају налази типа „Мраморац".[34]

Овај стил, током првих векова нове ере (тј. са римским освајањем ових простора и започетим процесом романизације), доживљава извесну ренесансу, обогаћујући се и достигнућима хеленистичке епохе, из периода Млађег гвозденог доба. Тај особен, аутохтони израз, одн. стил, можда представља својеврсни „отпор" романизацији.[35]

Овај аутохтони израз у производњи накита, с обзиром на то да је нађен на широј територији Балканског полуострва, не може се везати за један етнички елемент. Зато је „Балканско-подунавски културни комплекс" одговарајући термин, којим је означен јединствени културни простор — током одређеног временског периода (I, II, III в.н.е.) у производњи особеног начина декорисања и форме накита.[36]

Наушнице из наше збирке — Варијанте 2а, припадају овом културном кругу Балканско-подунавског простора у временском периоду II-III в.н.е.

Наушнице, кат. 8, сл. 8, има на два начина декорисану карику: спиралом и навојима и перлом од беле стаклене пасте, која је директно причвршћена на алку једним од навоја. По томе се и издваја од осталих наушница ове варијанте.

Нема директних аналогија са наушницама нађеним на територији Г. Мезије и Тракије. Слична наушница нашој је златна наушница из Татарева у Тракији, на којој су за декорисање карике употребљена два декоративна мотива: један у виду тзв. „псеудоштита", како Љ. Русева-Слокоска назива мотив спирала и хоризонталних навоја, и други у облику привеска од танке златне плочице, израђене у техници пробоја.[37] Привезак је директно причвршћен за алку.[38] Наушница са некрополе „Више Гробаља" из Виминацијума, затвара се кукицом и петљом, али нема спиралу нити навоје. Има само перлу од зелене стаклене пасте, која је директно причвршћена за карику. Датује се у II в.н.е.[39]

ВАРИЈАНТА 2б

Овој варијанти припадају четири наушнице из наше збирке, кат. 9, 10, сл. 9, 10. Карика се затвара кукицом и петљом. Доњи део карике је проширен и по средини сужен, тако да се добија наочарасти облик. Декорисан је филиграном и гранулацијом. Овај мотив назива се Хераклов чвор.

Најближе аналогије нашим наушницама налазимо у пару златних наушница, које су пронађене на локалитету „Лозни расадник" код Ниша, из II-III в.н.е.[40] Веома слична нашим наушницама је и сребрна наушница из Нове Божурне, датирана у I-II в.н.е.[41] На територији Тракије пронађене су бројне наушнице декорисане филиграном и гранулацијом, наочарастог облика, најчешће са уметнутим драгим каменом у средњем, суженом делу. Датирају се у I-II в. н. е.[42]

У Румунији су нађене сребрне наушнице декорисане на идентичан начин, датиране у II-III. в. н. е.[43]

Технике филиграна и гранулације се, током овог периода, користе и за декорисање других елемената накита. Наруквице, огрлица и ланац из Беле Реке, имају систем за закопчавање декорисан флоралним мотивима и меандром у техникама филиграна и гранулације.[44] На исти начин је декорисан и ланац из Нове Божурне.[45] Наруквица из Буђановца, код С. Митровице, декорисана је флоралним и геометријским мотивима поменутим техникама.[46]

Дакле, наушнице декорисане филиграном и гранулацијом пронађене су на истом простору, као и наушнице из претходне варијанте. Облик наушница, као и употреба декоративних техника филиграна и гранулације, које се у другим деловима Царства не користе, упућују нас на закључак да и ова варијанта наушница представља израз аутохтоног стила на Балканско-подунавском културном простору током II-III в.н.е.

ВАРИЈАНТА 2ц

Овој варијанти припадају две наушнице из наше збирке кат. 11, 12, сл. 11, 12. Оне имају карику, која се затвара кукицом и петљом, и штитасти део који

је причвршћен за њу. Разликују се по облику штитастог дела. Једна има штитасти део у облику полулопте од златног лима, а друга у облику масивне плоче, округлог облика са лежиштем за камен.

И један и други облик представљају симплификацију наушница са „S" каријком, које припадају нашем II типу и биће обрађене касније.

Директну аналогију нашој наушници са штитастим делом у облику полулопте представља златна наушница из Ескуса, која има карику затворену кукицом и петљом и штитасти део - полулоптастог облика. Датира се у I в.н.е.[47]

Сличан штитасти део имају и три златне наушнице из Текије, које имају „S" карику.[48] Овакве наушнице се чешће јављају у Источним римским провинцијама — на Кипру, у Сирији и др.[49]

Наушница са округлим штитастим делом који има лежиште за камен идентична је, по облику штитастог дела, са наушницама које имају „S" карику, какве су често налажене на територији Источног римског царства.

Из Виминацијума, са некрополе „Више Гробља", потиче златна наушница са кариком која се затвара кукицом и петљом, и штитасти део четвртастог облика, са лежиштем за стаклену пасту - зелене боје и са привеском.[50] Карику затворену кукицом и петљом има и наушница из Аугусте Трајане. На њој се налази штитасти део четвртастог облика, са попречном гредом, на којој висе четири привеска од златне жице, из II в.н.е.[51]

ТИП II — НАУШНИЦЕ СА ОТВОРЕНОМ, ИЛИ „S" КАРИКОМ

Ове наушнице имају каричицу отвореног типа, савијену у облику слова „S", (обично или двоструко) и штитасти део, за који се карика једним крајем фиксира. За разлику од наушница претходног типа — код којих је карика затворена и може самостално да се фиксира за уво, овде је штит неопходан.

Штитасти део може бити различитог облика: кружног, елипсоидног, калотастог, у облику квадрата, зарубљене пирамиде, шкољке и различитим техникама израђен: искуцавањем, техником пробоја, уметањем камена, стаклене пасте или камеје, са привеском или без њега, и сл.

Воде порекло од хеленистичких, раскошно декорисаних наушница са привесцима, које током римског периода доживљавају извесне промене (поједностављења — симплификације), и због тога се, у приличној мери, разликују од изворних форми. Поједини аутори их сматрају грчко-римским.[52]

Главни центри за производњу и дистрибуцију ових наушница налазили су се у Источним провинцијама римског царства. Бројни налази ових наушница потичу из провинција које гравитирају према Истоку, а има их и широм Римског царства.[53] Локалне интерпретације овог типа наушница израђиване су и на територији Г. Мезије у радионицама већих градских центара — у Наису, Скупима, Улпијани.[54]

Наша збирка поседује девет наушница овог типа које се, према облику штитастог дела, могу поделити у две варијанте:

Варијанта 1. — штитасти део је израђен од златног лима у техници искуцавања,

Варијанта 2. — штитасти део је масиван и има удубљење — лежиште за стаклену пасту.

ВАРИЈАНТА 1.

Овој варијанти припадају пет наушница из наше збирке. Разликују се према облику штитастог дела и могу се сврстати у три подваријанте:

ВАРИЈАНТА 1а

Пар наушница, кат. 13, сл. 13, имају штитасти део израђен у облику хексагоналне зарубљене и заобљене пирамиде. Узоре за израду ових наушница римски јувелири налазили су у касноетрурским облицима — булама. Биле су веома омиљене током римског периода, па их зато поједини аутори сматрају римским.[55] Веома блиске наушнице, а поједини примери скоро идентични са нашим, нађене су на доњем Дунаву и у Тракији у некрополама: Oeskus, Sexaginta Prista i Augusta Trajana. Датирају се у I-II в.н.е[56]

ВАРИЈАНТА 1б

Овој варијанти припада пар наушница кат. 14, сл. 14. Код ових наушница штитасти део је израђен у облику шкољке, а на њему висе два привеска у облику шишарке. Овај облик — мотив шкољке — води порекло из хеленистичке епохе и најчешће је у вези са култом Афродите. Наиме, хеленистички уметници —

инспирисани легендама и мотивима из књижевности тога доба, у којој Афродита заузима једно од првих места, представљају Афродиту у различитим видовима уметности: у скулптури, сликарству, мозаицима, теракоти.[57] Најчешће је била приказана како се рађа из мора, како се одмара у својој шкољци — као на зидној слици у вили „Венера" у Помпејима,[58] или на римском саркофагу из III в.н.е. из виле Боргезе,[59] затим, како се спрема за купање, како закопчава сандалу итд.

Наушнице су веома фине израде и вероватно потичу из неког већег производног центра. Нисмо успели наћи директне аналогије овим наушницама. Током римског периода овај мотив се ретко среће на накиту, али се током II-III в.н.е. израђују стаклене посуде које имају овакав облик.[60]

Према условима налаза, наше наушнице датирaћемо у II-III в.н.е.

ВАРИЈАНТА 1ц

Овој варијанти припада наушница кат. 15, сл. 15. Штитасти део код ове наушнице израђен је од златног лима у облику штита — калотастог облика. По површини је декорисан са пет златних гранула, симетрично распоређених. Овакве наушнице најчешће су израђиване са затвореном каријом која се закопчава кукицом и петљом, каква је наушница из Лисеца,[61] која има штит израђен на скоро идентичан начин. Веома сличне наушнице потичу из Плевен региона, из Николајева, са непознатог налазишта и Садовица,[62] са територије Бугарске.

Слична је наушница из Виминацијума са некрополе „Више Гробаља", која има штит од златног лима.[63] Овакав мотив налази се и на једном привеску који потиче из римског гроба у Власотинцу, код Лесковца.[64]

Овакве наушнице се датирају у II в.н.е. Том времену припада и наша наушница.

ВАРИЈАНТА 2.

Четири наушнице из наше збирке кат. 16, 17 ,18, сл. 16, 17, 18, припадају овој варијанти. Оне имају отворену карику „S" облика и штитасти део квадратног или округлог облика, са лежиштем за стаклену пасту. Три наушнице имају квадратни штитасти део и лежиште за стаклену пасту зелене боје кат. 16, 17, сл. 16, 17. Једна наушница, кат. 18, сл. 18, има штитасти део округлог облика и лежиште за стаклену пасту. Све наушнице имају привеске од златне жице са хоризонталним урезима, који се за штитасти део причвршћују алком.

У Виминацијуму су пронађене три овакве наушнице на некрополи „Пећине" — једна има елипсоидни штитасти део са полудрагим каменом,[65] а две наушнице имају кружни штитасти део и привеске.[66] Нашој наушници кат. 16, сл. 16, веома је слична наушница из Доброг Дола, која је врло квалитетно израђена, а припада IV в.н.е.[67] Веома блиске наушнице пронађене су на територији Бугарске.[68] Датирају се у II-III в.н.е. Том времену припадају и наше наушнице.

Наше наушнице су израђене по узору на раскошне наушнице са „S" каријом, које су нађене на широј територији Источних римских провинција,[69] али и на територији Г. Мезије.[70] Оне су израђене (тј. штитасти део је израђен) у техници пробоја, са уметнутом камејом или драгим каменом, са попречном гредом на којој висе привесци од златне жице који имају перласти орнамент.

О Г Р Л И Ц А

Са некрополе у Малој Копашници потичу — једна златна огрлица и четири перле од златног лима облика сунчаног сата, које вероватно представљају део златног ланца.

Огрлица, кат. 19, сл. 19, израђена је од златних карика у комбинацији са ситним перлама од плаве стаклене пасте. На једном крају ланца налази се медаљон, елипсоидног облика, на коме је представљена женска фигура.

Веома раскошни примерци огрлица израђених овом техником пронађени су у Бугарској: на некрополи у Николајеву — огрлица од полиедарских перли повезаних златним алкама,[71] из Рацијарије — огрлица са перлама од драгог камена повезаних двоструким алкама.[72] Датирају се у II-III в.н.е.

У Народном музеју у Београду чува се огрлица која потиче из Виминацијума, а израђена је од перлица црвене боје, повезаних златним омчицама.[73] Огрлица из Улпијане, састоји се од полиедарских перлица повезаних каричицама.[74] Касноантичком периоду припада наруквица из Костола, која је израђена на исти начин као и наша огрлица — од перлица направљених од стаклене пасте и златних каричица.[75] Огрлица из наше збирке је вероватно израђена у некој од локалних

радионица, судећи према непрецизности у изради карика, по употреби стаклене пасте и према сумарном приказу женске фигуре на медаљону. Датираћемо је у III в.н.е.

Четири перле од златног лима, кат, 20, сл. 20, део су златног ланца. Огрлице од златних перли биле су веома популарне током хеленистичког периода, нарочито у Тесалији.[76] Том периоду припадају и биконичне златне перле, пронађене у Демир Капији.[77]

У Британском музеју чувају се златне перле облика сунчаног сата, које су идентичне са нашим.[78]

Златна огрлица са некрополе у Мезди начињена је од перлица биконичног и амфорастог облика израђених од златног лима.[79]

Из Виника код Ниша, потиче огрлица из III-IV в.н.е. израђена, такође, од перлица амфорастог и биконичног облика.[80]

Златне перле цевастог облика, деформисане и фрагментоване, пронађене су у Орашцу код Лесковца, заједно са огрлицом од златних чланака у облику двојних патака.[81] Перле цевастог облика пронађене су у Виминацијуму на некрополи „Више Гробаља“[81a]

П Р С Т Е Н

По легенди, Прометеј је први носио гвоздени прстен са уграђеним комадом стене за коју је био везан. Од тога доба људи носе прстење са уметнутим каменом из поштовања према Прометеју, пријатељу људског рода.

Прстење се, током Републиканског периода, носило као симбол статуса, функције, а током периода Царства прстење носе готово сви.

Прстен, пронађен заједно са огрлицом, кат. 21, сл. 21. је кружног облика, са широком елипсоидном главом и лежиштем за камен, који недостаје. Прстен је фрагментован.

Прстење овога типа налажено је широм Римског царства. Златни прстен из Јашуње код Лесковца је веома сличан нашем прстену, а потиче из гробне целине.[82] Истом типу припада и прстење из Јагодин Мале,[83] Скупа,[84] и Виминацијума.[85] У Народном музеју у Београду има више примерака овог типа прстења, које је И. Поповић сврстала у ТИП II, углавном са непознатог места налаза.[86]

Два сребрна прстена из Бугарске су скоро идентична са нашим примерком.[87]

Датирају се у II-III в.н.е. Исту датацију предлажу и Маршал и Хенкел.[88]

Ова, у потпуности римска форма прстења, израђивана је у радионицама Западног римског царства, одакле је и стигла у наше области.

Ф И Б У Л А

Фибула је саставни део одеће и као таква има сасвим функционалну улогу, а такође и декоративну. Сви су их носили, без обзира на друштвени статус или економски положај. Зато су налажене широм Римског царства, у веома разноврсним облицима.

Фибуле од злата или бронзе са позлатом, крстастог облика, израђиване су у државним радионицама и додељиване појединим војним старешинама поводом одређеног, значајног датума — везаног за цара.[89]

Фибула из наше збирке израђена је од бронзаног лима са позлатом, оштећена је и недостаје јој већи део стопе, кат. 22, сл. 22. Припада типу крстастих фибула, које су израђиване од шупљег, танког лима и позлаћене. Стопа им је декорисана мотивима у облику слова „С“ у техници ровашења, испуњених ниелом.[90]

Раскошан, богато декорисан примерак овог типа фибула, нађен је у Јагодин-Мали са ликовима у медаљонима, а једноставније израде, сличне нашем примерку, пронађене су у Нишкој Тврђави и у Улпијани.[91] Датирају се у прву половину IV в.н.е.

Д И Ј А Д Е М А

Дијадеме од племенитог метала носиле су се током хеленистичког периода, а биле су одраз социјалног и економског положаја појединца. Њихово присуство у гробовима и на представама покојника, сведочи о улози коју су дијадеме имале у посмртном култу.[92]

Присуство дијадема на простору изван хеленистичких земаља доказ је распрострањене комуникације аутохтоног становништва са хеленским светом, њиховог економског стања, као и извесних заједничких елемената у вези са култом мртвих.[93] На територији Г. Мезије пронађено је више примерака златних листова — делова дијадема. Најбројнији је налаз златних листова из гроба 174 из Скупа. Ту је пронађено 73 златних апликација у облику листа и једна правоугаона плочица од златног лима, са представом Медузе, а такође и траке и плоче од дебље сребрне фолије, које на неким местима

имају трагове позлате, а неке су украшене косим урезима.[94] Оваквих апликација има и у другим гробовима на овој некрополи, тј. и на другим некрополама из околине Скупа.[95] У неким гробовима пронађен је само један лист. Датирају се у I—II в. н. е. Из Улпијане, из гробне целине, потиче један златни лист, а из Присоја код Сочанице неколико златних апликација у облику листа.[96] Златних дијадема има и у гробовима у Тракији.[97]

Дијадема из наше збирке, кат. 23, сл. 23, израђена је од танког златног лима у облику траке, са урезаним мотивом рибље кости по површини.

Дијадема у облику траке представљена је на фрагменту маске из Нове Божурне.[98]

У другом гробу пронађен је отиснут аверс новца у златном лиму, кат. 24, сл. 24. Лик цара је нејасан, а чита се натпис:

AVRELIVS CAESAR AVG вероватно је ова апликација служила као средишни део дијадеме.

КАТАЛОГ

Кат. бр. 1. Наушница, инв. бр. 1560, сл. 1.
злато, ковање
$Г_1$ — 1 (II 1960) етажни
Димензије: пречник = 1,50 цм
Време: II—III в. н. е.

Наушница се састоји од затворене карике овалног облика, начињене од златне жице округлог пресека. Крајеви карике су истањени и прелазе један преко другог, увијајући се спирално.
Литература: Необјављено.

Кат. бр. 2. Пар наушница, сл. 2.
злато, ковање
Димензије: пречник =1,50 цм и 1,56 цм
Време: II—III в. н. е.

Наушнице се састоје од карике округлог облика, начињене од златне жице округлог пресека. Карика се затвара кукицом и петљом. Крај карике који чини петљу је истањен и увијен око алке у облику спирале и неколико хоризонталних навоја. Једна наушница је овалног облика.
Литература: Необјављено.

Кат. бр. 3. Пар наушница, инв. бр. 1554, сл. 3.
злато, ковање, стаклена паста
$Г_1$ — 8 (II 1960) етажни
Димензије: пречник = 1,00 цм и 1,20 цм
Време: II—III в. н. е.

Наушнице се састоје од карике начињене од златне жице округлог пресека. Карика се затвара кукицом и петљом. Крај карике који чини петљу је истањен и око карике увијен спирално и у облику хоризонталних навоја. На једној наушници је у спиралном делу уметнута перлица од беле стаклене пасте. Друга наушница је деформисана, а облик жице наговештава да је била спирално намотана.
Литература: Необјављено.

Кат. бр. 4. Пар наушница, инв. бр. 1547, сл. 4.
злато, ковање
Димензије: пречник = 1,70 цм, дуж. прив. = 1,80 цм
Време: II—III в. н. е.

Наушнице се састоје од карике начињене од златне жице округлог пресека. Карика се затвара кукицом и петљом. Крај који прави петљу је истањен и у облику спирале и хоризонталних навоја увијен око карике. На алци слободно виси привезак од златне жице са хоризонталним урезима. Доњи крај привеска је истањен и увијен у чвор.
Литература: Необјављено.

Кат. бр. 5. Пар наушница, инв. бр. 1550, сл. 5.
злато, ковање
$Г_1$ — 13 (III 1960) етажни
Димензије: пречник = 1,50 цм, дуж. прив. = 1,20 цм
Време: II—III в. н. е.

Наушнице су сличне претходним.
Литература: Необјављено.

Кат. бр. 6. Пар наушница, инв. бр. 1552, сл. 6.
злато, ковање
$Г_1$ — 14 (III 1960) етажни
Димензије: пречник = 1,30 цм, дуж. прив = 1,10 цм
Време: II—III в. н. е.

Наушнице су сличне претходним.
Литература: Необјављено.

Кат. бр. 7. Наушница, инв. бр. 1555, сл. 7.
злато, ковање
$Г_{II}$ — 19 (V 1964) етажни
Димензије: пречник = 1,30 цм, дуж. прив. = 1,40 цм
Време: II—III в. н. е.

Наушница се састоји од карике округлог облика, израђене од златне жице округлог пресека. Карика се затвара кукицом и петљом. Крај карике који прави петљу је истањен и хоризонтално намотан на њу. На алци виси привезак од златне жице, са хоризонталним урезима и доњим крајем везаним у чвор.

Литература: Необјављено.

Кат. бр. 8. Наушница, инв. бр. 1557, сл. 8.
злато, ковање, стаклена паста
Димензије: пречник = 1,20 цм
Време: II—III в. н. е.

Наушница се састоји од карике округлог облика, израђене од златне жице округлог пресека. Карика се затвара кукицом и петљом. Крај који прави петљу је истањен, и у облику спирале и хоризонталних навоја намотан на алку. На средњем, хоризонталном навоју причвршћена је перла од беле стаклене пасте.

Литература: Необјављено.

Кат. бр. 9. Пар наушница, инв. бр. 1546, сл. 9.
злато, филигран, гранулација
$Г_1$ — А II/4 (1960)
Димензије: дуж. = 1,90 цм
Време: II—III в. н. е.

Наушнице се састоје од карике која се затвара кукицом и петљом. Доњи крај карике је проширен и по средини сужен, тако да се добија наочарасти облик. Штитасти део је уоквирен, а по површини је декорисан филигранским нитима и гранулама које прате облик штитастог дела. У средини и на странама штитастог дела налазе се три (на једној наушници два) рожната испупчења која су направљена од намотане златне жице.

Литература: Каталог изложбе Праисторијске културе Поморавља и источне Србије, Ниш, 1971, кат. 534.

Јовановић А. Накит у римској Дарданији, Београд, 1978, кат. 20.

Кат. бр. 10. Пар наушница, инв. бр. 1551, сл. 10.
злато, филигран, гранулација
$Г_1$ — Б/4 етажни
Димензије: дуж. = 1,60 цм
Време: II—III в. н. е.

Наушнице су сличне претходним. Немају рожната испупчења.
Литература: Јовановић А., 1978, кат. 27.

Кат. бр. 11. Наушница, инв. бр. 1556, сл. 11.
злато, искуцавање
$Г_1$ — 16 етажни
Димензије: пречник = 1,70 цм
Време: II в. н. е.

Наушница се састоји од кружне алке која се затвара кукицом и петљом. На карици је уметнут штитасти део у облику полулопте од златног лима у техници искуцавања.
Литература: Јовановић А., 1978 кат. 7

Кат. бр. 12. Наушница, инв. бр. 1559, сл. 12.
злато, искуцавање
Димензије: пречник = 1,00 цм, дуж. прив. = 1,20 цм
Време: II в. н. е.

Наушница се састоји од кружне алке, направљене од златне жице округлог пресека. Карика се затвара кукицом и петљом. На алци је уметнут штитасти део кружнога облика са лежиштем за камен, који недостаје. Обод лежишта је декорисан косим жлебовима у техници искуцавања. Два привеска од златне жице причвршћена су алкама за штитасти део. Имају хоризонталне урезе и завршавају се чворићима.
Литература: Необјављено.

Кат. бр. 13. Пар наушница, инв. бр. 1549, сл. 13.
злато, ливење
$Г_1$ — 9 (1960)
Димензије: пречник = 0,80 цм
Време: II в. н. е.

Наушнице се састоје од карике „S" облика, начињене од златне жице округлог пресека, двоструко савијене. Једним крајем карика се завршава кукицом а другим је причвршћена за штит. Штит је облика хексагоналне, заобљене и на врху зарубљене пирамиде, израђен у техници ливења.
Литература: Необјављено.

Кат. бр. 14. Пар наушница, инв. бр. 1553, **сл. 14.**
злато, искуцавање
$Г_1$ — 11 (II 1960)
Димензије: дуж. = 1,10 цм,, шир. = 1,00 цм, дуж. прив. = 1,70 цм
Време: II—III в. н. е.

Наушнице се састоје од карике „S" облика, начињене од златне жице округлог пресека, обично савијене. Једним крајем карика је причвршћена за штитасти део, облика шкољке, израђен у техници искуцавања. На доњем делу штита налазе се две алке, за које су причвршћена два привесна у облику шишарке, декорисана хоризонталним тракама у техници иск цавања.
Литература: Јовановић А., 1978, кат. 3.

Кат. бр. 15. Наушница, инв. бр. 1562, сл. 15.
злато, искуцавање, гранулација
$Г_1$ — 51 (1960)
Димензије: пречник = 1,80 цм, дуж. прив. = 1,30 цм
Време: II в. н. е.

Наушница се састоји од карике „S" облика која је израђена од златне жице округлог пресека, двоструко савијена. Једним крајем је причвршћена за штит калотастог облика, чије су ивице увијене према споља. По површини штит је декорисан са пет златних гранула: једном у средини, оивиченом златном жицом, а четири су распоређене по површини — симетрично. На доњој страни штита налази се алка, за коју је причвршћен привезак од златне жице, са хоризонталним урезима. Привезак је на крају савијен у чвор.
Литература: Необјављено.

Кат. бр. 16. Наушница, инв. бр. 1561
сл. 16
злато, ажурирање, стаклена паста
Димензије: дуж. = 0,80 цм, дуж. прив. = 1,00 цм
Време: II—III в. н. е.

Наушница се састоји од карике „S" облика, начињене од златне жице округлог пресека, двоструко савијене. Једним крајем је причвршћена за штит четвртастог облика са лежиштем за стаклену пасту тамно зелене боје. Хоризонтални обод лежишта је ажуриран. На доњем крају штитастог дела налазе се две алке за које су причвршћена два привеска од златне жице са хоризонталним урезима. Други крај привеска везан је у чвор.
Литература: Необјављено.

Кат. бр. 17. Пар наушница, инв. бр. 1548, сл. 17.
злато, искуцавање, стаклена паста
$Г_1$ — 41 (1960) етажни
Димензије: дуж. = 0,90 цм, дуж. прив. = 1,40 цм
Време: II—III в. н. е.

Наушнице се састоје од карике „S" облика, начињене од златне жице округлог пресека, обично савијене. Једним крајем карика је фиксирана за штит, четвртастог облика, са лежиштем за стаклену пасту тамно зелене боје. Обод лежишта је декорисан вертикалним паралелним жлебовима у техници искуцавања. Штит има у доњем делу алку за коју је причвршћен привезак од златне жице, са хоризонталним урезима. Доњи крај привеска је везан у чвор.
Литература: Необјављено.

Кат. бр. 18. Наушница, инв. бр. 1558, сл. 18.
злато, ливење
Г — 15 (1960) оштећен
Димензије: пречник = 1,10 цм, дуж. прив. = 1,50 цм
Време: II—III в. н. е.

Наушница се састоји од карике „S" облика, израђене од златне жице округлог пресека. Једним крајем карика се причвршћује за штит, округлог облика, са лежиштем за камен који недостаје. Хоризонтални обод лежишта није декорисан. На доњем делу штита, налази се алка за коју је причвршћен привезак од златне жице, са хоризонталним урезима. На месту где се алка спаја са жицом налази се једна гранула.
Литература: Необјављено.

Кат. бр. 19. Огрлица, инв. бр. 1545, сл. 19
злато, ливење, искуцавање, стаклена паста
Г — 15 (1960) оштећен
Димензије: дуж. = 35 цм, медаљон, пречник = 1,10 цм
Време: III в. н. е.

Огрлица је израђена од каричица издуженог облика, начињених од танке златне жице. Између њих се налазе ситне стаклене перлице (укупно 13), плаве бо-

је и једна већа, од беле стаклене пасте. Каричице су више или мање издужене, а растојање између перлица није увек исто. На једном месту стоје две перлице, једна поред друге. На једном крају огрлице налази се кукица за закопчавање а на другом медаљон од златног лима, елипсоидног облика, са алкицом. На медаљону је искуцавањем представљена женска фигура, која у левој руци држи рог изобиља, а у десној — неидентификовани предмет. Можда представља Фортуну. По ивици медаљона изведена је бордура од вертикалних паралелних линија.
Литература: КАТ. Праисторијске културе, 1971, кат. 535.
Јовановић А., 1978, кат. 6.

Кат. бр. 20. Перле, инв. бр. 1540, сл. 20.
злато, ливење
Г$_1$ — Ф1/16 (1960)
Димензије: дуж.=6 цм
Време: III в.н.е.

Четири перле од златног лима, израђене у облику сунчаног сата.
Литература: Необјављено.

Кат. бр. 21. Прстен, инв. бр. 1542, сл. 21.
злато, ливење
Г — 15 (1960) оштећен
Димензије: пречник = 2,40 x 2,10 цм
Време: II—III в. н. е.

Прстен је формиран од тракасте алке кружнога облика. Алка се шири и задебљава према глави. Глава је елипсоидног облика, са лежиштем за камен. Камен недостаје.
Алка је оштећена.
Литература: Јовановић А., 1978, кат. 1.

Кат. бр. 22. Фибула, инв. бр. 1543, сл. 22.
бронза, ливење, позлата
Г — А/1 (IV 1962) од опека
Димензије: очувана дуж. = 5,00 цм
Време: почетак IV в.н.е.

Фибула крстастог облика израђена је од шупљег бронзаног лима, са позлатом. Лук је масиван, оштећен. Попречна греда је наглашена, са луковицама које су оштећене. Лук, попречна греда и луковице су шупљи. Већи део стопе недостаје.
Литература: Јовановић А., 1978, кат. 55.

Кат. бр. 23. Дијадема, инв. бр. 1539, сл. 23. злато, урезивање
Г$_1$ — 61 етажни
Димензије: дуж. = 18,50 цм, шир. = 1,50 цм
Време: II в.н.е.

Дијадема је израђена од танког златног лима у облику траке. Декорисана је мотивом рибље кости у техници урезивања. Делимично је оштећена.
Литература: Необјављено.

Кат. бр. 24. апликација, инв. бр. 1541, сл. 24.
злато, утискивање
Г$_1$ — Ф/11 (V 1964) етажни
Димензије: пречник = 1,90 цм
Време: II—III в. н. е.

На танком златном лиму утиснут је аверс новца. Император је окренут на десно, лик је нејасан. Чита се натпис.: AVRELIVS CAESAR AVG.
Литература: Необјављено.

ЗАКЉУЧАК

Начин сахрањивања, облици гробних конструкција и опаљивање страница и дна ватром, говоре у прилог једног аутохтоног израза у сепулкралном култу, током првих векова римског периода — на ширем простору Балканског полуострва и може се везати за Дарданце, односно за „мизијско-дардански" простор.

Обрада златног накита са римске некрополе у Малој Копашници, са свим наведеним карактеристикама стила, облика, начина декорисања, аналогијама и хронолошким детерминантама, дају нам елементе за извесне закључке о културним и економским односима насеља, које није идентификовано на терену,[99a] а чији су становници сахрањени на овој некрополи.

Дакле, наведени материјал припада времену од II до почетка IV века (највећим делом II-III веку), а само један налаз потиче из IV века — крстообразна фибула из гроба озиданог опеком.

Златни накит је, највећим делом, израђен у локалним радионицама, као израз аутохтоног стила или као интерпретација хеленистичких узора. Само се за два налаза може претпоставити да представљају импорт: златан прстен из Западних производних центара и наушнице са шкољкама, које потичу из Источних производних центара. Наушнице са „S" кариком, представљају локалну интерпретацију наушница израђених према хеленистичким узорима. Овој групи накита припадају и дијадема и златна апликација.

Највећи број наушница има затворену карику и декорацију у облику спирале и

навоја, изведену на њој. Узоре за израду ових наушница представљају сребрне наруквице, пронађене углавном у оставама током I в.н.е. на простору Подунавља и на ширем подручју Балканског полуострва. Мотив спирале, примењен у декорисању сребрних наруквица, прстења и алки, пренесен је у ову епоху из старијих, аутохтоних традиција. Наушнице са филиграном и гранулацијом такође, припадају овом аутохтоном стилу који у себи сажима елементе халштатских традиција и класичних и хеленистичких узора.

Овако велики број златних предмета (а пре свега наушница) истога облика и начина декорисања, на овој некрополи, упућује нас на закључак да је овде постојала и радионица за израду накита. Ако и није било такве радионице, становници насеља који су сахрањени на овој некрополи имали су, у сваком случају, материјална добра којима су могли купити овакве производе из других центара за производњу.

Можда њихово богатство потиче од експлоатације рудног блага, по коме је овај црнотравски и власотиначки крај и данас познат,[99] наша нас упућују и топоними из овога краја: Црвени Брег, Рупље, Златанце, Златићево, Рудине, Јаловик, Прокоп и сл.

Према стилским одликама материјала, облицима и начину декорисања који је, -идотидет ен нәценодu 'иɯәɥɯ оwэ онеи ји Г. Мезије, Тракије и Подунавља, може се закључити да је овај простор у културном погледу јединствен.

НАПОМЕНЕ

1. Зотовић Љ., 1962, стр. 123—127
   Зотовић Љ., 1964, стр. 281—283
2. Гарашанин М., 1968, стр. 6.
3. Зотовић Љ., 1968, стр. 25—27 Ерцеговић—Павловић С., Костић Д., 1988. стр. 31—33
4. Јовановић А., 1984, стр. 109.
5. Гарашанин М., 1984, стр. 153—163
6. Јовановић А., 1984, стр. 110.
7. Јовановић А., 1978, стр. 7.
8. Русева — Слокоска Љ., 1991, стр. 24.
9. Зотовић Љ., Јордовић Ч., 1990, Т CXI сл. 2
10. КАТ. Виминацијум, 1980, кат. 5, 6, 8.
11. Русева—Слокоска Љ., 1991, кат. 3а, б, 4, 5, 67, 71.
12. Исто, кат. 140а, б, 150.
13. Зотовић Љ., Јордовић Ч., 1990, Т LXXXV сл. 11.
    Поповић И., 1992., кат. 63.
    Мано—Зиси Б., 1957, Т III—IX
13. Јовановић А., 1978, кат. 20, 21, сл. 69.
14. Микулчић И., 1974, сл. 51—55
15. Јовановић А., 1978, кат. 51.
16. Микулчић И., 1973/74 сл. 49.
17. Русева—Слокоска Љ., 1991, кат. 9а, б, 10, 11, 16, 17, 39а, б, 141.
18. Булат М., 1989, сл. 6.
19. Зотовић Љ., Јордовић Ч., 1990, Т И сл. 9 Т VI сл. 5, 6, Т XLIII сл. 6.
20. КАТ. Виминацијум, 1980. кат. 11, 12, 13.
21. Јовановић А., 1981, стр. 83—85.
22. Мано—Зиси Б., 1957, Т IV, VI, VIII, IX.
    КАТ, Античко сребро, 1994, кат. 32—38.
23. Мано—Зиси Б., 1957, Т III сл. 7
    Поповић И, 1992, кат. 63,
    КАТ. Античко сребро, 1994, кат. 32—38
24. Гарашанин М., 1973, стр. 531.
    Поповић И., Борић—Брешковић Б., 1994, стр. 26.
    Мано—Зиси Б., 1957.
25. Поповић И., Борић—Брешковић Б., 1994, стр. 26.
26. Јовановић А., 1978, стр. 75—83.
    КАТ. Античко сребро, 1994, кат. 84—89.
27. Поповић И., Борић—Брешковић Б., 1994, стр. 26.
28. Исто, стр. 26.
    Русева—Слокоска Љ., 1991, стр. 58.
    Гарашанин М., 1973, стр.531.
29. Зотовић Љ., Јордовић Ч., 1990, Т CLIX сл. 2, Т И сл. 9, Т VI сл. 5, 6, Т XLIII
30. КАТ. Виминацијум, 1980. кат. 29, 30, 31, 32.
30. Русева—Слокоска Љ., 1991, кат. 140а, б, 141, 148—154, 166—167.
31. КАТ. Господари сребра, 1990, кат. 41/6, 7 остава из Будушића: 44/7, 8, Рудовци; 45/12, Жировница: 75/1, 2, 3, Рујиште; 88/3, Глобдер; 91/6, 7, Влаштица; 92/4, С. Река
32. КАТ. Господари сребра, 1990, кат. 3, 7, 15, 16, 17, 117, 137, 138.
33. Цветићанин Т., 1994, стр. 19—24
34. КАТ. Античко сребро, 1994, кат. 4, 5.
    КАТ. Господари сребра, 1990, кат. 125, 127/1, 2. 128/1. 129/1, 137/4, 140/1.
35. Поповић И., 1994, стр. 40.
36. Поповић И., Борић—Брешковић Б., 1994, стр. 28.
37. Русева—Слокоска Љ., 1991, стр. 26.
38. Исто, кат. 19.
39. Зотовић Љ., Јордовић Ч., 1990, Т XXIII сл. 7.
40. Јовановић А., 1978, кат. 25.
41. Јовановић А., 1978, кат. 6, сл. 71.
    КАТ. Праисторијске културе, 1971 ,кат. 528.
42. Русева—Слокоска Љ., 1991, кат. 26—29.
43 Јовановић А., 1978, стр. 37.
44. Поповић И., Борић—Брешковић Б., 1994, кат. 7, 8, 9, 10.
    КАТ. Античко сребро, 1994, кат. 84—86.
45. Исто, кат. 93.
    Јовановић А., 1978, кат. 9.
46. КАТ. Античко сребро, 1994, кат. 75.
47. Русева—Слокоска Љ., 1991, кат. 8а, б.
48. Мано—Зиси Б., 1957, Т II сл. 12.
49 Русева—Слокоска Љ., 1991, стр. 106.
50. КАТ. Виминацијум, 1980, кат. 4.
51. Русева—Слокоска Љ., 1991, кат. 14.
52. Исто, стр. 29.
    Јовановић А., 1978, стр. 33—34.
    Marchall F. H., 1911, XIII
53. Русева—Слокоска Љ., 1991, стр. 29.
54. Јовановић А., 1978, стр. 33.
55. Русева—Слокоска Љ., 1991, стр. 34.
56. Исто, кат. 43а, б, 44, 45а, б, 46.
57. Гавела Б., Историја уметности античке Грчке, Београд, 1982, стр. 267.
    Помпеја и њени музеји, 1990, стр. 92.
    Срејовић Д., Цермановић—Кузмановић А., Речник грчке и римске митологије, Београд, 1989, стр. 70.
58. Помпеја и њени музеји, 1990, стр. 88.

59. Освалд С., Грчка и римска митологија, Београд, 1980, стр. 72.
60. Doppelfeld O., Romisches und Frankisches Glasin Koln, Koln, 1966, sl. 51—55. Податак преузет од Јовановић А., 1978, напомена бр. 173.
61. Русева—Слокоска Љ., 1991, кат. 21.
62. Исто, кат. 13а, б, 22, 23, 24.
63. Зотовић Љ., Јордовић Ч., 1990, Т CLXII сл. 5, 6.
64. Ерцеговић—Павловић С., Костић Д., 1988, стр. 37.
65. КАТ. Виминацијум, 1980, кат. 7.
66. Исто, кат. 16, 18.
67. Вучковић—Тодоровић Д., 1956/57 стр.
68. Русева—Слокоска Љ., 1991, кат. 47, 49.
69. Исто, кат. 50—55.
70. Ајдић Р., 1974, стр. 41.
Јовановић А., 1978, стр. 34.
71. Русева—Слокоска Љ., 1991, кат. 97.
72. Исто, кат. 101.
73. КАТ. Виминацијум, 1980, кат. 1.
74. Јовановић А., 1978, кат. 4.
75. Јовановић А., 1982, стр. 83—85.
76. Соколовска В., Новија археолошка ископавања у Демир Капији, Старинар XXIV —XXV 1973/1974, стр. 183—193.
77. Исто, Т II сл. 3.
78. Marchall F. H., 1911, 1974, 1977.
79. Русева—Слокоска Љ., 1991, кат. 112.
80. Јовановић А., 1978, сл. 88.
81а. Зотовић Љ., Јордовић Ч., 1990, Т CIV сл. 7.
81. Чувају се у Народном музеју у Лесковцу.
82. Чува се у Народном музеју у Лесковцу.
83. Јовановић А., 1978, кат. 3.
84. Микулчић И., 1973/74, стр. 125.
85. Зотовић Љ., Јордовић Ч., 1990, Т CIV сл. 6, Т CXLIII сл. 3.
86. Поповић И., 1992, кат. 11, 25, 26, 77, 78, 88.
87. Русева—Слокоска Љ., 1991, кат. 228—229.
88. Marchall F. H., Cataloqve of the Finger Rings, Greek, Etruskan and Roman, in the Departments of Antiqvities British Museum, London, 1907. Henkel F., Die romischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete. Berlin, 1913, Kat. 410 411.
89. Јовановић А., 1972, стр. 235—245.
90. Јовановић А., 1978, стр. 56.
91. Исто, кат. 52—54, сл. 127—129.
Чершков Е., 1968, сл. 129.
92. Јовановић А., 1978, стр. 49.
93. Микулчић И., 1973/74, стр. 83.
94. Микулчић И., 1973/74, стр. 93—94.
95. Исто, гроб бр. 24, 29, 125, 161, 164, 185.
96. Јовановић А., 1978, кат. 4, 5.
97. Чаталка, Пловдив. Податак преузет од Микулчић И., 1973/74, стр. 83.
98. Јовановић А., 1978, сл. 170.
99. Данас се користе рудници Мачкатица и Крива Феја. У XIX веку коришћен је рудник гвожђа код Црвеног Брега. Податак преузет од: Каниц Ф., Србија, земља и становништво, књ. II Београд, 1985, стр. 275.
99а. На локалитету Жирова падина у близини некрополе, пронађен је римски водовод, а 200 м од овог налаза констатован је зид од ломљеног камена и опеке, а на терену су видљиви фрагменти тегула и имбрекса. Податак преузет од: Јоцић М., Резултати истраживања Скобаљић Града, Лесковачки Зборник, XXXI Лесковац, 1991, стр. 45—53.

БИБЛИОГРАФИЈА

Ајдић Р., 1974, Античке некрополе у Нишу, Нишки Зборник, 1, 1974.

Булат М., 1989, Римски златни накит у музеју Славоније, Осјечки Зборник, XX 1989.

Вучковић—Тодоровић Д., 1956/57, Римски двојни гроб из Доброг Дола код Скопља, Старинар н. с. књ. VII—VIII 1956—1957.

Гарашанин М., 1968, Разматрања о некрополама Мала Копашница — Сасе, Годишњак VI Центра за балканолошка испитивања, књ. 4. Сарајево, 1968.

Гарашанин М., 1973, Праисторија на тлу Србије I—II Београд, 1973.

Гарашанин М., 1984, Погребни обичаји код Илира у римско доба, Сахрањивање код Илира, Посебна издања Центра за балканолошка испитивања, књ. 11, Сарајево, 1984.

Ерцеговић—Павловић С., Костић Д., 1988, Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја Београд, 1988.

Зотовић Љ., 1962, Мала Копашница — римска некропола, Археолошки Преглед 2, Београд, 1962.

Зотовић Љ., 1964, Мала Копашница — римска некропола, Археолошки Преглед 4, Београд, 1964.

Зотовић Љ., 1968, Некрополе спаљених покојника на територији Г. Мезије, Лесковачки Зборник, VIII Лесковац, 1968.

Зотовић Љ., Јордовић Ч., 1990, Виминацијум, некропола „Више Гробаља" Београд, 1990.

Јовановић А., 1972, Крстообразне фибуле из античке збирке Народног музеја у Нишу, Зборник Народног музеја VIII Београд, 1972.

Јовановић А., 1978, Накит у римској Дарданији, Београд, 1978.

Јовановић А., 1982, Касноантички гроб из Костола (понтес), Старинар XXXII Београд, 1982.

Јовановић А., 1984, Римске некрополе на територији Југославије, Београд, 1984.

КАТ. Праисторијске културе, 1971, Праисторијске културе Поморавља и Источне Србије Каталог изложбе 1971, Ниш, 1971.

КАТ. Виминацијум, 1980, Виминацијум, главни град римске провинције Г. Мезије Београд, 1980.

КАТ. Господари сребра, 1990, Гвоздено доба на тлу Србије, Београд, 1990.

КАТ. Античко сребро, 1994, Античко сребро Србије, Београд, 1994.

Marchall F. H., 1911, Cataloque of the Jewellery Greek, Etruskam, and Roman in British Muzeum, London, 1911.

Мано-Зиси Б., 1957, Налаз из Текије, Београд, 1957.

Микулчић И., 1973/74, Раноримски скелетни гробови из Скупа, Старинар XXIV—XXV 1973—1974, Београд, 1974.

Микулчић И., 1974, Доцноримски гробови од Скупи, Годишен Зборник 26 томе Скопље, 1974.

Помпеја и њени музеји, 1990, Музеји света — Помпеја и њени музеји, Београд, 1990.

Поповић И., 1992, Римски накит у Народном музеју у Београду 1. прстење, Београд, 1992.

Поповић И., 1994, Аутохтоне и хеленистичке традиције на римском накиту од I—III века, у КАТ. Античко сребро у Србији, Београд, 1994, стр. 25—31.

Поповић И., Борић—Брешковић Б., 1994, Остава из Беле Реке, Београд, 1994.

Русева—Слокоска Љ., 1991, Roman Jewellery, a collection of the Nationalarchaeological museum — Sofia, Sofia, 1991.

Цветићанин Т., 1994, Грчки утицаји на продукцију сребра предримског доба, у КАТ. Античко сребро у Србији, Београд, 1994, стр. 19—24.

Чершков Е., 1969, Римљани на Косову и Метохији, Београд, 1969.

Julijana Pešić

GOLDEN ORNAMENTS FROM THE ROMAN NECROPOLIS IN MALA KOPAŠNICA

In the National Museum in Leskovac there is a collection of golden ornaments which are excavated in 60's during the exploration of Roman necropolis full of cremated corpses in Mala Kopašnica. The collection consists of 34 pieces. There are 28 earrings, one necklace, 4 pearls in the shape of a sundial, one fragmentary ring, one diadem and one gilded hook.

The ornaments were mostly made in the local workshops in authentic style or as an interpretation of Hellenic models. Only the earrings in the shape of a shell and the ring were imported from the big centres of manufacture.

Most of these ornaments originate from the second and the third century except the hook which originates from the beginning of the fourth century.

The ornaments with the same characteristics of style were found in the broad territory of Serbia, Bulgaria and the Danube basin.

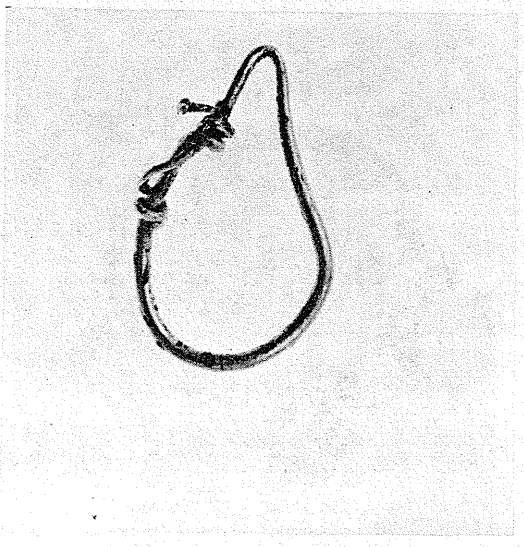

Сл. 1

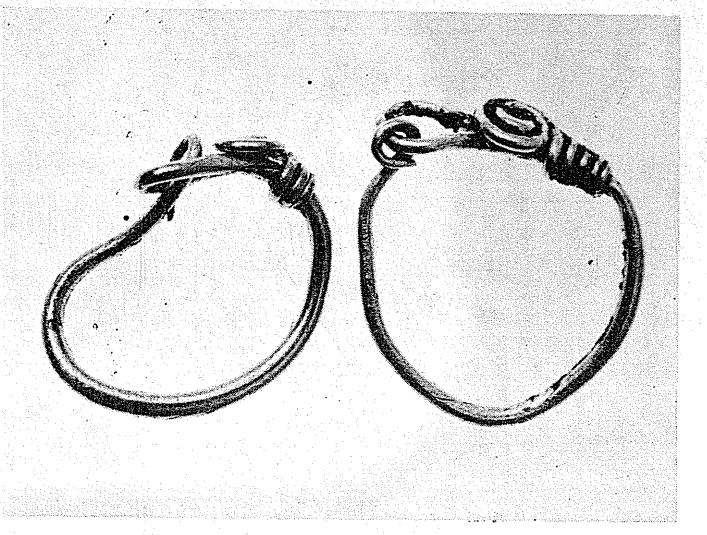

Сл. 2

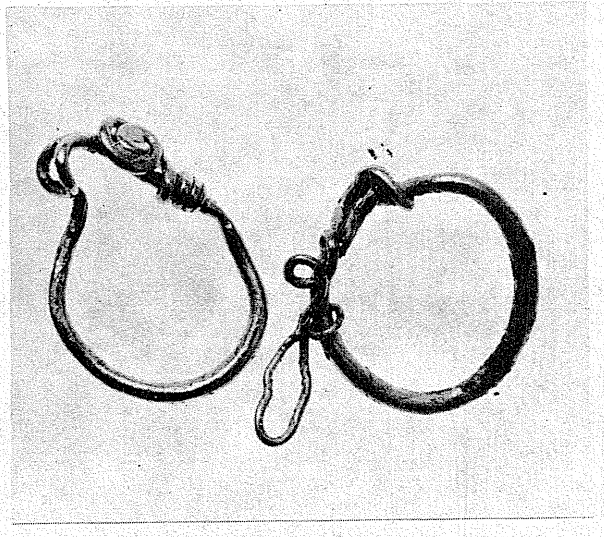

Сл. 3

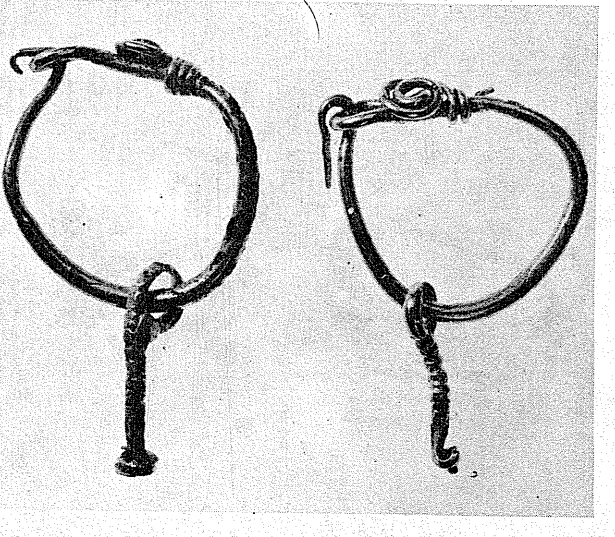

Сл. 4

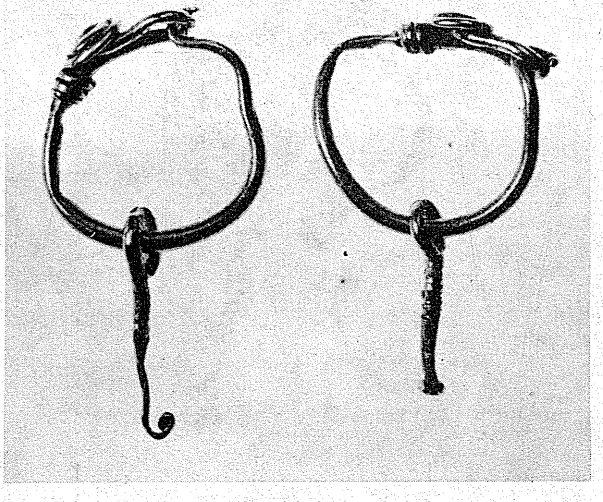

Сл. 5

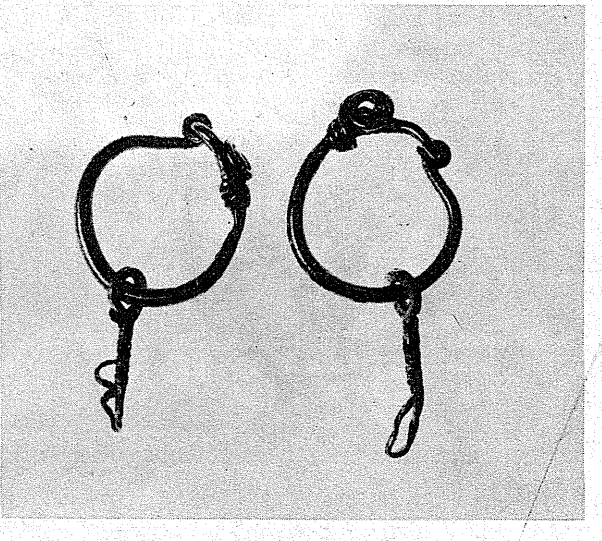

Сл. 6

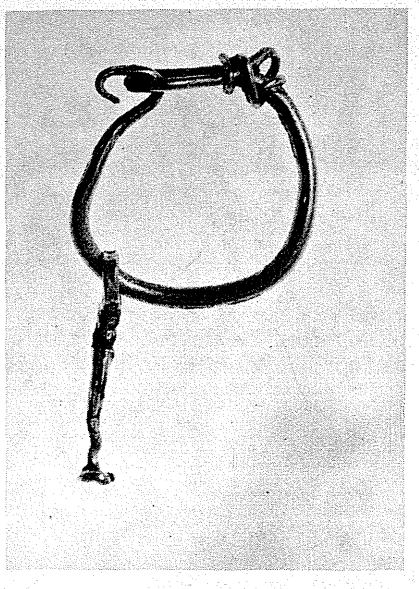

Сл. 7

Сл. 8

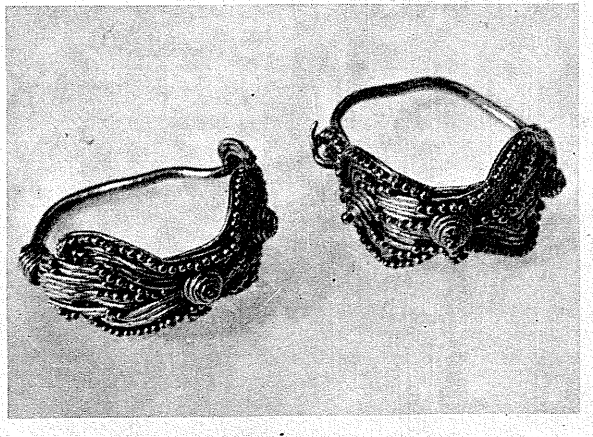

Сл. 9

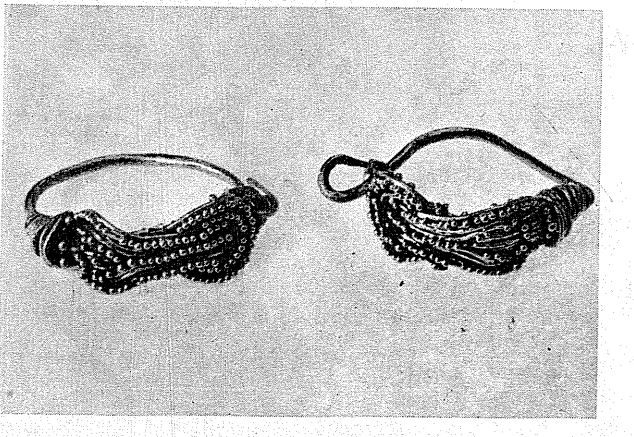

Сл. 10

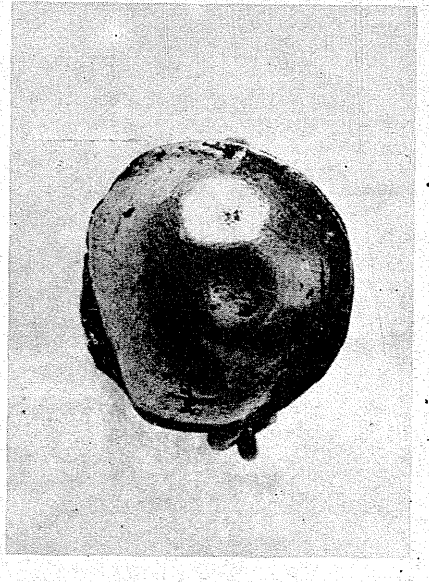

Сл. 11

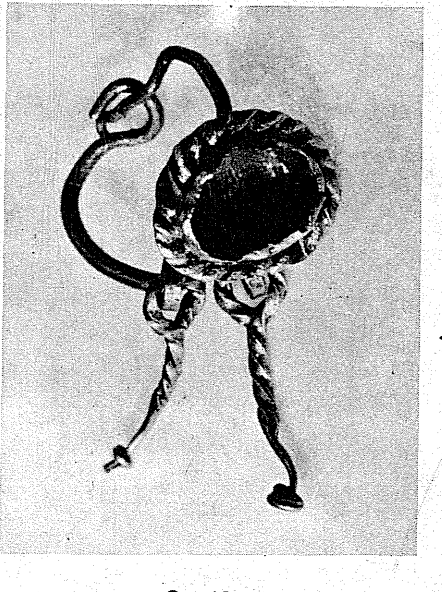

Сл. 12

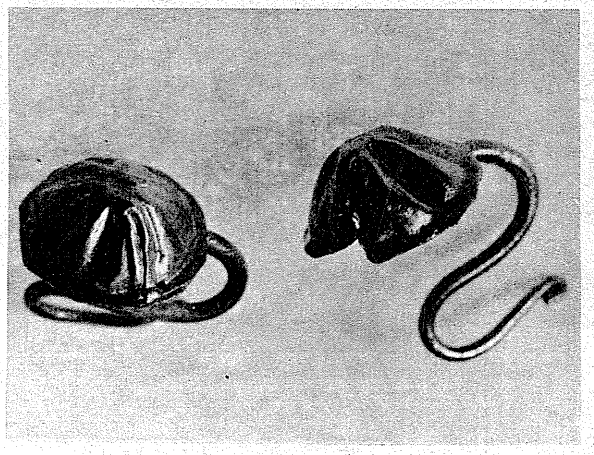

Сл. 13

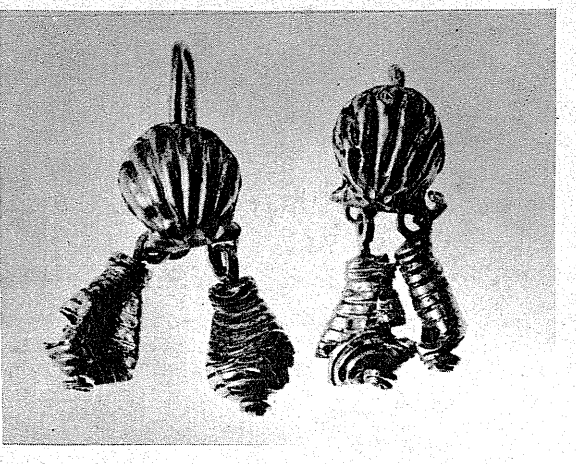

Сл. 14

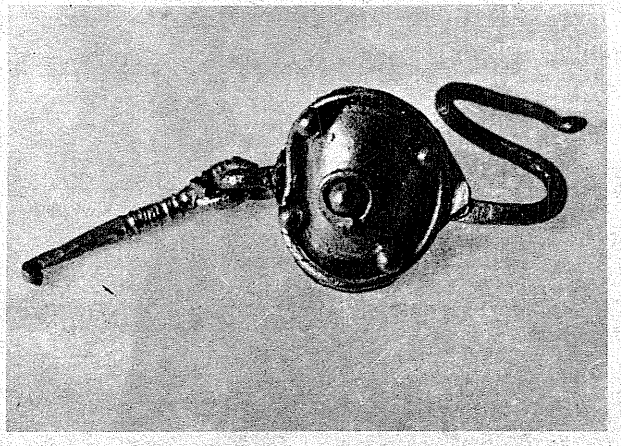

Сл. 15

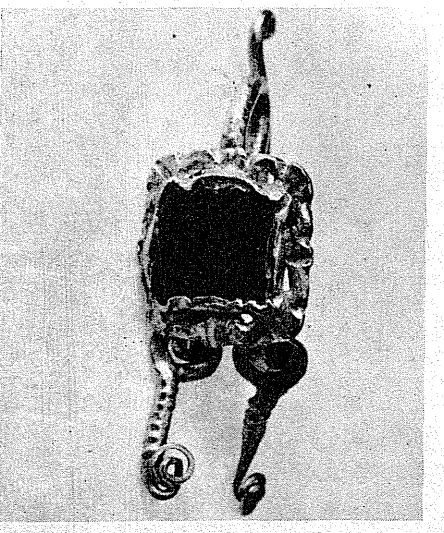

Сл. 16

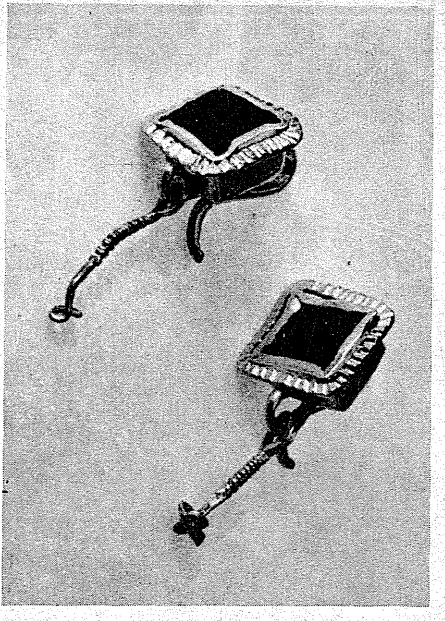

Сл. 17

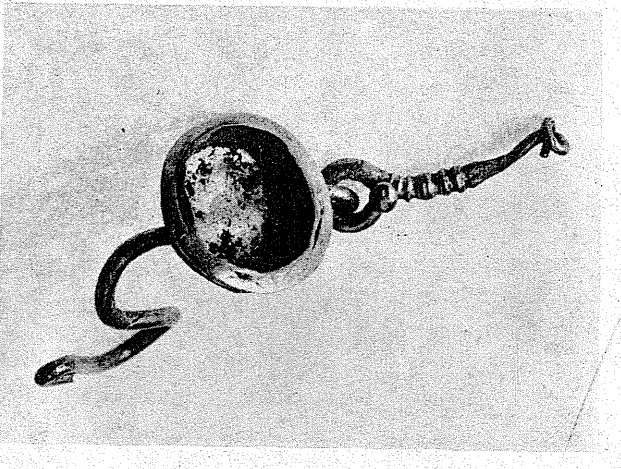

Сл. 18

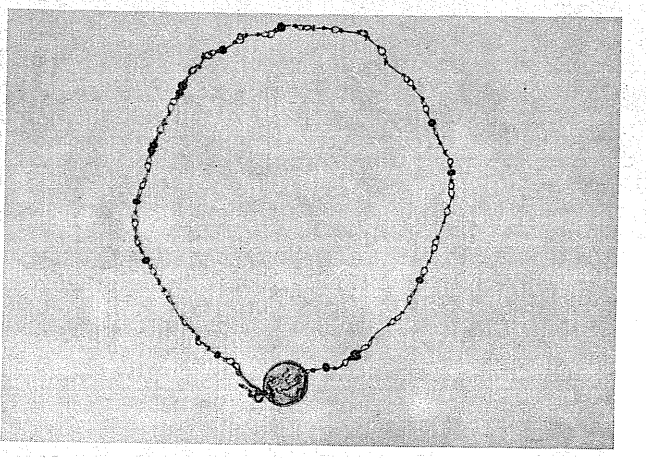

Сл. 19

Сл. 20

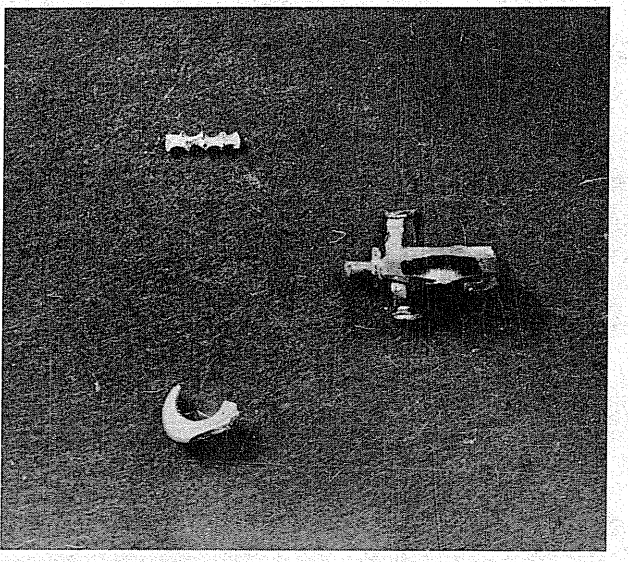

Сл. 22

Сл. 21

Сл. 23

Сл. 24

726 (497.11)

Иван Стевовић

Неистражени споменици у околини Бојника

Околина Бојника, варошице смештене на око двадесет километара северозападно од Лесковца, представља област богату споменичким наслеђем из различитих периода средњег века.

У досадашњој литератури споменицима са ове територије пажња је посвећивана на разнолик начин, у зависности од степена очуваности појединих, њихове важности и трагова који су за њима остали забележени у савременим или каснијим историјским изворима. Истраживања Царичиног града, чије градитељство представља најснажнији одјек Јустинијановог доба у рановизантијској архитектури Балкана, већ читав век присутна су у историјским публикацијама различитог обима и профила, од оних које се односе на прошлост и наслеђе лесковачког краја, до најопширнијих, које за тему имају историју или уметност на простору тадашње Европе.[1] С друге стране, подстакнута управо овим проучавањима, последњих година сакупљена су и публикована досадашња или прва добијена сазнања о бројним налазиштима свих епоха на подручју Лесковца, Лебана, Медвеђе, Власотинца и Бојника, чиме је установљена неопходна почетна тачка за шире истраживање историјске и културне баштине овог краја.[2]

Намера овог рада је да већ познатим локалитетима придода још два, до сада непубликована, који се налазе неколико километара западно од Бојника. Реч је о остацима цркве у непосредној близини села Боринци и траговима утврђења на једном од висова оближње планине Радан, Светом Петру.

Остаци цркве код Боринаца налазе се на око 500 м западно од села. Скривени су шумом кроз коју, одмах подно цркве, протиче Боринска река. У ближњој околини ово место познато је под именом Црквиште.

Данас су се од цркве очували западни и источни део, док су средишњи појасеви бочних зидова срушени. Западни зид уздиже се до висине од око 2 м. На његовим лицима не могу се препознати трагови постојања некадашњег улаза или прозора. Нешто боље очуван је и западни тракт јужног зида, дуг мало мање од 2 м. Правилни завршетак зидања указује да се улаз у цркву налазио на овој страни. Зид је у продужетку обрушен у дужини од око 3,5 м, а потом се наставља и спаја са јужним делом источног зида. Северни зид цркве очуван је само на угловима са попречним, око 1 м на западној и 0,5 м на источној страни. Источни зид цркве висок је око 2,5 м. Апсида образована у његовом средишту полукружног је облика. Дужина цркве износи приближно 7,5 м а ширина 3,6 м.

Црква код Боринаца грађена је од већих комада камена неправилног облика, који је само на појединим местима био приклесан. Камен је слаган без реда, а шупљине настале таквим начином рада испуњене су мањим плочастим комадима. Спољно лице апсиде озидано је у највећој мери опеком, што је свакако плод преградњи из новијег времена.

Једноставна једнобродна грађевина са полукружном апсидом, сасвим скромно зидана, црква код Боринаца представља дело невелике неимарске вештине. Судећи по данас видљивим остацима, а без археолошких истраживања, јасно је да је извесне преправке и презиђивања претрпела и у не тако давној прошлости. Ипак, неколико података које је данас могуће забележити на терену и пронаћи у историјским изворима, говоре у прилог могућности да је реч о локалитету занимљивом за историју овог краја. Место на којем је црква сазидана, изван насеља и скровито, одговара локацијама које су коришћене за подизање хришћанских храмова у доба тур-

ске владавине.[3] Крајње једноставна схема простора, примењена је и на скупини већ познатих и у овај период оквирно датованих споменика лесковачког краја, попут цркава у оближњем Ивању, селу Газдаре, Горњем Гајтану, Магашу и на другим местима у околини.[4] Присуство упадљиво већих комада камена, четвороугаоног облика и знатно боље обраде од осталог коришћеног градива, који су уграђени у зидове бориначке цркве на многим местима, као и поједини профилисани уломци и римске тегуле који се препознају у шуту обрушених делова, указују на могуће постојање археолошких остатака старије грађевине на овом месту или секундарно коришћење овог материјала. Коначно, из турских докумената познато је да се код села Боринци налазио манастир, који се помиње већ у раним пописима из 1516. и 1530. г.[5] Положај манастира данас није тачно одређен.

Скромна знања о цркви код Боринаца не допуштају више од крајње хипотетичних размишљања о времену у којем је била подигнута. Међутим, наведени подаци говоре да постоје разлози због којих би остатке ове мале грађевине, данас посвећене Огњеној Марији, требало убележити у археолошку карту лесковачког краја.

Други занимљив и неистражен локалитет у близини Бојника налази се на врху Свети Петар на планини Радан. Реч је о остацима зидања који се, мада врло скромни, могу наслутити, а на појединим местима и јасно препознати. На самом врху данас постоји мала црква Св. Петра, подигнута у новије време. Међутим, на нешто нижим платоима на југозападној и западној страни, који се благо спуштају ка тешко приступачним и стрмим планинским косинама, постоје исклесани пролази и прагови који наговештавају некадашњи прилазни пут врху. На северној и источној страни индикативна је блага „усталасаност" данашњег нивоа терена, која указује на могућност постојања трасе бедема чији се остаци налазе под земљом. На појединим местима на врху наилази се и на комаде римске опеке.[6]

У досадашњој литератури једва да има помена о траговима архитектуре на Светом Петру. Пре више од једног века, истражујући старине тек ослобођених крајева Србије, Мита Ракић је записао следеће: „. . .Петрова Гора обично се зове само од Ђака до Радана, а њен највиши врх (управо три врха) зове се, као што рекох, Петрово Брдо или Св. Петар, зато што је на највишем врху од ова три . . . била црква Св. Петра.

Да ли је ту доиста била каква црква или градић, то је тешко погодити, јер сада се познаје на једном месту да је било некаквог зида, од тугле, и више ништа."[7]

Половином овог века С. М. Ненадовић је забележио да је црквица на Светом Петру срушена у II светском рату, а да је била подигнута на старим темељима.[8] Потоњи истраживачи, А. Дероко и С. Радојчић, помињу постојање цркве Трнове Петке „под Петровом Гором", која се налази на месту каптирања воде за аквадукт Царичиног града, и вероватно потиче из турског времена.[9] Пре нешто мање од две деценије, уз ову грађевину идентификовани су и остаци старије архитектуре могућег рановизантијског утврђења.[10]

На основу данашњих знања логичном се чини претпоставка да се рановизантијско утврђење или осматрачница налазила управо на врху Свети Петар. Реч је о тачки која убедљиво доминира околином и која, у правцу југоистока, има визуелну комуникацију са Царичиним градом. Дуж падина Петрове горе водила је траса аквадукта Јустинијановог града, па би његово надзирање и обезбеђење могло бити још један разлог постојања утврде на овом месту.[11] Посада утврђења могла је имати везу и са од раније познатим кастелима, идентификованим на локалитетима Соколов вис (село Горњи Гајтан) на западу, и Кулине (село Леце) на југу. Постојање сличне групе фортификација северно од Царичиног града, на локалитетима Ребница (село Доње Коњувце), Град Дални (село Кацабаћ) и Кале (село Горње Бријање) указивало би на могућност да је реч о низу мањих одбрамбених комплекса који су контролисали прилазе Царичином граду.[12] Такође се може претпоставити да су прва три наведена утврђења, будући смештена на неприступачним тачкама, у кризним временима могла имати и функцију рефугијума.

Мада спроведено у кратком периоду и сасвим сведеном обиму, истраживање једног подручја бојничког краја нашло је оправдање у наведеним резултатима. Сама по себи, добијена сазнања прелиминарног су карактера, довољна тек да се ова два локалитета уврсте у карту археолошких налазишта Лесковца и околине. Они, међутим, могу бити и повод за размишљање о судбини и данашњем

стању не мале групе споменика који се, по својој величини и значају сваког понаособ, налазе на супротном полу од монументалне целине Царичиног града. И црква код Боринаца и утврђење на Светом Петру спадају у ред типских објеката, сличних знатном броју малих све-

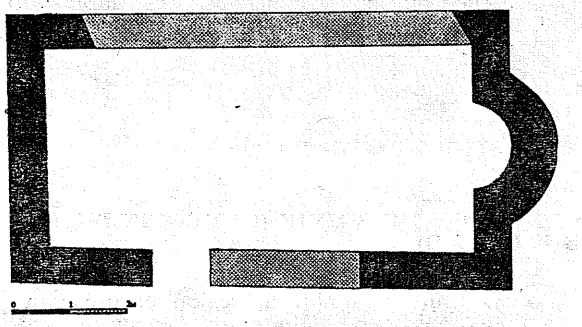

Црква код Боринаца

тилишта и фортификација већ идентификованих на овом терену. Од времена аматерског и приликама условљеног „рекогносцирања" које је предузимао Мита Ракић, до данас, њихов се број стално увећава. На око сто тридесет локалитета на простору лесковачке и околних општина регистровани су налази који потичу из разних периода средњег века, огромна већина садржи мање или веће остатке профане или сакралне архитектуре.[13] У овом тренутку, гледано у целини, могао би се стећи утисак да је реч о низу углавном нерепрезентативних и слабо очуваних објеката. Но такав утисак, по свему судећи, не би одговарао стварном стању. Најбољу потврду томе представљају знања о овдашњим историјским приликама: у доба ране Византије овде настаје један од највећих административних центара, у освит српске средњовековне државе ова је територија под влашћу њеног утемељивача. На местима више векова таложених бурних догађања и мена владара, војски, вере и становништва, археологија је главни пут којим се дуго мора ићи ка њиховом реконструисању. Оно што се од давне историје Лесковца и околине сачувало изнад земље, углавном је познато и забележено. Али, стварна представа о споменичком наслеђу лесковачког краја још дуго ће моћи само да се наслућује. За њено веродостојно формирање неопходно је окончати старе и започети нове послове. Довршење или детаљније поновно рекогносцирање терена, на основу постојећих знања, први је корак на том путу, а систематска археолошка истраживања најзанимљивијих, и контролна сондирања многих других локалитета, следећи. Тако добијеним подацима, и њиховом савременом научном обрадом и презентацијом, без сумње би се дошло до нове и значајно прецизније слике о животу Царичиног Града, који на свој начин траје и широко изван непосредне околине и дуго после времена настанка и гашења овог насеља. Слој градитељства из периода по нестанку средњовековне државе, обележен замашном скупином цркава малих размера, такође чека на озбиљније проучавање. Њиме би било омогућено на потпунији начин увести ову групу споменика у токове целокупне српске архитектуре у време турске власти. Коначно, ако би се кренуло овим путем, било би разложно и логично очекивати да се појаве и трагови најзанимљивије али у овом тренутку и најмање јасне епохе на овом терену: Немањиног доба српског средњег века.

На местима више векова таложених бурних догађања и мена, какво Лесковац и његова околина сигурно јесу, стварно лице историје зна дуго да остане скривено. На будућим истраживањима је да покушају да га на прави начин открију и представе.

Напомене:

1. Уп.: V. Kondić — V. Popović, Caričin Grad. Utvrđeno naselje u ranovizantijskom Iliriku, Galerija SANU 33, Beograd 1977; такође и CARIČIN GRAD I, Belgrade — Rome 1984, и CARIČIN GRAD II, Le quartier Sud — Ouest de la ville haute, Belgrade—Rome 1990.

2. С. Ерцеговић—Павловић — Д. Костић, Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја, Београд 1988, (са старијом литературом).

3. М. Ракић, Из нове Србије, Отаџбина, књига четврта свеска 13, 14, 15 и 16, у Београду 1880, 361, није приметио остатке цркве. Бележи само да је село „пусто и попаљено, као и сва друга".

4. За цркву у Ивању уп.: М. Јеремић, Црква у Ивању, Старинар н. с. књига XXX/1979, Београд 1980, 117—121; из нејасних разлога овај текст није наведен уз опис локалитета Манастириште у Ивању, дат код С. Ерцеговић—Павловић — Д. Костић, нав. дело, 63—64; за Газдаре уп. исто, 57—60, за Горњи Гајтан исто, 56, за Магаш, исто, 70.

5. О. Зиројевић, Цркве и манастири на подручју пећке патријаршије до 1683. године, Београд 1984, 57.

6. Због густе вегетације на појединим местима на врху, није било могуће у потпуности прегледати овај простор, тако да остаје могућност проналаска још понеког трага зидања на површини.

7. М. Ракић, нав. дело, 362.

8. С. М. Ненадовић, О неким споменицима из Царичиног Града и околине, Музеји 5, Београд 1950, 161.

9. А. Дероко — Св. Радојчић, Византијске старине у Јабланици и Пустој Реци, Старинар н. с. књига 1, Београд 1950, 177.

10. В. Кондић — В. Поповић, нав. дело, 151; са незнатним изменама исти текст преузеле су и С. Ерцеговић—Павловић — Д. Костић, нав. дело, 56—57.

11. Уп.: Н. Петровић, О водоводу Царичиног Града, Старинар н. с. књига XX—1969, Београд 1970, 289—298, даје приближно трасу којом је аквадукт ишао ка Царичином Граду са планине Радан.

12. За наведена утврђења уп. С. Ерцеговић—Павловић — Д. Костић, нав. дело, 39, 90, 92.

13. Према С. Ерцеговић—Павловић — Д. Костић, нав. дело, 49—87.

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

1. Боринце, основа цркве Огњене Марије
2. Боринце, црква Огњене Марије, данашњи изглед јужне стране (фото С. Марковић)
3. Боринце, црква Огњене Марије данашњи изглед источне стране (фото С. Марковић)
4. Боринце, профилисани уломак пронађен у шуту цркве Огњене Марије (фото С. Марковић)

Ivan Stevanović

LES MONUMENTS NON FOUILLÉS DANS LES ENVIRONS DE BOJNIK (LA RÉGION DE LESKOVAC, LA SERBIE DU SUD)

En complétant la carte archéologique de la région de Leskovac (la Serbie du Sud), l'auteur donne les premiers renseignements sur la petite église près du village de Borince et sur la forteresse paléobyzantine qui se trouve au sommet du mont Radan (St. Pierre). L'église de Borince fut construite probablement sur les ruines d'une église anterieure, batie pendant la domination turque. La forteresse paléobyzantine dominait la region et présentait un ces points de défense de l'enceinte extérieure de Caričin Grad.

Dans la séconde part de l'article l'auteur propose les possibilites pour les examinations futures de nombreux groupes de petits monuments médievals sur le teritoire de Leskovac et les environs.

* Боринце, црква Огњене Марије, данашњи изглед јужне стране (фото С. Марковић)

** Боринце, црква Огњене Марије, данашњи изглед источне стране (фото С. Марковић)

*** Боринце, профилисани уломак пронађен у шуту цркве Огњене Марије (фото С. Марковић)

76.034.7 (497.11)

Љиљана Стошић

Три барокна графичка отиска из манастира Св. Николе у Чукљенику

У манастиру Св. Николе у селу Чукљенику, на јужном ободу лесковачког поља, на падинама планине Кукавице, пронађени су 1983, а пре неколико година и објављени први написи о тамошњим барокним графичким отисцима на платну[1]. Реч је о, за сада, јединим познатом Жефаровићевом отиску бакрореза *Вазнесење Христово с изгледом Пећке патријаршије* и, до данас, *два* још неидентификована *стара грчка антиминса*[2]. Добра очуваност, реткост, иконолошка особеност, непроученост и непубликованост графичких отисака из Чукљеника разлог су њиховог садашњег представљања научној јавности и залог очекивању да ће оно допринети њиховом будућем увршћивању у репрезентативне прегледе српске графике и уметности барокног доба.

I Х. ЖЕФАРОВИЋ,
Вазнесење Христово са ведутом Пећке патријаршије из 1743.

Како се чита са натписа који је почетком 1991. године објавио лесковачки прота Драгутин Ђорђевић[3], „илирико-расијански општи зограф" Христифор Жефаровић је 1743. дао идејно решење /„начертао"/ бакрореза *Вазнесење Господње* „со обитељу" /манастиром, односно манастирским здањем/ Пећке патријаршије и српским светитељима. Ктиторски запис бележи да је израду гравире наручио у то време патријаршијски архиђакон Јован Георгијевић /Ђорђевић/, а благословио је тадашњи српски патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента. Речени ктитор Јован Георгијевић, који је све до друге сеобе под Арсенијем Четвртим био дечански постријник, у време резања ове бакарне плоче налазио се у Бечу, а већ 1746. потписује се као дечански архимандрит и егзарх пећког патријарха. Године 1750. Георгијевић је потврђен за вршачког и карансебешког епископа, а последње године свога живота проводи као карловачки митрополит /+1773/.

Истовремено, познато је да је Христофор Жефаровић у марту и јуну 1743. био ангажован на изради бакрореза *Св. Кузман и Дамјан с изгледом манастира Раковца* и *Св. Наум с изгледом манастира Св. Наума охридског,* а уз то и *Синђелије* тадашњег горњокарловачког епископа *Павла Ненадовића* и бакрорезне плоче - њене прве варијанте - *Вазнесења Христовог* за петроварадинског поштмајстора и карловачког администратора, Андреа Андреовича[4]. Судећи по ктиторским записима, осим представника највишег црквеног клера, у Жефаровићеве наручиоце већ се тада уврштују богати цинцарски трговци и други угледни чланови нове грађанске класе у Карловачкој митрополији.

Не треба сметнути с ума да је друга карика у ланцу ктитор /наручилац/ - покровитељ /званичник/ - извршилац /мајстор/, тадашњи српски патријарх Арсеније Четврти управо ту, 1743. годину учинио преломном својим циркуларним писмом којим се не само сурово и неопозиво обрачунао са путујућим сликарима - зографима /забранивши им рад/ већ је уједно озваничио и нову, руско-украјинску оријентацију у целокупној српској уметности на тлу Карловачке митрополије свога доба. Патријарх се, иначе, због броја и наглашене национално-политичке идеологије бакрореза о чијој се изради старао сматра највећим меценом српске барокне графике, а његово име стоји на челу најангажованијег црквеног круга поручилаца који чине потоњи митрополити Јован Георгијевић, Павле Ненадовић и Вићентије Јовановић-Видак.

За блиску сарадњу патријарха Арсенија IV и његовог намесника и човека од поверења Јована Георгијевића у првим данима после друге велике сеобе знало се још и раније[5]. Недавно је ово сазнање употпуњено једним још мало познатим сведочењем из пера Павла Ненадовића Млађег /1746/[6] на основу којег се са доста сигурности може тврдити како је политички утицај Јована Ђорђевића на патријарха био толико велики и пресудан да је управо егзархова реч могла покренути патријарха да са народом 1739. пређе из Турске у Угарску. Патријархов први саветник и миљеник Јован Георгијевић /Ђорђевић/ стајао је, без сумње, иза многих политичких планова карловачке митрополије. Тако управо 1743. године он борави у Бечу не само као лични изасланик патријархов у дипломатској мисији, чији је крајњи циљ добијање потврде српских привилегија на аустријском дворцу, већ и у својству предузимљивог уметничког мецене. Залагање Јована Георгијевића за штампање бакрореза који истичу славну српску прошлост и инсистирају на обнови култа Немањића /какав је случај на гравирама *Манастира Хиландара* и *Вазнесења Христовог са ведутом Пећке патријаршије* о којој је овде реч/ израз је и практичног спровођења у дело владајућег националистичког политичког курса и доказ недељивости високог покровитељства и ктиторства од непосредне политичке ангажованости код представника српског црквеног и државног врха тога времена. Када се све ово има у виду, далеко јасније постаје идејна потка патријаршијског егзарха и његовог заштитника и пријатеља патријарха Арсенија приликом опредељивања за бакрорез такве духовне слојевитости какво је *Вазнесење Христово са ведутом Пећке патријаршије.*

Другу, назовимо је „чукљеничку" верзију *Вазнесења Господњег* Христифор Жефаровић ради по угледу на прву, уметнувши између *Вазнесења* /празника главног пећког храма/ у горњем регистру и Сабора Богородице с апостолима и анђелима у доњем - идеализовану макету црквеног комплекса са делом одбрамбеног бедема манастира Пећке патријаршије. У средишњем делу композиције, уз храмовно постројење, приказан је патријарх Арсеније Четврти /Пећанац родом/, а уз ободе манастирског зида представљени су у пару архијерејски ликови св. Саве и св. Николе, односно Арсеније III Чарнојевић и св. Јефтимије.[7] Представа *Вазнесења Христовог* у иконографском решењу у каквом се нашла на оба Жефаровићева бакрореза из 1743. већ се била одомаћила на иконостасима у реду празничних икона српских зографа прве половине XVIII века, но, што је још занимљивије, нашла се и у горњем левом углу графичког листа тзв. *Опросниче грехова /Indulgentiae/ патријарха Арсенија III Чарнојевића,* раду непознатог гравера из око 1700. године[8]. Важност места које јој је дато, као и сам избор дворегистарске представе одговара њеној симболично-алегоријској улози: да свезује и разрешује човечанских грехова како на земљи тако и на небесима.

Опросна писма /са представом *Вазнесења Христовог/, Вазнесење Христово са изгледом Пећке патријаршије* и графичке листове са изгледом појединих манастирских комплекса */Манастир Хиландар* из 1743, *Манастир Пећка патријаршија* из 1745-46. и *Манастир Дечани* из 1746.г./ повезују слични практични циљеви поручиоца у спрези са примењеном улогом графике штампане у већем броју примерака: подсећање на старе српске светиње и националне култове, позивање на поклоничке посете и прилив нових неопходних материјалних средстава. С тим у вези је свакако и чињеница да је у периоду од 1743. до 1751. г. Христифор Жефаровић изрезао читав низ бакрорезних плоча /обе верзије *Вазнесења Христовог* - са и без изгледа манастира Пећке патријаршије, *Сремске светитеље Бранковиће, Св. цара Уроша, Богојављење, Распеће Христово и страдање апостола/* чији се ктиторски записи завршавају препоруком да се графички отисци са тих бакрореза „имају /православним/ хришћанима раздавати *туне* /бесплатно/.

Идентификовање друге, допуњене „чукљеничке" верзије Жефаровићевог *Вазнесења Христовог* помера сусрет и сарадњу „илирико-расијанског обшчег зографа" и „патријаршијског архиђакона Јована" у нешто ранију годину /1743/ но што се досад мислило /1746/[9]. Оно што поводом овог бакрореза још пада у очи је и хронологија Георгијевићевих сусрета у Бечу и његових ктиторских настојања. Сарадња Георгијевића а потом и самог патријарха Арсенија са аугсбуршким гравером Густавом Адолфом Милером имала је за плод резање бакарне плоче

Манастир Хиландар у Бечу септембра 1743, а за године 1745. и 1746. везује се израда два бакрореза: *Манастира Пећке патријаршије* и *Манастира Дечана,* остварена по идејним нацртима Георгија Стојановића у бечкој радионици Густава Адолфа Милера. У међувремену, још крајем 1744.г., Жефаровић се припрема на ходочашће у Свету земљу и Јерусалим, а у лето 1745. са групом сремских калуђера из манастира Раковца тамо и креће. Траг му се прати до Солуна. У Бечу је поново 1746. године, у бакрорезној радионици Томе Месмера. Од тада и на том месту наставља се због хаџијског пута унеколико прекинута уметничка сарадња Жефаровића са званичницима Карловачке митрополије. Аутентични цртеж манастирског постројења Пећке патријаршије на бакрорезу Георгија Стојановића рађен за време Жефаровићевог одсуства /1745-46/, очигледно је остварен „по природи" и in situ па као такав неупоредиво превазилази малу Жефаровићеву непретенциозну ведуту уметнуту у *Вазнесење Христово*[10]

„Чукљеничка" гравира из 1743, осим што употпуњава Жефаровићев досад познати опус и што сведочи у прилог непрекинутом току мајсторове сарадње како са патријархом лично тако и са његовим најближим кругом сарадника, представља и драгоцен беочуг у ланцу развоја политичких и уметничких стремљења ове изузетно немирне и одлучујуће епохе за будућност и опстанак српског народа.

II НЕПОЗНАТИ ГРЧКИ МАЈСТОР, *Антиминс Георгија Диме,* Венеција 1765.

Када је писала и објавила фотографију јерусалимског *Антиминса ђорђа Трапезунтског* из 1733.г. /примерак из поседа Музеја Српске православне цркве у Београду/, В. Хан је имала довољно ваљаних разлога да закључи како је реч о раду „неког грчког мајстора технички оспособљеног у Бечу"[11]. Пратећи развој иконографске схеме јерусалимских антиминса, а ослањајући се и на резултате проучавања бугарског научника И. Гошева на том пољу, В. Хан закључује да је по неизмењеном композиционом обрасцу израђено и бечко издање *Антиминса Симеона Симеоновића,* јерусалимског архимандрита познатог као чувар Св. гроба, из 1751. године[12]. На истом месту је пренета за нас у овој прилици важна Гошевљева опаска да се тип ових антиминса одржао умножавањем све до 1756.г., и то у издањима јерусалимске и александријске патријаршије, светогорског манастира Ватопеда, у Румунији и другим деловима Балкана. *Антиминс Павла Ненадовића,* карловачког митрополита, рад непознатог мајстора из 1750, две везене *Плаштанице* /једна Жефаровићева и друга из ђура у Мађарској/ из око 1752. и *Плаштаница Синесија Живановића,* епископа арадског, рад непознатог мајстора из 1756. године у главнини следе стари јерусалимски предложак ђорђа Трапезунтског, а уз то се и уклапају у Гошевљеву временску и просторну одредницу[13].

И један од „два стара грчка антиминса"[14] пронађених у манастиру Св. Николе у Чукљенику недалеко од Лесковца понавља тип јерусалимског обрасца из 1733. године, једино се годином издања не уклапајући у класификацију коју је предложио И. Гошев.

Наиме, како стоји у подужем ктиторском запису који са све четири стране оперважује антиминс, његов ктитор је угледни господар Георгије Дима из Касторије /Костура/ који га као спомен на своје родитеље посвећује манастиру Ватопеду. Антиминс је осветио свести господин Гаврило /можда и сам игуман манастира Ватопеда/, а штампан је у Венецији марта 1765. године с намером да се као дар преда /је/ православним верницима[15]. Без обзира на разлике у годинама /1756, односно 1765/, верујемо да је „чукљенички" *Антиминс Георгија Диме* један од оних које је И. Гошев имао у виду наводећи да је интерпретације „јерусалимског" издања ђорђа Трапезунтског било и у ватопедском манастиру. Будући да је штампан у Венецији, овај антиминс добија на вредности и тако што својим постојањем потврђује раније наводе да је осим Беча и Венеција била типографски центар преко којег је јерусалимска патријаршија разашиљала своја издања православном живљу, нарочито оном под турском влашћу[16]. Плод новијих истраживања грчко-српских културних и уметничких веза је и прва непотпуна листа ктитора грчког и цинцарског порекла из јужних балканских крајева /Сервија, Кожан, Москопоље, Сијатиште, Маловиште, Сипишка, Мелник, Сер/[17]. Након идентификовања *Антиминса Георгија*

Диме из грчког града Касторије /Костура/ у Егејској Македонији, овај списак има разлога да буде обогаћен и једном од највећих грчко-цинцарских насеобина, као и културним средиштем које је своју уметничку традицију очувало све до времена о којем је реч.

У стручној литератури је већ установљено да тип *Антиминса Ђорђа Трапезунтског* /који је послужио као узор и Георгију Дими/ није оригиналан већ да његов прототип ваља тражити у руско-украјинским издањима из средине XVII века[18]. Отприлике у исто време главна епитафна тема се трансформише из *Оплакивања Христовог* у *Христово полагање у гроб*[19]. Оно што је представљало „јерусалимску" новину 1733.г. било је недвосмислено смештање сцене *Христовог полагања у гроб* у унутрашњост Ротонде над Св. гробом и окруживање композиције најатрактивнијим поклоничким местима Св. града - симболичним белезима хаџијског Јерусалима и Христовог Via crucis.

У односу на ранија издања надахнута „јерусалимским" обрасцем, *Антиминс Георгија Диме* остаје најближи свом узору, одступајући од њега само у оним одломцима рубног натписа који се односе на податке о ктитору, покровитељу и години, месецу и месту издања. Текст тропара *Благообразни Јосиф* /„са дрвета скинув тело наоскрнављено чистом плаштаницом осушив и мирисима у гроб нови постави"/[20], уместо по чеоној страни гробног саркофага /као код Ђорђа Трапезунтског/, код Георгија Диме тече уоквирен траком између два анђела у првом плану. Све остале разлике своде се на споредне детаље у орнаментици и шрафурама - разлог више за закључак да „чукљенички" грчки антиминс својом уникатношћу употпуњава досад познату и публиковану збирку јерусалимских и српских антиминса који су кружили и задржали се на нашем тлу.

III НЕПОЗНАТИ ГРЧКИ МАЈСТОР, *Антиминс јерусалимског патријарха Аврамија* /1775-1787/

За импортоване антиминсе јерусалимских патријараха и других високоцрквених достојанственика зна се да су током XVIII века преплавили српске крајеве, али су од њиховог некад вероватно импозантног броја данас познати само неколики из Далмације, Славоније и фрушкогорских манастира и по један из Боке и Гламоча /по записима/ и један из ужичког краја[21].

Ипак, и тако сакупљени /поглавито они из заоставштине Радослава Грујића/ омогућили су педантним хроничарима да их прегледно каталогизују, или по забележеним годинама издања или према познатим временима управљања јерусалимских црквених поглавара[22].

Млађем „чукљеничком" грчком антиминсу, премда без места и године издања, није тешко утврдити порекло и време настанка. Ради се о још једном типу јерусалимских антиминса, прецизније, иконографској схеми коју је оживотворио патријарх Св. града - Јефрем - у седмој деценији XVIII века. Антиминс тзв. Св. гроба из лесковачког краја није осветио Јефрем, већ, како се чита са рубног ктиторског записа: „блажени и пресвети отац наш и патријарх светог града Јерусалима и целе Палестине господин отац АВРАМИЈЕ", што значи да је могао бити отиснут крајем осме или почетком девете деценије XVIII века /1775-1787/[23]. Будући да у односу на бакарни клише свога претходника Јефрема овај отисак није претрпео никакве измене, изузев оне које се тичу имена патријарха, „чукљенички" антиминс потврђује наводе из писаних докумената из којих се сазнаје да се ради смањења трошкова и скраћивања поступка око припреме бакарне матрице за њено поновно отискивање мењало само име претходног ктитора и стављало ново[24].

Тип тзв. антиминса Св. гроба каквом припада и *Антиминс јерусалимског патријарха Аврамија,* уз средишњу сцену Христовог полагања у гроб, садржи и четири угаона медаљона са јеванђелистима, два бочна картуша са знацима Христовог мучења /Arma Christi/, лик Бога Оца и ротонду са едикулом над Св. гробом - препознатљив детаљ са свих „хаџијских Јерусалима" и одређујући симбол читаве групе палестинских литургијских и богослужбених предмета[25]. Изузев у делу бордуре са истакнутом представом Христовог гроба, антиминси патријараха Јефрема, Аврамија и Константина Куке /из 1780/, као и везена плаштаница из цркве Св. Димитрија у Битољу /из друге половине XVIII века/ понављају устаљена много ранија решења из Московске синодалне и кијевске штампарије[26]. Непознати грчки аутор ба-

рокног картуша са представом архитектонског комплекса Христовог гроба као да се руководио високим барокним звоником и отвореном припратом храма Св. гроба у Јерусалиму каквог га је 1749.г. на бакрорезу *Јерусалимска црква Васкрсења и патријаршија* представио по налогу јерусалимског архимандрита Симеона Симеоновића - нико други до наш Христифор Жефаровић[27]. Мада се ради о предлошку израђеном тридесетак година раније, очигледну намеру за опонашањем потврђује и пропратни натпис који суштински није мењан[28].

Што се *Антиминса јерусалимског патријарха Аврамија* тиче, додајмо још и то да је, уз примерак који је 1956.г. био излаган у ужичком архијерејском намесништву[29], „чукљенички" једини сачувани за који се зна у нас.

Антиминси су увек, и кад не носе печат новог и оригиналног, као уметнички одрази и аутентични сведоци својих историјских епоха и друштвених прилика, литургијски предмети од изузетног значаја за свакородна научна истраживања[30]. „Чукљенички" антиминси зато, иако електични и у суштини без значајнијих уметничких домашаја, додатно осветљавају сложеност културно-уметничких токова тако својствену просторима свеколике васељенске цркве током друге половине XVIII века.

Белешке уз текст

[1] Драгутин Ђорђевић, *Непозната графика Христифора Жефаровића у лесковачком крају,* Православље, XXV година, бр. 572 /Београд, 15.I 1991/, стр. 7. У тексту се помиње и запис у листу „Политика" из августа 1990. године. Реч је о тексту М. Момчиловића објављеног 29.VIII 1990. на 12. страни „Политике" под насловом *У Чукљенику код Вучја обележена 300-годишњица Велике сеобе Срба* у којем се парафразира пригодни говор лесковачког проте Драг. Ђорђевића поводом отварања изложбе из богате ризнице манастира Св. Николе, а нарочито његова напомена о времену настанка ове Жефаровићеве графике.

[2] Колеги мр Срђану Марковићу, кустосу Народног музеја у Лесковцу, који ми је омогућио да дођем до фотографија графичких отисака овом приликом изражавам најусрднију захвалност.

[3] Д. Ђорђевић, исто.

[4] Динко Давидов, *Српска графика XVIII века,* Нови Сад 1978, сл. 38-46, опис графике 35-38, стр. 261-264.

[5] Дејан Медаковић, *Минијатуре параклиса у Дечанима* у *Путеви српског барока,* Београд 1971, 111.

[6] Д. Давидов, нав. дело, 219. Реч је о необјављеном рукопису-биографији Јована Георгијевића у Архиву САНУ у Ср. Карловцима, МПА, бр. 63/1746.

[7] Д. Ђорђевић, исто.

[8] Д. Давидов, нав. дело, сл. 175 и 176 и стр. 336. Исти празник *Вазнесења Христовог* представљан је и на каснијим опросним писмима као што је оно пећког патријарха Атанасија из 1746, чији је ктитор, претпоставља се, опет био Арсеније IV /В. Ђурић, С. Ћирковић, В. Кораћ, *Пећка патријаршија, Београд 1990, 327-328; Д. Давидов, Српски бакрорези XVIII века*, Нови Сад 1983, 31, 72, кат. бр. 18 и сл. 18/. Слично је било и са синђелијама каква је она српског патријарха Арсенија IV са минијатурном композицијом *вазнесења Христова* /Д. Давидов, *Српска графика XVIII века..., 264-265, опис графике 39/.*

[9] Вера Борчић, *Бакрорез манастира Хиландара из 1743*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 13 /Нови Сад, 1977/, 248.

[10] Минијатурна правоугаона сцена *Вазнесења Христовог* овде се налази у позадини гравире, изнад и изван манастирских зидина. У односу на Жефаровићеву гравиру из исте године, ведута и празник пећке саборне цркве стоје у инверзном односу.

[11] Верена хан, *Значај палестинских еулогија и литургиских предмета за новију умјетност код Срба /XVII-XVIII стољеће/,* Зборник Музеја примењене уметности 5 /Београд 1959/, стр. 55 и сл. 5.

[12] Исто, 56.

[13] Исто, 57, 59-60 и сл. 9.

[14] Д. Ђорђевић, нав. дело.

[15] Натпис који без помоћи колеге др Миодрага Стојановића, научног саветника Балканолошког института САНУ не бих могла да растумачим, на чему му и овом приликом одајем дужну пријатељску захвалност, на грчком оригинално гласи:

ΕΠΙΤΑΦΙΟΝ ΙΕΡΟΝ ΑΚΡΙΒΩΣ ΚΑΛΛΩΠΙΣΘΕΝ ΚΑΙ ΤΥΠΩ ΕΚΔΟΘΕΝ ΔΙ' ΕΞΟΔΩΝ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤΩΝ Κυρίου Κύριου ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΔΗΜΟΥ ΕΚ ΠΟΛΕΩΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΕΚ ΓΟΥΡΑΣ ΑΓΡΑΦΩΝ ΑΦΙΕΡΩΘΕΝ ΠΑΡ' ΑΥΤΩΝ ΤΗ ΣΕΒΑΣΜΙΑ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ ΩΣ ΜΝΗΜΟΣΥΝΗΝ ΣΦΩΝ ΑΥΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΔΙ' ΕΠΙΜΕΛΕΙΑΣ ΔΕ ΚΑΙ ΠΡΟΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΩΤΑΤΟΥ ΚΥΡ ΓΑΒΡΙΗΛ ΕΚ ΤΗΣ ΑΥΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΗΓΟΥ ΔΩΡΟΥ ΑΝΤΙΔΙΔΩΤΟ ΤΟΙΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΙΣ 1765 ΜΑΡΤΙΟΥ ΗΝΕΤΙΕΣ!
ΚΑΙ ΝΥΝ ΕΙΣ ΘΥΣΙΑΣΤΗΡΙΟΝ ΘΕΙΟΝ ΤΟΥ ΕΚΤΕΛΕΘΕΝ ΔΙ' ΑΥΤΟΥ ΙΕΡΑΝ ΚΑΙ ΘΕΙΑΝ ΜΥΣΤΑΓΩΓΙΑΝ ΠΑΡΑ ΤΟΥ.

[16] В. Хан, нав. дело, 75.

[17] Сотирис К. Кисас, *Бакрорези XVIII века као сведочанство грчко-српских културних веза,* Зборник радова Српска графика XVIII века /Београд 1986/, 105.

[18] И. Гошевь, *Антиминсьть,* София, 1925, 89-90, а преноси и В. Хан, нав. дело, 56 и Мирослав Тимотијевић, *Први српски штампани антиминси и њихови узори,* Зборник Матице српске за ликовне уметности 23 /Нови Сад 1987/, 67-68.

[19] Ради се о бакрорезним украјинским и оловним московским антиминсима патријарха Адријана из 1690.г./в. М. Тимотијевић, нав. дело, 63-64, сл.9 и 9[a] и 15-16/.

[20] У оригиналу:

Ὁ Εὐκήμων Ἰώσηφ ἀπὸ τοῦ ξύλου καθελὼν τὸ ἄχραντον σῶμα, σενδόνι καθαρᾷ εἰλίξας, καὶ ἀρώμασιν ἐν μνήματι καινῷ

[21] В. хан, нав. дело, 53.

[22] Исто, 54.

[23] Цео натпис на грчком гласи:

ΘΥΣΙΑΣΤΗΡΙΟΝ ΘΕΙΟΝ ΚΑΙ ΙΕΡΟΝ ΤΟΥ ΤΕΛΕΙΣΘΑΙ ΕΝ ΑΥΤΩ ΑΓΙΑΝ ΘΕΙΑΝ ΙΕΡΟΥΡΓΙΑΝ ΑΓΙΑΣΘΕΝ ΥΠΟ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΧΑΡΙΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΟΥ ΚΑΙ ΖΩΗΑΡΧΙΚΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ. ΕΧΕΙΝ Τ' ΕΞΟΥΣΙΑΝ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥΡΓΕΙΝ ΕΝ ΠΑΝΤΙ ΤΟΠΩ ΤΗΣ ΔΕΣΠΟΤΕΙΑΣ ΧΡΙΣΤΟΥ ΗΜΩΝ...
ΚΑΘΙΕΡΩΘΕΝ ΔΕ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΑΓΙΩΤΑΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ
ΠΟΛΕΩΣ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΑΒΡΑΜΙΟΥ

[24] С. К. Кисас, нав. дело, 105.

[25] В. Хан, нав. дело, 48-52 и 71-75.

[26] М. Тимотијевић, нав. дело, 67.

[27] Д. Давидов, нав. дело, сл. 56.

[28] На грчком он гласи:

Ὁ Μακαριώτατος Ναὸς τοῦ Ἁγίου καὶ Δεσποτικοῦ Μνήματος

[29] /прота/ Драг. М. Јоловић, *Изложба старина по црквама у Арх. намесништву ужичком,* Гласник Српске православне цркве 1-2, год. XXXVIII /Београд, јануар-фебруар 1957/, 47.

[30] Светозар Душанић, *Антиминс као научни објекат,* Црква, Календар Српске православне патријаршије за просту 1947. годину /Београд 1947/, 60-63.

Mr Ljiljana Stošić

THREE BAROQUE GRAPHIC REPRINTS FROM THE MONASTERY St. NICHOLAS IN ČUKLJENIK

In 1983 three baroque graphic prints on linen were discovered in the monastery St. Nicholas in the village Čukljenik near Leskovac. One of them is the only one print known to exist up to now made by Žefranović from the engraving „The Resurrection of Christ with the motives of Pećka patrijaršija". The other two are still unidentified ancient Greek antiminses. These antiminses from Čukljenik, although ecclesiastical and showing very little artistic value, give some additional informations about the complexity of cultural and artistic trends so characteristic for the territories of Ortodox Church during the second half of 18th century.

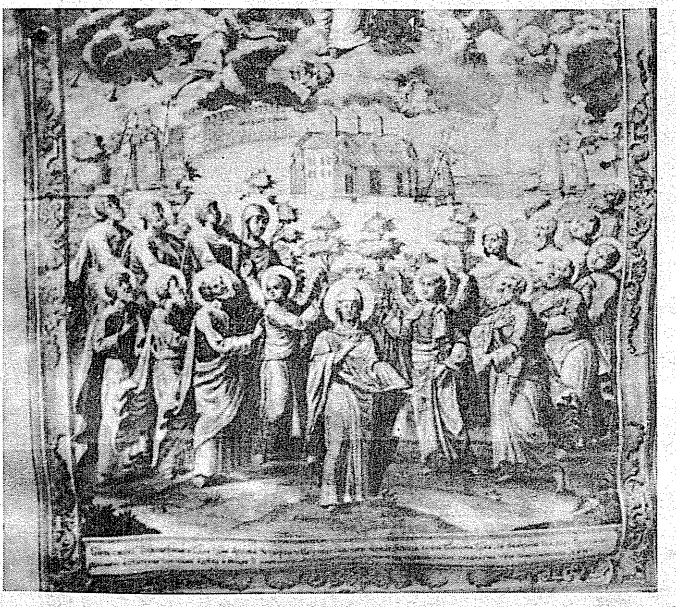

Христифор Жефаровић, Вазнесење Христово са ведутом Пећке патријаршије, 1743.

Непознати грчки мајстор, Антиминс Георгија Диме, Венеција 1765.

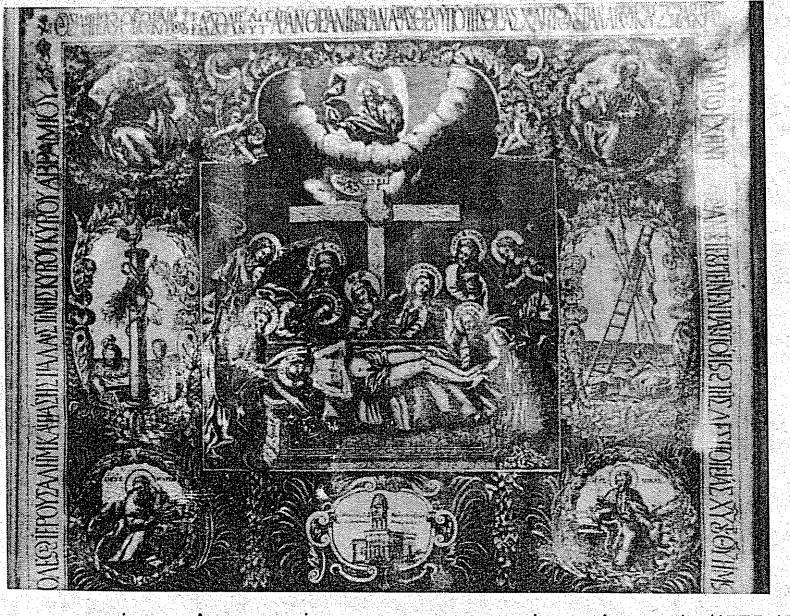

Непознати грчки мајстор, Антиминс јерусалимског патријарха Аврамија /1775-1787/

75.071.1:929

Миодраг Рогић

Ђорђе Крстић у Лесковцу

Оно што је радио Никола Машић, сликајући родни лички карст, чинио је Ђорђе Крстић у Србији, „пописујући" манастире, куле, шуме и градове, међу којима, важан по много чему, Лесковац. На Крстића би могле да се примене речи Герена, који је за свога ученика Жерикоа изговорио — да је у њему „било штофа за неколико сликара".[1] Чиме се све није бавио за свога не тако дуга живота овај дебељушкасти Бачванин! Разноврстан као ретко ко од српских сликара, борбене природе и изузетно радан, имао је моћи да се позабави најразличитијим темама осим актом.[2] И пејзаж је у њега богато заступљен. Заправо, нико у нас пре њега ни у његово време није насликао толико предела. Занимљиво, током минхенских студија „малао" је искључиво композиције и портрете, а пејзажом ће се занимати тек у Србији.

Позив је стигао са двора Милана Обреновића. Ћудљиви, интелигентни владар танких нерава и изражене склоности ка уметности, кнез Милан је отпослао свога штићеника на нов задатак: ваљало је кичицом „забележити" пределе и градове, цркве и утврђења. Није то било први пут да неко од наших сликара пође сличним послом. Раније, чинио је то Димитрије Аврамовић, затим Стева Тодоровић, а касније, поред Крстића, Ђока Миловановић и Владислав Тителбах. Колико зарад сликарства, наши живописци добијали су и нека друга задужења: њихови наизглед једноставни пејзажи имаће вишеструке намене културно-историјске природе.

Одајући признање реалистима што су понајвише учинили у области пејзажа, Милан Кашанин је, између осталог, написао следеће: „Сликајући људе из народа, реалисти сликају и пределе у којима тај народ живи"; а онда додаје како они „раде пејзаж по природи и то нашој природи".[3] Оно што су само у ретким приликама чинили Новак Радонић и Стева Тодоровић, Крстић је радио често и добро.

Ако је тачно запажање да се у сликарству само актом није занимао, и да се огледао на свим пољима од портрета, преко историјске композиције, мртве природе до иконописа, Ђорђе Крстић ће се пределу окренути тек у Србији. На пут је пошао по задатку, у лето 1881.[4] Требало је насликати неке од српских вароши и неке од древних задужбина, и уопште природу новоослобођених крајева. На овај начин је Милан Обреновић желео да покаже заслуге своје владарске куће за увећање државе од првобитних дванаест на двадесет и два округа.[5]

Тако је једна потреба учинила да се даровити сликар, како би се данас казало, по задатку, определи за пејзаж. Ова срећна околност уродила је богатим плодом: за самог Крстића и српско сликарство наступила су херојска времена. Јер, имао је и раније наш уметник шта да слика: боравио је у Баварској, путовао Војводином и Кнежевином Србијом, па ипак се дотад није посветио пејзажу. Од 1881. до 1883. на путешествија ће одлазити у неколико наврата. У његовом друштву, срећом, налазе се само одабрани. Једном је то мудра глава, Михаило Валтровић, професор Велике школе, који и иначе, још од 1871. о летњем распусту, одлази са пријатељем и исписником, архитектом Драгишом Милутиновићем да, цртајући немањинске цркве, припрема радове за своје чувене „излоге".[6] Други пут је са Крстићем млади, талентовани сликар из Вршца, који ће стећи европску славу, Паја Јовановић. У времена неразвијена саобраћаја ваљало је савладати велика растојања а онда на платну или хартији скице и студије на којима ће, као неко фотографским апаратом, забележити подоста од онога што

је нудила природа Лесковца и Косова Поља. Те невелике студије, најчешће без потписа, али читљива сликарска рукописа, морале су да задовоље наручиоца. Имале су оне и вредност више: њима је обогаћено српско пејзажно сликарство. Драгоцени као документи — јер је на њима живописано много од онога што је ослобођено у оба рата против Турака од 1876. до 1878. године — ови предели били су, истовремено, сликарски дневници у које је Ђорђе Крстић унео помен о Косову и манастирима у долини храмова крај реке Ибра. Ако је некад Новак Радонић, путујући Италијом, оставио у „скицен-буховима" цртеже апенинских градова, Крстић, двадесет и пет година касније, обилазећи југоисточни део своје земље, бележио је уљаним и акварел — бојама записе о сусретима са храмовима, утврђењима и варошима. Понекад недовршени, готово увек без потписа и већином без убележена датума настанка, ови предели, заједно са осталим које је тих година урадио, изазивају недоумицу више: да ли их је Крстић сликао „са природе" или су они плод сећања? Ово оправдано питање поставио је Дејан Медаковић, записавши да још „није увек довољно разграничено питање пејзажа насталог у атељеу, конструисаног и рађеног напамет, од оног који су они [сликари, М. Р.] радили на лицу места, путујући по нашим крајевима".[7] Ђорђе Крстић је несумњиво један од првих наших сликара који су своје пределе сликали на терену, а његове студије нису накнадно дотериване или, пак, коришћене за нове пејзаже. Живописана у природи, Крстићева мала платна и акварели говоре у прилог чињеници да, као што су Валтровић и Милутиновић ишли за тим да брижљиво нацртају право стање у којем се налазе Жича и Студеница, то исто, али на свој начин и својим ликовним средствима, чини наш сликар. Готово колико ликовна представа цркве Светог Спаса у Жичи драгоцено је и сликарево сведочење о стању у којем је затечен манастир. Лесковац више није онај из 1881. а Жича, после извршених радова на рестаурацији и конзервацији, подоста је изменила лик из времена Крстићеве посете. И као што је неколико година раније Тенковићев пејзаж „Батал-џамија у Београду" био уметнички документ о турском „вакту" у београдској вароши, тако Крстићев „Лесковац" више него иједан његов предео, задовољава ову своју намену. Као песници и прозаисти, као Војислав Илић о позној јесени, Милован Глишић о шумовитом Космају а Бора Станковић о Врању, Ђорђе Крстић проговорио је језиком боја о знаменитостима Србије. Када су априла 1884. сликареви поштоваоци, све угледни и цењени научници и књижевници, приредили изложбу његових радова у београдској Грађанској Касини, љубитељи сликарства у престоници могли су да виде, поред неколико композиција и портрета из Минхена, и већину Крстићевих предела из сада већ Краљевине Србије.[8] Лако је било запазити, бар када је у питању пејзаж, да се на сликама налазе изображени бројни манастири. Није то било чудно, јер је дошло до духовне спреге између двојице правих људи, једног сликара и једног умног истраживача — Ђорђа Крстића и Михаила Валтровића; та веза потрајаће годинама: духовна сарадња исказиваће се у мирним данима стварања али и у бурним временима сукоба са противницима као што су Стева Тодоровић и Ђорђе Малетић. Искуснији и образованији, Валтровић је као ментор стојао иза темпераментног Крстића. То се запажа и по томе што је наш сликар, крећући се према југу, скицирао све оно што је могло да обогати сазнања о животу тамошњих људи: једном су то комад грнчарије и живописно одевене жене, други пут мушкарац са фесом на глави или онај са оружјем у руци. Колико предели, Крстића су, дакле, привлачили и људи.[9]

На путу према легендарном Косову и областима које су ослобођене у рату против Турака, у зиму 1877/1878. Ђорђе Крстић се задржао у Лесковцу. Успомена на град који је носио многа обележја дуге турске присутности живо је дочарана на платну. За разлику од Чачка који слика из веће удаљености, Крстић, овог пута, прилази градском језгру. Поставивши у први план варошку архитектуру, он са много више детаља гради панораму Лесковца. А она, са траговима старог балканског градитељства и начином живота, са својим ћепенцима, зградама са доксатима и, најзад, са минаретом које штрчи повише ниских кућа, постаје део приче из света „Коштане" Боре Станковића. Веран основној замисли ради које и креће на пут, сликар задовољава основне потребе за упечатљивим приказивањем градске средине. Међутим, снажна уметничка природа и овде је нашла прилику да се искаже: његов предео је животан иако, као по неком правилу, уклања људе са улице. Разиграни кровови ниских здања, на којима се

преливају светле и тамне боје, подељени су уличним пролазом што се уклињује у масу кућа, а минаре, слично копљу, бљеска окружено крошњама џиновског дрвећа. У позадини свега благо усталасала планина Кукавица затвара видик. Ако је овде мање сликар који трага за ликовним вредностима, Крстић је пределом „Лесковац" поуздани сведок. Ради тих особина, његово је платно снажно, убедљиво сведочанство на које се истраживачи радо позивају када говоре о прошлости лесковачке вароши.

Нешто више од стотину година протекло је од настанка Крстићевог пејзажа „Лесковац", а време је већ учинило своје: нестали су ћепенци и дрвеће, минаре су Немци, предухитривши Американце, порушили, заједно са џамијом, четрдесет и друге, током Другог светског рата. Али, срећом, остало је читаво платно Ђорђа Крстића у београдском Народном музеју да, као трајни уметнички белег, сведочи о историји града крај Хисара.

Напомене:

1. М. Стевановић, Сликарство и вајарство XIX и прве половине XX века, Београд 1964, 23.

2. М. Кашанин, Уметничке критике — Ретроспективна изложба Борђа Крстића, Београд 1968, 243.

3. М. Кашанин, Два века српског сликарства, Београд 1943, 61.

4. М. Коларић, Борђе Крстић, Београд 1971, 9.

5. С. Јовановић, Влада Милана Обреновића, Београд 1935.

6. С. Богдановић, Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српске старине, Београд 1978.

7. Д. Медаковић, Српски сликари XVIII—XX века, Нови Сад 1968, 221.

8. М. Коларић, нав. дело, 12.

9. Каталог изложбе Српско сликарство 19. века, Београд 1982, 68—69.

Борђе Крстић (1851—1907)
Лесковац (1881)
Уље на платну кашираном на картон,
32 x 19,5 цм инв. бр. 1132
Народни музеј у Београду

Mr Miodrag Rogić

ĐORĐE KRSTIĆ IN LESKOVAC

Đorđe Krstić was assigned by Milan Obrenović to go to recently liberated parts of Serbia and to paint them on his canvases. He was one of the first Serbian painters who painted his landscapes on the scene. In the winter of 1877/1878, on his way to Kosovo, Krstić stayed in Leskovac for a while which resulted in his landscape »Leskovac«. The main part of this composition is the presentation of architecture of the small town with some obvious traces of the old Balkan architecture and in the background are the slopes of mountain Kukavica.

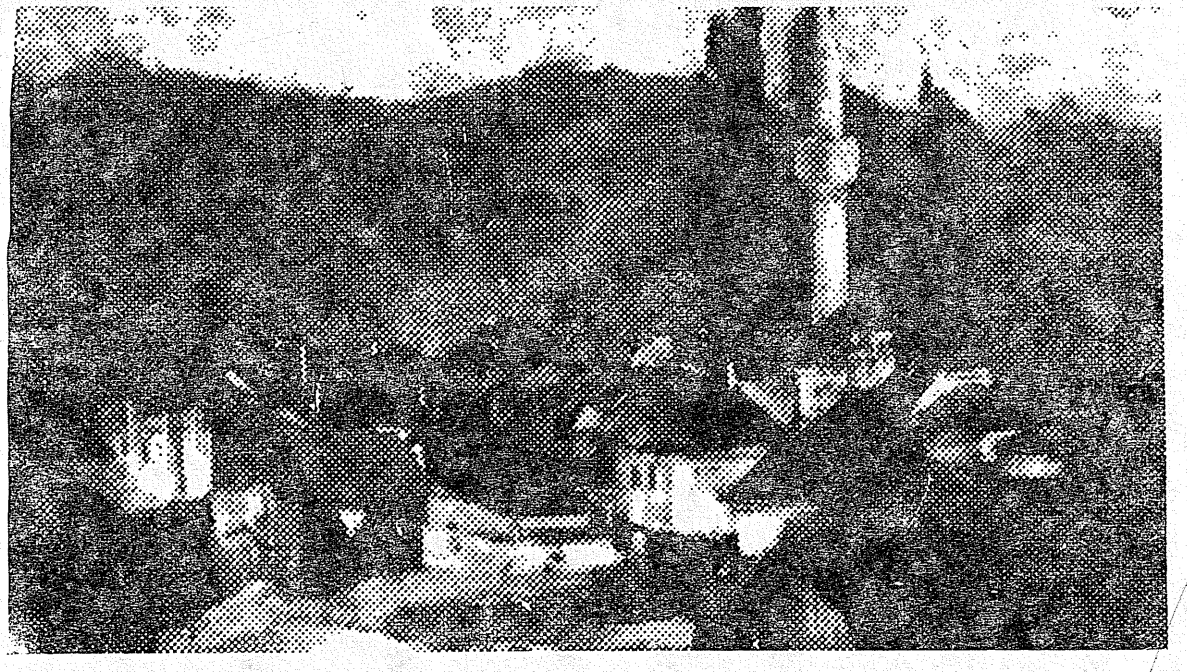

Борђе Крстић, Лесковац (1881), уље на платну 32 x 19,5 цм

71+72 (497.11)

Мр Марина Ђурђевић

Поглед на новије градитељско наслеђе југоисточне Србије до Првог светског рата

У дугој историји проучавања националног градитељског наслеђа новија српска архитектура до данашњих дана није привукла пажњу већег броја истраживача. С друге стране, проучавања споменика ранијих епоха спроводе се систематично већ дуги низ година, праћена озбиљним резултатима који пружају сигурну основу за синтетичке погледе и валоризацију целина. Ретки и фрагментарни осврти на споменике новије архитектуре представљају тек почетни импулс за будућа истраживања. И напор уложен у овај рад усмерен је у том правцу. Без амбиције да обухватимо све значајније објекте уткане у архитектонско-урбанистички миље југоисточне Србије, од ослобођења од турске власти до Првог светског рата, осврнућемо се на само неке од типичних примера значајних за сагледавање главних стилских токова у развоју новије архитектуре овог подручја. Покушаћемо да те токове сагледамо у оквирима развоја новијег српског градитељства у целини, мада ће се тек након спроведених појединачних анализа свих значајних објеката стећи услови за изношење сигурнијих претпоставки о валоризацији новије архитектуре југоисточне Србије и њеном месту у српском градитељству.

Пре увида у архитектонске токове на ослобођеним територијама овог подручја, по одласку Турака, било би корисно осврнути се на запис Сергија Димитријевића о изгледу старог Лесковца из времена турске власти који готово подједнако верно дочарава слику осталих градова југоисточне Србије тога времена. „По дану“ — пише Димитријевић — „разликовали су се чаршија и стамбене четврти. Калдрмисана чаршија била је начичкана са безброј малих дрвених дућана, наткриљених широким и истуреним стрејама, са ћепенцима... Стамбене четврти пружале су сасвим другу слику. Куће и баште биле су ограђене високим зидовима од ћерпича и непечене цигле, покривеним ћерамидом или зидовима од исплетеног прућа облепљеног блатом... Начињене од дасака, без икаквих отвора, капије нису дозвољавале да се дворишта сагледају са улице. На уличној страни често су се налазиле штале и сењак. Куће су једва вириле иза високих зидова и капицика, заклоњене дрвећем, лицем окренуте башти. Са улице видели су се само кровови а на неким конацима и по који прозор покривен дрвеним капком или густом ситном решетком начињеном од летвица. Тесне улице, највећим делом некалдрмисане, пуне ђубрета и прашине, бара и поточића, кривудале су између бескрајних зидова са капицицима... Гледан из околине, Лесковац је био сав утонуо у зеленило својих башта. Зелено језгро било је окружено појасом колиба кровињара које нису биле нимало угледне. Изнад дрвећа штрчале су само Сахат кула, шест минарета и мрки кровови високих сарајa и конака. Само са висине, са Хисара, видело се неколико тргова и широких улица, велика чаршија и лепота његових конака. Са сваке друге стране његов изглед није био привлачан.“[1] Овај опис значајан је за јасније сагледавање прилика у којима је нова архитектура настајала, као и за лакше уочавање контраста између остатака архитектуре балканско-оријенталног обележја и нових стилских оријентација западно-европске културе. Тек по одласку Турака из ових области стекли су се услови за потпуни

1 С. Димитријевић: Градска привреда старог Лесковца, Лесковац 1952, 121—122.

урбани и архитектонски преображај којим је започела нова етапа у развоју градитељства југоисточне Србије.

Градитељски развој у раније ослобођеним крајевима Кнежевине започео је знатно пре него на подручју југоисточне Србије. Предајом градских кључева и дефинитивним повлачењем војне турске власти из Кнежевине Србије 1867. год. започела је интензивна изградња и уређење Београда и околних вароши. Емилијан Јосимовић, први српски урбаниста, већ износи податке о стању београдске вароши и предлога о њеној регулацији и реконструкцији. Знатно се повећава број стручњака, нарочито српски кадар који 1870. године чини језгро Министарства грађевина. Овом напретку допринели су у великој мери оснивање Техничког факултета на Великој школи, као и студијски боравци у иностранству. Оснивањем самосталног Министарства грађевина и доношењем правилника о постављању регулационих линија београдских улица 1864. године, као и доношењем првог закона о пројектовању и подизању јавних грађевина 1865. године онемогућена је, или бар у знатној мери смањена, стихијска изградња. Архитектонска остварења овог периода следила су романтичарска стремљења присутна у европској средини. Међутим, београдски градитељи, ослобођени амбиције за директним преношењем иностраних узора, надахнули су ова остварења сопственим изразом. Међу грађевинама подигнутим у стилу архитектуре романтизма истичу се Кнежев дворац, Капетан-Мишино здање и Очна клиника у Београду, Владичин конак у Шапцу, начелство и суд у Горњем Милановцу, Старо здање у Буковичкој Бањи, среска здања у Аранђеловцу и Смедеревској Паланци, начелства у Краљеву и Чачку, многа школска здања и приватне зграде. Посебну групу чине црквене грађевине које, иако подигнуте у блиском временском размаку, не поседују стилско јединство. Оно што их поред свих разлика повезује јесте примена одређених канона и тежња ка монументалности, као и пројектанти који су у већини случајева били школовани архитекти. Па и поред тога, црквена изградња овог периода остала је углавном анонимна. То на срећу није случај са групом црквених грађевина која нас у овом тренутку превасходно занима. Саборна црква у Нишу, цркве посвећене св. Тројици у Врању и Пироту, као и црква у Власотинцима, дела су чувених градитеља из породице Дамјановић из западне Македоније.[2] И знатно раније настале цркве Св. Арханђела у Нишу и Рођења Пресвете Богородице у Лесковцу, које нису подигли Дамјановићи, уклапају се у дух њиховог градитељства. Све наведене грађевине са особеностима које свака од њих садржи поседују, међутим, и низ заједничких одлика које пружају сигурну основу за њихово разматрање у оквиру једне целине. Неке од њихових већ на први поглед уочљивих карактеристика условљене су чињеницом да су подигнуте на још неослобођеним територијама Кнежевине Србије, стога су, поред свих сложених проблема са којима се иначе суочавају, градитељи ових здања стрепели да не изазову гнев Турака који су често пута због величине, монументалности или посебне лепоте, рушили већ подигнуте храмове. Из тих разлога то су грађевине скромних, крајње поједностављених неупадљивих облика. Звоници су по правилу изостављени, са изузетком нишког саборног храма, док су куполе,ако их има, једва назначене (цркве посвећене св. Тројици у Врању и Пироту). Најзад, све су за неколико степени укопане у околно земљиште, како ни висином не би превише упадале у очи. Једино саборни храм у Нишу, освећен тек по ослобођењу од турске власти 1878. године, чини изузетак по монументалној концепцији са пет купола, и упадљивој декоративној обради.[3] Даља анализа указује на још неке заједничке карактеристике наведених храмова. Наиме, сви припадају типу простране тробродне базилике са тремом и изграђене су у мешовитој техници камена и дрвета. Лесковачка стара црква посвећена Рођењу Пресвете Богородице припада у потпуности групи објеката чије смо заједничке одлике навели. Грађена је почетком 19. века, а према натпису у самој цркви обновили су је 1839. године протомајстори Савко Милановић и Здравко Николајевић. Код Каница налазимо белешку о томе како су арнаутски силници претњама покушавали да спрече напоре

[2] О породици Дамјановић види: К. Томовски, Белешките мајстори и зографи во 19. и 20. век, Културно наследство V, Скопје 1959, 52; М. Филиповић, Андреја Дамјановић, Музеји, Београд 1949, 35; М. Филиповић, Неимари цркве св. Богородице у Скопљу, Прошлост рода Зографских у Велесу. Споменица цркве св. Богородице, Скопље 1935; М. Јовановић, Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд—Крагујевац 1987, 97.

[3] Звоник у западном делу изнад улаза дограђен је приликом реновирања цркве 1937. године, према пројекту нишког архитекте Александра Медведева.

лесковачке хришћанске општине да подигне храм Свете Богородице. Хришћани су стога прибегли лукавству и почели градњу тврдећи да подижу кућу за свога попа. Тако је „у најудаљенијем јужном делу хришћанске махале“ — каже Каниц, „скривена међу дрвећем, споља једва видљива настала тробродна базилика Света Богородица без торња, купола или неког другог украса видљивог издалека, али је зато на северној страни имала димњак којим је, кажу, требало заварати муслимане и прикрити од њих праву намену градње.“[4]

Одлике архитектуре романтизма могу се наћи и на многим профаним објектима на подручју о којем је реч. Неки од најизразитијих примера, међутим, настали су у време када су романтичарска тражења била већ архаични вид архитектонског изражавања и када су напреднији стилски токови већ увелико завладали српском архитектуром. То је, на пример, случај са зградама Заједнице културе или Инжењерском касарном у Нишу које су настале почетком 20. века. Зграда касарне, дело архитекта Данила Владисављевића ,симболише средњовековни војни објекат, тј. замак са угаоним полигоналним кулама, зупцима на врху и венцима у поткровљу. Она несумњиво представља један од најчистијих романтичарских објеката у новијој српској архитектури уопште. Спратна кућа Хаџи-Неше Филиповића у Пироту из 1840. године, с друге стране, могла би се навести као један од карактеристичних примера стамбене архитектуре у духу романтизма на овом подручју.

У периоду после 1878. године, када су се у крајевима југоисточне Србије тек стекли услови за озбиљнији градитељски замах, у раније ослобођеним крајевима Кнежевине напредак на пољу урбанизације и архитектонског извођења био је већ очигледан. Интензивирању градитељске делатности нарочито је допринела потреба за подизањем јавних грађевина. Што се тиче стилског опредељења, оно је већ одавно променило смер од романтичарског заноса до строгог академизма на бази ренесанса. Организација простора и спољњи склоп грађевине засновани су на унапред утврђеним моделима који задовољавају строга правила, пропорције, хармоније и естетике. У то време у Врању је подигнут комплекс касарне према пројектима архитекта Драгутина Ђорђевића који је српској архитектури подарио неке од најзначајнијих објеката академске концепције. Међутим, објекти врањске касарне, сасвим скромне архитектонске композиције, рађене без већих амбиција, не могу се сврстати међу репрезентативнија остварења српског академизма. Стара основна школа у Пироту, грађена осамдесетих година 19. века, представља такође мирну архитектонску композицију ове епохе. Знатно репрезентативнији пример академског начина обликовања у пиротској средини налазимо на згради гимназије св. Саве, једном од најзначајнијих дела архитекта Милорада Рувидића с краја 19. века (1897. год.). Складна композиција фасаде богато је обрађена у неокласицистичком стилу, док је основа слободна са кратким крилима и средњим блоком организованим у виду монументалног вестибила са степеништем. И најзад, најмонументалнији у низу поменутих објеката академског стилског опредељења, до почетка века, јесте зграда Старог начелства у Нишу. Подигнута према пројекту непознатог бечког архитекте 1886. године у неоренесансном стилу, зграда је првобитно садржала приземље и спрат. Касније је (1929) за потребе моравске бановине подигнут у истом стилу и други спрат. Пет година након ове доградње подигнут је и главни улазни део према пројекту београдског архитекта Петра Гачића. Основа затвореног блока обухвата више грађевинских делова са унутрашњим двориштима, уличним трактовима канцеларија, вестибилима и степеништима организованим у односу на подужну и попречну осу симетрије. И поред склада и равнотеже архитектонских облика у спољњој обради није избегнут утисак масивности. Данас је у овом најмонументалнијем и најрепрезентативнијем споменику нишке градске архитектуре смештен Ректорат нишког Универзитета са низом других значајних институција. Академизам на бази ренесанса присутан је и на зградама гимназије у Лесковцу и Нишу. Прву је 1902. године пројектовао архитект Владимир Николић, а другу, деценију касније, архитект Милорад Рувидић. У поређењу са већ поменутом зградом пиротске гимназије, с краја века, која је такође Рувидићево дело, нишки објекат је конципован знатно скромније. Складност композиције, приземље у лакој рустици, полукружни отвори са архиволтама, заједнички су

[4] Ф. Каниц: Србија, земља и становништво, II; Београд, 1985, 240.

елементи обе грађевине. Међутим, богатство и разноврсност примењене декорације учинили су фасаду пиротске Гимназије знатно раскошнијом.

У овом периоду, до почетка века, на подручју југоисточне Србије, одвијала се и прилично интензивна стамбена изградња. Она је, за разлику од јавних грађевина, чија репрезентативност није смела бити доведена у питање, често поверавана мало стручним градитељима који нису имали довољно знања, ни за решавање основе, ни за обраду спољњег изгледа објекта. Из тог разлога, између осталих, пројектанти стамбених објеката остали су углавном анонимни. С друге стране, донесени су грађевински закони којима је делимично регулисана и приватна изградња, па је она у овом периоду обликована по одређеним правилима, како у решавању унутрашњег простора тако и у концепцији фасаде. То су углавном полуузидане или узидане приземне куће, док су велике породичне куће и простране спратне виле са сложенијом организацијом простора биле права реткост. Што се тиче архитектонске композиције, она у већини случајева, било да су у питању скромна или она амбициозније конципована здања, подлеже правилима академизма која нарочиту пажњу поклањају симетрији, златном пресеку, осовини композиције, хоризонталној и вертикалној подели маса и др. Известан технички напредак запажа се у погледу обраде и извођења профила и других елемената пластике. Декоративни мотиви добро су проучени и зналачки изведени на грађевинама познатих архитеката, али су често невешто изведени и још невештије изабрани на мањим објектима анонимних пројектаната. У већини случајева то су приземне куће једноставног просторног решења са дворишним крилом. Пројектанти ових зграда углавном су окружни инжењери, међу којима је веома мали број архитеката. У композицији фасаде примењиване су две варијанте решења. Прва, једноставна и скромна, лишена је амбиције за декорацијом било које врсте, док је друга богата украсом, по угледу на примере београдске архитектуре. Са подручја којим се бавимо издвојићемо само један од најрепрезентативнијих примера стамбене архитектуре другог типа. То је кућа породице Стајић у Врању која по величини, као и по финоћи спољње обраде, следи неке од најбољих београдских узора. Градитељ овог објекта остао је анониман, упркос вештини знању које је без сумње поседовао, за разлику од већине нестручних пројектаната, којима је поверавана приватна изградња у мањим градовима. Простра спратна зграда у време када су скромни приземни објекти чинили основу стамбеног грађевинског фонда, сведочи о имућности инвеститора који је очигледно себи могао да приушти образованог и искусног пројектанта. Организација основе рационално је осмишљена око централног простора са дрвеним степеништем које води на спрат. У спољњој обради кордонски венац над приземљем и снажан завршни венац уз ненаметљиво профилисане прозорске оквире чине једине елементе декоративне пластике. Улазни трем на стубовима, изведен у средњој осовини приземља, знатно је обогатио једноставну концепцију фасадне површине подаривши јој извесну дозу монументалности. Истанчан осећај исказан у распореду маса и склад пропорција додатни су аргументи који кућу породице Стајић сврставају у репрезентативне примере стамбене изградње у последњој четвртини 19. века. Као знатно скромнији примери могу се навести приземна зграда на углу Улице др Копше у Врању или кућа на Кеју 22. децембра бр. 10-12 у Нишу.

На почетку века српска архитектура улази у нову фазу развоја коју карактерише знатно већа стилска разноликост. Наиме, поред академизма који сада добија нове димензије, развијају се упоредо још два сасвим супротна стилска опредељења. Једно се сентименталним погледом уназад окреће националним коренима и традицији, док друго тежи раскиду са прошлим, следећи потребе новог доба и хватајући кораке са истовременим архитектонским токовима у Европи. Обележја сва три поменута стила: српско-византијског, академизма и сецесије — присутна су, често, и у најрепрезентативнијој форми у архитектонском миљеу југоисточне Србије. Већ смо поменули да академска стилска обележја, која преовладавају на објектима из последње четвртине прошлог века, улазе у нову фазу развоја. Еволуција је видљива, како у просторном решењу и организацији основе тако и у спољњој композицији која добија на репрезентативности. Избор и третман архитектонских елемената чија је основа још увек ренесансна, постаје знатно слободнији. Типичан пример архитектуре поменутог стилског обележја јесте зграда Окружног суда у Врању .Објекат је подигнут у време економског процвата државе која је обимним програмом изградње обухватила многе

објекте јавне намене, међу којима у највећем броју зграде судова, окружних и сресних начелстава. Окружни суд у Врању пројектовао је 1907. године архитект Светозар Јовановић — старији. У првој деценији 20. века Јовановић је углавном подизао болнице и управне зграде у мањим местима где је дуго година био окружни инжењер. Основу врањског суда вешто је организовао на оштром углу, где је на широко засеченом фронту решена главна дворана. У спољњем изгледу остварена је мирна архитектонска композиција на бази ренесанса. Тих година (1904) Светозар Јовановић подигао је и зграду суда у Лесковцу чија је основа такође решена преко широко засеченог угла, а извесне паралеле са судом у Врању могу се пронаћи у општој архитектонској концепцији. Међутим, зграда лесковачког суда, рађена је са далеко већим амбицијама, како у погледу величине и монументалности здања тако и у погледу обраде зидног платна. Угаони ризалит ове једноспратнице надвишен је четвртастим кубетом које у великој мери доприноси њеном репрезентативнијем изгледу. Знатно слободније третирани класични елементи у обради фасаде допуњени су са нажалост, недовољно вештине обрађеном декорацијом у стилу сецесије. Поред зграде суда, Светозар Јовановић је у то време у Лесковцу пројектовао још две грађевине јавне намене — Српску кућу 1904. и Општину 1905. године. Обе зграде представљају препознатљива Јовановићева решења виђена и на претходним објектима, с тим што су у поређењу са зградом лесковачког суда знатно скромније. У Нишу, поред већ поменуте зграде гимназије, академским стилским токовима овог периода припада и зграда Пастеровог завода подигнута на самом почетку века (1900. год.). Склад и равнотежа архитектонске композиције ове једноставне приземне зграде дугог фронта нису нарушени ни након доградње бочних анекса за потребе промене намене објекта у Епидемиолошки завод. Вредна је помена и зграда хируршког павиљона војне болнице у Нишу архитекте Николе Несторовића (1907—1910. год.) која садржи све одлике еклектичке архитектуре свога времена. Исто се може рећи и за два објекта у Прокупљу архитекте Бранка Таназевића — зграду ПТТ станице (1912. год.) која је касније адаптирана за потребе музеја Топлице и зграду Старог начелства (1907-9. год.), данас Скупштина општине рађене у сарадњи са архитектом Драгутином Маслаћем.

Већ смо поменули другу групу објекта који свој дотадашњи репертоар декоративних облика употпуњава архитектонским елементима у духу сецесије. Иако су се одлике сецесијске архитектуре на подручју о којем говоримо појавиле готово истовремено са оним у европским градовима, као и у осталим деловима Србије, оне су примењене бојажљиво и никад потпуно. Наиме, суштинске идеје новог стила, које се огледају у покушају одвајања од академског начина мишљења и истраживања функционалнијих архитектонских облика на бази нових грађевинских материјала, у нашој средини нису наишле на ширу примену. Тако је већина објеката на којима је примењена сецесијска декорација задржала стару академску структуру грађевине, па чак и класичне облике архитектонске пластике која се на тај начин преплиће са сецесијском. Један од таквих примера је и приземни угаони објекат на тргу 7. септембра у Врању. Целина здања заснована је на већ застарелим принципима академизма, док је у елементима декорације начињено компромисно решење. Наиме, не могавши да се одрекне класичне декорације триглифа, забата и пиластера, пројектант их је доста вешто укомпоновао са флоралним мотивима и женским маскама типичним за обликовани речник сецесије. Готово идентичну ситуацију налазимо и у другим градовима о којима је реч, на пример у Нишу, где су на многим приватним кућама, попут оних у улици Јанка Веселиновића 3, Орловића Павла 12, Југ Богдановој 3, Првог устанка 2, Тргу ослобођења 6—8 и др., карактеристични елементи сецесијске декорације допуњени елементима необарока и еклектицизма. Најизразитији пример сецесијског начина обликовања у нишкој средини налазимо на згради бившег Сресног начелства, касније Окружног суда, подигнутој 1910. године. Разуђена основа ове простране угаоне грађевине са сатном кулом на засеченом углу у потпуности одговара програму објекта. Динамична спољна обрада била је допуњена богатом сецесијском декорацијом у виду обрађених геометријских и вегетабилних орнамената. Педесетих година, приликом реконструкције објекта, нажалост зграда је потпуно измењена, а целокупна сецесијска декорација уклоњена. Зграда бившег начелства и суда у

Пироту, коју је 1910. године пројектовао архитект Александар Јанковић, такође представља репрезентативан пример овог стилског опредељења. Складна и симетрична архитектонска композиција украшена је елементима сецесијске пластике у виду геометријских и вегетабилних мотива. Поменута декорација блиска је појединим примерима пештанске и русне архитектуре овог доба, као што је на пример Трговачки клуб у Москви архитекте Иванова из 1908. године. Поједине елементе сецесијског начина обликовања налазимо и на већ поменутој, у потпуности академски конципираној, згради лесковачког суда. Мотиви блиски сецесији красе и еклектички обликовану фасаду старог начелства у Прокупљу, о којем је такође већ било речи.

Трећу поменуту оријентацију усмерену на обнову српског стила у архитектури која се развијала упоредо са већ застарелим академизмом и тек усвојеним елементима сецесије размотрићемо на два карактеристична примера са подручја којим се бавимо. Свакако најрепрезентативнији објекат овог стилског опредељења у крајевима југоисточне Србије, незаобилазан у изучавању развоја српско-византијског стила у целини, јесте зграда Окружног начелства у Врању из 1908. године. Врањанци су имали срећу да им најрепрезентативнији објекат српско-византијске стилске оријентације подигне Петар Поповић, архитект који је у новијој српској архитектури важио за његовог најбољег познаваоца. Као професор на катедри за византијску архитектуру и члан многих оцењивачких судова при подизању јавних грађевина, Петар Поповић је имао велики утицај на формирање ставова о националном стилу. Непосредно пре него што је пројектовао зграду врањског начелства, Поповић је израдио пројекат за рестаурацију Лазарице, као и за њен звоник и капију. Непосредни и свежи утисци са извора моравске архитектуре свакако су допринели успешној интерпретацији архитектонских облика моравске школе на згради начелства. Тордирани стубићи, полукружне нише, полукружни декорисани луци, преплетне траке и розете, најкарактеристичнији су елементи преузети из репертоара моравске декоративне пластике. Обрада фасаде изведена је у два материјала и две боје, чиме је опонашан византијски начин зидања. Декорација зидног платна инспирисана архитектуром средњовековне прошлости у извесном је нескладу са савремено конципираном основом здања. Посматрана у оквиру српско-византијског стила у целини, зграда Окружног начелства, без сумње, стоји равноправно у реду са најрепрезентативнијим истовременим објектима у Србији, зградом телефонске централе у Палмотићевој улици и Министарством просвете на Теразијама. Пројектант ових здања архитект Бранко Таназевић, међутим, није исказао доследност и чистину стила Петра Поповића, јер су на његовим објектима, уз српско-византијске елементе равноправно заступљени и сецесијски.

У тежњи за обновом српског стила огледала се, с једне стране, жеља за напуштањем иностраних узора истицаних у архитектури академизма и сецесије и потребе за самосталношћу и националним и регионалним опредељењем, с друге стране. Слична појава уочава се на прелому векова и у европским архитектонским токовима када један део градитеља нагиње националном архитектонском изразу као једном од начина за напуштање академизираних облика. Део српских архитеката тежио је такође да кроз архитектонске пројекте испољи националне особености подижући објекте који је требало да изражавају православну веру и српски дух. Било је природно да се тежња за националним стилом, који је за узор имао српске средњовековне споменике, оствари пре свега у сакралној архитектури. Она из тог разлога чини највећи део објеката овог стилског опредељења. За пример са подручја којим се бавимо можемо узети пројекат за зграду нишке епархије архитекте Јована Илкића. Зграда је замишљена као најмонументалнији објекат у Нишу, а планирано је да се подигне 1900. године. Иако није изведен пројекат за нишку епархију ушао је у историју новије српске архитектуре као један од најизразитијих примера националног стила у Србији са почетка века.

И након овог летимичног прегледа стилских токова на подручју југоисточне Србије, од ослобођења од турске власти до Првог светског рата, намеће се чињеница да новије градитељско наслеђе на овим просторима представља незаобилазан и важан одељак при сваком озбиљнијем изучавању и вредновању српског градитељства у целини. Сви наведени стилски токови заступљени су на овом подручју бројним објектима, често и у неким од њихових најрепрезентативнијих варијанти. Ако томе придодамо и чињеницу да се међу градитељима ових здања налазе нека од највећих имена

српског градитељства, попут Јована Илкића, Бранка Таназевића, Милорада Рувидића, Данила Владисављевића, Светозара Јовановића, Драгутина Ђорђевића, Драгутина Маслаћа, Петра Поповића и других, онда постаје јасно да новије градитељско наслеђе југоисточне Србије тек ишчекује вредне истраживаче.

Mr Marina Đurđević

THE VIEW OF THE ARCHITECTURAL INHERITANCE IN THE SOUTH SERBIA UP TO THE FIRST WORLD WAR

In the period after 1878 when the parts of the South-East Serbia became the place for more serious architecture work the stylistic orientation had already been changed from romantic ecstasy to rigid academism based on the Renaissance. A complex of barracks in Vranje, the old primary school and the grammar school St. Sava in Pirot, the old prefacture in Niš, grammar schools in Leskovac and Niš are some of the most representative examples of the accademic way of thinking in these parts.

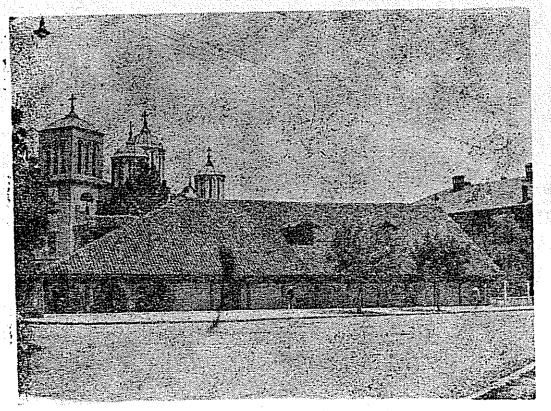

Саборна црква у Нишу

Зграда Окружног начелства у Врању

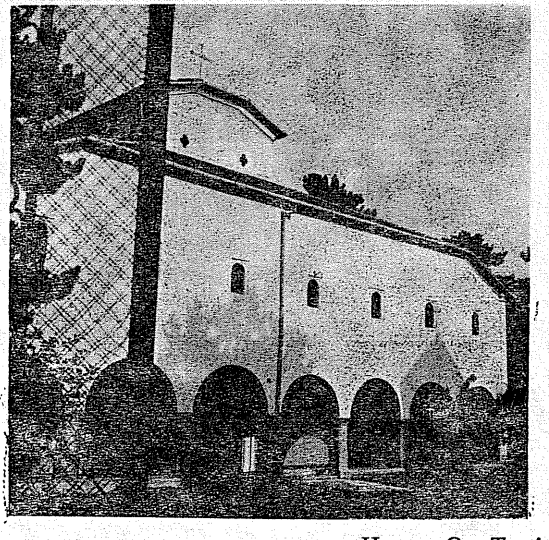

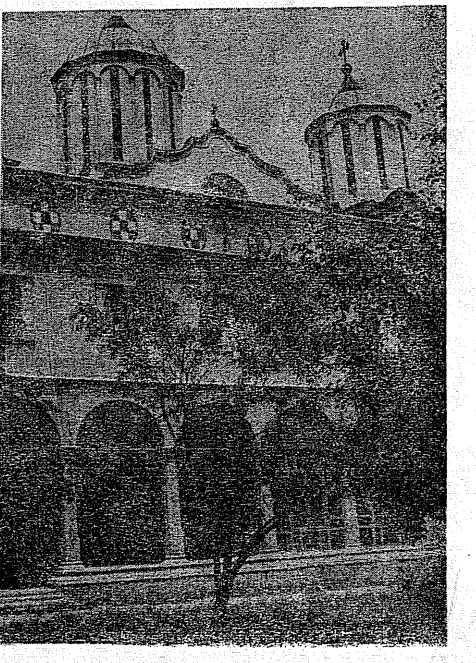

Црква Св. Тројице у Пироту и Врању

72.071.1:929

Милан Миловановић

Градитељска делатност Григорија Самојлова у Лесковцу и околини

Досадашња истраживања српског међуратног градитељског наслеђа посебан акценат стављала су на проблеме развоја архитектуре главног града, запостављајући градитељство мањих места. Новији погледи на стваралаштво наших најзначајнијих неимара двадесетог века, засновани на детаљним анализама целокупних ауторских опуса, теже да превазиђу овај недостатак. Пројектовању објеката ван престонице архитекти попут Милутина Борисављевића, Драгише Брашована, Милана Злоковића, Богдана Несторовића или Момчила Белобрка придавали су дужну пажњу, сматрајући то доприносом професионалном угледу. Довољно мотивисани како за решавање сложених проблема тако и за прихватање мање репрезентативних понуда, ова генерација млађих архитеката оплеменила је и унутрашњост државе својим аутентичним стваралаштвом.[1]

Скорашње интензивирање истраживања доприноса руске емиграције развоју српске културе осветлило је готово заборављене радове великана неимарске струке: Николаја Краснова, Василија Андросова, Виктора Лукомског, Андреја Папкова. . . Име Григорија Самојлова, архитекте и сликара, најчешће везивано за монументалну београдску палату Пензионог фонда Народне банке, досада готово непознато широј средини, заинтересовало је проучаваоце. Постојање сачуване заоставштине овог уметника помогло је сагледавању његовог дела, како у ужој београдској средини, где се његово присуство најјаче осетило, тако и у другим градовима, у којима је он оставио понеку креацију.[2]

Григорије Самојлов рођен је 1904. године у Таганрогу, луци на обали Таганрошког залива у Азовском мору, родном месту знаменитог Антона Павловича Чехова. Имућна породица омогућила му је, поред гимназијског школовања, и похађање средње сликарске школе у класи сликарке Серафиме Блонске — Левантовске, коју је веома успешно завршио 1917. године. После револуционарног преврата, одвојивши се од остатка породице, он је заједно са оцем емигрирао из Русије, и после дугог пута завршио лутање обревши се у Краљевини СХС, 1921. године. Окончавши 1925. године Војну гимназију Донског кадетског корпуса Александра III у Билећи, уписао се на Архитектонски одсек Техничког факултета у Београду, који је са високим успехом завршио 1930. године.[3]

Самојлова у то време примећује проницљиви теоретичар и архитекта др. Милутин Борисављевић и ангажује га као помоћника у свом бироу. После краћег периода сарадње са Борисављевићем, Самојлов прихвата асистентско волонтерско место на архитектонском факултету код чувеног Александра Дерока, тада доцента на предмету Византијска архитектура. У исто време, Самојлов помаже архитекти Александру — Саши Ђорђевићу, неприкосновеном мајстору историјских стилова, приликом разраде његовог модернистички конципираног пројекта зграде Београдске Берзе (данас је то зграда Етнографског музеја на Студентском тргу).[4]

Радећи уз Борисављевића, Дерока и Ђорђевића, Григорије Самојлов је засигурно стекао знање и искуство, какво му на студијама није могло бити пружено. У наступајућих неколико година до II светског рата он га је на најбољи могући начин исказао, пројектујући зграде и обликујући ентеријере, надмећући се на конкурсима, бавећи се чак и научним радом из акустике. Сликарство као да је све време допуњавало необично широк круг његових интересовања за дисциплине које једном архитекти могу користити у практичном раду.

Преломни догађај у каријери архитекте Самојлова одиграо се 1934. Те године он је добио понуду за пројекат новог Индустријског комплекса у селу Вучју код Лесковца. Понуду и познанство са наручиоцем пројекта, Теокаревићем, могла је подстакнути архитектова супруга. Није, међутим, искључено да је богати индустријалац познавао и архитекту Александра Ђорђевића, који је своју делатност ограничавао само на најимућније наручиоце. Можда је, тако, баш Ђорђевић био особа која је препоручила Теокаревићу свог непосредног сарадника, желећи да му, на неки начин, помогне у осамостаљењу.[5]

Ма како да је дошло до уговарања наруџбине Григорије Самојлов јој се сасвим посветио, предосећајући да она представља посао какав се младом и неафирмисаном градитељу ретко пружа, а још ређе одбија. Напустио је Београд, а Теокаревић је за њега „... резервисао вилу и фијакер у Лесковцу. Самојлов је у фијакеру, на коленима, држао даску за цртање возећи се од једног градилишта до другог, и тако је био назидан „српски Манчестер", који је производио, без губитака, штофове светског квалитета".[6]

Иако индустријски објекти нису посебно захвална архитектонска тема, текстилна фабрика у Вучју представља посебан моменат у развоју наше међуратне архитектуре. Све до почетка продирања модерне архитектонске мисли, привредне зграде су се у Србији градиле по застарелим принципима, а њихова скромност је можда била и резултат слабог улагања капитала у, за Србију новије, гране индустријске производње. Из данашњег угла чини се да је градња ове фабрике у Вучју била несумњива добит и за наручиоца и за аутора, иако се њихова гледишта на улагању у нове техничке детаље, којима би се побољшао комфор унутар производних хала, нису у почетку поклапала ". . . Изборио сам се код инвеститора да се у фабричке хале инсталира климатизација, што је за оно време био просто револуционарни захват. Сећајући се времена проведеног са радницима на београдским градилиштима и њихових бедних станова, заложио сам се и за изградњу лепог радничког насеља сачињеног од комфорних зградица окружених баштицама. То наравно није било лако јер је инвеститор сматрао да је то непотребно расипање новца" — објашњавао је аутор у једном од својих ретких интервјуа процес настанка свог првог великог дела.[7]

Петнаестак фабричких зграда могу се грубо поделити у више група. Улаз у фабрички круг, управно-административна зграда и производне хале сачињавају прву целину, постављену око простране зелене површине. Другој целини припадају резиденцијална зона, економат и станови за преноћиште гостију власника. Трећа целина, зграде радничких станова и угоститељски објекат саграђена је ван самог фабричког комплекса. Распоред свих ових објеката представља Самојлова као даровитог стваоца, коме нису стране ни тајне технике организовања микроурбанистичких целина.

Главна осовина урбанистичке композиције приступне зоне поклапа се са осом симетрије фасаде управно-административне зграде. Тим поступком дат је овој згради посебан психолошки и симболички значај. Производне хале постављене су управно на главну подужну осовину, чиме оне имају споредну улогу у композицији целине. На рубу фабричког круга, одвојене каналом, налазе се зграде резиденције самог Теокаревића и објекти намењени његовим гостима. Омање зграде радничких станова, издвојене су ван круга. Ипак, њихова дистанца је повољно одређена, чиме су зграде остале у непосредној вези с фабриком. Важну средотежну површину комплекса чини парк и водена површина, елементи којима се оплемењује унутрашња структура низова производних хала.

Појединачни објекти обликовани су разнолико, што је веома необично. Административна зграда, којој је дат највећи значај, има двострани третман фронталне и побочних фасада. Прочеље је ритмизовано низом лезена завршених без завршног кровног венца, што је тада био уобичајени поступак у модернистичким реализацијама.[8] Хоризонталне пруге у малтеру и јарболи за заставу на крајевима средишњег ризалита веома често су коришћени од стране многих архитеката тог времена, округли прозорчић такође. Међутим, издужених поткровних прозора, поентираних шиљатим луковима, који се симболички провлаче и кроз друге зграде овог комплекса, нема ни у најслободнијим маштаријама романтичарски настројених модерниста какав је, на пример, био Драгиша Брашован.[9]

Ентеријер управне зграде веома је успешно замишљен. Репрезентативно степениште са оградом чија је испуна из-

рађена од пљоштих и округлих гвоздених профила, штуко декорација, подови и столарија, обрађени су потпуно у духу модернизма.

Фабричке хале су простране и у целини одговарају тадашњим производним процесима. Коси доводни кровови покривени црепом, који по данашњим стандардима не представљају чест начин завршетка индустријских зграда, у време настанка били су нормална појава. У средишњем тракту непрозирна кровна површина, замењена је стакленим покривачем, кроз који се богато осветљава унутрашњост хале и радна места.

Репрезентативна Теокаревићева вила у стилу варијанте енглеског неокласицизма може се уврстити у сам врх Самојловљевог међуратног стваралаштва из домена стамбене архитектуре. Високи димњаци, декоративни забати у „бондруку", стилски тимпанони и стубови који их подупиру, зналачки су пласирани у композицији целине, а ентеријер здања (од кога су, нажалост, сачувани само трагови), представља складан одраз екстеријера. У односу на донекле суздржану унутрашњост управне зграде, обрада просторија **Теокаревићеве** виле замишљена је богато и потпуно у духу стила спољашности. До посебног изражаја долазио је камин оплаћен каменом декорацијом — венцем и конзолицама, постављен у средишту зида салона.[10]

Насупрот строгом стилском изразу зграда унутар фабричких зидова, **радничи станови и мали хотел,** изграђени преко пута комплекса, обликовани су у духу фолклоризма, чиме се вероватно желела постићи индивидуализација ове радничке колоније и оплеменити окружење. Григорије Самојлов је луцидно уочио безличност насеобина овог типа, какве су под протекторатом интернационалног стила" ницале у тадашњој Европи. Он је на најбољи начин уклопио колонију у питоми околни крајолик, исказавши солидно познавање елемената српског народног градитељског наслеђа стечено код његовог, у то време претпостављеног колеге на факултету, Александра Дерока.

Може се претпоставити да је у време настајања текстилне фабрике, од 1934. до 1936. године, Григорије Самојлов, настањен у самом Лесковцу, добијао понуде од угледних Лесковчана за пројектовање нових градњи. **Према** подацима сачуваним у архитектовој заоставштини, идентификована је једна таква грађевина.

Реч је о **стамбеној згради са апотеком у приземљу,** чији је наручилац био Мика Мазнић, насталој око 1935. године. Она се налази у једној од главних лесковачких улица, Булевару ослобођења 100, тангирајући својом бочном фасадом ивицу омањег неправилног сокака, заосталог још из ранијих времена. Невеликог габарита, **ова зграда као да потврђује претпоставку, по којој су велики** стваоци придавали подједнак значај сваком градитељском подухвату. Компонована са видном брижљивошћу у обради и најситнијег детаља, зграда Мазнића блиска је тадашњим значајним остварењима модернистички оријентисаних београдских архитеката Бранислава Маринковића или Миладина Прљевића.[11] Изузетно складне пропорције прочеља зграде потенциране су специфичном декоративном обрадом фасадних зона од приземља ка врху. Најнижа зона обрађена је симетрично широко застакљеним излозима. У њеном центру налазе се улазна врата локала — апотеке, чији је носећи оквир, као и оквир самих излога, израђен у сјајним хромираним челичним профилима. Етажа локала је од стамбене етаже оптички одвојена плитким подеоним венцем. Спратна зона оивичена је тракама контрасне боје и другог материјала. Формирано поље прекинуто је само на месту другог поља, којег образују плитки континуални потпрозорни и натпрозорни профили израђени у вештачком камену. Овим профилима извршено је формално повезивање прозорских отвора, а зидна маса преостала поделом, издељена је на три једнака дела. Пада у очи велико декоративно поље у посебној врсти керамичких плочица, распоређених у виду квадратичног растера које се налази испод парапета првог спрата. Поткровна зона маркирана је малим прозором бизарног облика испред којег је избачено профилисано гвоздено подножје јарбола за заставу. Транспарентност фасаде опада од приземља ка врху.

Бочна фасада, са улице слабо сагледљива, формирана је слично главној. Придодати елементи — централни балкон и високи степенишни прозори у танким гвозденим рамовима, коректно су пласирани на незгодну, у ширину пружену површину. У локалу који и данас служи истој намени као у време настанка, сачувана је, на сву срећу, оригинална обрада и намештај ,у којем се може уочити сецесијски дух. Неколико година после

зграде у Лесковцу, архитекта ће уобличити прочеље **београдске стамбене зграде у улици Браће Недића 13** сличним елементима и детаљима.

И најзад, у овом хронолошком поретку, почасно место заузима **црква Св. Јована Крститеља,** задужбина породице Теокаревића у Вучју. Опсежна анализа можда најзначајнијег неимаревог дела, и по неким ауторима, најзначајније међуратне цркве, дата је у скорије време.[12]

До данас нису пронађени недвосмислени докази Самојловљевог ауторства овог пројекта (скице, планови). Додатну недоумицу изазвао је и један напис међуратне дневне штампе, у којем је остало прибележено име Александра Ђорђевића као идејног творца цркве. Ђорђевић се, колико је засада познато, није посебно бавио сакралном архитектуром, већ се његова делатност углавном ограничавала на осмишљавање репрезентативних вила по београдским резиденцијалним насељима Сењаку и Дедињу, или пројектовање покоје јавне грађевине.[13]

Самојлов је, међутим, активно сарађивао са Александром Дероком на београдском архитектонском факултету у време настанка ове цркве (око 1936-38), и то на предмету уско усмереном на проучавању црквеног градитељства протеклих векова. У прилог Самојловљевом ауторству, пронађене су у његовој заоставштини сачуване фотографије овог храма у градњи, неколико неидентификованих скица цркава и више аутобиографија и прегледа сопствене пројектантске делатности, у којима је ова реализација готово увек на првом месту. У градитељевом техничком дневнику, уистину, нигде се не помиње Теокаревићева задужбина. Остала је, међутим, прибелешка о пројекту који је можда касније прерађен у вучјанску цркву.[14]

Храм је невеликих димензија, сграђен на остацима триконхоса из XV века, и уклопљен је у своју природну околину. Зидови здања и потпорни зидови израђени су од притесаног камена. Неимар се користио полукружним луковима при компоновању завршетака прозорских отвора. Отвори кубета уоквирени су декоративним плитким архиволтама. Купола је завршена пирамидалним кровом, и иако скромних димензија и омање висине, она доминира над читавом грађевином. Масивни звоник ,квадратне основе, постављен је у правцу западног дела цркве, и повезан транспарентним аркадним тремом са наосом. Звоник је такође завршен пирамидалним кровом, врха нижег од врха крова куполе, чиме њена доминантност није угрожена. Залучени широки горњи отвори звоника представљају његов акцентовани део. Портал, иконостас — замишљен и изведен по архитектовом нацрту и осликан његовом руком, као и многи други детаљи, указују на рафинирано познавање српског средњевековног градитељства, које је овом приликом успешно реинтерпретирано у нов и оригиналан начин компоновања.

Храм је издигнут на низак заравњен плато доступан преко неколико камених степеника. Хармонично се утапајући у пејзаж, црква Св. Јована Крститеља означава високе домете српског међуратног сакралног градитељства настајалог ван државних, институционализованих бироа намењених пројектовању ових објеката, какав је још у прошлом веку формиран у Министарству грађевина.

Завршетком изградње цркве у Вучју средином 1938. године, и њеним освећењем, колико је засада познато, завршио се и период градитељске делатности Григорија Самојлова у Лесковцу и околини.[15]

Од 1938. године до почетка светског рата, архитекта Самојлов готово искључиво ствара пројекте за Београд. Но, и поред тога, остаје у пријатељским односима са Теокаревићем, који бива постављен за председника Управног одбора за изградњу зграде **Пензионог фонда чиновника и служитеља Народне Банке** (данашње **Палате Београд** на Теразијама). Убрзо, зграда се подиже и постаје једна од неколико најмаркантнијих београдских грађевина.[16] Пред сам рат браћа Теокаревић наручују од Самојлова три значајна пројекта: за две виле у Београду и за монументалну зграду високу дванаест спратова (вишу и од **Палате Албанија),** на месту данашње **Београђанке.** Планови се завршавају марта 1941. године, и отпочињу радови на темељном ископу, али их априлско бомбардовање прекида.[17]

Априлско бомбардовање означиће и прекид каријере архитекте Григорија Самојлова, који као официр југословенске војске бива одведен у заробљеништво. После ратних година проведених у немачком логору, он се враћа назад у домовину. Али, договора са својим бившим послодавцем око новог посла или довршења ранијих замисли, више никада неће бити. Свет у коме је била остварена плодна сарадња талентованог архитекте и имућног послодавца заувек је нестао.

Напомене:

1. Прегледе српског градитељства новијег доба в. у: З. Маневић, Новија српска архитектура, Српска архитектура 1900—1970, Београд 1972; У. Мартиновић, Модерна Београда Архитектура Србије између два рата, Београд (1972); З. Маневић, Појава модерне архитектуре у Србији, (рукопис докторске дисертације на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета), Београд 1979; Зоран Маневић, Српска архитектура XX века, Умјетност на тлу Југославије, Архитектура XX вијека, Београд, Загреб, Мостар 1986, 19—31; А. Бркић, Знакови у камену, Српска модерна архитектура 1930—1980, Београд 1992.

2. У вези архитекте Григорија Самојлова в.: О. М(инић), Григорије Самојлов, ЕЛУ 4, Загреб 1966, 157.

3. Подаци преузети из архитектових аутобиографија сачуваних у породичној заоставштини коју чува Иван Самојлов. Господин Самојлов је љубазно пружио на увид део заоставштине свог оца на чему му аутор овог приказа искрено захваљује. Архитекта Григорије Самојлов је у међуратном периоду у Београду пројектовао више десетина објеката: виле у улицама Маглајској (1937), Булевару Мира (1938), Кнеза Милоша (1937), 1940), стамбено-пословну зграду задужбине Луке Ћеловића — Требињца и Миливоја Јовановића на Андрићевом венцу (1939—40), цркву Св. Арханђела Гаврила у Хумској улици (1938), као и монументалан ентеријер бањалучке цркве (1936). После рата, у низу од десетак значајних реализација, посебно се издвајају зграде Машинског и Технолошко-металуршког факултета (1952, 1958, 1962), зграда „ЈИК" банке у Краља Петра (1963) у Београду, као и летња позорница у Нишу (1953). Активно се бавио сликарством и научним радом из акустике и оба предмета предавао на Архитектонском факултету у Београду.

4. О архитекти Александру Борђевићу в.: Г. Гордић, Биографије архитеката, Александар Борђевић, Српска архитектура 1900—1970, Београд 1972, 132; о архитекти Александру Дероку в.: З. М. Јовановић, Александар Дероко, Београд 1991; З. Маневић, Велика награда архитектуре, Александар Дероко, Београд (1991); о архитекти Милутину Борисављевићу в.: Љ. Милетић—Абрамовић, Милутин Борисављевић, ГМГБ XXXIII, Београд 1986, 63—87; подаци о сарадњи Самојлова са Борисављевићем према усменом саопштењу др. Зорана Маневића аутору овог приказа. М. Борисављевић у: Импресије са изложбе студената архитектуре, Правда, Београд 20. 2. 1931, посебно истиче и похваљује Самојловљев дипломски рад.

5. Може се претпоставити да је Теокаревић познавао и Борисављевића. »Milutin Borisavljević (... је ...) za vilu Teokarevića u Paraćinu izradio (...) oko devet skica (...) sve u duhu francuske arhitekture i francuskih zamkova«. О томе в.: З. Маневић, Јучерашње градитељство 1, Урбанизам Београда 53—54, Београд 1979, прилог 9, X.

6. Цит. према сећањима архитекте Предрага Ристића објављеним у: Слово о Игору, каталог изложбе слика „Игор Васиљев 1928—1954" у „Галерији 124", Београд 1993, 29.

7. Интервју архитекте Самојлова са новинаром Крстом Бјелићем, в. у: Сусрети са стваоцима, Мање споменика вековима, Рад, Београд 1—7. 2. 1974, 12.

8. Слично обликоване лезене налазимо на београдској згради ПР. ИЗ. А. Д. -а. антолошијском делу архитекте Богдана Несторовића са краја четврте деценије. Анализу зграде ПР. ИЗ. А. Д. -а в. у: З. Маневић, Наши неимари. Богдан Несторовић, Изградња 5, Београд 1981, 53—58; такође, једно од прих дела архитекте Самојлова, зграда на углу београдских улица Доситејеве 43 и Скендербегове, из 1933. године, обликована је слично управној згради фабрике у Вучју.

9. О личности и делу архитекте Брашована в.: З. Маневић, Дело архитекте Драгише Брашована, ЗЛУМС 6, Нови Сад 1970, 187—208; А. Кадијевић, Живот и дело архитекте Драгише Брашована (1887—1965), ГМГБ XXXVII, Београд 1990, 141—173 (са старијом литературом).

10) Вилу у стилу енглеске неоренесансе за Теокаревића, пројектовао је и М. Борисављевић. О томе в.: М. Борисављевић, Архитектонски проблеми, Београд 1931, 81 (сл. 88).

11. О овим архитектима опширније в.: З. Маневић, Наши неимари. Бранислав Маринковић, Изградња 4, Београд 1981, 49—54; Исти, Наши неимари, Миладин Прљевић, Изградња 7, Београд, 1981 39—44.

12. У вези цркве у Вучју в.: М. Лечић, Изградња и обнова цркава и манастира од 1920. до 1941. Српска православна црква 1920—1970, Београд 1971, 105; З. Маневић, О вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Лесковцу, Лесковачки зборник XXIX, Лесковац 1989, 47—48; А. Кадијевић, Прилог познавању црквене архитектуре двадесетог века у околини Лесковца, Лесковачки зборник XXXIII, Лесковац 1993, 197—202; историографи овај храм оцењују изузетно значајним, нарочито З. Маневић који у својим радовима износи следеће ставове: „(...) Дело Г. Самојлова је и задужбина Теокаревића у Вучју, можда најзначајнији пример међуратне црквене архитектуре у нас" (З. Маневић. О вредновању градитељског наслеђа...) и „(...) Овакво решење (т. ј. решење слично Дероковом пројекту за Саборну цркву Св. Тројице у Краљеву — прим. аут.) има свог класичног представника у Ивачковићевој Преображенској цркви у Панчеву (...), а обновио га је годину дана пре Дерока у изванредној задужбини Теокаревића у селу Вучју Григорије Самојлов" (З. Маневић, Велика награда архитектуре. Александар Дероко ...).

13. У вези атрибуције в. текст у дневној штампи: Аноним, Нова црква у селу Вучју, задужбина Теокаревића свечано је освећена, Време, Београд 2. 7. 1938. О карактеру рада архитекте Борђевића, З. Маневић, Јучерашње градитељство..., X, наводи да је „... Александар Борђевић, један од најбољих цртача који су се у српској архитектури икада појавили, био предодређен да сачини пројекат за вилу Бајлонија...". Бајлони је био познати међуратни индустријалац.

14. Технички дневник Григорија Самојлова, овлашћеног архитекте, Београд, који се чува у његовој заоставштини. На шестој страни под редним бројем седам за 1936. годину, остало је забележено и да је израђен план за „цркву у Новом селу".

15. О освећењу цркве у Вучју в.: М. С., Освећење цркве Св. Јована у Вучју, Време, Београд 2. 6. 1938; Аноним, Освећена нова црква у Вучју, Правда, Београд 2. 7. 1938; М. П., На свечан начин у присуству великог броја званица и мноштва људи из околине освећена је јуче задужбина Теокаревића у Вучју, Политика, Београд 8. 7. 1938.

16. На каменој облати зида у вестибилу све зграде, између осталих, уклесано је и име Владе Теокаревића. Теокаревић је потписао и повељу која је узидана у темеље палате приликом њиховог освећења. Фотографија повеље сачувана је у архитектовој заоставштини. У вези подизања зграде Пензионог фонда в.: Резултат конкурса за нову зграду Пензионог фонда Народне Банке, Правда, Београд 16. 11. 1937; Аноним, Београд ће добити још један велики биоскоп. Време, Београд 15. 7. 1938; Б. Атанасијевић, Отворен је нови биоскоп „Београд", Време, Београд 25. 10. 1940.

17. Према чланку: Д. В., Још један облакодер у главном граду Србије. На углу Масарикове и Краља Милана улице г. Влада Теокаревић подиже највећу палату у Београду. Палата ће имати дванаест спратова. Ново Време, Београд 17. 8. 1941, грађење палате као да уопште није довођено у питање, иако је држава већ четири месеца била под немачком окупацијом, а аутор грађевине се налазио у заробљеништву.

Milan Milovanović

ARCHITECTURAL WORK OF GRIGORIJE SAMOJLOV IN LESKOVAC AND ITS VICINITIES

The Russian emigrant Grigorije Samojlov (1904—1989) who was an architect and a painter left to us a significant architectural works in Belgrade and in the other parts of our country. He madé projects mostly for rich people and this is how Leskovac and its vicinity got several significant objects which can be placed among the best in Serbian architecture between the two World Wars.

The complex of the textile factory in Vučje (1934—1936) marks the turning-point in the architecture of industrial objects. Fifteen buildings are bound together into a microurban integrity dominated by the menagement building and a luxurious mansion of the owner of this complex — Teokarević.

A large house with a chemist's shop (1935) whose owner was M. Maznić was built in the street which is today the main street in Leskovac and is called The Boulevard of Liberation. Its façad was shaped in the manner of the late modernism

The church St. John the Baptist in Vučje (1936—1938), which is the foundation of Teokarević family, is by its specific immitation of medieval models one of the most significant monuments of the sacred architecture in Serbia between the two World Wars.

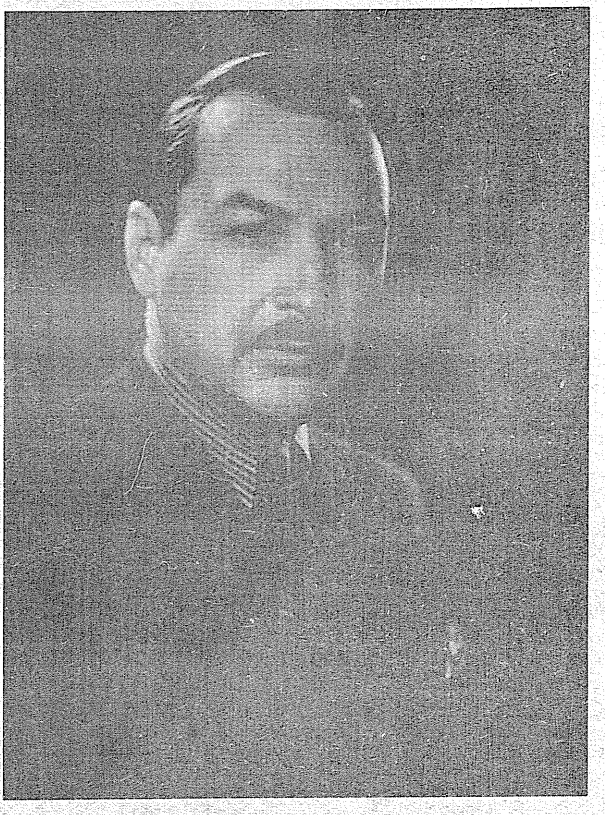

Григорије Самојлов

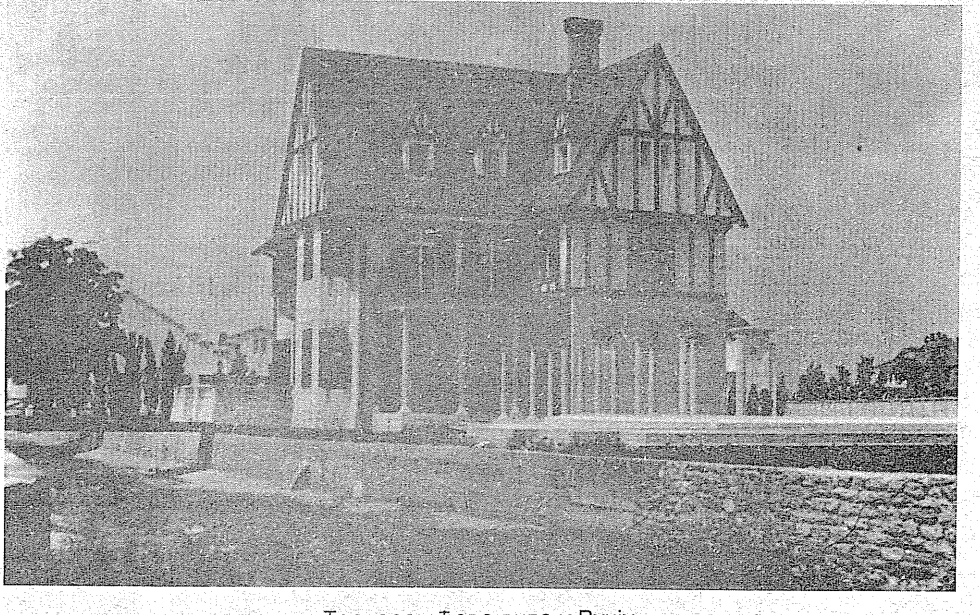

Теокаревићева вила у Вучју

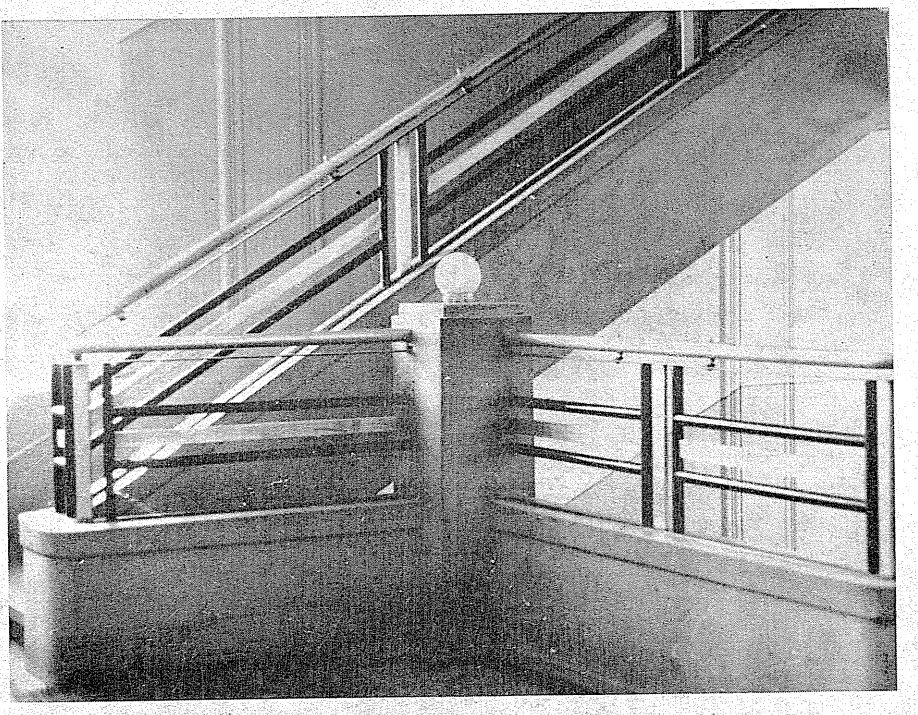

Степениште у Управној згради

Мазниђева Апотека

Господину

Григорију Самојлову

Архитекти, асистенту Университета са Господом

726.54 (497.11)

мр Александар Кадијевић

Цркве архитекта Василија Андросова у Лесковцу и околини

Значајан сегмент богатог градитељског наслеђа Лесковца и околине несумњиво представљају цркве архитекте Василија Андросова, руског емигранта, који је у периоду између два светска рата широм Југославије подигао велики број православних храмова. У том обимном стваралачком опусу саборна црква у Лесковцу и сеоске цркве у Доњој Лакошници и Кумареву представљају дела од посебне вредности.[1]

Гробљанска црква у Врању такође је Андросовљево дело, док неизведени пројекат цркве у Сијаринској Бањи спада у малобројне нереализоване нацрте овог плодног и свестраног неимара. Попут дела осталих значајних руских архитеката-емиграната, и рад В. Андросова у Југославији остао је на маргини досадашњих историјско-уметничких проучавања. Углавном је помињан фрагментарно, у малобројним прегледима новијег српског градитељства, као представник конзервативног постакадемизма и градитељ многобројних цркава, а да о његовом раду није дата целовита ни објективна научна оцена.[2]

Василиј Михајлович Андросов (Одеса 1872 — Београд 1943), дипломирао је на Архитектонском одсеку Царске академије уметности у Петрограду 1897. године. До 1916. г., током осамнаестогодишње праксе у различитим техничким службама Руског царства, бавио се претежно пројектовањем школских и црквених објеката.[3] По избијању бољшевичке револуције у Русији, Андросов напушта домовину.

У Југославију долази као емигрант 1919. године, где се у потрази за послом већ 1920. г. обрео у стручној установи највишег ранга — Архитектонском одељењу Министарства грађевина Краљевине СХС.[4] У тој установи, у којој је владала велика слобода у развијању личних архитектонских концепција Андросов је провео остатак радног века, обнављајући сваке године свој уговорни однос са министарством.

У недостатку компетентних и свестраних српских градитеља, за потребе повећане архитектонске делатности, вакуум у стручном кадру управо су попунили многобројни руски неимари. Они су у трећој и четвртој деценији остварили обимну продукцију, дајући велики допринос обнови ратом разрушене земље.[5] Најдубљи траг у нашој међуратној архитектури оставили су, осим Андросова и Краснова, Лукомски, Баумгартен, Рик, Сташевски, Папков, Виноградов, Коваљевски. Радећи предано и ненаметљиво у тишини кабинета у Министарству грађевина (налазило се у згради на углу Масаринове улице и Кнеза Милоша), Андросов је пројектовао и саградио преко осамдесет објеката, по наруџби одсека Архитектонског одељења МГ за богомоље и одсека за споменике и јавне државне грађевине.

Након уједињења вековима раштрканих и изолованих матичних области Српске православне цркве у централизовану и снажну Патријаршију (1920), започела је изузетно обимна градитељска делатност, условљена потребама нараслог вишемилионског верског аудиторијума. Готово у сваком граду, варошици и селу у Србији и Македонији, као и крајевима насељеним претежно српским становништвом у Хрватској и БиХ, сграђено је понеко црквено здање или спомен-обележје у карактеристичном националном „српско-византијском“ стилу. У том погледу, ни Лесковац и околна места нису представљали изузетак, поготову

што су у односу на многе средине у Југославији били економски развијенији.[6] Највећи број цркава изведен је мимо конкурса, у организацији Министарства грађевина или Министарства вера, којима су пристизале наруџбе за пројектовање храмова и осталих верских установа. Уз Момира Коруновића, такође запосленог у МГ,[7] Андросов је у нашој међуратној црквеној архитектури био најплоднији аутор.

Андросовљев пројекат цркве у Врдилима (1922), замишљене као једноставне грађевине уписаног крста сажетог типа са једним кубетом, постаће образац за његове многе будуће сеоске цркве. Већ први Андросовљеви радови показују да је након обиласка старих српских архитектонских споменика успешно овладао репертоаром различитих школа нашег средњевековног неимарства. Од почетка, он се везао за просторну концепцију моравске школе, определио за слободну стилизацију моравских мотива у спољњој обради храмова, али је користио и поједине елементе осталих школа наше медијевалне архитектуре. Академски сигуран и однегован цртеж одликује његове прве радове, као и хармонија у изгледу упечатљивих монументалних градитељских целина у наредном периоду, када ће применити и неке елементе византијског неимарства (у облику куполе конкурсног нацрта храма Св. Саве у Београду, на цркви у Ужичкој Пожеги). Непрестано обасут сталним пројектантским задацима, Андросов је један део цркава замислио готово типски, са незнатним морфолошким разликама.

Најрепрезентативнија и најмонументалнија, али пре свега најуспелија црква из првог Андросовљевог периода рада у Југославији, подигнута је у центру Лесковца; пројектована 1922. г., завршена је и освећена тек 1931. године.[8] Њена основа је приближно квадратног облика, по систему развијеног равнокраког уписаног крста са пет купола. Попут већине новијих српских цркава, и лесковачка је изведена са посебним улазима на западној, северној и јужној страни, као и са галеријом над припратом и бочним трависема наоса. Централно решење са доминантним витким кубетом над средишњим делом наоса и четири мања на угловима, посебно долази до изражаја у спољњем изгледу храма. Пројектант је остварио уједно љупку и живописну, али и монументалну грађевину, добрих сразмера, са минуциозно обрађеним детаљима и богатом декорацијом. Као главни мотиви на прочељима цркве издвајају се декоративно обрађени портали и бифоре под лучним забатима. Принцип поштовања строге симетрије, доследно спроведен у спољашњој композицији грађевине, примењен је и у решењу њене унутрашњости, у којој су, чини се, превише наглашени масивни подупирачи (стубови и ступци); збијеном композицијом академски моделованих подупирача куполе, аутор је непотребно жртвовао прегледност и компактност унутрашњости храма, остављајући централни и бочне просторе без довољно природног осветљења, услед чега је и живопис А. Биценка умногоме изгубио на сагледљивости и експресивности. Несразмерно пространа у односу на узану припрату и скучен олтарски део, загушен и стешњен предоминантним конструктивним елементима, наос представља једно неодмерено, претерано сложено архитектонско решење. Попут осталих Андросовљевих цркава, лесковачка црква није копија неке старе задужбине, већ представља академску компилацију мотива српске средњовековне архитектуре, надграђену особеном ауторском композицијом. Зато бисмо лесковачки храм могли окарактерисати као спој моравске декоративности и китњастости, косовско-метохијске елевације са пет кубета, и најмање присутних рашких елемената (у пластици и облику портала), стопљених у хармоничну и чврсту градитељску целину. Међутим, у неким ранијим погледима на архитектуру ове грађевине, изнет је став да је она „копија Грачанице".[9] Да се ради о произвољним и неутемељеним оценама, потврђује просто упоређење ова два објекта. Сличност између лесковачке цркве и велелепне Милутинове задужбине из четрнаестог века огледа се само у примени петокуполног система и доминантој улози главног кубета у композицији целине храма. По свему осталом ове цркве се разликују; у Лесковцу је изостала и чувена грачаничка пирамидална силуета степенасто суперпонираних маса, која кулминацију досеже у витком централном кубету.

Осим особеног решења композиције лесковачког монументалног храма, од елемената ауторског рукописа В. Андросова нарочито је упадљива богата спољња пластична обрада олтарских апсида и купола које израстају на источној страни храма, где је необичним суперпонирањем различито обрађених зона унео динамичне, допадљиве контрасте хоризон-

талних и вертикалних елемената. Иако је већ на први поглед очигледно да је лесковачки храм дело искусног еклектичара, одличног познаваоца византијске и српске градитељске традиције, који је компилаторски поступак надградио модерним кубичним приступом, он се може сматрати, превасходно по спољашњој архитектури, зрелијим остварењем у српском монументалном црквеном градитељству између два светска рата, уз поједина дела Коруновића, Поповића, Самојлова и Дерока. Потиснута у други план послератним урбанистичким интервенцијама унутар старог градског језгра Лесковца, саборна црква Св. Тројице изгубила је првобитни урбани и ликовни значај у амбијенту града на Ветерници.

Црква Св. Параскеве на гробљу у Врању (1924) изграђена је према Андросовљевом пројекту као једнокуполни храм основе развијеног уписаног крста. На сачуваном пројекту западног прочеља може се запазити жеља аутора да стилске елементе моравске школе нарочито истакне у композицији грађевине. Међутим, и поред богате неоморавске пластике, декорације и профилације фасада која је приликом извођења прилично сведена), грађевина у целини оставља утисак статичног, „траженог" еклектичког решење, са неорганским, нескладно укомпонованим елементима композиције (превише здепаст основни волумен храма, премало кубе, прејаки контрасти између лучних, овалних, кружних и ортогоналних и троугаоних површина). Изведена без лепоте и лакоће израза, врањска црква је пример стереотипног приступа, чисто кабинетске инспирације. Андросов на овом пројекту очигледно није имао већих стваралачких амбиција. Југозападно од главног прочеља храма, накнадно је подигнут засебан звоник, који стилски потпуно одудара од концепција Андросовљеве архитектуре. Он ће касније, 1936. године, у Врању подићи још један објекат, спомен-костурницу палим у ослободилачким ратовима Србије 1912-1918. године.[10]

Сеоску цркву Св. Петра и Павла у Доњој Лакошници, која се налази североисточно од Лесковца, Андросов је пројектовао 1926. године у заједници са Петром Поповићем, одличним познаваоцем српског средњовековног уметничког наслеђа.[11] Сарађујући са Андросовим и раније (капела В. Тодоровића на београдском Новом гробљу), Поповић је исказао респект према његовом умећу у градњи сакралних објеката. На основу података из летописа цркве у Доњој Лакошници, новац за градњу обезбеђен је давањем црквеног земљишта мештанима у закуп; познато је и то да је храм сагрђен великим залагањем месног пароха Алексија П. Рутквича, пореклом Руса[12]. Црква је подигнута изван села, на брегу са којег се види читаво лесковачко поље.

Храм Св. Петра и Павла завршен је 1930. године.[13] Има крстообразну основу развијеног уписаног крста и доминантно кубе над наосом. Централни план и основни кубус наглашени су у спољњој композицији храма, замишљеног у типично Поповићевом затвореном, кубичном „блоковитом" маниру, са пуно слободних зидних површина и малобројним, уским отворима. Пирамидално уздизање маса и овде се завршава полукружним забатима, нарочито наглашеним на западној и источној страни, што се може сматрати Андросовљевим уделом, као и облик кубета, који је типичан за његове сеоске цркве (поготову за храм у Радовању). Црква је, иначе, изведена доследно према пројекту, без имена. Подеони венац, постављен у висини лучне нише портала на западној и јужној страни, има истоветну диспозицију као венац на Поповићевој цркви у Кумодражу (1924).[14]

Снага израза овог невеликог, али складног храма, произилази из његове конструктивне чврстине, добрих сразмера, сведене декорације, једноставности и јасноће у обради разуђених волумена, карактеристичној за романске и рашке цркве. Након овог успелог решења, искусан ауторски пар Поповић—Андросов извршио је прераду првобитног плана дорћолске цркве Св. Александра Невског Ј. Начић, довршивши је у духу савремене монументалне неоморавске архитектуре.[15]

Једну од најрепрезентативнијих сеоских цркава В. Андросова у Југославији, несумњиво представља црква Св. Параскеве у Кумареву (1930—1933).[16] Након експеримента са једнобродним сеоским црквама подужног типа са звоником и малобројним отворима (Корбово, Мало Орашје), Андросов се у Дегрмену, Кумареву, Бачини, Сибници и Ропочеву вратио омиљеном триконхалном моравском плану развијеног уписаног крста, са једном куполом и звоником над припратом. Храм у Кумареву је висок 11,5 м, широк 9,25 м а дугачак 15,45 м. Иконе на мермерном иконостасу извео је сликар В. Пирошков.[17]

Сличност између цркава у Кумареву и Дегрмену[18] је више него очигледна; разликују се једино по облику тамбура и калоте куполе и примени плитких медаљона у тимпанонском пољу изнад розете на западном прочељу (Кумарево). Као и у Радовању,[19] и у Кумареву Андросов наглашава степенасто уздизање маса изнад певница, али остварује суверен склад делова и целине, модернијим, сведенијим приступом украшавању, где превлађују безорнаменталне површине. Али, ова грађевина ипак одудара од других Андросовљевих цркава својим љупким линијама и неусиљеном контуром, будући да су овални и кружни волумени у њеној структури ублажили традиционалну тврдоћу и масивност израза. Одуставши од непосредног „цитирања" наслеђених историјских мотива моравске школе у корист властите стваралачке имагинације, Андросов је у Кумареву афирмисао синтезу барокног третмана форме и традиционалне српско-византијске просторно-функционалне матрице. Модерност и свежина приступа овде су потиснули репродуктивне методе поузданог академског компиловања мотива, чиме се аутор у својим најпознијим стваралачким годинама исказао у новом, мање спутаном, надахнутом духу.

Пројекат цркве Св. Илије у Сијаринској Бањи, Андросов је сачинио 1930. године.[20] Било је планирано да се, у ствари, изврши комплетна надградња раније започетих темеља цркве (1893—1923), која датира још из ранохришћанских времена. Међутим, Андросовљеви нацрти, сачувани у архиву Нишке епархије, нису реализовани, нити је уосталом, до данас извршена било каква доградња започете цркве у Сијаринској Бањи. Али, и поред тога, ови нацрти заслужују пажњу, они представљају неодвојиви део Андросовљеве градитељске естетике. Андросов је поштовао затечено стање древног објекта, остављајући просторни распоред и основу храма без измена, додајући звоник на северозападној страни.[21] Задржао је крстообразну форму цркве са наглашеном споља тространом, а изнутра полукружном олтарском апсидом, широким наосом и плитком припратом. Динамику на западној фасади цркве појачава асиметрична композиција истакнутог звоника и пластично рашчлањеног трема у приземљу. У обради фасадних површина аутор се определио за рустичну каменту оплату, која грађевини даје неопходну историјску „патину", архаичан и древан изглед, карактеристичан пре за романске него византијске цркве. Тај утисак појачавају и малобројни уски отвори, изведени без нарочите декорације. Исказујући завидан степен контекстуалног, истористичког размишљања у оквирима концепције довршења цркве, Андросов се пре определио за романтичарски необавезну интерпретацију црквеног здања, него што се везао за популарни „српско-византијски" и неоморавски правац у нашем градитељству тог времена.

Анализа архитектонских одлика поменутих цркава показује да је управо у Лесковцу и околини Андросов остварио неке од најзначајнијих и највреднијих грађевина, како у домену еванђења питорескних сеоских црквица, тако и монументалних градских храмова. Исказавши разноврсност у концепцијама и детаљима, Андросов је на плану конструктивне чврстине објеката (опека и армиранобетонска ојачања) и доброг контекстуалног уклапања, овде досегао можда и највише домете сопственог сакралног градитељства. Без икакве сумње, његове цркве у Лесковцу и Кумареву, уз Самојловљеву задужбину Теокаревића у Вучју,[22] спадају у сам врх продукције нашег међуратног црквеног неимарства. Упркос мноштву манеристички и еклектички замишљених цркава, Андросов је ипак дао значајан стваралачки допринос обнови националног стила у српској архитектури, афирмишући на низу грађевина ауторски приступ оживљавању старог наслеђа, протумачивши старе облике у духу савремених уметничких схватања.

Напомене:

1. Овај текст је базиран на делу грађе сакупљене истраживањем међуратног градитељског наслеђа Лесковца и околине, предузетом у Народном музеју у Лесковцу, на коме раде историчари уметности Срђан Марковић и Александар Кадијевић.

2. О личности и делу В. Андросова в.: Б. Несторовић, Постакадемизам у архитектури Београда (1919—1941), ГМГБ XX, Београд 1973, 376—379; Б. Вујовић, Стјепан Фјодорович Колесников (1879—1955), Свеске ДИУС 5—6, Београд 1978, 50; Б. Којић, Друштвени услови развитка архитектонске струке у Београду 1920—1940. године, Београд 1979, 261; З. Шипка —Ергелашев, Пера Ј. Поповић, живот и делатност, ЗЛУМС 16, Нови Сад 1980, 169—170; М. Јовановић, Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд—Крагујевац 1987, 205, 210; С. Тошева, Дела руских архитеката у београдској архитектури између два рата, дипломски рад на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду, бр. 1511, Београд 1990, 24—27; З. Маневић, Андросов Василије, Форум 12, Београд 1992, 5.

3. З. Маневић, нав. дело.

4. О Андросовљевој делатности у Југославији види обимну архивску грађу у Архиву Југославије, нарочито техничку документацију о пројектима и објектима (Архив Југославије, фонд МГ, збирка планова, као и предмет Василиј Андросов, МГ КЈ—62, ф 2); највећи део докумената из поменутог предмета односи се на продужење уговора који је он склопио са МГ, а сачувани су и документи који сведоче да је његов рад константно праћен и оцењиван.

5. О раду руских неимара у Југославији између два светска рата в.: З. Маневић, Новија српска архитектура. Српска архитектура 1900—1970, Београд 1972, 17—18; Б. Несторовић, нав. дело, 349—353, 376—379; Б. Вујовић, нав. дело; Ж. Шкаламера, Архитекта Никола Краснов (1864—1939), Свеске ДИУС 14, Београд 1983, 109—129; М. Јовановић, нав. дело, 200—215; Исти, Опленац, Топола 1990; С. Тошева, нав. дело; К. В. Никифоров, Русскиј Белград, Славјановедение 4, Москва 1992, 37—44.

6. Ж. Стојковић, С. Стојичић, Х. Ракић, Историја Лесковца, Београд 1992, 174—278.

7. О животу и делу М. Коруновића в.: А. Кадијевић, Живот и дело архитекта Момира Коруновића (рукопис магистарског рада у Универзитетској библиотеци у Београду, р. н. 1721, 1991).

8. О цркви у Лесковцу в.: Аноним, Нова црква (Лицитација за почетак радова на лесковачкој цркви), Време 14. 4. 1922, 9; Аноним, Освећена црква Св. Тројице у Лесковцу, Правда 10. 7. 1931; М. Лечић, Обнова и изградња цркава и манастира. Српска православна црква 1920—1970, Београд 1971, 84; М. Војиновић, Архитектонско наслеђе Лесковца (1878. до 1940. год.), Лесковачки зборник XXV, Лесковац 1985, 325; З. Маневић, Андросов Василије, Форум 12, Београд 1992, 5; Ж. Стојковић, С. Стојичић, Х. Ракић, нав. дело, 265.

9. Ж. Стојковић, С. Стојичић, Х. Ракић, нав. дело.

10. О костурници у Врању в.: Архив Југославије, фонд Министарства грађевина, збирка планова 376.

11. О личности и делу П. Поповића в.: З. Шипка—Ергелашев, нав. дело.

12. Подаци преузети из летописа цркве, којег је прегледао Срђан Марковић.

13. М. Лечић, нав. дело, 82.

14. О храму у Кумодражу в.: Б. Вујовић, Црквени споменици на подручју града Београда, Саопштења ЗЗЗСКГБ св. 13, II, Београд 1973, 179—182.

15. О цркви на Дорћолу в.: Б. Вујовић, Дорћол и црква Св. Александра Невског, ГМГБ XXVI, Београд 1979, 133—149; З. Шипка—Ергелашев, нав. дело, 169.

16. О цркви у Кумареву в.: Аноним, Нова црква у Кумареву, Време 25. 10. 1933, 7; Аноним, Нова црква у Кумареву, Правда 25. 10. 1933, 7; М. Лечић, нав. дело, 87.

17. Подаци из летописа цркве (прегледао Срђан Марковић).

18. О цркви у Дегрмену в.: Архив Југославије, фонд Министарства грађевина, збирка планова 629.

19. О храму у Радовању в.: М. Лечић, нав. дело, 82.

20. О цркви у Сијаринској Бањи в.: Ч. Васић, З. Симић, Црква Светог Илије у Сијаринској Бањи, Лесковачки зборник XXIX, Лесковац 1989, 39—45.

21. Пројекат је објављен у претходно наведеном чланку, стр. 41.

22. О задужбини Теокаревића у Вучју в.: А Кадијевић, Прилог познавању црквене архитектуре двадесетог века у околини Лесковца, Лесковачки зборник XXXIII, Лесковац 1993, 198—201.

Aleksandar Kadijević

THE CHURCHES OF ARCHITECT VASILIJE ANDROSOV IN LESKOVAC AND HIS ENVIRONMENT

Four churches of architect Vasilij Androsov (Russian immigrant), represents the important part of architectural heritage in Leskovac and his environment. He had built Trinity church in Kumarevo, undoubtly are the best Paul church in Donja Lakošnica (with P. Popovich, 1930), St. Paraskeva churches in Vranje (19—24) and Kumarevo (1933). The project for St. Ilija church in Sijarinska Banja was made in 1930., but the church was never completed. Their spatial concept, elevation and decoration, based on the Serbian-Byzantine medieval tradition, Androsov had designed by his own compositional and functional method. Trinity church in Leskovac and St. Paraskeva church in Leskovac (1922—1931), St. Peter and Androsov's architectural works in Yugoslavia.

Св. Петка у Кумареву

Јужна фасада.

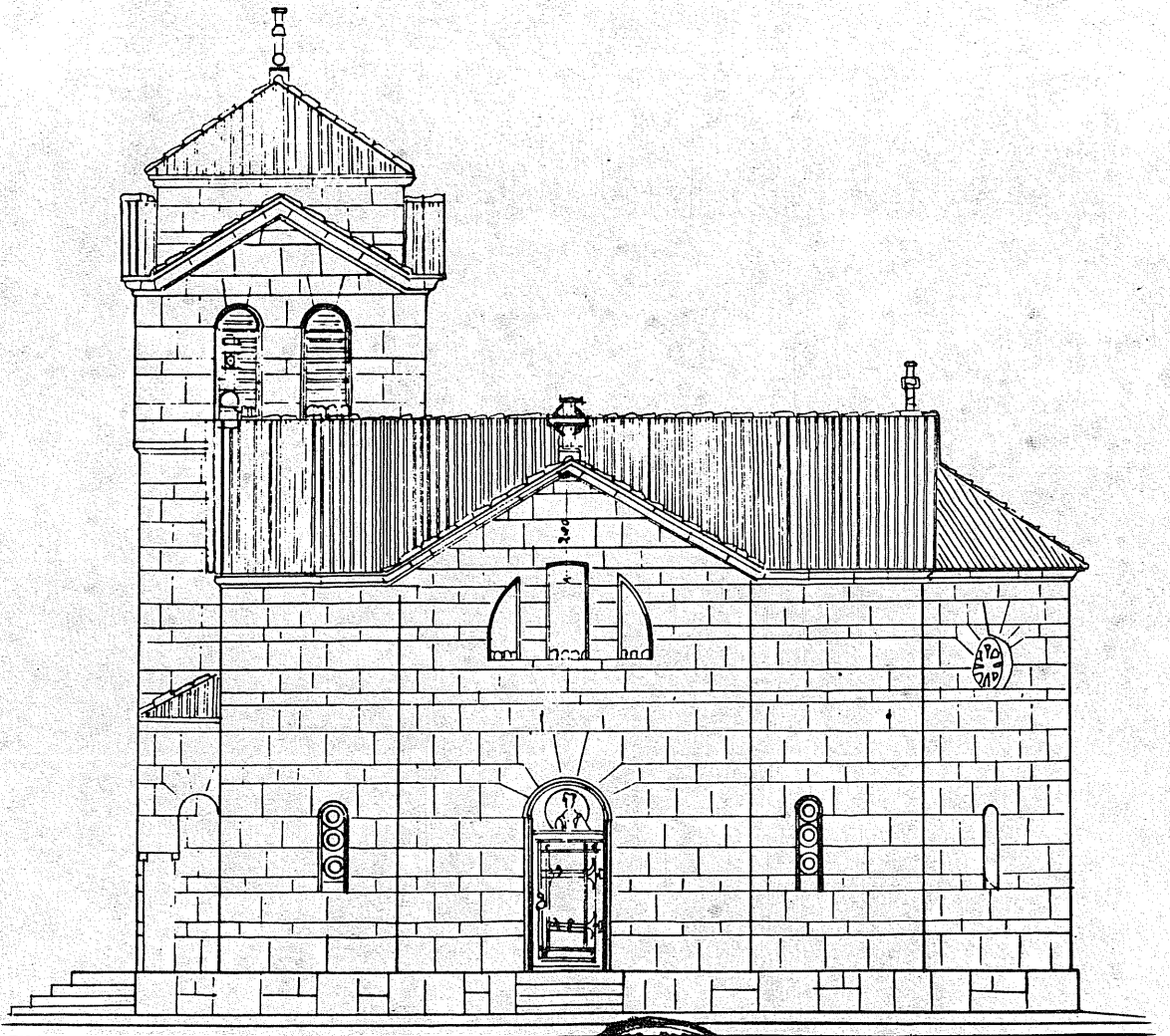

Арде. М. Матић с. р. 1930 г. Београд

Видео: инспектор Д. М. Маслаћ с. р.

Председаоса арде. Д. N. [illegible] 4-VI-1930 г. Београд

Арбситект М. Андросов с. р. 4-VI-1930 г. Београд.

За Шеф-а техничког одељка

Да је ова копија верна своме оригиналу [illegible]

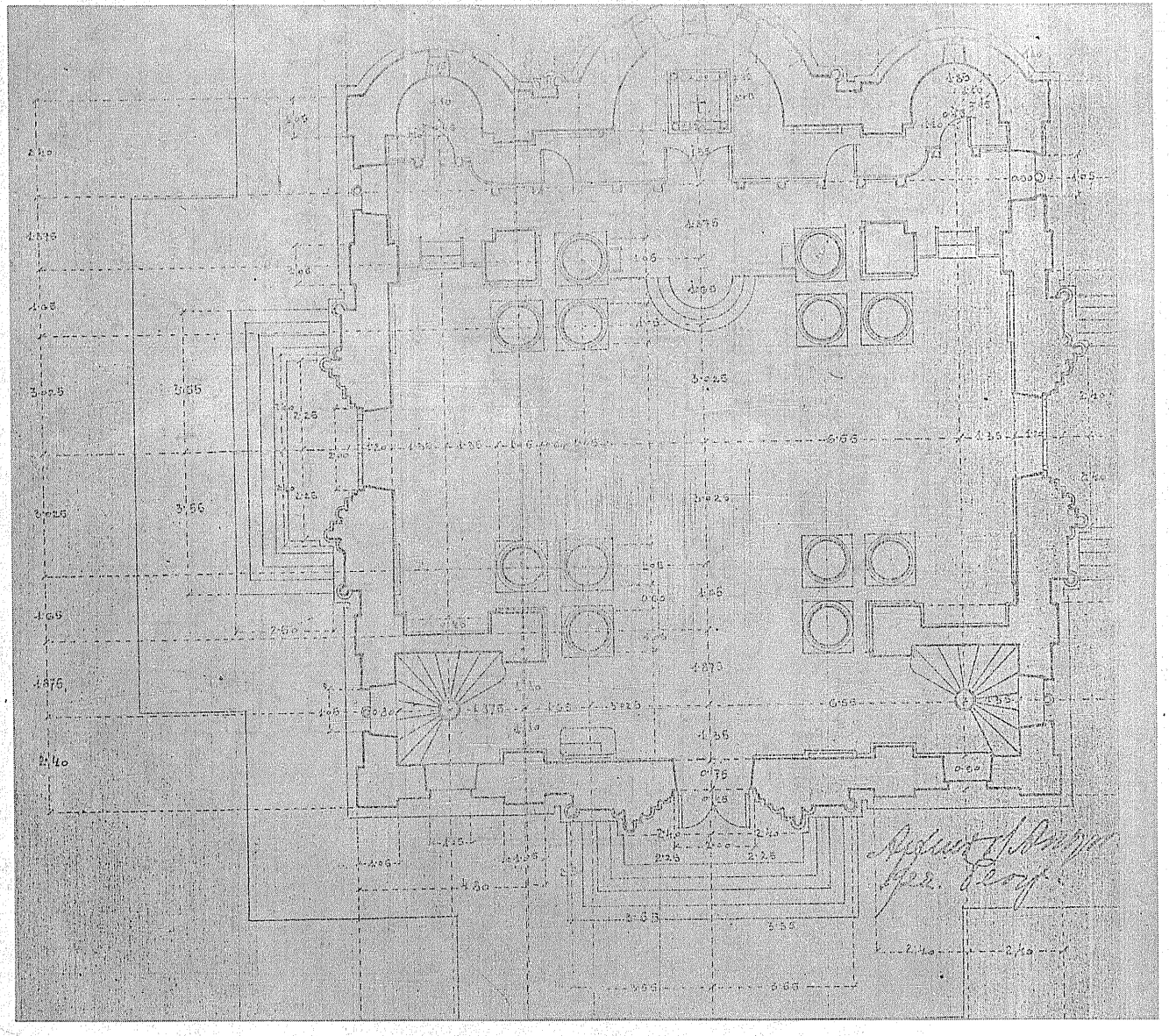

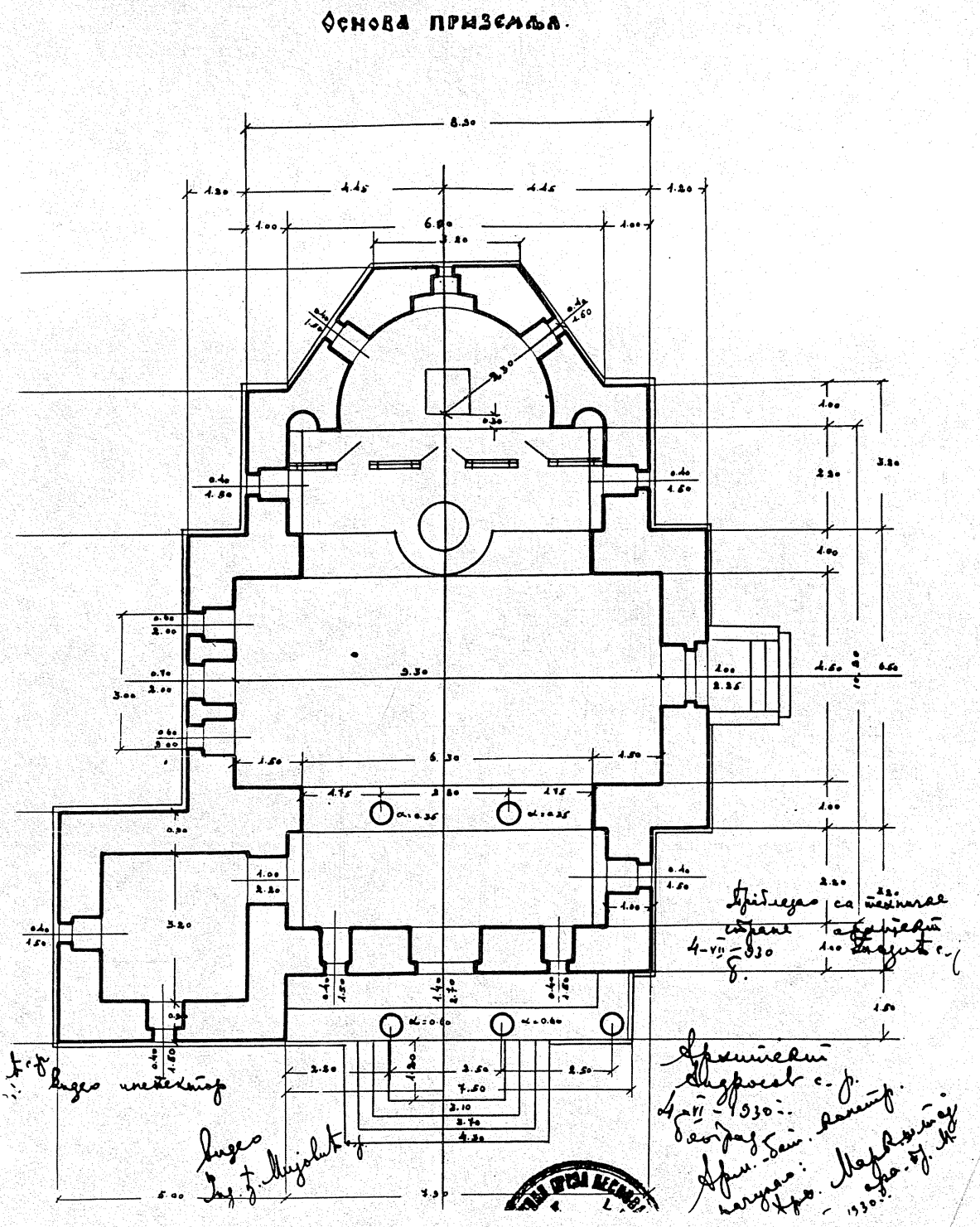

Основа приземља за цркву у Сијаринској бањи

75.052 (497.11)

мр Срђан Марковић

Андреј Биценко у Лесковцу

Октобарска револуција, један од највећих и, по последицама, најстрашнијих потреса који је свет доживео у овоме веку, имала је као последицу најпре ужасан грађански рат у самој Русији а онда, после победе бољшевика, и корениту промену државног устројства.

За нас, и за проблем којим се бавимо, од изузетног значаја је чињеница да је рушење система као директну последицу имало и велики егзодус снага побеђених у грађанском рату. Своју земљу напустили су, најпре, у првом таласу, официри, припадници побеђених партија, племство и значајан број руских интелектуалаца: писаца, сликара, научника, философа и припадника просвећеног слоја. Разлоге за одлазак ти људи су пронашли у чињеници да им нема места у новој држави и кренули су у изгнанство.

Други талас Руса „запљуснуо“ је обале Европе између 1921. и 1922. године, и то по одлуци Совјетске владе „која је проценила да ће јој интелектуалци типа Берђајева и сличних сметати приликом стварања нових односа у држави и култури“.[1] Одлазак тих људи, који су собом понели сву тугу за родном земљом, подсећао је на лишће јесење које ветар разноси, значио је велики добитак за земље у којима су се обрели. Београд, је, поред Берлина, Прага и Париза, постао један од центара духовног рада и физичког окупљања руске емиграције. Култура и наука Краљевине СХС, која је и сама била опустошена у I светском рату, била је обогаћена делатношћу таквих научника какви су били Билимовски, Каљбакин, Соловјев, Тарановски, Мошин, архитеката као што су били Николај Краснов, Вилим Баумгартен, Самојлов, Андросов, Браиловски, сликара попут Вербицког, Жедринског, Биценка, Колесникова...

Нажалост Србија, будући и сама неразвијена, није била у могућности да апсорбује сав тај научни и уметнички потенцијал који се обрео у њој. Многи од Руса су после краћег боравка напуштали Србију, напуштали и Европу одлазећи у Америку.

Тај проблем апсорбовања придошлица из Русије заокупљао је српски народ, њиме се бавила и влада покушавајући да га реши. Да је то био проблем који је заокупљао целокупну српску јавност показују и текстови у ЛЕСКОВАЧКОМ ГЛАСНИКУ: ... „Има већ више времена од како се покреће питање руских избеглица код нас, како да се на неки начин сконцентришу ти напаћени пријатељи и браћа наша и како да образују и где сталне насеобине, да више не тумарају овде-онде и не живе од данас до сутра.“[2]

Могло би се рећи да су ти људи у Краљевини СХС, односно Југославији били добро примљени. Многи од њих уклопили су се у живот нове домовине дајући јој свој пуни допринос.

Наша знања о сликару Андрeју Биценку су доста скромна. Познато је да је рођен 17. 10. 1886. године у Курску а да је умро, највероватније, после 1955. године у Америци. Сликарство је студирао на Уметничкој академији у Кијеву и Царској академији у Ст. Петерсбургу. Добитник је прве награде за слику „Јесен“ на уметничкој изложби у Кијеву, а у Градском музеју Екатеринодара биле су, до Октобарске револуције, стално изложене његове слике „Портрет г-ђе Свинкин“ и „Плажа“. Након грађанског рата емигрирао је са трупама генерала Дењикина на острво Лемнос, где је настало неколико његових слика са темом из живота у логору. У Југославију је,

---

[1] Николај Тимченко, Судбина руске интелигенције, необјављени рукопис

Аутор користи прилику да се најљубазније захвали Господи: Драгутину М. Борђевићу, Николају Тимченку и Никодију Николићу на несебичној помоћи коју су му указали током истраживања.

[2] Аноним (вероватно Сретен Динић), **Руско питање код нас**, Лесковачки гласник, 19. јули 1925. Лесковац.

највероватније, дошао пре 1922. године. О томе судимо према његовој првој познатој, и датованој, слици у Југославији. Реч је о „Портрету Ђорђа Радака" (1826—1903, добротвор Матице Српске).

Осим штафелајног сликарства бавио се и иконописом и фреско-сликарством. За Саборну цркву Св. Тројице у Лесковцу урадио је **седамнаест** икона и пописао зидове фрескама. Осим у Лесковцу осликао је фрескама и цркву Св. Ђорђа у Смедереву, Богородичину цркву у Земуну (1937) ,део фресака у цркви Св. Тројице у Земуну и фреске у цркви „Ружици" у Београду. За фреско ансамбл ове цркве карактеристично је да је Биценко у сцени „Христове беседе на Маслиновој гори" међу слушаоцима приказао и краља Петра и краља Александра, руског цара Николаја II и војног свештеника Петра Трбојевића.

Био је члан руског уметничког удружења „Обшчина" са којим је излагао. Према једној биографској белешци, био је и члан Société Nationale des Beaux--Arts. По Е. Бенезиту води се као „руско-француски" сликар под именом Bissenko André. После 1955. године иселио се из Југославије у САД.

На питање како је дошло до Биценковог ангажовања да ради иконе и фреско-декорацију у Лесковцу одговор, делимично, даје Летопис саборне цркве Св. Тројице*. Наиме, 1927. године умро је у Бечу Петар К. Илић, индустријалац (син Косте Илића Мумџије). Његова фирма понудила је Одбору за подизање саборне цркве **500.000,** — динара под условом да Илић буде сахрањен у старој лесковачкој цркви, а када нова буде готова да му се остаци пренесу у крипту нове цркве и да се његова жена Јелена, када буде умрла, сахрани поред њега. Уз благослов министра вера и епископа нишког Доситеја, овај предлог је прихваћен и обезбеђена су средства за наставак радова.

Управни одбор за зидање нове цркве је 17. јануара 1928. године одлучио да се добијена средства употребе за израду ентеријера, седамнаест икона на иконостасу, за осликавање централног кубета представом Бога Саваота, и израду три фреске у лунетама изнад западног, северног и јужног портала.** Највероватније на препоруку Василија Андросова, Одбор је донео одлуку да за ове послове буде ангажован Андреј Биценко, сликар из Београда, уз услов да фреске и иконе буду израђене у духу сликарства Виктора Михаиловича Васнецова.[3] Нешто касније, Јелена, жена покојног Петра Илића, одлучује да Биценка ангажује и за сликање фресака на зидовима цркве.

Шта је значила формулација Главног одбора: „да фреске и иконе буду израђене у духу Васнецова"? Она није ништа друго него директан одраз стања и односа између цркве и верника. Наиме, после I светског рата доста је ослабила веза између њих. Било је потребно те покидане везе поново успоставити, између осталог, и сликарством у храму. Зато се од Биценка тражило да својим сликарством постигне оптималну реалистичност у приказивању библијских тема и створи све услове да прича има снагу истините чињенице. Том услову Биценко је у великој мери успео да удовољи и фреско-живописом и иконама.

У изради живописа на зидовима храма Биценко се није придржавао уобичајеног распореда нити је сцене извео по зонама. Зидове цркве прекрио је са шест монументалних композиција са представама из живота Исуса Христа. На западној страни наоса, оној која гравитира према југу, насликао је сцену Лазаревог васкрсења, у лунети изнад западног улаза Покров Богородице. А на оној страни која гравитира према северу-Христа и Магдалену.

На северној страни храма насликане су сцене Распећа, у лунети представа Андреја Критског, и Христ васкрсава Јаирову кћер.

На јужном зиду су представе Молитве на Маслиновој гори и Издајства Јудиног.

У калоти кубета је представа Саваота, у тамбуру су стојеће представе апостола, а у пандантифима су представе јеванђелиста.

---

* Летопис Саборне цркве добијен љубазношћу свештеника Драгутина М. Борђевића, на чему се најљубазније захваљујемо.

** Током 1977. године Биценкова фреска у лунети на западном порталу замењена је мозаиком који је урадио Бура Радиловић. Исти сликар је 1980. мозаиком заменио Биценкове фреске у лунетама на северној и јужној страни цркве. Фреске су замењене мозаицима зато што су, у међувремену, почеле да пропадају. Радиловић је мозаиком само поновио оно што је Биценко већ био урадио, тако да је на западној страни представа св. Тројице (храмовне славе), у лунети на северној страни цркве је представа св. Саве, а на јужној страни св. Николе.

[3] Летопис Саборне цркве Св. Тројице у Лесковцу, стр. 13.

Распеће Христово

Композиција на северном зиду са израженом вертикалом коју чини крст са распетим Христом и група жена и апостола у подножју крста, врло је снажно реализована, са јако дефинисаним, маркантним лицима апостола, добрим студијама карактера и унутрашњега живота. Биценко инсистира на доминантно декоративној линији коју провлачи кроз композицију кад год то може. Буквално линија клоазонира форму тако да унутар омеђених површина Биценко овлашним хроматским интервенцијама материјализује волумен.

Универзалност линије је можда још израженија у сцени Христос васкрсава Јаирову кћер из мртвих. Та већа израженост огледа се, пре свега, у унутрашњој конструкцији композиције израженој снажном дијагоналом која води поглед посматрача, по левој страни, према постељи на којој лежи мртва Јаирова кћер. Како се поглед приближава оси композиције, тако се повећава драматичност. На лицима родитеља и присутних смењују се неверица, бол и избезумљеност, а сву ту психолошки експресивну атмосферу одједном неутралише фигура Христа који, мало погнут према средини композиције, десном руком прихвата руку Јаирове кћери враћајући јој живот.

И поред све драматичности и добре конструкције, Биценко се, ипак, у овим монументалним композицијама није најбоље снашао. Разлози за то су двојаке природе. С једне стране, он је превасходно оријентисан према штафелајном сликарству и монументално му сликарство по природи ствари не одговара. Она друга чињеница, што утиче на слабији квалитет овога сликарства, произашла је из Биценковог превида дистанце потребне за посматрање монументалног сликарства. Једноставно речено, удаљеност гледаоца од фреске превише је мала за стварање илузије компактности.

Да је било среће да ове монументалне композиције добију место у другој зони чиме би се повећала дистанца и подигла визура посматрања, што нужно подразумева одређене квалитативне деформације у цртежу и композицији, онда би читав фреско ансамбл деловао знатно потпуније.

Но ако се није исказао на најбољи начин у монументалним композицијама на зидовима цркве, Биценко се у правој светлу показао на иконама које је урадио за овај храм. Ту је, заправо, био на свом терену. И формат и техника сликања и теме су му у потпуности одговарале.

Већ је речено да је Биценко био ангажован да за цркву уради седамнаест икона. Међутим, број икона на иконостасу је много већи, о чему, на жалост, у летопису нема помена. Разлог томе је што су остале иконе наручили богати лесковачки индустријалци и трговци поклонивши их цркви. Тако је иконостас Антуна Франка попуњен са 42 иконе, колико је и отвора на њему, а рукопис врло јасно показује да су оне дело Андреја Биценка.

Космитис садржи 19 икона са представама апостола и светитеља који су у непосредној вези са Христом. Између икона на космитису и престоних икона налази се седам лучних отвора који су попуњени иконама. Са севера на југ ређају се сцене Ваведења Господњег, Преображења, Уласка у Јерусалим, Рођења Христовог, Поклоњења пастира, Крштења и Вазнесења.

Престоне иконе

Архангел Михаило, Цар Константин и Царица Јелена, Свети Никола, Богородица на престолу са Христом младенцем на коленима. На царским дверима налази се шест медаљона: Архангел Гаврило и Богородица, а испод њих медаљони са ликовима апостола Матеја, Марка, Јована и Луке. Затим, у реду престоних икона, следе Христ на престолу, Јован Крститељ, Свети Сава, и Архиђакон Стефан, на вратима која воде у ђаконикон.

Тек је радом на иконостасу Биценко показао у пуној мери своје сликарско умеће. „Цвети“ или Христов улазак у Јерусалим су свакако једна од најбољих икона у овоме храму. Прилагодивши се вешто лучној форми отвора, Биценко је Христа поставио на прелазу из другог у први план композиције, рашчистивши простор испред њега, тако да му је омогућио стварање илузије кретања и преласка из другог у први план слике. Још је једну смишљену просторну игру остварио Биценко у овом делу. Да би избегао затварање композиције, он је доминантној вертикали Христа на мазги супротставио отвор капије остваривши везу или, тачније, продуживши дубину композиције и осу перспективног сажимања према трећем плану који чине улица са Јерусалимским грађевинама окупаним светлошћу. Тиме је у композицију увео светлосни флуид који омогућује да она не делује загушено.

Као да је сликајући ову композицију Биценко још једном проживљавао своју судбину, судбину човека без домовине, човека присиљеног да лута светом. Начином на који је сликао Христа, фином материјализацијом драперије и деликатним назначавањем његовог унутрашњег живота, Биценко је хотимично представио Сина божијег као брижног и уморног човека који свесно иде у сусрет судбини.

По природности композиције, по схватању и тумачењу теме коју је имао пред собом, Биценко је овде одступио од захтева поручилаца да слика на начин Васнецова. Схватањем хришћанства као дубоко људске, разумљиве и историјске чињенице, он се приближио сликарству какво је неговао Иван Николајевич Крамској, један од најсјајнијих сликара с краја XIX века у руској религиозној уметности.

Мr Srđan Marković

ANDREJ BICENKO IN LESKOVAC

The subject of this research is the work of Andrej Bicenko on decoration, frescoes and icons of the assembly church of the Holy Trinity in Leskovac. The author analyses Bicenko's work in details indicating the evolution of icons from the way of painting that Vasnecov used to the obvious emanation of the influence of Ivan Nikolajevič Kramskoj, primarily in the sense of meaning.

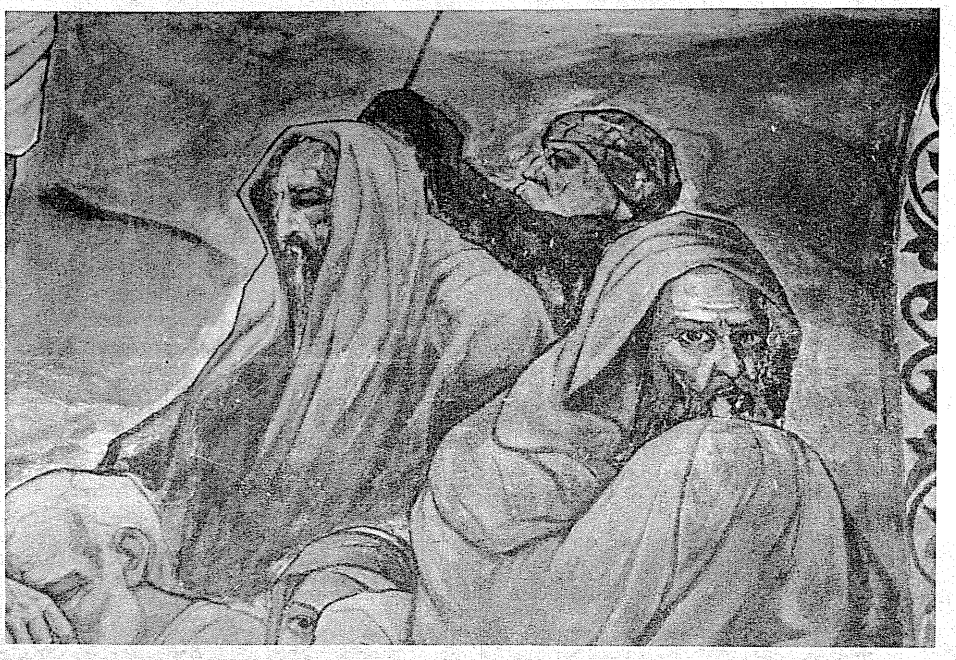

Андреј Биценко, Распеће-детаљ, црква Св. Тројице у Лесковцу

Андреј Биценко, Христос васкрсава Јаирову кћер из мртвих, црква Св. Тројице у Лесковцу

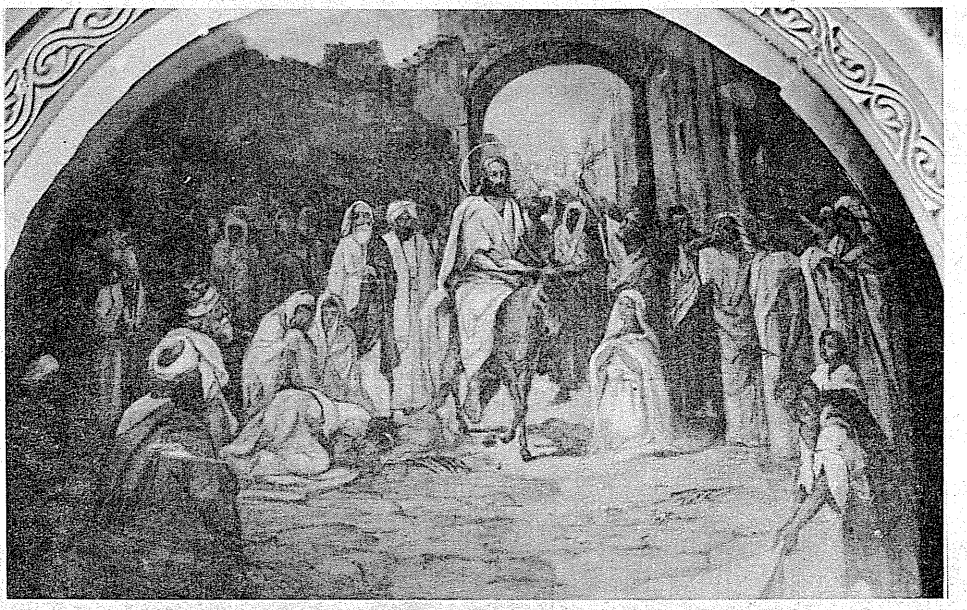

Андреј Биценко, Цвети, уље на платну, иконостас саборне цркве Св. Тројице у Лесковцу

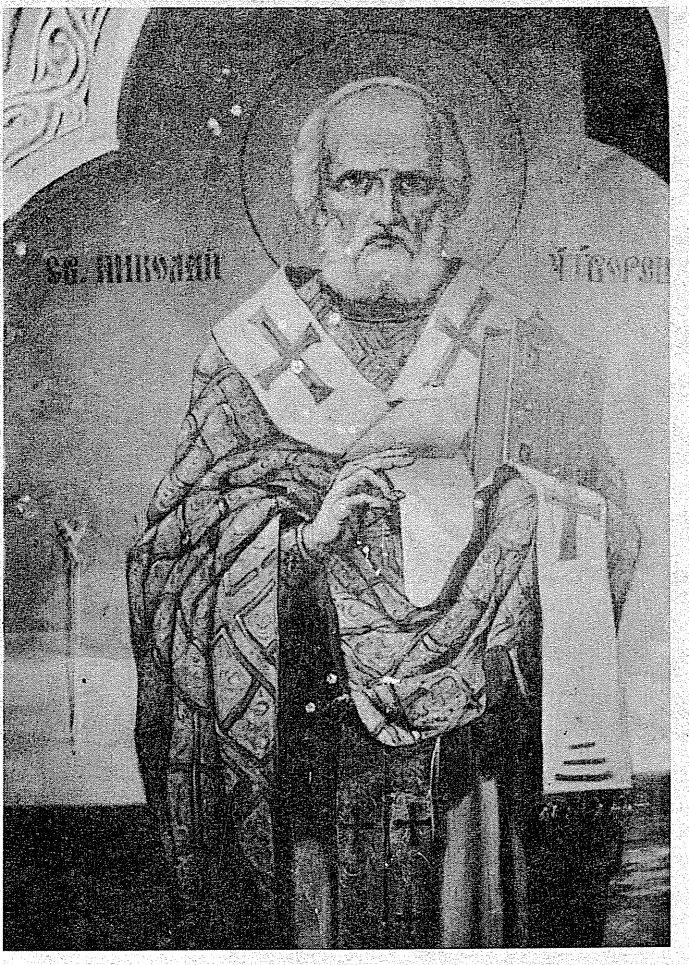

Андреј Биценко, св. Никола, уље на платну, иконастас саборне цркве Св. Тројице у Лесковцу

75.071.1:929

Тошева Снежана

Два градитељска остварења Бранислава Којића у Лесковцу

У периоду између два светска рата Лесковац је од једне неуређене паланке постепено постајао модеран град, у коме су цветале трговина и индустрија, али и интензивна градитељска делатност. Током четврте деценије овога века изводе се велики комунални радови у граду, који су обухватали увођење водовода и канализације и калдрмисање улица, а захваљујући инвестицијама општине и приватних лица изграђен је знатан број објеката најразличитије намене. Анонимни аутор једног новинског чланка из 1937. године сведочи да је у том периоду „подигнут велики број стилских грађевина са лепо уређеним парковима и водоскоцима".[1]

Интензивна изградња јавних и многобројних стамбених објеката између два рата изменила је визуре ширег градског језгра, чији је изглед и данас у великој мери одређен управо објектима подигнутим у том периоду. Центром града доминирају репрезентативна здања из међуратног раздобља: зграда фабрике сапуна и козметике „Калодерма" из 1926. године, Саборна црква Свете Тројице из 1931. године, руског архитекте Василија Андросова и хотел „Дубочица" из 1937. године. На подручју ширег центра града подигнут је у том периоду велики број вила, кућа и стамбених зграда које су величином и богатством стилске обраде углавном одражавале укус њихових власника. Нови слој имућних инвеститора тежио је да кроз репрезентативне домове и куће за одмор укаже на свој положај и моћ у друштву, и да изградњом великих задужбина обележи време свог битисања, победи пролазност кроз здања која ће много година касније сведочити не само о њима већ и о епохи у којој су живели.

Пошто је сачувана документација о појединим објектима веома скромна, градитељи већине зграда нису познати, тако да је свако истраживање у правцу њиховог откривања драгоцено. Тој групи грађевина су донедавно припадале кућа Тодора Чичановића и кућа Љубе Маринковића у Лесковцу. Тек недавно је утврђено да је њихов пројектант био архитекта Бранислав Којић.

На Архитектонском факултету у Београду сачувана је заоставштина аутора која садржи обимну документацију из области Којићевог научно истраживачког и пројектантског рада.[2] Рукописи, белешке са теренских истраживања, објављени и необјављени текстови, фотографије, планови и цртежи, с једне стране, помажу бољем сагледавању његовог дела, док су, с друге стране, захваљујући сачуваним плановима, откривени многи до сада непознати пројекти. Истраживањем ове обимне грађе, пронашла сам оригиналне планове, идејне скице и документацију о кућама у Лесковцу, тако да сам на основу њих идентификовала Којићево ауторство.

КУЋА ТОДОРА ЧИЧАНОВИЋА

Године 1937. Бранислав Којић је пројектовао кућу адвоката Тодора Чичановића у улици Војводе Мишића бр. 10 у Лесковцу. На основу писама сачуваних у ауторовој заоставштини, може се пратити читав ток настанка објекта, од првобитне идеје до коначне реализације. Власник је захтевао да зграда „буде модерна, хигијенска, светла и пространа за удобан живот...", а „стил слободан". Затим је навео потребне просторије без намере да у било ком погледу спута креативне замисли градитеља, већ, напротив, да му помогне у проналажењу најбоље солуције.[3] Из документације се види да је Којић прво послао Тодору Чичановићу три варијанте диспозиције куће у односу на плац, остављајући могућност власнику да изабере најбоље решење. Преписка сачувана у заоставштини сведочи о теж-

њи аутора да пројекат максимално прилагоди постављеном задатку, поштујући захтеве наручиоца и трудећи се да задовољењем тражених функција не иде науштрб своје креативности. Свестан чињенице да архитектура испуњава свој задатак само у случају када проблем решава у интересу њеног будућег корисника, Којић анализирање проблема, у непосредном контакту са власником прихвата као врло битан сегмент креативном процесу.

Према првој варијанти цео стан је смештен на истом спрату, док је кућа повучена са улице, чиме је добијена башта испред и иза зграде. Посебна пажња посвећена је распореду просторија према странама света, тако што су спаваће собе, собе за становање и тераса окренуте ка југу и истоку, а споредне просторије ка северу. Другом и трећом варијантом предвиђена је кућа на два спрата, с тим што је у оквиру једне замисли зграда веома мало повучена са улице, док је код другог решења основа прилагођена плацу, а собе су окренуте ка југу и истоку.[4]

Тодор Чичановић се одлучио за прву варијанту са станом смештеним на једном спрату, док су подрум и таван одређени за споредне просторије.[5] Реализовани објекат представља стандардно решење просторног распореда са трпезаријом у средини, тако да је једна од њених основних функција била намењена комуникацији са осталим просторијама. Захваљујући јасно издиференцираним наменама појединих делова куће, интимни део стана је одвојен од радног дела, просторија за боравак и споредних одељења.

У оквиру једноставне и складно обрађене целине, аутор је применио принцип осне симетрије у начину компоновања главне фасаде према улици Војводе Мишића, што представља једну од основних карактеристика касне фазе српске модерне архитектуре између два рата. Поред једноставних отвора ту су и округли прозори као декоративни акценат композиције, затим тераса на таванском делу покривена једном врстом доводног крова који стоји на стубовима, што даје посебну живост средишњем делу прочеља. Због тавана који обухвата само један део укупне површине објекта добијена је неједнака висина појединих делова куће и наглашена разуђеност маса, нарочито у пределу крова, чиме је силуета асиметрично обрађених бочних фасада добила сложенији изглед. Једноставна метода архитектонског израза оживљена је спољним степеништем, терасама и танким стубовима у опеци, мотивом који је аутор применио на својим ранијим пројектима за вилу Михајла Којића у ул. Жанке Стокић бр. 36 у Београду из 1933. године и вилу „Ерна“ у Нишкој бањи из 1937. године.

Геометријска профилација, наглашена чистота облика и доминација правих линија, прочишћена обрада детаља и целине чине основне естетске вредности композиције. Правилношћу и равнотежом у начину компоновања, Којић је добио компактну, хармоничну и складну архитектонску целину на којој ништа није сувишно и намењено ефекту, већ је све било у служби стварања једног функционалног објекта уз максимално задовољење потреба инвеститора.

КУЋА ЉУБЕ МАРИНКОВИЋА

Пројекат за кућу Љубе Маринковића на углу улица Пана Ђукића и Благоја Николића у Лесковцу настао је 1938. године. На основу сачуване преписке између Бранислава Којића и Љубе Маринковића, сазнајемо да је Којић по жељи власника израдио скице за његову кућу још 1937. године.[6] Иако је наручилац био задовољан понуђеним решењима, није могао исте године да почне изградњу објекта, будући заузет многим пословима, радећи као извозник, и због тога што до краја није решио питање земљишта на коме је планирао да сагради кућу.

Све варијанте основе, укључујући и реализовани пројекат, имају отприлике исти број и садржај просторија, што наводи на закључак да је власник и овде, као и у случају куће Чичановића, био врло прецизан у својим захтевима. Аутор је у распореду и начину компоновања просторија дао неколико различитих могућности. Једна од варијанти садржи у приземљу велику трпезарију и хол у средини са помоћним просторијама око њега, док су на спрату смештене спаваћа соба и купатило. Врло слично решење породичне куће на два спрата, само овога пута са трпезаријом у средини, дао је Којић у обе варијанте идејних скица које је означио словом „Б“.

Што се тиче идејног решења екстеријера, све три сачуване варијанте пројекта су обрађене као чисти кубични волумени у модерном стилу, са безорнаменталним фасадама и једноставним распоредом маса и отвора. Главна фасада једне од варијанти пројекта компонована је врло транспарентно, са право-

угаоним прозорима, покривеном кровном терасом и улазним степеништем, док је изглед са стране оживљен вертикалним прозорима степенишног хола, округлим прозором и стрмим једноводним кровом, чиме је донекле разбијена компактност правоугаоних облика. Друга варијанта је слична претходној, са врло једноставним прозорским отворима и покривеном кровном терасом. Зидно платно треће идејне скице јасно је подељено помоћу плитког балкона, док је симетричност централног дела фасаде поремећена округлим прозором и држачем за заставу постављеним са стране.

Реализовани пројекат куће из 1938. године, у којој је данас смештен Привредни суд, представља чист пример модерне архитектуре са свим препознатљивим елементима једног потпуно рационалног и прочишћеног стила архитекте Бранислава Којића.[7] Стандардно решење породичне виле обухвата једноставан просторни распоред у оквиру кога су поштовани основни принципи функционализма. Уместо уобичајене организације основе са трпезаријом у средини, централно место је припало просторном холу са изласком на дворишну терасу. Радни простор и собе за дневни боравак су јасно издвојене од интимног дела стана на спрату који се састоји из: три собе, купатила и посебног тоалета.

Једноставност и упрошћеност у начину обраде различито компонованих фасада и наглашена чистоћа складних облика чине основна средства архитектонског изражавања. Широке и мирне зидне површине ка улици Пана Ђукића оживљене су једноставним прозорским отворима, терасом на спрату и декоративним округлим прозорима постављеним по хоризонтали, уместо уобичајеног вертикалног низа. На великој, готово празној површини асиметрично обрађене фасаде ка улици Благоја Николића централни мотив представља монументални лучни улаз, који је као посебан архитектонски акценат доминирао и на фасадама виле професора Томића у Ужичкој улици бр. 16 у Београду браће Крстић из 1931. године и на недатираном Којићевом пројекту куће породице Милошевић у Богатићу. Кроз целину, детаље и складну композицију правих линија и правоугаоних облика, аутор је на пројекту за кућу Маринковића у пуном светлу испољио свој рафинирани осећај за равнотежу и хармонију у начину обликовања чисте архитектонске форме.

На основу сачуване документације и реализованих пројеката, можемо са сигурношћу закључити да је Којић приликом израде идејних скица и коначне верзије имао стално на уму функцију и сврсисходност будућих објеката. Поред очигледних разлика, куће Чичановића и Маринковића у Лесковцу имају и многе заједничке карактеристике у архитектонском изразу, који је у великој мери одредио не само овај период Којићевог рада већ је представљао и његов препознатљив стил током читаве пројектантске каријере. Једноставним средствима изражавања, јасне и прочишћене композиције, мирних линија и геометријских облика, аутор је створио складна и функционална архитектонска решења. Мирне, складне и хармоничне композиције куће Чичановића и Маринковића изграђене по „мери“ будућих корисника, сврставају се у најзначајније и најбоље решене примере породичних стамбених објеката у последњој фази Којићевог градитељског опуса. На пројектима за куће у Лесковцу Којић је испољио пуну стваралачку зрелост и искуство, користећи већ опробане методе архитектонског изражавања, чије су основне идеје дубоко одредиле његову личност. Настала у периоду када је нагло опала ауторова градитељска активност, ова два објекта, иако можда немају ону свежину и оригиналност као његови ранији пројекти зреле фазе, представљају стандардна решења у духу модерне архитектуре, док су, с друге стране, солидни примери касне фазе стваралачког опуса једног од најзначајнијих градитеља у српској међуратној архитектури.

Година 1937, у којој је пројектовао кућу Тодора Чичановића и израдио идејне скице за кућу Љубе Маринковића у Лесковцу, била је по броју пројеката најплоднија у касној фази Којићевог пројектантског рада. Исте године пројектовао је палату листа „Време“ као класичан пример касне фазе модерне архитектуре између два рата, затим врло занимљиво и зрело решење стамбене зграде Момчила Јанковића у Нишу и вилу „Ерна“ у Нишкој бањи која, и поред тога што се у основној замисли разликује од кућа у Лесковцу, има заједнички именитељ са њима управо у домену коришћења најједноставнијих средстава архитектонског изражавања.

Иако пројектоване у периоду када су основни принципи модерне архитектуре већ увелико били прихваћени, куће у Лесковцу су специфичне по томе што

представљају пример остављања потпуне слободе аутору, јер на основу многих конкретних случајева из прошлости знамо да су инвеститори били главна кочница развоја и прихватања нових идеја. У једној конзервативној средини, где се нерафинирани укус нових богаташа углавном испољавао кроз захтеве за пројектовањем у историјским стиловима, пример куће Чичановића и Маринковића има посебан значај управо због тога што је градитељу „допуштено" да створи дела у потпуно модерном духу.

Основна намера овог саопштења — да расветли један мањи сегмент Којићевог стваралаштва, добија, међутим, још једну димензију. Она проистиче из чињенице да ниједан од објеката о којима је реч није сачуван у изворном облику. Кућа Чичановића је потпуно измењена, а кућа Маринковића, делимично, преиначавањем ентеријера. Пошто је слична судбина задесила многе објекте новијег градитељског наслеђа, неопходно је и у оваквим приликама указивати и на учесталу појаву њиховог рушења, уништавања и неадекватне заштите.

Наиме, кућа Тодора Чичановића у улици Војводе Мишића бр. 10 је потпуно уништена облагањем мермерном оплатом, затварањем терасе и изградњом неке врсте куле на бочној фасади. Без поштовања основног архитектонског обележја Којићевог дела и уз коришћење неодговарајућих материјала, као што су стакло и алуминијум, њен оригинални изглед је потпуно измењен. Нови власник и пројектант су адаптацију постојеће куће врло површно схватили, јер за њих није постојао објекат као део градитељског наслеђа, већ само проблем добијања што веће квадратуре простора. С друге стране, надлежне институције нису благовремено реаговале, тако да су по ко зна који пут сила новца и вандалски однос према прошлости поново победили.

Ако имамо у виду чињеницу да је ово један од два објекта у Лесковцу чији је аутор један од најзначајнијих српских архитеката прве половине двадесетог века, и да је број објеката у модерном стилу из периода између два светска рата веома мали у Лесковцу, оваква преправка куће Чичановића је потпуно недопустива.

Уништавање градитељског наслеђа које узима све више маха сведочи о томе да се учесницима у тим подухватима чини да архитектура постоји само због њих и у овом тренутку. Један од начина спречавања оваквих појава јесте свест о томе да морамо изградити одређени однос према архитектури, кроз боље познавање градитељског наслеђа, јер тај наш став је огледало нас и нашег односа према култури, прошлости и традицији.

Архитектуру треба заштитити не по сваку цену већ на основу јасно изграђеног критеријума заснованог на научно истраживачком раду и на основу утврђених правила вредновања. Ако је архитектура, с једне стране, сведок времена у коме је настала, док, с друге стране, кроз однос према њој одређује нас саме, онда морамо што пре почети да размишљамо у једном другом правцу, штитећи не само оно што је далека прошлост већ и градитељско наслеђе које је настало пре пар деценија, јер је и оно данас постало део те прошлости.

Напомене

1. М. М., У Лесковцу се изграђује водовод и калдрмишу главне улице, Политика 23. 7. 1937, 10.

2. Бранислав Којић (1899—1987) био је несумњиво један од најзначајнијих протагониста српске међуратне архитектуре, о чијој обимној и разноврсној стручној делатности тек треба дати потпунији суд након детаљног истраживања његовог стваралачког опуса. Као један од оснивача Групе архитеката модерног правца, он се током читаве своје градитељске каријере залагао за пропагирање основних принципа модерне архитектуре. С друге стране, у оквиру раније испољене романтичарске тежње ка стварању националног стила у архитектури, покушао је да у својим пројектима споји елементе народног неимарства и модерне ахритектуре. У периоду до Другог светског рата, када се веома интензивно бавио пројектовањем, изградио је бројне објекте у најразличитијим стиловима, чији је особени стваралачки израз обележио српску архитектуру између два рата. Пројектовао је 1927. године Уметнички павиљон Цвијета Зузорић у духу модернизоване варијанте академског стила, а затим и Хируршко-уролошки павиљон на коме су потпуно превладали елементи модерне архитектуре. Био је то један од првих пројеката јавног објекта модерног стила у Србији. Вила Николе Борђевића у Темишварској бр. 18 из 1929/1930. године један је од зрелијих покушаја спајања мотива преузетих из прошлости са елементима модерне архитектуре, док стамбена зграда Драгутина Бурића у Призренској улици бр. 7 из 1933. године по оригиналности и свежини решења представља један од антологијских примера модерне архитектуре између два рата. У периоду од 1930. до 1936. године Бранислав Којић је пројектовао читав низ објеката у Скопљу, међу којима се као значајни примери, инспирисани старим градитељством, нарочито истичу конкурсни пројекат за урбанистичко и архитектонско решење Трга краља Петра из 1930. године, затим Студентски дом краља Петра I, такође из 1930, и Дечији дом краља Александра I из 1932. године. Из последње фазе његовог градитељског опуса

треба издвојити пројекат за Планинарски дом на Копаонику из 1936. инспирисан динарском кућом, зграду Момчила Јанковића у Нишу из 1937. у стилу модерне архитектуре и палату листа „Време" из 1937. као стандардни пример касне фазе модерне архитектуре. После II светског рата престао је да се бави пројектовањем, посветивши се научном и педагошком раду. Једна од најзначајнијих области његовог истраживања обухватала је проучавање балканске профане архитектуре и сеоске архитектуре и руризма, кроз генезу и развој њихових стилских одлика и кроз проблем система насеља и територија. Након дугогодишњих истраживања на терену и у архивима, објавио је многе значајне чланке и студије из те области, дајући у многим сегментима свога рада основу за касније етнолошка истраживања. Као професор на Архитектонском факултету у Београду бавио се највише проблемима индустријске архитектуре и уређења села; у наставу је увео нове предмете и објавио неколико уџбеника из области пројектовања привредних и индустријских зграда и сеоске архитектуре.

Детаљније о Б. Којићу види: Споменица професора арх. Бранислава Б. Којића, Архитектонски факултет, Београд 1977; З. Маневић, Бранислав Којић, Изградња бр. 10, Београд 1980; З. Маневић, Бранислав Којић, Велика награда архитектуре, Београд 1986; Годишњак SANU LXV, Београд 1959, 286—291; Годишњак SANU LXX, Београд 1965, 361—362; Годишњак SANU LXXVII, Београд 1970, 785—787; Годишњак SANU LXXV, Београд 1971, 605; Годишњак SANU LXXXIV, Београд 1978, 365—367.

3. У заоставштини на Архитектонском факултету у Београду, поред планова и скица, сачувана је и преписка између господина Тодора Чичановића и Бранислава Којића.

4. У заоставштини на Архитектонском факултету сачувани су оригинални цртежи две варијанте: варијанта I — ситуација и основа партера; варијанта II — основа приземља и основа спрата.

5. У заоставштини на Архитектонском факултету у Београду сачувани су оригинални цртежи: основа подрума, основа приземља, основа тавана, подужни пресек, главни изглед и две бочне фасаде.

6. У заоставштини Бранислава Којића на Архитектонском факултету у Београду, поред преписке, сачувани су оригинални цртежи неколико варијанти основе и фасаде.

7. У заоставштини на Архитектонском факултету у Београду сачувани су оригинални цртежи: ситуација, основа подрума, основа приземља, основа спрата, пресек АБ, изглед из улице П. Бућића и изглед из улице Б. Николића.

Toševa Snežana

TWO ARCHITECTURAL DESIGN ACHIEVEMENTS OF BRANISLAV KOJIĆ IN LESKOVAC

Branislav Kojić has drawn up plans of two houses, namely the house of Mr. Todor Čičanović (in 1937) and the house of Mr. Ljuba Marinković (in 1938) in Leskovac, whose original plans had been placed in his heritage at the School of Architecture, University of Belgrade. Although not having freshness and originality as the previous objects from the author's mature creative period, the latter two, from the period of his rapid architectural declination, still represent standard solutions with the spirit of modern architecture. Buildings in Leskovac belong to the most significant and the best examples of family housing projects in the last phase of Kojić's construction opus.

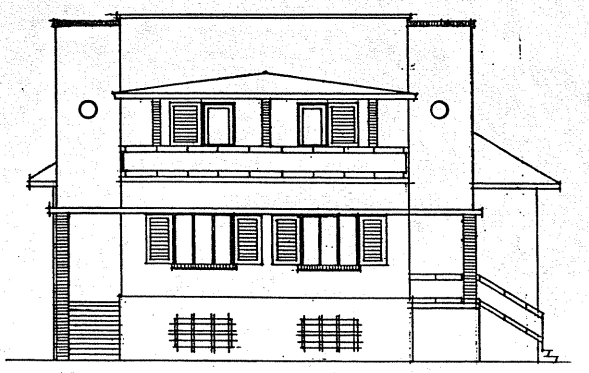

1. Пројекат куће Тодора Чичановића, Лесковац 1937.

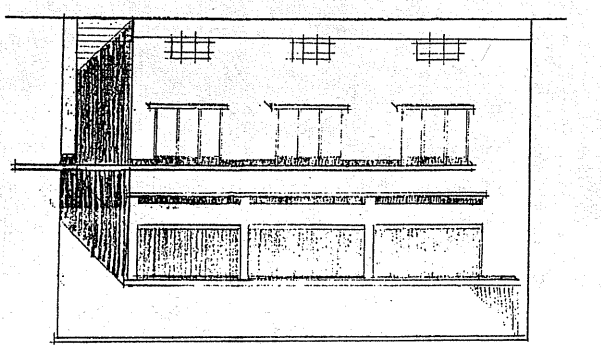

2. Скица за пројекат куће Љубе Маринковића, Лесковац 1937.

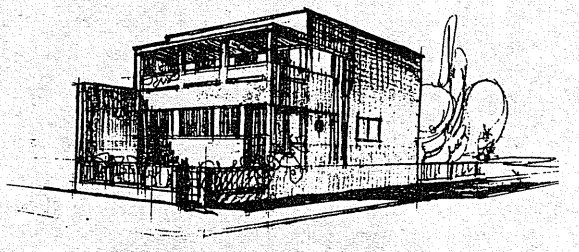

3. Скица за пројекат куће Љубе Маринковића, Лесковац 1937.

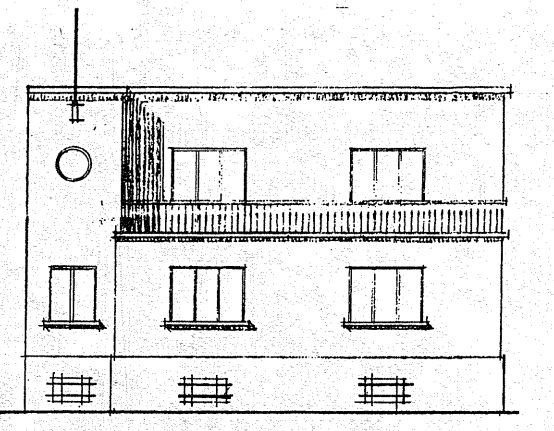

4. Скица за пројекат куће Љубе Маринковића, Лесковац 1937.

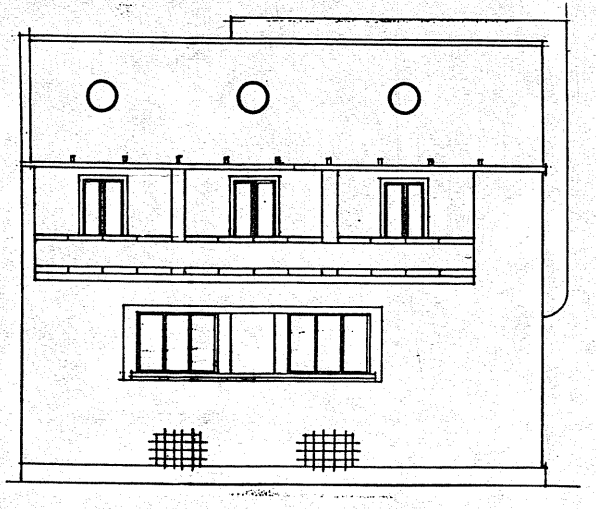

5. Изведени пројекат куће Љубе Маринковића, Лесковац 1938.

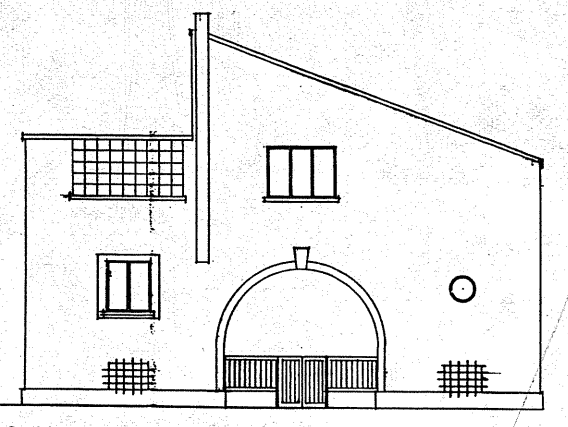

6. Изведени пројекат куће Љубе Маринковића, Лесковац 1938.

929:32

Др Владимир Стојанчевић

Хаџи Анђелко Димитријевић народни представник села Грделичке клисуре за време Турака

Кад је при крају 1874. године у Нишу био образован комитет „коме је под заклетвом стављено у дужности и задатак, да енергично, али опрезно, ступи у споразум са виђенијим и поузданим људима из околине Ниша, Добрича, Прокупља, Лесковца, Врања, Пирота, Трна, Брезника и још нека друга места, за тајно припремање устанка против Турака, када за то буде наступио згодан моменат", тај комитет је на овако широком подручју — по речима Нишлије Тодора Станковића, једног од његових оснивача — ангажовао најпознатије људе.[1] Он наводи да су из удаљенијих крајева", на пример из лесковачког и врањског краја (током 1875. и почетком 1876. године) долазили у Ниш на договор „поп Стеван Поповић из Црне Траве, поп Тома Михајловић из Власине, Харитон Микић из Врање, поп Сима из Градње" (у Пољаници). И уочи објаве рата Србије Турској, у јуну 1876. године, Станковић тврди да је Комитет послао посебног повереника Аранђелу Стојановићу у Трн и попу Стевану Поповићу у Црну Траву, да их обавести да ће Србија ући ускоро у рат с Турском, додајући да је исти налог оставио „за околину Ниша, Пирота, Лесковца и Добрича" (. . .) да то учине чланови Комитета у Нишу".[2] Ко су били ти остали народни прваци, осим горе поменутих личности, навео је Милан Ђ. Милићевић у свом монументалном делу о новоослобођеним крајевима, међу другима посебно и Хаџи Анђелка „из села Рупља". Милићевић је записао: „тај је човек неколико пута окиван и теран у Цариград, све због заузимања за народна права. Умро је 1881." Ово кратко саопштење о Хаџи Анђелку из Рупља ,као „заслужне" личности у пределу Грделичке клисуре, посебно је важно што је говорило о страдањима Хаџи Анђелка и о величини његове борбе за народна права овога подручја, чим је ради суђења био одвођен чак у Цариград, и то — по Милићевићевом казивању — и неколико пута.[3]

У историографији мало се зна о личности и сукобу Хаџи Анђелковом са турском влашћу. Савременик ослобођења југоисточних крајева Србије 1877/78. године, Живан Живановић је (1882) забележио да се Хаџи Анђелко презивао Димитријевић и да је преко њега познати Коле Рашић радио да се „побуне" Срби у делу Грделичке клисуре са центром у Рупљу.[4] И други добар познавалац прилика у јужном Поморављу пре ослобођења Феликс Каниц помињао је Хаџи Анђелка, попа „из села Рупља", као човека носиоца српског ордена за храброст који је „стекао у јануару 1878. године".[5]

Међутим, Хаџи Анђелко Димитријевић истицао се још од раније као бранилац народних интереса пред турским властима. Јован Хаџи Васиљевић, историчар Срба у Турској, на пример, саопштио је како је велики везир Мехмед Кибризли паша у лето 1860. године саслушавао, у низу многих народних представника, и „Анђелка Рупељца", и да их је ослободио нишке хапсане „пошто их је добро опљачкао".[6] Али и после тога Хаџи Анђелко није дуго остао на слободи: већ крајем исте године био је поново ухапшен и опет спроведен — најпре у нишки град а затим у Цариград. У документима он се помиње још са почетка владавине кнеза Михаила у Србији, и то као један од истакнутијих представника „из Старе Србије".[7] У овом погледу, у једној жалби, упућеној руском конзулу у Београду од 20. I 1861. године, помиње се и Хаџи Анђелко као један од седморице људи из лесковачког и пиротског краја које је нишки Осман — паша послао на суђење у Цариград.[8] Масовно хапшење ко-

је је тада спровео Осман — паша широм нишког санџака било је, са своје стране, пропраћено мноштвом тајних народних представки и жалби упућених кнезу Михаилу, руском конзулу и конзулима Великих сила у Београду, чак и руском цару Александру II. Пред протестима конзулским, посредством београдског паше, Осман-паша нишки, крајем јануара и почетком фебруара 1861. године, отпустио је стотинак затвореника из тамница нишке тврђаве, али је задржао преосталих 250 ухапшеника. Међутим, већина ослобођених пребегла је у Србију, одакле су, преко руског посланика у Београду, упутили велику жалбу — писмо цару Александру![9] Они се нису смели вратити својим селима и породицама пошто су страховали — како су писали — „да се неће кроз кратко време, било из потаје било под изриком измишљеног кривца, извршити над свима нама крвна освета."[10] Сељаци су се нарочито бојали репресије бегова — својих читлук сахибија, и крсердара — среске полиције, који су и раније стално прогонили сељаке, отимали им баштине, и уопште пљачкали, чак и појединачно убијали — јавно или потајно из заседе.

У Србији, емигранти су се нарочито жалили на кулуке, „иштиру" и данке (порезе), као и на убиства „наши одлични људи", на бешчашћење жена, отмице имања, хапшења и мучења „невиних људи" која „превазиђоше сваку меру". Они су, даље, наводили како код турске власти нису имали заштиту, како су били „изложени беснилу обезуздани чиновника", како у турским судовима нису налазили на „правице". Штавише, они су молили руског, православног цара да издејствује на Порти институцију народних представника села пред турским (нахијским) властима.[11]

Сличну жалбу упутили су и кнезу Михаилу, 10. марта 1861. године „верни поданици и слуге у име целе емиграције из Старе Србије", у којој су молили да се и он заузме код султана како би се забранила прогањања раје од турских локалних власти. У молби која је српском кнезу била послата из Алексинца, било је потписано 81 лице из двадесетак места из свих крајева нишког санџака (међу њима налазио се и по један представник из села Сејаница и Дадинца, као суседних селу Рупљу).[12] Због све очевиднијих оправданих народних протеста, интервенције српског капућенаје у Цариграду, а посебно дипломатског притиска руског посланика, Порта је сменила великог везира Мехмед Решид пашу, свога миљеника, и амнестирала од кривице и затвора све народне представнике које је нишки паша послао на суд у Цариград због наводне велеиздаје. Хаџи Анђелко се ,тада, по други пут вратио из Цариграда са још већим ауторитетом храброг заступника, и мученика, за право народа овога краја.

У вези са овим његовим другим ослобођењем из „сургуна", већ тада, Хаџи Анђелко је, као један од седморице „велеиздајника" из лесковачке, врањске и пиротске казе, постао позната личност на широком простору од Грделичке клисуре и Врања до Лесковца и Ниша. Штавише за њега је знала и српска влада, која је и интервенисала у Цариграду, и као истакнутог и одважног народног представника, узела га под своју својеврсну заштиту убудуће. Иако, затим, за неколико година немамо података о животу и раду ове несебичне личности (који је морао ићи чак у Цариград да се правда од тешких оптужби против кршења поретка и безбедности турске управе) скоро је извесно да Хаџи Анђелко Димитријевић није могао остати сасвим по страни од учешћа у друштвеном животу свога краја, посебно у тајном национално-политичком деловању. Такозвани „Лесковачки закон, уведен у праксу турске управе 1860. године, контролисао је, и спречавао, за неко време, злоупотребе читлук-сахибија („господара", бегова), пореских органа и управних (полицијских) власти, иако није и сасвим повратио пуну безбедност хришћанског српског становништва (знатан бољитак осетио се у раду турских судија).[13]

Затишје у српско-турским односима, пре свега у сфери аграрно-правних односа, могло је потрајати за кратко време (тада се покушавало са новчаним откупима учитлучених села, или појединих, од раније, беговских — „господарских" имања). Но догађаји у Кнежевини Србији у вези са бомбардовањем Београда 1862. год. и предајом градова 1867. године, утицали су и на промену карактера турске управе, пре свега, у пограничним према Кнежевини Србији, крајевима, тј. у нишкој, пиротској, лесковачкој, врањској и прокупачкој кази. Нови талас зулума и отмице сељачких имања, баштина, појачавали су и муслимани — избеглице из српских градова. Међутим питање тзв. „господарлука" — претежно узурпираних сељачких имања, стајало је у центру политичких и економских односа између турске власти и Срба турских поданика,

и око тога се посебно био ангажовао и Хаџи Анђелко,[14] и то чак у току од десетак и више година. Отуда је произашло да су га оснивачи нишког тајног српског национално-политичког Комитета из 1874. године прихватили за свог члана и представника комитетског за предео Дервена — села Грделичке клисуре. Даљи ток развоја прилика код Срба у Турској и односа Кнежевине Србије према Порти у вези са национално-ослободилачком политиком владе малог кнеза Милана Обреновића, истицали су све више значај Хаџи Анђелка.

Као што је речено на почетку овог рада, Хаџи Анђелко Димитријевић из Рупља, налазио се као један од најистакнутијих људи тајне српске национално-ослободилачке организације, за планинска села Грделичке клисуре, која је, у њиховом суседству, обухватала и оближњу Црну Траву и Власину, Клисуру и Знепоље, Масурицу и Горњу Пчињу, Иногоште и Пољаницу и Лесковачко Поречје.[15] Како је познато, све су ово били предели у којима су избили отворени устанци против турске управе и војске, када се српска војска појавила, у децембру и првих дана јануара пред Нишем, Пиротом, Лесковцем и Врањем.

Хаџи Анђелко из Рупља учествовао је — било је то сасвим природно за њега и у својству члана и представника нишког Комитета за Грделичку Клисуру — и у борбама са Турцима када су се ратне операције приближиле његовом завичају. Милан Милићевић изричито пише да је не само учествовао већ и да се „одликовао“ у боју на Власотинцима, првих дана јануара 1878. године, односно следећих дана и у борбама за ослобођење Грделичке клисуре.[16] И поп Стеван Поповић, главни представник Црне Траве у нишком Комитету, сведочи да је Хаџи Анђелко заједно са Тричком Момчиловићем („оба из Рупља“), са сељацима са Чемерника, Црне Траве и Власине, „држао“ (...) „позицију од Новог Села до Врле реке“, тј. до Масурице.[17] Доктор Владан Ђорђевић тврди да је још за време опсаде Ниша (ослобођен 29. XII/ 10. I 1878.) цела десна обала Јужне Мораве „од Лесковца до Врања“ била, у ствари „очишћена“ од Турака, и да су тамошњи устаници („усташе“) Срби „имали у својим рукама све висове, који потпуно владају Моравском долином“.[18] Службени извештаји Српске врховне команде говорили су да је у борбама на Грделици и у прогањању Турака до Врања, уз редовне саставе српске војске, у тзв. **Власотиначком одреду,** поред два батаљона добровољаца пуковника Ђоке Влајковића, учествовало „и око 200 усташа“, у ствари сељана села на простору од Власотинца до Чемерника и Грделичке клисуре.[19]

Хаџи Анђелко доживео је ослобођење свога родног краја, и после тога поживео до 1881. године. У борби за слободу провео је, колико се зна, бар две пуне деценије, и то у тешким условима народног живота уопште, и великих личних патњи и страдања.[20] Ближи подаци из његовог приватног живота нису познати, бар колико смо ми упознати са историјским изворима из времена његове шире друштвене, национално-политичке делатности. Из овога домена његове биографије нека питања остају отворена. Ф. Каниц, на посредан начин, каже да је био свештеник. Интересантно је да му и презиме Димитријевић, како је саопштио Ж. Живановић, није сасвим сигурно, пошто се у једном другом извору помиње као Митровић! За нас може бити од интереса да се сазна да ли се и после рата бавио активним политичким животом, на пример, да ли је био члан либералне странке (која је тада уживала велики углед у новоослобођеним крајевима). Накнадна истраживања — чему ваља посветити посебну пажњу — вероватно ће открити и нове податке о његовом животу и раду на великом делу народног ослобођења крајева југоисточне Србије, посебно његовог завичаја — планинских села Грделичке клисуре. У сваком случају, Хаџи Анђелко из Рупља значајна је личност прошлости овога краја и његово име и дело припадају историјској баштини ширег подручја Југоисточне Србије.

Ако културна делатност једног народа, култура уопште, представља део његовог јавног друштвеног живота, онда и национално-политичка активност вишедеценијско залагање, дакле политичко деловање, значи такође и залагање за његово културно ослобађање и напредовање. Хаџи Анђелко „Рупељац“, Грделичанин у ширем значењу појма, био је један од таквих, веома истакнутих и заслужних људи.

Напомене

1. Тодор Станковић, **Учешће Нишлија у ослободилачком рату 1876—1877.** — Споменица шездесетогодишњице и освећења споменика ослобођења Ниша, Ниш 1937, 15.

2. **Нав. д.,** 18.

3. Милан Б. Милићевић, **Краљевина Србија. Нови крајеви.** — Београд 1884, 293.

4. Живан Живановић, **Ниш и нишке знаменитости.** — Србија у ратовима. Сећања (Изд. СКЗ, књ. 342), Београд 1958, 90.

(Прво издање је из 1882. године).

5. Феликс Каниц, **Србија, Земља и становништво од Римског доба до краја XIX века.** Друга књига, Београд 1985, 264; 277.

6. Јован Хаџи Васиљевић, **Српски народ и турске реформе.** (1852—1862). — **Братство,** XI Београд 1921, 182. — Тихомир Р. Борђевић, **Белешке о Власотинцу.** — Дело, књ. 14. Београд 1899, 145.

7. Андрија Раденић, **Документи из руских архива о покрету за ослобођење југословенских земаља под Турском 1860—1861.** — Архивски преглед, 1—2, Београд 1970, 129.

8. Шесторица изгнаника у Цариграду били су: Коца Цветковић (Мумџија) из Лесковца, Цветко Куцула из Власотинца, Милош (Шелић из Власотинца), Стојан Чавдар из Крчимира (Заплање) и неки Глиша и Кира оба из пиротске казе. — Андрија Раденић, **нав. д.,** 133. — Тихомир Р. Борђевић, **нав. д.,** 145.

9. Андрија Раденић, **нав. д.,** 128/129.

10. **Нав. д.,** 133/134.

11. **Нав. д.,** 134.

12. О незаконитим поступцима Нишког паше и његовом сукобу чак са „војним" пашом — командантом нишке тврђаве, извештавао је свог посланика у Цариграду руски конзул у Београду Влангали („В Нише говорятъ, произошелъ большой споръ между военнимъ и гражданскимъ пашами, за то, что последний... нападаетъ на христианъ... онь хотелъ умертвить некаторихъ христианъ изъ Власотинца... Следстветъ этого бюло то, что гражденаский Паша жаловался Великому Везирю, а военнюй въ свою очередъ Сераскеру..." — Андрија Раденић, нав. д., 128.

13. Алекса Јовановић, **Приносци за историју старог српског права.** Други део. Београд 1900. 179—188 („Закон по ком треба да се владају сељани који живе у граду и по чивлицима, и чифлик-сахибије у Лесковачком округу"). — Владимир Стојанчевић, **Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку (1804—1878).** Лесковац 1987. (Библиотека Народног музеја у Лесковцу, књига 37), 137—146.

14. О „господарлуцима" и о сукобу сељака и турских власти видети: Јован Хаџи Васиљевић, **нав. д.,** 177—186. — Владимир Стојанчевић, **Подаци за опис Јабланичког среза.** — Лесковачки зборник, XXIV, Лесковац 1984, 247—248.

15. Владимир Стојанчевић, **Народни покрет за ослобођење и локални устанци у Нишком санџаку за време српско-турског рата 1877—1878 године.** — Лесковачки зборник, IX. Лесковац 1969, 179—180.

16. Видети напомену бр. 3.

17. Јован М. Поповић, **Црна Трава.** Београд 1914, 1814, 18.

18. Др. Владан Борђевић, **Српско-турски рат. Успомене и белешке из 1876—1878 године,** књ. II Београд 1907, 358.

19. **Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877—78. године.** Београд 1879, 114, 126.

20. Непосредно по ослобођењу 1878. године, када се у Народној Скупштини Србије водила расправа око уређења Земљишних односа у вези са аграрно-правним односима сељака за време турске власти, између осталих, поменућемо и име „Хаџи Анђелка из Рупља". — Слободанка Стојичић, **Аграрно питање у новоослобођеним крајевима Србије после српско-турских ратова 1878—1907, Правни и политички аспект,** Лесковац 1987, 145; 143—144.

Dr Vladimir Stojančević

HADŽI ANĐELKO DIMITRIJEVIĆ

the representative of people from the villages of Grdelica gorge during the period of Turkish government

Hadži Anđelko Dimitrijević from the village Ruplje near Grdelica excelled in defending the interests of his people in front of Turkish authorities. He was taken to Constantinople in chains several times where he was questioned by the Grand Vizier himself. He was one of the most distinguished members of the secret Serbian organization for national liberation from the region of Grdelica gorge. He spent two decades of his life fighting for liberation in very hard conditions and great personal troubles and sufferings.

398.47

Др Никола Дудић

Антропоидни крстови на надгробном камењу у Србији

Белег на гробу умрлог носи слојевито, разуђено значење. Треба материјализовати нематеријално и учинити га доступним следбеницима. Оставити траг, указати поштовање, отргнути пролазно од заборава и визуелно везати прошло са потоњим. Жеље каткад превазилазе могућности, а језик саопштавања креће се устрепталом линијом клесаревог умећа, религиозних поимања, материјалних могућности, печата времена и средине и традиције. Успех остварења најбољи је ако се са мало средстава каже највише. Виспреност људског духа изоштрила је моћ визуелне речитости и кроз знак или симбол ушла у свет апстрактног, недоступног и отворила их за широки круг овоземаљских бивственика.

Иконографски језик је разноврстан и садржајем и значењем. Између осталог, и тежња да се споменик улепша играла је значајну улогу. Никада се пак није могло тврдити да је нешто само украс, чиста декорација, без симболошког значаја. Међу мотивима заступљеним на надгробном камењу, мислимо да је ликовна представа покојника са својим унутрашњим набојем највише симбол, а да је појава антропоидних крстова најбоља потврда овом мишљењу. Пут стварања симбола је дуг, пун безбројних очишћења и свођења. (Т. 1; Т. 2; Т. 3). Слика, визуелна представа симбола, ослобађала се сувишног и остављала могућност посматрачу личне надградње материјалног и апстрактног садржаја. Сам процес надградње и њено промишљање остварили су продужени контакт гледаоца и умрлог. Свет маштовитог је свет бескрајних могућности и имагинарних остварења, условљен једино личним приступом. Патина времена боји ликовне представе посебним митским садржајем и отвара пут ненаданим сазнањима.

Антропоидни крстови нису чест начин ликовне обраде надгробних споменика. Може се рећи да их има појединачно готово у свим крајевима Србије, али је њихова заступљеност најчешћа на гробљима са одређеним карактеристикама. Чини се да су то некрополе богате споменицима на којима симбол игра најзначајнију улогу. Начин обликовања белега није пресудан, и на најједноставнијем камену или грубој плочи симболошки осмишљени декоративни елементи богате површину, а самом камену дају посебан садржај. Дух архаичног, паганског провејава на сваком кораку и меша се са хришћанским инсигнијама. Време појаве не можемо да одредимо. Најстарији датовани споменик са антропоидним крстом нађен је у Горњим Штитарима код Новог Пазара са годином 1750, али на истом гробљу постоје и знатно старији белези без икаквих натписа (Т. 5-1,3). На гробљу у Драговцу код Бојника и у Брњарима код Бујановца постоји више антропоидних крстова али не старијих од почетка XIX века (Т. 1-3; Т. 2-2,3; Т. 3-1,2). Шире приобаље Јужне Мораве иначе је богато споменицима са знацима и симболима насталим под изразитим паганским и античким утицајима.

Сем поменутих локалитета са појавом антропоидног крста, треба поменути ширу околину Београда: Лазаревац, Обреновац ,Топола (гробље у Горовичу); западну Србију: Вировац код Ваљева и Сијање код Косјерића; околину Новог Пазара, посебно долину Људске реке, и већ поменута гробља на југу Србије (Т. 1; Т. 2; Т. 3; Т. 5).

Представа покојника на споменику условљена је поимањем надгробног белега, његовом наменом и карактером. Антропоидни крст је посебан начин представљања, са редукованим детаљима, упрошћен у реалном смислу, али обогаћен квалитетом на вишем иреалном нивоу. (Т. 4). Концепцијски то је спрега главе, са више или мање детаља, и крста као

супститута тела. Овакав начин прилажења, усталио је одређену шему при реализацији ликовне обраде антропоидног крста. Најупрошћеније, то је глава и крст. Уношењем додатних елемената, најчешће је то разуђени или мултиплицирани крст, композиција се проширује. Поред крста као замена тела, појавиће се два мања бочно постављена слободна или везана крста, са могућим кретањем по вертикалној оси споменика. Могући су пратећи детаљи флоралне или геометријске орнаментике. Ликовни језик приказивања подложан је извесним законитостима појединих региона, али шема се не мења. Антропоидни крст из околине Ваљева развијен је по шеми истоветно са крстовима околине Бојника.

Умирање као неминовност на крају овоземаљског бивствовања доноси немир пред незнаним. Раскид са овоземаљским животом има своје законитости. Жеља да се продужи опстојање, макар и у иреалном свету небеског, мора да се заслужи. Уточиште душе, надгробни камен — материјални свет, мора да се оплемени, оживотвори. Ликовна представа покојника, губи своје овоземаљске атрибуте, телесност. Тело, плод материје, одраз је пролазности, нижи ред вредности. Крст као симбол победе, духовног над материјалним, добија примарни значај. Преко распећа, крста и страдања улази се у сферу небеског, безгрешног и вечног. Страдање Христово и распеће симбол су победе светла над тамом, добра над злом (однос Нови завет — Стари завет). Човек је стално распет у дихотомији живљења и умирања. Човек-крст ослобођен је пролазног и уведен у сфере вечног, божанског — виши ред вредности. Умирање постаје само промена стања живљења, остварење вечите тежње постојања.

Антропоидни крст, поред увођења крста као битног елемента, задржава кружну представу главе, и увек само кружну. Глава носи најосновнија обележја: очи, нос (не увек), уста и покаткад брада. На неким споменицима ова обележја су стилизацијом сведена на једва препознатљив знак. (Т. 1-1,2). Очита је тежња за очишћењем од свега материјалног. Глава као носиоц свести, умности, сазнања, задржава свој првобитни положај. Кружни облик поприма симболошке садржаје вишег реда. Врло често око главе се појављује сунчев прстен у облику стилизоване изломљене линије, или пак само као удвојен круг (Т. 2-1; Т. 3-3). Сунце као симбол новог рађања, или обнављања живота, божанске светлости, појављује се скоро увек у горњој зони надгробног камена. Глава, са свим атрибутима које смо раније изнели, поприма сада симболошку вишезначност. Круг као симбол савршенства сада је и симбол неба, небеског, ванземаљског света. Спрега крста и главе по вертикалној оси ишчитава се као симболошка скупина са новим значењем. Крст као оса на пробоју различитих нивоа везује хтонски, подземни свет са овоземаљским нивоом и кружном представом неба и небеског.

На неким белезима источне Србије у околини Неготина (Салаш), појављују се антропоидни крстови нешто другчијег облика, разуђенији и са додатним елементима флоралне декорације (Т. 5-2). Очито је да овакав начин представљања има неке далеке аналогије са распећем и дрветом живота. Затворени круг односа човек-крст-камен-дрво, о чему смо говорили у неким ранијим излагањима, налази овде још једну потврду. Надгробно камење источне Србије иначе је пребогато биљном орнаментиком.

Уопштено гледано, антропоидни крст је ликовна представа покојника, бестелесна, очишћена од свих материјалних, овоземаљских потреба, уведеног у иреални свет поновног рађања и небеског савршенства.

Сем ових крстова које смо досад разматрали и које с правом називамо антропоидни, због елемената од којих су обликовани и самог начина компоновања, постоје и друге представе сведене само на крст (Т. 6). Ти антропоидни крстови формирани су низањем више крстова по вертикалној оси споменика. Њихова антропоидност је очита. Простом заменом највишег крста у горњем нивоу, представом главе, добио би се антропоидни крст. Распоред крстова, њихово постављање и наглашена вертикала асоцирају на целовитост људске фигуре.

На једном од споменика ослободилаца Београда из 1806. наићићемо на зачуђујућу човеколикост богато разуђеног крста. Маштовитом стилизацијом попречних кракова крста и њиховим распоредом, мајстор клесар нам дочарава људску фигуру са свим њеним деловима и екстремитетима. У највишем кружном делу место лица појављује се слободан равнокраки крст. Стилизовани сунчев прстен око њега закључује сложену симболошку целину. Цела композиција разрешена је симетрично у односу на вертикалну осу крста. (Т. 6).

Говорили смо да је антропоидни крст очишћен од свих материјалних овоземаљских потреба. Неколико антропоидних крстова из Штитара код Новог Пазара чине изузетак (Т. 5-1,3). На очито женским ликовним представама умрлих појављује се накит — наушнице. Поимање надгробног камена и његове улоге на прагу уласка у ванземаљски свет, одредило је и његову иконографију и начин декорисања. Ако је небески свет, свет среће, блаженства и благостања, онда се у њему може добити и остварити све оно што је у овоземаљском свету само жеља и сан. Крајеви о којима је реч били су дуго под турском влашћу. Смрт је ишчекивана често као спасење од краткотрајног живота испуњеног мучењем, бедом, патњама. Свет маште је често уточиште и смирење несрећнима.

Осмишљавање живота, тражење смисла постојања у ранијим периодима није било једноставно. Мукотрпно битисање у условима нимало погодним окретало је човека неком другом свету, надсвету, у коме се налазио задовољавајући излаз и смисао постојања. Човек — крст одсличном трагању за смислом бивствовања. тог света убоги овоземаљски створ био је изгубљен и препуштен самом себи и личном трагању за смислом бивствовања.

Dr Nikola Dudić

ANTHROPOID CROSSES ON THE GRAVESTONES IN SERBIA

A man is crucified all his life by the dichotomy of living and dying. The man-cross is freed from transitoriness of living and brought into the spheres of divine and eternity. In this way dying becomes only the change of the state of being and the realization of man's eternal longing to exist permanently.

An anthropoid cross is a portray of the deceased, not physical but cleansed of all material earthly possessions and brought into the immaginary world of heavenly perfection.

The author researches the phenomena of anthropoid crosses on the gravestones in the localities of Belgrade (Lazarevac, Obrenovac Topola), in Western Serbia, in the environs of Novi Pazar and in the South Serbia.

Т·1

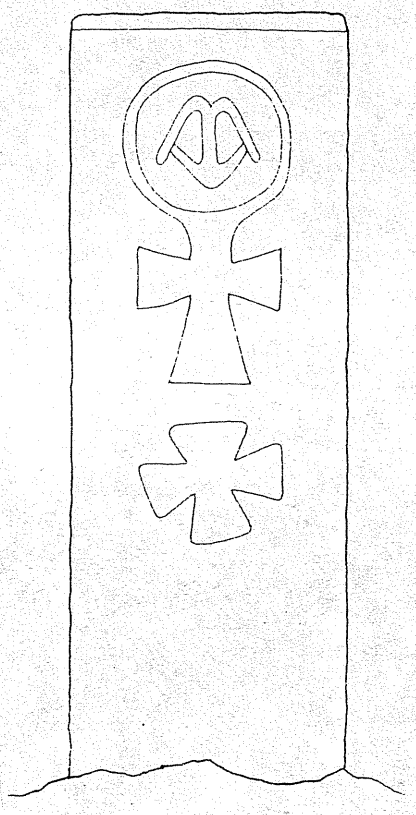

1

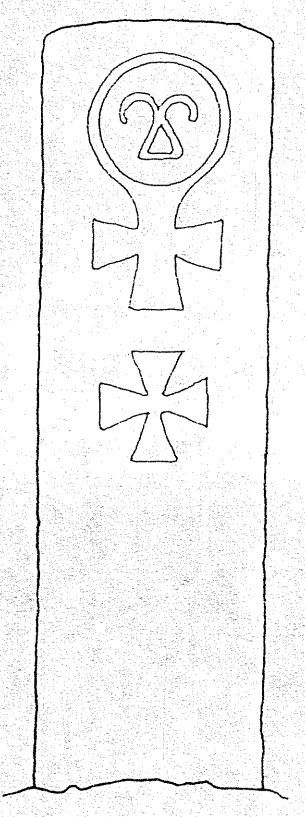

2

1 и 2
Косјерић · Сијање

4 · Горњи Штитари
Н. Пазар

4

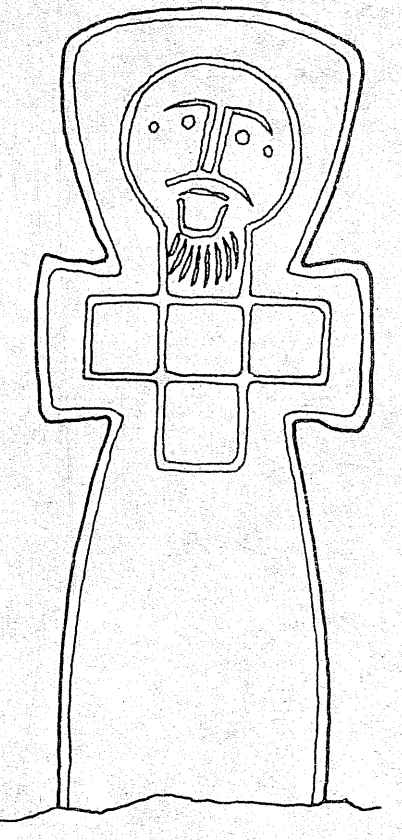

3

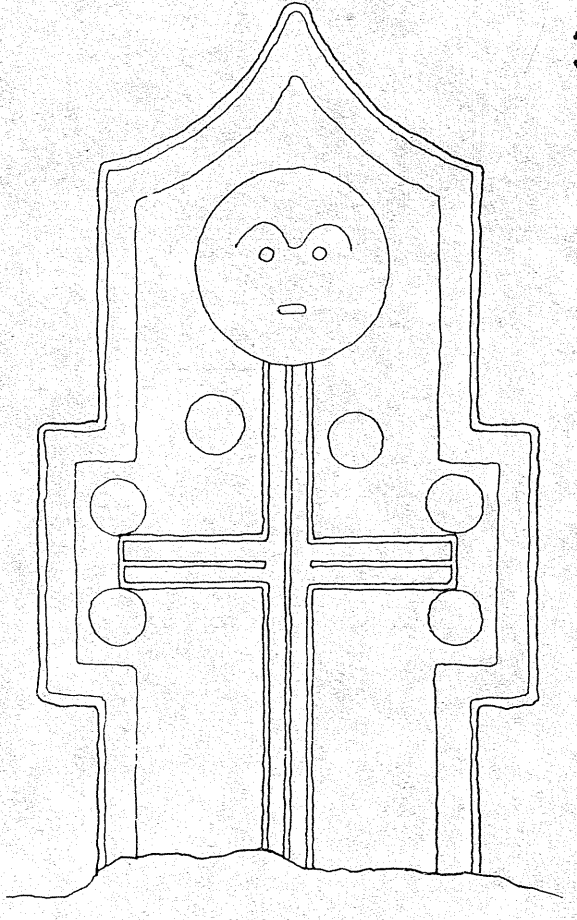

3 · Брњаре
· Бујановац

Т.2

1

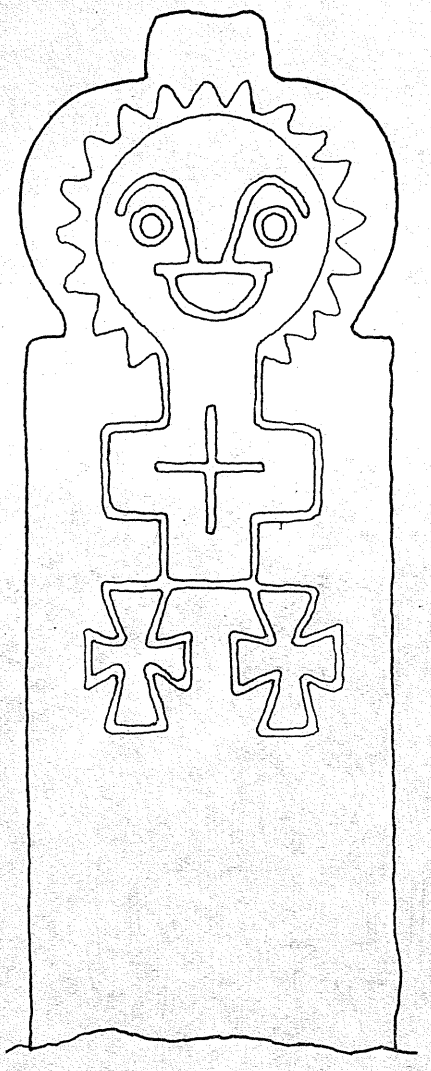

1. Теочин. Г. Милановац

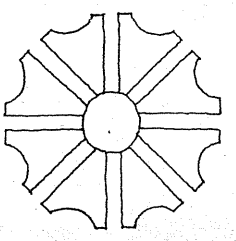

2. Драговац. Бојник
3. Драговац. Бојник.
. око 1830. г

2

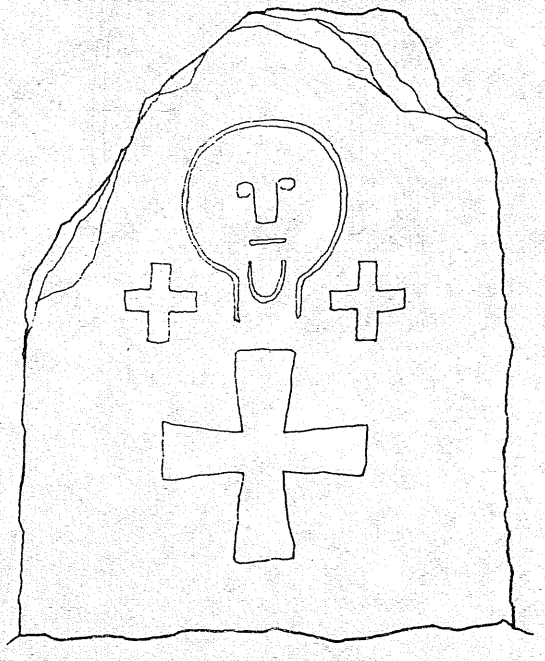

3

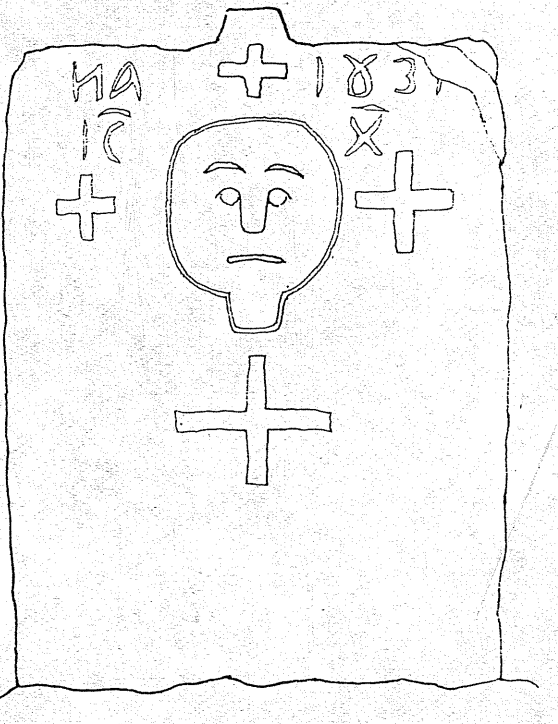

Т.3

1

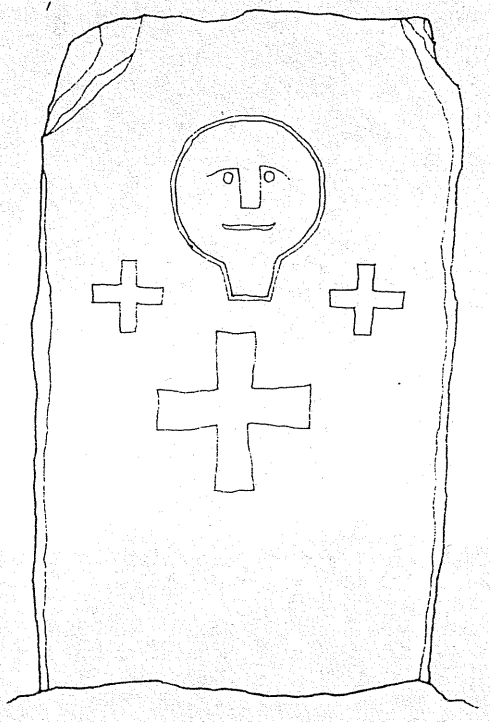

1. Драговац
. Бојник

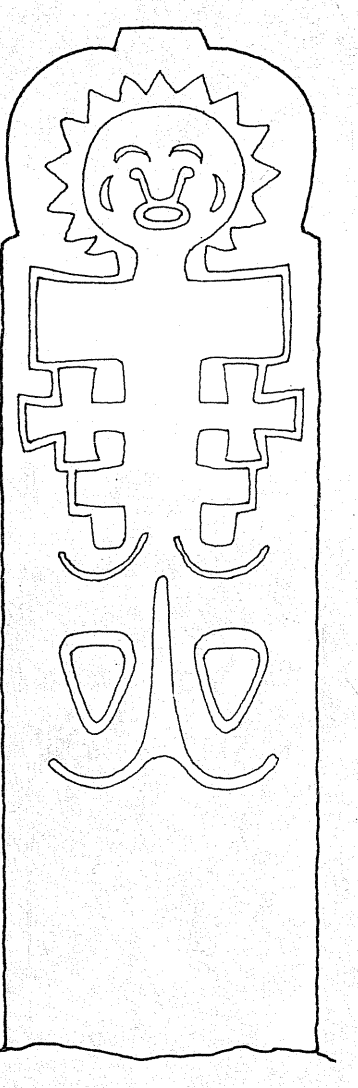

3

Вировац . Ваљево

2

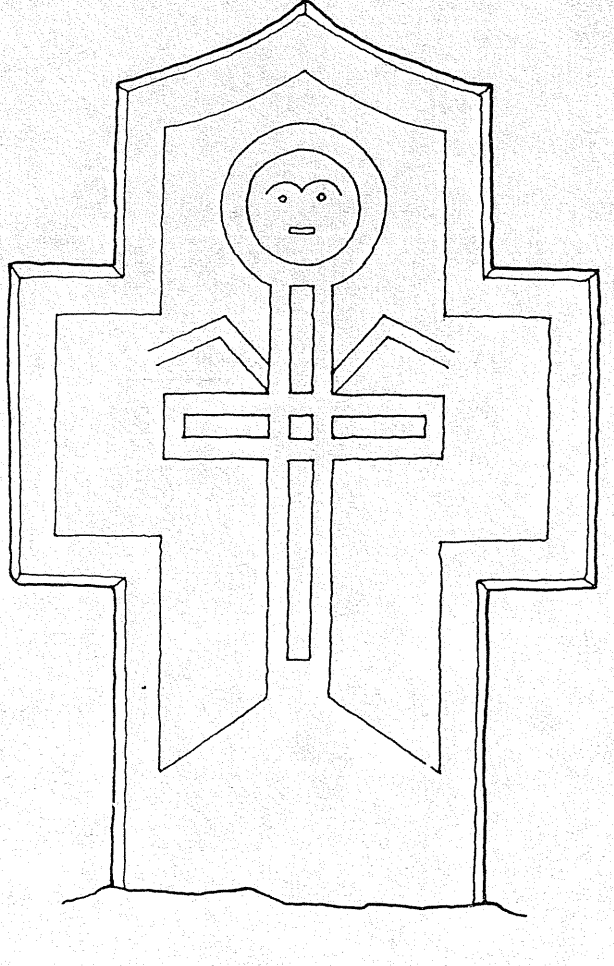

1994

2. Брњаре . Бујановац

Т.4

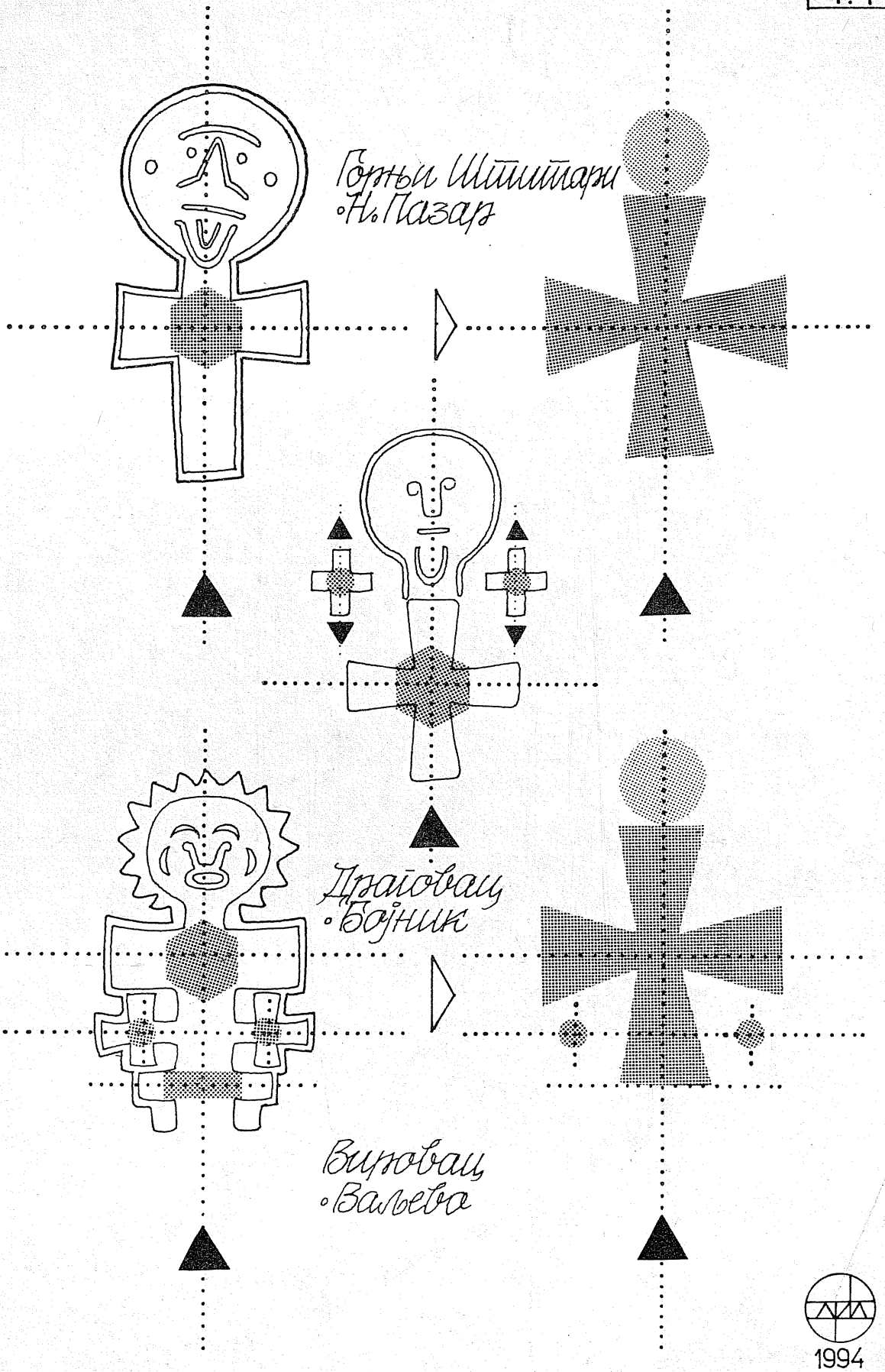

1994

1

1. Горњи Штитари. 1750. г
. Нови Пазар

2. Салаш. Нетотин

2

3

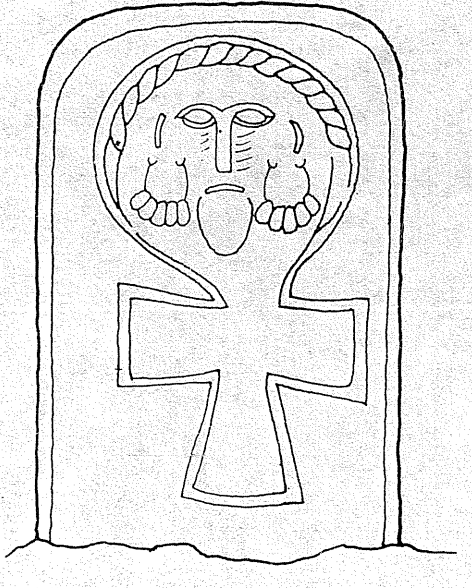

3. Горњи Штитари
. Н. Пазар

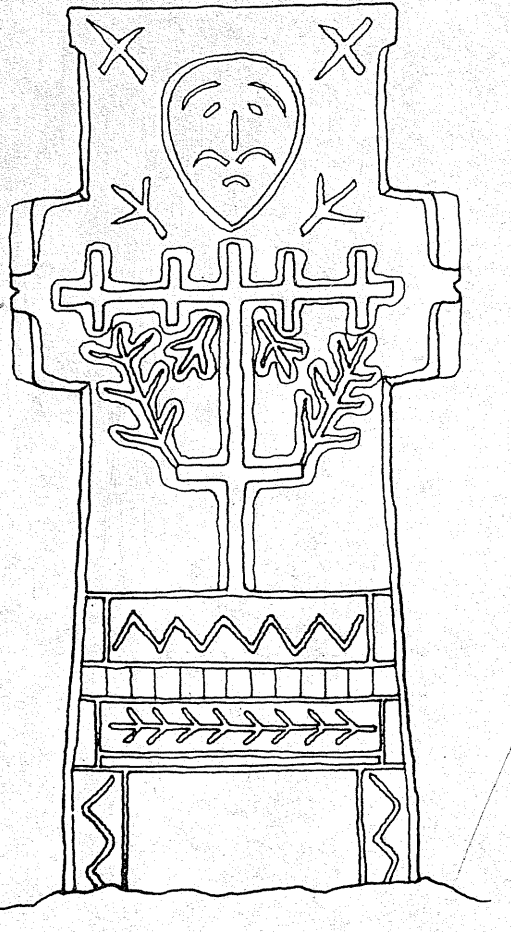

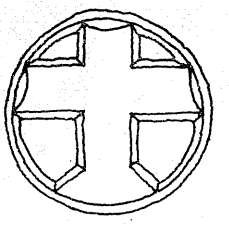

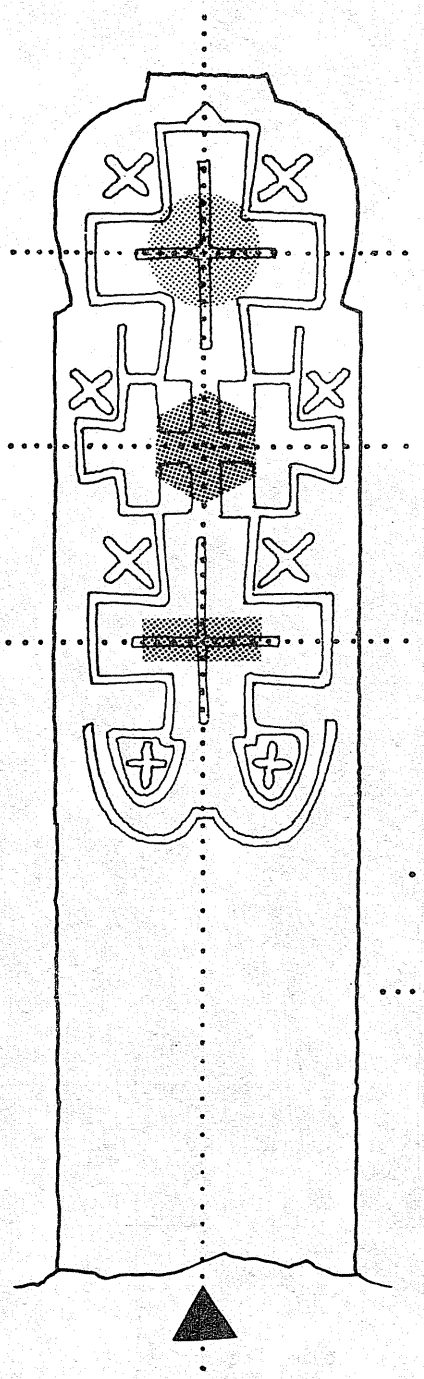

1806.
Београд • Гробље ослобилаца

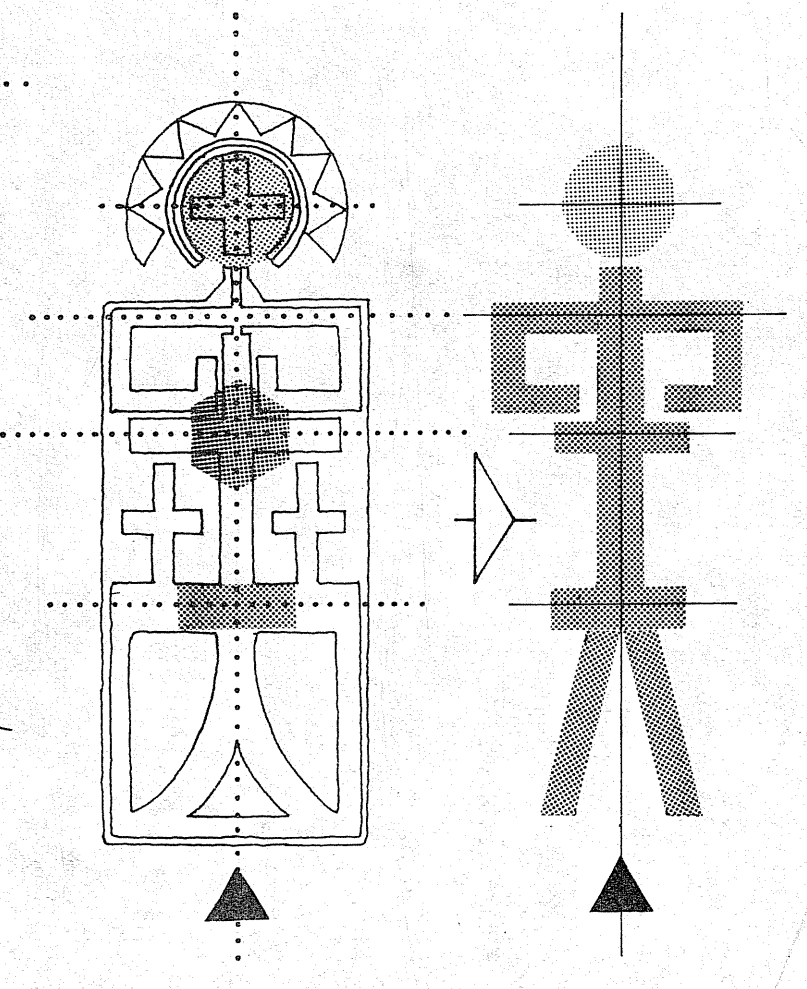

Вировац
• Ваљево

1994

Бојан Јовановић

Несвесно зло

У појави урицања у лесковачком крају

За разлику од свесне злонамерности изражене, између осталог, и бројним облицима тзв. негативне, црне магије вршене првенствено у циљу наношења штете другом лицу[1], у нашој традицији постоји и знање о несвесном злу, злонамерности која се зачиње у мотивационој равни изван рационалних и свесних тежњи. Моћ тог несвесног негативитета открива се и у свесно планираној и рационално вршеној злонамерности. Већ и површна анализа ритуалне праксе испољавања зла према другом показује примарност и изражајност свесних и жељених намера. Међутим, сваки магијски ритуал као спој рационалних намера и нерационалних средстава открива и сву непримереност и ирелевантност средстава употребљених у циљу чињења зла. Наиме, са становишта тих рационалних тежњи, ритуални елементи су у сенци примарне моћи жеље. Имајући у виду и сам ефекат, моћ намере остварује се свесним, али и несвесним деловањем које чини неважним и сам ритуал. Спонтано и природно испољавање тог негативитета препознајемо у рационално неконтролисаним поступцима. Једна од тих појава веровање у зле очи, односно урицање, веома раширено у нашем народу[2], присутно је и у народној традицији лесковачког краја[3].

Према резултатима досадашњих проучавања, највећи број урицања у нашем народу је несвесне природе[4]. Урицање и деловање злог погледа није плод свесних намера, већ се чини првенствено из неких дубљих и рационално несхватљивих мотива. Деловање злог погледа, односно урока, везано је за различите узроке. Иако се најчешће помињу чудне, урокљиве очи, урицање се постиже и речима: хваљењем и чуђењем лепоти, узрасту и напретку[5]. Уколико су похвале неумереније утолико је и опасност од урицања већа. Зато су зле очи првенствено симбол негативног менталног деловања које се јасно исказује последицама које су повод предузимању одговарајућих контрамера. На основу непосредног сазнајног искуства моћ тог негативног утицаја се настојала ограничити, спречити или отклонити. Традиционално знање створило је ефикасне начине заштите и ритуалне терапије од последица испољеног несвесног негативитета. Ово деловање открива, заправо, тамну страну људске природе[6] која своју моћ и супериорност исказује како над човековим знањем, тако и над његовим намерама и жељама.

Изван свесних намера и жеља

Примери несвесног зла изражени у урицању, деловању „злог погледа" не могу се, заправо, разумети без адекватног увида у његову реалну мотивисаност. Тај увид се стиче уколико завиримо дубље у саму човекову природу ослобађајући се предрасуда о његовој задатој доброти. Некритичка схватања о човеку као првенствено добром и злу несклоном бићу добила су у европској култури и размере мита о припадницима тзв. примитивних култура[7]. Међутим, човек није само свесно и рационално биће, а његова природа добра. Анализа мотивационих фактора који битно утичу на људско понашање открива да осим свесних намера постоје и несвесне тежње које свој негативитет исказују и екстремном ирационалном деструкцијом[8]. Деструктивне и самодеструктивне тежње обзнањују и могућност човековог краја, односно немогућности човека. Поништавање које не долази изван, већ из нас самих показује да је и наш крај реалнији као потврда наших представа о крају без алтернативе. Суочавање са непријатном реалношћу само употпуњује слику о човеку која се показује знатно широм од за њу припремљеног идеализованог рама. Зато уколико свесна злонамерност сенчи идеализовану представу о нама, онда

несвесно зло даје тој представи дубљу перспективу и реалнију песимистичку визију.

Еурипидово запажање „да спознаја, не утиче на људе да чине зло“[9] показује сву немоћ и крхкост људског знања пред силом која утиче да, како вели апостол Павле, „Не чиним добро које хоћу, већ чиним зло које не желим“[10]. Учињено по сили греха који је у нама, нежељено зло нас удаљава од жељеног добра. Заведени најбољим намерама и одведени у грех, ми се, у ствари, и не суочавамо на реалан начин са драмом избора. Лакомисленост и безбрижност само дају сјај добрим намерама којима је поплочан пут у пакао.

Сагледан у координатама зла, човек је медиј испољавања свог негативитета, јер независно од свог знања о разлици добра и зла и независно од својих намера да чини добро, он ипак чини зло које не жели. Речи којима се изражавају социјално пожељне намере, неусаглашене су са стварним намерама појединаца чија је декларативна добронамерност неутемељена у његовој вољи. Такав однос појединца према себи, другима и према свету показује, заправо, условљеност његовог понашања и намера дубоким и непознатим слојевима његовог бића.

Тумачена бинарним опозитним моделом, та слојевитост је религијски представљана постојањем два међусобно супротна душевна ентитета[11]. Међутим, одговор на питање да ли је човек поприште супротних сила од којих га једна уздиже у свечовека, док га друга срозава у нечовека налази се изван постављене дихотомије. Наиме, могућност међусобног преображаја ових сила указује на њихов заједнички духовни извор и постојање јединствене душевне енергије. Одређене препреке и ускраћеност реализовања животне енергије имају релативно негативно значење, јер утицај лимитирајућих фактора, често пресудан у претварању ове енергије у агресивност и деструктивност, представља и велики стимуланс за њихово превазилажење.

Психична нужност

Иако је осећај немоћи и угрожености снажан мотив преображаја животне и егзистенцијалне ситуације у нови осећај реалне духовне моћи, препрека да се учини добро које се жели јавља се у виду чињења зла које се не жели. Намера да се нешто учини је релативна, јер дубљи слој мотивације представља детерминанту деловања. Иза нашег рационалног хтења, јавља се моћ много јаче и реалније воље[12]. Чинећи оно супротно од намераваног, зло које не желимо, откривамо колико је снажно оно наше друго дубинско „ја“. Утврђујући непосредну материјалну основу свести и психичког живота, савремена истраживања су показала да је човекова способност за интелигентне, разумске и логичке операције плод новијег дела његовог мозга који га и разликује од животиња. Међутим, упоредо са тим развијенијим делом, човека одликује и старији, архаичнији део мозга, ближи животињском, у коме је центар његових емоција и инстинкта. Старији део мозга изван је контроле оног новијег, развијенијег, а његова активност показује заправо димензију човекове застарелости[13]. Анимално и варварско у човеку није превазиђено вишим, савршенијим формама културе. Независни и рационално неконтролисани импулси архаичног дела мозга омогућавају парадокс да се чини оно што се не жели, а да оно жељено остане изван могућности чињења. Разум је немоћан да у одређеним ситуацијама надвлада агресивне и самодеструктивне човекове тежње. Некохерентност у мишљењу и понашању може се, дакле, разумети као последица активности два дијаметрално различита и међусобно независна слоја човекове менталности. Истовремено присуство старијих и млађих менталних форми исказује се базичном синкретистичком структуром као детерминантом амбивалентног односа према свету. Тај однос показује да се потреба да се учини добро исказује и својом супротношћу, ослобађањем негативитета у злонамерности. Упознати тамну страну људске природе значи стећи увид у ирационално и разумети природу нерационалних поступака. Знање о томе шта ваља чинити не утиче пресудно на дубље и старије менталне активности, па зато све што се зна не значи и да је спознато. Неспознато показује сву немоћ знања и могућност понављања зла које пружа одговор на питање зашто се и поуке историје често лако заборављају, а знање о прошлом не делује превентивно од понављања истих грешака и трагедија.

На таквом сазнању зла заснива се и одговор према његовом узроку које се најпре настоји спречити, а затим и отклонити. Чојство као одбрана других од себе[14] и својих деструктивних намера важно је исто као и јунаштво којим се штитимо од злонамерности других. Уко-

лико је чојство вид свесне заштите других од себе, обуздавање сопственог зла према другом, онда је ритуална превентива од урицања, изражена у познатом поступку пљувања након хваљења[15], начин заштите других од сопствених несвесне злонамерности.

Трагови негативног деловања воде до терапије бајања као традиционалног начина отклањања негативних утицаја[16]. као што је узрок зла, несвестан, ирационалан, тако се и лечење од негативног утицаја одвија у равни несвесног. Терапијски ритуал почиње тако што се уречено дете најпре лизне по челу и попљује, а затим му се баје, односно изговара, нечујно, шапатом, мрмљањем карактеристичан текст: „Црна крава, црно теле отелила, сама га отелила и сама га излизала, само се задојило, сама га урочила, сама му уроци растурила“[17]. Истоветни текст се затим изговара још три пута само што се уместо краве и телета помињу кобила и ждребе, коза и јаре, овца и јагње. Текст се завршава претњом узрочнику зла „уколико је женско виме да му пукне, уколико је мушко очи да му пукну“. Ритуал се понавља и до девет пута, а током бајања загрејаном кацијом се маше изнад болесникове главе[18]. Као и у другим ритуалним поступцима[19] зло, оличено у уроку се настоји одстранити, истерати из тела. Наиме, као што је деловање урока имало за последицу болест и промену у организму, тако је и растурање болести мотивисано враћањем из болести.

Процес излечења почиње ритуалом усмереним ка извођењу оболелог из актуелних невоља и увођења у здраво стање. Ритуал је формални, допунски беочуг којим се оболели одваја од болесног стања, па је и његов садржај ирелевантан у односу на сам чин вршене радње која би требало да допринесе излечењу. У том формалном контексту веома је важан ритуални поступак зевања који прати мрмљање, односно изговарање басме. Његово основно значење је везано за наговештај потребе за сном. Зевање означава слабљење свесних, рационалних снага пред оним другим несвесним, нерационалним. Зевање у ритуалу има управо ту функцију, успављивања свесног и рационалног и покретање сила несвесног. Уколико је деловање урока довело до обољења, физичке малаксалости, главобоље, онда је потребно управо у равни његове несвесне конституције и извршити његово растурање. Основна порука текста басме везана је за несвесно, нехатно зло. Црна крава која доноси на свет свој пород, брине о њему, али га из непажње или превелике бриге доводи у животну опасност. Добро које се жели исказује се злом које се чини. Међутим, за унутрашњи узрок болести лек се и не налази споља. У дародавцу живота који га је угрозио налази се и његов спасилац. Као што је болест изведена из здравог стања тако је и у узрочнику обољења лек. Лековитост је заправо у нама самима у дубинама нашег несвесног које је и било угрожено.

Овај архајски, односно традиционални начин отклањања зла показује да оно није ентитет који постоји изван интегралног животног тока, већ је његов саставни део обележен само супротним предзнаком. Уколико је у том животном току дошло до поремећаја, и привременог преовладавања негативитета, онда је ритуал начин да се у равни симболичке размене промене знаци елементима, односно елементи замене места. Зло је у том ритуалном процесу препознато као елеменат непрозирног, сенка која је заклонила само биће, запретивши му затамњењем. Зато је и покренут ритуални механизам успављивања свесног које је и одржавало значење оболелог, и чије је потпуно оспоравање и преименовање завршено признавањем другачијег стања. Преокретања зла у добро, односно болести у здравље, указује још једном о важности оних дубљих слојева нашег бића, живота и света о којима имамо често површне представе чију погрешност и илузорност настоји да потврди наша свест и рационалност.

Напомене

1. Б. Јовановић, Магија српских обреда, Нови Сад, 1993, 158—159; Б. Јовановић, „Магијско изазивање и спречавање смрти“, Српски књижевни гласник, бр. 4, Београд, 1992, 128—130; Б. Јовановић, „Борба демона“, Лесковачки зборник, књ. XXXII, Лесковац, 1993.
2. Т. Борђевић, Зле очи у веровању Јужних Словена, Београд, 1985.
3. Д. Борђевић, Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, СЕЗБ књ. LXX, Београд, 1958, 575.
4. Т. Борђевић, ибид., 28.
5. Ибид., 63—64.
6. Упор: Тамна страна људске природе, прир. Б. Јовановић, Београд, 1992.
7. О настанку мита о добром дивљаку у делу Б. Кокјаре, Историја фолклора у Европи I, Београд, 1984, 19—38, 95—109.
8. Е. Фром, Анатомија људске деструктивности II, Загреб, 1980, 97—98.
9. Еурипид, Драме, књ. II, Загреб, 1920, 238.
10. Апостол Павле, Посланица Римљанима, 7, 19.

11. Дуалистичка митологија о добрим и злим духовима долази са Истока и утиче на формирање веровања о човековој условљености својим добрим и лошим анђелом. О томе: Волтер, Филозофски речник, Нови Сад, 1973, 27. „Сваки човек", — вели се у Талмуду — „носи у себи доброг и злог анђела". Зли анђео се замишља или као мува са дугим репом која седи на човековом срцу или као пшенично зрно. Сматрајући да човек има две душе, Гете је истицао да га једна од њих вуче ка небу, а друга ка земљи.

12. К. Вилсон, Мистерије I, Београд, 1983, 279—281.

13. Г. Андерс, Застарелост човека Београд, 1985, 412—414.

14. М. Миљанов, Примери чојства и јуначтва, Титоград, 1967.

15. Т. Борђевић, ибид., 176—177.

16. Т. Борђевић, ибид, 328—332.; Д. Борђевић, ибид., 575.

17. Д. Борђевић, ибид.

18. Ибид.

19. Ибид., Изговарање басме „Очи откла пам, уроци заклапам, какав год дошеја такву му каву давали. Ће пије па ће си иде", прати ритуал посипања болесника вином на ђубрету. Вино се припрема тако што се узме из три куће, из три чаше. Две удовице ставе у то вино по три жара, а трећа кроз решето посипа овим вином болесника и трипут изговара басму.

Dr Bojan Jovanović

UNCONSCIOUS EVIL

in the phenomenon of bewitching in the region of Leskovac

If we discuss about a man from the aspect of evil we can say that he is a medium for expressing his negativity. Despite his awareness of the difference between good and evil and despite his intentions to do good he still does evil he does not want to. The selfgoverned and uncontrolled impulses of the archaic part of the human brain make possible the existance of the paradox of doing what one does not want to do and that what is desirable is not possible of achieveng. This unconscious wrongdoing can be traced first in the therapy of bewitching as the traditional way of eliminating magic spells upon other people.

061.237 (497.11) (091)

Др Живан Стојковић

Лесковачка омладинска певачка дружина „Братство“ од оснивања до 1936.

За непуну деценију после ослобођења од Турака у самосталној Србији умногоме се изменио друштвено-политички, привредни, па и културни живот. У Лесковцу се истовремено када је 1884. започела да ради прва текстилна фабрика огласила и прва певачка дружина „Бранко“, као радничка уметничка група која је имала и свој хор. У Власотинцу је 1897. основано Певачко друштво „Његош“, а у лесковачкој Гимназији, која је започела рад 1879, постојао је ђачки хор под руководством Ивана Татаркина. Почетком XX века (1911.) Лесковац је добио и певачку дружину „Братство“, а 1932. и треће певачко друштво — „Бинички“. Врло успешно радничко културно-уметничко друштво „Абрашевић“ и хорови по удружењима и школама употпуњују слику богатог културног живота у Лесковцу крајем XIX и у првој половини XX века.

Омладинска певачка дружина „Братство“ основана је 1911, а њен први хоровођа био је судија лесковачког Првостепеног суда Чедомир Стојановић, који је за руковођење хором добијао месечни хонорар, као и један проценат за сваки наступ хора на пратњама, парастосима, венчањима или концертима. Наравно, хонорар му није следовао када хор наступа бесплатно. Дружина је бесплатно користила просторије Еснафског дома Трговачко-терзијско-абаџијског еснафа у Лесковцу, а штампала је и своја Правила. Председник Управног одбора био је Михајло Игњатовић свештеник. Прва евидентирана забава ове Дружине одржана је на Божић, 7. јануара 1912. у гостионици „Круна“. Задовољан радом Певачке дружине „Братство“, Занатлијски еснаф је управо у то време предложио да она промени име и зове се Занатлијска дружина. Како о томе није могао да одлучује Управни одбор, морали су да чекају годишњу скупштину, на којој је, такође, требало расправљати о смањењу чланарине за сиромашне редовне чланове Дружине. После једног одлагања, фебруара, због малог броја присутних, прва редовна годишња скупштина одржана је 11. марта 1912, што наводи на закључак да је Дружина основана фебруара 1911. године. На овој скупштини није прихваћен предлог Занатског еснафа о промени имена. За председника Управног одбора поново је изабран Михајло Игњатовић. Већ крајем наредног месеца одржана је (22. априла 1912.) забава, за коју су биле штампане и позивнице. За обележавање своје славе, на први дан Духова Певачка дружина „Братство“ припремила је концерт, који је због лошег времена одржан 10. јуна и то у парку код Стрелишта. Концерт је био врло добро посећен, а успешни наступи Дружине допринели су њеној популарности па је почео прилив нових чланова, тако да није било седнице Управног одбора а да се није решавало о молбама за пријем. Уследили су и позиви за обележавање појединих прослава. Први је био од Занатлијског еснафа који је молио да Дружина наступи приликом обележавања његове славе 24. јуна, што је било и прихваћено. Наравно, избор песама препуштао се хоровођи. Поред других манифестација, годишњица ослобођења Лесковца од Турака 11. децембра 1913. обележена је и богуслужењем у цркви коме су присуствовали и представници Дружине „Братство“. Поводом те годишњице Дружина је организовала забаву 26. децембра. На забавама је остваривала и приходе, али је имала и чланове добротворе који су давали прилоге. Међутим, најважнији статус имали су утемељивачи Дружине, а затим и редовни чланови који су плаћали месечну чланарину. За зближавање својих чланo-

ва Управни одбор је пре годишње скупштине 1914. организовао такозвано друштвено вече (вечеринку).

У време балканских ратова редовна годишња скупштина Дружине није могла да се одржи, па је годишња скупштина 23. фебруара 1914. важила и за 1913. годину. На скупштини је одлучено да се убудуће од чланова не наплаћује чланарина већ да се при упису нових чланова наплаћује само уписнина. Сви дотадашњи чланови Дружине проглашени су почасним члановима и издате су им дипломе. Изабран је, такође, нови Управни одбор који је имао 15 чланова и чији је председник поново био Михајло Игњатовић, потпредседник Чеда Стојановић, судија, и секретар Душан Станковић, трговац. Изабран је и Надзорни одбор од пет чланова. Већ позната Лесковачка омладинска певачка дружина „Братство" добила је молбу из Скопља да организује добротворни концерт за изградњу Скопског народног позоришта, које је изгорело. Пошто је исти захтев добило и певачко друштво „Бранко", најпре је предложено да се концерт организује заједно, али је затим уследио само прилог дружине „Братство", који је прикључен приходу који је остварен после концерта Дружине „Бранко".

Желећи да буде што боље опремљена, Дружина је тражила и добила одобрење од Министарства финансија да је ослободи плаћања царине приликом куповине хармонијума у Немачкој. Слава Дружине 1914. прослављена је у кафани Тодора Цакића 25. маја. Последња седница Управног одбора пред почетак Првог светског рата одржана је 25. јуна 1914. За време рата рад Дружине је прекинут.

Прва седница Управног одбора након завршетка рата одржана је 9. марта 1919, а присуствовало је шест чланова. Председавао је потпредседник Чеда Стојановић. Закључено је да се почне са пријемом и женских чланова, како би могао бити формиран мешовити хор, као и да се што хитније одржи годишња скупштина. Међутим, свој рад Дружина је наставила, у ствари, половином фебруара, поново са хоровођом Чедом Стојановићем. Управни одбор је поднео захтев Општинском суду за накнаду за упропашћене ствари од стране непријатеља за време окупације.

На првој годишњој скупштини после рата, 16. марта 1919, најпре је одата пошта погинулим члановима Дружине (Михајло Игњатовић, свештеник и председник, Христа Станковић, Душан Коцић, Душан Цекић, Јован Ристић, Милан Марјановић, Петар Кржалић и поднаредник Антоније Катанић). Затим су усвојена нова Правила и изабрани Управни и Надзорни одбор. Председник Управног одбора био је Алекса Томић, трговац, а хоровођа и даље Чеда Стојановић. Од Певачког друштва „Невен" у Новом Саду затражене су партитуре, а купљен је и један пулт за ноте. Мушки хор је наставио да наступа на сахранама, парастосима и венчањима. Убрзо је организована и прва послератна забава, априла 1919, као и забава у корист Удружења ратника (13. априла 1919). Одмах након тога уследио је позив Друштва Црвеног крста да Дружина „Братство" организује забаву поводом Ђурђевдана, што је и прихваћено. Забава је врло успешно организована 4. маја, а два дана касније, на Ђурђевдан, прослављен је и обележен српски обичај Ђурђевдански уранак.

Увежбавање мешовитог хора увелико је било у току и одвијало се у школским просторијама. Припреме су вршене за обележавање славе Дружине. За своје чланове Дружина је почела да организује и излете, а један од првих био је до Рударске цркве, када су чланови Дружине повели и своје породице. Велика пажња посвећена је организовању прославе прве послератне славе Дружине, након пресељења уочи Свете Тројице (7. јуна 1919), у Еснафски дом. Но како је Дом био за време рата доста оштећен са великим одушевљењем се приступило његовој брзој обнови, уз помоћ Лесковачког електричног друштва и неких донатора. Сала Дома је била украшена ћилимовима и цвећем, а чланови Дружине су настојали да прослава њихове славе буде свечанија од свих осталих. Уочи славе хор је певао за време богослужења у цркви, а затим је у просторијама Дома пресечен колач. Присуствовали су сви виђенији грађани Лесковца, а сутрадан, на дан славе, првог дана празника Св. Тројице, весеље је трајало од раног јутра до вечери. Другог дана празника чланови Дружине учествовали су у ношењу литија и мешовити хор је певао црквене песме.

Велика пажња посвећена је прослави Видовдана (28. јуни), поводом обележавања Косовске битке. Као помен погинулим борцима мешовити хор „Братства" извео је „Мокрањчево опело", а поподне на концерту у светоилијском парку певао је „Народну химну" и „Дођи ми дођи", а мушки хор је извео песму „Пе-

вајмо браћо". Химну је мешовити хор певао заједно са удруженим хором Друштва „Нова слобода" и хором Гимназије, а дириговао је Чеда Стојановић. Женски део „Братства" био је одевен у српску народну ношњу. Већ 7. јула 1919, на Ивандан, „Братство" је организовало први летњи концерт у башти хотела „Плуг". Прихвативши захтев начелника лесковачког среза, „Братство" је учествовало и на прослави Петровдана (12. јула) ради сакупљања прилога за инвалиде. Најпре је организована свечана поворка, а увече забава на којој је мешовити хор певао химну, а мушки песму „Ситна киша". Обележавајући скоро све верске празнике, „Братство" је други летњи концерт извело 28. августа, на празник Св. Госпођине.

Крајем ове године извршен је поновни упис свих старих чланова, као и пријем нових. Водило се рачуна о стварним склоностима и, пре свега, о квалитету гласа. Дисциплини чланова, не само на пробама већ и у редовном похађању седница, поклањана је видна пажња. Тако је важила одлука да сваки члан који има три неоправдана изостанка са проба буде искључен из Дружине.

Уз учешће „Братства" обележени су божићни празници и 1920. године, а постигнут је договор да Дружина наступа у цркви Св. Илије одређених дана уз надокнаду. Такође, договорен је наступ „Братства" приликом помена свим умрлим и изгинулим члановима, у Саборној цркви, 1. фебруара.

На годишњој скупштини 22. фебруара 1920. председник новог Управног одбора постао је Алекса Томић, трговац, а потпредседник поново Чеда Стојановић. А затим је настављено са уобичајеним активностима и наступима за време верских празника. Било је тада и појединачних захтева да „Братство" наступа и на свадбеним весељима, што је и прихватано. Свечано је обележен Ђурђевдански уранак и приређена забава за Ђурђевдан, 6. маја 1920. Интересантан је захтев Удружења лесковачких муслимана да „Братство" наступи на дан Духова на њиховој забави. Захтев, међутим, није прихваћен због тога што је „Братство" управо тога дана, 30. маја, обележавало своју славу. Свечаније него ранијих година „Братство" је најпре певало на јутарњој служби у Саборној цркви, а затим на вечерњој. Свему овоме, па и свећењу воде и сечењу колача, присуствовао је велики број угледних грађана. Интересантно је да је бацана коцка за сечење колача, па је те године поново извукла Јулка Петровић. Домаћин славе био је Стојан Николић, председник лесковачке општине. Како је „Братство" уживало велику наклоност познатог лесковачког индустријалца Сотира Илића, који је својим прилозима постао велики добротвор Дружине, он је одређен за домаћина славе наредне године. Овакво интересовање натерало је Управни одбор „Братства" да промени висину улога, па су се утемељивачима сматрали они који плате 150, добротворима 200, а великим добротворима 500 динара.

Поред уобичајених наступа поводом разних празника „Братство" је наставило да учествује и на добротворним забавама. Тако је наступило и на забави (7. октобра) поводом изградње општинског купатила. Ове године „Братство" је одлучило да има и своју заставу, па је био расписан и конкурс за њено решење симболима који би представљали Дружину.

Почетком јануара 1921. велики добротвор „Братства" постао је и Ђорђе Ђорђевић — Кукар, трговац. После дужих припрема, коначно је донета одлука и о изгледу дипломе Дружине. Узето је решење дипломе коју је имала Пожаревачка трговачка певачка дружина, са извесним изменама, тако што се гуслар помера на друго место, а „Братство" се представља укрштеним рукама.

На годишњој скупштини 6. фебруара 1921. измењен је састав Управног одбора. Председник је постао Чеда Стојановић, а потпредседник Милан Костадиновић, трговац. Истовремено, за дугогодишњи рад Чеда Стојановић је уврштен у ред почасних чланова Дружине. Нешто касније, међутим, он је морао да оде у Лебане јер је постао председник суда среза јабланичког, па је за хоровођу, на његов предлог, од 1. априла 1921. постављен Димитрије Димитријевић, учитељ. И у овој години није се одступало од устаљених наступа и организовања концерата, на Ђурђевдан, при прослави славе Дружине и за време божићних празника почетком наредне године. Такве забаве су коришћене и за уписивање нових добротвора и великих добротвора, чији се број стално повећавао. Почетком фебруара коначно је усвојена скица дипломе Дружине и наручено је 200 комада. Дужност званичног хоровође и даље је обављао Чеда Стојановић, коме је почетком 1922. повећана плата, и проценат од забава, као и надокнада од сваког наступа хора. На скупштини која је одржана

5. марта 1922. за почасне чланове су изабрани Дамаскин Граданички, наставник Богословије Св. Сава и Димитрије Димитријевић. Одржавајући обичаје организовања излета, Дружина је крајем априла 1922. организовала излет до Сурдулице. Да би ти излети били што чешћи, „Братство" је тражило од Министарства саобраћаја повластице за путовања до Владичиног Хана, Сурдулице, Врања и Скопља, што је Министарство и одобрило. У то време изведен је излет и до Власотинца, а нешто касније и до Врањске Бање у којој је организован и концерт. После сваког излета или концерта држана је седница Управног одбора на којој су подношени извештаји о финансијама. Средином августа 1922. Чеда Стојановић је најавио да више не може да врши дужност хоровође, па су пробе хора привремено обустављене. Но убрзо је нађено решење јер је дужност хоровође прихватио Мирко Павловић, свештеник, и то без надокнаде. Истовремено, упућен је позив новим члановима, али је хор и поред тога био спреман за наступе на концертима. Тако је приређена уобичајена забава за други дан Божића 1923. године. Био је организован и свечани дочек православне нове године у локалу Луке Јовановића, члана Управног одбора. Са колико се озбиљности приступало организовању оваквих забава показује пример кажњавања појединих чланова за које се оценило да им понашање није било добро. Тако је из Дружине био искључен Ђорђе Јовановић, а Глигорију Вељковићу, члану Управног одбора, и Воји Јовановићу, члану Надзорног одбора, одузето је право гласа на предстојећој скупштини. Нешто касније и они су искључени из Дружине.

И на годишњој скупштини, одржаној 12. фебруара 1923, за председника Дружине је биран Чеда Стојановић, а одмах затим извршено је и уобичајено конституисање Управног одбора. Убрзо је одлучено да и хоровођа Мирко Павловић буде плаћен. Такође, био је исплаћиван и хонорар члановима хора који су наступали на венчањима, сахранама или парастосима. Маја 1923, одлучено је да Дружина добије и своју значку, а и да се Одбору за подизање нове цркве у Лесковцу приложи 500 динара из касе Дружине. Поред већ устаљених концерата и наступа, као и обележавања славе Дружине, организован је поново врло успели концерт у Врањској бањи, 5. августа 1923. У Лесковцу је крајем септембра одржан концерт код хотела „Круна", а одмах затим 22 члана „Братства", на челу са хоровођом, учествовала су на манифестацији Мокрањчеви дани у Београду, и извели другу руковет. „Братство" је имало и честе наступе у Лесковцу. Тако је поводом посете епископа нишког Доситеја мешовити хор Дружине певао 23. фебруара на дочеку у цркви. После служења архијерејске службе у Саборној цркви и одржаног предавања у лесковачкој Реалци, на поподневном духовном концерту наступили су заједно Певачка дружина „Бранко", гимназијски хор и оркестар, Дружина „Братство", као и млади соколци.

После дужег периода извршене су промене у руковођењу „Братством". На годишњој скупштини 2. марта 1924. дотадашњи председник Чеда Стојановић дао је оставку, па је за новог председника изабран Влада Антоновић, а за потпредседника Михајло Тасић, свештеник. Програмска оријентација да се организују концерти поводом важних црквених празника, као и у околним местима, остала је неизмењена. Чланови Дружине „Братство" посећивали су и концерте других дружина, а за оне који нису могли да плате улазнице плаћала је Дружина. Тако су скоро сви чланови „Братства" присуствовали концерту Друштва „Обилић". При том, Управа је настојала да чланови Дружине буду препознавани и по значкама које су носили у оваквим приликама, па и на својим концертима. Истовремено, одобравала је и ширење делатности. Хоровођа је добио дозволу да припрема хор инвалида у просторијама Дружине. Ове године концерт „Братство" организован је на други дан Ускрса. Ђурђевдански уранак је обележен у селу Рудару, уз учешће блех музике, са доста јела и пића. За прославу славе Дружине штампани су плакати преко којих су грађани били обавештени да ће се прослава одржати у Занатском дому. Плакати су штампани и за концерт у Лебану који је одржан у уобичајеном термину на други дан Духова. Превоз до Лебана обезбедила је војска.

У настојању да се прилагоди новонасталим приликама, Дружина „Братство" је на годишњој скупштини 15. марта 1925. извршила допуну Правила одредивши нове цене за наступе мешовитог и мушког хора на погребима, парастосима и венчањима и одобравајући попуст за своје чланове, посебно утемељиваче, добротворе и велике добротворе. За редовног члана који је најмање једну годину у Дружини све те услуге су биле бесплат-

не. Међутим, ради очувања дисциплине и реда, уведене су и казне: опомена, укор и искључење. За чланство после три месеца издавала се диплома. Предвиђено је, такође, да Дружина добије и музички одсек чији је задатак био да успоставља везе са другим музичким друштвима. Нова Правила потврдио је и срески начелник и била су штампана у 500 примерака. Председник Управног одбора и даље је био Владимир Антоновић. Ради што боље контроле при одржавању проба, три пута недељно дежурали су чланови Управног одбора. Нова Правила су почела убрзо и да се примењују јер су изречене казне опомене неким члановима који нису редовно долазили на пробе.

Током целе прве половине 1925. вршене су припреме за добијање заставе и за њено освећење на дан славе Дружине. Међутим, како је све то каснило за уобичајено обележавање славе на празник Духова, одложено је освећење за 21. септембар 1925. Управо у то време дотадашњи хоровођа добио је премештај за Битољ, па се појавио проблем налажења новог. Његов предлог да хор води Мирко Божић није прихваћен, па је предложено да се у Гимназији постави наставник који би водио и хор Дружине, што је требало тражити од Министарства просвете. До налажења решења хор је прихватио Бошко Јовановић, члан Дружине, али само за пратње, парстосе и венчања. Због овакве ситуације Дружина није могла да гостује у Власотинцу приликом освећења заставе певачке дружине „Његош", већ је послала само своја три представника. Из истих разлога и припреме за одржавање забаве на други дан Божића биле су отежане. Дружина је морала одбити и молбу Спортског клуба „Момчило" да учествује на његовој забави. Зато је закључено да се за хоровођу понуди Иван Татаркин, како би припреме за божићне празнике биле обављене. У томе се и успело и забава је била добро организована. Међутим, није се могло извршити освећење заставе у предвиђеном року. Након концерта за божићне празнике, 25. јануара 1926, хоровођа Дружине „Братство" постао је Иван Татаркин.

Скоро целу прву половину 1926. године Управа Дружине је посветила детаљним приремама за освећење заставе на дан славе „Братства". У међувремену је одржана редовна годишња скупштина 28. марта 1926. која је поново за председника Управног одбора изабрала Владимира Антоновића. Извршене су и делимичне измене појединих чланова Правила Дружине. Поред уобичајеног концерта на други дан Ускрса и Ђурђевданског уранка, вођени су разговори са Спортским клубом „Јосиф" да им уступи терен за приређивање ватромета на дан славе. Такође, наговештено је хотелијерима да ће бити ангажоване собе за смештај гостију. На дан Духова започела је велика прослава. Код железничке станице су направљене две капије за дочек гостију за шта је био задужен посебан Одбор. Направљена је трибина на главној пијаци и приређен концерт, затим кермес и најзад ватромет на игралишту Спортског клуба „Јосиф". За време свих тих свечаности продаване су значке Дружине. Примењен је и обичај закуцавања спомен ексера уз давање одређеног прилога. Најсвечанији чин био је освећење заставе, за шта је одређен и заставник. У вечерњим часовима приређена је бакљада. На банкету на други дан Духова у кафани „Париз" било је 150 гостију, а присуствовали су и поједини чланови Соколског друштва.

Након тога, одржана је, крајем јула 1926, ванредна скупштина на којој је поново за председника изабран Владимир Антоновић, председник Првостепеног суда. На конститутивној седници Управног одбора ранији хоровођа „Братства" Мирко Павловић, предао је Дружини 1.000 динара као дар Певачког друштва „Мокрањац" из Битоља, коме је сада он био хоровођа. Тада је дошло до промене и у „Братству". Нови хоровођа постао је Евгеније Серафимовић, па како је требало тек да упозна хор и да са њим вежба, Дружина није могла да прихвати молбу Удружења резервних официра и ратника да са неколико песама учествује на њиховом концерту. За то време настављена је традиција зближавања чланова Дружине организовањем такозваних вечеринки којима су присуствовали и почасни чланови, утемељивачи и добротвори са породицама. У овој години таква забава одржана је 21. септембра у хотелу „Плуг". Међутим, компликације у вези са хоровођом су настављене. Управни одбор је закључио да Евгеније Серафимовић није погодан за обављање ове дужности, па је замољен Иван Татаркин да ради са хором до коначног решења.

Средином новембра 1926, на позив Јужнословенског савеза, Управни одбор је одлучио да „Братство" постане члан овог Савеза са улогом од 100 динара. Како се у ово време осетило често од-

суствовање чланова хора за време венчања, погреба и парастоса, закључено је, такође, да се убудуће члановима хора за овакве наступе плаћа, како би се побољшала ситуација. Што се пак тиче хоровође, расписан је конкурс. Док је то трајало, уместо уобичајеног концерта за божићне празнике 1927. одржано је такозвано „братско вече" за чланове Дружине, утемељиваче, добротворе и чланове њихових породица. После завршеног конкурса, за сталног хоровођу постављен је Петар Баковић из Сплита, са којим је закључен уговор који је предвиђао плату од 300 динара месечно, затим додатак на скупоћу 1200 динара, за сваки наступ на концерту 20% и исти проценат за наступ на венчањима, погребима и парастосима. Уколико „Братство" наступа на концертима на позив неких других установа, хоровођи се плаћа 200 динара по наступу. Обавезе хоровође биле су да сваког радног дана одржава пробе у трајању од три сата и да настоји да увек има довољно материјала за рад у певачкој школи и хору.

На годишњој скупштини 13. марта 1927. изабран је нови Управни одбор чији је председник постао Светозар Миљковић, судија Лесковачког Првостепеног суда. У настојању да се створе што бољи услови за рад Дружине, Управни одбор се обратио посланицима обласне скупштине из Ниша с предлогом да Дружина добије сталну помоћ за рад. Такође, тражено је да хоровођа за сваки наступ Дружине изнесе програм Управном одбору. Тако је за концерт за други дан Ускрса хоровођа предложио четири песме за мешовити хор, две за мушки, једну за женски, наступ соло виолине уз пратњу клавира и, најзад, четвороручно извођење једне композиције на клавиру. За концерт је клавир позајмљен од Француског клуба. Истовремено, како се средило стање у Дружини доласком новог хоровође, укинута је одлука да чланови Дружине деле новац са наступа на венчањима, погребима и парастосима, већ је сав тај приход ишао у касу Дружине. Из тих средстава организовани су излети, а један од првих је био до Прокупља. На молбу Пододбора резервних официра прихваћено је учешће хора „Братства" на концерту на други дан Духова. Такође, прихваћена је понуда позоришне управе у Лесковцу и организован заједнички концерт у хотелу „Париз", с тим што је приход подељен. После успешних наступа у Лесковцу, захваљујући добром раду новог хоровође, могло је да се размишља и о организовању једне дуже турнеје. Она је и изведена крајем јуна 1927, када је први концерт одржан у Чачку, затим у Врњачкој Бањи и најзад у Крушевцу, на Видовдан 28. јуна. Како су наишли на добар пријем Певачког друштва „Рајић" у Чачку и Певачког друштва „Обилић" у Крушевцу, на ванредној скупштини 3. јула 1927. одлучено је да ова друштва „Братство" прогласи својим почасним члановима и додели им дипломе.

Певачка дружина „Братство" учествовала је у прослави четрдесетогодишњице Певачке дружине „Бранко" у Лесковцу. Такође, суделовала је и на свечаном концерту 23. октобра 1927. поводом прославе педесетогодишњице ослобођења од Турака. Међутим, после тога су се појавиле и неке тешкоће у раду. То је најпре наговестила немогућност да „Братство" учествује на обележавању славе Занатлијског удружења, због слабе припремљености, а затим је почело често изостајање са проба хора, најпре старијих чланова. На све ово је почео да указује хоровођа, па су уследиле и опомене. То је навело председника Управног одбора да најави оставку, коју је повукао после заједничке седнице Управног и Надзорног одбора. Међутим, настала су и нове тешкоће. Хоровођа Петар Баковић се разболео, па му је Управни одбор, крајем јануара 1928, понудио нови уговор са измењеним условима, имајући у обзир његову болест, што он није прихватио. Зато је са њим раскинут уговор о вођењу хора. Но, хор није престао да наступа. На једном венчању у Саборној цркви хором је руководио Божа Јовановић. У таквим условима на годишњој скупштини 19. фебруара 1928. за председника Управног одбора изабран је инжењер Влада Поповић, по одлуци на првој седници Управног одбора расписан је конкурс за новог хоровођу. Са активностима се није престало. Одржан је редовни годишњи парастос умрлим члановима Дружине, а марта 1928. хор је учествовао на заједничком концерту са Спортским клубом „Момчило".

Како на расписани конкурс за хоровођу није било пријава, Управни одбор је одлучио да се обрати свим познатим певачким дружинама у земљи за помоћ, као и да се оглас објави и у загребачком „Музичком гласнику", па чак и једном чешком музичком листу. У ово време осећала се већа криза у раду Дружине. Нередовност на седницама Управног одбора, немогућност да се добро организу-

ју редовне пробе, као и отказивање учешћа на прослави освећења заставе Певачке дружине „Обилић“ у Крушевцу, указивали су на озбиљнију кризу. Зато су затражене и писмене изјаве појединих чланова Управног одбора и настојало се да се прилике што пре среде. Један од излаза био је и пријем нових чланова. Истовремено је крајем новембра 1928. поновљен конкурс за хоровођу у листу „Политика“ и „Музичком гласнику“. Када није успео да окупи довољан број чланова за пробе у припреми концерта за Божић, Влада Срећковић, каменорезац, поднео је оставку на чланство у „Братству“. Након тога приступио је Дружини „Миковић“ и образовао дилетантски хор. Тешкоћа је настала и у томе што је и ова Дружина радила у просторијама Занатског дома. Реагујући на овај поступак, Управни одбор је одлучио да Владу Срећковића искључи из Дружине заувек. Закључено је, такође, да рад Дружине не сме да престане, па је задатак да ради са хором добио члан Управног одбора Божидар Јовановић. Тако је Дружина учествовала на концерту поводом прославе уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, 1. децембра 1928, као и на банкету приликом Свечаног отварања новог хотела „Костић“ у Лесковцу. Заједно са Градским позориштем, успешно је организован и концерт првог дана Божића 1929. године. Дружина је са својих 20 чланова и са три песме учествовала и на светосавској забави коју је организовала школа бр. 3 1929. године. Да би се што пре стабилизовале прилике у Дружини, организована је и традиционална вечеринка за чланове, утемељиваче и добротворе. Такође, на годишњој скупштини, 3. фебруара 1929, изабран је нови Управни одбор чији је председник постао Влада Тодоровић, адвокат.

После дужег периода, коначно је крајем фебруара 1929. решено питање хоровође. Примљен је Станко Виличић из Дрниша, а до његовог доласка Дружина је морала да одбије и понуђено учешће на прослави седамдесетогодишњице Београдског певачког друштва, па је послала само своје делегате. Није могла да прихвати ни понуду Јагодинског општег грађанског друштва за организовање концерта са мешовитим хором „Коло“, јер је у понуђеном термину, крајем фебруара 1929, планирало забаву Соколско друштво из Лесковца, а у исто време је требало да гостује и Нишко позориште са својом балетском групом. Зато је тражено да они пошаљу делегате ради договора за наступ. Одржавање веза са певачким дружинама било је већ устаљено. Тако је Гостиварско певачко друштво „Војвода Мицко“ молило да му се доставе партитуре које је „Братство“ користило, као и један примерак Правила. О својим члановима Дружина је такође бринула. Зато је упутила писмо нишком епископу Доситеју молећи га да при постављању ђакона у Саборној цркви у Лесковцу има у виду Жику Поповића, који је члан Дружине.

Први концерт у новоизграђеном хотелу „Костић“ Дружина је одржала на други дан Ускрса, 6. маја 1929. године, уз веома богат програм. За концерт је штампано 600 улазница. Велику пажњу Дружина је посветила припремама за дочек Певачке дружине „Обилић“ из Крушевца, која је најпре требало да посети Лесковац јуна, али је посета учињена почетком августа 1929. У дочеку су заједно учествовали са Певачком дружином „Бранко“, а приређени концерт био је врло успешан. Почетком октобра 1929. „Братство“ је учествовало у прослави освећења заставе Певачког друштва „Мокрањац“ у Скопљу. Истовремено, учествовало је и на такмичењу које је организовао Југословенски певачки савез и постигло запажен успех, због чега је и награђен хоровођа Станко Виличић. За покривање трошкова учињених на овом такмичењу приређен је концерт, почетком новембра у Лесковцу, у хотелу „Костић“. Како је Дружина користила и даље просторије Занатлијског дома, са задовољством је прихватило позиве Занатлијског савеза да учествује на њиховим забавама. Веома је успело гостовање на занатлијској забави јануара 1930. године. Исти однос је имало и према Спортском клубу „Момчило“ са којим је организовало заједнички концерт на први дан Божића и приредбу за дочек српске нове године, и то у сали хотела „Костић“.

На XIV редовној скупштини Дружине поново је за председника Управног одбора изабран Василије Тодоровић. Да би се решило питање редовнијих средстава за плаћање хоровође, Управни одбор је организовао конференцију свих старијих и искусних чланова, као и утемељивача и добротвора, средином јуна 1930, па је питање средстава успешно решено. Афирмација Дружине „Братство“ била је већ очита, зато је и разумљиво да је њен делегат био присутан на збору делегата певачких друштава Моравске жупе ради конституисања управе у коју је и он ушао, што је било посебно

признање Дружини. То је потврђено и учешћем „Братства“ на свечаности поводом освећења Саборне цркве у Лесковцу 12. октобра 1930. године.

Почетком новембра 1930. искрсао је нови проблем. Певачка дружина „Бранко“ затражила је од „Братства“ да његов хоровођа припрема хор „Бранка“ за предстојећу забаву. Међутим, Управни одбор „Братства“ није то могао да прихвати већ је понудио да хоровођу уступи после Нове године. После дужих натезања, хоровођа Станко Виличић је одлучио да 1. децембра 1930. напусти „Братство“, па и Лесковац, истичући као разлог незадовољство што се две управе нису могле договорити око његовог ангажовања. То, међутим, и поред огорчења због оваквог поступка, није утицало на Дружину да прекине са наступима. Руковођење хором је одмах преузео Бошко Јовановић и на други дан Божића приређена је успешна забава у сали хотела „Костић“. Затим је хором руководио Живојин Поповић. Спор између „Бранка“ и „Братства“ је ипак решен повољно када је постигнут споразум да Станко Виличић од фебруара 1931. буде заједнички хоровођа и једне и друге дружине. Након тога на XV редовној годишњој скупштини за председника Управног одбора изабран је Др Велизар Пијаде. Поред уобичајеног организовања годишњег парастоса за своје умрле чланове, прихваћен је и предлог Јужнословенског певачког савеза о гостовању Мариборског збора глазбене матице после уобичајеног концерта „Братства“ на други дан Ускрса. Међутим, позив Црквене певачке дружине у Осијеку за прославу шездесетогодишњице њеног постојања, као и за такмичење певачких дружина, није могао бити прихваћен, због неспремности хора, јер је хоровођа био дуже одсутан. И кад се мислило да је питање хоровође решено, Станко Виличић је крајем августа 1931. обавестио Дружину да поново даје оставку на дужност хоровође зато што је прихватио да буде хоровођа „Бранка“ и наставник у лесковачкој Реалци. Због тога је поново расписан конкурс за хоровођу, и то за годину дана. Овом приликом јавило се више кандидата, а изабран је Александар Колаковић. Нажалост, ове промене нису омогућиле понуђено гостовање Нишког просветног друштва „Јадран“ и организовање концерта у Лесковцу. Ипак, није се одустајало од свих предвиђених концерата за време познатих празника. Од XVI редовне годишње скупштине 12. фебруара 1932. руковођење Управним одбором преузео је Василије Тодоровић.

Већ започети сукоби међу певачким дружинама довели су до нових тешкоћа. Један број редовних чланова Дружине „Братство“ понудио је оставке, што је било и прихваћено. У ствари, радило се о намерама бившег хоровође Станка Виличића да формира нову певачку дружину „Бинички“. Како је „Братство“ било члан Југословенског певачког савеза усвојило је важећи дисциплински правилник, а за његово извршење формиран је Дисциплински суд.

Успешна сарадња са певачком дружином „Југовићи“ у Прокупљу настављена је организовањем заједничког концерта, најпре на други дан Ускрса у Лесковцу, а за Ђурђевдан у Прокупљу 1932. године (2. и 6. маја). Представници „Братства“ присуствовали су конгресу певачких дружина Јужнословенског певачког савеза, 9. октобра 1932. године. Већ после тога стање у благајни Дружине било је забрињавајуће, па је отказан уговор са хоровођом, који је важио до 1. новембра. За заступника хоровође одређен је Живојин Поповић, ђакон, и опет се није одустајало од наступа у већ утврђеним терминима за време верских празника или славе Дружине. Ситуација пред одржавање годишње скупштине 1933. била је доста тешка. Прво због тога што је добар део старих чланова прешао у новоосновану дружину „Бинички“ и друго што је „Братство“ остало без хоровође. На овој годишњој скупштини за председника Управног одбора изабран је Драги Костић, сарач. Први потез новог Одбора био је придобијање нових чланова и јачање Дружине, у чему је било успеха. Затим се настојало да се не посустаје и у организовању већ традиционалних концерата и забава, као и да се редовно наступа на венчањима, сахранама и парастосима. Ипак, криза се осетила и у скромном обележавању славе Дружина, за разлику од ранијих година. На конгрес певачких дружина Јужнословенског певачког савеза у Суботици 25. јуна 1933. делегат Дружине био је Живојин Поповић. Ове године је први пут изведен и излет до Чукљеничке цркве.

Недостатак искусног хоровође осећао се у Дружини. Зато је она била приморана да се обрати бившем хоровођи Стевану Виличићу да прихвати припремање хора за црквену литургију уз одређен хонорар. Прибегавало се и другим могућностима. Тако је традиционална заба-

ва на други дан Божића 1934. организована заједно са Удружењем занатлија. На годишњој скупштини 18. фебруара 1934. поново је за председника Управног одбора изабран Драги Костић. Поред већ устаљених активности у овој години, после убиства краља Александра, одржана је комеморативна седница Управног одбора 15. октобра, на којој је одлучено да се краљ Александар посмртно упише за великог добротвора Дружине и послат је телеграм кнезу Павлу Карађорђевићу. Крајем децембра 1934. 49 чланова Дружине посетило је Опленац, као помен краљу. Скупштина 1935. одржана је такође фебруара и Драги Костић је наставио да руководи Дружином. Значајан наступ Дружине био је поводом прославе Светосавске године, када је 19. маја 1935. у Лесковцу приређена света архијерејска литургија, затим литије и поподне духовни концерт на коме је наступила са три црквене песме. Након тога уследила је посета Певачке дружине „Гусле" из Мостара, 4. јуна 1935. Том приликом је ова Дружина поклонила „Братству" књигу Алексе Шантића са посветом. И после XX редовне годишње скупштине 16. фебруара 1936. председник Управног одбора био је Драги Костић. Дружина је наставила са успешним радом придржавајући се строго одређених манифестација и настојећи да очува дуго стицани углед.

Извори:

Записници са седница Управног и Надзорног одбора, као и седница скупштина Лесковачке омладинске певачке дружине „Братство" од 12. септембра 1911. до 16. фебруара 1936. године, Историјски архив Лесковац, фонд певачке дружине.

Dr Živan Stojković

THE YOUTH SINGING COMPANY »BROTHE RHOOD« IN LESKOVAC FROM ITS FOUNDATION UNTIL 1936

After the liberation from Turks besides the great economic progress Leskovac starts to enrich its cultural life. One of the representatives of culture in those days was the singing company »Brotherhood« which was founded in 1911. This company succeeded to overcome all the troubles during many years of their work exept the break during the First World War. The author follows the work of this company from its foundation until 16 February 1936.

070 (497.11) „1938/1940“

Хранислав А. Ранић

Лист „Власина“ као извор бољег упознавања друштвено - политичког и културног живота Власотинца (1938-1940) године

Између два рата Власотинце је било среско место, административни и управни, као и просветно-културни и економски центар.

У Власотинцу је у периоду 1926-1940. године излазио лист „ВЛАСИНА“, који је престајао са излажењем и поново покретан и обнављан. То је био лист који је третирао виноградарска, пољопривредна и културно-просветна питања, као и здравствене и хигијенске прилике и друштвени живот. Финансиран је претплатама добровољним прилозима. Значај овог листа је у томе што је одсликавао и регистровао многе догађаје и друштвене појаве и живот у граду. Тако је Власотинце између два рата, као мала варош, имало и свој лист.

Први број „Власине“ појавио се 2. септембра 1926. године, а после извесног времена престало је његово излажење.

Група власотиначких интелектуалаца из Београда и интелектуалаца из Власотинца 1938. године покренула је обнављање листа „Власина“. Нови број листа „Власина“ појавио се 10. септембра 1938. године. Уредник обновљене „Власине“ био је Милутин С. Поповић, а ту дужност је обављао у 1938. години, а од двоброја 1 и 2 за 1939. годину дужност уредника је преузео Михаило В. Михајловић. Под уредништвом Милутина С. Поповића, власник листа био је Редакциони одбор, а за време уредништва Михаила В. Михајловића, власник листа била је Народна књижница и читаоница, која је била центар културно-просветног и револуционарног рада у Власотинцу у то време.

Захваљујући љубазности супруге др Сергија Димитријевића, Наде Димитријевић, стављени су ми на увид сви бројеви листа „Власине“, који су излазили од 1938. до 1940. године, сем броја 2 за 1938, броја 8 за 1939. годину и бројева 1-9 за 1940. годину. Без обзира на то што неки бројеви недостају, из оних којима располажемо можемо сагледати која је питања лист третирао и које је проблеме решавао.

Уредништво листа „Власина“ уз први број у уводнику најавило је којим проблемима ће се лист бавити. Као прво истакли су да ће лист бити објективан, знајући да штампа има велики утицај на масе и да је регулатор свакодневног живота на политичком, просветном, економском и културном пољу. „Власина“ ће, као локална штампа, да се бави питањима која су од интереса за околину, не заобилазећи политичко-просветна, здравствено-хигијенска и економска питања.

Већ у првом броју лист „Власина“ поклања велику пажњу здравствено-хигијенском васпитању народа. Срески лекар др. Сава Марковић написао је запажен чланак „Хигијенско васпитање народа“ у коме истиче да здравље појединаца представља велику вредност и основни темељ сваком напретку и благостању у једној држави и да без доброг здравственог стања народа нема напретка државе, нема моћне ни јаке државе. Па пошто је то тако, аутор чланка констатује да је наш народ у већини, и то у огромној већини, земљорадници и да здравствено стање народа није добро. Да би се то стање поправило, он сматра да је неопходно хигијенско васпитање, јер то је основ за одржавање доброг здравља. Али подизање хигијенске културе изискује претходно подизање опште културе, а о општој култури не може се говорити ако је број неписмених мушких скоро 70%, а женских можда и 90%.

Због тога се мора ићи са подизањем хигијенске културе, која би била претеча општој култури, с тим да ниво хигијенске културе мора **почети да се подиже од**оздо из села, што није лак ни брз посао.

Народу се мора пружити бар мало бесплатне поуке и нешто практично што ће он прихватити, јер није право, како истиче аутор, да се од њега само тражи, већ му треба пружити и нешто бесплатно. Пошто је село извор хране и извор живе снаге, на њега треба обратити пажњу и побољшати му услове живота хигијенским и социјалним мерама.[1]

Да би се помогло селу на разрешавању и подизању здравствене културе Жив. Радисављевић је објавио чланак „Здравствене задруге — њихов значај и улоге у народу — један пример", истичући у њему да још није нашем народу потпуно јасан значај здравствених задруга, које оне имају за здравствену културу села и народа. Још се увек мисли да су оне створене само из нужде, док се не нађе неки бољи начин којим би сељак долазио до лекарске помоћи. Али сви они који тако мисле, истиче аутор чланка, далеко су од суштине **овога питања,** далеко су од здравог схватања, којим путем треба ићи у подизању здравствене културе села. Они тај проблем сматрају као сасвим прост не схватајући да је врло сложен, каже аутор. Он даје неколико примера **како функционишу здравствене задруге,** па препоручује да здравствену задругу треба да има свако веће село или бар сваки срез по једну. Међутим, како истиче уредништво поводом овог чланка, формирање здравствених задруга није ишло лако из више разлога, а покушај од пре годину дана за њеним формирањем у Власотинцу није уродио плодом.[2]

У циљу побољшања здравствено-хигијенских услова на селу напис „Домаћичке школе" даје конкретно шта треба предузети да би се то постигло. Напис третира питање **просвећивања народних маса,** констатујући да што год је човек корачао напред, и у свом културном развитку постајао свеснији, све се више старао за што удобнији живот, и радио на томе да отклони све што штетно утиче на услове живота.

У вези са васпитањем **женске омладине** у појединим периодима историје човечанства видимо, како истиче аутор написа, да је сваки век дао нешто боље или горе за васпитање женских особа. За васпитање женске омладине аутор написа сматра да је најбоља форма преко „Домаћичких школа" и домаћичких течајева, јер ће се у њима **практично** упознати младе девојке и жене са свим врстама домаћинства, а то су: да уноси у сељачку кућу **здраве појмове о животу** и здрављу, да уводи ред у сељачко домаћинство показујући практично шта све може да учини васпитана и научена особа у дому. Јер, како истиче аутор написа, има много примера да се сељак, иако има све потребне намирнице за здраву исхрану и услове за бољи смештај, он неће да превазиђе обичаје, **говорећи да** му је отац и дед тако живео, па једе неукусну и лоше припремљену храну и спава без сламарице и најпотребнијег огртача. О чистоти дома **и да не говоримо.** Суђе се у већини случајева пере једном водом или се брише похабаном нечистом крпом. Појам хигијене је на ниском нивоу, па није чудо што преко зиме наша села прате читаве епидемије заразних болести. Пошто је жена стуб и стожер породице, како истиче аутор написа, треба је упутити у прави домаћи рад, и то преко домаћичких школа или петомесечних течајева **где стручне учитељице** практично предају кување разних јела, спремање теста, мешење хлеба, справљање зимнице, гајење живине, свилене бубе, једном речју, ученице на домаћичким течајевима практично се упознају са свима врстама **домаћег газдинстава.** Овај посао не спада само у делокруг рада учитељица већ и среског лекара, пољопривредног референта и осталих који се баве питањем унапређења живота народа у сваком погледу. Аутор написа се залаже за **отварање домаћичких течајева** у више села среза власотиначког.[3]

Овај напис је вероватно имао и одјек међу грађанством. Непосредно после његовог објављивања одржан је састанак коме су присуствовали представници већег броја удружења и на њему је одлучено да се ради на отварању домаћичке школе у Власотинцу. Тако је свесрдним залагањем свих у јесен 1939. године отворен први течај који је трајао пет месеци, а за њега се пријавио већи број него што је могло бити примљено. Управитељица ове школе била је Загорка Јовановић, а наставница Вера Поповић.[4]

Лист „Власина" покретао је веома и интересантна и животна питања. У полемици са чланком „Грађанска школа не одговара нашим приликама и потребама", ЗЈ, у неколико наставака, са мноштво конкретних чињеница, указује да је та школа неопходна Власотинцу, упозоравајући да су гимназије школе чисте тео-

рије. Оне припремају ђаке за чисту науку на универзитетима и са, њима се не може решити проблем подизања културе народа, а он ће се решити само кроз школе за широке масе, кроз грађанске и средње стручне школе. Циљ грађанских школа је да својим ученицима, поред социјалног васпитања и васпитања у духу државног народног јединства, пруже опште образовање и ученике припреме за трговинска, занатско-индустријска и пољопривредна занимања у животу, пружајући им практична знања, и да нашег ситног грађанина — трговца, занатлију, сељака оспособе за данашњу борбу у светској утакмици.

Залажући се за проширење оваквих школа, ЗЈ истиче да само захваљујући школском систему, коме је грађанској школи дато место и пуно познавање и разумевање, изградио се тип културног и просвећеног грађанина у многим европским земљама, па каже, ако ми применимо такав школски систем, васпитаваћемо омладину у духу рада и привређивања и спремићемо је за њен животни позив, јер 43 ученика гимназије, и ако заврше универзитет, неће моћи да подигну и изједначе културни ниво народа. С друге стране, сиромашни људи нису способни да издрже дуги период школовања, јер за оне који имају материјалне могућности — из грађанске школе приступ је слободан у све средње стручне школе, а из њих све више и високе школе, чињеница је да они најмање способни, у поређењу са ђацима из гимназије, показују много већу способност за практичан живот и рад, јер после свршене грађанске школе воде трговине, кафане или остају са својим родитељима на имању. У скорој будућности створиће се све веће могућности за запослење ђака из свих школа, јер оскудица није у факултетски образованим људима већ су им потребни спремни и способни људи за слободна занимања. Завршавајући полемику, З.Ј. наводи професора Недељка Дивца који каже: Гимназија сама од себе била је и биће недовољна да прими задатак школе која ће подизати општу народну културу, културу најширих маса; с тога је преко потребно обратити пажњу на школе које ће, поред опште спреме, имати и практични циљ да спремају људе слободних занимања, да подижу културно нашег ситног привредника села и града. То би се несумњиво постигло на тај начин што би се јаче развијале грађанске школе свих праваца, као и друге стручне школе за све практичне радиности.[5]

Лист „Власина“ забележио је многа збивања из друштвеног и културног живота Власотинца и ближе околине. Поред осталог, забележио је да је основано друштво за унапређење туризма „Чобанац“ с циљем да код народа створи осећање и смисао за унапређење туризма путем разних спортских приредби.[6] Потом је забележио да је стари прота власотиначки Христифор Поповић, прославио педесет година свештеничке службе на којој је присуствовао и епископ нишки г. Јован. Да је у Власотинцу одржан књижевни час. Уводну реч је дао просветар Милутин С. Поповић, а Марија Јасинска, књижевница, одржала је предавање.[7] Такође, бележи да је месни одбор Аероклуба „Наша крила“ приредио јавно предавање за народ о ваздушном рату и бојним отровима.[8]

Из листа „Власина“ видимо да је Народна књижница и читаоница, поред издавања књига, организовала и забаве. Тако је другог дана Божића и уочи Нове године приредила приредбу у хотелу „ПАЛАС“. Овим приредбама присуствовао је велики број грађана, а програм је извођен на њихово опште задовољство.[9]

У циљу пропагирања и ватрогасних идеја, Лесковачки ватрогасци приредили су забаву у Власотинцу, а Народна књижница и читаоница, захваљујући обилним посетама на приређеним забавама и матинеима, дошла је до доброг прихода, који јој је омогућио да употпуни књижни фонд са око 150 књига из савремене литературе, издања „Нолит“ и „Српске књижевне задруге“. У сали Народног дома одржана је годишња скупштина Соколског друштва и изабрана нова управа на челу са др Радулом Велашевићем и др Петром Илићем.[10]

Да би Власотинце добило модеран музички оркестар који би одговарао стварним потребама, заузимањем неколико омладинаца, основано је музичко друштво „Стеван Мокрањац“. Друштво је радило на културно-просветном подизању народа и ширењу музичке културе. На оснивачкој скупштини друштва изабран је за председника друштва Благоје Валчић, трговац.

Певачко друштво „Карађорђе“ прославило је своју славу „Сретење“ Прослави су присуствовали сви чланови, а увече су приредили забаву у Народном дому.[11]

Народна књижница и читаоница одржала је 26. фебруара 1939. године редовну годишњу скупштину којој је присуствовао приличан број редовних чланова, добротвора и утемељивача. На скупу је констатовано да је за књигу интерес појачан, нарочито код омладине. Управни одбор је изабран од омладинаца који су активно сарађивали у њеном раду, а надзорни одбор је био састављен од старијих људи који су имали велико искуство у оваквом раду. Истакнуто је да ће оваквав састав дати боље резултате, јер су то људи којима није стало до каријере и чинова, него им лежи на срцу добро свог места и краја, чије ће интересе и заступати. За председника је изабран Михаило Михајловић, а за потпредседника Чедомир Црнобарац. Истог дана власотиначко свештенство је приредило духовну академију на којој су о православљу говорили Василије Поповић и Радивоје Давинић. Поред учесника, програмски део је допуњен програмом певачког друштва „Карађорђе".[12]

Власотиначка напредна омладина, окупљена око Књижнице и читаонице, приказала је 5. марта 1939. године сеоску драму „Вода са планине". О драми и утисцима о њој „Власина" је записала да декор и сценографија, својим брижљиво погођеним укусом, изненађују. Публика је била изузетно заинтересована. Посета је била одлична.[13] На други дан Ускрса 1939. године читаоница је у заједници са музичким друштвом „Ст. Мокрањац" приредила веома пријатну забаву. Чланови Читаонице су са успехом извели недовршену комедију од Нушића „Власт", а чланови Мокрањца су приказали „Тера опозицију" од Косте Трифковића.[14]

У листу „Власина" на веома пластичан начин описано је како је текла свечаност поводом освећења споменика у селу Добром Пољу. Истакнуто је да је споменик подигнут на гробу незнаног јунака који је погинуо 1915. године. Обележје је тако уједно било и споменик изгинулим борцима из села Добро Поље и споменик том непознатом борцу, а подигли су га сами сељаци о свом трошку. Како је лепо, каже анонимни аутор написа, и племенито од потомства које се сећа својих бораца и великана који падоше за слободу и величину наше отаџбине. Види се да су и потомци достојни својих старијих, јер старији се показаше велики у борби, ти борци славне Моравске дивизије, која је била и дика и понос наше војске, а млади се показују велики у миру и не заборављају своје заслужне борце. Овакви написи треба да подстичу и данас млађе нараштаје да поштују борце минулих ратова.[15]

Крајем 1939. године „Позоришна секција" читаонице и лево оријентисани учитељи испољавају све већу активност на културном плану. Тако је 3. децембра 1939. године изведен позоришни комад „Ослобођење Косте Шљуке" у Сурдулици, а 4. децембра у Владичином Хану. Публика је била, а нарочито у Сурдулици, задовољна приказом комада, који је добро изведен, и организацијом приредбе. После успешног организовања и приређивања у Сурдулици и Владичином Хану, драма „Ослобођење Косте Шљуке" приказана је у Власотинцу, 10. децембра. У то време учитељи Бранко Павловић и Стојан Обрадовић, организовали су приредбу у селу Добровиш,[16] а у Црној Трави обновљена је читаоница. Активност читаонице сметала је владајућем режиму, па су 15. децембра 1939. године забранили одржавање приредбе у с. Градишту на којој је требало да се изведе познати комад „Пут у нови живот" од Даринке Ћосић.[17]

У двоброју 10—11 за 1940. годину „Власина" је објавила један напис који ни данас не губи своју актуелност, под насловом „О књигама". Аутор написа П. истиче да има књига којима је циљ да делују на друштво позитивно, у циљу развоја и напретка и да пред очима народа износе истину. Међутим, има и таквих књига које су намењене томе да сакрију истину од људи, да фалсификују стварност и да раде против напретка. Значи, како истиче аутор, има двојаких књига, оне које су писане за добро народа, за напредак, за стварање бољих услова рада и живота, за изграђивање народне културе, то су напредне књиге, и оних које су писане против истине и напретка, против народа, то су антинародне књиге. Поред тога, аутор наглашава да искрсавају тешкоће и препреке, како доћи до добрих књига. Високе цене, незајажљиви прохтеви за зарадом издавачких предузећа не дозвољавају им да то учине па им једина могућност остаје да се истима користе преко читаоница и библиотека.[18]

Власина као локални лист придавао је велику пажњу васпитању омладине на слободарским традицијама српског народа и у том смислу објављено је више написа, као што су: Соколство и омладина; Омладина и народна култура; Наша омладина и њени проблеми; Омладина у одбрани земље; Шта старији мисле о омладини; Омладинске приредбе; Омладина у Совјетској унији итд.

Како су ови написи излазили пре и после објављивања Другог светског рата, у њима је упућиван апел да омладина буде чврста и јединствена у одбрани народне независности и опште културе. Да буде свесна данашњих догађаја и увек спремна да у сваком моменту освајачу покаже песницу, како су то чинили њихови очеви у прошлости, и сложно му викне „Бранићемо земљу". У напису „Шта старији мисле о омладини", Богољуб Горуновић, професор, истиче: „Било је момената када је разорно дејство, међународне пропаганде узело маха у земљи и однеговало велики број дефетиста у свим друштвеним редовима. Снажно истицање омладине са паролом „Бранићемо земљу" као против акција унела је освежење у нашу мочварну средину и испунило свој васпитни задатак. Заслуга што данас тако стоје ствари припада тој идеалистичкој омладини, омладини која је спремна на највеће жртве.[19]

Лист „Власина" објавила је и неколико прилога из историјске прошлости Власотинца под насловом: Власотинце и његова прошлост и будућност; О црнотравским печалбарима; О самокову у градишту итд. У њима се истиче како је Власотинце било доста удаљено од старе српско-турске границе али се у њему осећао живот пун националних осећања, која су се, с времена на време, испољавала у отвореним вулканским бунама против Турака и да је Власотинце преживело четири буне и три паљевине. Без обзира на то што се дешавало, Власотинце је ослобођено децембра 1877. године. И поред свих недаћа за време Турака, Власотинце цвета и богати се. Води трговину са једном широм области и постаје важан економски центар са пространим магацинима, подрумима и радионицама. У Власотинце је силазио купац, како онај из Црне Траве, Клисуре и Трна, тако и онај из Бабушнице и Крчимира. Из тог периода су Цека Прикић, о чијем су се богатству причале читаве бајке. Из тог доба су и Хаџи Марко, Борнидолац, Крајинчићи, Коста Мумџија и други.

Међутим, после ослобођења све се ствари окрећу против Власотинца. Стару јевтину лозу уништила је филоксера. Насеља која је привлачило Власотинце постепено одвлаче нови центри, као Бољинце, Црна Трава, Предејане, Грделица, а један део припада Бугарској. Уместо да се формира као градско насеље, оно се враћа пољопривреди и опредељује за виноградарство.[20]

Један од многобројних написа које је објављивала „Власина" из пера младог инг. Милентија Поповића је и чланак под насловом „Наши задаци", у којем аутор указује на прошлост и буне које су дизали Власотинчани за слободу, али указујући на догађаје који су се дешавали четрдесетих година овог века. Истичући да се односи између народа данас мењају преко ноћи по правилу јачега. Да има народа у Европи који робују туђину, као што су наша „браћа" Чеси. Да су мрачне силе поново устале да поделе свет и у том њиховом налету ми долазимо на једно од првих места. Већ се тражи наше „пријатељство" под лозинком да је то „њихов животни простор". Како каже аутор написа, наша земља и наш народ су поново пред опасношћу да буду поробљени и изложени модерном варварству. Због тога аутор упозорава да ми у таквој ситуацији не смемо бити мирни и спокојни јер то не смемо дозволити због великих жртава које је поднео наш народ у прошлом рату. Ми морамо радити, како каже Милентије Поповић, да нашим људима у нашем крају постане јасно зашто морају да бране Југославију, зашто се морају борити за слободу и како и против кога морају водити борбу. Он у даљем тексту наводи: „Ми хоћемо да се у борбу за одбрану земље пође са пуном свешћу о њеном значају и потреби... Борба за одбрану земље у доба модерног варварства — фашизма — може се постићи кроз један народни покрет вођен од правих и морално достојних представника народа. Покрет у коме морају бити уједињене све снаге".[21]

На страницама листа „Власина" објављени су и многи други интересантни написи, чланци и расправе као: Један разговор о нашем листу; Проглас радног народа; За народни споразум; Рат; Предавање о споразуму; Брак код печалбара итд. Као што смо истакли, лист „Власина" се бавио и политичком проблематиком и актуелним догађајима које је објашњавао са становишта левих снага уочи Другог светског рата. Из листа сазнајемо и прве организационе форме организовања радничке класе у Власотинцу и штрајку грађевинарских радника. Наравно, на страницама листа било је и стручних тема као: Наше воћарство и друге.

Лист нас информише о многим премештајима државних чиновника и постављењима, о огласима о купопродаји итд.

Из свега напред изнетог може се закључити да је лист „Власина“ остварио своје основне задатке које је поставило уредништво уз први број.

На крају, треба истаћи да овом приликом нисмо имали за циљ да свеобухватно прикажемо садржину листа „Власина“ већ да укажемо на нека питања која и данас имају своју актуелност, а уколико нам прилике дозволе у наредном периоду покушаћемо да по појединим сегментима обратимо целовитије лист „Власина“, надајући се да ћемо на увид имати све бројеве од 1926. до 1940. године.

Напомене

1. Власина, Бр. 1/1938, стр. 2 и 3.
2. Власина, Бр. 4/1939, стр. 4
3. Власина, Бр. 3/1938, стр. 4
4. Власина, Бр. 7/1939, стр. 2.
5. Власина, Бр. 1—2/1939, стр. 2 и Бр. 3/1939, стр. 6.
7. Власина, Бр. 3/1938, стр. 3.
8. Власина, Бр. 3/1938, стр. 3.
9. Власина, Бр. 1—2/1939, стр. 2.
10. Власина, Бр. 1—2/1939, стр. 2.
11. Власина, Бр. 1—2/1939, стр. 4.
12. Власина, Бр. 8/1939, стр. 3.
13. Власина, Бр. 3/1939, стр. 3.
14. Власина, Бр. 4/1939, стр. 4.
15. Власина, Бр. 6/1939. стр. 3.
16. Власина, Бр. 9/1939, стр. 3.
17. Власина, Бр. 10—11/1940, стр. 1.
18. Врасина, Бр. 1—2/1940, стр. 1.
19. Власина, Бр. 6/1939, стр. 1.
20. Власина, Бр. 3/1939, стр. 1.
21. Власина, Бр. 5/1939. стр. 1.

Hranislav A. Rakić

THE PAPER »VLASINA« AS THE SOURCE FOR GETTING TO KNOW BETTER THE SOCIAL, POLITICAL AND CULTURAL LIFE OF VLASOTINCE (1938—1940)

In the period from 1926 to 1940 authorities in Vlasotince issued the paper »Vlasina« which dealt mostly with problems closely related to everyday life of this provincial town. Some of them were wine-growing, agriculture, education, sanitary conditions, culture etc. They payed great attention to the improvement of living conditions in the country and among popular masses. Because of this the authors of the articles in the paper often wrote about the activities of some institutions like the school for housework, public library, singing companies, aero-clubs etc.

Milentije Popović who insisted on the organized resistance to modern barbarism — fascism also published his articles in this paper.

71 (497.11) „18“

Др Борислава Лилић

Традиционална култура у југоисточној Србији (до ослобођења од Турака)

На подручју јужне и југоисточне Србије урбана цивилизација се развијала континуирано, почев од римског доба, преко византијског и српског средњовековног периода, и током дуготрајне турске владавине. Од знатног утицаја на урбани и економски развој Ниша, једног од најразвијенијих централних балканских средишта, на лонгитудиналном моравско-нишавском делу централног пута била је значајна раскрсница, најпре стара римска „мутатионе“ под називом „Turres“, византијска „Qvimedava“, грчки Пиргос, српски средњевековни и данашњи Пирот и турски „Саркој“ или Шееркјој“.[1] У периоду учвршћивања турске управе у јужним српским земљама, и наглог развоја дубровачке трговине у централним балканским областима, већ крајем XVI и у XVIII веку Пирот се развио као значајно урбано средиште Нишавске области и околине. На тај начин до краја XVIII века, као развијена варош, поред Ниша, Лесковца и Врања као средиште турске политичке и административне управе у јужним српским областима, Пирот добија значај развијеног насеља, које у Нишавско-маричкој долини има онај значај који имају јужноморавске вароши. Пирот постаје после Ниша, Софије, Лесковца, и Врања у XIX веку једна од развијенијих вароши југоисточних српских области.

Основну карактеристику старих урбаних средишта југоисточне Србије, све до краја турске владавине у XIX веку, представља њихов положај и изглед вароши растурених по котлинама дуж старих балканских уздужних и попречних путева на њиховим важним раскрсницама. Ове вароши отуда представљају за њихов шири и ужи регион привредне и културне центре. Осим Ниша, као најстаријег и најразвијенијег урбаног средишта, централне балканске области, Пирот, Лесковац и Врање, као вароши „другог реда“ у разним историјским периодима у зависности од историјско-политичких догађаја, напредовали су или назадовали у свом урбаном развоју, увек зависно од свог економског значаја у датим историјским условима. Пирот постаје управно средиште области на подручју Нишког пашалука као „шеерћој“[2], и по свом географском и комуникационом положају, као урбано средиште горњег Понишавља у периоду учвршћивања турске управе у српским земљама, представљао је и значајну караванску станицу и чувено „панаћуриште“ — стециште великог броја путника и робе са свих страна Балканског полуострва са Леванта из Турске (из Солуна, Чипровца, Једрена, Пловдива, Сереза, Цариграда, Смирне), из Европе преко Дубровника, Београда до Пеште и Лајпцига.

Од елемената старе балканске урбане цивилизације који су били карактеристични за развој вароши и чаршије у јужним српским областима били су они облици културе који су формирани у специфичним социјално-економским односима, традиционалном друштвено-обичајном животу и материјалној култури „чаршијлија“. По типу и развоју као урбане целине Лесковац, Врање и Пирот су све до краја XIX века задржали специфично обележје старобалканских вароши формираних на важном комуникационом путу, сачувавши све до 1878. године свој стари источњачки карактер са „чаршијом“ као економским центром вароши и „махалама“ урбаним деловима са етнички и конфесионално сложеном популацијом издиференцираном по социјално-економским категоријама, на трговачко занатлијске и „сиротињске“, мешовите сеоско-приградске и занатске четврти са разноликим пореским категоријама становника. Изглед вароши посебно су истицале турско-

источњачке вијугаве и прљаве, тесне улице са честим „ћор — сокацима“ по махалама у којима су се низале куће са калдрмисаним авлијама повезаним међусобно ниским „капицицима“[3], окрађене високим зиданим оградама и „портама“ са познатим источњачким „диванима“ на фасадама кућа имућних варошана, са прозорима са мушебацима, са крововима од ћерамиде, зидовима од ћерпича, са ниским настрешницама сиротињских кућа, које су допирале често до земље.[4] Чаршију је употпуњавао турско-оријентални амбијент „покривене чаршије“, са збијеним дућанима са ћепенцима, са мангалама и изложеном робом, која се нудила уз навикивања продаваца и мушторија: градске капије, џамије, чесме и јазови кроз које је текла вода низ улице и кроз дворишта кућа, кроз бујно зеленило башта и воћњака који су опкољавали варошке куће[5]. Све је то Лесковац, Врање, Ниш и Пирот, као и остале вароши Јужне Србије, одвајало од оних у унутрашњости Србије. Зато су ове вароши остављале на странце, европске путнике, утисак једног сасвим другачијег света блиског оријенталним варошима, а стране западно-европским урбаним цивилизацијама. Слично Лесковцу и Пироту биле су и остале вароши и варошице „ослобођених крајева“, које су у својим описима 1876. године и после 1877. и 1878. године приказали неки од учесника и савременика српско-турских ратова.[6]

Оно што се варошима јужне Србије, Врању, Лесковцу, Нишу и Пироту под турском управом, посебно истицало је византијско — источњачки тип, где је био врло развијен каравански робни транспорт који се укрштао у Пироту као важној балканској комуникацији, коју помињу страни путописци XIX века. У хановима и каравансарајима стицале су се бројне кириџије и путници са товарима робе, уносећи живописни амбијент старе балканске вароши све до ослобођења од Турака.[7]

За стари балкански караванси саобраћај који је посебно оживео за време „пиротског панађура“, био је везан и низ старих занимања варошког становништва која су дуго времена и после ослобођења од Турака била задржана, углавном за потребе локалне мреже попречних путева (као ковачко-поткивачки, самарџијски, ужарски, мутавџијски, грнчарски и други занати) уносећи посебан колорит и стару чаршију.[8] Ове су вароши све до краја XIX века задржале традиционалну поделу карактеристичну за тип старобалканских урбаних целина: на чаршију, трговачко-занатски део и економски центар и варошки насељени простор издељен на крајеве и махале, издиференциране према професионалној припадности становника (као на пример: цинцарска, чивутска, турска, циганска, јеврејска четврт); Једнек мала, Галата мала.[9]

Биле су чувене грчке, цинцарске и јеврејске породице као носиоци варошке трговине и промета које су имале своје филијале и у мањим местима. Турци као господари били су углавном варошко становништво које је у својим рукама држало главну трговину.

Етнички процеси који су се вршили током XIX века били су у основи преостатак старих друштвено-економских односа, карактеристичних за период развоја византијско — турске цивилизације централног балканског подручја и утицали су на формирање специфичних етничких и психолошких типова старобалканских „чаршијлија“ подељених на више и ниже друштвене слојеве и на конфесионално различите групе: хришћанске „хаџије“, „чорбаџије“ и „еснаф“ људи, као и турске „ерлије“, били су варошки виши, а „фукаре“, сиротиња, нижи хришћански и мухамеданци (турски) слојеви.[10]

Утицај старобалканске урбане цивилизације одржао се и у етничкој и конфесионалној подели на распореду занимања варошког становништва које се делом задржало и после ослобођења од Турака. Виши слојеви господарећег турског, и потчињеног хришћанског варошког становништва, разноликог етничког састава бавио се углавном трговином (Турци ерлије, јеврејски, српски и грчко-цинцарски трговци и земљопоседници). И у Пироту је, као и у осталим старим балканским варошима, постојала у занимањима подела према етничкој и конфесионалној припадности варошана: занати су се делили на турске (сарачки и берберски), којима су се бавили само Турци и на хришћанске (српске и грчко-цинцарске).[11] Доласком Мухаџира у вароши Југоисточне Србије 1867. године, Турци се баве и трговином. Виши имућнији турски слој варошана јавио се у неким јужним градовима у низу специјалних заната као: ханџије, ситничари, бакали, бербери, сарачи, касапи, табаци; уз њих су међу хришћанима били познати као трговци варошани Грци, Цинцари и угледнији имућнији Срби. Од заната хришћани и варошани бавили су се углавном нижим врстама, били су ужари, самарџије, налбанти, абаџије, мумџије

итд. Грци и Цинцари варошани, осим трговином, бавили су се старобалканским занатима: били су кујунџије, казанџије, калајџије. Цигани су се у градовима и по селима, осим просјачења, бавили клинчарским, џамбаским и поткивачким занатима, са осталом градском сиротињом (мухамеданском), били су познати и као „ђерџије", бунарџије и као радници у другим пословима везаним за комунално пословање варошких управа. Нижи слојеви мухамеданског варошког становништва претежно су се бавили низом ситнијих занимања турско-оријенталног порекла (као салепџије, бозаџије, алваџије и продавци разних слаткиша и сл.).[12]

Социјална структура ове варошке популације била је врло сложена. Као владајући, господарски слој у свим балканским областима, па и у Пироту, издвајао се слој господара, — спахија и бегова, затим хаџија и представника верских и високих царских управних звања у турској владајућој хијерархији. Уопште, варошки слој био је познат под именом „јерлија".

Имућнији трговачко — занатлијски слој међу хришћанима и његове друштвене организације, еснафи, одређивале су међусобне односе и обавезе. Међу најугледнијим варошанима хришћанима били су хаџије, чорбаџије, еснафлије, трговци, велепоседници и занатлије „големаши". Главна карактеристика вароши Југоисточне Србије у XIX веку била је позната старобалканска етничка и конфесионална хетерогеност виших друштвених слојева, што је чинило основу старобалканског чаршијског менталитета, у коме је преовладавала тежња за стицањем. Средње имућни слој, како турског тако и хришћанског варошког становништва, представљале су углавном занатлије, а најниже слојеве хришћана и муслимана варошана представљали су становници разнородног етничког порекла, по занимању најчешће надничари, слуге, измећари и аргати. Јеврејско становништво увек је било само варошко, а представљали су га углавном средње имућни трговци и сиромашније ситне занатлије, увек издвојени од хришћанских и турских варошана у начину занимања, живота и становања у посебној четврти у главном делу града (Јеврејска мâхала)[13].

Одлучујући утицај у општем културном и социјално-економском развоју, вароши Југоисточне Србије све до краја турске владавине имају представници цркве и свештенства са вишим друштвеним слојевима хришћана — „чорбаџијама". Били су увек малобројни у односу на друге врсте занимања и социјалне категорије варошких популација. У периоду ослободилачких покрета, у Понишављу, црква и свештенство учествују као организатори и представници покрета хришћанског варошког становништва и становништва околине, против турског господара, подносећи велике људске и материјалне жртве, нарочито 1821, у Бунама 1835. и 1836. године и великом устанку 1841. године у Југоисточној Србији.[14]

Све до краја XIX века, а делом и касније у градовима Југоисточне Србије посебан слој варошког становништва представљали су занатлије — печалбари, разних занимања, претежно дунђери, грнчари, ужари. Склоност нижих варошких слојева ка печалбарским занимањима у Понишављу, остатак је некада врло распрострањеног старобалканског начина занимања. И у начину живота и обичајима, становништво овог краја сачувало је до наших дана неке елементе старобалканске, измењене византијско-оријенталне урбане цивилизације. Као једна од карактеристичних појава у материјалној култури и друштвеном животу становника, нарочито упадљива у време турске владавине била је мимикрија: усвајањем неких од главнијих одлика материјалне културе или понашања обичаја и навика турских господара, варошани су обезбеђивали животну сигурност и економски положај под турским господарима. Тако је у варошима Југоисточне Србије до ослобођења од Турака и дуго времена после ослобођења био развијен тип турско-оријенталне варошке куће, и начин домаћег живота. Између варошке хришћанске и турске мухамеданске куће није постојала нека битна разлика. Старе варошке куће биле су од ћерпича, чатмаре или плетаре, зависно од угледа или економског стања сопственика. Биле су покривене ћерамидом, ограђене високим зидом и са прозорима окренутим дворишту на „кат" или „бој", са чардаком на предњем улазном делу, што је одговарало турско-оријенталном начину домаћег живота, скривеног од погледа пролазника кривудавих и тесних варошких сокака. Унутрашњи распоред просторија такође је одговарао начину живота турских господара који су усвојили и хришћани варошани: и турске и хришћанске куће имале су „селамлуке", одвојене просторије за мушкарце и госте, „харемлуке" за жене „хамам", „диванхану" у горњем делу и „оџак" (кућа) у доњем делу са собама или одајама у којима су били

„долапи“ у зиду за постељу а уз зидове соба били су поређани „миндерлуци“, на којима се на уобичајен начин седело са подвијеним ногама у друштву или у часовима одмора. Покућство у кућама било је оријенталног порекла и није се разликовало од онога у турским кућама (тепсије, ибрици, хладници, стовне, водници, — као главни предмети покућства у кући, уз огњиште, затим черга, јастуци, ћилими, ковчези — у собама).[15]

И у исхрани хришћана варошана дуго су се очували и после ослобођења утицаји старе балканске кухиње византијско-оријенталног порекла: јаки зачини, склоност према обилним и тешким оброцима, пићу, слаткишима.[16]

Најбоље одржана појава мимикрије хришћанског варошког становништва огледала се у називима и кројевима одела. Имућнији мушкарци су носили одела од скупоцених тканина, од кадифе и чохе, свиле, крзна, са украсима, а боје и кроја исте као и код муслиманског мушког становништва са неким мањим разликама у детаљима (крају и облику, на пример: јеменије, пачалука, чакшире, фесова, свилених и кожних појасева, силава). Жене су носиле „шалваре“, „фереџе“ и „фесове“ и „јелеке“, оријенталног кроја са доста веза златним металним концем и источњачких шара живих боја, што се битно разликовало од орнаментике на сеоском женском оделу у коме су преовладали орнаменти геометријских облика.[17] У међусобном опхођењу варошани су дуго по ослобођењу од Турака држали старинске одлике својих бивших господара: седење са подвијеним ногама, чучање уместо седења, у начину разоноде и весеља онај познати „ћеиф“ и „сеир“ у коме су подржавали некадашње господаре турске бегове и паше, помагали су сиротињу, давали за душу покојницима.[18]

У породичном животу посебно су се истицали турско-оријентални елементи: повученост жена и скривање девојака пре удаје, упућених искључиво на затворен кућни круг живота и на дружење у сродничком кругу или суседству. Појава конкубината и међу хришћанима варошанима, као и појава добровољног и насилног турчења и одбегавања хришћанских жена у турске хареме, биле су запажене форме мимикрије у животу варошких хришћана у југоисточној Србији све до краја турске владавине.

Усвајање језика виших грчких хришћанских варошких слојева, или усвајањем језика турских господара у српским варошким породицама јавили су се као особени облици мимикрије, нарочито у првој половини XIX века.[19] Уз ове утицаје може се навести и појава бројних грчко-цинцарских и турских речи и израза у етнографској терминологији југоисточне Србије који су се очували још дуго после ослобођења од Турака (шепиндер, ћумрук, ћелепош, зулови, џенабет, пембелија).[20]

Имућни хришћани, хаџије, големаши, чорбаџије, живели су углавном затвореним животом у мањим породичним заједницама, по строгим неписаним правилима своје друштвене средине, готово као изоловане, кастинске заједнице, нарочито угледне хаџијске големашке породице. У овоме се посебно одражавао снажан утицај старе балканске, византијско источњачке урбане цивилизације, који је све до краја турске владавине, а добрим делом и касније доводио до појаве да се највиши слој варошког становништва затвори у сопствени социјално економски круг.[21] Миграциони процеси извршени на овом подручју током XIX века утицали су на формирање посебног начина живота и рада старих „чаршилија“ код којих се развио посебан „чаршијски дух“, морална схватања и погледи на живот у смислу зараде, начина стицања и богаћења, побожности и положаја виших слојева у животу варошана. Живот хришћана варошана под утицајем грчко — цинцарског менталитета био је подређен потребама и значају занимања и њихове улоге у животу чаршије. Истицање вере и побожности требало је да обезбеди хаџијама и големашима друштвени престиж, што је често доводило до међусобних трвења и свађа. Српско-варошко становништво примило је од турског варошког слоја онај познати источњачки „јавашлук“, елементе осветољубивости, али исто тако и склоности за милостињу и „севап“ према ближњима, као и страх од греха и судбине.[22] Све су то били остаци утицаја старе византијске — источњачке урбане цивилизације. Међутим, њихов интимни живот, породична атмосфера, лично осећање, како у запажањима страних путописаца тако и у нашој путописној литератури и књижевним делима приказани су као „бујни балкански живот“ када се показиваао у снажним изливима сав онај њихов познати „ћеф“ док се уз пијанке и изливе беса, падало у најтананије љубавне заносе или величала породична срећа са децом и пријатељима.[23]

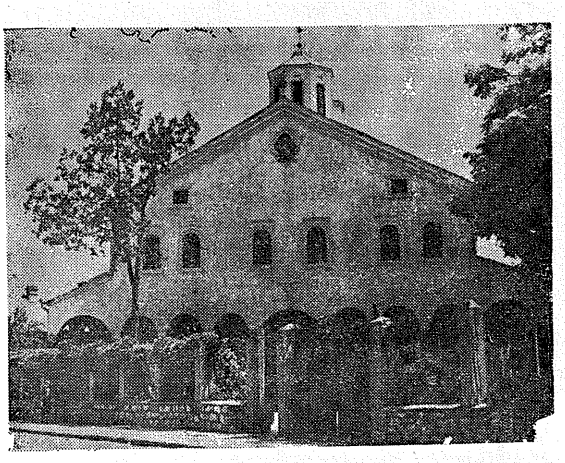

Пирот, Тијабара, Западна страна Саборне цркве

Елементи старе балканске урбане цивилизације, после ослобођења од Турака и изградњом магистралне железничке комуникације, знатно су преиначени утицајима непатријархалне културе нагло придошлог сеоског становништва у градове новоослобођених крајева, дајући им тако посебан колорит и стил живота на почетку XX века.

Напомене

1. Константин Јиречек, **Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци,** Историјско-географска студија, Праг, 1877, Зборник Константина Јиречека, књ. I, СКА, посебно издање, књ. CCCXXV, Одељење историјских наука, нова серија, књ. 33, Београд, 1959, 87—90; О. Зиројевић, **Цариградски друм од Београда до Софије, 1495—1683.** ЗИМС, књ. VII, Београд, 1980, 3—197.

2. Феликс Каниц, **Србија,** Земља и становништво — књ. II, Београд, 1985, 203—208; М. Б. Милићевић, **Краљевина Србија,** Београд, 1884, 224—248.

3. М. Б. Милићевић, **С Дунава на Пчињу,** годишњица Николе Чупића, IV, Београд, 1882, 309; Јован Хаџи Васиљевић, **Политичке и просветне прилике у јужним српским областима у XIX веку,** Београд 1928, 49, 55. Мита Ракић, **Из Нове Србије,** Лесковац 1987, 132, (опис чаршије).

4. В. Николић, **Стари Пирот,** Пирот 1974, 17.

5. Д. Кирић, **Белешке о Пироту,** рукопис МПП.

6. Ф. Каниц, нав. дело 151; Ј. Цвијић, **Балканско полуострво I,** Београд, 1922, 89—147.

7. С. Л. Поповић, **Путовање по Новој Србији, СКЗ,** Коло XLV, књ. 310—311, Београд, 1950, 268, 269, 271, 273, 335, 336.

8. Ф. Каниц, нав. дело II, 206; К. Костић, **Трговачки центри и друмови по српским земљама у средњем веку и новом веку,** Београд, 1900, 193, 201, 204.

9. Јован Цвијић, **Балканско полуострво I,** 147, 301.

10. В. Николић, нав .дело, 17; Ф. Каниц, нав. дело 266.

11. М. Живановић, **Нишавље,** Пирот 1933, 67.

12. Јован Хаџи Васиљевић, **Српски народ и турске реформе,** Братство, XV, 1921, 164.

13. Јован Цвијић, **Балканско полуострво I,** 144, 145, 148 и 222.

14. В. Николић, Нав. дело, 17.

15. Најизразитија и највреднија кућа на територији југоисточне Србије је Христићев конак у Пироту. За чуђење је како је њен мајстор — хришћанин у Пироту, на периферији Турске удаљене провинције, композицијом њених лица и модулацијом њене масе, антиципирао све оно што ми данас зовемо модерна фантазија. По своме оригиналном склопу, композицијом масе, зграда представља један од најлепших објеката у Србији који нам је у наслеђе оставила блиска прошлост.

16. В. Стојанчевић—Николић, **Елементи старе балканске урбане цивилизације у развоју „чаршија", традиционалне културе њихових становника у јужној Србији у XIX веку,** Лесковачки зборник 20, Лесковац, 1980, 205.

17. Јован Хаџи Васиљевић, **Ка историји града Врања,** Годишњак Николе Чупића, XVI, Београд 1896, 331.

18. К. Костић, **Трговачки центри и друмови по српским земљама у средњем и новом веку,** Београд, 1900, 40, 51, 52, 66, 80; М. Б. Милићевић, **Краљевина Србија,** 103—129, 295, 309.

19. Ј. Цвијић, **Балканско полуострво I,** 116, 119, 218, 219, књ. 2, 140.

20. В. Николић, **Народне школе у Пироту и округу пиротском до ослобођења 1877, са старинским записима и белешкама о пиротској епархији,** Сремски Карловци, 1924, 127.

21. М. Живановић, **Нишавље,** 72.

22. М. Б. Милићевић, **Краљевина Србија,** 109.

23. Упоредити дела Јелене Димитријевић, Стевана Сремца и Боре Станковића.

Dr Borislava Lilić

TRADITIONAL CULTURE IN THE SOUTH-EAST SERBIA (until the liberation from Turks)

The basic characteristic of old urban centres in the South-East Serbia until the end of Turkish government in 19th century was their position and image of provincial towns scattered in the valleys along the old Balkan transversal and longitudional roads and important crossroads. These provincial towns were economic and cultural centres each for its own region. Leskovac, Pirot and Vranje being the second-rate tows made progress or declined in their urban development in different historical periods depending on historical and political events and their economic significance in those conditions. The exception was Niš which was the oldest and the most developed urban centre of the central Balkan region.

398.32 (497.11)

Драгутин Ђорђевић

Црква Света Петка кумаревска 14. октобра

По народном предању, судбина и села и цркве кумаревске, тесно је везана са судбином некадашњег мушког манастира Св. Николе у Горњој Слатини. У једном фанатичном налету по овим нашим просторима, Турци су напали манастир, запалили га и обесили 12 калуђера. Један је остао жив јер се није затекао у манастиру. Неки причају да је тај калуђер у то време чувао свиње па га Турци нису нашли. Тај монах је разгрнуо згариште од манастира и нашао икону Св. Петке, која је нешто мало нагорела. Сем те иконе, калуђер је пронашао неке кључеве и један гвозден крст. Гледајући згариште, донесе одлуку да сачува ове налазе па како легенда казује, са тим стварима преплива Мораву и дође до места ЈЕЗЕРИШТЕ, код Кумарева. Пошто је нестало манастира, Слатинчани се од страха иселе из свог села и пребаце се и они преко Мораве и код Језеришта оснују село које назову КУМАРЕВО. Калуђер остави икону Св. Петке код неких плоча, забоде гвозден крст и ту народ подиже кумаревску цркву.

По другом предању, манастир Св. Николе у Слатини су Турци „опоганили" па се црква манастирска „наљутила" и „преселила" се у кумаревске пределе где заснују и зачетак села.

Прича се и то да су људи у селу пронашли икону Св. Петке и крст па је помоћу неких великих плоча сграђена мала црква, посвећена светици Петки Параскеви. Та мала црква је касније преправљена и била већа.

То би била нека врста легенде, а стварност је нешто друго. Тако је последњих година у порти цркве кумаревске, у непосредној близини северног краја, при „Пољској капији", или, како се по селу које долази с те стране зове — „Навалинској порти", нађено у земљи неколико камених стубова, лепо обрађених, а то су, вероватно стубови од неке сакралне грађевине. То би био први налаз остатака неке старе богомоље у Кумареву. Један број тих каменова и стубова налази се у Народном музеју у Лесковцу, а мале дечје главе које су такође ископане, опет су сахрањене тамо где су и биле. Међутим, истраживања нису настављена, која би разрешила неке од дилема.

ЕТИМОЛОШКО ЗНАЧЕЊЕ РЕЧИ КУМАРЕВО

Кумарево је једно од познатих села у Лесковачкој Морави, и то због своје цркве која носи име села. Четири века се помиње и посећује ЦРКВА КУМАРЕВСКА, и у њој се врше култне радње.

Божидар Поповић, аутор књиге „СПОМЕНИЦЕ" цркве кумаревске (Лесковац, 1933, с. 9), пише да је „стара, чувена, исцелебничка и чудотворна црквица, посвећена Светој Преподобној Параскеви — Петки" још увек у великом поштовању широм народа Србије.

Поповић је покушао да у својој књизи дâ етимолошко објашњење речи КУМАРЕВО. Он је узео за основну идеју из речи цркве и да издвоји реч **КУМ** — од КУМ = КУМАРЕВО. Доста неубедљиво, он каже: „Бесумње да је ово име по некој породици или каквом догађају или пак од речи **„КУМ"**. Јер су обично раније од житеља око цркве узимали неке за кумове на крштењу".

И Вук Ст. Караџић говори о **„КУМИ"** — **„КУМА"** и означава том речју страшну епидемиолошку болест кугу, колеру, или како се у овом крају изговарају или замењују те болести („ЧУМА", „КОРЕЛА"). У лесковачком крају, **ЧУМА** је **„ТЕТКИЦА"**, **„САМОВИЛА"** је **„СЕСТРИЦА"**. Итд.

У речи и називу КУМАРЕВО (КУМА = РЕВО), крије се неко старо давно заборављено моћно божанство из политеистичке религије чији се култ дуго одржавао у српском народу.

Прва кумаревска црква Св. Петке била је малих размера, свега 6 х 4 метара. То је била у ствари колиба импровизована за верске потребе Кумаревчана и сељака оближњих села. Касније, ова црква је замењена већом и пространијом зиданом црквом. Она је била нешто укопанија због тога, веле, што Турци нису трпели високе богомоље па ни високе зграде за становање. То што је кумаревска црква укопана, није никакав изузетак.

Та првобитна мала колиба — капела могла је настати управо онда кад су Турци пописивали пореске обвезнике по турским дефтерима. Један од тих пописа имамо 1516. године. Тада је познато и име села — Кумарево. Црква је подигнута на имању читлук сахибија Латиф Бега, Ајтинчета и Шабана, како се прича у селу. Међутим, прича се и тако да је живела нека лепа Кумаревка која је била удата за неког од господара села па да јој је муж умро и од њеног богатства поклони земљу цркви на којој сељаци подигну цркву, посвећену св. Петки Параскеви 1803. године. Неки пак причају да се црква кумаревска обогатила земљом због тога што су се ту богати Турци исцелили па јој дали на поклон доста обрадиве земље коју она и данас притежава.

У близини цркве, на источној страни, постоји „**КУЛИШТЕ**“ на коме су Турци живели и чували од армија и пљачкаша цркву кумаревску. Наравно да је то предање, а Кулиште је неки историјски објекат.

Ту у близини цркве и села Кумарева, постоји и данас место „**ЈЕЗЕРИШТЕ**“. То се место тако и сада зове, иако нема више воде у њему. Некада, како се прича, језеро је било пуно воде и то доста дубоке, а у њему је живео **ВОДЕНИ БИК**. На језеро је долазила на појиште стока из околних села, међу њима и јаки бикови па су се они и водени бик тукли. Водени бик из Језеришта се тукао роговима, а да би Кумаревчани појачали његов рог за борбу противу туђе стоке, окову му га гвожђем и тако је одбио туђу стоку са појишта.

Стара кумаревска црква је у већем поштовању од нове која је подигнута 1933. године. Још увек се култови изводе у старој, полумрачној цркви и изражава највеће поштовање Св. Петки икони и фресци над јужним вратима.

Црква је прво била сазидана без трема и колонада, а касније у том делу цркве дошло се до новог садржаја. Ту је фрескописан цео јужни зид, али посним бојама, само икона Св. Петке Параскеве је осликана масним бојама затвореног тона. То је фреска на свежем малтеру у порталу, у ниши, али то је највећа вредност што има стара кумаревска црква. Ова драгоцена уметничка икона-фреска, дар је неког лесковачког Грка. Водене фреске на југу цркве, у природним величинама представљају галерију ликова светитеља и ратника који су представљени у народној ношњи краја у коме је црква.

Испод фолклорног ансамбла и целе композиције постоје два записа. Један је којим се обавештавају посетиоци, кад је, како и где подигнута црква кумаревска, а други о изради фресака на јужном зиду споља. Први запис гласи:

Св. Петка у Кумареву

„Знати се насе направи матоже спопеченије свете параскеви — Кумаревски при архиепископа Макарија а за мирски живот и спопеченије и за вечни памјат настојашчих, поп Саво, поп Петар, поп Јањо и поп Стојан на дан 9 септем. 1803 год“.

Други је запис на истом зиду, под порталом у коме је насликана св. Преподобна мати Параскева. Гласи: **„Изобразисја светое писаније церковно 1846: лето јула 7“**. Уметник је био Станко Петровић, године 1837.

Црква кумаревска је дугачка 18 метара а широка је 6 метара и висока 4 метра. Сазидана је од речног камена и има четири прозора и троја врата: западна, главна, јужна, улазна и олтарска. Богомоља је била покривена шиндром, а касније, каменим плочама. Доцније је дошао кров од ћерамида. Уз цркву је

округла олтарска апсида, а на западу цркве је пронаос. На улазу у пронаос, са западне стране, постоји портал и у њему лик светитељке Петке Параскеве.

На зидовима храма, изнутра, постоје невешто израђене фреске без уметничких претензија. Израђене су посним, воденим бојама. Невешти мајстор, самоук Недељко Охрићанин, посним бојама је такође израдио иконе на иконостасу. Престоне иконе, димензије 41 х 74 см, доста су добро урађене.

У првом реду кумаревског иконостаса су следеће иконе: икона, Свете ПАРАСКЕВЕ има израђен ореол од лима, рад неког доброг мајстора кујунџије из Лесковца. Ту пише: „**Година 1867 стија велики. Параскева на месец април**". На икони Успенија Пресвете Богородице стоји изрезано у лиму: „**гд. 1867 мти Божија априла 4**". На истој икони, на руци Исусу Христу, урезан је текст „**1843. Стојан**". На следећој икони св. Јована Крститеља натпис је овај: „**1862 мц фефруарија дн. 9 Вукашин Анђелковић**". И на задњој икони стоји име, ваљда уметниково, „**Младен Мардецки Лесковац 1862.**"

Кад смо код описа престоних икона цркве кумаревске, па саопштимо и један запис на полеђини иконе Св. Петке исписан у част Краља Милана и његовог сина Александра, који су посетили ову цркву и Јашуњска ловишта. Они су дошли ради лова и остали су два дана на спавању у цркви кумаревској. За краља је подигао конак прота Сотир Поповић, старешина цркве кумаревске. Текст о посети је написан преко целе иконе са реверса црвеном фарбом и он гласи: **„ЖИВИЈО КРАЉ АЛЕКСАНДАР 1 И КРАЉ МИЛАН ПОСЕТИШЕ ЦРКВУ КУМАРЕВСКУ 4. и 5. СЕПТЕМБРА 1894. ГОД. ПРИЛОЖИШЕ 450 дин. У ЗЛАТУ. ВИСОКЕ ГОСТЕ ДОЧЕКАШЕ ЦРКВЕНИ И ОПШТИНСКИ ПРЕДСТАВНИЦИ. ВИСОКИ ГОСТИ СУ ДОШЛИ ДА ЛОВЕ ПО „ЈАШУЊСКОЈ ШУМИ".**

Иконостас је инструиран у три паралелна реда. У првом реду су четири престоне иконе, у другом је 10 икона, у трећем опет 10 и на врху је циборијум изрезбарен украс за иконостас.

Живопис цркве кумаревске настао је 1846. године. Међу најстаријим и најважнијим иконама треба убројати икону Св. Петке, коју је нашао црквењак Филип на згаришту. Прича се да је та икона остала скоро незахваћена ватром. Такође је и стара и интересантна икона Светих Врачева коју је поклонио цркви кумаревској „Екмецијски занат" (пекарски занат), из Лесковца 1836. године.

Текст о живопису старе цркве кумаревске гласи: **„Изографи се писаније сије церков кога се изобрази сија церков 1846 г. ијелија 7. Беха епитропи от навалин Микаил Станоин син и Беше јепитроп Стојан Попадицкин"**.

Кумаревска црква је имала велике и простране зграде — конаке због тога што је имала велику посету.

ПОХАЂАЊЕ ЦРКВЕ

Црква кумаревска била је далеко прочувена и поштована, код ње се стицао силан свет из разних крајева. Кумаревска црква је постала српска ћаба где се тражио лек. Поп Мита, је имао своје молитве (Поп Митине књиге) и оне су тражене од болесника да им се читају и да им се свети масло. И дан-данас се верује у моћ искрене молитве и читања масла од три свештеника болесницима. Јако су цењене и данас „Василијине молитве" које махом траже од свештеника да им се читају. Скоро све бабе — врачаре, упућују болеснике који долазе за лек код њих у цркву да им се чита молитва Василијина, и то највише у цркву посвећеној Св. Петки у Кумареву.

Долазило се уочи празника и из најудаљенијих крајева Србије. У порти се ноћило и од пола ноћи ишло у цркву на службу коју су свештеници кумаревски служили и читали болесницима молитве.

БЕЛИ ПЕТАК, први петак после Ускрса, био је сабор када су биле највеће посете цркви. Тада се код кумаревске цркве многа села компактно и посебно нађу на своја места где сваке године одседају. Тако је био стари обичај кад се иде у кумаревску цркву на сабор, па је било да из неких села омладина полази уочи Белог петка, празнично обучена и расположена са својим гајдашем, или дудукчијом, запоседају своје место где ће ручати и одмарати. Посећивали су је још, као сабор, и Трећег дана Васкрса. Ђурђевдан је такође био празник кад су млади људи правили излете до ове цркве и чинили неку врсту сабора, али је карактеристично то да су на тај пролећни празник долазили у великом броју Цигани из Лесковца и тражили да им свештеници читају молитве. Они су долазили уочи празника, по заласку сунца, а одлазили после заласка сунца сутрадан. Молили су се на

свој начин и палили велике свеће. Празновао се први дан Духова — Пресвета, кад долази у цркву скоро из сваке куће неко, обично долазе жене са куваном пшеницом и лишћем од ораха којим покривају пшеницу. Свети Врачеви, 14. јула, Преображење Господње (кад се доноси на благослов грожђе, бостан, кукуруз). Св. Симеон Столпник, 14. септембра, орачка слава и тога дана је било велико славље целе парохије, свих села. Свако је село одлазило са упаљеном свећом у цркву кумаревску (било је тога и у другим селима) и тамо им је после службе Божје резан колач. Затим се одлазило у села и тамо на игриштима или крај записа, славило. Да поменемо и празник Богојављење — Водице, кад се и овде носио крст на бунар и вршио обред великог освећења воде.

ЗВОНАРА И БУНАР — СТУДЕНАЦ

До ослобођења од Турака, звонара није било по нашим црквама, па није било звонаре ни у Кумареву. Верне на молитву и оглашавање појединих момената у богослужењу, оглашавало је клепало. Због дугачке употребе клепала, била их је и од гвожђа, нека су остала у изреци, као на пример: Јашуњско клепало, Стопањско клепало, Кумаревско клепало. Тако ће неко да каже за неког који много говори а ништа мудро не каже: „Остави тој стопањско клепало!". Због жеље да се дође до звона, у Кумареву тутори одлуче да сазидају звонару, и то и учине. Саградили су је 1881. године, па, како вели један од хроничара цркве кумаревске, због тога што нису издејствовали одобрење за подизање звонаре, управа цркве је одговарала пред Духовним судом у Нишу. Интересантно је да су црквени тутори замолили Краља Милана да он поклони једно звоно цркви и он се одазвао њиховој жељи и из радионице Ђорђа Боте добили су прво звоно коме се народ много радовао. Касније црква је купила још два, тако да сада ова црква располаже са три складна звона чији се топао звук распростире широм моравске земље.

БУНАР — СТУДЕНАЦ, ИЗВОР је испред цркве са западне њене стране, покривен је кровом и веома је дубок. То је хладна, укусна, моравска вода, па је сматрано да је и лековита. Никада није пресушила ни онда када је пило из њега по 30 хиљада људи у току једног дана за време Белог петка. Међутим, 1988. године, овај вековни извор је нагло пресушио и више у њему нема воде.

ГРОБЉЕ

Некада су се Кумаревчани сахрањивали код цркве, па се касније прешло на сеоско гробље које је код села. Ту сам нашао један од најстаријих надгробних споменика у лесковачком крају. Он је подигнут, три године пре зидања цркве 1800. а гробље код цркве је битисало као напуштено све до ослобођења од Бугара 1918. године.

ЦРКВЕНЕ КЊИГЕ И ЗАПИСИ

Кумаревска црква данас има мали број значајних црквених књига. Вероватно због близине Лесковцу, и месту где је долазио велики број људи, старе књиге су нестајале.

Поменућемо оне књиге које смо пронашли на лицу места.

1. ЧАСОСЛОВ. На њему пише да је: „Својина овога часослова Стојана Ђорђевића црквењака светоилијске цркве у Лесковцу, а купен јест за 2 динара 1. маја 1891. године — Лесковац".

2. ТИПИКОН. У њему стоји запис: „Лето 1883, месец: септембар, ден 26 Димитрије Хаџи Антоновић из Штип, живе у Врање Србие. Типикон цена од динара 24 за цркве храма свети Петке Јелашнице (Кумарево"). Овој књизи Типикону је био дародавац, свакако, неко из села Јелашнице, парохија Кумарево, па је књижар Д. Антоновић, забележио то село.

3. СВЕТО ЈЕВАНЂЕЉЕ. На предњем слободном листу, пре текста, пише: „Цркви кумаревској храму Свете Параскеве за здравље своје породице поклања у знак благодарности Богу за исцељење сина Благоја 1935. Ђорђе Трајковић, бакал из Лесковца".

4. ПОМОШНИЦА ЗА СВЈАШЧЕНОТО И БОЖЕСТВЕНОТО ЕВАНГЕЛИЈЕ, издано од Александра Г. БжЕгзарха (Л. Зборник, 89).

5. ВИШЕ ЧАСЛОВАЦА, штампаних у Руском синодалном издању:

6. ЦВЕТНИ ТРИОД, штампан у Москви, у „Синодалном оздању 1841". (ЛЗ, 89).

7. ТРИ ОСМОГЛАСНИКА, два су штампана у Русији и један у Цариграду 1843. године, где су одштампана имена пренумераната из лесковачког краја („Папа

Јован Богојевачки, Нина Бакалин Навалинчанин, Јован Маринков Грајевчанин". Ових осмогласника има у више цркава (Власотинце, Дадинце, Лесковац, Печењевце).

8. СЛУЖБЕНО ПЈЕНИЈЕ, штампано у Београду за време Митрополита Петра у доба књаза Милоша.

9. ИРМОЛОГИЈА, Москва, издање Московске Патријаршије 1844. године.

10. АПОСТОЛ, богослужбена књига цркве, штампана у Москви 1877. (РТ,Л. зборник, 89).

11. ДЕСЕТ МИНЕЈА, штампани у Русији, у Петроградској Синодалној штампарији, купљени су за цркву кумаревску 1862. године у Лом Паланци и тамо их је свих 10 на царинарници оверио турски цариник на турском језику својеручним записом који доносимо...).

12. МОЛИТВЕНИК бугарске рецензије постоји и у њему се спомињу грчки, руски, српски и бугарски светитељи (РТ. ЛЗ, 89).

13. МОЛИТВЕНИК, попа Мите Поп Тошиног је био познат у ширим круговима, нарочито оних који су долазили да им се читају молитве из Поп Митиних књига. (РТ, Л. зборник, 89).

14. ДУШЕСПАСИТЕЉНАЈА РАЗМИШЉЕНИЈА, јереја Јована Јованова, издата 1779. године, својина је кумаревске цркве некада била, а где ју је видео и забележио Р. Требјешанин, није ми познато (РТ. Л. зборн. 89).

15. „ПОЗНАНИЈЕ БОГА", превод с руског, штампан крајем XIX века (РТ. Леск. зборник, 89).

16. Бугарско јеванђеље на крају има ове стихове:

„Всја четирех здје проповед почињу
В том подавшим свештеникам причињу
Јевангелског права,
Из перво излагајемо је."

17. Од три јеванђеља два су Манастирског издања. Један је поком Ђорђа Трајковића, издат 1845. год., а други 1846. год.

ШКОЛА У КУМАРЕВУ

Као и по другим црквама, и овде у Кумареву, била је основана школа манастирске наставе где су учитељи били углавном свештеници или приучени свештењаци. Школа се налазила у црквеним зградама, ту су били и станови за децу која су похађала овдашњу школу.

Школа кумаревске цркве постоји још од 1823. године, а 1869. године, она је имала 25 ђака. Касније, од 1882 до 1883. био је учитељ Димитрије Красић, иначе је он био свештеник кумаревске цркве. Познато је да је при овој школи био учитељ Трандафил Коцић, лесковачки протођакон од 1896. до 1903. године.

КУМАРЕВСКИ СВЕШТЕНИЦИ

Откако се зна за постојање кумаревске цркве, зна се да је у њој служило увек по два и три свештеника, а у натпису кад је црква подигнута забележена су четири попа кумаревска. То је због тога што кумаревска црква одувек притежава већи број села у средњем делу јужног Поморавља и што је овде долазио свет из других крајева наше земље и увећавао потребу за свештеним лицима. Одувек се зна да је постојала кумаревска парохија па се од ње најпре одвојила мрштанска а онда и трећа, манојловачка парохија.

Постоје подаци за доста свештеника, али је веома тешко успоставити хронолошки ред. Можда би тога било раније могуће, но сада је то немогуће због тога што су Бугари 1915—1918. године уништили летопис цркве кумаревске.

Најбоље је и најједноставније да почнемо са оним поповима који се помињу у натпису цркве кумаревске који је настао кад је црква изграђена — 1803. године. Било их је, свакако, и пре ових свештеника који су служили у кумаревској цркви, као што их је било и далеко пре тога кад је постојао слатински манастир Св. Николаја (из XVI века), али је то сазнање нама непознато.

За два свештеника из натписа, за Петра и Стојана, знамо врло мало а за друга два, немамо скоро никаквих података, сем имена.

Ево тих свештеника:

1. ПОП САВО.

2. ПОП ПЕТАР, отац попа Хаџи ЈОВАНА ПЕТРОВИЋА.

3. ЈАЊО.

4. СТОЈАН. Њега помиње Влада Стојанчевић у својој књизи „Лесковац и лесковачка нахија, 1987."

За ова четири попа се не зна кад су живели и радили.

5. ПОП ТОМА, парох кумаревски, живео и радио у току XIX века. Имао је сина свештеника, попа Ђорђа, који се у друштву са поп Тошом и другим лесковачким поповима ограђује од неког пис-

ма које је потекло из Лесковца 1862. године а односи се на епископа нишког.

6. „ПАПА САКЕЛИЈА, ПАПА ТОША", стари и добро познати парох кумаревски, провео је много година служећи у кумаревској цркви Св. Петки. По чину, како је познато, изгледа да је јако цењен и од епископске власти, пошто је био владички „сакеларије". Поп Тоша је потписао као први изјаву солидарности са још седам свештеника коју је група упутила епископу нишком 10. октобра 1862. године и та изјава има за циљ да се потписници ограде од неке пашквиле која је упућена од неких свештеника из лесковачког краја. У тој изјави стоји написано између осталог, и ово: „. . . **у оном писму немамо никаквог участија, нити знамо кад е писано и гди нити и што се у њем садржи него свагда покорни на ваше кириаршеске заповести молимо до земле преклонети да немате и на нас жакве љутине и негодованија, као у томе невини и неучастни. . .**"

1862 окт. 10 Лесковац

Вашег Пречестног нама високопреосвја штенства нижаиши раби попа секелија, попа тоша, попа ђорђа, попа томон, попа јоаним стари, попа теодор цинцар, попа јоаким, попа михаил поповић, попа теодор протић, попа ђорђа поповић".

Поп Тошино име је урезано и на спољњем зиду пронаоса Св. Јована манастира ЈАШУЊСКОГ.

7. ПОП ЈАНИЋИЈЕ КАЛУЂЕРОВИЋ, дугогодишњи парох цркве кумаревске, рођен око 1840. године, умро 5. априла 1924. године и сахрањен је у Шпитаљском гробљу. До споменика Јанићија Калуђеровића је споменик Благоја Калуђеровића, свештеника.

Свештеник Калуђеровић је живео доста дуго — 83 године.

За овога свештеника се прича да га је у Врању видео краљ Милан и да га је он препоручио нишком владици и овај га прими и дâ му Кумарево.

Свештеник Јанићије Калуђеровић је имао сина Климета Калуђеровића, писара општине лесковачке, који је био нека врста, за Лесковац, „дрвеног адвоката".

Он је рукоположен у чин ђакона 16. XI, а за свештеника 17. XI 1874. године. Рођен је у Крушеву око 1843. године Свршио је основну школу и два разреда гимназије у Крушеву. Интересантно је да је на звону кумаревске цркве записано име свештеника Благоја Калуђеровића.

О овоме дугогодишњем свештенику је писао у својој књизи НА СВОЈОЈ БРАЗДИ, Прота Таса Урошевић.

8. ХАЏИ ЈОВАН ПЕТРОВИЋ, парох кумаревски, родом из Богојевца. Његов је отац био хаџи Попа Петар Ничић, он је био парох у Лесковцу. Свештеник Петровић је био писмен човек, а то се види и из уписивања умрлих војника који су дошли у Лесковац и Власотинце, после 1885. године и ту умрли у великом броју. Од њега имамо лепе податке који се односе на зидање старе кумаревске цркве Св. Параскеве Петке. Он је у једном извештају лесковачком намеснику доставио овај извештај.

„У Бојаџијској буни настрада црква у Градашници и кумаревска остаде, али јој отераше армије коња и клисара. Ту годину. Ту годину не идомо у писанију јер беше свуда глад и сиротињштина". Овај свештеник пише како изгледа пут од Лесковца до Кумарева. **„. . . до недавно био пут (1806. године) под трњем и врбама".** А прилаз цркви преко Бобишта и Забарја (комплекс ливада), кроз које протиче Бара, био је тешко употребљив због блата и вирова. Сада је то веома плодна равница и нигде нема подводног места. О овом свештенику в. код Р. Требјешанина: Токови тензимата у лесковачкој нахији од 3. XI 1839 — 11. XI 1877, 160.

9. ЦВЕТКО ПОП ЦЕНИЋ, парох кумаревски, познат у народу као „Поп Цена". Родом је био из Богојевца (1810), умро је у Лесковцу 19. XII 1889. године у 78. години. Поп Цена је оснивач веома познате фамилије ПОП ЦЕНИЋИ у Лесковцу, у којој посебно место заузима Ценин унук ЈОСИФ ПОП ЦЕНИЋ, трговац бижутеријом и анаилинским бојама. Пошто је дуго година био парох кумаревски, кад је умро, сахрањен је у Близини олтарске, апсиде цркве у Кумареву и гроб се распознавао све док није гробље села Кумарева исељено по Санитетским законима који су забрањивали сахране крај цркава.

„Цена јереј" био један од претплатника на богослужбену књигу Осмогласник, Цариградског издања из 1843. године. По томе се истиче овај свештеник и као културни посленик.

Поп Цена је из богојевачке фамилије где се свештенички позив наслеђивао. Тако се прича да је из ове фамилије проистекло 15 свештеника и они су скоро сви служили у кумаревској цркви од 1803. године.[1]

10. ПОП МИТА ПОПА ТОШИН, један, несумњиво, од најзапамћенијих свеште-

[1] О попу Цени, в. Весник Српске цркве 1890, с. 186

ника цркве кумаревске, за кога је знао силан свет не само по лесковачком крају него и ван тога простора, чак до јужног дела Македоније. Већ смо нагласили да су њихове „ПОП МИТИНЕ МОЛИТВЕ“, „ПОП МИТИНЕ КЊИГЕ“, „ИСЦЕЛЕБНЕ КЊИГЕ“, биле чувене и о њима се причало колико људима помажу.

Поп Мита је син попа Тоше па је и због тога прешла од оца на сина велика популарност и поштовање у народу. Због тога се ПОП ТОШИНА МАЛА ЗВАЛА И САДА СЕ ЗОВЕ ПОП МИТИН СОКАК“.

Он је познат и као Димитрије Поповић. Њега видимо у мушком јашуњском манастиру записаног у друштву са чувеним лесковачким тутором Стојаном Чачетом, касапином једним од највиђенијих лесковачких занатлија, 1863. године. Он се још распознавао као Димитрије Поп Тошић. Он је био 70 година парох кумаревски. Умро је у Лесковцу 1921. године и сахрањен је у Шпиталу. Од порода је имао само једну ћерку и удао је за богатог трговца у Лесковцу, Горчу Јањића — „Гајтанџију“.

11. ПОП СТОЈАН, парох кумаревски. Њега помиње у својој књизи: ЛЕСКОВАЦ У XIX ВЕКУ, као пароха кумаревског, Влада Стојанчевић.

12. ПОП ЈЕВТИМИЈЕ ТОДОРОВИЋ, свештеник цркве кумаревске, родом из Пећи. У Кумарево је од 1889. године са прекидима све до 1903. године. Он је најпре био свештеник у Пустој Реци, а касније је премештен за пароха кумаревског. У Кумареву, заједно са једним од тутора, осуђен је за утају и проневеру 908 динара и 70 пара од стране Среског суда у Лесковцу на четири године затворења.[X] Ову пресуду је потврдио Апелациони суд од 2. VIII 1904. и Касациони суд од 14. X 1904. године, Бр. 5326. Нишки црквени суд га је лишио свештеничког чина од 22. XII 1904. године. Кривица је доказана па је преостајало да се уручи пресуда Нишког црквеног суда ради рашчињења. То се није могло лако спровести.

У Гласу Епархије нишке, часопису нишке епахије, појављује се уредник и брани свештеника Јевтимија Тодоровића, али га није могао одбранити. За попом је расписиван и полицијски распис, јер се он „крије и бега“ па полиција не може извршити пресуду. У распису се даје и опис: „Браде и косе смеђе, раста великог, носи свештеничко одело“. Породица му станује у Лесковцу.“

Како је поп Тодоровић био у близини куће мојих родитеља, памтим његову личност, његову нежност, али и страх његов да га не ухвате кад чита молитве малској деци. Мени је читао, али увече. Сви у мали су га поштовали.

13. ПЕТАР ЦВЕТКОВИЋ, парох кумаревски, био од 1908 — 1913. (О њему у летопису прекопчеличке цркве).

14. ХАРАЛАМПИЈЕ П. ЦВЕТКОВИЋ, парох кумаревски (В. о њему у летопису цркве прекопчеличке).

15. ЗАРИЈЕ БОЈКОВИЋ, парох кумаревски, рођен у Гњилану 1891. год. По одласку из Кумарева, био је у лесковачкој цркви, а затим алексиначкој.

16. АНЂЕЛКО ШОПИЋ, био је прво, од 1924. године, парох турековачки а затим један од кумаревских свештенослужитеља. Одатле одлази за окружног протојереја у Косовску Митровицу где је и умро.

Овај свештеник је доживео велику катастрофу за време окупације Бугара. Он је потеран са десетогодишњим синчићем из Лесковца за Бугарску и у Сурдулици је изведен са дететом на стрељање. У ноћи крај немирне реке Врле Анђелко, ослободи руке које су биле чврсто везане и склизне од обале у реку где се ухвати за гране врбе, мислећи да му дете неће убити, међутим, он је чуо злокобне речи: „Јао тато, убише ме!“ За победу бугарског оружја, морала је да падне и невина крв малог детета.

17. ПОП МЛАДЕН МИХАИЛОВИЋ, парох кумаревски, рођен је 1900. године (В. о њему летопис у Чукљенику).

18. СТОЈАН ПОПОВИЋ, парох кумаревски. (В. податке за овога свештеника у летопису рударске цркве).

19. ЈЕРОМОНАХ ДАНИЛО, в.д. пароха кумаревског.

20. ДРАГУТИН Ј. ЈОВАНОВИЋ, в. д. пароха кумаревског (В. о њему летопис цркве бунушке).

X Наиме, ради извиђања црквених рачуна, из Ниша наиђе у кумаревску цркву рачуноиспитач и остане да преноћи како би завршио рачуне. Међутим, како се касније сазнало, благајник цркве кумаревске и поп Јевтимије се договоре да га ноћу при спавању у цркви кумаревској нападну и због тога са спољашње стране наместе лествице и нападаче се пребаци у собу те нападне рачуноиспитача ножем те га рани. Наравно, одмах је откривен случај, иако су ова двојица функционера хтели да пребаце злочин на неке млађе људе, синове виђених људи у Лесковцу, који су пасли своје коње у близини цркве — у Забарју. Полиција је дошла одмах до ових младића, везала их и отерала у затвор и ту су их држали само једну ноћ и пустили их као невине. Нападач је откривен и његов сарадник.

(В. „Глас епархије нишке“, 1908).

21. СВЕТИСЛАВ ЗДРАВКОВИЋ, парох кумаревски, потом рударски. Он је опслуживао парохију богојевачку и био кратко време парох ове цркве. (О њему у рударском летопису).

22. НИКОЛА Т. АРАНЂЕЛОВИЋ, парох богојевачки, рођен је у Азбресници 14. IX 1906. године од оца Тодора и мајке Софије, зв. Врањанци. Пошто су му родитељи умрли тек што је завршио први разред основне школе и није имао ко да га прихвати, њега дају у Дом за сирочад у Нишу а одатле га преузима Владика нишки Доситеј за свога штићеника. Пошто је завршио четири разреда гимназије, Владика га Доситеј, по жељи његове мајке Роксанде, уписује у Битољску богословију 1924. године и њу завршава 1929. Идуће, 1930. године, 25. октобра га рукополаже у чин ђакона, а 26. истог месеца, за свештеника. На рукоположењу је добио богојевачку парохију при цркви кумаревској, у срезу лесковачком. Ту остаје све до пензионисања. Одликован је правом ношења црвеног појаса и похвалницом. Особито се заузимао са старешином Божидаром Г. Поповићем око подизања нове цркве у Кумареву.

23. БОЖИДАР Г. ПОПОВИЋ — ЖИТКО, пореклом из Црне Траве, постао је парох кумаревски, доневши у нову средину своје богато искуство и свој градилачки таленат. Он овде подиже лепу, нову, лепршаву цркву, посвећену св. Параскеви Петки и пише СПОМЕНИЦУ поводом те изградње у којој је дао обиље података о целокупној градњи и неимарству. Ускоро из Кумарева, прота Божидар је премештен за Лесковац а после краћег времена за Београд где је пензионисан и где је умро.

24. БЛАГОЈЕ СПАСИЋ, протојереј, парох кумаревски. (В. о њему у летопису лесковачком).

25. РАДОШ ТРЕБЈЕШАНИН, парох мрштански. То је свештеник интелектуалац, али је напуштио цркву у њеној најтежој историји и прешао у просветну службу.

26. РАДОСЛАВ Ј. МИТИЋ, парох манојловачки, рођен је у Лесковцу од оца Јована и мајке Јелене, 1908. године. Основну школу и четири разреда гимназије завршио је у Лесковцу па онда петоразредну богословију у Битољу 1929. Услед извесних сметњи, није га Владика Доситеј поставио и рукоположио у својој епархији па је морао отићи и службовати у Пакрачкој епархији. Касније се премешта у Србију (Нишка епархија), у нишко намесништво (Кнез Село), где 1937. године поводом Конкордатске борбе допада затвора. После оних државних немира премешта се на парохију кумаревску у лесковачком архијерејском намесништву. У новој парохији и новом крају, Радослав Митић развија свој парохијски рад. После теже болести, умро је у Лесковцу ——————— 1969. године.

27. СВЕТИСЛАВ КОСТИЋ, парох кумаревски, родом из Богојевца из чувене фамилије Клинцини (Тоза и Циле Клинцини). У ову парохију је дошао после смрти Радослава Митића. Парох је манојловачке парохије.

28. СЛОБОДАН ВУЧКОВИЋ, парох цркве кумаревске, парохије кумаревске родом је из села Вине, винска парохија. Рођен је у Вини, основну школу је завршио у Мирошевцу, четвороразредну гимназију у Лесковцу, а Богословију у Призрену.

ЦРКВЕНО ИМАЊЕ

Многе цркве у околини Лесковца имале су и своја непокретна земљишна имања, добивена путем завештања.

По предању цркви у Кумареву у виду поклона доста земље дала је лепа господарица, или Турчин који се излечио у исцелебничкој цркви кумаревској. Црква је и куповала њиве — земљу и шуме и шуме, ливаде и забеле. Тако је управа цркве купила 4. марта 1904. године од Лесковчана у мрштанском атару земљу за 805 динара. Годину касније купује и из кумаревског атара и прави већи комплекс. Из једног протокола о издавању црквене земље под закуп види се следећа земља, онако како се она у народу зове. Тако имамо издату црквену земљу 1879. године, како је забележио, Р. Требјешанин:

1. „Њиву у атару Кумаревском	12 дулума
2. „Њиву баба Станкину у Мораву	3 дулума
3. У „Абазову у Кумареву	4 дулума
4. У Мрштанском атару	3 дулума
5. У „Адурову“	5 дулума
6. У „Абазову“ у Бобишком атару	9 дулума
7. Другу њиву „Абзову“ у Бобишт.	1 дулум
8. Њиву „Беговску“, Боб. атар	6 дулума

9. Њиву „Зајимову“, Кумаревски ат. 3 дулума
10. Њива у „Речкову“ Кумарево 14 дулума
11. Њива „Батушињану“, Кумар. 10 дулума
12. ливада „Абазаова“ 4 дулума
13. Ливада у Бобишком атару 12 дулума
14. Ливада „на Нанину“, леск. поље 2 дулума
15. Њива у Кумарев. атару 1 дулум

Издато укупно 63 дулума њиве
и 28 коса ливаде
Укупно издато 91 дулум земље“.

Ово стање се може констатовати 1879. године, да је црква толико дулума свога земљишта издала под трогодишњи закуп, а неких година је закуп био мањи, каткада већи. Тако, на пример, 1882. године, закуп је износио 184 дулума оранег земљишта. Већ 1884. је износ 184 дулума (РТ).

Из истражног материјала који се је односио на руковање новцем у каси лесковачког синода, извели смо, између осталог, и то како је за цркву кумаревску купљена земља у Забарју.

Кумаревски свештеници: Цветко Поповић, Димитрије Поповић и Јован Хаџи Петровић са црквеним туторима: Стојаном Баба Великићем, Стојаном Стојковићем Невенком, Алексом Петровићем, Митом Младеновићем, Прокопијем Јовановићем, Прокопијем Миљковићем, Трајком Профировићем, из Лесковца и тутором Стоиљком Станковићем, а исто тако и следећа партија управе, тутора: Алексом Петровићем, и Стојаном Стојковићем, Трифком Дочићем и Проком Јовановићем, из Лесковца, купили су из Забарја у два маха, и то: 1. XI 1874. године за 129 меџедија и други пут 1. IX 1875. године за 2.100 гроша.

Златна меџедија у то је време важила за 116 гроша.

Укупно дато за земљу 17.074 гроша чаршијских.

ИСЦЕЉЕЊА У КУМАРЕВУ

У својој СПОМЕНИЦИ о новој цркви у Кумареву аутор Божа Поповић у одељку „Живот и рад сељака у околини цркве“, дотиче се исцелебности цркве кумаревске. Вели, **„Народ јако верује у моћ чудотворне иконе Св. Петке. Цркву називају још и моравски хаџилук. О црквеним саборима . . . народ долази из даљих места. . . За свето Панталејски сабор у Нишу и Петковачи у Кумареву на далеко се зна. Посетиоци овамо долазе и кад чују из уста оних оздравелих болесника, којима је Бог помогао кроз молитву и веру“.**

Аутор књижице, наставља:

„По причању старог црквењака деде Филипа, Св. Параскева се појављивала у белом плашту и претсказује болесницима у сну. Он је такве визије доста знао, од којих је једну радо, убедљиво и побожно причао: Једне дуге зимске ноћи седео сам у својој собици старог конака. Осетим јак потрес и чујем јак пуцањ. Истрчао сам напоље. Било је хладно, владала је гробна тишина. Пролетале су снежне пахуљице. Снег је као бео плашт све око мене покривао. Дрвеће је ниско савило своје гране испод снега. Осетио сам нешто необично и страшно. Кад сам се приближио цркви горео је патос испред иконостаса. Пламен је лизао и обавијао икону Св. Петке али јој ништа није могао учинити. Готово исто онако кад су Турци запалили манастир. Ватру сам угасио. Да се није десио пуцањ и потрес неким чудом, можда би црква изгорела. Али Св. Петка ту бди дан и ноћ, све нас чува и благосиља“. Икона се данас чува и као светиња у старој цркви. . . . деда Филипа више нема, да би још што лепо забележили. Он је знао и личности и време појединих догађаја. Нестао је он, нестао је летопис, све се заборавило. Но зна се да Св. Петка помаже, но, и кажњава, за крађу, лаж, кривоклетство, блуд итд“.

Постојала су многа казивања о томе коме је помогла св. Петка и како се о томе причало и проносиле вести, али утицајем новог доба, новога духа, много је од тога отишло у заборав.

Писцу ових редака је нешто од тога познато, па да о томе кажем неколико речи.

Покојни старешина цркве кумаревске РАДОСЛАВ Ј. МИТИЋ, причао ми је за два-три исцељења.

Неки АЛЕКСАНДАР ПРИКИЋ, земљ. из неког села у Нишком Мекишу имао јединицу ћерку па се тешко разболела. Отац је учинио све што је могао по лекарима и болницама да је спаси, а оно је све теже и све горе ишло, тако да оздрављења није било. Пошто је сазнао за Кумаревску цркву, отера на Бели петак 1946. године своју ћерку и свештеници јој прочитали молитве освећења масла (тројица читају) и она се осетила

добро, после мало времена, она се потпуно излечила и иза тога је дуго долазила у овај храм да се захваљује Богу и св. Параскеви што је оздравила.

Други случај. Нека Драгица из Шишаве (код Власотинца), стара 14 година се разболи од запаљења мозга. Лечена је у болници, али оно није успело и Драгица изгуби говор. У таквом је стању донесу у кумаревску цркву и ту је задрже три недеље Великог поста 1947. године за то време се Драгица осетила добро и проговорила.

Оваквих случајева исцељења вероватно да је било више, али смо овом приликом изнели само ова два случаја.

Dragutin Đorđević

THE CHURCH St. PETKA IN KUMAREVO

The author discloses the legend about the origin of the church St. Petka in Kumarevo and people's believes in the large part of Serbia in healing powers of this saint and this church dedicated to her. Later in his work he describes the rites connected with this church and writes about books and sacred things one can find here. He mentions all the priests who performed service here and all the estates that were in the possession of this church. At the end he gives several examples of people that were healed here and miracles of St. Petka in Kumarevo.

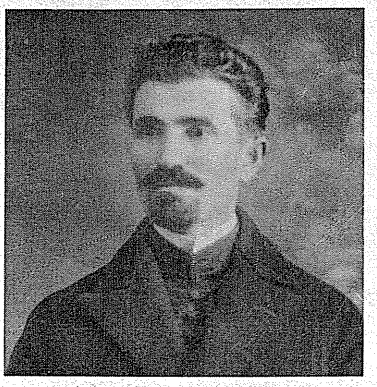

Зарије Бојковић

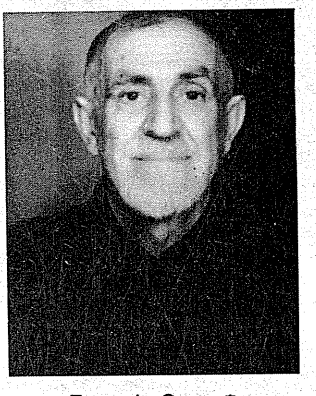

Благоје Спасић

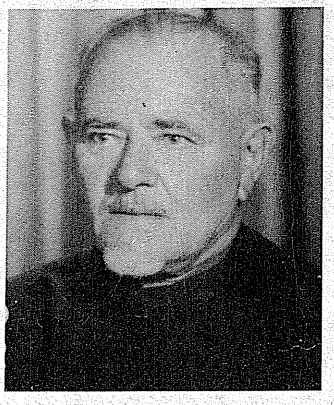

Радослав Митић

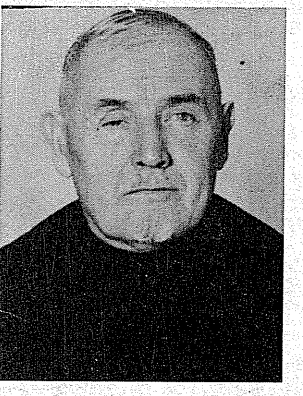

Драгутин Јовановић

Црква у Кумареву

940.53/.54 (497.11) „1944"

Др Петар Качавенда

Ефекти савезничких бомбардовања комуникација и градова у Србији почетком септембра 1944. године

Бомбардовању српских градова од стране англо-америчке авијације, југословенска историографија није до сада поклањала дужну пажњу. О тим значајним догађајима из Другог светског рата дуго времена после ослобођења земље веома мало се знало. Први од историчара који је овом питању посветио пажњу и објавио радове на ову тему је историчар Милован Џелебџић. Захваљујући његовим истраживањима, дошли смо до првих сазнања, која представљају полазну основу за даља истраживања наведене акције савезника, која се убраја у највећи подухват ове врсте у Другом светском рату. Организовање научног скупа о бомбардовању Лесковца, првог у Југославији, који је одржан на ову тему, проширће, надамо се, сазнања о овом значајном питању, о којем постоје различита гледања и оцене, посебно у условима вишестраначког система и израженог антикомунизма, када се догађаји из антифашистичке борбе српског народа тумаче према потребама дневнополитичке активности.

Управо, имајући то у виду, историографија је дужна да преиспита неке досадашње резултате и да у будућим истраживањима даје што је могуће објективнију слику засновану првенствено на свестраним истраживањима примарних архивских извора насталих у активностима свих учесника у ратним збивањима, уз максимални критички однос према тим изворима. Такав приступ је неопходан и за изучавање догађаја везаних за савезничко бомбардовање комуникација и градова у Југославији, односно Србији првих дана септембра 1944. године, чиме ће се избећи једностране и непотпуна тумачења и оцене, које сада постоје.

С обзиром на то да је скуп добрим делом посвећен бомбардовању Лесковца и других градова, и да је на ту тему припремљено више саопштења, која са разних аспеката третирају овај проблем, ми ћемо се ограничити на ефекте активности савезничких ваздухопловних снага и јединица Народноослободилачке војске у време операције која је позната под називом „Недеља пацова" (»Ratweek«) или „Рушење комуникација од 1. до 7. септембра 1944". Идеја о заједничким дејствима англо-америчких ваздухопловних снага и НОВЈ први пут је поменута у Британској војној мисији, која се налазила код Врховног штаба НОВ и ПОЈ, средином лета 1944. у време када се на територији Југославије и Грчке налазило око 870.000 окупаторских војника, од којих у Југославији око 500.000, а у Албанији: делови 2. оклопне армије.

У то време јединице НОВ и ПОЈ имале су око 350.000 бораца сврстаних у 39 дивизија, које су, и поред бројне надмоћности непријатељских снага, преузимале стратегијску иницијативу преносећи тежиште операција у источне крајеве земље, а пре свега у Србију. Ове операције су интензивиране после повратка Тита из Италије, када је одмах наређено да се што пре предузму операције за ослобођење источних крајева земље и главног града Београда, јер је то било од прворазредног војног и политичког значаја.

Такав развој догађаја и потреба усаглашавања ставова и политике Народноослободилачког покрета са намерама

савезника, захтевали су да се састану најодговорније личности НОП-а и Велике Британије. До састанка је дошло, као што је познато, у Казерти, код Напуља, од 6. до 14. августа 1944, када је одржан низ састанака Тита са представницима савезничке Врховне команде и са премијером владе Велике Британије Винстоном Черчилом. Том приликом је разговарано о многим отвореним, па и спорним питањима.

Већ на првом састанку Тита с генералом Хенри Мејтленд Вилсоном (Henry Maitland Wilson) 6. августа, постигнут је начелан споразум о заједничкој операцији НОВ и савезничких ваздухопловних снага у Средоземљу. При крају Титовог боравка у Италији, 11. августа, генерал Вилсон му је уручио документ у коме је садржан предлог плана за наведену акцију, која је требало да се изведе у првој недељи септембра месеца. Према овом документу, савезничке ваздухопловне снаге и јединице НОВ и ПОЈ имале су задатак да координираним борбеним акцијама врше рушење комуникација: а) Љубљана — Београд, б) На Дунаву, ц) комуникације Београд — Грчка — Бугарска, д) комуникације на Сави и Јадрану.[1]

Као што се из наведеног документа види, споразумом Тита и Вилсона није било предвиђено бомбардовање и рушење градова. Одлуке о томе, по свему судећи, доносиле су се у току извођења операција. Остаје отворено питање ко је и када о томе доносио одлуку и да ли је Врховни штаб био обавештаван, као и да ли је уз његову сагласност, односно Тита, то чињено.

Вративши се из Италије на Вис, Тито је 17. августа 1944. издао наређење главним штабовима Србије, Македоније и Војводине и Штабу 4. корпуса у коме су прецизирани задаци јединицама НОВ и ПОЈ у извођењу предстојеће операције. У сачуваном наређењу 4. корпусу НОВ Југославије, које у целости цитирамо, каже се:

„У вези општег савезничког плана, НОВ и ПОЈ добила је задатак да нарочито у времену од 1. до 7. септембра руши комуникације на целом југословенском ратишту и тако укочи маневреност окупаторских трупа. Као и до сада, стало ми је до тога да наша војска изврши овај важни задатак. У том циљу

НАРЕЂУЈЕМ:

1. — Потребним снагама рушићете следеће комуникације:
Жељезничку пругу Загреб — Карловац — Генерални Стол (1)
Цесту Карловац — Слуњ — Петрово Село (2)
жељезничку пругу Костајница Босански Нови — Бихаћ (1)
цесту Босански Нови — Бихаћ (2)
цесту Бихаћ — Книн (1)

Поред наведених комуникација треба у временском периоду од 1. до 7. септембра дејствовати и на друге важне комуникације, тако да непријатељски саобраћај буде парализован.

2. — Савезничко ваздухопловство садејствоваће вашим акцијама. Оно ће дејствовати дању, првенствено тукући непријатељски саобраћај. Ваше јединице дејствоваће на комуникације ноћу. По дану уклањаће се са комуникација, како не би трпеле губитке од савезничког ваздухопловства. Ако пак поједине ваше јединице треба да остану на освојеним деловима комуникације, потребно је претходно о томе обавестити савезничког официра за везу, да ваздухопловство не туче дотични сектор комуникације. Са савезничким ваздухопловством потребно је успоставити што тешњу везу, како би његово дејство дошло до пуног изражаја. Настојати да се у самој земљи обезбеде базе за узлетање авиона и регулисање најужег тактичког садејства.

Савезничком ваздухопловству нарочито треба показивати места гомилања и груписања непријатељских трупа услед прекинутог саобраћаја.

3. — Редовно ћете обавештавати савезничке официре за везу о плановима акција и њиховом резултату у наведеном периоду од 1. до 7. септембра т. г.

4. — Савезници ће настојати да за ову операцију дотуре што више борбених средстава: бацача пиат, против тенковских и брдских оруђа, експлозиве, машине за електрично паљење, муниције за наше пешадијско и тешко наоружање. Преко савезничких официра за везу благовремено јавити места за бацање овога материјала.

5. — Број назначен поред комуникације означује приоритет — и важност њеног рушења: (1) — комуникације пр-

востепене важности, (2), (3) и (4) — другостепене, трећестепене важности. Но, разуме се све те комуникације треба рушити.

6. — Дозвољава се Главним штабовима да могу извршити поделу комуникација према тренутном распореду јединица појединих корпуса. Основно је да наведене комуникације буду порушене.

7. — Ово наређење доставља се преко савезничких официра за везу и по истоме се има поступити."[2]

Као што се види из цитираног наређења, прецизно су одређени задаци и дата су упутства за поступак јединица приликом извођења диверзија, које су обављане ноћу, док је бомбардовање извођено дању. За координацију дејстава савезничких ваздухопловних снага и НОВ и ПОЈ, при главним штабовима и штабовима корпуса, као и неких дивизија, налазили су се савезнички официри за везу. Код Главног штаба Србије, по одобрењу Тита, налазио се од краја августа 1944. бригадир Маклејн, који је присуствовао дејствима 24. српске ударне дивизије на комуникацији између Прокупља и Грделице. Присуство савезничких официра за везу у штабовима НОВ, који су пренели наређења Врховног команданта Тита, омогућило је да се сачува тајност операције, што је било од значаја за њен успех, пошто су шифроване депеше Немци врло лако дешифровали и тако сазнавали намере и планове НОВ.

У наведеном наређењу, такође, каже се да. . . „Савезничком ваздухопловству нарочито треба показивати места гомилања и груписања непријатељских трупа услед прекинутог саобраћаја. . ." Из овога произилази да су главни штабови, односно личности на њиховом челу, указивали на места која треба бомбардовати. Можда се ту налази одговор на питање, на чији предлог су бомбардовани одређени градови у Србији и Југославији. Међутим, пошто се ради о далекосежним одлукама, које су проузроковале велике људске жртве и материјална разарања, оне нису могле бити реализоване, по нашем мишљењу, без одобрења Врховног штаба, односно његовог команданта.

У операцији „Недеља пацова", са савезничке стране учествовала је 15. ваздухопловна армија генерала Натана Твининга и Балканске ваздухопловне снаге под командом британског вице-маршала авијације Вилијама Елиота, док је према одлуци врховног команданта НОВ и ПОЈ маршала Тита у операцији учествовало 8 корпуса са 25 дивизија (82 бригаде и 62 одреда) са укупно 130.000 бораца.

Припреме за рушење комуникација извршене су крајем августа, а једновремени напад јединица НОВЈ извршен је ноћу између 31. августа и 1. септембра 1944. године, и то на 27 комуникација, од чега на 16 путних, 20 железничких и 1 речну. Посебно је била усмерена активност борбених снага на комуникације од стратегијског значаја за непријатеља: Љубљана — Загреб — Београд — Ниш — Скопље — Ђевђелија, Дубровник — Сарајево — Славонски Брод, Љубљана — Трст и Загреб — Ријека, као и на друге комуникације.

У току седам дана дејстава јединице НОВЈ заузеле су 8 мањих саобраћајних центара, 49 железничких станица или упоришта, порушиле 77 км железничких пруга, извршиле прекид на железничким пругама на 1.000 места, разрушиле цесте на 100 места, порушиле 97 путних и железничких мостова и 85 пропуста, запалиле 12 локомотива и 353 вагона с материјалом, уништиле 5 оклопних возова, 37 бункера, 77 км ТТ линија и извршиле бројне прекиде. У тим акцијама убијено је 4.187, рањено око 2.000, а заробљено 5.782 непријатељска војника.[3]

Рушење тунела на прузи Скопље — Ђевђелија, железничког моста и других објеката у Грделичкој клисури, као и бројна рушења на прузи Љубљана — Зидани Мост, Љубљана — Трст и Љубљана — Загреб — Београд, била су нарочито значајна, јер су онемогућавала кретање окупаторских снага у жељеним правцима.

У операцији „Недеља пацова" 15. америчка ваздухопловна армија користила је за бомбардовање оперативно-стратегијских циљева бомбардере Б—24, а за остале циљеве авионе П—38, односно „балтимор". Првог септембра 9 авиона типа „балтимор" бомбардовало је железнички мост на реци Босни, код Зенице, и железничка постројења у Руми, када је уништена једна композиција вагона. Другог септембра око 200 четворомоторних авиона напало је град Ниш и железничке објекте у Нишу, а 120 авиона на град и железничке објекте у Краљеву, које је, према немачким изворима, бомбардовано у 17 таласа. Трећег септембра, када су била најјача дејства у Југославији, поново су 84 авиона Б—24

бомбардовали железнички мост код Косовске Митровице и код Краљева, а рејон Београда напало је 200 бомбардера, том приликом су оштећени мостови на реци Сави. Слична дејства су изведена 4. и 5. септембра, а 6. септембра 102 бомбардера тешко су бомбардовали Лесковац и нанели његовом становништву велике људске жртве и материјална разарања. Истог дана бомбардовани су објекти у рејону Београда са 140 авиона Б—24 и у Новом Саду са око 80 бомбардера. Осмог септембра тешко су бомбардоване железничка станица Сарајево (Алипашин Мост), Ниш и оба моста на реци Сави код Београда, који су онеспособљени за саобраћај.[4]

Балканске ваздухопловне снаге у чијем саставу се налазила и 1. ловачка ескадрила НОВЈ, дејствовале су углавном на подручју Босне и Херцеговине, Хрватске и Македоније, а нешто мање у Србији.

Овим бомбардовањима, поред одређених резултата остварених на рушењу комуникација од војног значаја, што се може оценити као успех, јер је успоравано и онемогућавано кретање немачких снага у жељеном правцу, нанете су велике људске жртве страдањем недужног цивилног становништва, посебно у Београду, Лесковцу, Нишу, Краљеву и другим местима. Приликом ових бомбардовања савезници су водили рачуна да сачувају своје пилоте и авионе, а нису ни мало марили о другим последицама. За њих није било битно да ли ће поред одређеног циља од војног значаја порушити и делове града и тако проузроковати цивилне жртве. За њих су то били непријатељски градови и зато нису водили рачуна да дејствују према за то време одређеним правилима, према којима се успех у уништавању конкретних циљева могао постићи избацивањем бомби са висине од око 600 метара, чиме би се избегла велика разарања цивилних објеката и људске жртве. Уместо да тако поступају, они су изводили дејства масовном употребом авиона и изручивањем бомби са висине од око 3.000 метара, што је неминовно проузроковало велико разарање градова, а тиме и страдање цивилног становништва. То се посебно односи на америчке авионе, за које је било битно да изруче товар бомби на одређене циљеве и да се безбедно врате у своје базе, а да ли су и колико зла нанели народу то их није занимало.

Извођењем ове операције, поразом немачке Групе армија „Јужна Украјина" у јашо-кишињевској операцији, крајем августа, испадањем Румуније из рата 24. августа, развојем догађаја у Бугарској и ослобођењем Београда и Србије, онемогућено је остварење немачког плана о успостављању фронта на релацији Тирана — Скопље — Ниш — Ђердап — Темишвар, повлачењем снага из Грчке, с циљем да се успори напредовање Црвене армије. Уместо тога, Немци су принуђени да се извлаче беспућима Санџака и Босне према западу, јер су на северозападу Југославије, у завршним операцијама, НОВЈ, доживеле и свој крај.

О значају операције за подстицање раслојавања међу колаборационистима, а посебно међу четницима, у британским изворима између осталог пише:... „Почетком септембра координирани напад Савезника и југословенске народноослободилачке војске против непријатеља, операција савезничке авијације ‚Ratweek' и бугарски крах убрзали су овај процес. Поручник Тредига јавио је да је за време ‚Ratweek'-а, после снажног напада на Лесковац, велики број четника, заједно са неколико нижих официра пришао партизанима: у једном дану је стигла група од преко 300 људи. 8. септембра један официр известио је: ‚Синоћ је у овом подручју завршена операција ‚Ratweek', нападом 11. бригаде на цело подручје од Печењевца до Лесковца . . . Четници који су се до сада борили уз непријатеља масовно прилазе партизанима. Сељаци се још увек добровољно пријављују'. Из Ваљева је 7. септембра један официр јавио:... „Велики број четника од којих су многи то постали пре кратког времена прилази партизанима чим им се за то укаже прилика".

Мајор Саундерс, који је додељен 22. дивизији, јавио је да је у септембру било много четничких дезертера на овој територији:... „нису били сигурни на којој страни треба да се боре. Видео сам писмо четничког пуковника који поставља баш ово питање".

Хеникер — Мајор је 9. септембра јавио: ... „последњих дан-два Србија се изјаснила у корист партизана, и то су учиниле, не само стотине већ десетине хиљада људи. Неће више бити могуће наоружати реку људи која се придружује. . . Коча (Поповић—ПК) јавља о распадању у четничким редовима из којих најмање три хиљаде људи прелази у партизане. Показатељ таквог бекства је Кесеровићева јавна оптужба Михаи-

ловића као колаборационисте. . . Уместо изолованих група покрета отпора сада треба наоружати цео народ" . . . Хеникер — Мајор је додао: . . . „биће ми драго да сазнам какву ћемо ми улогу преузети у овом огромном задатку".[5]

Операција „Недеља пацова" била је највећа комбинована стратегијска ваздухопловно-диверзантска операција изведена у Другом светском рату, у којој је НОВЈ, као савезник антихитлеровске коалиције, одиграла посебно значајну улогу, коју су јој признали и савезници и непријатељи.

Напомене

1. Архив Војноисторијског института, К. 1466/б., р. б. 1—1.

2. Исто, кутија 15, рег. бр. 12—1.

3. Милован Целебић, Операција „Недеља пацова" (»Ratweek«), рукопис, стр. 6.

4. Исто, стр. 7, 8.

5. Elisabeth Barker, Србија 1944. рукопис. стр. 10 и 11. Цитирани делови које је навела Баркер у овом раду налазе се у документима: Arhiv Public Record Office London, Wo 202/215 a messages from Gargantuan, Cosmetic, Earthenware, Gilgal, YO. 4954; WO 202/196 Major R. F Saunders report 18. 10. 1944; WO 202/215 a Gargantuan No. 690, 9. 9. 1944.

Dr Petar Kačavenda

THE EFFECTS OF ALLY BOMBING OF COMMUNICATIONS AND TOWNS IN SERBIA AT THE BEGINNING OF SEPTEMBER 1944

In 1944 the Allies were advancing from the south-east while the German troops were retreating. A very significant line of retreat went over Balkans, ie over the Serbian territory, where strong forces of the National Liberation Army were already settled. In order to prevent the retreat of German Army group »E« the plan »Ratweek« was made to destroy main communications. The Ally Airforce bombed road and railway lines by day and at night Partisan units made diversions on them. Although some of these bombings were significant and successful the great number of civilians were killed and there was enormous material destruction in towns all over Serbia. The Allies cared more about the security of their aircrafts and pilots than about the civilians in these towns which they considered to be enemy.

940.53/.54 (497.11) „1944"

Др Венцеслав Глишић

Бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године

Истраживања о савезничком бомбардовању Лесковца била су запостављена у историографији, као, уосталом, и бомбардовања Ниша, Београда, Смедерева и других градова у Србији. Као о неугодној теми, о томе како је дошло до тих бомбардовања није се расправљало него се више нагађало. Чак ни Државна комисија за утврђивање ратне штете није вршила процену штете коју су нанели савезнички авиони појединим градовима у Србији, па ни Лесковцу.

Интересовање за истраживање бомбардовања градова у Србији порасло је после емитовања на телевизији документарне серије „Југославија у Другом светском рату", у којој се узгред говорило и о тој теми.

У литератури, мало је писано о бомбардовању Лесковца 6. септембра 1944. године. Најпре је то учинио Фицрој Меклејн у свом мемоарском спису „Рат на Балкану", у коме је детаљно описао како је дошло до бомбардовања Лесковца, које је он лично посматрао, али није писао о последицама бомбардовања. Такође, и Хранислав Ракић, у свом чланку о ослобођењу Лесковца, укратко пише о бомбардовању, углавном ослањајући се на Меклејна. А Милован Џелебџић помиње бомбардовање Лесковца у једној реченици, описујући „Ретвик", заједничку операцију савезничких авиона и јединица Народноослободилачке војске на територији Југославије. Извори за ову тему су доста оскудни и потичу углавном од јединица НОП-а које су оперисале у околини Лесковца, односно од 24. српске дивизије, затим, од квислиншких јединица и власти, док са немачке стране скоро да нема извора, а британски извори о балканским ваздухопловним снагама су недоступни. Казивања појединих сведока догађаја после 50 година су непоуздана и ограничавају се на лични доживљај. И поред оскудних извора и литературе, може се извршити реконструкција догађаја око бомбардовања: које снаге су га извеле и који су резултати бомбардовања.

Савезнички авиони започели су са бомбардовањем градова у Србији још у јесен 1943. године. Најпре је бомбардован Ниш, а затим, у пролеће 1944, бомбардовање градова у Србији било је све интензивније, нарочито су бомбардовани Ниш, Београд и Смедерево по неколико пута. Лесковац је био поштеђен. Да ли зато што се није налазио на раскрсници путева и што није имао значајније војне објекте? — остало је нејасно. Први пут у изворима, током јула 1944. године предлаже се од Главног штаба НОВ и ПО за Србију да се Лесковац бомбардује на упит Тита које градове у Србији треба бомбардовати. Међутим, до бомбардовања није дошло све до 6. септембра, иако су крајем августа (28. VIII) савезнички авиони бацили неколико бомби на Лесковац (бачене су три бомбе у улици Светог Илије и мало доцније избио је пожар).

Како се догодило да Лесковац буде жестоко бомбардован управо у току операције „Ретвик", која је била планирана као заједничко дејство савезничких авиона и јединица НОП-а по кључним комуникацијама у Југославији? Наиме, још приликом разговора између Тита и Вилсона, савезничког команданта у Средоземљу, у првој половини августа 1944. године, на предлог Меклејна, постигнут је начелан договор о заједничким акцијама савезничке авијације и морнарице и јединица НОВЈ на комуникације и значајне објекте које партизани нису могли да освоје или униште. План за ово садејство сачињен је у Врховном штабу НОВ и ПОЈ у договору са Меклејном и представницима балканских ваздухопловних снага, док је разрада плана бомбардовања комуникација из-

вршена у Штабу балканских ваздухопловних снага и Позадинском штабу Меклејна у Бариј (Питер Мур, Џон Кларк), на тај начин што је Југославија подељена на секторе. Један од важнијих сектора, представљала је долина Вардара и Мораве, којом се очекивало повлачење Армијске групе „Е" из Грчке од триста хиљада војника. Да би се спречила на време одступница ове армијске групе, која би била употребљена против савезника на Источном или Западном фронту, одлучено је да им се тај правац одступања пресече заједничким акцијама савезничке авијације и јединица НОП на комуникацијама дуж Моравско-вардарске долине. За сваки од сектора на које је била подељена Југославија били су одговорни штабови на терену. Тако је за моравско-вардарски сектор био задужен Главни штаб за Србију, односно на томе је највише радио Коча Поповић. Сваки објекат који партизани нису могли да освоје предвиђен је за бомбардовање од стране британског краљевског ваздухопловства или тешких бомбардера америчког ваздухопловства. Једна од важних тачака дуж Моравско-вардарске долине, коју је окупатор заједно са квислинзима упорно бранио и коју партизани крајем августа и почетком септембра 1944. нису могли да освоје, био је и Лесковац.

Како је реализован план заједничких акција НОП-а и савезничке авијације на сектору коме припада Лесковац? Тито је заповест за појачан напад на комуникације издао 17. августа. Главни штаб за Србију је ово наређење проследио Штабу 24. дивизије 23. августа, а овај штабовима бригада 24. августа. То се поклопило, не случајно, са доласком шефа британске мисије при Врховном штабу Фицроја Меклејна у јужну Србију, који је још за време боравка у Италији са Титом, у првој половини августа 1944. године, добио дозволу од Черчила да оде у Србију. По доласку, Меклејн и Коча Поповић израдили су план за операцију „Ретвик" за подручје Србије, укључујући Моравско-вардарску долину. „Заједнички смо израдили план" — пише Меклејн — „који је обухватио готово све важније путеве и пруге у Србији, посебну пажњу поклањајући природно прузи Београд—Солун. О том плану, обавештен је командант балканских ваздухопловних снага Елиот, који је обећао кад почне реализација плана да ће са авионима пружити подршку". При преме за операцију „Ретвик", биле су извршене до краја августа 1944, и када су започели први покрети немачких трупа из Грчке ка северу, односно коначно повлачење Групе армија „Е", план појачаних дејстава на комуникације је спроведен од 1. до 7. септембра. На подручју Лесковца тај план требало је да спроведе 24. дивизија, која је наређење за извршење плана добила од Главног штаба за Србију тек 2. септембра. Зашто је уследило ово закашњење? Пре свега због објашњавања између Врховног штаба НОВ и ПО и Главног штаба за Србију, јер наређење за почетак операције „Ретвик" од стране Врховног штаба није послато радио-везом, да до Немаца не би допрла ова наредба, јер су лако откривали партизанске шифре. Донео га је мајор Браунинг из британске мисије, што је изазвало извесну резервисаност у Главном штабу, јер са доласком руске мисије са генералом Горшковим на челу, у првој половини јула 1944, односи са британским мисијама били су све хладнији. Отуда неповерење у ову информацију, па је Главни штаб затражио проверу ове вести од Врховног штаба 31. августа, и када је Тито одговорио потврдно 1. септембра, тек 2. септембра издато је наређење 24. дивизији за извршење плана „Ретвик".

У наређењу, између осталог пише: „У времену од 2—7. организујте акције на део железничке пруге која припада вашем сектору уз садејство енглеске авијације. У ту сврху уговорите потребне детаље са Маклејном". У наредби ни речи о бомбардовању Лесковца, него се само наговештава да „дивизија држи широк сектор, треба му рећи [односи се на Меклејна] да сте присиљени да гро снага употребите према недићевцима и четницима из ког разлога принуђени сте да за ове акције употребите мање снаге". Из наредбе јасно произилази да је већи део јединица 24. дивизије био употребљен у борбама око Лесковца против квислинга и четника, па ипак, за операцију „Ретвик", због присуства Меклејна који је изразио жељу да приликом извођења операције буде код 24. дивизије, ангажоване су 11, 13. и 15. бригада са 4.253 борца.

Немци нису држали значајније војне снаге у Лесковцу и околини. Обично се ту налазио један до два батаљона са највише од 400 до 1.000 људи. У другој половини августа Немци да би одбранили Лесковац од напада партизана, који су били све учесталији, формирали су борбене групе, чију су половину

сачињавали Бугари, 30% добровољци, 20% четници а само 3% Немци. Међутим, када су 27. августа започеле борбе између Немаца и Бугара, уз повлачење бугарских трупа, ове борбене групе на положајима око Лесковца, углавном су сачињавали љотићевци, недићевци и четници и мали број Немаца са тешким наоружањем. Уочи напада на Лесковац 31. августа од стране скоро целе 24. дивизије, у граду се, према обавештењима која су допирала до дивизије, налазило: 600 Немаца, први добровољачки пук, Горњојабланички четнички корпус са 1.200 четника, од којих 700 на положајима око града и 500 у граду, 350 белогардејаца, 100 Шиптара и један батаљон Српске државне страже од 400 људи. Већ 29. августа град је био блокиран од 24. дивизије и тешко се из њега излазило.

Пре извођења операције „Ретвик", Главни штаб НОВ и ПО за Србију се још 23. августа сагласио са предлогом Штаба 24. дивизије да изводи диверзије на прузи Ниш — Скопље, на сектору од Дољевца до Лесковца и од Лесковца до Грделице. Значи да је са извођењем акције на прузи, без садејства савезничке авијације, почела 24. дивизија већ 24. августа. Ова активност 24. дивизије уочена је и у Штабу команданта Југоистока на саветовању 26. августа („да из војничке ситуације произлази формирање једног изразитог тежишта у јужној Србији"), па су истог дана предузете мере да се изврши импровизовано обезбеђење пруге од Грделице до Скопља; а на неки начин Немци су дошли до података о операцији „Ретвик", с тим што су преко српских извора обавештени да ће трајати од 1. до 10. септембра.

У склопу тих диверзија на прузи, пре извођења плана „Ретвик", било је договорено са савезницима и бомбардовање Лесковца, па је Главни штаб за Србију, 28. августа изјутра, обавестио 24. дивизију „да ће у току дана бити бомбардован Лесковац и митраљирана околна села Горња и Доња Стопања, Винарце и Јајина" и да то дејство савезничке авијације треба искористити. „Известите ваше јединице оријентисане на томе правцу с тим да по извршеном бомбардовању изврше притисак на поменута места". Намеравано бомбардовање, видели смо, у стварности није спроведено како треба. Бачене су само 2—3 бомбе на Лесковац, али 24. дивизија је била чврсто одлучила да изврши напад на град. Увече, 29. августа, неке јединице 24. дивизије вршиле су демонстративан напад на свим положајима око Лесковца, а напад на спољну одбрану града извршен је ноћу између 31. августа и 1. септембра. Међутим, тај напад је био одбијен уз подршку тенкова и артиљерије. Том приликом заробљен је немачки потпуковник Ернст Борнхаузен Њега и разговор са њим описао је Меклејн, јер је био спроведен у Главни штаб за Србију. Тито је затражио да се он не предаје Енглезима, него да се размени за заробљене партизане.

Убрзо потом, уследило је спровођење операције „Ретвик". За кратко време, од напада на спољну одбрану Лесковца до почетка спровођења операције Ретвик, 3. септембра, непријатељ је појачао своју одбрану. Тако је у Лесковцу било око 800 Немаца са 7 тенкова, Први добровољачки пук са 1.200 људи, Српска државна стража 400, Градска полиција 120. Спољну одбрану града сачињавале су следеће јединице: Српска државна стража Зотовић—Стикић 600 људи, два батаљона 4. добровољачког пука 800, четнички косовски корпус 1.200, Манић и лесковачка бригада око 600 четника и на Хисару један батаљон белогардејаца. Осим тога, у граду се налазило више бункера и зграда са утврђеним митраљеским гнездима, док су код спољне одбране били ископани ровови на читавој линији распореда непријатељских снага, дуж путева и речних обала.

Јединице 24. дивизије успеле су да потисну непријатеља из Јабланице и Поречја па се он утврдио на линији Горња Стопања — Тураковац — Ћеновац — Шишинце — Јајина — Рударска чука. На овој линији добровољци и четници потпомогнути су једним батаљоном Немаца са 10—12 тенкова и 5—6 топова. Бригаде 24. дивизије, 11, 13. и 15, успешно су извршиле диверзије у предвиђеном року од Дољевца до Грделице и прекинуле пругу на више места, уз садејство савезничке авијације која је већ 3. септембра вршила бомбардовање на прузи Ниш — Лесковац, тако да је она била онеспособљена за саобраћај и Немци су били принуђени да се повлаче само путем.

При крају операције „Ретвик", 6. септембра, изненада је бомбардован Лесковац. Да ли је било оправдања за бомбардовање Лесковца уз тако велика разарања и жртве? Зашто је управо тада дошло до бомбардовања Лесковца? По-

кушао је да оправда Меклејн у свом списку, пишући, између осталог: „Сам Лесковац седиште јаког немачког гарнизона у коме се, према оном што је до нас допирало, налазило доста оклопних јединица требао је да буде препуштен савезничким ваздухопловним снагама. Поред штете коју напад из ваздуха може да нанесе транспорту и објектима, он ће како смо мислили поколебати и морал мешовитог немачког и квислиншког гарнизона, ослабити га и тако олакшати извођење партизанске акције на пругу те исте ноћи". Пре свега, неки наводи у овом мемоарском казивању Меклејна нису тачни. Он наводи да је Лесковац бомбардован првог дана извођења операције „Ретвик" у околини Лесковца, а био је већ четврти дан. У ствари, то је био први дан када је Меклејн присуствовао извођењу диверзије код Винарца, када су запаљена два вагона. Из података који су доступни видимо да Немци нису држали неке веће јединице у Лесковцу, такође, ни оклопне снаге, а непријатељска одбрана Лесковца није битно утицала на диверзије које су се изводиле дуж пруге Дољевац — Грделица. Па шта је онда утицало на Меклејнову одлуку да одобри бомбардовање Лесковца? — јер је он био задужен за координацију дејстава између савезничке авијације и јединица НОП-а. Пре свега, могао је да утиче неуспео напад 24. дивизије на спољну одбрану Лесковца 31. августа, затим информација да је 5. септембра у Лесковац стигло 20 тенкова и 60 камиона и да се две немачке дивизије налазе у повлачењу од Врања, чији су предњи делови били стигли до Грделице. Своју одлуку о бомбардовању Лесковца Меклејн покушава да оправда истичући да ју је донео после поруке команданта балканских ваздухопловних снага Елиота, да је авионским извиђањем установљена јака концентрација „оклопних снага и моторних возила свих врста у Лесковцу". На основу те информације одлучено је да се пошаљу тешки бомбардери. Одлука је спроведена брзо, пре 12 часова, па је и сам Меклејн био изненађен бројем тешких бомбардера одређених да бомбардују Лесковац. Према тврђењу Меклејна, у бомбардовању је учествовало 50 тешких бомбардера из америчке 15. ваздухопловне армије, док Џелебџић помиње 102 бомбардера (са бомбама 550 до 1.000 либри), не наводећи извор. Сам Меклејн није очекивао толики број авиона и напад таквих размера, па сликовито пише: као да је употребљен ковачки чекић да се скрца орах. Имао сам прилике да читам извештаје Хеникера, британског представника код Главног штаба за Србију, и Трециде код Штаба 24. дивизије, али у њима се не помиње бомбардовање Лесковца, док су документи балканских ваздухопловних снага били недоступни не само мени него и Мајклу Лису, када је писао књигу „Силована Србија". Ипак, на основу оног како се одлучивало, сигурно се може тврдити да је одлука о бомбардовању Лесковца донета у Штабу балканских ваздухопловних снага, али се она не би могла извршити без сагласности Меклејна. Зато је он у мемоарском списку, као сведок, био ужаснут жестином бомбардовања и покушао је да оправда своју одлуку, чије су последице биле велико разарање Лесковца уз огромне жртве цивилног становништва, које се затекло на улицама Лесковца прослављајући краљев рођендан.

Бомбардовање Лесковца није било предвиђено планом „Ретвик", али је изведено у току трајања те операције, да би се она на подручју од Дољевца до Грделице, наводно несметаније и брже спровела. Тиме покушавају да се оправдају огромне жртве које је поднео овај град. Нисам пронашао немачке извештаје о бомбардовању Лесковца. Они подаци који су допрли до јединица НОП-а говоре да је Лесковац бомбардован у три таласа, да је било доста жртава и да је материјална штета велика. Према првој процени, погинуло је хиљаду грађана, 500 Немаца, 200 четника и 300 добровољаца. Већ у следећем извештају, од 11. септембра, између осталог, пише: „Последње бомбардовање Лесковца, дало је врло добре резултате. Нанети су знатни губици немачким трупама у вароши и на околним положајима. Међу осталим, погођене су зграде у којима је био немачки Гестапо, око станице и касарне, као и места паркирања немачких моторизованих делова. „Стварне немачке губитке, за сада, немогуће је утврдити, јер све те моторизоване и друге јединице су биле у пролазу и нису се дуго задржавале у граду. Упркос упорног трагања, нисам успео да пронађем ниједан немачки извештај о резултатима бомбардовања Лесковца. Да непријатељ није претрпео тако велике губитке у људству и моторним возилима говори податак да је сутрадан, после бомбардовања, из Лесковца кренула моторизована колона од око 300 возила, али да

је и код њега завладао велики страх било је евидентно, како пише у једном извештају. Из свега што се данас може закључити поуздано, највише је страдало цивилно становништво, као и у другим градовима. Сачињени списак погинулих грађана од бомбардовања 6. септембра износи око 650 лица.

У току извођења операције ,Ретвик', бомбардовани су, у Србији, још Ниш четири пута, Краљево три пута, Београд два пута, Косовска Митровица два пута, Ћуприја два пута, и у њима, углавном, објекти као мостови и железничке станице. Али ниједан од градова у Србији није тако драстично срушен у време извођења операције „Ретвик" као Лесковац.

У историографији нема коначних резултата. Предстоји нам даља потрага по британским и немачким изворима, да бисмо што потпуније осветлили зашто и како је дошло до бомбардовања, ко сноси одговорност за одлуку о бомбардовању Лесковца и колика је материјална и људска штета причињена граду. Мишљења смо да су, резултати бомбардовања, тешка материјална разарања и штета која је нанета Лесковцу, као и масовна страдања цивила, били непотребни, јер нису нимало убрзали спровођење операције „Ретвик", нити пак омели повлачење немачких моторизованих јединица које је било у току. Ова бомбардовања дала су шлагворт Недићу да у једном говору назове Енглезе и Американце „највећим варалицама свијета". „Само ови трговци Енглези и Американци воде ову трговину на туђи рачун" рекао је Недић. Да би се спречило повлачење Групе армије „Е" из Грчке, пале су многе непотребне жртве у Србији, па и у Лесковцу, о чему се није нимало водило рачуна од стране савезника. Ми са овим микроистраживањем питања бомбардовања Лесковца, решавамо и нека питања од ширег значаја, као што је питање сарадње савезника, пре свега њихове авијације, и јединица НОП-а приликом ослобођења Србије.

Dr Venceslav Glišić

BOMBING OF LESKOVAC ON 6 SEPTEMBER 1944

Some uncertainties about bombing of Leskovac on 6 September 1944 can not be completely revealed because of the insufficiency of data and also because some archieves especially German and British are not accessible. Was this bombing the part of the »Ratweek« operation although it was not planned? Which are the actual military results and what is the number of victims and the amount of material destruction? Why did Maclean make a decision to bomb Leskovac and why was he surprised at the end by the number of heavy bombers which took part in it? What was the character of co-ordination between the Ally Airforce and the National Liberation Army units during the liberation of Serbia? These are the questions that the author tries to find out the answers to in his research.

940.53/.54:341.384) (497.11)"„1944"

Др Никола Живковић

Људске жртве и материјална штета Лесковца од бомбардовања 6. септембра 1944. године

У свим ратовима, устанцима и бунама на Балкану народ Србије је учествовао, а врло често био и њихов покретач. Историјска наука се није довољно потрудила да његово учешће подробније обради и оцени, нарочито у периоду Другог светског рата. Један део стратишта који се налази на српској земљи, није довољно обрађен. Који су разлози, то је тешко рећи. Можда што људи после завршеног рата полазе од тога да је доста рата, проливања крви, па и подсећања на то, а можда и то што су Срби у рату велике бојџије, а у миру врло брзо забораве непријатељство из рата, опросте и постају пријатељи, а то су врлине великих ратника.

Бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године и погибија великог броја људи, у првом реду цивила, једно је од већих стратишта које до сада није обрађено. Ако је нешто о томе негде и речено, није адекватно самом догађају, а поготово у односу на број лица која су ту страдала, и то углавном жена, деце и старијих људи, чије присуство на овом простору није могло да утиче на ток ратних догађаја, који су се у јесен 1944. одвијали на овом подручју.

Непосредно после рата, у недостатку изворних материјала, о многим стратиштима у Србији се неадекватно говорило, не знамо из којих разлога. Број жртава се најчешће преувеличавао. Да ли се тиме хтело да истакне борба српског народа у Другом светском рату, која је заиста била величанствена, или, пак, патње и страдања српског народа које су биле огромне. Жртве су биле велике, у првом реду цивилног становништва, па их је требало само реално приказати, али највероватније за тако нешто нису постојали одговарајући извори.

Историјска наука зна, али научно није утврдила зашто су Лесковац, а и многи други градови у Србији, у јесен 1944, бомбардовани, и то од стране савезника, када је, углавном, страдало домаће цивилно становништво, а не непријатељски војници. О броју погинулих од бомбардовања у Лесковцу 1944. године постоје различити подаци, који се крећу од 1.500 до 6.000 настрадалих лица. Извори на којима се темеље ове цифре су доста непоуздани, па би са њима требало опрезно оперисати.

У материјалима државне и земаљске Комисије за злочине и ратну штету нисмо пронашли, или нам, пак, нису доступни, убедљиви подаци о броју настрадалих људи овом приликом. Располажемо са списковима који потичу из других фондова. Најпре, три списка, укупно 724 лица, пронађени у материјалима Комисије која је имала за задатак да води разговоре са одговарајућом Комисијом Савезне Републике Немачке око обештећења жртава фашизма. Уз спискове није приложена одговарајућа документација, нити се, пак, зна кад, где и ко их је урадио.

Постоји још један списак у два дела, на коме су забележена имена 648 лица, који се чува у документацији Историјског музеја у Лесковцу. У напомени списка стоји да је сачињен на основу документације и матичних књига умрлих које се чувају у Архиву Православне цркве. Састављач овог списка сматра да ово није коначна цифра настрадалих 6. септембра 1944. године, јер, услед великог броја жртава, представник Православне цркве није стигао да све настрадале уведе у књиге умрлих. У списак су, поред имена, унети подаци о полу, старости, занимању и месту ро-

ђења, па видимо да настрадала лица нису по рођењу сва из Лесковца, него и из других крајева, а за многе није јасно да ли су ту живели или су се у моменту бомбардовања ту случајно затекли.

Други значајни и за истраживача веродостојни извори су материјали Савезне комисије за попис жртава рата у Другом светском рату сачињени 1964. године. Из нама доступних материјала ове Комисије види се да је, према изворима које је Комисија користила, у Лесковцу 6. септембра 1944. године настрадало 346 лица, по рођењу Лесковчана. Ово је доста прецизан податак, али, с обзиром на познате пропусте које су учинили пописивачи ове Комисије, не може се сматрати коначним.

У документацији која је настала током вођења истраге над Миланом Недићем и његовим најближим сарадницима налазе се подаци који говоре да је за време бомбардовања Лесковца нестало 242 лица, припадника Недићевих оружаних снага. Цифра је велика и имамо разлога да у њу сумњамо. Просто је невероватно да у једном таквом бомбардовању погине толики број војника, који су претходно били обучавани како да се понашају у таквим приликама. Нашу сумњу поткрепљује и то што је војна дисциплина у то време у Недићевим јединицама била доста лоша, па су многи то искористили и побегли, а команда их је приказала вероватно као нестале, односно погинуле. Но, ипак, ово нису довољно убедљиви разлози да ову цифру сасвим одбацимо, већ је можемо узети условно. Узгред да кажемо да се у неким од ових докумената говори о детаљнијим извештајима које је припремила команда Недићевих јединица на овом подручју, али их до сада нисмо пронашли. Када буду пронађени, нека од ових питања биће разјашњена.

У извештају Команде немачке 7. СС Принц Еуген дивизије, чији су делови били на подручју Лесковца у време бомбардовања, говори се о великим разарањима улица, рушењу зграда и великим жртвама цивилног становништва и војника, као и страдању 8 лица припадника њихове јединице, углавном Фолксдојчера — судетских Немаца, једног у чину поручника.

Шта бисмо могли на крају овог дела текста да закључимо. Велики је број жртава, и то више цивила него војника. Мислим да у изнете цифре не би требало исувише сумњати, сем у оне у којима су приказани губици припадника Недићевих оружаних снага. Ако бисмо ту цифру узели као условно тачну, па је додамо броју лица из првог поменутог списка, онда би до сада утврђена цифра настрадалих износила 974, рачунајући ту и 8 немачких војника. Предложио бих овом скупу да ову цифру прихватимо као до сада утврђену и да се нове утврђене цифре њој додају, па да једном кренемо даље од почетка.

Људски животи се не могу ничим надокнадити, нити изразити материјалним вредностима, без обзира на њихов пол, узраст и интелект. Но, ипак, француски економисти, који су радили у Комисији за утврђивање ратних злочина које је Француској учинила Немачка у Другом светском рату, суму коју су добили од Немачке на име обештећења жртава фашизма, поделили су са бројем жртава и добили цифру од 2.000 марака за сваку жртву. Ова цифра је често нуђена од стране Немачке код обрачуна на име надокнаде за изгубљени живот, па и нашим представницима, али до обрачуна није дошло из разлога који су нама само делимично познати.

Ако бисмо то применили за жртве из бомбардовања Лесковца, њих 966, и то помножили са 2.000 добили бисмо одговарајућу суму која ни у ком случају не би могла да се прихвати као цена за изгубљене људске животе. Но, овде се одмах поставља и питање ко је крив за животе изгубљене у бомбардовању Лесковца. Али, за одговор на ово питање, потребна су многа шира и детаљнија истраживања.

Поред људских живота, бомбардовањем Лесковца, рушењем службених и стамбених зграда, индустријских постројења, улица, водовода, телефонских и електричних инсталација и ремећењем рада читаве инфраструктуре, Лесковцу је нанета знатна материјална штета.

Документација о свему овоме је врло оскудна. Можда није на време прикупљена или је прикупљена па није сачувана. Према ономе што налазимо у одговарајућим архивским фондовима, могло би се закључити да је прикупљена, али није сачувана.

У фондовима Архива Југославије сачувани су делови неких мањих документарних целина, из којих се само назире огромна материјална штета. Из сачуваних и нама доступних пријава, видимо да су од бомбардовања оштећене

зграде Окружног и Среског суда. Поред оштећења зграда, у пријави Окружног суда се наводи штета проузрокована оштећењем канцеларијског намештаја и материјала, пљачка прибора и библиотеке. Укупна штета је процењена на 97.480 динара или 2.214,45 долара. Слична оштећења и пљачка, учињени су и на згради Среског суда. Укупна штета на овој згради процењена је на 29.000 динара или 674,09 долара. Од бомбардовања је оштећена и зграда шумске управе и неке стамбене зграде у њеној близини. Овде је штета процењена на 100.000 динара, затим зграда Народне банке и зграда поште, чија су укупна оштећења процењена на 35.000 динара или 795,05 долара. У једној од пријава које су у врло лошем стању — нечитљиве, говори се о оштећењу школских зграда у којима је била смештена војска, вероватно припадници Недићеве страже, али се из њих не може закључити степен оштећења, нити цифра којом је штета исказана.

Из извештаја — телеграма, које су слали представници жандармерије и Министарства унутрашњих послова, видимо да у Лесковцу нису рушени велики стамбени блокови, можда их тада није ни било. Зачудо, а можда и није, савезничким авионима и са тако велике висине, главна места су биле мале стамбене зграде, у којима је живео обичан свет. Те и такве зграде су грађене од слабог материјала, па је и мали удар или експлозија у непосредној близини, рушио читаву зграду. У њиховим рушевинама од експлозија, куршума и шрапнела, а и од материјала који су падали са кровова, плафона и бочних зидова, настрадао је велики број људи. Порушене су 32 стамбене једноспратне зграде, чији се габарит креће од 8 до 12 метара, 54 једноспратне зграде 10 са 18 метара, а оштећено је 194 стамбене зграде разних величина, од којих 14 двоспратних зграда, чије су основе биле 12 са 20 метара. Највише зграда је порушено у улици учитеља Јосифа, и то од броја 17 до 72, а затим у улици Цара Лазара 18 и Дечанској 12 зграда. Порушене су зграде и у улици краљице Марије и Вождовој, нарочито у почетку улице. Већи део кућа оштећен је и у улици Зеке Буљубаше, Краља Томислава, Лебанској и на Вашаришту и др. Поред стамбених, порушен је и велики број пратећих зграда, остава, шупа, просторија за живину и др.

У групним извештајима у виду пријава поднетих Комисији за ратну штету говори се и о материјалној штети у индустрији. Нема детаљнијих података каква су и колика оштећења учињена, али из извештаја који су из Лесковца упућени Централи за текстил и кожу при Недићевој влади, видимо да су сва индустријска постројења која се баве прерадом конопље и сирове коже стављена ван погона, у првом реду дејством из ваздуха, а и ради недостатка радника који су се услед ратних прилика, заједно са породицама, склонили на сигурнија места. У истим извештајима стоји да се престало са откупом дувана и да је велика штета нанета тиме што су бомбе из авиона погодиле неколико откупних места — магацина са откупљеним дуваном.

Сачувана је пријава за фабрику сапуна, чији је власник био Јован Вујић, из кога се види да је фабрика оштећена приликом бомбардовања и да је штета процењена на 155.760 динара или 3.540 долара. Велика штета од 120.000 динара или 2.700 долара нанета је фабрици за израду стоног уља.

Све су ово само фрагментарни подаци, који нас упућују да за ова питања постоје извори и да наука треба више да се посвети овим и сличним питањима у наредном периоду.

Dr Nikola Živković

THE VICTIMS AND DAMAGE DONE TO OBJECTS DURING BOMBING OF LESKOVAC IN SEPTEMBER 1944

In the absence of reliable resources about bombing of Leskovac, number of victims and damage done to objects, different data have often been pointed out especially about the number of victims which varries from 1,500 to 6,000. There are many lists with names of victims but none of them is complete which makes further researches necessary. The damage done to objects in Leskovac was also great. The large number of houses were demolished and even more damaged. There was also great damage done to the industry which was later reported to the Commission for Indemnity.

940.53/.54 (497.11) „1944"

Др Славољуб Цветковић

О мотивима савезничког бомбардовања градова у Србији

Током година, а нарочито од времена распада СФРЈ, у средствима јавног информисања, фељтонским написима, сећањима и коментарима појавиле су се информације које су на основу некритичког сагледавања података, емотивних излива, идејних оптерећења и политичких потреба стварале паралелну историјску свест о „заверама" против Србије и Срба, „бандитизму" комуниста и посебно Тита према српском народу и, што је за нас свде посебно занимљиво, о „Титовој завери са савезницима против српског народа". У контекст стварања те свести јавила су се и тумачења о бомбардовању српских градова од стране савезника у II светском рату.[1]

На размишљање о савезничком бомбардовању подстакла су ме сећања на бомбардовања Београда 1941—44. године и разговор са професором Шлезингером 1962. године у Институту друштвених наука у Београду. Знајући да је Шлезингер у II светском рату био саветник у Пентагону за одређивање стратешких циљева у Европи, за англо-америчка бомбардовања, професор Јован Марјановић упитао га је зашто савезници у току рата нису у Немачкој никада бомбардовали комплексе »Farbe Industry«. Шлезингер је одговорио да је и њега дуго мучило то питање док у Пентагону није дошло до сазнања да су по правилу изузимани од бомбардовања објекти у којима је доминирао или у већој мери био присутан англо-амерички капитал. Размишљања у том правцу могућа су и за индустријско-рударске комплексе у Југославији али не и за српски „Манчестер" који је 6. септембра 1944. године доживео разарајући савезнички ваздушни напад.

Стицајем околности нашао сам се 1975. године на истраживању у Лондону са др Петром Качавендом и др Вјенцеславом Глишићем који су били импресионирани чињеницом да су у »Public Record Office«, могли да добију документа војних мисија из 1943. до 1945. године и остале материјале ратног периода релевантне за историју НОР-а.

Те године интензивно је истраживао у Лондону и професор Јован Марјановић, а од 1972. до 1980. године највише времена у та истраживања од југословенских историчара уложио је др Душан Бибер, који је део те документације о британским односима са Народноослободилачким покретом по историјским критеријумима објавио у књизи „Тито-Черчил".[2]

Ослањајући се на ту документацију и резултате историјске историографије о II светском рату, дошао сам до закључка да одговор на питање о мотивима савезничког бомбардовања градова у Србији, па и самог Лесковца, треба тражити у документима британске провенијенције.

После савезничког искрцавања на Сицилију и у јужну Италију, брзо је дошло до капитулације Италије, 9. септембра 1943. године. То је знатно изменило стратешки положај Балкана и Савезничка команда за Блиски Исток отпочела је најпре са спорадичним бомбардовањима јадранских градова, а у првој половини 1944. године и са стратешким бомбардовањем Балкана по дубини, укључујући нафтоносна поља и постројења у Румунији (Плоешти), докле су у то време могли да долете савезнички бомбардери. Бројни непријатељски гарнизони на Балкану са организованом противваздушном одбраном и нарочито добро опремљене немачке противавионске јединице биле су реална опасност за савезничко ваздухопловство

па су бомбардовања вршена у масовним налетима са висина од 5000 до 7000 и више метара по систему „Тепиха", што је разарало читаве градске зоне или квартове у којима су се налазили евентуални циљеви али и делови градова у којима уопште није било стратешких или војних циљева. Тако је страдало у већој мери и цивилно становништво, што је нарочито било карактеристично за априлска бомбардовања Београда 1944. године.

На савезничка бомбардовања градова у Србији до половине 1944. године Врховни штаб Народноослободилачке војске и емигрантска влада у Лондону нису могли да имају никакав утицај. У том погледу ситуација се знатно мења јуна 1944. године. Према извештају Стивенсона, који је пратио путовање Краља Петра и председника Краљевске владе др Ивана Шубашића на средоземно подручје, од 10. до 25. јуна 1944, у Барију се југословенски председник Шубашић 12. јуна састао „с главним командантом зракопловства у Балканској команди" — генерал-пуковником зракопловства Елиатом, главнокомандујућим подручја бр. 2, генералом, Броадом и другима".[3] Нова команда за Балкан која је тада основана у штабу у Барију, по Стивенсону, представљала је задовољавајући корак „она усклађује и посебне операције и обичне копнене, морничке и зракопловне операције на Јадрану и Балкану и поједностављује поступак. Основан је Комитет за балканску политику, чији је члан г. Броад. Тај комитет је највиша локална власт под командом генерал-пуковника зракопловства Елиата. На нижем нивоу постоји радни комитет који се свакодневно састаје и у којем је заступљен г. Броад, те известан број поткомитета који се баве посебним видовима рада. У тим другим поткомитетима г. Броад може такође бити заступљен ако је потребно".[4]

Из Барија Шубашић је отишао на Вис и после споразума Тито-Шубашић, а нарочито после сусрета Тита са Черчилом 12. августа 1944. године било је могуће да се преко Команде за Балкан сарађује и утиче на све, па и ваздушне операције на Балкану.

О мотивима састанка са Титом и председником југословенске владе Шубашићем Черчил је 15. августа 1944. године известио председника Рузвелта следеће: „Рекао сам обојици југословенских вођа да ми не намеравамо ништа друго него да они споје своје снаге тако да сједине југословенски народ у један инструмент у борби против Немаца. Наш циљ је потакнути оснивање стабилне и независне Југославије, а стварање уједињене југословенске владе корак је према том циљу".[5]

Два дана касније Черчил је обавестио свог секретара за иностране послове Антони Инда да се бан Шубашић и Тито готово предобро слажу и да је од највеће важности спречити да се већа делатност партизана усмери против Срба; чак иако су то Михаиловићеви Срби. Генерал пуковник зракопловства Елиат кога познате планира операције које ће, ако Тито пристане на њих, повући њихове снаге јако према сјеверу".[6]

Генерал Вилсон обавестио је 25. августа 1944. године Черчила да је расправио са маршалом Титом о будућим операцијама и потреби да партизани преотму иницијативу Немцима „Договорили смо се да би најбољи начин да се то постигне био здружен напад партизанских јединица и Балканских зракопловних снага на непријатељске цестовне и жељезничке комуникације. Те операције треба започети првог рујна".[7]

У току ове операције дошло је, 6. септембра 1944. године, до бомбардовања Лесковца од стране савезничких авиона.

Извештаја детаљних о операцији »Ratweek« у досада нама познатој Британској документацији нема, али постоје неистражена америчка документа о томе, али се у писму Харолда Макмилана од 25. септембра 1944. упућеном Антони Идну истиче „да су Тито и његове трупе изванредно ефективно сурађивале и имале много успеха с нама у недавном свеспћем нападу на немачке комуникације у Југославији, што је познато као операција »Ratweek«.[8] Нешто детаљније о тој операцији садржано је у белешци Фицроја Меклина, написаној у централној Србији септембра 1944. године. „Генерал Поповић и, у мањој мери генерал Дапчевић" — пише Меклин — „могли су уз активну подршку савезничких зракопловних снага подузети низ крајње успешних напада против важних непријатељских комуникационих линија, а врхунац је био у низу напада за вријеме првог тједна месеца рујна, који су чинили део операције »Ratweek«. Ти напади су онеспособили следеће делове пруге Ниш—Врање, Краљево—Митровица и Ниш—Ћуприја, док су цеста и жељезничка пруга од Ниша до Софије сада у

рукама партизана све до бугарске границе. Те су операције парализирале покрете немачких трупа и, нарочито, смањиле изгледе Њемаца да се успешно извуку из Грчке".[9]

Према подацима из књиге „Окупација у Лесковачком крају 1941—44", Лесковац је 6. септембра био припремљен за одбрану од напада партизанских снага. Унутрашњу одбрану града чинили су 800 немачких војника са нешто тенкова, један пук Српског добровољачког корпуса (Љотићеваца) око 400 припадника Српске државне страже (Недићеваца), 120 припадника градске полиције и 120 припадника СС јединица (Шиптара). За спољну одбрану града у рововима, су се налазили припадници Српске државне страже, четници и добровољци.[10] Очигледно да је Лесковац био војнички утврђен и припремљен за одбрану од напада са земље од стране јединица НОВ.

У бомбардовању Лесковца онеспособљена је одбрана града, тако да је у непријатељским редовима настао страх и паника. Четници су почели да се предају а припадници Српске државне страже и СС-овци (Шиптари) да дезертирају. Оснажени су партизански напади по комуникацијама према Грделици и Власотинцима, а борбе су се водиле и на самом прилазу града. После бомбардовања у Лесковац је ушло још око 1000 немачких војника тако да борбе око Лесковца нису престајале све до коначног ослобођења града.

У операцији »Ratweek« Лесковац се нашао не у дубокој позадини већ, такорећи, у првој борбеној линији, а доживео је стратешко бомбардовање авионима са велике висине и „тепсисима" бомби које су уништиле много цивила и разориле градско језгро.[11] Лесковац са непријатељским јединицама и војним објектима у њему био је у окружењу и очекивању партизанског напада. Непријатељске трупе и становништво града нису очекивали ваздушни напад и сви су били затечени разорним дејством савезничке авијације. Ипак, највише је страдало грађанство чијих се невиних жртава многи сећају одајући им пошту као цивилним жртвама рата.

Мотив за ово бомбардовање била је борба за пресецање магистралних путева и уништавање упоришта немачких јединица на повлачењу из Грчке. Планери ове операције очигледно нису водили рачуна или нису били обавештени о ситуацији на терену и променама у војном погледу које су настале због изненадног повлачења бугарских трупа и дислокација партизанских и немачких јединица уочи самог бомбардовања. У историјској документацији нема основа за претпоставке о било чијој свесној намери да разорним бомбардовањем, пре свега, нанесе што веће жртве становницима града. Лесковачке жртве од 6. септембра 1944. године остаће трајна опомена ратног безумља и страдања.

Напомене

1. Ових дана под насловом „Англо-амерички злочиначки напади" у листу „Политика" од 27. и 28. августа 1994. године, стр. 15, 12, проф. др. Борђе Станковић настојао је да саопшти историјске чињенице о овом проблему и допринесе историјском сагледавању догађаја о савезничком бомбардовању у II светском рату.
2. Вид. Тито—Черчил, издавач: Архив Југославије, Београд и „Глобус" Загреб 1981. стр. 589. (у даљем тексту Тито—Черчил).
3. Тито—Черчил, стр. 211.
4. Исто.
5. Исто, стр. 296.
6. Министар председник државном секретару вањских послова, 17. августа 1944, Тито—Черчил, стр. 296.
7. Тито—Черчил, стр. 300.
8. Тито—Черчил, стр. 325.
9. Исто стр. 328.
10. Вид.: др Живан Стојковић, Хранислав Ракић и Никола Илић, Окупација у лесковачком крају 1941—44, Лесковац 1994, стр. 160.
11. Према подацима из Архива ваздухопловних снага САД-а, Лесковац је 6. септембра 1944. бомбардовало 28 авиона Б—24 у пратњи 20 ловаца П—30 са висине 21500 до 23000 стопа (око 7000 метара). На град је бачено 138 бомби од 1000 либри, укупне тежине 69 тона. Податке на коришћење дао ми је магистар Момчило Павловић због чега му се захваљујем.

Dr Slavoljub Cvetković

MOTIVES FOR ALLY BOMB ING OF TOWNS IN SERBIA

The answer to the question of the motives of Ally bombing of towns in Serbia should be searched in British documents from that period. The basic motive was the struggle to cut off the main road lines and destroy German forces retreating from Greece. There are no elements in historic documents which can presume anybody's deliberate intention to bomb these towns.

940.53/.54 (497.1) „1944"

Др Слободан Бранковић

Бомбардовање градова у Југославији у Другом светском рату*

Смисао и могућности истраживања

Бомбардовање градова на југословенском простору у Другом светском рату није научно објашњено. Тема је комплексна, претпоставља интердисциплинарни приступ, опсежно истраживање домаћих и страних извора. Мали број радова о овој проблематици је објављен у југословенској историографији, још мањи је испунио научно-стручни критеријум. (Види радове Милована Ђелебџића у Војноисторијском гласнику и другим гласилима). Утолико је већи значај научног скупа у организацији Народног музеја у Лесковцу и подстрек дугорочним научноистраживачким напорима у југословенској и светској науци о историји.

Стратешко бомбардовање градова, како показују истраживања Ерика Маркусена, представљало је компоненту савременог рата који је у XX веку добио геноцидни карактер. Резултати истраживања професора др Ерика Маркусена и др Давида Капфа имају изузетан значај у интердисциплинарном приступу и тумачењу мрачне стране историје.

Саопштење је конципирано с идејом разумевања ситуације, мотива, разлога, учинака и последица бомбардовања градова у оквирима политике, вођења и исхода рата. Одређење појаве и њена вишезначност претпостављају упоредно посматрање у војном погледу, на стратешком, оперативном, тактичком нивоу; у политичком, геополитичком и геостратешком погледу (осим фронтова и главних подручја сукоба, са становишта југословенског проблема, Средоземље, Југоисток, Балкан, југословенски простор и „Србија"); у психолошком, пропагандном, идеолошком, верском, економском, комуникацијском, моралном, правном погледу. Бомбардовање становништва у градовима представљало је врсту злочина и геноцид. Употреба атомске бомбе означила је почетак нове врсте ратовања с катаклизматичком опасношћу. Хирошима је морбидан симбол у веку масовних самоликвидација.

Сваки бомбардован град, с масовним страдањима и разарањима, остаје опомена људској савести. Лесковац, „српски Манчестер", представља апсурдну чињеницу либераторима ослобађаног града, који је, по речима шефа западносавезничких мисија, Фицроја Маклејна, погођен „као лешник ударцем ковачког чекића".

Срби, као мало који народ, бомбардовани су у местима становања, болницама, школама, црквама, и од противника и од савезника, у рату у коме су били егзистенцијално и биолошки угрожени.

Употреба авијације представљала је важну компоненту „муњевитог рата" („блицкрига"). Нацистички неуспех да освоји Велику Британију у ваздушној бици није прекинуо бомбардовање градова сукобљених сила, али је придонео да се Хитлер оријентише и на рат на Истоку, против СССР-а.

Напад трупа осовина на Краљевину Југославију, без објаве рата, почео је ударом из ваздуха на Београд, иако је југословенски главни град био проглашен отвореним градом. Немачка пропаганда је представљала свету да је Немачка у одбрамбеном рату против Србије. „Казна" је био шифровани назив немачких операција. Егзистенцијално и биолошки угрожени Срби, после пораза у Априлском рату, у мозаичној подели земље и окупацији, продужили су отпор и подигли масовне устанке. Да би застрашили становништво и постигли већи психолошки ефекат, немачки пилоти бацали су из авиона летке на којима је писало да је „Трећи рајх у рату са срп-

* Сажета верзија саопштења на научном скупу о савезничком бомбардовању Лесковца 6. септембра 1944, у Народном музеју у Лесковцу 06. 09.—07. 09. 1994.

ским селима". Хитлер је проценио да је потребан допунски рат да би се постигао толико потребан мир у позадини фронтова.

Крајем 1942. и почетком 1943., победама западносавезничких снага у Африци и Црвене армије у Стаљинградској бици, наступио је преокрет у рату. Савезници су прешли у стратегијску офанзиву, Стаљин је у 1941. тражио од Черчила и Рузвелта отварање Другог фронта, како би се растеретиле совјетске снаге на истоку, где је било тежиште рата. Продори савезника, оријентисани према средишту „европске тврђаве" у 1944, отворили су проблем одбране осовинских трупа на „дугом кружном прстену".(....).

Западносавезнички план о бомбардовању Немачке и окупиране Европе предложен је, средином маја 1943, на конференцији у Вашингтону (»Plan for the Combined Bomber offensive from the United Kingdom — CBO«). Разрада директиве »Pointblank« завршена је 10. јуна 1943. Британски и амерички бомбардери плански су нападали објекте и градове у окупираној Европи. Југословенски простор, „преуређен" од сила Осовине, као део „европске позадине" нашао се у планираној зони савезничких бомбардовања. Унутар демагошки и насилно успостављених режима и проглашених „независних" и „великих држава", унутар окупираних и анектираних делова, организовани отпор не само да није искорењен него је претворен, како је наведено у немачким извештајима, у „унутрашњи фронт". Пространа подручја, самоорганизована, представљала су „државе у држави".

У лето 1943. дошло је до крупних промена. Друга европска сила Осовине је капитулирала. Немачка је извршила реорганизацију. Немачке процене о искрцавању савезника лоцирале су с већом или мањом вероватноћом подручја као десантне просторије. Појачања и сперације на југословенском простору имали су за циљ изградњу одбрамбеног фронта. На конференцији западних савезника у Квебеку, у августу 1943, одлучено је о појачаној употреби ваздухопловства. Западносавезнички фронт у Италији повезао се с антиосовинским снагама на источном Јадрану и у његовом залеђу. Британска политика била је оријентисана од источног Средоземља ка Балкану, источној Европи. У септембру су упућени официри виших чинова у састав мисија на југословенском простору. Маклејн је био вођа — амбасадор и кључна личност у односима Черчила и Тита, у политици компромиса. Британске службе открile су немачку шифру и одгонетале немачке извештаје и о ситуацији на Југоистоку. Немачки шифранти открили су шифру партизана. Западносавезничка ваздухопловна подршка била је координирана преко Врховног штаба НОВЈ. Нарочито од октобра 1943. Врховни штаб је тражио 1. новембра од Главног штаба Хрватске и добио списак градова за бомбардовање (Госпић, Бихаћ, Сисак, Карловац, железничку станицу у Загребу, Новска), који је допуњаван у зависности од развоја ситуације (Плоче, Метковић, Бања Лука, Сарајево, Мостар. . . .). Смисао савезничке ваздухопловне подршке огледао се у олакшању положаја НОВЈ у време немачких зимских операција 1943—1944. на југословенском простору.

У октобру су бомбардери, издвојени из групе упућене на Плоешти, у таласима бомбардовали Ниш. Неочекивано и трагично по становништво које је веровало у савезнике.

Тито је јавио Димитрову у Москви, 5. новембра 1943, да се повлачи немачка војска из Грчке и Бугарске: „треба да прође 700 композиција".! Зато „треба бомбардовати железничке чворове: Крагујевац, Ниш, Плана итд. Тито". Бомбардовања Задра, Книна, Карловца, Ријеке, Славонског Брода, Шибеника, Дрниша. . . извођена су по плану. Главни штабови и штабови корпуса јављали су Врховном штабу које градове, објекте, комуникације треба бомбардовати. На савезничкој конференцији у Техерану одлучено је да се отвори Други фронт у западној Европи. Да би обманули немачке команде, британски и амерички авиони бомбардовањем градова у Југославији желели су да створе погрешну представу о изабраном подручју за инвазију. У политичким, пропагандно-психолошким комбинацијама, планирано је да бомбардовања наведу на помисао да се ради о великој припреми за искрцавање савезника на тлу Балкана. Стратешка варка, с разарајућим последицама? Тито је, 9. децембра 1943, преко Врховног штаба, наредио јединицама да координирају дејство са свакодневним дејством савезничке авијације, а од становништва је тражио да напусти места у којима су биле концентрисане непријатељске групације и њихови војни објекти; од радника да напусте рад у предузећима. Захтеви су понављани, али њихова реализација није била могућа. Ко и како да

обавести становништво и како да оно напусти градове одређиване за бомбардовање према развоју ситуације?

Извори НДХ и „Недићеве Србије" говоре о последицама англо-америчких бомбардера, осудама и реакцијама цивила. Захтеви НОВЈ од савезника за подршком из ваздуха, нарочито у периоду немачких и квислиншких операција, били су вишеструко мотивисани. Не само у одбрамбеном погледу него и у проширењу превласти на југословенском простору. У 1944. велики број градова више пута је бомбардован унутар „граница" НДХ: Травник, Сарајево, Трогир, Славонски Брод, Бихаћ, Осијек, Винковци, Високо, Тузла, Карлобаг, Задар, Доњи Лапац, Книн, Сињ, Градишка, Устипача, Коњиц, Метковић, Бенковац, Имотски, Дубровник, периферија Загреба. .. (. . .).

Бомбардовање градова у Србији и у Црној Гори од пролећа 1944. до њиховог ослобођења сложено је питање и сублимира стратешке, политичке, идеолошке, психолошке, пропагандне и међународне аспекте. Сукобљене силе и унутрашње снаге полазиле су од сопствених интереса наводећи опште потребе.

Део југословенског простора „источно од Дрине" добио је на значају у завршници рата. Процењивана је реалном могућност искрцавања савезника у „области југоисточног Јадрана" и у Грчкој. Било је идеја о ограниченој инвазији, између других подручја и у „приморској Црној Гори". Србија је „кључ Балкана". Продор Црвене армије с истока и промене у Румунији, Бугарској, Мађарској, повлачење немачких трупа из Грчке, могућност уласка Турске у рат и продор западносавезничких снага с југа Балкана, нека врста понављања Солунске офанзиве из Првог светског рата. , . За Тита је „нова Југославија" зависила од Србије. За Дражу Михаиловића приближавао се „дан Д", савезничка инвазија и „час општег устанка". Хитлеров специјални посланик на Балкану, Херман Нојбахер, покушао је да организује антикомунистички балкански фронт и преуређење Балкана: стварање федерације у којој би у почетку биле Србија и Црна Гора, а доцније би се проширила на суседне државе. Комбинаторика преуређења Балкана била је појачана у Лондону и у Москви. Мисија Ота Хазбуршког, уз подршку Ватикана, заснивала се на средњоевропској, подунавској, католичкој (кон) федеративној држави, обнови аустроугарске империје у модификованој варијанти. Превагнула је подела интересних сфера у политици компромиса Черчила и Стаљина уз Рузвелтово прихватање договора „Велике двојице" у зони америчких удаљених интереса. Од свих актера у разрешавању „југословенског проблема", Тито је показао изненађујућу интуицију и умеће прилагођавања у завршници рата, бирајући начине и средства који воде остварењу циља у упоредном освајању слободе и власти.

Одлуке у 1943. имале су свој епилог у 1944. и 1945.

За Вајкса „најопаснији" противник у оквирима немачког сређивања Балкана био је Тито. У проценама, Черчил је одлучио: Тито и његове снаге заслужују подршку као војни савезник, а ослободилачки смисао њихове борбе указује на могућност повратка краља и стварање Демократске Федеративне, а не комунистичке Југославије. Из Москве су дискретно режирали игру, рачунајући на неподредиву снагу идеолошке индоктринације и дисциплину комуниста, Критика из Кремља у 1942. Михаиловићевог покрета на основу партизанских информација циљала је на колаборацију и четничку неактивност против осовинских трупа. Иза тога је стајала и политичко-идеолошка неприхватљивост четничког концепта обнове Краљевине Југославије. У јесен 1943. у британском врху превладало је схватање да ће партизани, са или без британске помоћи, овладати Југославијом. Британска политика окренула се Титу. Рузвелт се опирао Черчилу, а Стаљин му се чудио. Уређење Југославије „на темељима" одлука Другог заседања АВНОЈ-а било је у неупоредивој предности у северозападним областима Југославије и у иностранству над закаснелим (четничким) концептом Ј. Д. Н. З. с конгреса у селу Ба. Долазак совјетске мисије у Врховни штаб, одлазак Војних мисија НОВЈ у Лондон и у Москву, био је очекивани редослед у спољно-политичкој совјетској реалистичкој оријентацији. Тито је одговарао на британске захтеве и предузимао иницијативу према ситуацији и мишљењу Москве. Промена састава избегличке владе, уместо Пурића Шубашић, за преговоре с Титом, повлачење британских мисија из четничких штабова, помоћ снагама које се окупљају из „квислиншких и колаборационистичких састава" под Титовом командом. Краљ Петар Други упутио је такав апел. За Михаиловића је то био почетак краја

у раздобљу у коме је планирао да с ослонцем на западне савезнике, оствари стратешки задатак: обнову Краљевине Југославије. Његово окретање и савезницима и противницима за помоћ, нарочито од времена капитулације Италије, само га је удаљавало од остварења циља.

Покушај Недића у обнављању некадашње моћне српске државе у Нојбахеровим пројекцијама с непромењеном србофобичношћу одбио је Хитлер: Срби су државотворан, борбен народ, с дугом историјом и традицијом и не дати им ни државу ни оружје.

У британским извештајима закључак: Срби чине највећу снагу у борби и супротстављању Осовини на југословенском делу Балкана. Наступ партизана с идеалима слободе и демократије на простору „источно од Дрине" био је британски резон у испоруци оружја за 100.000 људи у Србији, и у пропагандној, моралној и политичкој подршци. Елизабет Баркер је документовала своју тврдњу о британској одговорности за приступање православне Србије комунистима, представљених ослободиоцима и демократама. Једна од „грешака" британске политике, по британским тумачењима, догодила се у одсудном периоду од пролећа до јесени 1944. У том времену бомбардовани су најтеже и у највећем броју српски градови. (...)

Тито је, 5. фебруара, упутио мајора Џона Хеникера у Главни штаб Србије као представника савезничке војне мисије при Врховно муштабу. Захтеве за бомбардовање градова, комуникација и важних објеката Хеникер је преносио Врховном штабу, у коме је „с обзиром на општу војну ситуацију у Југославији" одлучивано коме циљу да се да предност. Не постоји целовито истраживање о градовима који су бомбардовани, колико пута и с каквим последицама.

Највише цивилних жртава и разарања било је у највећим градовима у Србији, у Београду и Нишу и Лесковцу, а у Црној Гори у Подгорици и Никшићу. Не постоји ни хронологија бомбардовања градова. На основу парцијалних истраживања, могуће је да се сачини кратак хронолошки преглед. Хронологија, сама по себи, не може да одговори на изазов одгонетања смисла и значења ове комплексне појаве. Милован Целебџић је, на основу истражених извора, утврдио да је Ниш бомбардован 15 пута, Београд 11 пута, Краљево 6 пута, Земун 4 пута, Нови Сад 3 пута, Смедерево и Ћуприја 2 пута, а између других градова бомбардовани су и Крагујевац, Лесковац, Цетиње, Велики Бечкерек (садашњи Зрењанин), Крушевац, Пећ, Бијело Поље, Параћин, Панчево...

Бомбардовање Ниша, у октобру 1943, није било по планском захтеву, него су се из групе тешких америчких бомбардера, управљених на Плоешти, издвојили авиони који су бомбардовали Ниш. Зашто су савезници бомбардовали велики српски град? У поновљеном нападу 30. марта 1944, било је срушено и оштећено око 400 зграда, центар града и Саборна црква.

Борбе 2. и 3. корпуса НОВЈ у Црној Гори и источној Босни, с идејом стварања основице западно од Дрине за продор у Србију, нису се одвијале по очекивању. Да би се побољшао њихов положај, захтевано је бомбардовање градова од савезничке авијације као подршка НОВЈ у народноослободилачкој борби. Пеко Дапчевић је 30. марта 1944, тражио да се бомбардује Никшић (око 4.500 становника). На Велики петак и Велику суботу, 7. и 8. априла 1944, амерички бомбардери тешко су разорили мали град, а да ли и велики стратешки циљ?

Тито је, 11. априла 1944, преко Радио-станице „Слободна Југославија" најавио да ће бити све јачи напади авијације савезника и да становништво напусти места у којима Немци, усташе и четници имају базе, а радници фабрике и предузећа. Како је становништво уопште могло да сазна за ово упозорење у недостатку радија и да га разуме у пресији различитих вести пропаганде? Да ли је уопште тако нешто било изводљиво у условима који су владали посебно у Србији?

Британско подржавање партизана као војног савезника истовремено је представљало практично „конкретизовање" Черчилове „политике компромиса". Са становишта четничких, недићевских и љотићевских снага, западносавезничка ваздухопловна подршка партизана није била разумљива. Зашто су помагани комунисти да освоје Србију у којој ће највећи градови да се поруше? Да би се немачка команда убедила да предстоји отварање Другог фронта на слободном делу Балкана? Други фронт је по одлуци Техеранске конференције отворен у Нормандији 6. јуна 1944, операцијом „Оверлорд" („Свевишњи").

На дан највећег хришћанског празника, када православци славе Ускрс, 16. априла 1944, бомбардован је Београд. Бомбардовање је поновљено сутрадан,

истовремено и на Земун. Више од 400 бомбардера бацило је на југословенски престони град око 1.500.000 бомби, „методом тепиха". Подаци о погинулим и рањеним су различити, као и за друге градове. Наводи се да је погинуло и тешко рањено преко 2.500 људи. Београдске цркве биле су пуне побожних људи који су се молили за народно спасење и ослобођење на дан Васкрсења; „свет је изашао на улице", када су савезнички авиони почели да засипају град бомбама као „ускршњи дар". Масакр над народом који је обожавао Енглезе и Американце до култа. Улице и квартови у којима није било ни војних објеката ни немачких војника претворени су у рушевине.

Зашто?

На различите начине тумачени су ваздушни удари на Београд и друге српске градове. У току је била офанзива партизана, продор групације јединица НОВЈ у Србију. „Англо-американци су подржавали комунисте у освајању Србије"? Западносавезничка бомбардовања српских градова смањују се и престају како се мењала Черчилова политика и британско-партизански односи Титовим доласком у Москву у септембру 1944.

Захтеви из Врховног штаба да се прецизирају објекти и градови за бомбардовање и захтеви из штабова корпуса „због тешкоћа у борбама", усаглашавани су, а о последицама није било ни тачних увида, ни принципијелно критичких реакција. У извештајима је навођено како су испуњени циљеви, погођени војни објекти и непријатељске трупе. Ско 120 тешких бомбардера, 5. маја 1944, претворило је 60% Подгорице у рушевине. Укупно је страдало 15 немачких војника. Да ли је тиме био испуњен циљ стратегијског бомбардовања?

Тито је тражио да се шаљу прецизни подаци о објектима о којима је Врховни штаб одлучивао да ли да се бомбардују или не. Свим штабовима је од 12. до 14. јуна 1944. јављено да ће Врховни штаб да обезбеди бомбардовања као помоћ јединицама у њиховој борби.

Какав је био смисао помоћи у виду стратегијског бомбардовања градова?

У писму Стаљину, Молотову и Димитрову, 5. јула 1944, Тито је навео да не може да рачуна на „неку ефикасну помоћ" западних савезника, „с обзиром на политику Енглеза према Србији, где се на све могуће начине покушава појачати позиција присталица краља, односно четника, а ослабити наше позиције . . .". (. . .) „Баш овде биће нам потребна највећа ваша помоћ да бисмо могли што пре решити питање Србије, које је за нас врло важно, јер од тога зависи коначан успех у стварању демократске федеративне Југославије".

У оквиру ослобођења Србије, бомбардовање градова је продужено у већем броју и обиму. Тито је тражио од Коче Поповића, команданта ГШ Србије, 17. јула 1944, списак градова и објеката „које треба бомбардовати". Његово проширење је упоредо ишло с погоршавањем ситуације. Зато Коча захтева „хитно" и „озбиљно" бомбардовање Лесковца, Врања, Приштине. За Београд су прецизиране улице за бомбардовање, у којима су били „станови Немаца", Палата Албанија, школа краља Александра на Топчидерском брду, између осталог.

Тито је прихватио британски план о координираним операцијама НОВЈ и западносавезничког ваздухопловства на првом сусрету с Вилсоном, током боравка у Италији (6—14. августа 1944, Казерта, Напуљ). Вилсон је похвалио успехе партизана у координираним операцијама са западносавезничком авијацијом. У чему се огледао успех бомбардовања великог броја градова: Вилсон је упозоравао да је Ратно ваздухопловство за Балкан релативно мало и предложио је координиране операције ширих размера. Иако је Маклејн, с Питером Муром и Џоном Кларком, радио на плану ‚Ретвик' (‚Недеља пацова), британска страна није била сигурна да ће бити безрезервно прихваћена. Планом је било предвиђено учешће НОВЈ на југословенском простору. У Врховном штабу операција је названа „Рушење комуникација у Југославији од 1. до 7. септембра 1944".

У јулу и августу 1944. бомбардовање градова у Србији се продужавало с образложењем да су у њима велике непријатељске концентрације. Коча Поповић је, као командант ГШ Србије понављао захтеве за „најхитнија", „ургентна", „озбиљна" бомбардовања увећаваног списка српских градова: Куршумлије, Прокупља, Приштине, Крушевца, Рашке, Подујева, Митровице, Краљева, Лесковца . . . Бомбардовање Ниша и Београда као да су постала редовна. Бомбадовање Крагујевца, Крушевца, Велике Плане, Ћуприје, Пећи, Новог Сада, Великог Бечкерека, Алибунара, Марковца . . . било је тешко разумљиво за грађанство. (. . .)

Промене у суседним државама Југославије, крајем лета 1944, и напредовање савезника будили су наду у час ослобођења када се понављало масовно страдање од савезничких бомби. На Апенинском полуострву западносавезничке снаге надирале су северно од Рима ка немачкој „готској линији". После савезничког искрцавања у Нормандији, велики део западне Европе био је ослобођен (Париз 25. августа). На источном фронту, после Јаши-Кишињевске операције, Црвена армија је отпочела велику офанзиву. Румунија је, устанком у Букурешту 23. августа, прешла на страну савезника. То исто је доцније учинила и Бугарска. За немачку војску у Грчкој наста је тешка ситуација. Хитлер није благовремено одобрио померање истуреног фронта.

У завршници рата на југу Балкана политички интереси добијали су на снази у оквирима војно-стратегијских планова и операција.

Пред почетак операције „Ретвик" Маклејн је дошао у Главни штаб Србије и посматрао 6. септембра 1944, бомбардовање Лесковца. Његов опис у књизи „Источни приступи" („Eastern approachiis") представља суочавање планера с последицама ревносно извршеног задатка. У ишчекивању бомбардера, Меклејн је гледао „беле куће Лесковца на топлом јесењем сунцу. У крошњама дрвећа цвркутале су птице, а у кукурузу су зујали безбројни кукци. Тешко би било замислити спокојнији призор". Тренутак доцније, после бомбардовања „летећих тврђава": „све што је остало од Лесковца, било је обавијено плаштом од дима" (. . .) „Губици цивила били су тешки". Напад је изгледао „као кад би неко употребио тешки ковачки чекић да разбије лешник". Зашто је око 50 „либератора" бомбардовало град с око 24.000 становника? За двадесетак минута погинуло је преко 1.000 људи и срушено 475 зграда. Радио Лондон је јавио :„Погођени сви војнички објекти и изгинули многи немачки војници". Укупно око 20, а ниједан војни објекат није уништен!

У операцији „Ретвик", „Рушења комуникација", бомбардовано је око 23 града: у Србији 14, у НДХ 9, Босни и Херцеговини 7 и у Хрватској 2). Потпунији подаци могу да пруже још јаснију представу о исходу и ефектима операције.

Колико је оправдана њена замисао, циљ, размере? Какав је утицај имала на немачко повлачење из Грчке, када је оно почело доцније, после британско-немачког споразума? Како се у ГШ Србије гледало на последице бомбардовања градова?

Кардељ је одбацио предлог ГШ Словеније о бомбардовању Љубљане, на Титов захтев од 24. јула 1944, да се прецизирају објекти за бомбардовање, Кардељ је поставио кључно питање: у чију корист би било бомбардовање Љубљане? Непријатељ не би трпео губитке, а погинуло би на хиљаде наших људи. То би било и политички штетно. **О томе немамо искуства из целе Југославије.** Јосип Смодлака је за савезничка бомбардовања у Далмацији констатовао да је „много већа штета него војна корист". Протести југословенске избегличке владе, политичара, амбасадора, били су засновани на подацима о разарању и масовном усмрћивању становништва.

Протест због бомбардовања у Далмацији градова Сплита и Шибеника упутили су хрватски министри у избегличкој југословенској влади др Јурај Крњевић и др Јосип Шутеј савезничком врховном команданту Вилсону. После бомбардовања предграђа Загреба, главног града НДХ, 22. фебруара 1944, загребачки надбискуп Алојзије Степинац упутио је протест британском амбасадору код Св. Столице у Ватикану, сер Д' Арши Годолфин Озборну. Степинац је навео да су Хрвати увек били бедем и предстража европског културног поретка на југоистоку, да су највише пропатили од свих народа у рату, прво су села и градови уништавани од Немаца, а затим и од савезничке авијације. (. . .)

После бомбардовања Београда на православни Ускрс 1944, било је више представки, жалби, молби. Југословенски амбасадор на британском двору др Богољуб Јефтић предао је меморандум Форин Офису и образложио смисао реакције сталном секретару сер Александру Кадогану. Југословенска влада је тражила преиспитивање политике бомбардовања југословенских градова. Велики губици и разарања погодили су тешко бомбардоване градове „као Београд, Ниш, Лесковац, Бања Лука, Никшић итд". У извештају ББЦ објављено је да су бомбардовања извршена на захтев Маршала Тита „да се разбију места отпора на који партизани наилазе". То је значило интервенцију савезника у корист једног политичког покрета, иначе народу туђег и негативног. Кадоган је покушао да одговори како су бомбардо-

вања саставни део далекосежних операција. Нарушавање моралности, хуманизма, међународног права, елементарног кодекса демократије, просвећености, културе, психолошке, политичке, пропаганд не последице, анулирале би очигледно предности у војно-стратешком погледу, чак и да су постојале.

Југословенски амбасадор у САД-у, др Константин Фотић разговарао је с америчким државним секретаром за спољне послове Корделом Холом после савезничког бомбардовања Београда. У америчкој јавности бомбардовање градова на Титов захтев тумачено је и као апсурдно подржавање комунизма. Депешу генерала Драгољуба Михаиловића о бомбардовању Београда, 16 од 17 његових срезова, југословенској влади, британски отправник послова при тој влади, барон Х. Стенбок, доживео је као „страшан извештај о разарању и жртвама које је учинило савезничко бомбардовање Београда 16. и 17. априла". Зато је тражио од британског министра спољних послова, А. Идна, да се извештај не достави југословенској влади. (...) Протести због бомбардовања ослобођених градова, Ниша, Задра .... истовремено су указивали на промене у односима Черчила и Тита упоредо с променом ситуације између западносавезничког, југословенског и Источног фронта.

Етапа „интензивног" бомбардовања српских градова завршена је у јесен 1944. Била је очигледна несразмера између војно-стратешких потреба и размера савезничког бомбардовања градова. Да ли је то „случајна" грешка? Да ли су последице биле предвидиве? Ако јесу, зар није било могуће да се спрече или умање? Коме, зашто и како је користило бомбардовање градова? Тито је, на основу предлога својих штабова с терена и по својој процени, захтевао преко Меклина, бомбардовање и градова као војностратегијских циљева. Британски „специјалисти" међу њима Ф. В. Дикин и мајор Џејмс Клугман, давали су своје „стручно мишљење" на путу до реализације од стране одговарајућих команди. Меклин и Дикин имали су директну комуникацију с Черчилом.

Бомбардовање је тумачено као „перфидиа Албиона" помагањем партизана у овладавању Србијом да би се превазишла совјетска предност на основу индоктринације и задобила сфера утицаја потоњим довођењем краља. У извештајима штабова јединица НОВЈ констатовано је да су бомбардовања испунила циљ, имала велики политички, психолошки, морални, војни значај. У војне објекте убрајани су и квартови и улице у којима су становале важне немачке личности и све што је служило „окупатору и домаћим сарадницима". Како је било могуће да се предностима у унутрашњим сукобима, грађанском рату, претпочине и не виде апсурдне последице, деструктивност, дехуманизација жртава савезничког бомбардовања српских градова после претрпљених губитака од немачког „тоталног" ратовања и геноцида над Србима у НДХ и на југословенском простору?

У завршници рата, када су Черчил и Стаљин делили сфере утицаја и Југославију „фифти-фифти споразумом", откривала су се неслагања у плановима савезничких бомбардовања. Зашто није бомбардован немачки фронт и повлачење трупа на југословенском делу Балкана сразмерно могућностима? Како је нестала „далекосежност" жалосне употребе бомбардера за „ослобађање српских градова"?

У завршници рата мењао се однос између војних и политичких интереса међу савезницима и противницима. Војни савезници постајали су све изразитије политички ривали и супарници. Заједнички интерес савезника био је победа над остатком Осовине. После западносавезничког отварања Другог фронта и совјетске офанзиве с источног фронта, уочавало се надметање у политици интересних сфера. Чије снаге ослободе и прођу подручјима напуштеним од окупатора, истовремено успостављају одговарајући поредак: демократски или комунистички (бољшевички). У Југославији су комунисти успостављали демократски? У Србији је, за разлику од северозападних области, редукована комунистичка симболика. Стаљин је тражио да се западни савезници и краљ не плаше петокраком. У комбинаторици уређења Балкана и југоистока Европе Тито је, између Черчила и Стаљина, у преписци и личним сусретима, успео да наметне „авнојевски модел" Југославије. Тито се није сложио с појавом западносавезничких снага на југословенском тлу него је сарадњу ограничио на Јадран и југословенски ваздушни простор. Са источним савезником је „прихватио" сарадњу у источном делу земље, Србији, у оквирима црвеноармејског стратешког подухвата Софија, Букурешт, Београд—Будимпешта—Беч. Немачке трупе, уз мале концесије, по британско-немачком спо-

разуму, мирно су се повлачиле из Грчке.

У погледу Балкана Стаљину је „одговарало" да се немачке трупе што брже повлаче с југа ка северозападу и ојачају фронт испред англоамеричких снага у Италији. Западни савезници су рачунали да авијацијом „избаце немачке трупе с фронта" што дубље у источној Европи. Стаљин је одуговлачио с одговором на њихов план о бомбардовању „остатка Немачке тврђаве" на линији: од Балтичког мора — Герлитза — Беча — Загреба — Сарајева — Подгорице — Пећи — Прилепа све до грчко-бугарске границе на југоистоку. На југословенском простору било је тешко разграничење сфере утицаја. Супротности британско-совјетских гледишта око „линије бомбардовања" („интересних сфера") учиниле су „несметаним" немачко повлачење с југословенског дела Балкана. Черчил је тражио сагласност Москве за бомбардовање немачких колона, али није било јасног одговора.

Dr Slobodan Branković

BOMBING OF TOWNS IN YUGOSLAVIA DURING THE SECOND WORLD WAR

The purpose and possibilities of researching

At the Washington conference in the middle of May 1943 the Allies proposed a plan for bombing Germany and occupied Europe („Plan for the combined Bomber offensive from the United Kingdom — CBO"). British and US bombers struck the objects and towns in occupied Europe according to this plan. The Yugoslav territory, being „at the back of Europe", was also within the zone that was planned to be bombed by the Allies. After the capitulation of Italy and some significant changes that happened on other fronts the use of airforce increased. The Ally forces in Italy made contact with anti-fascist forces in the east Adriatic and its hinterland. The British considered Partisan units of the National Liberation Army of Yugoslavia to be their new ally. The Supreme Headquarters of the National Liberation Army co-ordinated the Ally Airforce bombing of significant military targets and actions which were taken in order to cut off the communications.

940.53/.54 (497.11) „1944"

Милован Целебић

Мотиви савезничких бомбардовања градова Србије и бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године

Мотиви за бомбардовање градова у Србији, и у Југославији уопште, данас су предмет разних спекулација, а на првом месту то се односи на бомбардовање градова у Србији. Жели се пошто пото доказати да су та бомбардовања жеља, на првом месту Јосипа Броза Тита, с мотивацијом да се што више побије Срба и причини што већа материјална штета Србији како би се и економски подрила њена снага.

У та су се кола упрегли и многи истакнути лидери странака десне оријентације, али и неки угледни јавни радници из редова академика (Антоније Исаковић) и неких институција. Тако је, на пример, др Смиља Аврамов, професор за међународно право на Правном факултету Београдског универзитета, у својој књизи „Геноцид у Југославији и међународно право", коју је и „Политика" изворно објављивала, на вешт начин користила писма Кардеља[1] и Тита да би дискредитовала народноослободилачки покрет. Бескрупулозно злоупотребљавајући писма, вадећи из њих делове који су јој одговарали, није саопштавала цели ну која недвосмислено оповргава њене ставове. А све је то писано да би се девиза свих покрета отпора у западној Европи „штедети народ", издигла изнад свих других облика, па је и ту рекла да „после погибије становништва у Краљеву, Крагујевцу 1941. команда Равногорског покрета мења стратегију и прихвата девизу ‚штедети народ', ‚сачекати погодан тренутак', што уопште није тачно, јер ту девизу тај покрет тада није прихватио.[2]

Као круну својих конструкција др Смиља Аврамов у своме тексту даље, поред осталог, наводи и ово:

„Критична тачка у овладавању даљом ситуацијом, према речима Броза, била је Србија коју су партизани напустили 1941. **Тито је издејствовао преко Черчила бомбардовање српских градова од стране савезничких снага: Подгорице, Краљева, Лесковца, Ниша и Београда"** (све подвучено у „Политици од 27. децембра 1991. год. — прим. М. Ц.).

Дакле, још једна зачуђујућа неистина Славонке и професора др Смиље Аврамов. Па учесници на овом скупу сигурно знају да је бригадир Маклејн с предлогом плана упознао и Тита и затражио његову сагласност. Винстон Черчил је у Напуљ долетео авионом 11. августа, с Титом се састао 12. а 13. августа одржан је такозвани „југословенски састанак утроје" коме је, поред Черчила и Тита, присуствовао и др Иван Шубашић. председник краљевске југословенске владе у Лондону.[3] Међутим, Броз је већ првог дана доласка у Казерту (Италија), 6. августа 1944. године, са својом делегацијом водио разговоре са савезничком делегацијом предвођеном генералом Вилсоном и тада је постигнут споразум о сарадњи савезничког ваздухопловства и Народноослободилачке војске Југославије у борби против немачког окупатора.[4] Тај начелни споразум, тачније договор, конкретизован је 11. августа, када је Позадински штаб Британске војне мисије при Врховном штабу НОВ и ПОЈ поднео „Предлог плана координираних операција против непријатељских комуникација у Југославији" о коме сам укратко писао у поменутој студији, а детаљније о разговорима у књизи „Титови ратни летови".[5]

Посебно — бомбардовање Подгорице нема никакве везе с Черчилом. Зна се

тачно ко је то одобрио, онда када је најтеже бомбардована, као и Никшић. То су били предлози генерала Петра Дапчевића званог Пеко, команданта, и пуковника Митра Бакића, политичког комесара 2. ударног корпуса НОВЈ, а „грех на своју душу" узео је Јосип Броз.[6]

Из до сада познатих докумената, мотиви за бомбардовање југословенских градова, а тиме и српских, мислим да су углавном познати. То су два мотива.

Први мотив је био да се униште непријатељева жива сила и борбена техника у појединим гарнизонима на територији Југославије, било да се радило о тренутној концентрацији ради предузимања већих офанзивних дејстава из тих гарнизона на слободну територију, или пак да се униште непријатељеве снаге смештене у том гарнизону, као сталну претећу опасност према слободној територији.

Захтеви за бомбардовање насељених места су били крајње неоправдани, јер су у свим случајевима нанети многоструко већи губици становништву, а непријатељу скоро никакви. То су биле ирационалне одлуке, злочиначки захтеви и захтеви неуравнотежених особа, међутим, ако може да послужи за утеху, бомбардовани су и највећи градови у Француској, Белгији, Холандији, укључујући Париз, Антверпен, Руан, Лил, Нант, Бордо, Марсеј . . .

Нисам сигуран да су за то савезници тражили одговарајућа одобрења, а да не говоримо о сравњивању са земљом градова у Немачкој, као Дрезден и др.[7]

По међународном праву то се све категорише као ратни злочин, али у историји није забележено да су за ратне злочинце проглашавани победници. А, ако ко треба да буде на челу, оних који су криви онда је то, свакако, Хари Труман, председник Сједињених Америчких Држава, који је одобрио да се почетком августа 1945. године баце атомске бомбе на два јапанска града (Хирошиму и Нагасаки) и да буду сравњени са земљом уз огромне жртве чије се последице дан-данас осећају међу житељима тих градова.[8]

Маршал Југославије и врховни командант НОВ и ПОЈ Јосип Броз Тито знао је шта значе савезничка бомбардовања градова, јер иначе не би узимао грех на своју душу. Међутим, неки су знали да чувају свој народ. Тито је обавестио 24. јула 1944. године Главни штаб НОВ и ПО Словеније[9] да бомбардовање тактичких циљева могу тражити директно од савезничке мисије (на које је он иначе то право пренео 11. јуна исте године)[10] која се код њих налазила, док је нагласио да је „само за бомбардовање градова потребна претходна дозвола Врховног штаба НОВ и ПОЈ" и ето сада одговора ко је одговоран за Лесковац, о чему ће касније бити више речи.

Главни штаб НОВ и ПО Словеније је, највероватније 1. јула, доставио предлог Врховном штабу НОВ и ПОЈ да се бомбардује Љубљана. Едвард Кардељ, члан Политбироа ЦК КПЈ и Врховног штаба НОВ и ПОЈ, за све словеначке извештаје био је филтер, било да се налазио у седишту Врховног штаба или у Словенији. Тако је за овај захтев Главног штаба Словеније сазнао на Вису и 29. јула на то је одговорио ЦК КП Словеније следеће:

„Главни штаб Словеније је предлагао бомбардовање Љубљане. Не схватам какве потребе вас нагоне на то и у чију корист би било то бомбардовање. Нема сумње да би било у Љубљани на хиљаде погинулих наших људи, а непријатељ сигурно не би трпео губитке. Цела би ствар политички веома штетила нама. О томе имамо искуства из целе Југославије. Нека се бомбардују такве тачке где је бомбардовање неопходно потребно **из војничких разлога** [речи из „војничких разлога" Кардељ је подвукао — прим. М. Ц.], а и то што мање. Имајте пред очима да савезнички авиони бомбардују на посебан начин, тако да покривају целу површину. Како би то у Љубљани изгледало, можете да себи представите. Била би крајња лакомисленост и одговорност пред својим народом, ако не би имали пред очима све моменте. То не важи само за Љубљану, већ и за друга места, ако немају посебан значај **за нас**. [речи „за нас" у тексту је подвукао Кардељ — прим. М. Ц.] или за савезнике. Не дозволите да вас заведу такви политички моменти као што је, на пример, 'нека виде белогардисти'.[11]

За генерале Поповића и Дапчевића изгледа да је најважније било „да виде" Бугари, четници, квислинзи и ко зна још ко, па су се они и утркивали ко ће више да предложи за бомбардовање српских, односно црногорских градова, а све је то Броз примао на своју душу. Не желим да нагађам зашто је тако чинио, али је зато знао да пише савезничкој Војној мисији „не дирајте ми Загреб, Љубљану, Марибор . . ." и то се у једној институцији брижљиво чува иза „седам брава".

На другој страни, чланови Политбироа ЦК КПЈ Александар Ранковић, Сретен Жујовић (оба из Србије), Иван Милутиновић и Милован Ђилас (обојица из Црне Горе), док су градови били у рушевинама и потоцима се лила крв нису се огласили ни једном речју. Насупрот Кардељу, а поготово Жујовић који се за време операције „Недеља пацова" налазио око Куршумлије.

Политички секретар Покрајинског комитета КПЈ за Србију др Благоје Нешковић у бројним депешама и извештајима упућеним ЦК КПЈ ни једном речју није поменуо ту својеврсну трагедију Србије, а сва његова преписка са ЦК КПЈ односила се, угласвном, на одржавање и оснивање Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (Асноса).[12] Какви су то били људи када се све то њих није тицало — оцену о томе могли би да дају неуропсихијатри и психолози.

Други мотив за бомбардовање градова у Југославији, односно у Србији, био је да се разреше велика привредна предузећа која су радила за ратну привреду нацистичке Немачке; да се саобраћајне комуникације (путне, железничке и водене) онеспособе за саобраћај са свим пратећим објектима (железничке раскрснице, мостови, тунели, вијадукти и др.) и тиме спречи сваки маневар непријатеља, а у операцији „Недеља пацова" и повлачење из Грчке и Албаније Групе армије „Е" која је у то време, заједно с полицијским снагама бројала око 350.000 људи.[13] То је, с уништавањем непријатељеве живе силе и технике, ишло паралелно. И наравно — штете су биле огромне.

Бомбардовање Лесковца

Сигнал за наставак бомбардовања градова у Србији, који су већ и до тада безобзирно рушени (Београд, Ниш, Смедерево), неки без одобрења, а неки вероватно са одобрењем Врховног штаба НОВ и ПОЈ, у ствари Тита — овога пута дао је сам врховни командант НОВ и ПОЈ Јосип Броз Тито, упућивањем наређења 17. јула 1944. године Главном штаба НОВ и ПО Србије генерал-лајтжине: „Јавите градове и објекте које треба бомбардовати".[14]

Новопостављени командант Главног штаба НОВ и ПО Србије генерал-лајтнант Константин Поповић Коча одговорио је 21. јула једним монструозним захтевом, какав до тада уопште од било кога у току народноослободилачке борбе није упућен. Тај предлог први пут сам обелоданио у већ поменутом фељтону „Савезничке бомбе на српске градове". Тај захтев за бомбардовање градова у Србији, а тиме и Лесковца, гласио је:

„Места и објекти у Србији које треба бомбардовати:

Београд: Станови Немаца: Десна страна Милоша Великог, улице од Лондона до Немањине улице, захватити Женску учитељску школу и гимназију у Краљице Наталије улици. Трговачка академија, улица Жоржа Клемансоа, Палата Албанија, Ратнички дом, Ново време у Дечанској улици, Школа краља Александра на Топчидерском брду и Звездара.

Топчидер: Градске касарне, слагалиште муниције, југозападна страна гробља на Бановом брду. Трупе Гестапоа — јужни део кошутњачке шуме.

Раковица: фабрике авионских мотора БМВ и Аргус, источно од пруге.

Ниш: Аеродром, комплекс зграда и 30 вагона бензина у воћњаку југоисточно од летилишта, источно од летилишта цистерне бензина.

Фабрика платна, североисточни део вароши и Фабрика дувана иза железничке станице Црвени Крст.

Нишка Бања: Трупе у хотелима Бановинском и Ђоке Јовановића.

Бор: Централа и рудник; касарне између рудника и села: радионице 4 км сд Бора на путу ка Зајечару.

Врање: Касарна на источној и Монопол на јужној ивици града.

Владичин Хан: Станицу, тунел, мост, Монопол и трупе у месту.

Сурдулица: Фабрика за прераду руде молибдена у Белом Пољу, 2 км северозападно од Сурдулице, рудник молибдена у Мачкатици, 8 км североисточно од Сурдулице.

Лесковац: Гумара Ренолд, западна ивица вароши; Штофара на северној и источној ивици вароши. Фабрика у северном делу села Вучја, југозападно од Лесковца.

Лебане: Трупе у месту.

Грделица: два моста, железничка станица и фабрика".[15]

Тај захтев за бомбардовање поменутих места, између којих и Лесковца, упућен је у време када су неки делови југоисточне Србије били захваћени непријатељевим дејствима познатих у југословенској историографији као топли-

чко-јабланичка операција уз учешће око 40.000 немачких, бугарских, квислиншких и четничких војника.[16]

Услед погоршане ситуације, командант Главног штаба НОВ и ПО Србије упутиће 24. јула један нови захтев Врховном штабу радиограмом у коме је стајало:

„Ситуација се нагло и озбиљно компликовала, 21. и 24. дивизија праћене од непријатеља, првенствено четника, пошле су са нама. Сада се три наше дивизије налазе између комуникације Лебане—Медвеђа—Оруглица. Борбе се воде на линији Тупалски вис—Бувци. Предузећемо пробијање, по могућности у више праваца.

Захтевајте хитно дејство на Лесковац, Врање и Приштину, и на комуникације између тих места, Коча".[17]

То је био други захтев за бомбардовање Лесковца. Али он ни после тога није био бомбардован, док су бомбардована друга места у Србији.[18] Затим је, 29. августа 1944. године, уследио и трећи захтев генерал-лајтнанта Поповића за бомбардовање Лесковца јављајући Врховном штабу следеће: „Најхитније потребно озбиљно бомбардовање Лесковца".[19]

Ова депеша упућена је истог дана када је у Главни штаб Србије авионом дошао бригадир Фицрој Маклејн, шеф Британске војне мисије при Врховном штабу НОВ и ПОЈ.[20] Тада су отпочели разговори између генерала Поповића и Маклејна око реализације плана операције „Недеља пацова" (»Ratweek«) и утаначени су циљеви које је требало бомбардовати. Све је то договорено 29. 30. и 31. августа.[21] Међутим, генерал Поповић је енергично захтевао бомбардовање Лесковца. Зашто баш Лесковца? Он је лично радиограмом већ 24. августа 1944. године обавестио Врховни штаб о непријатељевим снагама у Лесковцу,[22] а сутрадан, 25. августа, упутио је и следећу депешу: „Непроверено, али поновљено се говори о прикупљању великих снага Немаца код Лесковца, ради офанзиве против нас".[23]

Ти подаци су били тачни, али је концентрација немачке 1. брдске дивизије на југословенско-бугарској граници у источној Србији, вршена јер се очекивало избијање трупа Црвене армије на том делу услед превирања у Бугарској и после пораза немачке Групе армија „Јужна Украјина" у јашо-кишињевској операцији трупа Црвене армије, а тада у источној Србији није било јачих немачких снага.[24]

Бомбардовање Лесковца је било предвиђено за 6. септембар 1944. године, о чему је, на пример, била упозната и Команда места у Лебану.

Бригадир Фицрој Маклејн ће касније описати како је доживео бомбардовање Лесковца. То сам изнео у свом награђеном раду од стране Фондације „Драгољуб Дудић", у монографији „13. корпус НОВЈ" и у поменутом ексклузивном фељтону „Савезничке бомбе на српске градове". Изнећу то и овде због књиге која ће после овог скупа изаћи из штампе. Ево како то Маклејн описује, гледајући разарање града с оближњег Петровачког виса, где се налазио с делом Штаба 24. дивизије НОВЈ.[25]

„Док смо доручковали, дојури к нама Бил Камбел с брежуљка, на којем је инсталирао свој радио-одашиљач. У руци је држао веома хитну поруку, коју је управо примио. Дошла је од Била Елиота [команданта Балканских ваздухопловних снага — прим. М. Ц.], који нам је јављао, да су зракопловна извиђања потврдила гласине о присуству сваковрсних оклопних и моторних транспортних возила у Лесковцу, па је због тога одлучено да се напад изврши тешким бомбардерима. Точно у једанаест сати и тридесет минута Лесковац ће напасти формација с педесет **Летећих тврђава.**

Нападу тако великих размјера нисмо се надали. Чинило се то управо тако, као да нетко употреби тежак ковачки бат да би разбио љешњак. Све досад до **Летећих тврђава** није било баш тако лако доћи, јер су биле потребне за заиста крупне циљеве у Аустрији и сјеверној Италији. Но било је очигледно, да су савезничке зракопловне снаге одлучиле да свој задатак у Ratweek-u изврше како се пристоји.

Кад се приближио одређени час, сакупили смо се у малој групи на врху брежуљка и стали чекати. Опазивши како чекамо да се нешто догоди, придружило нам се неколико сељакиња и један старац из села, па су и они стали зурити у долину. Миљу или двије пред собом видјели смо бијеле куће Лесковца на топлом јесењском [ваљда летњем — прим. М. Ц.] сунцу. У крошњама дрвећа цвркутале су птице. Из оближње баре од времена до времена чуло би се крекетање којег жапца, а у кукурузу су зујали безбројни кукци. Тешко би било замислити спокојнији призор. Док сам тамо стајао и чекао, настојао сам да своје мисли усредсредим на њемачки гарнизон и посаде њемачких тенкова, а да не

мислим на становништво градића — ситне земљопоседнике, трговце и жељезничаре, старце, жене и дјецу — што су ходали улицама за својим свагдањим послом.

Једанаест сати и двадесет минута. Још увијек ништа. Сељацима је досадило чекање, па су се почели помало разилазити. У једанаест сати и тридесет минута Начелник штаба погледа прво на свој велики ручни сат, а онда радознало у мене. Стао сам се питати, није ли се можда догодила нека техничка гријешка.

А онда, готово и прије него смо спознали, што се збива, догодило се оно, на што смо чекали: зачуло се зујање мотора, испрва једва приметљиво, а онда све јаче. Погледавши увис, спазили смо на великој висини неколико редова авиона, како спокојно јуре у одређеном правцу, док им крила блијеште на сунцу. Сељаци су их стали бројати: шест, десет, двадесет, тридесет: још их никад нису видјели толико! Ето их већ над циљем и преко њега! У тај час одједном се учинило као да је читав Лесковац одлетео у зрак, у правом оркану прашине, дима и рушевина. До наших ушију допрла је страшна бука, тако јака, да се чинило како ће нам прснути бубњићи. Када смо поново погледали на небо, **Летеће тврђаве** и даље су летјеле спокојно у одређеном правцу, али сад већ као сребрнасте точке у даљини. Неколико секунди послије тога замрла је бука њихових мотора, а око нас је поново завладала тишина, коју је прекидало само нарицање неке жене. Казали су ми, да има рођака у граду. Остаци Лесковца лежали су пред нама покривени димом, док је неколико кућа обавио жестоки пламен. Чак су и партизани били потресени".[26]

По плану операције »Ratweek« није било предвиђено да се бомбардује било који град, а зашто је баш Лесковац изабран, о томе сведочи следеће Маклејново казивање:

„Партизани су имали задатак да нападну двије точке северно и јужно од Лесковца, да дигну у зрак мостове и униште што већи комад пруге Сам град Лесковац, сједиште јаког немачког гарнизона, а такође, судећи према гласинама, боравиште великог броја немачких оклопних возила, био је препуштен савезничким зракопловним снагама. Надали смо се, да ће тиме постићи двоструки учинак: осим стварне штете, коју ће зрачни нападаји нанијети транспортним и другим уређајима, продрмат ће морал мјешаног њемачко-квислиншког гарнизона, па ће тако непријатељ бити мање отпоран према партизанској акцији против жељезничке пруге, која се имала извршити те ноћи".[27]

Из раније поменутих депеша команданта Главног штаба НОВ и ПО Србије види се да је Лесковац увек био централни објект за бомбардовање од стране савезничког ваздухопловства. Уопште узевши, сматрало се да су углавном из Лесковца, али и из Прокупља, отпочињале све непријатељеве операције усмерене према слободној партизанској територији и снагама НОВЈ на том простору. Међутим, уопште се није водило рачуна да уништавање непријатељевог гарнизона у Лесковцу доноси огромне жртве цивилном становништву и велике материјалне штете, чему нису били ни издалека равни губици непријатељеве живе силе и технике.

Позадински штаб Британске војне мисије при Врховном штабу НОВ и ПОЈ писао је свакодневно извештаје о току операције »Ratweek« а које сам све навео у својој поменутој студији уз крат ко препричавање дејстава америчке 15. ваздухопловне армије и Балканских ваздухопловних снага.[28] Овом приликом наводим шта је у тим извештајима интегрално писано о бомбардовању Лесковца.

У извештају Позадинског штаба за 6. септембар било је написано:

„Лесковац је био нападнут великим снагама, бачене су бомбе од 550—1000 либри [једна либра је 450 грама — прим. а.] и сматра се да је штета била велика".[29]

У извештају за 7. септембар је стајало:

„Према очевидцима бомбардовање града Лесковца било је више него импресивно.

Извештај о штети следи".[30]

Ово је сигурно Маклејн јавио своме Позадинском штабу, као и податке изнете у извештају од 8. септембра у коме стоји:

„Следећи је основни извештај од партизанских извора о бомбардовању Лесковца.

Главна улица тешко оштећена, укључујући надлештва Гестапоа.

Главни немачки штаб потпуно уништен, железничка станица, болница и радионице за оправку мотора разорене.

Већи број Немаца убијен. 100 возила и оклопних кола је уништено у главној улици и двориштима (вртовима)".[31]

Колика је улога Јосипа Броза у свему томе, пошто је он одобравао стратегијска бомбардовања, у потпуности није позната, док је удео генерала К. Поповића у бомбардовању Лесковца очигледан и његови захтеви (предлози) били су пресудни, како кроз радиограме упућене Врховном штабу, тако и у договору с Маклејном.

Британски публициста и апологета четничког покрета, недавно преминули Мајкл Лис, писао је да извештаји америчке 15. ваздухопловне армије нису доступни јавности. Колико је то тачно, није ми познато. Иначе, што се тиче његовог писања, наведимо шта је о њему рекао Марк Вилер, професор балканске историје у Школи словенских и источноевропских студија на Лондонском универзитету и званични владин историчар за специјалне операције у Другом светском рату:

„Људи попут Мајкла Лиса или Норе Белоф пропагирају нешто што је за мене потпуно погрешно. Има у томе личне огорчености. Мајкл Лис је, на пример, дочекао крај рата без икаквих званичних признања од стране британске владе [био је британски обавештајац при четничким штабовима у другом светском рату — прим. М. Ц.]. Док је Тито био жив, он је био потпуно маргинална личност. Са старошћу је расло и огорчење према Титовом режиму у Титовој Југославији".[32]

Рецимо нешто и о чланку извесног новинара који се потписао са М. М., а који је изашао у „Политици" од 7. септембра 1992. године под насловом „Јуче у Лесковцу — Помен жртвама савезничког бомбардовања". Он је, поред осталог, написао и ово:

„Био је то други помен невино страдалим Лесковчанима који су, из још непознатих разлога, животе изгубили само месец дана пре коначног ослобођења Лесковца. Наиме, све до пре две године о овом стравичном бомбардовању није или није хтело да се говори (. . .).

Још се не зна зашто је савезничка авијација са 50 тешких бомбардера сравнила град у којем готово и да није било Немаца. Процењује се да је страдало између три и по и шест хиљада људи,[33] односно сваки трећи становник Лесковца (. . .).

Према др Бранку Петрановићу, српски градови, насеља, друмови и мостови бомбардовани су и у операцији познатој као „недеља пацова" септембра 1944. године на основу опредељења маршала Тита и савезничке команде за Средоземље за време повлачења балканске армије на север".[34]

Прво. Није тачно да се није смело о томе да пише. Из овог мог саопштења види се да сам више пута писао за последњих 25 година. Осим тога, лесковачки локални лист „Наша реч" од 23. новембра 1944. године писао је о бомбардовању Лесковца и тај је текст објавио и др Миливоје Перовић у својој књизи „Јужна Србија", а ја сам га у својим радовима преузео два пута.[35]

Тврдња да се није хтело о томе да пише такође не стоји, а није се писало јер се једноставно није знало.

Што се тиче навода др Петрановића, он је у својој књизи „Србија у другом светском рату 1939—1945" написао, поред осталог, о бомбардовању следеће:

„Под ударом савезничке авијације нашли су се и други градови Србије (Лесковац, Ниш, Краљево и други) (...).

Бомбардовање српских градова у долини Мораве септембра 1944 (операција „Недеља пацова") имала је за циљ спречавање повлачења немачке балканске армије с острва и из Грчке моравским правцем".

Недоречено и само делимично тачно, а када је ова књига пок. др Бранка Петрановића изашла из штампе, мој веома опширан и ексклузиван фељтон већ је био објављен.[36]

И бригадир Фицрој Маклејн, а и новинар М. М., пишу да је Лесковац бомбардовало 50 тешких бомбардера. Према дневном извештају Команде Југоистока од 7. септембра 1944. године Врховној команди Вермахта, Лесковац је бомбардовало 120 авиона и том приликом је наведено да су губици незнатни.[37]

Рецимо на крају и то да ма колико је за сваког Лесковчанина болно страдање њиховог града, и не само за њих, у Србији су савезници у Другом светском рату бомбардовали 25 градова од тога Ниш 15 пута, Београд 11 пута, Краљево 6 пута, Смедерево 2 пута итд. Сва поменута бомбардовања су такође била веома тешка. У операцији „Недеља пацова" у Србији је бомбардовано 14 градова или мањих места од којих Краљево, Београд и Ниш више пута. Мени није познато да је било ко бранио да се о томе пише, па није забрањивано ни мени, већ је било само спорно то да ли да се објави више од сто написаних ст-

рана или не. У томе је пресудну реч имао историчар и пуковник Виктор Кучан који је једноставно рекао за студију да је то равно ископини неког византијског града за кога се до тада није знало да постоји. Друга је ствар да ли бих то могао да напишем критички, као што сам то учинио касније када сам дошао да нових сазнања, али су се данас објективно створили и услови да се може слободније да пише, па се то користи и за разноразне спекулације и фалсификате у политичком маркетингу и борби за власт, јер, уосталом, живели смо у време за које би вредео стих једног мудрог римског песника који је написао следеће:

»Hoc volo, sic iubeo, sit pro ratione voluntas« („То хоћу, тако заповедам, уместо разума нека буде моја воља)".

Напомене

1. **Политика** је 27. децембра 1991. године преко целе 21. стране објавила извод из поменуте књиге др Аврамов под насловом: „Тито преко Черчила издејствовао бомбардовање српских градова". Она је том приликом навела само једну реченицу из Кардељевог писма од 2. августа 1941. године Титу и та реченица гласи: „У рату се не смијемо плашити уништавања читавих села". То је извађена реченица из целине, јер је Кардељ писао о инертности Хрвата и терору усташа над Србима којима је претило потпуно уништење, па је рекао: **„Пошто-пото ми морамо ићи у борбу и хрватска села, или ће потпуно уништити српска насеља".** Кардељ је то подвукао мислећи на усташе, али је затим писао да се Хрвати плаше репресалија и рекао: „А ја држим да ће баш репресалије пребацити хрватско село на страну српског села. У рату се не смијемо плашити уништавања читавих села. Терор ће безусловно довести до оружане акције".

Едвард Кардељ изгледа није схватио да Хрватима у то време није падало на памет да се боре против усташа, јер су били листом за своју новостворену Независну Државу Хрватску и поглавника др Анту Павелића. Чак и у марту 1944. биће у већини на другој страни. Потпуније о томе видети у **Извори за историју СКЈ — Документи централних органа КПЈ, НОР и Револуција 1941—1945,** књ. 1. док. бр. 46. стр. 180 и књ. 16. док. бр. 112. стр. 349: писмо Андрије Хебранга, секретара ЦК КП Хрватске, од 19. марта 1944. године ЦК КП Југославије у коме на једном месту пише: „Хрватске масе нису још ни издалека у својој већини увучене у покрет и у нашу војску".

2. Реч је о Титовом писму од 6. фебруара 1942. године Светозару Вукмановићу Темпу у вези са ситуацијом у источној Босни које др Аврамов, такође, инерпретира на свој начин, не износећи целину писма већ оно што јој одговара, да би на крају навела следећи део једне Титове реченице: „...па ма при томе и страдало које село или кућа". И у овом писму Броз је говорио о борби против усташа, што др Аврамов неће да каже, па је изоставила да ту борбу води Прва пролетерска бригада која је имала задатак да је води у интересу „читаве покрајине" (ово је изоставила др Аврамов — прим. М. Ц.), „па ма при томе и страдало које село или кућа", како је навела др Аврамов. Али није рекла да иза тога следи ова Брозова реченица: „Да дијелови Бригаде нису дошли правовремено на Јахорину, данас би усташе биле у Фочи и Гораждu као и другим мјестима" (вид. **Извори за историју СКЈ,** књ. 3. док. бр. 47. стр. 284). И тај Титов став је био исправан, јер би у противном бригада била расцепкана и изложена уништењу по деловима.

Све ово је др Аврамов написала у 5-ом наставку поменутог фељтона од 27. децембра 1991. године. Што се тиче четничке стратегије о томе да се „штеди народ" и „сачека погодан тренутак", она је зацртана са стварањем равногорског покрета који није имао команду, како каже др Аврамов, већ је на челу покрета стајао посебан одбор, а војне формације су имале своју команду. Али, зашто су четници прихватили борбу, то најбоље илуструју четнички документи објављени у тому XIII. књ. 1. А зашто се мења њихов став према партизанима — то је резултат директива које је са собом донео Д. Михаиловићу британски обавештајац Хадсон и шеф прве савезничке мисије код четника у јесен 1941. године.

3. Вид. нап. 8 и Fitzroy Maclean. **Златни друм — Пијесак Оријента — Рат на Балкану,** Зора. Државно издавачко подузеће Хрватске. Загреб, 1953, стр. 469. Поменута књига је, у ствари, Маклејнова књига Eastern approaches, Лондон, 1949.

4. Вид. Fitzroy Maclean, н. д., стр. 476. На тој страни, поред осталог, записано је следеће:

„Нијемци се кане **евакуирати са Балкана** и повући на лакше браниву линију на сјеверу, да би тако смањили своје губитке.

Ако не желимо да се рат у Европи продужује, онда је од битне важности, да се Нијемцима не допусти ту намјеру несметано провести у живот. Искористивши чињеницу, што су ми генерал Wilson и **Тито били** готова на дохват руке, предложио сам обојици план, који је имао за циљ, како да се у случају противничког повлачења, што мање Нијемаца извуче из Југославије.

Том приједлогу дао сам конспиративни назив „Операција RATWEEK". Предлагао сам, да у току седмице, углавном исте оне седмице, у којој је предвиђен почетак њемачког повлачења, партизани на копну, а Савезници у зраку и на мору, изврше у читавој Југославији низ брижљиво планираних и помно координираних напада на непријатељске комуникације (...).

Тај сам план прво предложио Billu Elliotu. Њему се и другим зракопловцима свидео (...) а и генерал Вилсон дао је плану коначни благослов, пошто га је прије тога анализирао сат два на географским картама великог размјера.

А сада је требало установити, хоће ли и Тито на то пристати".

Маршал Јосип Броз Тито је на то пристао и какве везе има сада тврдња др Смиље Аврамов да је Тито „издејствовао преко Черчила бомбардовање српских градова од стране савезничких снага", па наводи и Подгорицу која је сравњивана са земљом 5. маја 1944.

године када се није ни помишљало на састанак између Черчила и Тита (вид. фељтон аутора овог текста у **Политици експрес**, наставак 5 и 6 од 17. и 18. фебруара 1992. о бомбардовању Подгорице). Дакле, очигледно фалсификат.

5. Вид. М. Ц., наведена студија, стр. 10 и 11.

6. Вид. Јосип Броз Тито, н. д., том 20. стр. 8.

7. Група аутора. **Други светски рат**, књ, 2. стр. 719—727 и књ. 3. стр. 226—7.

Дрезден је тешко бомбардован средином фебруара 1945. године (књ. 5. стр. 336).

8. Вид. исто, књ. 5. стр. 501—2.

9. Вид. Јосип Броз Тито, н. д., том 21. стр. 233.

10. Вид. **Зборник НОР**, том II, књ. 13. док. бр. 112.

11. **Исто**, док. бр. 316. стр. 579. Наведимо и то да и Тито није одобрио бомбардовање Љубљане. Тако је он на поменути предлог Главног штаба Словеније одговорио већ сутрадан, 2. јула 1944. године, следећом депешом:„ Не слажемо се да ви тражите бомбардовање Љубљане. Код савезничке авијације бомбардовање се врши с велике висине и због тога може бити много (цивилних) жртава. Тај мали колодвор нема неког нарочитог значаја, јер то није крупна раскрсница". (Вид. Јосип, Броз Тито, н. д., том 21, стр. 27.). Овде се поставља једно логично питање: У Србији и Црној Гори могло се бомбардовати све, али је очигледно да су Загреб и Љубљана били заштићени.

12. Вид. **Руковођење народноослободилачком борбом и револуцијом у Србији 1941—1945.** Војноиздавачки и новински центар. Београд, 1988 — саопштење Милована Целебића **Конституисање Антифашистичке скупштине народног ослобођења и Јединственог народноослободилачког фронта Србије**, стр. 546—61.

13. Вид. Милован Целебић, **Борбе с Групом армија „Е"**, Народна армија, Београд 178. стр. 7. И у овој малој књизи џепног формата писао сам укратко о операцији „Ratweek". (стр. 9 и 10).

14. **Зборник НОР.** том II, књ. 13. док. бр. 241.

15. Вид. Архив Војноисторијског института. Фонд НОР, к. 184, рег. бр. 36-4/1 и 36-5/1. Ова депеша је први пут објављена у фељтону аутора овог текста у 7-ом наставку од 19. фебруара 1992. године.

16. **Зборник НОР**, том XII, књ. 4. док. бр. 84. нап. 14.

17. Вид. Архив Војноисторијског института Фонд НОР, к. 184, рег. бр. 36-6/1. И ова депеша је по први пут објављена у 7-ом наставку фељтона аутора овог текста од 19. фебруара 1992. године.

После ове депеше, командант Главног штаба Србије крајем јула и почетком августа упутио је више радиограмских захтева за бомбардовање појединих места у југоисточној Србији, а и 8. августа је тражио да се ранији захтеви реализују. Вид. 8. наставак фељтона од 20. фебруара 1992. године.

18. Бомбардовани су Ниш, Куршумлија (генерал Поповић је, на пример, пет пута депешама упућеним Врховном штабу тражио да се бомбардује ово место). Пећ, Ћуприја, Житковац и др. (вид. 8. наставак фељтона од 20. фебруара 1992. године).

19. Вид. Архив Војноисторијског института. Фонд НОР. к. 184, рег. бр. 36-20/1. И ова је депеша по први пут објављена у 8. наставку фељтона.

20. Бригадир Фицрој Маклејн је с Виса дошао авионом у Србију заједно с генерал-лајтнантом Сретеном Жујовићем, чланом Врховног штаба НОВ и ПОЈ и чланом Политбироа ЦК КПЈ.

21. Вид. Фицрој Маклејн (Fitzroy Maklean), н. д., стр. 484—5.

22. Вид. Архив Војноисторијског института, Фонд НОР, к. 184. рег. бр. 36-18/1; Милован Целебић, **13. корпус НОВЈ**, стр. 50.

23. Архив Војноисторијског института. Фонд НОР, к. 184, рег. бр. 36-18/1.

24. Вид. **Зборник НОР**, том XII, књ. 4, док. бр. 115.

25. О доласку бригадира Маклејна у Штаб 24. НО дивизије вид. Архив Војноисторијског института. Фонд НОР, к. 181, рег. бр. 48-2.

26. Вид. Fitzroy Maklean, н. д., стр. 490—1.

27. **Исто**, стр. 490.

28. Вид. Милован Целебић, наведена студија, стр. 19—22.

29. Архив Војноисторијског института, к. 17, рег. бр. 2—12/7.

30. **Исто**, рег. бр. 2—15/7.

31. **Исто**, рег. бр. 2—16/7.

32. Вид. **Политику** (интервју с Марк Вилером) од 18. августа 1993. године.

33. Вид. текст уз напомену 40 (Маклејново виђење бомбардовања Лесковца).

34. Термин „балканска армија" је погрешан. У делу Југославије, у Грчкој, на острвима и у Албанији дејствовале су две Групе армија „Ф" и „Е", а од армија само 2. оклопна армија. Потпуније о њиховом саставу и бројним стањима вид. **Зборник НОР.** том XII, књ. 4, док. бр. 130, стр. 592—3; Милован Целебић, **Борба с Групом армија „Е".**

35. Вид. др Миливоје Перовић, **Јужна Србија**, Нолит/Просвета, Београд, 1961. Текст изнет у „Нашој речи" објавио сам у већ моме поменутом и награђеном рукопису и у фељтону.

36. Вид. Б. Петрановић, **Србија у другом светском рату 1939—1945.** Војноиздавачки и новински центар. Београд, 1992 ,стр. 614—5.

Недоречено је и делимично због тога што се немачка Група армија „Е" није повлачила само вардарско-моравским (а не само моравским) правцем, већ кроз Качаничку клисуру, па преко Косова, долином Западне Мораве према Дрини(један правац) а други од Рашке преко Санџака ка Дрини, као и из Албаније преко Црне Горе, делом према Херцеговини, а делом (већи део) кроз Санџак ка Дрини. Потпуније о томе вид. Милован Целебић, **Борбе с Групом армија „Е"** или у 4. књизи XII тома **Зборника НОР** одговарајућа документа за септембар и октобар, као и у Прилогу књиге — Ратне дневнике Команде Југоистока и Групе армија „Е".

37. Вид. Архив Војноисторијског института, микрофилм НАВ-Н-Т-311, ролна 193, сн. бр. 273.

Milovan Dželebdžić

MOTIVES FOR BOMBING OF LESKOVAC (ON 6 SEPTEMBER 1944) AND OTHER SERBIAN TOWNS BY THE ALLIES

The author of this work is one of the first researchers who wrote about the „Ratweek" operation and who has been researching the Ally bombing of towns in Yugoslavia and Serbia for many years. In this work he writes about the motives for bombing which took place from 1—7 September 1944. These attacks were planned to weaken the striking force of the occupiers and their collaborators against Partisan units and to make the retreat of German Army group „E" from Greece and Albania impossible. The commanders-in-chief of the General Headquarters of the National Liberation Army could demand bombing of communications and significant military objects from the members of British Military Mission, but only the Supreme Headquarters, ie Josip Broz Tito could give the consent for bombing of tows. It was Koča Popović, the commander-in-chief of the General Headquarters of the National Liberation Army and Partisan Detachments of Serbia, who demanded bombing of Leskovac and some other towns in Serbia several times. The consent was given not earlier than the co-ordinator of the „Ratweek" operation the Brigadier Fitzroy Maclean joined the General Headquarters situated on the mountain Radan. The author presents authentic documents which show obvious responsibility of those who demanded bombing for the killing of a great number of innocent people, while the military results were unproportionally small.

940.53/.54:341.384) (497.1)

Др Стеван Ђорђевић

Други светски рат и ратна штета Југославије

1. После бурних расправа у јавности крајем осамдесетих и почетком деведесетих година у многим срединама, Влада СФРЈ упутила је ноту Влади СР Немачке, 5. децембра 1991. године, за обнављање преговора о свим отвореним питањима из југословенско-немачких односа проистеклих из Другог светског рата. Такође, јануара 1992. подржан је захтев Удружења ратних заробљеника Југославије за исплату принудног рада у време заробљеништва из Другог светског рата. Негативан одговор на ове две југословенске ноте стигао је од немачке стране 23. априла 1992. године. Наведени су ови разлози за одбијање: „да су се питања наведена у тим нотама за 45 година по окончању рата, решила протеком времена и променама ситуације у Европи, као и немачко-југословенског односа"; непостојање преседана у том смислу; настанак нових структура; постојање повољних привредних споразума између две земље; тзв. Брионска формула и одобрени кредити о помоћи у капиталу и др. Јавност са овим негативним одговором до сада није упозната, а по мом мишљењу то је било нужно.

После непотребног оклевања, и то дуже од две године, Влада СРЈ је тек 30. августа 1994. у ноти упућеној Министарству иностраних послова СР Немачке реаговала на поменути немачки одговор од 23. априла 1992. године. За разлику од, могу слободно да кажем, анемичне и безбојне ноте од 5. децембра 1991. у којој се чак појам „ратна штета" изричито и не помиње, ова нота је врло одређена и у њој се истиче да је „проблем ратне одштете у односима са СР Немачком и даље отворен" и инсистира се на обнављању разговора по овом питању. Сада се очекује одговор СР Немачке.

2. Укупна ратна штета коју је Југославија претрпела у Другом светском рату процењена је од стране Државне репарационе комисије Владе Југославије на приближно 47 милијарди америчких долара (вредности из 1938. 1 долар = 44 југословенска динара). Од тога на Немачку отпада 36 милијарди, Италију 10 милијарди, Мађарску 542 милиона и Бугарску 650 милиона америчких долара (у заокругленим износима).

У мировним уговорима од 1947. регулисано је да Италија на име ратне штете исплати Југославији 125 милиона, Мађарска 50 милиона а Бугарска 25 милиона, све у америчким доларима. Мировни уговор са Немачком није био закључен а ни износ укупне ратне штете Југославије у односу на Немачку није утврђен двостраним или вишестраним споразумом. Он је сада десетоструко већи у односу на процењену штету због девалвације долара до данас.[1]

3. Југословенска влада се, на основу Уговора о пријатељству са Бугарском од 1947. на Бледу, једностраним актом одрекла ратних репарација утврђених у односу на Бугарску. Без обзира на чињеницу што је Народна скупштина Републике Србије јула 1991. донела Декларацију о поништењу одлуке о „праштању" Бугарској надокнаде за ратну штету,[2] нема правног основа да се питање ратне штете од стране Бугарске Југославији поново покреће. Постоји утемељено схватање у међународно-правној доктрини, по мом мишљењу, да једнострани правни акти, попут ове Бледске изјаве од 1947. о одрицању од ратне штете, обавезују државу у име које је дата.

Узгред напоминьем да ми као савезном посланику, приликом посете председника СФРЈ Јосипа Броза Тита Лесковцу 1968, није било омогућено да по-

ставим питање у вези са одрицањем југословенске владе од репарација „у име народа Југославије", иначе на штету Србије и српског народа. Одлагање плаћања, односно временски мораторијум, било би, по мом мишљењу, сврсисходније решење за ову међународну обавезу Бугарске према нашој земљи. На историчарима је да утврде праве разлоге и мотиве који су битно утицали да се донесе оваква одлука („интернационалистички" дуг према Бугарском народу који је проистицао из карактера власти у обема државама; лична промоција и власт Јосипа Броза Тита и пренебрегавање и жртвовање интереса српског народа).[3]

Питања ратне одштете, онако како је утврђена у мировним уговорима од 1947. са Италијом и Мађарском, коначно су решена двостраним уговорима Југославије са Италијом 1954, а са Мађарском 1956. године.

4. До сада је, на име ратне штете, од СР Немачке добијен износ од 35.785.418 америчких долара (хиљадити део од процењене ратне штете), што представља вредност демонтираних немачких фабрика и постројења који су пренети у Југославију. Овоме треба додати и 8 милиона немачких марака исплаћених појединачно југословенским држављанима који су за време рата били жртве медицинских опита на живим људима.[4]

На основу преговора делегација СФРЈ и СРН и разговора Тито—Брант, усаглашен је Протокол о помоћи у капиталу 1972. (није објављен) и Споразум о одобравању помоћи у капиталу 1974. на укупан износ од милијарду немачких марака, под изразито повољним условима.[5] Југославија је отплатила две мање рате овог кредита и отплата је више пута репрограмирана и одлагана.

Постоје контраверзе у вези са тумачењем правне природе овог уговора. Анализа показује да је реч о типично двостраном теретном правном послу, имајући у виду назив споразума, као и одредбе о предмету уговора, сауговорачима, кредитном износу, постотку камате, начину коришћења и враћању кредита, до одређивања ко ће остваривати овај споразум. Међутим, у уводу Споразума од 1974. каже се „да преостала отворена питања из прошлости треба решавати кроз дугорочну сарадњу на економском и на другим пољима, у циљу дефинитивног испуњења ове сагласности" [. . .] „полазећи од сагласности изражене у Коминикеу поводом посете канцелара Бранта Југославији". На тај начин кредит је био везан посредно са репарацијама преко тзв. Брионске формуле Тито—Брант.[6]

Скоро две деценије југословенска јавност није била упозната са постојањем Ед мемоара (Aide memoire — изјава југословенске владе) од 1973. године, којом су немачки преговарачи условили овај кредит. И у обавештењу Савезног секретаријата за иностране послове од јануара 1990, поводом низа захтева у јавности а и постављених посланичких питања у савезној и републичкој скупштини о наплати ратне штете, његово постојање је прећутано.

Тај Ед мемоар, по мом сазнању, гласи:

„Влада СФРЈ у принципу прихвата предлог владе СРН да се износом од укупно милијарду ДМ кредита у виду помоћи у капиталу (Kapitalhilfe) компензира обештећење југословенских жртава нацистичког прогона.

Влада СФРЈ је приликом доношења ове одлуке пошла од поверења створеног кроз развијену и плодну сарадњу између СФРЈ и СРН и од интереса двеју земаља да се односи убудуће успешно и свестрано унапређују, а што је несумњиви допринос и широј међународној сарадњи.

Влада СФРЈ подразумева да ће поменути кредит у виду помоћи у капиталу бити дат под најповољнијим условима који се дају за кредите ове врсте. Ова средства не могу бити везана за било које објекте".

5. Тзв. Брионска формула, по казивању В. Бранта у његовим објављеним мемоарима, је „индиректно решење" исплате репарација путем дугорочне привредне сарадње, на што су председник СФРЈ Јосип Броз и његови сарадници пристали.[7] У ранијим и тада вођеним преговорима о обештећењу жртава нацистичког прогона узет је број од 950 хиљада, иако је он много већи, с обзиром на жртве у окупираној Југославији и ван ње, а посебно у тзв. Независној Држави Хрватској. Постојали су изгледи да Југославија добије по 2.200 немачких марака по жртви, што износи преко 2 милијарде марака. То би била примена тзв. француског модела, по коме је СР Немачка већ шездесетих година исплатила жртве других земаља, посебно западних (Израел и јеврејске жртве обештећене су још раније). Уместо таквог обештећења у чистом непосредном виду, као што је био случај са другим земља-

ма, на инсистирање Немачке добијен је применом тзв. Брионске формуле кредит од једне милијарде, са обавезом враћања.

Постоји питање о томе, за које се иначе не осећам компетентним, да ли су појединци у то време у врху југословенске дипломатије одговорни што су својим делањем и понашањем допринели оваквом разрешењу накнаде ратне штете од стране Немачке?

6. У Споразуму од 1974 (као и у оном из 1972) тачно је наведен оквир како ће зајмови бити коришћени. Највећи део, како је речено у поменутом обавештењу ССИП-а од јануара 1990, утрошен је за изградњу 380 КВ кружног далековода (средства додељена банкама и електропривреди у Сарајеву, Титограду, Загребу, Скопљу, Љубљани, Београду и Новом Саду); а затим за фондове солидарности; као робни кредит за набавке из СР Немачке а део средстава је додељен за одржавање ликвидности у плаћањима са иностранством и за повећање девизних резерви.

У југословенској штампи често се помиње веза између трошења овог кредита и изградње ХЕ „Кршко". Из необјављеног споразума и размене нота у вези са њим, од 1972, види се да је немачка страна одустала од тога да део помоћи у капиталу буде резервисан за пројекте атомске централе „Кршко". Народна банка Југославије, као установа одређена да остварује кредите одредбама споразума од 1972. и 1974, дужна је да обавести јавност са прецизним подацима о новчаним износима у које сврхе и за које објекте су коришћени и да ли у складу са одредбама поменутих споразума.

Нека ми буде дозвољено да приметим са притајеном тугом, да су жртве, највећим делом из Србије и српског народа, служиле као основ за добијање кредита али да та чињеница није имала утицај на његово коришћење.

7. После закључења Споразума о помоћи у капиталу од 1974, дуго времена напори и интерес за решавање глобалног обештећења били су потиснути у међусобним односима двеју земаља. Почетком деведесетих година покушано је да се преговара са Владом Х. Шмита о судбини исплате кредита, али без успеха. СР Немачка је непрекидно, као и раније, одлагала покретање питања о репарацијама, позивајући се на Лондонски споразум из 1953, који га везује за закључење мировног уговора.

Ово питање је у два наврата покренуто у разговорима министара иностраних послова обеју земаља (Лончар — Геншер), пре и после уједињења Немачке 1990. године. Немачка страна је одбацивала свако настојање да питање ратне одштете добије шири међународни вид. За њу је ово питање превазиђено укупним политичким односима, као и сама потреба за закључењем мировног уговора са Немачком. Остављала га је по страни за касније изналажење евентуалних конкретних привредних погодности и решења у склопу укупних немачко-југословенских односа. Потреба даље привредне сарадње, што је било неоспорно потребно и корисно, по мени је, у овим разговорима, на неки начин, прогутала међународно-правну обавезу Немачке да плати ратну штету. У то сам се и лично уверио у току разговора са министром иностраних послова Б. Лончаром за време одржавања научног скупа о југословенско-немачким привредним односима, децембра 1990. године у Београду . . .

Московски споразум о спољним видовима немачког уједињења, од септембра 1990. године, питање ратних репарација не помиње (уговорнице: САД, СССР, В. Британија, Француска и две немачке државе). Немачки државници су отклонили том приликом, уз сагласност осталих потписница споразума, било какав наговештај за потребом закључења мировног уговора са Немачком. Извесни југословенски покушаји у припремним радњама на заседању КЕБС-а у Бечу и Паризу, новембра 1990, у вези са репарацијама, такође нису успели.

Чињеница што уједињењу Немачке није претходио нити следио мировни уговор не мења ствар у погледу међународно-правне обавезе Немачке према Југославији по основи ратне одштете и других потраживања која произилазе из ратног стања између зараћених страна. Овај став се темељи на међународно-правним уговорним и обичајним правилима. За Немачку је одлучено у међународним актима донетим после Другог светског рата, с обзиром на то да је била изазивач рата, да плати ратну штету до „највеће могуће мере". У односу на Југославију то је учињено засада најмање. Правило бона фидес („у доброј вери") налаже да СР Немачка као уговорница Лондонског споразума од 1953 (и Југославија је потписница овог документа), исплати ратну штету, као и изгубљену добит.

8. СР Југославија треба непрестано да држи питање коначног регулисања репарација и других обештећења отвореним у односу на СР Немачку, и то без обзира на свој ослабљени међународни положај, а насупрот томе, снажно ојачани статус Немачке после уједињења две немачке државе. И уједињеној немачкој држави је стало да скине хипотеку од злочина у Другом светском рату које је починила немачка војска и њој подређене снаге у окупираним земљама. Истовремено, треба побијати наведене разлоге одбијања. То су махом тврдње које имају превасходно политичка обележја. У овом случају нема застарелости, с обзиром на то да је реч, у највећем броју случајева, о ратним злочинима и последицама које из њих произилазе, као и о чињеници да су ова питања покретана све до седамдесетих и ових последњих скоро десет година стално обнављана и отворена. СР Немачка питања обештећења стално одлаже, као што то чини уобичајено сваки дужник. Међутим, по међународном праву, то никако не значи да је дужност враћања репарација, због протека 45 година, како тврди немачка влада, суспендована, застарела или непостојећа. Поменьани југословенско-немачки споразуми и трансфер плаћања из 1956. тичу се Лондонског споразума од 1953. о спољним дуговима пре и после Другог светског рата.

Што се тиче тзв. Брионске формуле, у поменутом Ед момоару реч је само о једном делу обештећења, о једној категорији лица („обештећење југословенских жртава нацистичког прогона") а не о целокупној материјалној и другој ратној штети. Уосталом, ратна штета није кредит који треба да се враћа. Мада се постојање Ед мемоара од 1973. мора узети као важећи међународно-правни документ, Југославија има право да од Немачке тражи неостварени део од укупне ратне штете, као и да даље инсистира на потраживањима у вези са радом ратних заробљеника и других лица на принудном раду за време Другог светског рата (логораши, интернирци и др.). У дипломатским преговорима треба разјаснити даљу судбину споразума о одобравању помоћи у капиталу од 1972. и 1974. године у склопу постојећег Ед мемоара. Уколико би кредит од милијарду марака био замена за одређено обештећење, тешко је то помирити са обавезом отплаћивања тог кредита са каматом, без обзира на повољне услове. Овај споразум о помоћи у капиталу (Kapitalhilfe) је само један од покушаја да се почне решавати питање целокупне ратне штете, и по мени, њему треба да следе нови споразуми . . . Југославија не може бити стављена у гори положај у односу на друге земље које су то право оствариле према Немачкој сагласно важећем међународном праву.

9. Нека ми буде дозвољено, с обзиром на карактер скупа на коме подносим овај прилог, да кажем и следећу појединост у вези са штетом која је настала услед савезничког бомбардовања Лесковца и других југословенских градова. Штете које су чиниле савезничке армије такође су последица ратних операција које су савезници водили у циљу сламања агресије. Да није било агресије на Југославију не би било ни акције савезника па ни штете које су сни проузроковали. Зато се и ова штета уписује на рачун агресора (Немачка и њени савезници). То исто важи и за све штете настале на основу радњи које су извршиле квислиншке јединице потчињене окупаторској војсци.

10. Такође, сматрам да југословенска влада треба посебно да подржи захтеве за плаћање рада војних ратних заробљеника 1941—1945. године.[8] Њихова права за накнаду за рад заснивају се на одредбама Женевске конвенције о поступању са ратним заробљеницима од 1929. чији су потписници Немачки Рајх и Краљевина Југославија. У Априлском рату 1941. заробљено је преко 250 хиљада припадника југословенске војске, а према извештају Међународног црвеног крста од јануара 1945. ослобођење у логорима је сачекало 137.406 Југословена, махом Срба а мање Цигана, Јевреја и Словенаца. Овај захтев нема никакве додирне тачке са „Брионском формулом" Тито—Брант и може се издвојити и посебно решавати. Права ратних заробљеника могу се заснивати и на основу поштовања људских права, будући да се накнада за рад као право човека налази одмах иза права на живот и права на слободу. Од два могућа приступа споразумевања са Немачком у погледу накнаде за рад заробљеника треба одабрати онај по коме Југославија треба да тражи паушални износ на основу расположивих података о броју ратних заробљеника и њиховом раду (установа генералне супституције).[9] Ратни заробљеници или њихови наследници требало би да приме уговорени износ накнаде за рад непосредно. Други приступ, отежа-

вајући, је да сами појединци остварују своја права. То је повољније за немачку страну с обзиром на тешкоће око доказивања; број несталих и умрлих ратних заробљеника и др. Времена да се чека за ову интервенцију нема с обзиром на поодмакле године старости ратних заробљеника из Другог светског рата.

11. Најзад, дати су предлози од стране Комисије Владе Републике Србије за процену и наплату ратне штете да се износ од 25 милиона долара опроштених Бугарској (садашњих око 250 милиона) уврсти у расправу око деобног биланса. То исто је учињено и за деобни биланс у вези са Уговором о миру са Италијом, будући да су 2/3 добијене ратне штете од Италије потрошене на куповину италијанске имовине на подручју припојеном Југославији после Другог светског рата, а ратну штету имале су и Црна Гора и Србија (Косово и Метохија). Има истог основа да се сличан поступак примени и у вези са обештећењем око Ед мемоара (милијарда марака), с тим да удео СР Југославије буде 75% од укупне суме, колико сразмерно износе жртве које су биле основ за добијање помоћи у капиталу од Немачке.

У свим овим наведеним случајевима примењује се поменута установа генералне супституције као општеприхваћени међународни стандард (држава се појављује у међународно-правним односима као заступник интереса физичких и правних лица). СР Југославија треба, сагласно Закону о обештећењу од 1978. године да савесно изврши обавезе према субјектима у чије име је наступила.[10]

12. Не треба будити лажне наде у погледу успеха ових захтева, с обзиром на одбијајући и осоран став Владе СР Немачке (а и због других чинилаца у деобном билансу Југославије), али је наша дужност да учинимо све што је могуће, имајући у виду да су нам захтеви легитимни. Поступак пред Међународним судом правде у Хагу се у овом моменту не препоручује, с обзиром на то да његова надлежност није обавезна, а треба још једном дипломатским путем покренути решавање проблема.

Будући да је скинута забрана у вези са доступношћу материјалима око закључења Споразума о одобравању помоћи у капиталу од 1974. и тзв. Брионске формуле Тито—Брант, могуће је очекивати да ће се сазнати још неке непознанице. Једна од њих је да су сви изгледи да посланици Савезног већа Скупштине СФРЈ на седници од 26. децембра 1974. године нису били упознати са садржином фамозног Ед мемоара од 1973. године приликом ратификације наведеног споразума. Из објављених стенографских бележака види се да је предлог Закона о ратификацији усвојен једногласно, без гласова против и уздржаних, али и да се нико није јавио за реч. Верујем да ће ови проблеми убудуће бити поменути од највиших представника државе и политичких личности у јавним наступима, што досада није био случај. Утолико пре, што нас очекују слични проблеми из овог, најновијег грађанског рата на тлу бивше СФРЈ.

Напомене

1. Види: Људске и материјалне жртве Југославије у ратном напору 1941—1945, изд. Репарационе комисије при Влади ФНРЈ; М. Бартош, Немачке репарације после Другог светског рата, Политичка библиотека, 39/1948; Уредба о оснивању Државне комисије за ратну штету, Службени лист ДФЈ, 20/1945; Правилник о пријављивању и утврђивању ратне штете, Службени лист ДФЈ, 44/1954; Б. Николајевић, Репарације, Сарајево 1956; Н. Живковић, Ратна штета коју је Немачка учинила Југославији у другом светском рату, Београд 1975; Н. Живковић, Ратна штета коју је Бугарска учинила Југославији (1941—1944), Београд 1985; Н. Живковић, Ратна штета коју је Италија учинила Југославији у Другом светском рату, Београд 1991.

2. Декларација о поништењу Одлуке руководства земље (ФНРЈ) о праштању надокнаде за ратну штету Бугарској, Службени гласник РС, 48/1991; Види једнострани акт о одрицању од репарација: М. Радоиковић, Рат и међународно право. Београд 1947, стр. 181.

3. Одрицање није морало бити потпуно од утврђене и додељене ратне штете, на основу Мировног уговора са Бугарском од 1947. године. Ово утолико пре што је износ ратне штете Бугарској смањиван, и то баш настојањем Југославије на Мировној конференцији у Паризу 1946. године. Било је довољно одложити плаћање за 10, 20 па чак и 30 година и више, тј. прогласити тзв. мораторијум. Тако би Бугарска имала да плати онда када јој то најбоље одговара. И тај гест југословенске владе био би вредан поштовања и разумевања.

Приликом посете Лесковцу 1968, поводом прославе двадесетпетогодишњице оснивања јужноморавских бригада, председник СФРЈ Јосип Броз одржао је састанак са политичким активом коме сам и ја присуствовао. Припремио сам питање у писменој форми и пре састанка га предао Добривоју Аранђеловићу, тада првој партијској личности у Лесковцу. Питање се односило на одрицање од ратне штете Бугарској и да ли се може очекивати већа помоћ народу овог краја, који је толико страдао, имајући у виду да се држава, у име његовo, одрекла ратне штете. После краћег времена речено ми је да питање не треба постављати — тако је наложио Мијалко Тодоровић, који је био у пратњи председника Републике.

4. Службени лист СФРЈ, Додатак: Међународни уговори и други споразуми, 1/1964. — Новчани износи из више међународних уговора са СР Немачком од 10. марта 1956. укључујући и 26 милиона ДМ на име југословенских потраживања из социјалног осигурања за време и после Другог светског рата. не улазе у репарације већ проистичу из остварења Лондонског споразума о спољним дуговима од 1953, Службени лист ФНРЈ, Додатак: Међународни уговори и други споразуми, 12/1956; 15/1956; 11/1956; 13/1956; 14/1956; 4/1957.

5. Службени лист СФРЈ, 66/1974.

6. Ближе: С. Борђевић, Потраживање Југославије према Немачкој на основу ратне одштете после Другог светског рата, Анали Правног факултета у Београду, 1—3/1991; Извештај Комисије Владе Републике Србије о ратној штети, јануар 1992; С. Борђевић, Дискусија, Правни живот, 1—3/1993, стр. 139—144.

7. Willy Brandt, Begegnungen und Einsichten („Сусрети и сазнања"), Die Jahre 1960—1975, Hoffmann und Campe, 1976, Seite 230—240. — Ближе појединости су објављене у фељтону листа „Политика" под насловом: Подаци, приче и ћутања о накнади ратне штете, почев од 23. јануара 1990. па даље.

8. У току 1993. и 1994. године постављено је неколико посланичких питања у Већу грађана Савезне скупштине у вези са плаћањем рада војних ратних заробљеника 1941—1945. године и тражено мишљење о целисходности покретања овог питања пред Међународним судом правде у Хагу.

9. М. Бартош, Последице теорије генералне супституције у нашем праву, Анали Правног факултета у Београду, 2/1955, стр. 129—136.

10. Закон о уређењу имовинских односа насталих услед престанка права и обавеза држављана Социјалистичке Федеративне Републике Југославије на основу међународних уговора, Службени лист СФРЈ, 11/1978. — Овим законом су укинути ранији прописи из ове области објављени у: Службени лист ФНРЈ и СФРЈ, 55/1957; 40/1958; 26/1959; 6/1962 и 3/1971.

Dr Stevan Đorđević

THE SECOND WORLD WAR AND THE QUESTION OF INDEMNITY IN YUGOSLAVIA

By the end of 1991 the Government of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia started very shyly the question of unsettled Yugoslav—German relations considering the Second World War and the indemnity for coersive work of Yugoslav prisoners in Germany. In August 1994 the Government of Federative Republik of Yugoslavia sends a note to German Ministry of Foreign Affairs in which it insists that the problem of indemnity in Yugoslav—German relations is still opened. Germany tries to avoid the payment reffering to the long period of time that has passed, non-existance of peace treaty between the two countries (like those which Germany signed with Italy, Hungary and Bulgaria) and to so-called „Brion formula" Tito — Brandt. ie Aid memoir by which the reparation was to be settled in the form of credits in capital given to our country under the best conditions. This „Brion formula", however. includes only one category of people — Yugoslav victims of Nazi terror but not the whole damage.

940.53/.54

Др Милан М. Миладиновић

Антифашистички рат или рат против становништва

Народи Југославије, а посебно српски народ, дали су велики допринос борби против фашизма у Другом светском рату. Борили су се на свим фронтовима у Европи. Дали су велике жртве, које, на жалост, нису само настале од фашистичких сила него и од савезника — Енглеске и Сједињених Америчких Држава. И то је оно што говори да су код неких савезника у Антихитлеровској коалицији постојали и други, дугорочнији циљеви, јер су рат водили и против становништва наше отаџбине, које је било на страни ослободилачких и антифашистичких снага Југославије. Отуда и дилема: да ли се радило само о антифашистичком рату или је вођен и рат против становништва држава савезница, а нарочито против народа Србије. Не може се прихватити да је ради уништења једне мање немачке јединице извршено варварско бомбардовање Лесковца, центра ослободилачког, антифашистичког и револуционарног рата на југу Србије. Имамо у виду бомбардовања која су извршена у Другом светском рату, који је дефинитивно избрисао границе између фронта и позадине. Говоре да се водио рат и против становништва, рат у коме није било невиних него су сви проглашени кривцима, па чак и савезнички народи. То је донекле разумљиво, гледано са позиција фашистичких сила Немачке, Јапана, Италије, Аустрије, Мађарске, Бугарске и других, али када то чине и антифашисти, то се не може схватити нити било чим оправдати. Ратне акције према народу који је својом борбом доказао на чијој је страни говоре о планираном и оствареном злочину. Туђи непријатеља јесте нехумано, али рат оправдава да се насиље спречи и слобода сачува, али туђи своје савезнике то је подло и злочиначко, а то су урадили англоамериканци. Не постоји ниједан ваљани разлог за оно што су учинили, пре свега, српском народу, а посебно Лесковцу 6. септембра 1944. године. Такве жртве нису поднели ни многи градови фашистичких држава. Они су створили масовну гробницу на југу Србије и то је историјска, непобитна чињеница. Приликом бомбардовања немачких градова становништво је то очекивало и склањало се у склоништа па су жртве биле далеко мање, а становници Лесковца радовали су се савезничким авионима не знајући да се у њима крију злочинци који ће избацити товаре бомби на град. Тако су били жртве не фашиста, од којих су очекивали зверства, већ од савезника, што је велика трагедија и још већа срамота оних који су то учинили.

Стога се мора питању бомбардовања у Другом светском рату прићи са становишта дилеме да ли је то био само антифашистички или и рат против становништва. Историјска документа и необориве чињенице показују да је рат вођен претежно против становништва. Мање је гинуло војника на фронтовима него у градовима који су били изложени бомбардовању савезника и сила Тројног пакта. Сама чињеница да су савезници после завршетка рата скривали ратне злочинце, сем највећих који су изведени пред суд и осуђени, говори да су англоамериканци имали и друге, сада већ јасно видљиве, дугорочне циљеве, које остварују заједно са бившим фашистичким земљама, на жалост и са бившим антифашистима.

Склони смо тврдњи да су градови у Србији били полигон за довршење америчке доктрине ваздушних удара. Уосталом, после Другог светског рата Америка је водила 255 локалних ратова у свету где је још масовније остваривала ваздушне ударе по цивилном становништву.

Подаци показују да се није радило само о уништавању непријатељевих виталних објеката који служе за вођење рата него су рушени градови, насеља, тотално све, укључивши материјална и духовна добра. Сада можемо да тврдимо да се радило о једној политици тоталног рата ради смањења становништва у свету.

Пошто смо истакли да се радило и о рату против становништва у уводу желимо да укажемо и на однос према ономе што се десило 6. септембра. Наиме, у последње време тежња је да се осуде антифашисти, а не они који су били на страни окупатора и они који су бомбардовањем нанели зло српском народу (Београд, Ниш, Лесковац, Косово Поље итд.) чиме се ослобађају савезници одговорности за оно што су учинили.[1] То је наставак теорије о чистом грађанском рату па се опет оптужују борци народноослободилачке борбе и рата, који су допринели ослобођењу отаџбине. Из тих разлога нужно је да се утврди како је дошло до бомбардовања, ко га је планирао, ко сугерисао да се изврши, да би се вео тајне скинуо и престала нагађања о стварном кривцу. Са становишта антифашизма, ослободилачког рата и хуманизма, јасно је ко је кривац — то су савезници, Енглеска и Сједињене Америчке Државе.

Овакав приступ страдању становништва Лесковца има смисла из више разлога: 1) да се дође до историјске истине и одговори на питање ко је дозволио и одобрио бомбардовање Лесковца, 2) да се дође до истине о томе шта се догодило да се антифашистички претвори у рат против становништва, 3) да се види зашто су против мање немачке јединице у Лесковцу употребљене такве ваздушне снаге и толико велике разорне бомбе, које се не употребљавају против војних јединица већ против великих војних објеката, 4) да се осуди насиље над невинима који су изгубили животе у освит ослобођења града, 5) зашто је извршено тако масовно бомбардовање у време када су фашистичке силе малаксавале на свим фронтовима и када су бежале са југа Европе, 6) да се исправи неправда према жртвама, које се чак не убрајају ни у жртве фашистичког терора, јер то нису, а толико је изгубљених живота којима није одато признање које заслужују, па чак ни то да су биле антифашистички и патриотски опредељене, не узимајући у обзир шачицу народних издајника, 7) да се осуди убијање деце, старих, жена и болесних, без обзира на то чијом кривицом је до тога дошло, 8) да се осуде савезници за увежбавање доктрине ваздушних удара, којом приликом је убијено хиљаде људи, 9) да се дође до сазнања да ли је то учињено на основу нетачних обавештења о кретању чела групе армија „Е" са југа Балкана или је то била намера да се нанесу губици и разори Лесковац, 10) да се покаже како су и савезници уништавали становништво, материјалну и духовну културу са истим интензитетом као и фашистички окупатор, 11) да се назре рађање доктрине тоталног рата коју су започеле фашистичке државе а довршиле и усавршиле савезничке земље Енглеска и САД, и 12) да се извуку поуке,[2] пошто се показало да се и даље све снажније и учесталије употребљавају ваздушне снаге за уништавање противника.

Многа питања треба поставити ради добијања одговора са становишта политике, војске, морала, хуманизма, историје и националне одговорности. Вредности савезништва у рату, се веома брзо мењају, што нам стварност показује. Нема више поузданих савезника већ само доминација интереса, који одређују и савезнике и трајање савезништва.

Атомске бомбе бачене у Јапану говоре да је разорна моћ намењена убијању становништва, а не војне силе и војних објеката. Оно што се у малом остварило у Југославији и Србији добило је у овој земљи драстичне размере чије последице још трају, да би се наставило у Вијетнаму, Кореји, Панами, Ираку и другим земљама света. Ради се о савременим варварима који, ради својих интереса, уништавају све на путу остваривања њихове доминације. За њих животи не значе ништа, поготово ако нису у питању њихови гласачи.[3]

---

[1] Постоји план бомбардовања у операцији диверзантских активности над Југославијом ради рушења комуникација, познато под именом „Ретвик". Логично је било да се туче комуникација у Грделичкој клисури. Сигурно се овај план држи још увек у тајности.

[2] Треба очекивати да се у евентуалном рату против Савезне Републике Југославије употребљавају још веће и снажније бомбе и бројније авијације која је већ стигла на пунктове у Италији, бившој фашистичкој држави. Уништавана су средства за живот. Немци су у СССР-у и Југолсавији чак тровали и воду, а још драстичнији је пример из Вијетнама где су испробавана хемијска средства за уништавање флоре и фауне од стране САД.

[3] Доктрина неутронске бомбе која убија људе, али чува њихову имовину коју ће онда

Пре него што укажемо на антихуманизам и аморализам бомбардовања Лесковца, нужно је потребно да дефинишемо питање геноцида са становишта социологије и етике, кривичног међународног права и других научних дисциплина. Постоји обичан злочин против једног или више лица, злочин против човечности је ратни злочин када се према заробљеницима поступа супротно међународним конвенцијама, или се ликвидирају. То се односи и на убијање становништва као што је случај у Крагујевцу, Краљеву и другим местима у Србији од стране Немаца и у Бојнику и неким црнотравским и топличким селима од стране Бугара у Другом светском рату.[4] Злочин против човечанства или геноцид је смишљен злочин над једним народом. Поводи могу бити: верска, расна, политичка, идеолошка и други облици мржње, са циљем да се уништи један народ, каквих је случајева било у историји (Срби, Роми, Јевреји).[5] Ова врста геноцида манифестује се у области уништавања — затирања материјалне и духовне културе и добара, сакралних објеката, религијских институција итд.

Полазећи од тога, може се рећи да је савезничко бомбардовање било злочин против човечности — геноцид. Ту је становништво уништавано масовно, као део српског народа, а са њим и материјална добра и културне вредности. Стога нема оправдања да се радило о рату и да је намера била да се уништи жива сила и техника непријатеља. Једно је шта се планирало, а друго шта је остварено. По договору, као што ће то утврдити други референти, требало је бомбардовати и уништавати комуникације и објекте на њима, а не рушити градове и убијати становништво.[6]

Ради се о геноциду из идеолошких и политичких побуда. Сплет политичких околности говори да је САД променила свој став према ослободилачким и антифашистичким снагама на југословенском простору. Влада ове државе је на предлог генерала Виљема Донована, шефа војне обавештајне службе, одобрила да се у штаб Драже Михаиловића упути америчка војна мисија августа 1944. године, и то у време када је Енглеска повукла своје мисије, а краљ Петар II Карађорђевић „својим указом одузео команду Дражи Михаиловићу и признао маршала Југославије Јосипа Броза Тита" за јединог вођу југословенских снага отпора.[7] Само дан раније, у току ноћи 27/28. августа, у штаб Драже Михаиловића у с. Прељина (код Г. Милановца) спустила се авионом војна мисија САД (коју је предводио пуковник Мак Дауел) са задатком да организује дотур материјалне помоћи четницима.[8] Овај пуковник, заједно са Дражом Михаиловићем, састао се са немачким представником за југоисток у с. Прељини 5. септембра и тражио да се Немци предају трупама Драже Михаиловића на Балкану.[9] Ово смо навели да докажемо да је бомбардовање Лесковца и убијање становништва било намерно, јер су савезници били добро обавештени да су ослободилачке снаге окружиле Лесковац, на више места прекинуле железничку пругу, срушиле више мостова и тако прекинуле комуникације долином Јужне Мораве, да се налазе пред ослобођење југа Србије и да су четници уништени на том терену. Осим тога, било је јасно да избијање Црвене Армије на румунско-југословенску границу доводи снаге Групе армија „Е" у незавидан положај, јер им је била угрожена позадина и правац извлачења. Стога Лесковац и снаге које су биле у њему нису представљале такву опасност за успех борбе и обезбеђење извлачења Немаца долином Јужне Мораве ка Београду.[10]

узети империјалисти — фашисти новог доба. Онда, све је мање потребна радна снага коју треба смањити и ратовима.

[4] Види: **Др Милан Д. Војиновић**, Препород српског народа, Мимико, Бгд. 1993. год. стр. 107—108.

[5] Дефиниција дата у Малој енциклопедији „Просвета" гласи „Геносрод, народ, раса и означава „систематско уништавање једне етничке групе или читавих народа, убијањем и масовним истребљењем њених становника и растурањем њених политичких, социјалних, културних и религијских установа". Организација Уједињених нација на заседању 9. децембра 1948. године усвојила је конвенцију о спречавању и кажњавању злочина геноцида". (Мала енциклопедија, Просвета, (друго издање), Београд, 1968. године, стр. 317).

[6] Види: **мр Обрад Бјелица**, 24. дивизија НОВЈ, ВИНЦ, Бгд. 1992. год. стр. 184; **Љубомир Бошњак, Диверзантска дејства**, Бгд. 1983.

[7] Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945. год. Војно-историјски институт ЈНА, Бгд. 1964. год. стр. 842.

[8] Исто, стр. 841.

[9] Исто, стр. 875.

[10] Сигуран сам да нису поверовали лажима Мајкла Лиза који је био код четника Драже Михаиловића. У књизи „Силовање Србије" он приписује успехе НОВ и ПО Србије четницима. Да су поверовали, до бомбардовања Лесковца у таквом обиму не би дошло. Види се да су били четнички савезници више него антифашистичких и ослободилачких сна-

бомбардовање градова и насеља, убијање становништва и рушење материјалних добара, културних и верских споменика супротно је међународним конвенцијама, које забрањују бомбардовање отворених небрањених градова, насеља и цивилних зграда, верских и историјских споменика, просветних и болничких установа итд. Наши савезници се на то нису обазирали, исто као и фашистичке државе, већ су остваривали терористичка бомбардовања против становништва са циљем да се сломи морал, унесу паника и страх и тако парализе активност, што је имало ефекта. Настала је паника, доведен је у питање морал становништва које је било обесхрабрено, јер није могло да поверује да ће бити бомбардовано од савезника, са толико мржње и садизма. Код савезничких авијатичара није било ни трунке савести и морално-хумане одговорности за чин који су извршили наносећи српском народу велике и непотребне жртве. Педесет авиона на један батаљон немачке војске, и то „супер тврђавама Б—2", на небрањени град, доказ су осветничког понашања савезника, а посебно Американаца. Они су водили рат против становништва о чему говори чињеница да је мали број Американаца погинуо у Другом светском рату, а себи приписују главну улогу у сламању фашистичких држава.

Ширити страх, убијати невине, уносити панику античовечан је чин, а то се догодило 6. септембра. Имали су исти однос, немарећи да ли се ради о становништву непријатељске или савезничке државе. То је за њих било време да се стокови бомби баце и униште како би се развијала војна индустрија за нове бомбе и разарања, што се и десило и дешава.

Савезници су овим бомбардовањем убили и наду становника Лесковца, и не само њих, у савезништво, у слободу коју они доносе. Људи који су били у ропству, изложени насиљу Немаца и домаћих издајника, окупаторских слугу, сада су доживели још веће насиље, теже зато што долази од савезника. Наду су им враћале јединице Народноослободилачке војске чије одјеке борби су слушали свакодневно и очекивали дан слободе.

Није на одмет рећи да су Сједињене Америчке Државе водиле рат на туђој, а никада на својој територији са агресором па су зато и немилосрдне. Нису доживеле да буду бомбардоване или да се уништавају њихова села и градови. Стога су биле тако ригорозне у остваривању тобоже војничког задатка, а у ствари кажњавале су становништва што не прихвата начин живота који се пропагандом ширио у Европи. Нису знале да цене животе људи на окупираним територијама, јер никада нису биле под туђом влашћу. Изненађује само учешће Велике Британије која је и сама била жртва немачког страховитог бомбардовања Лондона и других градова. Питање је зашто је пристала на савезништво у рат против становништва.

Србија је била бомбардована од савезника, а у њој се нису налазиле главне немачке снаге. Сигурно се ради о неким другим, још довољно неразјашњеним циљевима које су желели бомбардовањем Лесковца да постигну. Неке од разлога смо навели. Они су обезвређивали животе Срба и других грађана Лесковца. Немци су убијали стотину Срба за једног њиховог убијеног војника, док Американци и Енглези нису у Лесковцу ни у Србији имали убијене војнике а бомбардовањем су убили велики број људи. Они су били сигурни да Немци немају авиообезбеђење својих јединица у покрету и да Лесковац нема противваздушну одбрану, па су садистички, без ризика да ће неки авион бити оборен, убијали људе и наду у слободу. Чак је бројем авиона и темељитошћу рушења града био изненађен и вођа војне мисије при Главном штабу НОВ и ПО Србије, који у својој књизи „Рат на Балкану" истиче да су велике авио-снаге употребљене за незнатне снаге немачког Рајха.[11] Он то описује као да је присуствовао војној вежби а не насиљу над становништвом. Генерал Меклин је тако доживео погибију преко хиљаду Лесковчана.

Други светски рат однео је преко 50 милиона људских живота и био је немилосрдан по средствима убијања, по методу како је то чињено, по садизму који је испољен, по масовности убијања и разарања, али рат у миру је све страшнији и страшнији. Сада нема јаких фашистичких држава с једне и демократских држава с друге стране. Фашистичке државе су поражене у Другом светском рату, али су победнице у

га у Србији. (Види: **Др Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола П. Илић,** Четници у лесковачком крају 1941—1944. Лесковац, 1993. године, стр. 173.

11 Види: **др Миливоје Перовић,** Лесковац у рату и револуцији, Бгд. 1968. стр. 369.

мирним ратовима. Савезници су били разједињени и супротстављени, а бивши непријатељи су се ујединили ради стварања новог — старог светског поретка. Стога постоји реална опасност, а то се већ догодило, да се настави још немилосрднији рат против становништва. Стога је осуда рата против становништва нужност савремене цивилизације. Остварује се Малтусова теорија о расту становништва геометријском, а могућности задовољавања потреба аритметичком прогресијом и о томе да су ратови нужни да би се успоставила равнотежа, поготово данас када компјутеризација избацује из радног процеса све већи број људи које треба издржавати. Ово више није академско питање нити су зла предвиђања него стварност наших дана. У томе је и трагедија, а корене, као што се види, има у Другом светском рату, па и у бомбардовању Лесковца и других градова Србије.

Ескалација насиља је све већа и већа. Други светски рат је дао масовну основу која се сада проширује. Више нема оних који су мимо рата, кад он крене и почне да делује својим законитостима људи постају звери, немилосрдно измишљајући све грознија средства уништавања и мучења. Савремени дивљаци су међу нама у свету. Ту су, на нашим вратима. Вребају прилику да се умешају у рат против наше отаџбине. Искуства из минулог рата довољно упозоравају да се мора све учинити у спречавању ратних дивљака и њихове авантуре у којој ће пасти много жртве.

У то време и савест ослободилаца је била успавана, јер су дали одрешене руке савезничкој команди да ради шта хоће по територији Југославије. Они се чак нису ни побунили против ових злочина и тако спречили да се они наставе. Зар Београд и Ниш и други градови нису били опомена да страда и цивилно становништво него је остављено да се до краја дејствује из ваздуха. Шта је радио Главни штаб НОВ и ПО Србије када је добијао извештаје о страдању. Да ли је обавестио Врховни штаб НОВ и ПОЈ какве су последице. Зашто није спречио Меклина да оствари свој циљ и види рушење српског града и убијање становништва. Ни савест оних из Главног штаба Србије није чиста, јер су на неки начин суделовали у овом страдању и рушењу Лесковца. И они су у циљу победе и ослобођења прихватили чињеницу нужности бомбардовања, иако су располагали снагама којима су и без тога могли да Немцима наносе губитке и ослободе Лесковац што се кроз нешто више од месец дана и остварило. Чак нису подигли ни глас оптужбе што су таква зла нанета њиховом граду. Само је у извештају Штаба 24. дивизије НОВЈ констатовано да је пре подне Лесковац бомбардован и да има много жртава.[13]

Према неким ауторима, Лесковац је био опомена да се не може више препустити савезничким командама да бирају циљеве за авио-дејства. Уз то, овај град је био и последњи који је у Србији бомбардован од стране савезника.[14] Ово сазнање је скупо плаћено и дошло је прекасно за хиљаде погинулих.

Треба испитати и однос између циља и средстава, не само као морално питање. Када су и циљеви и средства у складу, онда моралних проблема нема. Они настају када се разилазе циљеви и употреба средстава за њихово остваривање. Бомбардовање Лесковца, не кажемо Немаца у Лесковцу, имало је за циљ, бар када се по плановима савезника томе приступа, антифашистичку борбу и допринос ослобођењу Југославије. По нашем, то је само делимично био циљ, јавни и прихваћени, али постојао је и други који још није обелодањен. Тајна се чува у архивама из Другог светског рата. У том делу остваривања антифашистичких циљева, пошто се ради о рату, средства су дозвољена иако су са становишта морала и хуманизма аморална и нехумана. Међутим, да би се сузбио аморализам и нечовештво које се остварује насиљем, мора се дати морално право нападнутом и угроженом да се брани и одбрани и нехуманим средствима која се употребљавају у рату. Али овде се делом радило о антифашистичком, а делом и неком другом циљу за који су употребљена недозвољена средства према становништву. Уосталом, сваки напад на становништво је аморалан и нехуман, поготову кад се проглашава кривим за оно што није учинило (није било фашистички него антифашистички усмерено). Према томе, и средства која су

[12] Овде само истичемо и ову дилему која тражи одговор. Ми смо је наговестили. Очекујемо од историчара њено разрешење.

[13] Зборник докумената и података НОР, Војно-историјски институт ЈНА, т. I, 11, стр. 251—252.

[14] Према неким ауторима страдање Лесковца је послужило да се прекине са савезничким авио-дејствима на територији Србије и Југославије.

савезници употребили су аморална и нехумана према Лесковчанима.

Убијање у име слободе, среће и антифашизма није дозвољено и аморално је, а то се десило. Изједначен је непријатељ и становништво, које је тако добило два непријатеља и Немце и англоамериканце. Не може се у име слободе убијати народ који није ратно ангажован, налази се у ропству и очекује ослобођење. Савезници су начинили намерно злочине, а не из заблуде и нетачних извештаја о присуству великих јединица Немачке у граду. Овде се ради о лошим намерама што повлачи моралне санкције, јер су и последице стравичне. И намере су биле лоше, а последице још горе. Овај чин се не може оправдати нити скинути с њега аморалност савезника.

С правом су осуђени сви који су вршили злочине над нашим народима у Другом светском рату: Бугари, Немци, Усташе, четници, Српска државна стража, Српски добровољачки корпус (љотићевци), балисти, белогардејци, припадници ханџар дивизије итд., али не и савезници. Била је дужност према жртвама да се осуди овај вандалски чин, а то није урађено. Убијана је српска будућност, а немачка стварност, који су носили прошлост, а Срби будућност мира и слободе. Нестало је људи који би у слободи унапредили више свој град него што је учињено, отаџбини дали своју радну снагу и свој ум. Све је то нестало за трен савезничког бомбардовања. Није се дошло до података не само колико је стварно Лесковчана погинуло него и колики би наталитет био да су они остали живи, шта би све допринели развоју града и своје личности. Све су то вредности које су остале по страни ових година после ослобођења од фашизма.

Ове трагичне жртве то не могу остати. Мора им се у историји одредити право место. У граду су деловале антифашистичке и ослободилачке организације, припремани активисти за остваривање коначног ослобођења града и околине, Србије и Југославије. Све је то пресечено, а животи хиљаду Лесковчана су нестали у рушевинама.

Што се тиче жртава непријатеља — Немаца и квислинга, број убијених је велики. То значи да је уништен цео немачки батаљон што није било могуће, јер се ради о војницима који су избегли прве главне ударе. Град је био у окружењу па су немачке јединице морале бити на положајима, заједно са квислинзима, као морална и физичка подршка. Стога нису били стационирани само у главној улици која води од железничке станице до болнице, већ и по споредним, и не груписани да би претрпели тако велике губитке. Према извештајима, било је 50 тенкова, што је мало вероватно. Велика је колона и дужина тенковске јединице са толико борбених возила. То значи да би чело улазило у Лесковац, а зачеље било у Грделици, што није било тачно. Уз то, они нису имали толико тенковских снага да би јединица стационирана или у пролазу кроз Лесковац имала толики број тенкова. Истицање великог броја убијених непријатељских војника требало је да умањи злочин према становништву, што се не сме дозволити. Чињеница је да је неколико пута више погинуло становника него непријатеља према коме су планирана главна дејства. Стога је на војној историји да утврди стварну јачину непријатеља како би се и са тог становишта приступило ономе што се десило и потврдило да није било потребе за тако разорно бомбардовање града.

У Другом светском рату јавила се и доктрина колективне смрти, коју су лансирале фашистичке државе, а наставили западни савезници, који су увећавали убитачну моћ својих авио-бомби. Приликом бомбардовања насеља нема невиних, сви су изложени дејству. Ко има право да осуди, без кривице и познавања, толики број људи на колективну смрт. Са морално-хуманог становишта то је недопустиво. Ту нема правде, јер је била присутна мржња и лоша намера.

Учињен је и морално недопустиви лош однос према жртвама. Историја им није одредила место.

Веома мало је простора дато бомбардовању Лесковца, које је однело преко хиљаду жртава. То се мора нагласити да би се уочила немарност која је испољена и тако видела сва трагика коју су невини доживели, а нису истакнути у историји ослободилачког рата. У извештајима из тог периода се само констатују чињенице а не иде се даље. Износи се податак да је погинуло од две до три и по хиљаде људи, а међу њима највише Лесковчана — грађана. То је била најмасовнија гробница на југу Србије. Прошао је Лесковац слично као Крагујевац, Краљево и друга места у којима су немачки фашисти уз помоћ својих савезника — снага генерала Милана Недића и вође фашиста Димитрија Љоти-

ћа убили хиљаде људи. Само за разлику од тих трагичних догађаја овде су то урадили савезници, што самом чину даје још већу драматику и трагику. О делима која су извршили фашисти и њихови помагачи доста је писано, снимљени су филмови, испеване песме и стално се сваке године ти датуми обележавају, а то са Лесковцем није био случај. Наводимо само документа и податке до којих смо дошли. Први документат је извештај Штаба 24. дивизије Главном штабу НОВ и ПО Србије од 7. септембра 1944. године,[15] као и извештај Среског комитета КПЈ за срез Лесковац од 8. септембра исте године.[16] Писала је „Наша реч" 23. новембра, после ослобођења града, кад је прошло више од месец дана.[17] После ослобођења налазимо написе о овом догађају у више радова из области историје, а то није био само историјски него и социолошки, етички и други догађај са великим последицама. О бомбардовању су писали: Јован Манасијевић и Хранислав Ракић у свом делу „Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције јужноморавског региона"[18], Др Миливоје Перовић, „Лесковац у рату и револуцији"[19], Томислав Цветковић и Добривоје Аранђеловић у заједничкој књизи „Лесковац црвени град",[20] Група аутора, „Сто година лесковачке гимназије",[21] Др Живан Стојковић, Хранислав Ракић и Никола Илић у заједничком студиозном делу „Четници у лесковачком крају 1941—1944. године";[22] Др Живан Стојковић, др Слободанка Стојичић и Хранислав Ракић су само назначили овај догађај у делу „Историја Лесковца",[23] публициста и историчар Милован Целебић у расправи „Дејства у Југославији 1—7. септембра 1944. године, операција „Ретвик",[24] мр Обрад Бјелица у свом делу „24. дивизија НОВЈ",[25] већ наведено дело генерал-мајора Меклина, шефа војних енглеских мисија при јединицама НОВ и ПОЈ, др Љубомир Бошњак у делу „Диверзантска дејства"[26] и други. Све је то мало и недовољно, а само је преношено из једног објављеног дела у друго. Највише се цитира „Наша реч" која је дала аутентично виђење онога што је било у граду, и то са закашњењем али без разлога пошто је Лесковац био ослобођен 11. октобра исте године. Све је то мало у односу на број погинулих и настрадалих и у односу на тако жестоко порушени град.[27] Вероватно постоје документа и написи које треба објавити и тако учинити приступним не само истраживачима него и нараштају и покољењима будућности да се види шта се може доживети од тзв. савезника када нису доследни, принципијелни и када код њих затаји савест и морална одговорност бива потиснута а жеља за убијањем и разарањем постане доминантни начин понашања.

Није истражен ни проблем моралних односа у самом чину дејства савезничке авијације и после када је преживелима требало указивати помоћ. Нисмо сазнали да ли је било солидарности у међусобној помоћи и у ком обиму унутар града и према Лесковчанима који су напустили своје домове и избегли на слободну територију. Како је помагано затрпанима, рањенима, повређенима, изнемоглима, болеснима итд.? Ту је и храброст преузимања одговорности да се спашавају други. Како су се понашале породице у свом кругу и према другима? Каква је била осуда савезника због овог злочина? Значајно је и питање односа према непријатељу који је био у граду. На који начин је сузбијана паника која је владала међу становништвом? О изгубљеној нади не треба ни говорити, као и неповерењу према савезницима. Ту је и поштење с обзиром на то да су многе зграде, трговине и други објекти порушени или оштећени, а и погинули су имали при себи део имовине и накита. Како је у тој области био манифестован морални однос. Сигурно да је значајно и која је социјална структура погинулих са становишта

---

[15] Зборник докумената НОР, т. I, 11. стр.

[16] Историјски архив ЦК СК Србије, бр. док. 5561.

[17] Лист Народноослободилачког фронта Лесковца.

[18] Објављено у Лесковцу 1979. године, стр. 314.

[19] Издато у Београду, 1968. год. стр. 369—371.

[20] Место издања Лесковац, године 1989. год. стр.

[21] Група аутора, Сто година лесковачке гимназије (1879—1979.), Лесковац, 1979. год. стр. 384.

[22] Објављено 1993. године, у Лесковцу, стр. 153.

[23] Објавио у Београду Институт за савремену историју 1992. године, стр. 354.

[24] Он је проширени рад из Војно-историјског гласника, бр. 3/1970. године, објавио у наставцима у Вечерњим новостима, лист који излази у Београду.

[25] Војно-издавачки и новински центар, Бгд. 1992. године, стр. 184—186.

[26] Издао Војно-историјски институт ЈНА, Бгд. 1983. године.

[27] Хранислав Ракић, Живан Стојковић, Бомбардовање Лесковца, Лесковац 1994.

историје, а не ради подвајања, пошто су све жртве биле у истој патриотској и антифашистичкој равни или бар у највећој мери. Није од мањег значаја да се види како су се непријатељи односили према жртвама. Потом, које су пароле биле присутне у нападу на савезнике и ослободилачке снаге? Која средства пропаганде су користили да би доказали како су Енглези и Американци ти који убијају, а они, тобоже, штите невино становништво? Разуме се, ту је и однос пропаганде ослободилачких снага у односу на овај догађај који је оставио тешке последице по Лесковац и његове житеље. Ово су само нека питања која траже одговор, али на основу извора који се још увек могу прибавити путем прикупљања изјава оних који су преживели.

И овај скуп је прилика да се да одређено место жртвама. Стога је наша и научна, историографска и морална дужност да учинимо све како би се невине жртве сврстале где им је место у патриотске и антифашистичке актере Другог светског рата. Тиме се не умањује одговорност савезника за овај чин, већ, напротив, ставља се на право место као злочинство извршено са јасним побудама да се уништи будућност Лесковца и целе Југославије.

Одати дужно признање жртвама које то заслужују и исправити пропусте који су били у обради овог догађаја.

Указати на то какав све може бити однос према окупираном народу, који није поробљен пошто је пружао отпор, који страда од својих савезника.

Битно је да се оцени улога авио-удара савезника у Другом светском рату јер се то примењује и данас. Већ се на делу српских земаља то десило, у Херцеговини и Босни.

Нехумано и аморално је користити жртве бомбардовања у политичке сврхе, што се чини у намери да се оптуже невини а скине анатема са оних који су извршили злочин против човечанства — геноцид према српском народу.

Савезници су прекршили сва међународна ратна права и конвенције и стога је њихова одговорност још већа.

Чињеница је да је операција „Ретбик" послужила за усавршавање доктрине ваздушних удара западних савезника Енглеске и Америке. Лесковчани, Београђани, Нишлије и други грађани послужили су за испробавање и увежбавање ратне доктрине, а то говори о аморализму и антихуманизму савезника и о томе да су се спремали за послератно владање светом.

Показало се да су интереси (краткорочни и дугорочни) детерминанте које условљавају и аморална и антихумана понашања као што је био случај за време бомбардовања градова у Србији и Југославији. Ту се рађа модерно варварство које треба спречити.

Жртве имају права да се каже истина о њима. Не ради њих него ради потомства и будућности.

Обрадом овог догађаја добиће се целина историјског процеса који је започео почетком Другог светског рата и даље траје као несазнат, а било је и толико времена и располагало се кадровима да се то учини.

Полазећи од тога да је у савремености дошло до масовне ерупције дивљаштва, неопходно је припремити се да се варварима модерног света пружи достојан отпор полазећи и од историјских традиционалних и патриотских вредности, од моралне и хумане дужности — спречити злочинце да врше злочине.

Dr Milan M. Miladinović

THE ANTIFASCIST WAR OR THE WAR AGAINST THE POPULATION

On the basis of the fact that in the Second World War the Ally Airforce bombed Serbian Towns (including Leskovac) completely unnecessarily and that the great number of victims in this event were innocent people the author puts a thesis that besides anti-fascist war there existed another one against the population. Estimating that these bombings were the result of the politics of the global war for reducing the world's population the author accuses the Allies, especially the USA, for using Serbian towns as a drill-ground for air raids.

Talking about the victims of boming the author says that we have unjustly forgotten them and that we should identify them as the victims of the anti-fascist war too, although the y were killed by the Ally Airforce, because most of these people showed inclination to anti-fascist movement.

At the author points out what should be done in order to evaluate properly the Ally Airforce attacks on Yugoslav and Serbian towns considering the fact that Serbian people are exposed to hegemonistic threats even today. He insists on the amoral and unhuman treatment of Serbian people both by fascist occupiers and Allies during the Second World War and even today.

940.53/.54—054.65 (=861) „1941/1945"

Др Слободан Д. Милошевић

Ратни војни заробљеници са територије среза Лесковац у Немачкој и Италији 1941-1945. год*

Потписани Протокол о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту сила Осовина 25. мрата 1941. године у Бечу од стране владе Цветковић—Мачек изазвао је велико нерасположење код патриотски расположеног становништва у земљи.[1] Поред осталог, и то је дало за право делу напредних официра да у зору 27. марта 1941. године изврше обарање поменуте владе и формирају нову с генералом авијације Душаном Симовићем на челу.[2]

Истог дана, после подне, у канцеларији Трећег рајха Адолф Хитлер је сазвао седницу Ратног већа да га упозна са догађајима у Југославији. Поред осталог, нагласио је потребу да се предузму све могуће припреме за разбијање Југославије. „Од нарочитог је политичког значаја" — речено је на том састанку — „да се на Југославију удари немилосрдном жестином и да се војни пораз оствари муњевитом брзином. Треба рачунати с тим да ће при нашем нападу Хрвати ступити на нашу страну. Одговарајући политички поступак (доцније аутономија) биће им сигуран. Рат против Југославије могао би да буде веома популаран у Италији, Мађарској и Бугарској, пошто овим земљама треба ставити у изглед добијање извесних територија: Италији Далматинску обалу, Мађарској Банат, Бугарској Македонију".[3] Истог дана Хитлер је издао поверљиву директиву за напад на Краљевину Југославију.

Крајем марта и почетком априла 1941. године на границама Југославије налазиле су се концентрисане немачке и италијанске јединице. Оне су већ биле у приправности за напад на Грчку преко територије Бугарске, па им није било тешко да промене правац кретања на југословенску територију.

Према одређеном плану, Краљевина Југославија је без објаве рата, изненада, нападнута 6. априла 1941. године из ваздуха и са копна.[4] Тада су јединице 12. немачке армије прешле југословенску границу из Бугарске 6. и 8. априла, а из Румуније 6. 9. и 11. априла.[5]

Јединице 2. немачке армије прешле су југословенску границу из Аустрије 6, а из Мађарске 7. априла.[6]

Према упутству немачког генералштаба Команде копнене војске од 30. марта 1941. године, за извршавање напада на Краљевину Југославију 2. италијанска армија постављена је источно од Трста. Прикључиће се наступању 2. немачке армије према југоистоку док се разбије југословенски фронт, када ће се успоставити линија разграничења.[7]

Јединице Хортијеве Мађарске су своје операције против Југославије отпочеле 11. априла 1941. на делу југословенске територије између Драве и Тисе. Поседање је завршено 12. априла, док је Барања поседнута 13. априла.[8]

Према обавештењу Команде 12. армије од 18. априла 1941. године Генералштабу Борисове Бугарске, Хитлер је одобрио бугарским јединицама да прођу на југословенску територију, с тим да на западу не прелазе линију Пирот—Врање—Скопље—ток Вардара, до грчке границе.[9]

---

* Рађено према административно-територијалној подели Србије 1964. када је вршен попис жртава рата којом приликом су пописани и ратни заробљеници. Тадашња територија среза имала је 19 општина, што је аутору послужило као оквир за изучавање проблема ратних заробљеника.

Југословенска војска налазила се у фази активирања без довољно ратне опреме и наоружања. Старешински кадар је био колебљив и без изразите воље за борбу, и поред расположења војника да је прихвате. У таквим околностима Краљевина Југославија је капитулирала за дванаест ипо дана без већих оружаних сукоба са непријатељском војском.[10]

У одредбама о извршењу капитулације југословенске војске од 17. априла 1941. године (издате у 21 час, а ступиле на снагу 18-ог у 12 часова), диктираним од стране Врховне команде Вермахта, у први план стављено је питање ратних заробљеника.[11] Командантима краљевске војске стављено је у задатак да се јаве најближим немачким официрима, с тим да своје официре оставе код јединица за одржавање реда и мира. За војнике који се нађу ван својих јединица у поменутим одредбама била је предвиђена смртна казна.[12]

Чини се да је претходним решењем немачка Врховна команда санкционисала постојеће стање о мерама за прикупљање југословенских војника у сабирне заробљеничке логоре, јер су они и до тада били заробљавани.[13]

Прве вести о заробљавању југословенских војника доноси Ратни дневник немачке 12, армије за период 1. јануар — 25. април 1941. године. Већ 6. априла 1941. јединице немачке 12 армије које су прешле са бугарске територије у борбама код Штипа и Куманова заробиле су 600 војника југословенске војске.[14]

У ратном дневнику 2. немачке армије за 14. април налази се податак да је после немачког заузимања Ниша и Београда било заробљено 22.000 југословенских војника. Команда поменуте армије прави биланс свог ратног похода 16. априла 1941. године. До тада њене јединице су заробиле 17 генерала, 1.400 официра и 134.000 војника и констатује: „На подручју 2. армије умукло је оружје. Поход против Југославије завршен после 12, 1/2 дана борбе".[15]

У општем расулу из расформираних јединица, и поред немачке забране, кретали су се војници у правцу завичајних места. Наоружање и другу ратну опрему остављали су на путевима куда су пролазили. Давали су је и за храну појединцима. Поред оних заробљених у војним касарнама и на полигонима, наравно и на положајима, немачке војне власти су и ове путујуће југословенске војнике такође сматрале заробљеницима. За њих су били ангажовани војна полиција и моторизоване војне патроле, као и организације и припадници немачке националне групе — фолксдојчери. Сви су они били ангажовани у „лову" на југословенске војнике како би их што пре спровели у логоре.[16] Због тога су они били приморани да се крећу споредним путевима како би избегли заробљавање. Све оне који би и на овакав начин избегли заробљавање немачке окупационе власти су сматрале као ратне заробљенике на одсуству које би могли у одређеном времену да транспортују у немачко заробљеништво.[17]

У пролеће 1941. године са територије среза Лесковац био је знатан број војника у јединицама војске Краљевине Југославије расутих по целој земљи. То може да се види и из података о њиховом заробљавању. Тако је Ивановић, Драгутина, Драгољуб из с. Лесковац у борби против непријатељских војника 11. априла 1941. рањен у околини Бјеловара. После два месеца проведена у болници, пребачен је у Грац, такође у болницу, где је провео четири месеца. Одавде је транспортован у логор, тј. сталаг (војнички логор — С. М.) XVIII/С, а затим XI/А.[18]

Неки од заробљнеика били су у сабирном логору на Дедињу (Београд) сдакле су 22. јуна 1941. са железничке станице у Топчидеру транспортовани у Аустрију, односно Немачку, у сталаг VI/Б.[19]

Већина ратних заробљеника са територије среза Лесковац налазила се у сабирном логору у Косовској Митровици, па у Рашки и на територији Македоније.

Приликом заробљавања војници су додељивани оном окупатору на чијој су окупационој зони рођени. Тако су сви они из сабирног логора у Косовској Митровици, касније у Рашки, ослобођени заробљеништва, јер су били рођени на територији округа Врање који је припадао бугарској окупационој зони. Тако је ослобођен из заробљеништва Милошевић, Јована, Милутин, рођен у Јарсенову ,округ Врање. Слична ситуација је била и са заробљеницима који су рођени у Црној Гори. Они су предавани италијанским окупационим властима и транспортовани у Италију у логоре

Опште обележје за све заробљенике јесте да су они у почетној фази и приликом каснијег заробљавања стављани у сабирне логоре широм Југославије. Тако су у немачкој окупационој зони на

територији Србије били логори у следећим местима: Београд, Крагујевац, Краљево, Крушевац, Нови Пазар, Митровица (Косовска), Приштина, Ниш, Рашка, Младеновац, Аранђеловац, Пожаревац, Параћин и друга места. Ови логори у Србији престали су да функционишу 1. јула 1941.

Поред немачких, и италијанске војноокупационе власти имале су сабирне логоре за југословенске војнике. Један од већих, по простору, а наравно и по броју заробљеника, био је у војној касарни у Ријеци. Ту су допремани заробљеници са територије Словеније, Хрватске и Босне и Херцеговине. Следећи је логор у Мостару одакле су заробљеници одашиљани у логор у Ријеци.

Осим поменутих, сабирни логори били су још у Скадру у Албанији, логор „Ђи" код Драча, Ђермини у централној Албанији, као и логори у Грчкој.

Пошто су заробљавани на италијанском делу окупиране југословенске територије, већина заробљеника са територија општина Медвеђа и Власотинце налазила се у Италији у логору Бергамо до капитулације фашистичке Италије — 8. септембра 1943. године када су поново заробљени од Немаца и одведени у заробљеничке логоре у Немачкој. Неки од њих су ступили у италијанске партизанске јединице (Златковић, Никола, Боривоје). У борбама заробљени од Немаца и одведени у немачко заробљеништво, тек се 1945. враћају у домовину.[20]

Окупаторске власти транспортовале су заробљенике из сабирних логора, према томе чији су, у Немачку и Италију. Тамо су од раније, посебно у Немачкој постојали логори за заробљенике других европских држава које су биле окупиране од стране Немачке.

На територију Немачке југословенски заробљеници су транспортовани преко бугарске територије (Горња Џумаја, Драгоман, Софија), затим Румуније (Турну Магуреле, Олтеница, Ђурђево), па Мађарске и Аустрије.

Заробљени од италијанских окупаторских власти су транспортовани у Италију преко Албаније и Јадрана, а из северозападног дела Југославије преко логора у Ријеци.

Како се види из немачких наређења, бугарске и мађарске окупационе власти имале су задатак да југословенске ратне заробљенике и ратни плен предају немачким окупационим властима на тај начин што су их сакупљали близу већих саобраћајних центара.[21]

Године 1941. на територији Немачке постојали су следећи логори: I/A, I/Б, II/A, II/Б, II/Ц, II/Д, II/Ф, III/A, III/Б, III/Ц, IV/A, IV/Б, IV/Ц, IV/Д, IV/Ф, IV/Г V/A, V/Б, V/Ц, V/Д, VI/A, VI/Б, VI/Ц, VI/Д, VI/Ф, VI/Г, VI/J, VII/A, VII/Б, VIII/A, VIII/Б, VIII/Ц, VIII/Д, IX/A, IX/Б, IX/Ц, X/A, X/Б, X/Ц, XI/A, XI/Б, XII/A, XII/Д, XII/Ф, XIII/A, XIII/Б, XIII/Ц, XIII/Д, XVII/A, XVII/Б, XVIII/A, XVIII/Б, XVIII/Ц, XX/A, XX/Б, XXI/A, XXIЦ, XXI/Д.*

За све време трајања рата поједини логори су укидани а нови отварани, или су пак нови отварани без укидања старих. Потребе за овом мером биле су војне и политичке. У првом плану повећавао се број заробљеника и из других земаља, а не само Југославије. С друге стране, немачко политичко подвајање затвореника захтевало је да се отварају нови логори за „непоћудне елементе" .Према томе, сматра се да је у Немачкој било 68 војничких и 12 официрских логора, од којих су се први називали еталази, а други офлази. Наравно да у поменутим логорима нису били смештени само заробљеници југословени, већ и заробљеници из других земаља са којима је Немачка ратовала.

На територији Италије налазили су се следећи логори за заробљенике: »Vestone«, »Aversa«, »Corte—Magiore«, »Bogliaco«, »Montemale«, »Sulmone«, »Grupignano«, »Bergamo«, »Monteveccio«, Busseto«, Aqvapendente«.

Од 1942. године поменути логори у Италији добили су своје бројеве, па су као такви и означавани, нпр. Campo concentramento prisonieres de guerre (CCPG) 23 за логор »Vestone«, CCPG за »Corte Maggiore« итд.

У поменутим немачким и италијанским логорима број заробљеника са територије среза Лесковац износио је 2260, а по другим подацима та бројка прелази цифру од 3000, већ према томе ко је све убрајан у ратне заробљенике. Према истраживању аутора број ратних заробљеника по општинама је следећи:

Бојник	222	Грделица	128
Босилеград	44	Лебане	312
Брестовац	202	Лесковац	292
Бујановац	51	Медвеђа	118
Црна Трава	61	Прешево	46

* Римски бројеви означавају војни округ, а слова редослед логора.

Сурдулица	69	Власотинце	117
Трговиште	15	Врање	157
Владич. Хан	144	Вр. Бања	44
Власе	93	Вучје	112[22]
Вл. Оруглица	33	Укупно	2.260

Самим сврставањем заробљеника у војничке и официрске логоре одређен је и њихов заробљенички статус који проистиче из Женевске конвенције од 1929. године. Према њој официри нису били обавезни да раде физичке послове. Они су се самоиницијативно бавили културно-просветним радом. У овом случају преовлађивала је политичка подела међу њима, у чему су имале удела и немачке власти. На томе плану оне су отварале нове логоре у које су слале оне официре који су „нагињали" ка комунизму.

Насупрот официрима, војници у сталазима били су обавезни да раде. Разврставани су по радним командама у одређеном броју, што је зависило од послова које обављају. Поједине групе војника из радних команди увече су се враћале у логор на одмор док су неке ноћевале у просторијама радних команди.

Послови које су војници обављали били су разноврсни. У већини случајева радили су на пољопривредним имањима код сељака, затим у индустрији у разноврсним фабрикама од прераде пољопривредних производа до наоружања. Најтежи рад био је у рудницима.

У зависности на коме делу немачке територије су се налазили њихови логори, заробљеници су били ослобађани 1945. године од савезничких снага. Тако сни у источном делу Немачке ослобађани су од јединица Црвене Армије, а у западном делу од енглеских и америчких јединица. Сврставањем поново у сабирне логоре, наравно друге врсте и намене, и организовањем на војном принципу, у априлу и мају 1945. отпочела је њихова репатријација у домовину.

Напомене

1. Богдан Кризман, Приступ Југославије Тројном пакту у пролеће 1941. године. Зборник правног факултета у Загребу. Споменица проф. — Константина Бастаића, год. XX, бр 3—4/1978, 377—404.
2. Фердо Чулиновић, Двадесет седми март, Загреб 1965, 83.
3. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа (даље: Зб. НОР), том II, књ. 2, стр. 470; Слободан Д. Милошевић, Немачко-италијански односи на територији окупиране Југославије 1941—1943. Београд 1991, 30.
4. Б. Кризман, Хитлеров „План 25" против Југославије. Југославија у свјетлу „Нирнбершких докумената", Загреб 1953.
5. Априлски рат 1941. Зборник докумената књ. 2 (даље: Априлски рат, књ. 2), Београд 1987, 478.
6. Исто, 502.
7. Исто, 371.
8. Зб. НОР. XII—1, 51. Белешка (фуснота) 9.
9. Исто, 21.
10. Велимир Терзић, Слом Краљевине Југославије 1941, Београд 1982.; Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945 (даље: Ослободилачки рат...), Друго преправљено и допуњено издање, књ. 1, Београд 1963, 23.
11. Зб. НОР. II—2, 20.
12. Априлски рат, књ. 2, 776.
13. Слободан Д. Милошевић, Заробљавање војника Краљевине Југославије у априлском рату 1941. Војноисторијски гласник (даље: ВИГ), 1/1991.
14. Исто.
15. Априлски рат, књ. 2, 892—900.
16. Зб. НОР. XII—1, 45. Упутство одељења за позадину 2. армије од 20. априла 1941. потчињеним јединицама о начину прикупљања ратног плена и заробљеника.
17. С. Милошевић, н. д. 164.
18. Архив Југославије (даље: АЈ), фонд 179. Попис жртава рата 1941—1945, фасцикла 301.
19. Народни музеј у Лесковцу, Сећање Света Петровића, Нерегистровано.
20. АЈ, фонд 179, фасц. 300.
21. Зб. НОР, XII—1, 21.
22. АЈ, фонд 179. Попис жртава рата 1941—1945.

Dr Slobodan D. Milošević

THE PRISONERS OF WAR FROM THE TERRITORY OF ADMINISTRATIVE DISTRIC OF LESKOVAC HELD IN GERMANY AND ITALY FROM 1941—1945

The overthrow of Cvetković—Maček government who signed the accession of Kingdom of Yugoslavia to the Axis Powers and forming of new government with general Dušan Simović as the Prime Minister on 27 March 1941 provoked the Third Reich to attack mercilessly the territory of Yugoslavia. Yugoslav army which was poorly armed and organized capitulated in twenty-one day. The enemy made concetration camps for captured soldiers from where they were transported as the prisoners of war either to Germany or Italy depending on the occupational zone they belonged to. Most of these prisoners from the administrative district of Leskovac were sent first to concetration camps in Kosovska Mitrovica, Raška and Macedonia. The number of prisoners of war from this district who were later transported to Germany or Italy was 2,260 and maybe even more. Privates were in the camps separated from those for officers and they were bound to work, while the officers were not bound to do anything so they had time for cultural and educational work. Those who showed inclinatin to communism were separated into special camps.

355.469.2 (497.11) „1944"

Др Димитрије Кулић

Ваздухопловне снаге САД у бомбардовању Лесковца 6. септембра 1944. године

Откад се зна за Лесковац, у целој његовој историји, никада није погинуло толико Лесковчана колико је погинуло од америчког бомбардовања 6. септембра 1944. године. Септембарско бомбардовање Лесковца је дошло, такорећи у последњи час Другог светског рата и пред само његово ослобођење. Лесковац је бомбардован, сасвим извесно, када је Хитлерова Немачка изгубила рат и када је питање ослобођења земље било само питање дана.

Приближавао се крај Другог светског рата на простору Србије. Совјетска армија је од 9. до 23. јуна 1944. године извела снажну офанзиву од Баленсовог до Црног мора. Продором ка западу, руске трупе су већ крајем августа 1944. године избиле пред Варшаву, прешле су реку Вислу и усмериле своја дејства ка Румунији, Финској и Чехословачкој. На ступање совјетских трупа према Хитлеровој Немачкој, у лето 1944. године, повећало је значај Народноослободилачке војске Југославије, која је на Балканском полуострву вршила одлучујуће нападе на немачке и бугарске окупаторске снаге. Победоносни исход Другог светског рата против Хитлерове Немачке од стране савезника, Енглеске и Америке посебно, није се могао замислити без учешћа Совјетске армије. Човечанство је дужно да призна чињеницу да је слобода његова зависила од одлучујућег ударца сувоземне руске војске и 25 милиона совјетских грађана који су погинули за победу над фашизмом.

Савезничка операција — „Недеља пацова"

Почетком августа (од 6. до 14. августа) 1944. године Јосип Броз Тито боравио је у Казерти и Напуљу, где је водио разговоре са савезничким командантом за Средоземље, генералом Хенријем Вилсоном и председником владе Велике Британије Винстоном Черчилом ради усклађивања акција против немачких и других сателитских снага Хитлерове Немачке на Балканском полуострву. Ту је рођена идеја за извршење највеће диверзантске акције Другог светског рата на југословенској територији под шифром „Ретвик" („Недеља пацова")

План за заједничка савезничка дејства у операцији „Ретвик" разрадила је савезничка Врховна команда за Средоземље, која је, као предлог, план припремила још 11. августа 1944. године. План је требало да води и реализује угледни бригадир британске војске и шеф војне мисије при Врховном штабу НОВ Југославије Фицрој Меклин.

Операција „Ретвик" је требало једновремено да се остварује као ваздушна и као копнена акција. У то време такозвани позадински део Меклиновог штаба налазио се у Барију (јужна Италија). Ваздухопловне снаге савезника Енглеске и САД налазиле су се у јужној Италији, која је била одскочна даска за ваздушне акције противу Немачке, али и против окупаторских снага у Југославији. Овим штабом руководили су Питер Мур који је пре тога био на задатку у Словенији и Џон Кларк који је раније био у Црној Гори.

Према програму операције „Ретвик", организација напада на немачке циљеве требало је да се изврши у садејству — синхронизовано, на тај начин што су на територији читаве Југославије били утврђени сектори и код сваког партизанског команданта веће војне формације био је по један енглески официр, као

представник савезника у штабовима НОВ, који су били одговорни за сваки сектор. Извршење сваке акције подразумевало је претходно консултовање радио-везом одговорних југословенских официра са британским официрима. То је омогућавало да буду покривени сви циљеви, сви правци повлачења Немаца, сви објекти које је требало нападати. Енглези и Американци су били у току свих операција снага Народноослободилачке војске. Ни једна значајна акција у овој операцији није вршена без договора са Енглезима и Американцима. Совјетска страна у операцији „Ретвик" била је изузета.

Фицрој Меклин долази на Радан

Фицрој Меклин пре почетка акције „Ретвик" налазио се на острву Вису, при Врховном штабу НОВ Југославије. Према већ утврђеном плану, између Винстона Черчила и Јосипа Броза Тита, извесно је било да ће главни, нарочито ваздушни напади бити извршени у Србији. Операција „Ретвик" била је замишљена, а тако је и остварена, као јединствена и највећа операција такве врсте у Другом светском рату. Меклин је имао мисију координатора савезничких ваздухопловних снага са снагама НО војске.

Пре поласка из Италије, Винстон Черчил и генерал Вилсон дали су налог Меклину да хитно отпутује у Србију ради координирања „Ретвик" операције. Слетање Меклина требало је да се изврши на партизански аеродром у Бојнику. Пре самог поласка са Виса за Бојник и планину Радан, где се налазио Главни штаб НОВ за Србију, Меклин је имао још један разговор са Титом, специјално поводом операције „Недеља пацова". Меклин је тако отишао у пећину код Тита где су још једанпут размотрили на географској карти главне задатке и циљеве у тој операцији. Полазећи за Бојник Меклин је повео и свог радиотелеграфисту Компбела са радио-станицом, ради обезбеђивања сталне везе са командом за Средоземље у Барију.

Сигналне ватре које су Бојничани запалили на аеродрому, омогућиле су успешно спуштање авиона у Бојник. Меклина су већ чекали официри и запрега за одлазак на Радан где се састао са Кочом Поповићем, онда командантом Главног штаба НОВ за Србију. Тамо је већ од априла 1944. године при Главном штабу за Србију био Џон Хеникер — Меџер, који је требало да се придружи Меклину.

Долазећи у Главни штаб Србије, Меклин се нашао на потпуно ослобођеном подручју Јабланице, где је била апсолутна власт Народноослободилачких одбора. Уз Кочу Поповића, тамо га је чекао и Сретен Жујовић.

Американци бомбардују Лесковац

Планом ове операције било је предвиђено ангажовање преко 120.000 бораца Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије. Поред бројних градова у којима су се нашле немачке и друге окупаторске снаге, а које је требало нападати, био је и Лесковац, односно магистрала Ниш — Лесковац — Куманово. Главни сувоземни напад на овој магистрали био је поверен 24. дивизији НОВ, која је својим дејствима требало да онеспособи железничку саобраћајницу од Лесковца до Куманова, нарочито у делу Грделичке клисуре, чиме би била пресечена одступница немачким снагама групе „Е", које су се повлачиле из Грчке ка северу, преко Вардарско-моравске долине под командом немачког генерала Александра Лера.

У операцији „Недеља пацова" за ваздушна дејства били су коришћени како лаки тако и тешки бомбардери. Од лаких бомбардера били су укључени бомбардери средњег типа „Балтимор", МП-38", „Вентура", и „Спитфајер". Двотрупци су нарочито били видљиви у операцији на мањим висинама. За бомбардовање ширих размера, такође, коришћени су амерички бомбардери Б-24, познати као „Летеће тврђаве". Највећа дејства у операцији „Ретвик" остварила је америчка 15. ваздухопловна армија, која је у овој операцији извршила 1.373 авионска напада и сручила 3.000 тона бомби. Америчке и енглеске ваздухопловне снаге (БАФ и УСА Форце) заједно, извршиле су 2.436 напада. Америчка ваздухопловна дејства у „Недељи пацова" вршена су групно. Ваздушни напади су вршени у таласима. Било је очигледно да немачке ваздухопловне снаге нису биле кадре да се супротставе америчким ваздухопловним дејствима.

Дана 6. септембра 1944. године, пре подне, нашао сам се на брду изнад Велике Копашнице, где је моја 13 бригада из састава 24. дивизије ослободилачке војске, у оквиру операције „Ретвик", изво-

дила акције против немачких снага групе „Е" онеспособљавајући железничку пругу у Грделичкој клисури. Највећи број бораца ове бригаде био је из Лесковца и села лесковачког среза. Нико од нас бораца није знао нити је могао знати да ће Американци бомбардовати град. У свима нама, који смо били на домаку Лесковца, тињала је жеља да што пре уђемо у град, јер његово ослобођење више није долазило у питање. Ослобођење Лесковца било је само питање часа. Немачке снаге које смо сачекивали на самом излазу из клисуре успевале су делом, уз знатне губитке, да се камионима и другим борним колима пробијају према Лесковцу и даље на север.

Шестог септембра 1944. године око 11.30, у време када је у Лесковцу код споменика била заказана прослава 21. рођендана Краља Петра II Карађорђевића (што је као тренутак ваздушног напада узето у обзир), одједном, угледао сам тешке америчке бомбардере типа Б-24, како се устремљују на град, правећи благе заокрете у заузимању позиције за напад. По лепом и сунчаном времену, на растојању од петнаестак километара, гледано са висине све је било као на длану. Мислио сам да савезнички бомбардери, као и претходних дана, иду на запад на велике циљеве, поготову што сам овога пута видео више тешких бомбардера него икада раније. На изненађење свих бораца, учинило се да су се летеће тврђаве спустиле на висину од стотинак метара изнад града. Почеле су да падају бомбе од источне стране Лесковца према Хисару. Чуле су се снажне детонације, а онда су се огромни облаци дима и прашине надвили над градом тако да се зграде више нису распознавале. То је била сурова стварност, тим пре што смо тог јутра обавештени да су Немци кренули на север, као и да је бугарски пук још пре 4. септембра напустио Лесковац и повукао се у Бугарску. Никакве немачке знатније снаге 6. септембра нису биле у Лесковцу. Знали смо, да је и зграда гимназије, где су били Бугари, остала празна.

Моја забринутост постајала је све већа јер сам знао да ми је цела породица и моја цела родбина у Лесковцу. Био сам у енглеској униформи и са енглеским машингевером. У једном тренутку сам се упитао: на чијој сам страни? Американци убијају моју породицу и моје суграђане Лесковчане, а дан пре тога сазнао сам, да су ми Немци оца стрељали. Хоће ли неко од мојих остати жив кад уђемо у Лесковац. Био сам у страшној неизвесности. Неки од бораца, исто тако, запрепашћени овим што су гледали, почели су гласно да вичу и псују: „Шта раде Американци, јесу ли полудели". Наилазиле су нове ескадриле „летећих тврђава" у још два таласа које су учиниле исто што и претходне. Високи дим и облаци прашине наткрилили су град. Лесковац је био мртав. Све ово утолико је падало теже што смо знали да смо тих дана више пута спасили америчке пилоте, које су Немци оборили. Српски народ је америчке пилоте срдачно прихватио и спасио сигурне смрти, а они, ево, бацају бомбе на главе наших родитеља, браће, сестара и деце. Тако су се Американци одуживали нама, који смо били њихови савезници и борили се за слободу нашег, али и за слободу енглеског и америчког народа. Борци 13. бригаде су били забринути, ужаснути. Свако од нас је осудио ову злочиначку акцију над недужним народом Лесковца. Амерички бомбардери су 6. септембра 1944. године убили више Лесковчана него што је цела операција „Ретвик" убила Немаца у Југославији. Лесковац је град који је у Другом светском рату процентуално броју становника, имао највише жртава од свих градова Југославије. Сваки четврти Лесковчанин изгубио је живот од овог бомбардовања, а највише су страдали жене и деца.

Неколико питања Фицроју Меклину

Када већ говоримо о бомбардовању Лесковца, вредно је пажње сећање главног координатора операције „Ретвик" и бомбардовање Лесковца — Фицроја Меклина.

Истина, сећање господина Меклина на бомбардовање Лесковца објављено је 1971. године, после 28 година од тог догађаја, у његовој књизи „Рат на Балкану" где он описује ток бомбардовања, како га је доживео и видео.

Као координатор дејства ваздушних снага, господин Меклин, који је са командом савезничких снага у Барију уговорио бомбардовање Лесковца, поклањајући велики значај овој ваздушној операцији, хтео је из непосредне близине да посматра ток бомбардовања. Он је на сат-два пре бомбардовања успео са представницима Главног штаба да дође у Миланово и да се привуче до на километар-два од Лесковца, готово до саме

периферије града. Ево шта каже Меклин у овој књизи:

...„Док смо доручковали, водник Кемпбел је дотрчао са брега (Кемпбел је одржавао везу са командом ваздухопловних снага у Барију), где је поставио радио-станицу, са веома хитном поруком. Била је од Била Елиота. Извиђањем из ваздуха, рекао је, потврђено је присуство јаке концентрације оклопних снага и моторних возила свих врста у Лесковцу и стога је одлучено да се пошаљу тешки бомбардери. Јединица од педесет тврђава напашће Лесковац у пола дванаест.

Нисмо очекивали напад таквих размера. Изгледало је као да се користи ковачки чекић да би се скрцао орах. До сада велики бомбардери веома су се тешко добијали, јер су били потребни за велике циљеве у Аустрији и северној Италији. Али, очигледно, операција „Ретвик" извршиће се како треба, бар што се тиче савезничких ваздухопловних снага... Ишчекујући, покушао сам да мислим на немачки гарнизон и тенковске посаде, а не на становништво, ситне земљораднике, трговце и железничаре, старце, жене и децу, који се овога тренутка, идући за својим свакодневним пословима, крећу улицама".

Dr Dimitrije Kulić

AMERICAN AIRFORCE IN BOMBING OF LESKOVAC ON 6 SEPTEMBER 1944

The idea for the greatest diversion action on the territory of Yugoslavia in the Second World War, the „Ratweek" operation, was the result of the meeting of Tito and Churchil in Caserta and Napul where Tito stayed from 6 to 14 August 1944. The operation should have been realized in co-ordination of the ground and air forces with the Brigadier of the British Army Fitzroy Maclean, the chief of the British Military Mission to the Supreme Headquarters, as the co-ordinator of the action.

The author gives a detailed explanation of all events which preceded the bombing of Leskovac and the describes the very act of bombing, done by the American Airforce heavy bombers B—24, very emotionally as if he was present there at that time.

At the end he directs a sequence of questions to Maclean himself emphasizing that his decision to bomb Leskovac and the absence of his efforts to prevent it caused the great number of innocent victims.

940.53/.54 (497.1) „1941—1945"

Др Ђорђе Пиљевић

Став Врховног штаба НОВ и ПОЈ о бомбардовању непријатељских циљева и градова у Југославији у Другом светском рату

Садејство копнених и ваздухопловних снага у операцијама мањих и већих размера, а посебно масовни удари авијације по противничким циљевима, били су редовна појава у сударима сукобљених страна у току Другог светског рата. Без подршке ваздухопловства није могла почети, а још мање успешно се окончати, било која већа операција. Главни циљеви удара ваздухопловства били су најважније комуникације (железничке пруге, путеви и др.), концентрација непријатељеве ратне технике, утврђене отпорне тачке, значајни индустријски и други објекти у служби непријатеља, као и концентрација непријатељске живе силе на појединим просторима, дуж саобраћајница и у градовима. Одлуку о избору циљева и размерама ангажовања ваздухопловних снага доносиле су одговарајуће команде сукобљених страна, имајући при томе у виду основни циљ — непријатељу нанети што већи ударац и онемогућити га у остварењу постављеног ратног задатка и глобалног пиља у рату. Што се тиче бомбардовања комуникација, индустријских и других центара од значаја за непријатеља, а посебно градова у Југославији, одлуке су доносили Врховни штаб НОВ и ПОЈ, главни штабови у покрајинама и штабови корпуса НОВ и ПОЈ. Савезничке команде антихитлеровске коалиције и команде њихових ваздухопловних снага одржавале су, такође, контакте и са другим антифашистички оријентисаним снагама покрета отпора на Балкану и другим фронтовима у Европи и свету. Колико је која команда, у склопу своје активности, била утицајнија и самосталнија у доношењу коначних одлука које циљеве бомбардовати могуће је прецизније одговорити тек када се пажљиво проучи целокупна документација актера у тим активностима. У склопу ратних циљева и активности савезничких команди у Европи, посебно команди за Блиски Исток и Средоземље и њихових команди стратегијских ваздухопловних снага, треба тражити и одговор на питање колико су оне деловале самостално и независно од команди других својих савезника из табора антихитлеровске коалиције. Предлог неког штаба, од нижих до највиших, којим се одређују циљеви за бомбардовање био је често пресудан и за Врховни штаб НОВ и ПОЈ и команду савезничког ваздухопловства чије су снаге изводиле операције на окупираним просторима Југославије, Балкана и јужне Европе. Ти предлози су потом усаглашавани и тек након тога реализовани у мери и могућностима савезничког ратног ваздухопловства. У крајњој инстанци, команда савезничког ваздухопловства у Италији одређивала је време и размере удара по назначеним циљевима. О координацији дејстава снага покрета отпора у појединим земљама у Европи и савезничких команди ваздухопловних и других снага старале су се савезничке војне мисије и посебно одређени официри за везу при одговрајућим штабовима, па и ВШ НОВ и ПОЈ.

Прво веће бомбардовање градова на територији окупиране Југославије, па и Србије, извршила је англоамеричка авијација 20. априла 1943. године, нападом на „циљеве непријатеља" у Скопљу и Нишу. Зашто су изабрани баш ти градови, на чију иницијативу,

захтев или предлог, нисмо могли поуздано утврдити. Врховни штаб НОВ и ПОЈ или неки други штаб под његовом командом о том подухвату нису одлучивали, као ни четничка Врховна команда покрета Драже Михаиловића. На такав закључак упућују и извештаји бригадира Армстронга, шефа савезничке војне мисије при штабу Драже Михаиловића, из новембра 1943. године, у којима се он осврће и на бомбардовање Скопља и Ниша. Упркос, како истиче Армстронг, „сталним молбама" четничке Врховне команде „за извођење комбинованих операција" савезничког ваздухопловства и покрета отпора у Југославији. Четничка Врховна команда није тада имала чвршћу везу са савезничким снагама на Блиском истоку и Средоземљу, па ни утицаја на извођење овог бомбардовања. У то време није било ни неких активности четничких снага против окупатора и његових већих упоришта и стратегијских тачака на јужном делу Балкана.[1]

Од октобра 1943. до краја рата, савезничко ратно ваздухопловство је дејствовало на ширим просторима Југославије, у складу са ратним плановима савезника и у договору са руководствима покрета отпора на Балкану, а посебно у Југославији. Ова дејства савезничког ваздухопловства уследила су након саветовања лидера и војних команданата савезника у Квебеку, августа 1943, одлуке велике тројке (Рузвелт, Черчил, Стаљин) у Техерану крајем новембра 1943. и потом договора Тита и генерала Вилсона у Казерти, почетком августа 1943. године.[2] Од октобра 1943. британске ваздухопловне снаге из рејона Средоземља дејствовале су у Југославији по комуникацијама и неким насељеним местима, претежно градовима, бирајући циљеве према унапред припремљеним плановима на основу обавештајних података које је добијала савезничка команда за Средоземље са територије Југославије.

Тек од јесени 1943. године, нарочито након капитулације Италије, Врховни штаб НОВ и ПОЈ био је у нешто ближем контакту са савезничком командом за Средоземље и преко савезничких војних мисија упознат са делатношћу и могућим циљевима које ће савезничка авијација бомбардовати на Балкану. Савезничке војне мисије при Врховном штабу биле су спона преко које су упућивани захтеви савезничким командама за пружање помоћи снагама НОВ и ПОЈ, како у активности савезничког ваздухопловства тако и у другој помоћи на ширим просторима Југославије.

Како Врховном штабу нису били непознати циљеви које ће нападати савезничка авијација у Југославији, он је потчињене команде упозоравао на последице бомбардовања неких непријатељских упоришта, која су нападале или вршиле интензивне припреме за напад поједине команде партизанских снага. Зато је од команди неких дивизија ВШ тражио да одложе нападе на планирана непријатељска упоришта и градове док савезничка авијација та упоришта претходно не бомбардује и тиме смањи отпорну моћ непријатељских снага, односно док се не створе повољнији услови за уништење непријатељских снага у тим упориштима.[3]

Снаге НОВ и ПОЈ могле су у Југославији на ширем плану постићи значајније војне успехе само уз садејство савезничког ратног ваздухопловства, нарочито на подручјима појачане офанзивне активности непријатеља. Од јесени 1943. године очекивало се од савезничког ваздухопловства да пружа већу помоћ снагама НОВ и ПОЈ и да уништава што више непријатељских стратегијских циљева, главних комуникација, индустријских и других објеката у служби окупатора и његових помагача у Југославији. Да би та активност савезничког ваздухопловства била што успешнија, Врховни штаб је почетком (1. и 2.) новембра 1943. године захтевао од Главног штаба за Хрватску и Другог и Трећег корпуса НОВ и ПОЈ да га најхитније обавесте које непријатељске циљеве и „места треба бомбардовати", како би јединице НОВ и ПОЈ на њиховим територијама могле успешније да изводе ратне операције.[4] Већ следећег дана, штаб Другог корпуса НОВ тражио је од Врховног штаба да савезничка авијација бомбардује непријатељска упоришта у Цетињу, Подгорици и Никшићу.[5] Само недељу дана пре овог захтева (25. октобра), савезничка авијација је жестоко бомбардовала Подгорицу. Непријатељ је имао велике губитке у људству и ратној техници, али је страдало и цивилно становништво, многи стамбени и други објекти су уништени.[6] Да би олакшао положај својих снага, Главни штаб НОВ и ПО Хрватске захтевао је тада од ВШ да савезници бомбардују непријатељска упоришта и комуникације у рејону Госпића, Бихаћа, Сиска, Карловца и посебно железничке станице Загреб и Новска, на којима су се тада налазиле скон-

центрисане непријатељске снаге.[7] Ситуација у Босни и Херцеговини била је такође тешка за снаге НОВ и ПОЈ услед појачаних активности непријатељских снага, те Штаб Трећег корпуса НОВ почетком (3) новембра од Врховног штаба тражи помоћ савезничке авијације, која ће бомбардовати више значајних непријатељских циљева у Босни и Херцеговини, првенствено војни логор у Сарајеву и аеродром Бутмир, као и Добој, Брчко и Босански Брод. Али, уместо војничких циљева, савезничка авијација је 29. новембра смртоносни терет изручила на стамбена насеља у Сарајеву. У складу са захтевима Главног штаба НОВ и ПО Хрватске, као и неких корпуса НОВ, које су прихватили Врховни штаб и савезничка команда у Италији, почетком новембра 1943. први пут су бомбардовани непријатељски циљеви у Далмацији.[8] Већи напади савезничког ваздухопловства и јединица НОВ и ПОЈ утицали су на непријатеља да ојачава одбрану неких својих значајних упоришта, пре свега, одбрану већих војних и индустријских објеката у његовој служби, али и бољем обезбеђењу концентрационих логора и затвора у којима су се налазиле десетине хиљада припадника покрета отпора и антифашистички оријентисаних грађана Југославије. Савезничка авијација је често прелетала те логоре у Србији и Хрватској, приликом њених борбених активности на територији Југославије, Аустрије, Мађарске и Румуније, те је непријатељ око тих логора вишеструко појачао одбрану плашећи се бомбардовања и бежања логораша. Посебно оштре мере предузео је усташки режим за логор у Јасеновцу.[9]

Имајући у виду ратна дејства савезничке авијације на просторима Југославије, а да би та дејства била усклађена са потребама борбених активности снага НОВ и ПОЈ, Врховни штаб је 9. децембра 1943. упозорио потчињене команде да ће савезничка авијација свакодневно садејствовати са јединицама НОВ и ПОЈ, нападајући непријатељске објекте, комуникације и градове, те су снаге НОВ биле дужне да о томе на погодан начин обавесте грађане и раднике у фабрикама, да би напустили градове које ће бомбардовати савезничка авијација. Бомбардовање непријатељских војних објеката, наглашавано је, може изазвати и жртве цивилног становништва, па то треба избећи. А то је било могуће једино ако јединице НОВ и ПОЈ на терену најуже сарађују у тим акцијама са савезничким ваздухопловством.[10]

Од почетка децембра 1943. године*) Врховни штаб НОВЈ имао је преко савезничке мисије сталну везу са савезничким командама за Блиски Исток и Средоземље. Од команданта савезничких снага у Италији, генерала Х. М. Вилсона, Врховни штаб је тражио да савезничко ваздухопловство у већој мери него до тада подржи снаге НОВЈ у њиховој „тешкој борби на живот и смрт" против бројних непријатељских снага на ширим просторима Југославије у току шесте непријатељске офанзиве. Од савезничке команде у Италији и његових ваздухопловних снага на Средоземљу Врховни штаб НОВЈ је захтевао да изврши масовна бомбардовања концентрација непријатељских снага и њихове најзначајније војне објекте, које ће он сзначити и доставити савезничкој команди. Захтевано је да се одмах бомбардују непријатељска упоришта и комуникације у зони Бихаћа, где су биле концентрисане (око 20.000 војника) 353. и 114. немачка ловачка дивизија и да се „разоре све комуникације које воде из Книна и Срба", где се налазила главнина снага 264. и 114. немачке ловачке дивизије. Осим тога, да би олакшао положај снага НОВЈ у Босни, које су нападале веома јаке непријатељске снаге, Врховни штаб је од савезничке команде у Италији захтевао да се бомбардују и непријатељски циљеви у Ливну и Дувну и „сва села у којима се налазе квислинзи" између Дувна, Посушја и Мостара, аеродром у Мостару и Невесиње у источној Херцеговини, у којима се тада налазила главнина снага немачке 7. СС дивизије „Принц Еуген".[11] У току тих активности савезничког ваздухопловства, Врховни штаб је од савезничке команде у Италији тражио да савезничка авијација прошири своја дејства на централну и источну Босну, нарочито у рејону Травника и Сарајева, где је требало туђи аеродром Бутмир и зону Илиџа — Сарајево, те ширу територију Бањалуке у западној, Рогатицу и Пљевља у источној Босни и Црној Гори. На свим тим тачкама у новембру и децембру 1943. вођене су жестоке борбе снага НОВ и ПОЈ против удружених непријатељских снага на почетку операције „Кугелблиц".[12]

Став врховног команданта о учешћу савезничког ваздухопловства и његовој помоћи снагама НОВЈ види се из депеше коју је упутио делегацији НОВЈ при

савезничкој команди у Барију, у којој, између осталог, стоји: „Не само да дозвољавам него и молим да савезничка авијација подупре наше операције".[13] Овим је хтео да уклони извесне резерве, које су се јавиле у редовима припадника НОП-а око ангажовања савезничке авијације у борби против непријатељских снага у Југославији.

Током 1944. године наступила је нова фаза у ангажовању савезничке авијације на тлу Југославије. Помоћ савезничког ваздухопловства била је разноврснија и ефикаснија, што је олакшало положај снагама НОП-а на многим фронтовима у Југославији, у ослобађању нових територија и градова и већем уништавању непријатељске живе силе и ратне технике. Бомбардујући непријатељске циљеве у Аустрији, Немачкој, Мађарској, Румунији и на просторима Балкана и јужне Европе, од јесени 1943. и у 1944. години, англоамеричке ваздухопловне формације у масама су чешће прелетале територију Југославије. Активности савезничког ваздухопловства и антифашистичких снага извођене су углавном синхронизовано и у договору, те у том склопу треба посматрати и предузете борбене активности тог ваздухопловства на просторима Југославије. У току акција савезничког ваздухопловства у Југославији у пролеће, лето и јесен 1944, године уништавани су не само непријатељски војни циљеви, индустријски објекти и комуникације већ и шира подручја великих градова у којима је претежно страдало цивилно становништво и невојнички објекти у тим градовима.[14]

На чији захтев или предлог је англоамеричка авијација у зиму и пролеће 1943/44. године извршила бројна бомбардовања непријатељских циљева у окупираној Србији и Југославији могуће је са извесном сигурношћу одговорити. О томе постоји документација и у нашим и иностраним архивима. Између Врховног штаба и Главног штаба НОВ и ПО Србије у току 1944. године била је успостављена не само сигурна веза већ и координација предузетих дејстава снага НОВЈ и савезничке авијације на просторима источног Балкана и Србије. Утицај врховног команданта на развој војних операција и других активности снага НОП-а у Србији у 1944. био је пресудан и у вези је са главним стратегијским циљевима НОБ-а, не само у Србији већ и Југославији као државној целини и укупним савезничким напорима антихитлеровске коалиције. У том смислу треба посматрати и догађаје који су се у Србији одвијали у 1944. години, па и бомбардовање појединих градова и других објеката под контролом непријатеља.

Почетком (5) фебруара 1944. године Врховни штаб је обавестио Главни штаб НОВ и ПО Србије да у тај штаб упућује мајора Џона Хоникера ради координације дејстава снага НОВ у Србији и савезничке авијације за Средоземље. Наглашено је: „Све ваше жеље у погледу помоћи савезничког ваздухопловства он ће достављати савезничкој мисији при Врховном штабу. Врховни штаб пак ће одлучити да ли ће предложени циљеви да се бомбардују с обзиром на општу војну ситуацију у Југославији".[15] У вези са тим, Врховни штаб тражио је мишљење и од команди корпуса НОВ*) које непријатељске циљеве и упоришта у градовима треба бомбардовати, посебно у сваком граду. Наглашено је: „Знајте да ово опет ја примам на душу и према томе долазе у обзир само важни војнички објекти".[16] Разарање Никшића и, раније ,Подгорице, као и неких других градова и привредних објеката у Југославији под контролом непријатеља, посебно масовније страдање цивилног становништва, подстакли су Врховни штаб да опомене потчињене штабове да приликом одабирања непријатељских циљева за бомбардовање воде рачуна да ће савезничка авијација приступити строго селективно само према оним циљевима у градовима који јој буду назначени за бомбардовање, пре свега, непријатељске војничке циљеве, значајније комуникације и концентрацију непријатељске живе силе и технике на одређеним просторима и у самим градовима.[17]

У току тих операција савезнички авијатичари били су често приморани да се спашавају падобранима и принудним слетањем на земљу из погођених и оштећених авиона. То се односило како на савезничке формације које су прелетале територију Југославије и бомбардовале непријатељске циљеве у Румунији, Мађарско и Аустрији, тако и оне које су водиле борбене активности у Југославији. Непријатељ је предузимао свеобухватне мере да те пилоте ухвати и убије у чему су се посебно истицале усташке формације, које су заробљене савезничке авијатичаре убијали и пљачкали на лицу места.[18] Партизански одреди, позадински органи НОП-а и веће јединице НОВЈ организовали су посеб-

ну службу спашавања савезничких авијатичара. У Србији и у другим крајевима Југославије и четничке формације су учествовале у спашавању савезничких пилота. Али, дешавало се да су те пилоте четници убијали и пљачкали и потом оптуживали за то припаднике НОП-а. Заједничким напорима НОП-а и антифашистички оријентисаних снага спашен је велики број савезничких пилота у току рата на тлу Југославије.[19]

Од средине 1944. године наступио је нов период у координираној борбеној активности савезничког ваздухопловства и снага НОВЈ у Југославији. У првој декади јуна, у саставу британског ратног ваздухопловства на Медитерану (МААФ), организована је посебна формација под називом Балканске ваздухопловне снаге (Балкан АИР Форце-БАФ), чији је сектор борбених активности прецизиран у самом називу*). Ове снаге и америчка авијација дејствовали су на територији Југославије заједно или одвојено, зависно од циљева и захтева које су им упућивала руководства снага које су се борили против немачких фашиста и њихових сарадника на тлу Југославије.[20] На то је савезнике приморала и одлука немачке Врховне команде да повуче своје снаге из Грчке, Албаније и Македоније на простор Србије и централни део Балкана, како би их искористила у борби против снага НОВ и ПОЈ и спречила продор Црвене армије на Балкан и даље према Мађарској и Аустрији, односно према Будимпешти и Бечу, као и за помоћ немачким снагама у Италији. Балканске ваздухопловне снаге имале су приоритетни задатак да отежају повлачење Немаца и непријатељу нанесу што више губитака у људству и ратној техници. Истина, у команди савезничких снага у Италији и Великој Британији сматрали су да немачке снаге са Балкана не смеју бити никако пребачене у Италију или на западни фронт, где су савезници тада изводили опсежне операције.[21] Већ крајем јуна 1944. код већине штабова корпуса и при главним штабовима НОВ и ПОЈ у покрајинама Југославије налазиле су се савезничке мисије и посебно одређени официри за везу, чији је задатак био да усклађују борбена дејства БАФ-а и јединица НОВЈ и помогну прихватање транспортних авиона на аеродроме и уређене терене за бацање ратног и другог материјала снагама у Југославији које су се борили против нациста. Врховни штаб је, у вези са тим, захтевао од потчињених команди да пруже пуну помоћ савезничким војним мисијама и официрима за везу, како би заједничка борба била што успешнија.[22]

После неуспелог десанта на Дрвар, и преласка Врховног штаба на Вис,*) успостављена је чврста веза са савезничком командом у Италији и са њиховом ваздухопловном командом, те су борбене активности савезничке авијације у другој половини 1944. године извођене координирано. Сагласност Врховног штаба о томе прецизирана је у низу наређења главним штабовима у покрајинама и штабовима корпуса НОВЈ, а посебно у наредби ВШ од 11. јуна 1944. године у којој се, поред осталог, истиче:

„Савезничка ваздухопловна помоћ нашим снагама од сада ће бити већа. Да би се ово остварило наређујем да се савезничким војним мисијама и специјално одаслатим ваздухопловним официрима стално дају слиједећи детаљни подаци:

1. Сва непријатељска кретања, концентрације, намере непријатеља, разна слагалишта, аеродроми и активности непријатељске авијације.

2. Градови и села која држе партизани, путеви које користе партизани и максималан број наших транспортних возила на тим путевима, границе слободне територије, напредовање наших и непријатељских снага.

3. Захтеве за бомбардовање тренутних тактичких циљева достављају сами штабови.

4. Врховни штаб НОВ и ПОЈ ће обезбедити бомбардовање у складу већих операција наших снага, стратегијска бомбардовања, давати првенство бомбардовањима на појединим секторима итд".[23]

У складу са главним циљевима војних операција снага НОВ и ПОЈ и савезничких снага у јужној Европи, усмеравана је активност савезничких ваздухопловних снага на оне циљеве и ратишта у Југославији где је непријатељу требало задати најтеже ударце, пореметити његове планове и онемогућити његов већи отпор на главним правцима продора снага НОВ у борбама за коначно ослобођење земље. У томе су се посебно истицале здружене англоамеричке ваздухопловне снаге на Средоземљу, које су најчешће заједнички изводиле операције масовним бомбардовањима непријатељских циљева стратешке важности за његову борбену активност. Посебна пажња била је поклоњена комуника-

нијама (железничке пруге, путеви, мостови и др.) дуж саобраћајне кичме Балкана од Грчке, преко Македоније, Србије и Хрватске према Аустрији. Због тога је најчешће бомбардована железничка пруга Скопље—Београд—Загреб, а у склопу тога и градови и други центри на тој прузи, у којима је непријатељ имао веће снаге и индустријске и војне објекте од посебног интереса за успешно вођење рата.[24]

Почетком (9) јула 1944. године Врховни штаб НОВ и ПОЈ наредио је главним штабовима и штабовима корпуса да „савезничким мисијама" код њих дају „прецизне податке о њемачким слагалиштима нафте, бензина, рафинеријама".[25] У наређењу Врховног штаба оперативним јединицама НОВ и ПОЈ подвучено је да ће „Савезници туђи саобраћај на свим путевима", те је потребно да штабови НОВ и ПОЈ „савезничким мисијама" назначе које „путеве и саобраћај не треба да туку".[26] Из овог и других наређења се види да је Врховни штаб настојао да се у току савезничких ваздушних активности у Југославији избегну губици цивилног становништва и разарање градова. А то је било могуће само ако је била добра сарадња потчињених команди НОВ на терену и Врховног штаба, с једне, и савезничких мисија у Југославији и команди савезничких снага у Италији, с друге стране. Врховни штаб је 17. јула 1944. тражио од Главног штаба НОВ и ПО Србије податке о објектима и градовима које треба бомбардовати. У низу радиограма Главног штаба НОВ и ПО Србије од 21. до 31. јула означени су циљеви и градови које ће савезничка авијација бомбардовати. Заиста зачуђују захтеви тога штаба, јер би бомбардовањем биле уништене све значајније грађевине, индустријски објекти, у Београду, Нишу, Бору, Лесковцу, Врању и другим местима у Србији.[27] Овим „захватима" савезничке авијације, осим уништења непријатељских циљева, у Главном штабу НОВ и ПО Србије сматрали су да ће „омогућити размах ослободилачке борбе у Србији", распад четничког покрета Драже Михаиловића, спајање снага НОВ и ПОЈ са трупама Црвене армије које су продирале према центру Балкана и тиме онемогућити повлачење немачких снага из Грчке и Албаније Вардарско-моравском долином према Београду и даље према централној Европи и њихово даље уништење у центру Балкана.[28]

У вези са бомбардовањем градова у Југославији, и надлежности појединих команди, треба имати у виду и наређење Врховног штаба Главном штабу НОВ и ПО Словеније, који је од ВШ тражио да савезничка авијација бомбардује известан број „тактичких циљева" у Словенији, пре свега концентрацију непријатељских снага.[29] Одобравајући тај захтев, Врховни штаб је истицао да то питање Главни штаб НОВ Словеније реши са савезничком мисијом при том штабу, без тражења посебног одобрења од ВШ за такве активности, и да самостално делује по том питању, као и други штабови НОВ и ПОЈ у земљи. Координација дејстава савезничког ваздухопловства и тог штаба обезбедиће се најбрже преко посебних официра, који одржавају везу са савезничком мисијом при ВШ и савезничким командама у Италији. Али, наглашавано је, у наређењу ВШ: „Само за бомбардовање градова потребна је претходна дозвола Врховног штаба НОВ и ПОЈ".[30]

У току јула и августа 1944. Шести корпус НОВ успоставио је блиску сарадњу са савезничким ваздухопловством и командама у Италији и на Медитерану, те су заједно извели низ успешних акција на саобраћајницама и непријатељским упориштима на прузи Београд—Загреб. Разаране су железничке пруге и станице, уништаване композиције теретних вагона којим су превожени гориво и оружје за непријатеља на подручју деловања тог корпуса.[31]

Боравак делегације НОВ и ПОЈ са Титом на челу у штабу савезничке команде за Средоземље у Казерти, почетком августа 1944. године*), омогућио је да се ближе прецизирају обавезе двеју савезничких армија и потреба још боље координације њихових борбених активности против заједничког непријатеља. У вези са тим, команда савезничких снага за Средоземље и југословенска делегација разматрали су и активност савезничког ваздухопловства на Балкану, а посебно у Југославији. Оно је требало да пружа још ефикаснију помоћ снагама НОВ и ПОЈ у преузимању ратне иницијативе од непријатеља, који је тада изводио низ великих офанзивних акција на разним фронтовима у Југославији. То се могло постићи уз велике напоре снага НОВ и свестрану помоћ савезника у ратном и другом материјалу и ефикасније ударе савезничке авијације по непријатељским циљевима, посебно комуникацијама које је непријатељ кори-

стио не само за брзу концентрацију својих снага на одређеним правцима удара по снагама НОВ и ПОЈ већ и за повлачење преосталих снага из Грчке и Албаније и организовање новог појаса одбране у разним деловима Југославије. Истакнуто је да је неопходна координирана активност обеју савезничких армија, као и боље организована и систематска бомбардовања непријатељских стратешких циљева у Југославији и суседним земљама. При томе се, у првом плану, имало у виду бомбардовање циљева од посебне важности за непријатеља, који су се већ тада налазили под ударима снага НОВ и ПОЈ. Генерал Вилсон и југословенска делегација НОВ и ПОЈ сложили су се да савезничка авијација подржи активност партизанских снага дуж главних комуникација у Југославији, пре свега главне саобраћајнице на Балкану од Солуна — Београда — Загреба према Мађарској и Аустрији и Бугарској према Србији. Прихваћен је и захтев Врховног штаба НОВ и ПОЈ да савезничко ваздухопловство учествује не само у разарању циљева од животне важности за непријатеља већ и да помаже јединице НОВ више него до тада у њиховим офанзивним операцијама за ослобођење Србије и других крајева Југославије. Договорено је да се о томе убудуће старају Врховни штаб НОВ и његови потчињени штабови у зонама борбених дејстава и штаб савезничких снага у Италији и на Медитерану, преко савезничких војних мисија при штабовима НОВ и штаба савезничког ваздухопловства за Балкан. Штаб савезничког ваздухопловства за Балкан није имао већих снага за истовремено ангажовање на ширем простору Балкана и Југославије, посебно где су извођене ратне операције ширих размера против непријатеља, те је одлучено да савезничко ваздухопловство борбену активност усмери на циљеве који се у међусобном договору означе као приоритетни и од посебног значаја за даље успешно извођење ратних операција против заједничког непријатеља на Балкану и Италији.**) Да би савезничка авијација имала више успеха и била од веће користи за снаге НОВ и ПОЈ, Команда савезничких снага у Италији захтевала је од Врховног штаба НОВ и ПОЈ, а овај од потчињених команди, да редовно шаљу обавештајне податке на основу којих ће се договором одредити приоритетни циљеви које ће потом туђи савезничка авијација. Остало се код раније постигнутог договора да се у првом реду туку покрети непријатељских трупа и његова ратна техника, најважније комуникације на ширим просторима Југославије, те јаче непријатељске отпорне тачке и други објекти у служби окупатора и његових помагача. У складу са овим, Врховни штаб НОВ и ПОЈ одмах је издао наређење потчињеним командама да га обавештавају које „специфичне циљеве они могу напасти", како би их у тим нападима подржало савезничко ваздухопловство. Осим тога, требало је назначити и друге циљеве које ће нападати савезничка авијација ради подршке НОВ у офанзивним акцијама против непријатеља. На основу прикупљених података и захтева појединих команди, Врховни штаб НОВ и ПОЈ и Команда савезничких снага у Италији, посебно њена команда ваздухопловних снага на Средоземљу, сачинили би потом један „усаглашен план" за општи напад свих савезничких снага, копнених и ваздухопловних, дуж главних комуникација на Балкану, које је непријатељ тада интензивно користио за пребацивање трупа и другог ратног материјала, затим најважније индустријске центре који су радили за окупатора, као и друге стратегијске тачке од посебног војног интереса за непријатеља.***) У том циљу, делегација НОВ и ПОЈ се обавезала да ће најтешње сарађивати са савезничком командом, достављајући јој „потребне обавештајне податке" са подручја окупиране Југославије.[32] Врховни командант НОВ и ПОЈ се у Казерти и Напуљу, на састанцима у савезничкој команди за Средоземље и генералом Хенријем Вилсоном и премијером Винстоном Черчилом, договорио да нападе партизанских снага у Југославији подржава савезничко ваздухопловство из састава Балканских ваздухопловних снага.[33] ВШ НОВ и ПОЈ и савезници били су заинтересовани да се уништавају комуникације од Београда до Љубљане и Београда према Софији и Солуну, и оне које из долине Саве воде ка Јадранском мору, те непријатељски речни саобраћај на Сави и Дунаву и поморски на Јадрану.[34] Иницијатор ових планова на југословенској територији био је Фицрој Меклин, шеф британске војне мисије при Врховном штабу.[35] Тито је, на изненађење Британаца, одмах дао пристанак на ове операције и наредио својим снагама да их изврше.[36] Планове за реализацију ових договора коначно су сачинили штаб БАФ-а

и Позадински штаб Британске војне мисије при НОВЈ.[37]

По повратку на Вис, Врховни штаб је 17. августа 1944. године наредио Штабу Шестог (славонског) корпуса НОВЈ да од првог до седмог септембра предузме свеобухватне акције рушења свих комуникација у свом сектору борбене активности, јер ће у то време таква акција бити спроведена на „цијелом југословенском ратишту", како би се онемогућила „маневарска способност" непријатељских снага, њихова бржа концентрација на одређеним просторима и појачавање њихових офанзивних акција. Уз рушење саобраћајница, пре свега железничке пруге Земун — Стара Пазова, Врховни штаб је тражио од овога корпуса и „запријечавање ријеке Дунав од Фрушке Горе до Београда"[38] и рушење железничке пруге Врпоље — Славонски Брод — Новска и Врпоље — Осијек.[39] Поред ових, „назначених" главних циљева, које ће у то време тући савезничка авијација и нападати снаге наведеног корпуса, Врховни штаб је наредио и другим командама корпуса да почетком септембра пређу у општи напад на све „важне комуникације" и потпуно парализу за непријатеља саобраћај у Југославији.

Борбено садејство савезничког ваздухопловства и јединица НОВ и ПОЈ против непријатеља на тлу Југославије одвијало се претежно дању, када је то ваздухопловство и највише деловало. Како су снаге НОВЈ дејствовале углавном ноћу, то је и помоћ савезничког ваздухопловства тим снагама била мања или недовољно синхронизована. Због тога је Врховни штаб упозоравао потчињене команде да се њихове јединице одмакну од нападнутих циљева да не би трпели непотребне губитке од савезничког бомбардовања. Штабови чије су се јединице већ налазиле у акцијама, и имале успеха у тим борбама, били су дужни да о томе благовремено обавесте Врховни штаб, а преко савезничких официра за везу у тим штабовима и савезничку команду. У нападу на непријатељске циљеве снаге НОВ и ПОЈ су користиле изразито офанзивну тактику са мноштвом људства а мање ратне технике, коју нису довољно имали, те су и успеси у тим борбама били праћени већим губицима. Врховни штаб је упозорио штабове корпуса НОВЈ и главне штабове у покрајинама Југославије да помере своје јединице од комуникација које ће тући савезничко ваздухопловство почетком септембра и да дејствују тек кад престане борбена активност савезничке авијације, осим ако то од ње изразито не буде захтевао Врховни штаб. Али, ако јединице НОВЈ ипак „треба да остану на освојеним деловима комуникација", команде тих јединица ће „претходно" о томе обавестити савезничког официра за везу, а овај команду савезничких ваздухопловних снага у Италији да се не „туче дотични сектор комуникација". На ослобођеним територијама требало је, такође, обезбедити и посебне базе „за узлетање авиона и регулисање најужег тактичког садејства" копнених и ваздушних снага савезника против непријатеља, посебно маркирање груписаних непријатељских снага на појединим теренима и у градовима, дуж саобраћајница и друго, како би их савезничка авијација што успешније тукла.[40]

Пошто је интензитет савезничког бомбардовања непријатељских циљева и упоришта у градовима и дуж комуникација био све обимнији и разноврснији, Врховни штаб је од потчињених команди захтевао да у избору циљева за напад савезничког ваздухопловства воде рачуна о приоритету у тим операцијама и да су у складу са својим и плановима Врховног штаба, како би непријатељ претрпео што веће губитке у живој сили и ратном материјалу. Потчињене штабове на простору ратних дејстава у покрајинама Југославије Врховни штаб је снабдео шифром помоћу које ће назначити приоритетне циљеве. Са тим истим шифрама служили су се и савезнички официри за везу при штабовима НОВЈ и команда савезничке авијације у Италији.*

Након договора генерала Вилсона и Тита, 11. августа 1944. у Казерти, Британци су масовна бомбардовања у Југославији, почетком септембра 1944, назвали Координиране операције против непријатељских комуникација у Југославији (Coordinatied operation against enemy communication in Yugoslavia) под шифром »Ratweek« или „Недеља пацова".[41] У овој операцији ангажоване су снаге Балканских ваздухопловних снага*) и Британског краљевског ваздухопловства — РАФ, америчка 15. ваздухопловна армија (15. United States Army Air Force — USAAF) и америчке ваздухопловне снаге са Медитерана (Mediterranien American Air Force).[42]

У операцији „Ретвик" учествовале су јединице дванаест корпуса НОВЈ, једи-

нице треће и четврте оперативне зоне, јединице под командом главних штабова НОВ и ПО Србије (пет дивизија), Македоније (6 бригада) и Војводине. Истовремено, је требало напасти 27 комуникација у Југославији (16 путних, 20 железничких и једна речна). Врховни штаб НОВ и ПОЈ и Команда савезничког ваздухопловства за Балкан сачинили су детаљне планове напада. Приоритет је дат главној комуникацији дуж Моравско-вардарске долине од Београда према Грчкој. Главни штабови и јединице под њиховом командом добили су шифроване називе у овој операцији. Главни штаб НОВ и ПО Србије са 24. српском дивизијом имао је шифровани назив „Гаргантуан". Радио везом вршена је координација дејстава јединица НОВЈ и савезничког ваздухопловства, посебно снага БАФ-а.[43]

Читава територија Југославије била је у овој операцији подељена на секторе којима су командовали месни команданти НОВЈ, а помоћ су им пружали и придодати британски официри за везу и они су били одговорни за извршење операције у свом сектору. Уништење јачих непријатељских циљева поверено је снагама РАФ-а*) и тешким бомбардерима америчких ваздухопловних снага УСАФ.**) Операција здружених снага отпочела је 31. августа у поноћ и предвиђено је да непрекидно траје до седмог септембра. Јединицама Главног штаба НОВ и ПО Србије наређено је да главна дејст ва усмере на комуникацију Ниш—Скопље — Солун, и то на релацији Лесковац — Куманово,[44] у циљу уништавања мостова, путева, железничких пруга и других непријатељских упоришта дуж те комуникације. Град Лесковац био је препуштен масовном удару савезничког ваздухопловства.[45] План овог дела операције сачињен је у Главном штабу НОВ и ПО Србије уз сарадњу представника савезничке војне мисије при том штабу.*) Врховном штабу било је посебно стало да се ратна дејства одвијају у Србији према плановима и договорима које је Тито постигао са савезничком командом у Италији.[46] На размере и успех у операцији „Ретвик" утицала је и непријатељска офанзива („Трумпф" и „Кехраус") против снага НОВЈ на југу Србије,*) у ширем рејону Лесковца, Лебана и Јабланице, у којој су уз немачке учествовале и бројне снаге бугарског окупатора, Љотићевог Добровољачког корпуса, Недићеве Државне страже и четника Драже Михаиловића.[47] Због тешке ситуације на југу Србије, Главни штаб НОВ и ПО Србије тражио је од ВШ и савезничког ваздухопловства да се „хитно бомбардују непријатељске снаге" у рејону Лебане — Медвеђа — Оруглица, као и непријатељски циљеви и концентрација његових снага у Лесковцу, Врању, Приштини и другим местима дуж комуникација између тих места.[48] Од ВШ је Главни штаб НОВЈ Србије тражио да буде „претходно обавештен" о савезничком бомбардовању непријатељских циљева, како би се избегле цивилне жртве и губици јединица НОВ ангажованих у борбама дуж главних комуникација. Лесковац је у тим плановима и захтевима Главног штаба Србије био један од главних циљева које ће савезничко ваздухопловство бомбардовати на југу Србије, па је стално захтевано „најхитније... озбиљно бомбардовање Лесковца".[49]

Само дан после издавања наређења Врховног штаба о учешћу јединица НОВ и ПОЈ у операцији „Недеља пацова" (18. августа 1944,) у саставу савезничке авијације на просторима Југославије почела је да дејствује и Прва ловачка ескадрила НОВЈ, а од октобра 1944. и Друга ескадрила, која ће се истаћи у завршним борбама за ослобођење земље.[50] У лето и јесен 1944. против непријатеља на територији Југославије заједнички су дејствовале британске, америчке, совјетске и ваздухопловне снаге НОВЈ. Они су на небу изнад Југославије елеминисали превласт немачког ваздухопловства, наневши му тешке губитке, као и непријатељским јединицама на ширим просторима Југославије, чиме су убрзали коначни пораз фашиста на овим просторима југа Европе.

Бомбардовање градова у Србији и Југославији 1944. године, па и бомбардовање Лесковца,*) треба посматрати у склопу операција „Ретвик" и борби за коначно ослобођење источног дела Југославије и планова савезника за уништење немачких снага на Балкану. Циљеви и размере појединих операција снага НОВЈ и других савезника из табора антихитлеровске коалиције усаглашавани су пре њиховог реализовања, у чему је ВШ НОВ и ПОЈ имао за југословенско ратиште одлучујућу реч. Од тога како је и да ли је увек постизана сагласност око избора циљева које треба бомбардовати у многоме је зависила и ефикасност удара савезничке авијације и успех у неким операцијама снага НОВЈ. Помоћ савезника снагама НОВЈ

у 1944. и 1945. била је веома значајна, што је убрзало ослобођење Србије, а потом и осталих делова Југославије. Допринос савезничке авијације и трупа Совјетског Савеза тако и треба посматрати, научно и политички валоризовати, без преувеличавања, али и неподаштавања њиховог доприноса борби народа Југославије против фашизма. Уништење окупатора омогућило је у великој мери и уништење и „домаћих" фашиста, који су проистекли из екстремног национализма сваког од југословенских народа.

Напомене

1. Архив Војноисторијског института Фонд НОР, Мгм, СРПМ, кн. 1. стр. 300; Дејвид Мартин, Мрежа дезинформација — Черчилова југословенска грешка, Београд 1991, стр. 353.

2. Зборник докумената НОР, т. X, кн. 1. док. 189; Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945, Београд 1957, стр. 632—638.

3. Врховни штаб 1. октобра 1943. наређује Штабу I пролетерске дивизије да одложи напад на усташка упоришта Ливно и Купрес за 3. октобар, „јер ће Енглези вероватно бомбардовати ова упоришта", и то дању, што би била прва заједничка акција снага НОВ и ПОЈ и савезничког ваздухопловства у Другом светском рату. — Ј. Б. Тито, Сабрана дела, Београд, кн. 17, стр. 7.

4. Исто, стр. 169, Радиограм ВШ НОВ и ПОЈ од 1. XI 1943. Штабу II корпуса НОВ и ПОЈ.

5. Ј. Б. Тито, н. д., кн. 17, стр. 171, 345.

6. Уништен је војни аеродром код Подгорице и том приликом је убијено и око 180. немачких војника и четника

7. Ј. Б. Тито, н. д., стр. 174, 346.

8. Исто, стр. 347. Тада су бомбардовани Задар и Шибеник у Далмацији и Книн, Дрниш и др. у Лици.

9. Антон Милетић, Јасеновац, II, Београд 1986, стр. 669—670.

10. ВШ НОВ и ПОЈ је 10. XII 1943. из Јајца молио генерала Вилсона за помоћ савезничког ваздухопловства. „Молим Вас, генерале, да нас у овим тешким часовима наше борбе на живот и смрт подржите с Вашим ваздухопловним снагама".

11. Ј. Б. Тито, н. д., кн. 18, стр. 40.

12. Исто, стр. 88.

13. Исто.

14. Савезничка авијација је 22. фебруара, 12. и 14. априла и 30. маја 1944. бомбардовала Загреб, оштетивши железничку станицу и на аеродрому Боронгај уништивши 64 непријатељска авиона. Београд је бомбардован 16. и 17. априла и 18. маја, када је град доживео тешка разарања и велике цивилне жртве.

15. Ј. Б. Тито, н. д. ,кн. 19, стр. 10.

Од Штаба II корпуса НОВ, ВШНОВ и ПОЈ тражио је 19. априла 1944. да предложи циљеве које треба да бомбардује савезничко ваздухопловство на територији на којој тај корпус изводи борбена дејства.

16. Ј. Б. Тито, н. д., кн. 20, стр. 8.

17. Исто, стр. 258., в. детаљније извештај Штаба II корпуса НОВ од 11. априла 1944. о последицама бомбардовања Никшића.

18. А. Милетић н. д., II, стр. 722, 731—732.

19. На територији Југославије спашено је од стране снага НОП-а око 2.000 авијатичара савезничког ваздухопловства, а четници су спасили неколико стотина. — Б. Петрановић, Србија у Другом светском рату 1939—1945, Београд 1992, стр. 613.

x) Задатак ове команде био је да планира и координира све ваздушне транспорте, као и бомбардерске и ловачке операције, којима би се пружала подршка јединицама НОВЈ. Осим тога, она је изводила и самостална дејства на територији Албаније, Грчке, Румуније, Мађарске и источног Средоземља, у складу са потребама и плановима операција савезничких снага на Средоземљу.

20. Ј. Б. Тито, н. д., кн. 20, стр. 147; Ф. Маклен, Рат на Балкану, Загреб 1964, стр. 179.

21. Ослободилачки рат народа Југославије, II, стр. 93—104.

22. АИИ, к. 26—10—6/13.

x) Врховни штаб НОВ и ПОЈ се ноћу 3. и 4. јуна совјетским авионом са Купрешког поља пребацио у Бари у Италији, а потом британским бродом на ослобођени Вис.

23. Ј. Б. Тито, н. д., кн. 20, стр. 147.

24. Најтежа разарања (преко 60% стамбеног фонда) 27. јуна претрпео је Славонски Брод. У овој акцији је учествовало 180 савезничких авиона. Уништене су и железничке станице и друга постројења у рејону Окучана. Славонски Брод је и 30. јуна тукла америчка авијација. — С. Хрчковска, Славонски Брод у НОР и револуцији, Славонски Брод 1982, стр. 279.

25. Ј. Б. Тито, н. д., кн. 21, стр. 90.

26. Исто, стр. 154.

27. У плану Главног штаба НОВ и ПО Србије било је уништење и разарање циљева и у Нишкој Бањи, Владичином Хану, Сурдулици, Лебану, Сурдулици и др. Захтевано је да се у Београду разоре „станови Немаца" у зградама у улици Милоша Великог од „Лондона" до Немањине, зграда Женске учитељске школе, гимназија „Краљица Наталија", Народна скупштина, Трговачка академија, Палата Албанија, Ратнички дом, зграда „Новог времена", шири простор Звездаре, Топчидера, гробља на Бановом Брду, Фабрика мотора у Раковици и др. Од војних циљева наведени су гардијска касарна и зграда Гестапоа у Топчидерској шуми. У Нишу је било планирано бомбардовање аеродрома и шири комплекс зграда и простор око аеродрома, где су се налазила слагалишта бензина, а у граду фабрика платна и фабрика дувана, у Нишкој Бањи хотел и околина. У Бору је тражено да се уништи централа рудника, касарна за војнике, радионица. У Врању комплекс зграда у центру и зграда Монопола, у Владичином Хану железничка станица, тунел, мост, зграда Монопола, а у Сурдулици Фабрика за прераду молибдена и рудник те руде у Мачкатици. За Лесковац је било предвиђено уништење све значајније индустрије: Гумара „Рајнхолд", фабрика штофа, фабрика у Вучју, Лебану, а у Грделици два моста, железничка станица и друге зграде и привредна постројења. — АВИИ, к. 60, док. ц, ф, 1.

28. АВИИ, к. 184—36—1.

29. Ј. Б. Тито, н. д., кн. 21, стр. 233.

30. Исто.

31. Тако је савезничка авијација 8. јула 1944. у више наврата и са различитим интензитетом бомбардовала железничке станице и уништавала жел. композиције у Новској, а 26. јула концентрацију непријатељских трупа на железничким станицама Банова Јаруга, Липовљани, Рајић и Поповача. У тим акцијама уништено је 12 локомотива и више вагона. Савезничка авијација је 3. августа бомбардовала железничке станице Старо Петрово Село, Д. Врбу, Рајић, Лудина и Кутину, где су се тада налазили непријатељски транспорти. Четири дана касније су бомбардоване жел. станице Липовљани, Новска, Рајић, Драгалић на прузи Београд — Загреб. Уништавани су непријатељски транспорти нафте, бензина, хране, оружја и 8. и 12. августа у наведеним местима и у Сибињу, Новој Капели, Батрини, Новској, Новој Градишки и Рајићу, а у Гојилу су бомбардована и два складишта нафте. — в. Хронологија НОБ, стр. 850—853.

х) Делегација ВШ НОВ и ПОЈ, са Титом на челу, пребацила се 6. августа авионом са Виса у Италију, где се у Казерти састала са генералом Вилсоном, врховним командантом савезничких снага на Средоземљу.

хх) Командант савезничког ваздухопловства за Балкан вице маршал Бил Елиот подржао је договор генерала Вилсона и Тита, што је било од посебног значаја за даље ангажовање савезничких ваздухопловних снага на Балкану и посебно у Југославији.

ххх) Интересантно је истаћи да су након првог удара по неким циљевима следећи уследили 15. дана по постизању договора које циљеве треба бомбардовати у Југославији. Дуга процедура усаглашавања и „одабирања" циљева сметала је, те је то пресечено договором између ВШ и савезничке команде у Италији. У „одређене дане" савезничка авијација би „извршила општи напад" на непријатељске комуникације и друге циљеве у Југославији, а након тога би, после нових припрема, уследили исто тако снажни удари по непријатељу.

32. Ј. Б. Тито, н. д., књ. 22, стр. 305—306.

33. Зб. НОР, IV/28, док. 114; IV/29, док. 1; Ф. Маклен, н. д., стр. 190.

34. АВИИ, к. 1466-1/1.

35. Те планове су сачинили Питер Мур, раније члан савезничке мисије при ГШ НОВ и ПО Словеније и Џон Кларк, члан савезничке мисије при Штабу II корпуса НОВЈ. У завршном делу и Ф. Меклин, шеф британске војне мисије при ВШ од 11. 8. 1944. године. Меклин је у ВШ дошао половином септембра 1943. са задатком да организује пружање материјалне помоћи јединицама НОВЈ и успостављању директне везе ВШ НОВ и ПОЈ и савезничке команде за Средоземље. — Ф. Маклен, н. д., стр. 190—191; АЈ, ф. ЦККПЈ, док. бр. 1943/232; Ј. Б. Тито, н. д., књ. 17, стр. 362.

36. АВИИ, к. 1466-1/1; Ф. Маклен, н. д., 190.

37. „За израду тих планова служили смо се свим расположивим подацима о непријатељском бојном распореду и дислокацији његових трупа- а такође смо се стално бежичним путем саветовали с британским официрима и партизанским командама на самом месту догађаја." — Ф. Маклен, н. д., стр. 192.

38. Ј. Б. Тито, н. д., књ. 22, стр. 89.

39. Исто, стр. 95.

40. Исто, стр. 89—90, 95; Ф. Маклен, 192.

х) Са бројем (1) означаване су комуникације од приоритетне важности, број (2), (3), (4) другостепени, трећестепени и остали циљеви дуж тих комуникација.

41. АВИИ, к. 17, 2—7; Ф. Маклен, н. д., стр. 192, 199.

х) Командант Бил Елиот, штаб у Казерти.

42. АВИИ, к. 17—2—7, извештај о операцији „Ретвик" од 13. 9. 1944. године.

43. АВИИ, к. 1466-1/1.

х) Британско краљевско ваздухопловство — РАФ.

хх) US Army Force-USAAF

44. АВИИ, к. 15—1—16/1, к. 211—54—1.

45. АВИИ, к. 17-2/12-7; 2/15-7, 2-2/7, 2/27-7; к. 184-3620/1.

х) Поред Коче Поповића и чланова Штаба, у изради плана учествовали су и Ф. Меклин и Џ. Хоникер. Меклин је у ГШ НОВЈ Србије стигао са Виса 29. 8. 1944. године. Он је, у ствари, учествовао у усаглашавању већ урађеног плана са захтевима ВШ НОВЈ.

46. АВИИ, к. 15-11-1; к. 184-36-36/1; АС, ГС НОВ Србије, фонд НОБ, док. 115; Ј. Б. Тито, н. д., књ. 19, стр. 10.

х) Ове акције окупатор и његови помагачи организовали су против 21, 22, 24. и 25. српске дивизије.

47. АВИИ, к. 184-36-2/1, д. бр. 22.

48. АВИИ, к. 184-36/1, 36-7, 36-10/1.

49. АВИИ, к. 184-36-20/1.

50. Међу 227 Југословена из иностранства, који су приступили НОР, било је доста ваздухопловаца. Они су се по капитулацији војске Краљевине Југославије ставили на располагање савезницима. Обучени су на модерним авионима енглеског и америчког ваздухопловства. У априлу 1944. код Бриндизија у Либији формирана је Прва ловачка ескадрила НОВЈ, која ће се укључити у дејства савезничког ваздухопловства на Медитерану. Она је имала 16 „спитфајера", али и других типова авиона. Средином (13) октобра 1944. формирана је и Друга југословенска ескадрила НОВЈ у саставу РАФ-а. Имала је 16 авиона типа „Харикен" (HIRCAN MK IV).

х) Види детаљније Мира Ниношевић, Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године, Лесковац 1944, стр. 6—16.

Dr Đorđe Piljević

THE STAND OF THE SUPREME HEADQUARTERS OF THE NATIONAL LIBERATION ARMY AND PARTISAN DETACHMENTS OF YUGOSLAVIA ABOUT THE BOMBING OF ENEMY TARGETS AND TOWNS IN YUGOSLAVIA IN THE SECOND WORLD WAR

The Ally Airforce bombed the towns and enemy targets on the occupied Yugoslav territory starting from April 1943. After the autumn of the same year the plans for bombing were made in co-ordination with the Supreme Headquarters of the National Liberation Army and Partisan Detachments in order to extend the military and other kinds of support to Partisan units in the field. The Supreme Headquarters wanted other headquar-

ters to determine the main tactical targets, while the Supreme Headquarters itself decided about the strategic ones in co-ordination with the Command of the Ally forces in Italy.

At the beginning of August 1944 after the agreement between General Wilson and Tito a plan for co-ordinated operation against the enemy communications in Yugoslavia was made with the code »Ratweek. According to this plan Partisan forces in co-ordination with the Ally Airforce should have prevented retreating of the German Army group »E« along Moravsko—Vardarski basins towards Belgrade and Zagreb.

The whole territory of Yugoslavia was divided into sectors which were under the command of officers of the National Liberation Army but who worked in co-ordination with the British link officers added to them. The First Squadron of Fighters and later the Second Squadron of the National Liberation Army also took part in the final operations together with the Ally Airforce.

940.53/.54—058.232.6 (497.11) „1944"

Др Жарко Јовановић

Сељаштво југа Србије у време бомбардовања Лесковца септембра 1944. године

У време бомбардовања Лесковца од стране савезничке авијације, почетком септембра 1944. године, велики број села југа Србије већ је био ослобођен, док се знатан број и даље налазио у рукама четника или под њиховим утицајем, а такође и у рукама окупатора. Према информацији Драже Михаиловића половином маја 1944, немачке снаге, са око 15.000 људи, биле су распоређене на простору Лесковца, Пуковца, Житорађе, Прокупља и Куршумлије, док је према процени британске војне мисије, исто маја 1944. године, било око 4.000 четника, мада је четничка команда тврдила да их има око 10.000.[1] Поред ових снага налазиле су се знатне Недићеве снаге које заједно учествују у акцијама против снага НОВЈ. Према четничким извештајима, само у лесковачком округу било је „око 10.000 партизана".[2]

Успеси антихитлеровске коалиције у сво време на европским ратиштима до приносили су да и НОВЈ постиже све значајније војне и политичке успехе. Јединице НОВЈ наносиле су све веће губитке окупаторским и квислиншким снагама Милана Недића и Љотића, као и четничким снагама Драже Михаиловића, које су већ биле напустили Краљ и југословенска влада и влада Велике Британије због њихове колаборације са окупатором. Непријатељске јединице су се повлачиле са појединих подручја јужне Србије: око река Јужне и Западне Мораве, у Јабланици, Поречју, Пустој Реци, Црној Трави и других области, а које запоседају јединице НОВЈ. Са њима долазе и партијски радници који настоје да поврате изгубљено поверење народа у снаге НОП-а и да га у што већем броју укључе у борбу за коначно ослобођење од окупатора и домаћих издајника.[3]

Са повратком утицаја и поверења народа према НОП-у у појединим овладаним подручјима југа Србије од стране НОВЈ ишло је тешко, о чему сведочи и извештај ОК КПЈ Врања, од краја јуна 1944, у коме стоји: „Утицај њихов [мисли се на четнике — Ж. Ј.] на народ био доста велики, тако да наилазимо на велике тешкоће при раду баш на том терену и ако смо их војнички ликвидирали. На терену има њихових повереника и петоколонаша који разним паникерством и лажним вестима уливају страх да ће поново да се врате са 7.000 војника итд.".[4] У појединим селима, на пример врањског и пчињског среза, сељаци, огорчени спровођењем реквизиције од стране јединица НОВЈ, прахватали су и прикривали четничке групе које су окупатору достављале обавештења о кретању партизанских снага, или су и саме учествовале у појединим акцијама против њих. ОК КПЈ Врање у своме извештају од 22. августа 1944. пише: „Народ их крије, не пријављују их нама и ми немамо никаквих обавештења из тих села. Преко дана се они облаче у женска одела и иду на рад у њиве, а ноћу узимају оружје и иду по селима... Народ нас у томе крају прима само због велике силе (једна до две бригаде су увек тамо), али неку изразиту љубав према нама не видимо. Нема активиста ни од мушкараца ни од жена, који би се мало више старали око помоћи војсци и наро.ослоб.борби. НО не постоје, јер из тих села нико не сме да се прими да буде у одбору".[5] Главне четничке базе налазиле су се у селима: Тибужде, Преображење, Буштрање, Копањане, Жапско, Миланово, Кошарно, Богдановац, Ново Село; у пчињском срезу Козји Дол, а у пољаничком срезу било је више таквих група које су сељаци прихвата-

ли.[6] И ОК КПЈ Лесковца, у своме извештају од септембра 1944. године, наглашава: „Добија се утисак у Округличкој општини да се сељаци осећају да су окупирани, да смо ми окупатори. Надају се да је наша појава и боравак на том терену привременог карактера. Код одбора који су ту и тамо створени нема разлике у свести и поступцима од ранијих равногорских одбора".[7]

Непријатељско држање сељака појединих села југа Србије било је последица веома снажне четничке пропаганде, с једне стране, и велике пасивности партијских организација, с друге стране. То је доводило до тога да су се сељаци тих села масовније опредељивали за четнике и њихове јединице, а мање за партизане и њихове одреде. Такав однос партијских организација према сељацима одвлачио их је од снажнијег утицаја међу њима.[8]

Дужи боравак већих јединица НОВЈ у појединим селима утицао је да их сељаци почињу прихватати као „државну војску", а све организације НОП-а као државне и масовније се одазивају на мобилизацију. Међу њима је све више спадао углед четника, посебно после указа краља Петра II којим се распушта четничка Врховна команда и четници губе статус краљеве војске у отаџбини. Насупрот њима, НОВЈ признају и сами савезници, југословенска влада и сам краљ Петар.[9]

У појединим областима и селима југа Србије, где су се поједине дезорганизоване бугарске јединице предавале, сељаци су повратак јединица НОВЈ дочекивали са радошћу. ОК КПЈ Врања у извештају од 29. маја 1944. ПК КПЈ за Србију наводи да су „сељаци плакали од радости".[10] У околини Ниша многа села су била партизанска, као на пример: Хум, Доњи и Горњи Матејевац, Лесковик, Церје, Кравље, Бреница, Рујник и друга која су Каменичким висом била обележена на једној немачкој карти као партизанска. И она села која су у време непријатељских офанзивних акција била антипартизански оријентисана све су више прихватала повратак јединица НОВЈ и пружала сваку помоћ. Али било је и појединих села у којима су сељаци били збуњени и пасивно се држали под утицајем непријатељске пропаганде, уверени да се партизанске снаге ту неће дуго задржати.[11]

На простору јужне Србије поред постојећих јединица НОВЈ: Првог и Другог јужноморавског одреда, ударних батаљона, Прве и друге НО бригаде, од бројних придошлих сељака створене су прве српске дивизије и корпуси. На ослобођеним територијама успостављена је народна власт, изграђен судско-правни апарат и обновљена су попаљена и порушена ослобођена места.[12]

Повратком јединица НОВЈ на подручје јужне Србије враћају се и партијски радници који су улагали велике напоре да се код сељака поврати изгубљено поверење и да се привуку на страну НОП -а. Сви окружни комитети добили су наређење да на својим подручјима обнове и стварају нове партијске и друштвене организације НОП-а. Село је и даље снажна база НОП-а одакле су јединице НОВЈ добијале у првом реду храну, одећу и друго. Прелетање савезничких авиона преко Топлице за Румунију и Мађарску код сељака је стварало уверење да се рат ближи крају, што је утицало на све веће опредељење за НОП. У једном извештају из Топлице, крајем априла 1944, наводи се: „Сваки дан дође до 15 људи у Одред. Из Мораве долазе два брата са по два сина, то је четворица из једне куће".[13]

На опредељење сељака за НОП знатно су утицале партијске и друге организације НОП-а, чији се број нагло увећавао. Тако је до септембра 1944. на подручју Среског комитета КПЈ Лесковца деловало 9 општинских комитета са 51 чланом и 9 кандидата;[14] у јабланичком срезу 36 партијских јединица са 163 члана и 5 општинских комитета;[15] на подручју Среског комитета Пуста Река постојала су 4 општинска комитета са 18 руководилаца, међу којима 15 сељака и 35 чланова и 17 кандидата;[16] у власотиначком срезу било је 26 партијских јединица са 130 чланова и 40 кандидата;[17] у топличком срезу 41 партијска ћелија са 222 члана и 33 кандидата, међу којима 90% сељака, и то добрим делом средњег имовног стања;[18] у Добричу 18 партијских организација са око 60 чланова и 14 партијских актива са 20 чланова;[19] у врањском округу је било 17 партијских ћелија са 140 чланова, међу којима је 60% сељака печалбара, 30% сиромашних и средње имућних сељака;[20] на подручју нишког округа деловало је више партијских ћелија и чланова Партије и кандидата, међу којима је, такође, било доста сељака.[21]

На подручју југа Србије у овом периоду била је распрострањена мрежа скојевских организација којих је, нпр., у лесковачком округу било око 250 са

1.741 чланом. Само је власотиначки срез имао 72 скојевска актива са 752 скојевца, јабланички 41 актив са 246 скојеваца итд.[22] Значајно је истаћи да је Партија вршила продор и на територије које су биле под влашћу и утицају четника и тамо је формирала своје партијске јединице, као нпр. у селима јабланичког и пусторечког краја: Рујковцу, Дренцу, Лецу, Горњем Гајтану, Црном Врху, Боровцу, Рафуни , Клајићу, Пороштици, Лапашници, Округлици, Реткоцеру, Тулару, Цекавици, Лебану, Бошњацу и Сијаринској Бањи, а општинске комитете у Бучумету, Тулару и Бањи.[23] До краја године број партијских и скојевских јединица, као и број чланова, јако се повећао, што је чинило значајну политичку снагу на тим подручјима, са изузетком неких села у Пустој Реци где се партијско чланство пасивно држало, па чак и негативно, што је изазивало нерасположење сељака, па је и отуда прилив нових чланова у Партију био незнатан.[24]

Карактеристично је да су политичку и друге организације НОП-а организоване и деловале углавном у сеоским срединама, где се водила борба против окупатора, које су због тога и чиниле базу те борбе. Када је реч о социјалном саставу чланства мора се истаћи чињеница да је у редовима Партије и СКОЈ-а било доста земљорадника из свих категорија, од најсиромашнијих до богатих. У неким срединама преовладало је средње и сиромашно сељаштво. Велики број их је одлазио у партизанске јединице.[25]

Партијске организације, ћелије и упоришта у селима југа Србије обављале су целокупну политичку активност по селима. Поједини чланови КПЈ имали су конкретна задужења, као нпр. за рад НОО, омладине, СКОЈ-а, АФЖ-а и других организација НОП-а. На партијским састанцима је расправљано о целокупној активности на терену села, разматрани су извештаји и вршене анализе извршења задатака. Преко НОО и других организација НОП-а по селима су организоване конференције и зборови грађана. Тако су у селима јабланичког среза организоване 292 конференције и збора на којима је било преко 8.600 људи и 247 спонтаних зборова у присуству такође 8.600 грађана.[26]

Посебна активност партијских јединица по селима југа Србије огледала се у прикупљању оружја и муниције за борце у партизанским јединицама, регрутовање нових бораца из редова земљорадника, спремање хране, прикупљање прилога у новцу, одећи и обући, чување и неговање рањеника, бирање најбољих људи у органе власти. У својој активности партијске организације по селима су ишле толико далеко да су сцењивале ангажовање појединих сељака у извршавању постављених задатака. Придобијани су они који су били омиљени у својим срединама, који су могли најбоље радити у корист НОП-а итд.[27]

Приливом већег броја људи са села јединице НОВЈ на југу Србије од средине 1944. формирано је 8 бригада са 50 батаљона у просеку са по 200 бораца претежно са села, што је укупно износило око 10.000 бораца. Било је случајева да је из појединих села са овог подручја око 90% сеоских омладинаца ступило у јединице. У неким јединицама су формиране и посебне омладинске чете.[28] То су претежно били омладинци из средње имућних и сиромашних сељачких породица, а било их је и из богатијих. Приликом мобилизације маја 1944. из села Топлице одазвало се око 2.000 људи, међу којима 1.944 омладинца, претежно са села, и поред тога што су Бугари и љотићевци упадали у поједина села, претили, убијали и пљачкали.[29] Опредељење сељака за НОП у селима Топлице достигло је шире размере по капитулацији Бугарске. Према извештају ОК КПЈ за Топлицу од 3. септембра 1944, међу новопридошлим борцима било је и девојака из Југовца, Реснице и других села. Ослобођени страха, сељаци су масовно долазили на зборове и конференције и отворено манифестовали своје расположење за борбу против окупатора. Из села јастребачког среза ступило је у јединице 864 омладинца, а из села добричког среза 727 омладинаца, претежно из сељачких породица. Од великог броја мобилисаних крајем августа из села Јабланице и Пусте Реке формирани су нови партизански одреди, а вишак људства распоређен је у друге јединице НОВЈ.[30] То је исто било и у селима врањског округа, где је, после разбијања четничких јединица, око 1.000 нових бораца ступило у јединице НОВЈ, док је знатан број мобилисаних сељака напустио четнике и прешао у партизанске одреде, а један број је отишао својим кућама. Мало их је остало по четничким групицама које су се криле у планинским пределима. Само су, нпр., из села Старца партизанима приступила 63 нова борца. Томе је допринео и позив Врховног штаба НОВЈ и ПОЈ да се до 15. септембра 1944. припадници четнич-

ких и других квислиншких јединица предају снагама НОВЈ.[31] Пролазећи кроз села, партизанске јединице су одржавале конференције којима присуствује велики број сељака. Вођени су и појединачни разговори са утицајним и виђенијим људима из појединих села. На збору у Коњувцу, нпр., било је присутно око 3.000 сељака. У лесковачком округу одржано је 180 сеоских омладинских конференција са преко 5.400 омладинаца.[32]

На зборовима и конференцијама по селима су обнављани и формирани нови НОО као органи власти. Поред легалних НОО, стварају се и илегални на неослобођеним територијама, нпр. у селима Тулару, Брајини, Мркоњи, Сијарини, Реткоцеру, Лецу, Стублини и др. До почетка септембра створена је читава мрежа органа власти почев од месних и сеоских до виших НОО. Само у врањском округу створено је око 30, док су до краја септембра били формирани у свим селима топличког округа. То је био случај и са селима лесковачког округа. Значајно је напоменути да су одржавани први слободни избори за органе власти у 50 села слободне територије Јабланице, Пусте Реке и Добрича. Изборима је руководила посебно изабрана изборна комисија и право гласа су по први пут имали сви житељи села, оба пола са навршених 18 година живота. Гласало се јавно за одборнике сеоских, општинских и среских НОО. Одзив бирача је био изванредан.[33]

Сељаштво југа Србије прихватило је НОО као своје истинске органе власти јер су се они бринули за остварење њихових интереса. Водили су рачуна да се благовремено обави сетва и жетва, вршидба и други пољски радови; обезбеђивали су магацине за смештај жита и других пољопривредних производа и потребне количине хране, гаса, шећера, соли и других потреба за сеоска домаћинства. Посебна брига НОО била је организовање помоћи у обављању разних радова у оним сеоским домаћинствима која нису имала потребну радну снагу и да се сиромашна домаћинства снабдеју потребним количинама жита и друге хране.[34]

Оваква активност сеоских одборника, посебно у забаченијим планинским селима, била је доста ризична због стално присутне опасности од напада четника, љотићеваца и недићеваца, који су настојали да по сваку цену угуше и онемогуће рад НОО. Та ризичност била је неупоредиво већа у току летњих месеци, у време јулских непријатељских офанзива, када је и настрадао велики број одборника у селима југа Србије. Њихово место заузимали су други. Таквих појава било је и касније у ослобођеним подручјима у којима су прикривено деловале разне четничке и друге антинародне групе које су нападале и убијале одборнике.[35]

Рад НОО у неким селима су ометали и поједини непријатељски расположени одборници који су се увлачили у њих и својом деструктивном делатношћу ометали рад или су га, пак, својом пасивношћу, умртвљивали. Но, све то није могло закочити процес стварања нове власти, као и друштвено-политичких организација НОП-а, одбора Народноослободилачког фронта, организација и одбора жена, па и омладине, које су окупљале бројне жене и омладинце и организовале разноврсне акције. Све ове организације су стваране под руководством партијских организација на терену. Бирани су сеоски, општински и срески одбори НОФ од најугледнијих сељака у тим срединама из свих социјалних слојева, без обзира на националну, верску и политичку припадност, уз услов да прихватају НОП.[36]

Наведене друштвено-политичке организације пружале су велику помоћ органима власти у организовању целокупног друштвено-политичког живота како на ослобођеним тако и на неослобођеним сеоским подручјима: организовање радних акција, стварање радних бригада, културно-забавног живота кроз разна културно-уметничка друштва итд.

Укупне процесе борбе за ослобођење, стварање слободних подручја, обнављање политичке, друштвене и економске и културне активности у селима јужне Србије у овом периоду пратили су терор, разарања, паљења, убиства и пљачке окупатора и њихових сарадника. Посебно су сељаке погађале офанзивне акције окупатора које су пратиле пљачке, паљење домова, уништавање инвентара и стоке, хапшења, прогони и убијања сеоског становништва. Само су у селу Бајинцу Бугари убили 50 лица и многе домове опљачкали, покупили животне намирнице, покућство, девојачку опрему, једном речју све што им је дошло до руку. Дешавало се да су бугарски војници живе људе и жене бацали у запаљене домове или касапили њихова тела, а жене и девојке силовали. Таква тешка судбина задесила је села: Пусте

Реке, Топлице, Поречја, Поморавља, Црне Траве, Добрича, Јастрепца и др. У терору су учествовали и четници Драже Михаиловића који су реквирирали жито и стоку, вршили претресе, одузимали оружје и одела, вршили присилне мобилизације итд.[37]

Нека села у лесковачком крају претрпела су велика разарања и губитке у време њиховог бомбардовања 1943. и 1944. године, а тада је погинуо и један број старијих људи, жена и деце. Ипак, најтеже бомбардовање доживео је Лесковац 6. септембра 1944. године од Савезника који су, претпостављали да су у том граду јаке немачке снаге.[38] Само за неколико минута град је био у пламену и уништен је велики број стамбених зграда, а убијено око 3.500 невиних људи, жена и деце.[39] Наредног дана сва села око Лесковца била су пуна рањеника и избеглица. Неки подаци указују да су у овом бомбардовању настрадали и неки сељаци из околних села који су се тога дана затекли у граду на пијаци или другим послом.

Према попису Савезне пописне комисије жртава рата, жртава је било у селима око Лесковца: Подримцу, Карађорђевцу, Петровцу, Г. Слатини, Модрој Стени, Доњој Слатини, Доњој Биљаници, Кумареву, Манојловцу, Бадинцу, Градашници, Мрштану, Бобишту, Богојевцу, Доњој Јајни, Кацабаћу, Душанову, Синковцу, Турековцу. Укупно је погинуло око 35 лица, међу којима су старији сељаци, жене и деца. Међу погинулима су сељаци: Јован Стаменковић из Горње Слатине, Јован Тасић из Доње Биљанице, Благоје Здравковић из Кумарева, Митић Драгутин из Манојловца, Станко Стефановић и Витомир Стојильковић, оба из Мрштана, Вукашин Крстић и Никола Прокоповић оба из Бобишта, Светозар Костић и Милорад Тасић оба из Богојевца, Борисав Мићић из Грајевца, Борисав Јакић из Турековца, Верко Здравковић из Турековца, Василије Денчић из Лесковца, Ђорђе Станковић из Д. Синковца, Манасије Илић из Карађорђевца, Глигорије Станишић из Кацабаћа, Коста Ђорђевић из Лесковца, Милан Савић из Белог Потока код Вучја, Божидар Костић из Градашнице, Ђокић Ђорђе из Лесковца. Погинуле жене су: Марица Станковић из Зенова, Милева Ђорђевић из Лесковца, Савка Златановић и Даница Златановић, обе из Душанова, Младенка Петровић из Маргана. Погинула деца: Станко Пешић и Спиро Живковић оба из Кумарева, Надежда Симоновић и Живка Јовановић, обе из Бадинца, Милица Нешић из Раскренице, Бранислав Вуксановић из Петровца, Зорица Јосић из Миланова, Драгомир Ранђеловић, из Доње Јајине, Иконија Крстић из Градашнице.[41] Један од савременика се сећа да се у подруму куће његове породице склонио и сеоски кмет из села Кукуловца.[42]

Трагедија грађана Лесковца од 6. септембра 1944. била је трагедија сељака лесковачког краја који су у граду имали блиске рођаке, пријатеље и познанике. Из страха од поновног бомбардовања, већи број Лесковчана са својим породицама потражио је склониште код родбине, пријатеља и познаника у околним селима: поред Јелашнице и у Навалину, Кукуловцу, Јајини, Богојевцу, Братмиловцу и др. Људи су побегли са најпотребнијим стварима, а често и без њих. Примале су их сеоске породице код којих су налазили уточиште и све што им је било потребно. Сигурност и смештај уз пуно разумевања било је оно најпотребније престрашеним људима, женама и деци. Богатији људи из града склањали су се у села где су имали своја имања и куће.[43] У избеглиштву су остајали и више дана плашећи се нових бомбардовања. Њихови домаћини су их задржавали да остану све док желе, делећи са њима и последње парче хлеба, мада их је рат и саме јако осиромашио. Помоћ људима у патњи била је несебична од сеоских породица около Лесковца.[44]

Међутим, неки сељаци из околних села искористили су ову трагедију да исполе своју похлепу пљачкајући по граду, и поред строге забране. Преостала опљачкана роба је наредних дана продавана за скупе паре.

Напомене

1. Зборник НОР-а, том XIV, књ. 3, стр. 643—644; Архивска грађа (у даљем тексту А. Г.) Народног музеја Лесковца (у даљем тексту НМЛ), Извод из елабората „Средња и југоисточна Србија од маја 1944, који је саставила енглеска војна мисија, н. г.; др Живан Стојковић, Хранислав Ракић и Никола П. Илић, Четници у лесковачком крају 1941—1944, Лесковац 1993, 114—115, 135.
2. Архив војноисторијског института (у даљем тексту: АВИИ), к. 100, рег. 9/4; др Жика Стојковић и др., н. д, стр. 118.
3. Хранислав Ракић, КПЈ у лесковачком крају 1941—1945, Лесковац 1982, стр. 134.
4. Зборник НОР-а, т. I, к. 20, стр. 520.
5. Исто, стр. 667, 677.
6. Исто.
7. АС, Ф. ПКС, бр. 692.

8. ИА ЦК СКС, бр. 5556; Хранислав Ракић, н. д, стр. 185.
9. Зборник НОР-а, т. I, књ. 20, стр. 679.
10. Исто.
11. АС, ПКС ,бр. 517.
12. Хранислав Ракић, н. д, стр. 135.
13. Зборник НОР-а, т. I, књ. 20, стр. 520.
14. ИА ЦК СКС, бр. 5573.
15. Хранислав Ракић, н. д, стр. 176—177.
16. Поједини чланови КПЈ су се негативно односили према сељацима што је код њих стварало нерасположење према КПЈ и НОП-у, па је и њихово опредељење за НОП на овом простору било слабије. ИА ЦК СКС, бр. 5595; Хранислав Ракић, н. д, стр. 189.
17. Хранислав Ракић, н. д, стр. 186; ИРПС, МОК Ле, к. 1, бр. 19, 21, 35.
18. АС, Ф. ОК Ле, бр. 647.
19. ИРПС, МОК Топлица, бр. 1, 5, 19; Миливоје Перовић, Јужна Србија, Београд 1961, стр. 374.
20. АС, Ф. ПКС бр. 741.
21. Др Жарко Јовановић, Сељаштво југа Србије у борбама за ослобођење 1944, „Лесковачки зборник", бр. XXV, Лесковац 1985, стр. 142.
22. Др Милан Борковић, СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941—1945, Београд 1970, стр. 281; Хранислав Ракић, н. д, стр. 237.
23. Бошко Крстић, Јабланица и Пуста Река, Бојник, 1978, стр. 377.
24. Хранислав Ракић, н. д., стр .189.
25. „Наша реч", Лесковац, 21. V 1955; Милан Борковић, н. д, стр. 208.
26. Др Милан Борковић, КПЈ у Србији 1941—1945, к. 2, Београд 1974, стр. 176.
27. ИРПС, МОК Ле, к. III, бр. 28.
28. Зб. ОПЈ, II, бр. 2, стр. 142—144; др Милан Борковић, н. д, стр. 294.
29. АС, Ф. ПКС, бр. 653; др Миливоје Перовић, Јужна Србија..., стр. 376.
30. АС, Ф. ПКС, бр. 663; ИА ЦК СКС, бр. 9243; др Миливоје Перовић, н. д, стр. 376.
31. ИРПС, МОК Вр. кут. 1, бр. 22; Хранислав Ракић, н. д, стр. 165.
32. Др Милан Борковић, н. д, стр. 176; др Миливоје Перовић, н .д, стр. 376.
33. У НОО су, поред мушкараца, биране и жене. Тако је у селу Орану за председника НОО изабрана жена по имену Николија из села Турјана, мајка палог борца. После свога избора рекла је: „Другарице, дала сам за борбу што ми је најмилије — сина, дала сам све. Имам још једно дете па ако буде требало дете ћу оставити Одбору, а ја ћу поћи где будем позвана за рад па ма где било. Примам се за председницу. Ако што не знам упутиће ме паметнији другарице и другови, па ћу научити". „Наша реч", Лесковац, 23. XI 1944, ИРПС, МОК Ле, бр. 21.
34. Исто, бр. 10.
35. Исто.
36. АС, ЦК СКС, бр. 58; др Милан Борковић, КПЈ у Србији 1941—1945, књ. II, Београд 1974, стр. 274, 267.
37. АВИИ, Ф. НМ, к. 30, фас. 17/1-1; АС Ф. ПКС, бр. 517, 587, 639, 633, 639, 646.
38. Према извештају једног обавештајца, у Лесковцу је крајем августа 1944. постојала Шулц полиција од 450 људи, већином Шиптара, Крајскомандантура и фелџандармерија са чиновницима од 40 људи, гранична царинарница од 15 људи, Гекамот, фабрика за оправку мотора од 80 до 120 људи, Гестапо од 10 до 15 људи, један бугарски пук од три батаљона са артиљеријом. Извештај Неја о Немцима начелнику Штаба Врховне команде од 23. августа 1944, АВИИ, к. 114, бр. 27/4; др Жика Стојковић и др., н. д, стр. 123, фус. 37.
39. Хранислав Ракић, Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају 1941—1944, Лесковац 1986, стр. 138.
40. АЈ, ф. 179, Савезна пописна комисија жртава рата од 1941—1945, кут. 297—301, фас. 03—018, 035, 036, 037, 042, 10, 11, 12, 50, 63, 66, 68, 69, 70, 76, 77, 80.
41. Казивање професора др Николе Цветковића аутору, 13. маја 1994.
42. Тако се имућна породица Цветковић склонила на своје имање у селу Кукуловцу. Казивање проф. др Николе Цветковића аутору.
43. Исто.

Dr Žarko Jovanović

PEASANTS IN THE SOUTH SERBIA AT THE TIME OF BOMBING OF LESKOVAC IN SEPTEMBER 1944

During the second half of 1944 the forces of National Liberation Army and Partisan Detachments of Yugoslavia were strengthening rapidly. Partisan forces in the South Serbia were joined mostly by peasants from many villages which became the points of support of the National Liberation Movement. Many organizations and bodies of governmant established and led by the Communist Party contributed to this a lot.

On 6 September 1944 when the Ally forces bombed Leskovac a lot of peasants were in the town selling their products in the market or on some other business. Great number of them, mostly from the neighbouring villages, were killed in that common tragedy.

Many families from the town found shelter in the villages, among peasants who received them with full understanding and shared with them their poor supplies.

316.663:316.343.682) (497.11) „1944"

Др Милица Бодрожић

Прилог о интелигенцији лесковачког краја 1944. године

Учешће интелектуалаца у јединицама НОВЈ 1944. године

Није нам намера да износимо војне акције јединица Народноослободилачке војске (НОВЈ) на овом терену, али је неопходно истаћи да је од јесени 1943. до 1944. на југу Србије формирано 17 бригада, да би у јесен 1944. било створено још 8 НО бригада (укупно 25 српских НО бригада) сврстаних у 8 дивизија (21, 22, 23, 24, 25, 45, 46. и 47. дивизија).

При формирању 6. јужноморавске бригаде 8. III 1944. за њеног команданта постављен је Живојин Николић Брка, интелектуалац.[1] На војно-политичком и партијском курсу који је одржан 3. априла у селу Дарковцу, присуствовали су политичко-партијски и војни руководиоци са тог терена. На курсу су предавали Василије Смајевић (руководилац), Видоје Смилевски, Радивоје Увалић, интелектуалци и др.[2] На планини Радан 20. V 1944. формирана је 21. српска дивизија НОВЈ. За њеног команданта је постављен Риста Антуновић Баја, студент. Два дана касније, 22. маја, од 6. јужноморавске и 10. српске бригаде и Црнотравског партизанског одреда у Црној Трави је формирана 22. српска дивизија НОВЈ са укупно 2.000 бораца. Њен први командант је био Живојин Николић Брка, а политички комесар Василије Смајевић.[3] Нешто касније, 2.јуна, у горњој Јабланици од Косовског и два теренска батаљона горњојабланичких партизана формирана је 15. српска бригада чији је командант био Мирко Перовић. интелектуалац.[4] У јуну је са дужности помоћника комесара 2. јужноморавске бригаде прешао на дужност секретара СК КПЈ за Лесковац Стојан Николић Јоле,[5] студент права.

Др Дуња Перишић била је референт санитета у 2. јужноморавској бригади док су референти у батаљонима били искуснији болничари. Бригада није имала сталну болницу али се у појединим борбама формира бригадно превијалиште где је др Д. Перишић указивала прву лекарску помоћ. Тако се у селу Ђурђевцима отвара бригадно превијалиште где ради Дуња Перишић, а хируршка екипа са др Војом Стојановићем у с. Гусињу. Кадровска ситуација се много не побољшава ни после доласка др Јеремије Жерајића у марту, др Боре Брусине и др Боре Кузмановића у априлу и др Мирјане Моцић у мају 1944. године. Једно време ови лекари раде у Јабланичкој и Јастребачкој болници, а убрзо се они распоређују за санитетске руководиоце дивизија које се од маја и јуна формирају на југу Србије.[6]

Треба напоменути да је у Јабланичкој болници све до првих месеци 1944. радио само др Воја Стојановић, са асистентом, апсолвентом медицине Драгославом Јовановићем. У њој краће време ради др Јеремија Жерајић, др Мирјана Моцић и енглески лекар др Менфил Доналд. У болници је обучено више од 100 болничарки. У Кукавичкој болници, основаној у другој половини маја 1944, која је постојала 5 недеља, радио је др Ј. Жерајић који је одржао три санитетска курса за болничаре. Болницом је руководио и био референт санитета 22. дивизиие др Ј. Жерајић. При пробоју према Врању 4. VI 1944. поред многих бораца изгинуло је много болничког особља, а међу њима и др Жерајић.[7]

После доласка санитетских руководилаца и лекара послатих од Врховног штаба НОВ, почела је реорганизација сходно Статуту санитетске службе НОВ. Др Херберт Краус из санитетског одсека ВШ наредио је да се одмах почне с реорганизацијом санитета, али је одзив

лекара јужне Србије на апел ГШ НОВ Србије да ступају у јединице НОВ био недовољан. Према извештају др В. Дулића ВШ, у до тада 5 формираних дивизија било је свега 9 лекара и 5 медицинара и до 11. јула још није било дивизијских екипа. Са др В. Дулићем дошли су др Нико Братанић, др Силвије Алтарац, др Драгослав Јовановић, др Јулка Мештеровић, др Анка Томичић и др Александар Сабовљев. У циљу спровођења реорганизације др Ј. Мештеровић послата је у 23. дивизију, др Александар Сабовљев у 21. дивизију, др Раде Милутиновић у 24. дивизију, а др Драгослав Јовановић у 25. дивизију. Лекари и остали санитетски кадрови се користе за постављање на положаје референта санитета новоформираних дивизија и за формирање покретних хируршких екипа. Први референти дивизија били су: др Дуња Перишић у 21. дивизији, др Бора Кузмановић у 22. дивизији (после погибије др Ј. Жерајића), др Бора Брусина у 23. дивизији, др Мирјана Моцић у 24. дивизији и др Драган Поповић у 25. дивизији. У те дивизије у хируршке екипе се постављају квалификовани хирурзи др Силвије Алтарац, др Богомир Стојановић, др Павлимир Секулић, др Воја Стојановић и др Хорвар Бора, Италијан.[8]

Због недостатка лекара, покретне бригаде болнице се формирају нешто спорије. Током августа и септембра 1944. оснивају се и прве болнице. Лекар је у почетку додељиван бригадној болници док је референт санитета и даље остајао студент медицине или болничар. Др Воја Дулић је наредио 18. VII 1944. да се у Бојнику организује санитетска школа ГШ Србије са курсом за обуку болничара. Др Александар Сабовљев одређен је за руководиоца курса чији су први полазници били углавном болничарке, њих 80. Др А. Сабовљев је истовремено основао сатницу за трансфузију крви. Др В. Ц. Смирницки је у 2. промено основао станицу за трансфузију јом крви у лечењу рањеника. Санитетски болничарски курс до 20. IX 1944. завршило је 168 полазника. Они су распоређени у чете. На новом курсу, започетом 20. септембра, било је 200 слушалаца. Нови управник школе био је др Крстивоје Танасијевић.[9]

Током маја и јуна 1944. рањеници 21. дивизије се упућују у Јастребачку болницу. Дивизијска болница са мобилном хируршком екипом у којој ради хирург др Богомир Стојановић формира се у јулској офанзиви. За испомоћ је упућен и др А. Сабовљев. После уништења кукавичке болнице 22. дивизије 28. VI 1944. и погибије др Ј. Жерајића, за референта санитета постављен је др Бора Кузмановић. Формирање нове дивизијске болнице због недостатка кадрова одвија се спорије. Др Силвије Алтарац упућен је као помоћ за организацију хируршке екипе и болнице. 22. дивизија се у јулској офанзиви бори око Врања, Кукавице, затим на бабичком и црнотравском терену, али број рањеника није био велики. Др Бора Хорвар, италијански хирург, с екипом, послат је 21. јуна за референта санитета 22. дивизије почетком септембра 1944. дошао је др Александар Димитријевић Зјузин. У селу Куколевци формирана је дивизијска болница 22. дивизије. За њеног управника одређен је др Бошко Тодоровић. Магистар фармације Арсеније Козарац радио је у дивизијској апотеци. У саставу 13. корпуса, 22. дивизија је током септембра и октобра учествовала у ослобођењу јужне Србије. Своје рањенике у почетку је упућивала у Пирот, а после ослобођења Ниша 14. X 1944. у Нишку војну болницу. Док је постојала Јабланичка болница 24. дивизија је упућивала у њу своје рањенике. Др Василије Сидоној је послат за хирурга при формирању дивизијске болнице.[10]

Дивизијска болница 47. дивизије формирана је у септембру 1944, одмах после формирања дивизије. Др Анка Томичић била је референт санитета, а после управник др Слободан Крстић, шеф хируршког одељења др Светозар Јовановић, шеф интерног и заразног одељења др Љубомир Савић. Такође раде стоматолог Феликс Мастен и апотекар Милош Живковић. У 15. бригади, при оснивању 47. дивизије, референт санитета био је др Живојин Атанасијевић. Он је истовремено радио у бригадној амбуланти. Др Бранко Милосављевић радио је у бригадној амбуланти 29. бригаде.[11]

У књизи Николе Илића: „Свештенство јужне Србије у револуцији (1941—1945)" у којој је детаљно описао њихово суделовање како на страни НОП-а тако и у непријатељским редовима. Пошто је држање свештенства због њиховог утицаја на заостале масе са овог терена од велике важности, навешћемо неколико примера учешћа у јединицама НОВЈ. ГШ НОВ и ПОЈ за Србију је Владимира Букилића, поп Мићу, поставио за команданта 2. јужноморавске бригаде. Тако је он од политичког ко-

месара поново постао војни руководилац. Букилић је био предавач на партијском курсу у Славнику. Јуначки је погинуо на Белом Камену од Немаца и белогардејаца 28. III 1944. год.[12] Члан ГШ НОВЈ и секретара Главног НОО-а за Србију Петар Стамболић, средином маја 1944, предложио је свештенику Мирку Михајловићу да буде свештеник у НОВ и он је пристао. После формирања 1. јужноморавске дивизије, касније преименоване у 21. ударну дивизију НОВЈ, за референта за верска питања постављен је свештеник М. Михајловић. Од тада се Михајловић непрекидно до ослобођења земље борио против окупатора и домаћих издајника са пушком, Јеванђељем, крстом, петокраком и мантијом. ГШ НОВЈ за Србију га је октобра 1944. преместио најпре у 22. дивизију, а убрзо за референта за верска питања 13. корпуса НОВЈ. Месец дана касније, децембра 1944, Михаиловић је постављен за референта за верска питања при ГШ НОВЈ за Србију.[13]

Свештеник Душан Јовановић, после ослобођења горње Јабланице, маја 1944. једно време је задржан при команди места у Медвеђи. Био је члан НОО-а. Ускоро је постао борац, најпре у 6, а затим у 13. српској бригади НОВЈ. Присуствовао је првој скупштини свештеника у ослобођеном Прокупљу 16. IX 1944. и био потписник свештеничког партизанског прогласа. Јовановић је до краја рата радио у Среском НОО-у среза јабланичког и био председник Среског одбора Народноослободилачког фронта.[14] Свештеник Димитрије Божовић је јула 1944. ступио у НОВЈ и у њој остао до краја рата. Божовић је извесно време радио при Команди подручја Топлице, затим у Команди места и на крају у Општинском НОО-у.[15] Илић је детаљно навео низ свештеника и богослова који су били у редовима НОВЈ са лесковачког терена. Многи од њих су били референти за верска питања у јединицама НОВЈ.

Према месечном извештају помоћника политичког комесара 8. српске бригаде 22. НОУ дивизије од 4. XI 1944. ПК КПЈ за Србију, укупан број чланова Партије тада је износио 117 чланова. Кандидата у бригади је било 42. Социјални састав чланова Партије је био: 24 радника, 61 сељак, 6 интелектуалаца, 15 ђака и 4 подофицира б. југ. војске.[16] Живојин Николић Брка је навео да је у новембру 1944. год. 8. бригада имала 147 чланова Партије, од којих су: 81 сељак, 35 радника, 27 ђака и интелектуалаца и 4 подофицира б. југ. војске.[17] Ж. Николић у свом цитираном делу о 22. српској дивизији каже да је један од најтежих проблема његове дивизије био збрињавање рањеника. Почетком 1944. у Црној Трави лечење рањеника предузима др Јован Ристић, а касније му долазе и лекари из Пирота, као др Милован Антић и др. Они су формирали дивизијску болницу размештену у низу села која се касније кретала са дивизијом.[18]

И на основу оскудних података, види се да је учешће интелектуалаца у НОВЈ било знатно, сходно њиховом укупном броју, и то како свршених средњошколаца, тако и дипломираних студената, а посебно ђака средњошколаца, студената, затим разних врста чиновника и др. Опредељивање просветних радника, свештеника, лекара, правника и других интелектуалаца било је од значаја за широке народне масе јер су они имали великог утицаја на њих.

Активност интелигенције у пружању помоћи НОП-у и раду НОО-а

Интелектуалци су се током 1944. истакли у прикупљању прилога у новцу, одећи и обући. Чували су илегалце и неговали рањенике, помагали у изналажењу илегалних станова. У Доњем Коњувцу је 8. I 1944. извршена смотра омладинских и пионирских радних јединица. Тада су пред 3.000 људи говорили у име КПЈ секретар ОК Видоје Смилевски, а у име Окружног НОО-а Бошко Крстић. Збор је био веома успео и после њега велики број омладинаца ступа у НОВЈ и масовно учествује у радовима на обнови попаљених кућа.[19]

Почетком марта 1944. по одлуци Окружног НОО-а по селима Јабланице и Пусте Реке почели су курсеви за народне одборнике, секретаре и председнике народних одбора. Курсевима је руководио Светозар Крстић, правник. Предавања о организацији и устројству народне власти држао је и Бошко Крстић, такође правник. Политичка предавања на курсевима држао је Видоје Смилевски Бата, чиновник.[20] На партијском саветовању за округ лесковачки, одржаном 7. и 8. маја, реферат о развоју народне власти и задацима НОО-а поднео је Бошко Крстић.[21] Четничка тројка је ноћу 17/18. VI 1944. заклала у Лесковцу напредне професоре симпатизере НОП-а Душана Поповића и Блажу Секулића.[22] Свештеник Никола Стошић био је активни сарадник НОП-а иако је августа

1944. изложен страховитом мучењу четника. Он је наставио да ради за НОП.[23] Свештеник Милан Матић је присуствовао конференцији учитеља у с. Славнику, као и скупштини свештеника у Прокупљу. Он је остао до краја рата на страни НОБ. И свештеници Милорад Јовановић Брзак и Љубисав Јовановић Бошко, помажу НОП.[24]

Илегално су помагали НОБ свештеник Василије Јањић, пароси Никола Миљковић и Младен Младеновић, као и свештеници Милутин Раденковић, Вукашин Миловић и Миодраг Џомбић.[25] И калуђер Николај, по Илићу, помаже НОБ. По истом аутору свештеници су били одборници и посланици народне власти, као: Јеленко Ђокић, Љубисав Јовановић, Душан Јовановић, Никола Стошић, Владимир Стојановић, Вукоје Јоковић, Тихомир Танасијевић и Драгољуб Протић, а Никола Павловић и Брана Ђорић, свештеници су делегати на оснивачкој скупштини АСНОСА-а у Београду. Свештеници су били одборници културно-просветних одбора. Они су пружали отпор бугаризацији Срба и покрштавању Јевреја.[26]

Прва скупштина свештеника са слободне територије Јабланице, Пусте Реке и Топлице одржана је 16. IX 1944. у привремено ослобођеном Прокупљу. Ову скупштину је организовао ГШ НО ВЈ преко Окружног НОО-а за Лесковац и Топлицу. На скупштини је учествовало 22 свештеника. Њоме су руководили референти за верска питања дивизије, свештеници Мирко Михајловић и Милован Веселиновић. Циљ скупштине је био да организовано и јединствено ради на јачању НОБ. Учесници скупштине су признали тековине НОБ, одобрили рад нових органа народне власти НОО-а, признали НОВЈ у земљи на челу с Ј. Б. Титом, осудили издајнички рад четника, недићеваца, љотићеваца, усташа и других квислинга. Скупштина је позвала народ да се прикључи НОБ и апеловала на заведена лица да се врате на прави пут. Народ је позван да се сврста у јединице НОВЈ и учествује у коначном ослобођењу Југославије. Учесници скупштине су издали „Проглас свештеника Јабланице и Топлице српском народу". У њему се, поред осталог, каже: ...„Зато, ми свештеници Јабланице и Топлице окупљени на својој скупштини 16. IX 1944. у слободном граду Прокупљу изјављујемо и сви они Срби који се налазе у издајничким редовима Љотића, Недића и Драже Михаиловића јесу непријатељи и српства и православља и српски народ и његова светосавска црква немају ничег заједничког са њиховим издајничким радом. Жигошући њихово служење швапским крволоцима као најцрњу националну издају, одлучно подупиремо захтев народа да сви они буду изведени пред неумољиви суд народне правде". На крају прогласа су позвани сви поштени Срби родољуби „да се сврстају у редове Народноослободилачке војске, јер једино она води свети рат за слободу отаџбине. Сви поштени Срби у народни фронт слободе". Сви у борбу за последњи удар по фашистичким злочинцима да се светимо за проливену крв наших народа. Сви напред у сусрет браћским словенским народима Совјетског Савеза за прославу победе над немачким фашизмом, те смртне море свега слободољубивог човечанства (...). Сви у фронт народне борбе да изграђујемо срећну, слободну Србију у Демократској федеративној Југославији".[27]

У вези са развојем просветног и културног рада од значаја је навести да је 10. XII 1943. у Славнику одржан први учитељски течај који је трајао 15 дана. Наставу на течају је држао Драго Мучалица. После општих теоријских излагања, он је одржао из сваке области по једно практично предавање. Течају је присуствовало 15 омладинаца и омладинки који су после његовог свршетка са пуно полета отишли да организују школски и културно-просветни рад по селима на ослобођеној територији. Због оскудице у учитељском кадру, јануара 1944. одржан је други учитељски течај у Доњем Коњувцу који је трајао 18 дана. Њега је похађало 18 омладинаца и омладинки који су били одани НОБ. И овим течајем је руководио Драго Мучалица[27а]. Током јула 1944. у с. Броду, у махали Белчине, радио је течај за учитеље, који је похађало 25 омладинаца. Предавачи су били Славка Недић и Михајло Бријанцев, учитељи из Пусте Реке који су дошли да помогну око организације културе и просвете живота на терену Црне Траве.[28]

Окружни комитет КПЈ и УСАОЈ-а организовање партизанских школа у Црној Трави је поверио Бранку Павловићу, учитељу и члану Штаба 2. јужноморавског одреда. Павловић је организовао курс за оспособљавање омладинаца за рад у школама и аналфабетским течајевима. Октобра 1943. прва таква основна школа је почела са радом у селу Јовановцу. Риста Антуновић је дошао

у Пусту Реку да тражи помоћ у стварању учитељског кадра. Драго Мучалица, у вези с тим, каже да су, по договору, на територију Црне Траве послали Славку Недић, Михаила Бријанцева и Филиповића. Чим су стигли у Црну Траву, они су почели да раде на организацији школа. Обишли су све школе где је било учитеља, вршећи припреме за одржавање течаја. Због наиласка велике непријатељске офанзиве и на Црну Траву, они су морали да се повлаче. „Славка није издржала напоре, малаксала је и остала у једном селу на путу за нашу територију. Неко јој је потказао. Четници су је ухватили и стрељали у једном селу преко Мораве".[29]

Трећи учитељски течај одржан је у Броду, априла 1944. Он је трајао 15 дана, уз присуство 15 омладинаца и омладинки, већином из Црне Траве и Брода. Течајем је руководио Михаило Бријацов. На течају су такође радили: Ђорђе Златановић и Ђура Јанковић, учитељи из Пирота, Ђорђе Ћирић, правник из Пирота и Федро Вигеле, наставник из Власотинца. Прве партизанске школе су организоване средином 1943. у Пустој Реци у два села. После одржавања наведена три течаја учитеља, отварају се школе у низу села. При отварању школе и увођењу у дужност младог учитеља одржаван је збор житеља тога места. На збору је говорено о потреби и значају отварања школа и представљан учитељ. Месни НОО се бринуо о издржавању школе и исхрани учитеља. За време офанзиве престајао је рад школе а по ослобођењу одмах се настављало са радом.[30]

После прве скупштине учитеља — партизана у Горњем Брестовцу, одржава се неколико састанака учитеља и учитељица. Тако се у Вујанову 3. I 1944. одржава састанак учитеља. На њему је Видоје Смилевски Бата, секретар ОК КПЈ, говорио о потреби организовања културно-уметничког живота на слободној територији. Ускоро после тог састанка ствара се позоришна група са неколико уметничких секција чији су чланови обилазили села на слободној територији и давали приредбе. На састанку учитеља у Црквици 2. III 1944. образован је Окружни културно-просветни одбор. За његовог председника изабран је Драго Мучалица, члан Окружног НОО-а лесковачко-топличког округа, а за председника Среског културно-просветног одбора Драгутин Гроздановић, члан Среског НОО-а за Пусту Реку и Јабланицу.

Убрзо је Драго Мучалица отишао на нову дужност у Главни НОО Србије, а Драгутин Гроздановић је изабран за члана Извршног одбора НОО-а округа лесковачког. Истовремено, он је обављао и дужност Окружног просветног референта тог одбора. У селу Плавцу (Пуста Река) и Газдару (Јабланица) крајем септембра 1944. одржано је саветовање са учитељима у циљу упознавања са радом наставног градива. Тада је присутним наставницима речено да наставно градиво прожимају духом и материјалом из НОБ. Са те учитељске конференције у Плавцу, одржане 28. IX 1944. послат је телеграм председнику Националног комитета ослобођења Југославије Ј. Б. Титу. У њему се, поред осталог, истиче да учитељи Пусте Реке, са пуно поверења, наде и љубави према своме народу и НОВЈ, после своје седнице одлазе у своја попаљена и порушена села да „истински и са љубављу приону на рад на пољу братске слоге, народне просвете и подизању борбеног духа широких народних маса против мрског окупатора и његових слугу, дајући од себе све, не штедећи ни своје животе".[31] Гроздановић је даље детаљно навео упутства НКОЈ-а за организовање просвете.

Д. Гроздановић истиче да са ширењем слободне територије отпор напредних просветних радника, ученика и ђачких родитеља против окупатора на окупираној и полуокупираној територији добија шире размере. Известан број просветних радника одлази у јединице НОВЈ, а други раде као илегални радници. Знатан број ученика обављао је курирску или обавештајну службу, док ђачки родитељи учествују у борби против окупатора и домаћих издајника: као одборници народне власти, чланови друштвено-политичких организација или борци јединица НОВЈ. Просветни радници због своје револуционарне делатности постају објекат прогона окупатора и њихових сарадника, а школе су претворене у концентрационе логоре или су постале ломаче. У нишком логору су стрељани учитељи Угљеша Вранеш и његова жена Даница, такође учитељица, и Радомир Јеленковић. Четници су заклали учитеље Александра Нагорног, Бранислава Костадиновића, Славку Недић, Наталију Стаменковић, а мучки је убијен Никола Ђурчић. Погинуо је Синиша Јањић, политички комесар Бабичког НОПО. У бомбардовању Лесковца, 6. IX 1944, погинули су: Владимир Денчић, Сава Чемерикић, Душан Крстић,

Милунка Никчевић и Војислав Савић.[32]

Током школске 1943/44. дошло је до масовног хапшења скојеваца и напредне омладине. Тако су затворени: Миодраг Бркић и Боса Миленковић и више ученика Гимназије и чланова Скоја који су отерани у Смедеревску Паланку: Миливоје, Јовица Милчић, Првослав Ђорђевић, Миодраг Поповић, Лепша Радосављевић, Станко Анђелковић и студент Спасоје Димитријевић. Читав низ ученика наведених школа и студената се борио против окупатора и њихових сарадника, а многи су у борби погинули или су стрељани 1944, као Ђурић Божидар, Лазаревић Јован, Ђорђевић Милан, Николић Благоје, Николић Стојан, Папић Алекса, Петровић Димитрије, Станковић Драгољуб, Стевановић Божидар, Цветковић Петар, а до ослобођења Лесковца и студент Момчиловић Миливоје. Непријатељ је, такође, успео да ликвидира Душана Поповића и Блажа Секулића, професоре гимназије.[33] Одвијала се и просветно-културна делатност на ослобођеној територији захваљујући залагању просветних радника. Током 1944. раде аналфабетски течајеви у низу места, затим културно-уметничке групе, омладински домови, централна народна књижница у Магашу, течајеви за политичка и војна руководства.

Интелектуалци лесковачког краја у непријатељским редовима 1944. год.

Интелектуалаца је било и у непријатељским редовима, а нарочито су официри и подофициери били у редовима четника, недићеваца, љотићеваца, али и у јединицама НОВЈ. Њих је и 1944. било највише у редовима четника Драже Михаиловића (ДМ) који су себе званично називали Југословенска војска у отаџбини. Располажемо подацима да је почетком јануара 1944. у Горском штабу 110 донет већи број наредби за унапређење подофицира и официра у више чинове. Тако је у 1. јабланичкој бригади 1. летећег корпуса 9 поднаредника унапређено, а 6 активних и 2 резервна наредника у чин потпоручника. Мајор Радослав Ђурић 1. I 1944. год. је 35 наредника унапредио у чин поручника. Истовремено, 37 поднаредника унапредио је у чин наредника. Тада су у чин капетана II класе унапређена 4 официра, у чин капетана I класе два, а у чин мајора још два официра. У чин наредника је неколико дана касније унапређено 6 поднаредника. Највише унапређења извршено је по наређењу команде I летећег корпуса у 1. јабланичкој четничкој бригади. Тако је група од 47 каплара, који су тај чин добили 6. IV 1941. по наредби од 2. IX 1942. требало да буде унапређено у чин поднаредника, али је та наредба потврђена тек 4. I 1944. Они су у четничку организацију ступили 1942.

У вези са успостављањем сарадње са Немцима помиње се капетан Боривоје Манић, командант I летећег корпуса, чији састанак с окружним командантом Српске државне страже мајором Александром Стикићем и немачким крајскомандантом није одобрио Радослав Ђурић. Командант Расинско-топличке групе четничких корпуса био је Драгутин Кесеровић, а познат је и мајор Ранко Стошић, командант Штаба Јужноморавског четничког корпуса. Иначе, и у редовима официра владала је недисциплина. Тако је Горски штаб 110 напустио капетан Бранко Боричић, а на његово место је дошао потпоручник Крста Булатовић. Колико је недисциплине било у редовима четника најбоље потврђује чињеница да је окупатор у Лесковцу, због пијанчења у кафани, убио поручника Арсенија Миладиновића и резервног наредника Ђуру Ђорђевића. Почетком марта 1944. за команданта Јужноморавског корпуса, који је покривао пчињски, пољанички и лесковачки срез, одређен је капетан Боривоје Манић, који је до тада био командант Јужноморавског корпуса, Ранко Стошић постављен је за команданта врањског округа.[34]

У циљу изграђивања новог старешинског кадра у Југословенској војсци у отаџбини, Врховна команда је средином марта 1944. донела одлуку да формира школу за резервне официре која је почела са радом 1. априла исте године при I Равногорском корпусу. Настава по специјалном програму је трајала месец и по дана. Сваки корпус, па и они из лесковачког краја, могли су да у ову школу, која се званично звала школа за резервне официре Југословенске војске у отаџбини, пошаљу 5 до 10 полазника који имају најмање 6 разреда гимназије или одговарајућу школу у том рангу, да су физички и здравствено способни, да су морално и национално исправни, да су активни четници и да су идеолошки опредељени за борбу. Полазници су после завршене школе добијали чин резервног потпоручника. За омладинце који нису имали одговарајућу школску спрему за похађање те школе команданти су организовали корпусне ђачке курсеве за подофицирске дужности. Ако

би се они истакли у борби, могли су добити резервни официрски чин.

Четници су поклањали значајну пажњу питању ангажовања свештеника у својим редовима. Дража Михаиловић је крајем маја 1944. издао наређење да се у ранг мајора имају сматрати свештена лица ахримандрити, игумани и протојереји, у ранг капетана прве класе синђели, протосинђели, свештеници који су одликовани, у ранг капетана друге класе: јеромонаси, свештеници, сви остали и ђакони".[35] Рачунајући на верска осећања народа и на његову привржености цркви, четници су укључивали свештенике у своје јединице. И у лесковачком и власотиначком срезу су вршена богослужења у помен палим четницима. Командант лесковачке бригаде, капетан Миодраг Андрејевић је у цркви у Кумареву одржао пригодан говор. Такође, донета је одлука да се организују верско-идеолошки курсеви. Из Горског штаба 110 на курс, који је одржан средином јула 1944, упућен је учитељ Боривоје Илић из Пољаничке бригаде.[36] У четничким редовима био је Радослав Кнежевић Раша, свештеник, туларски парох из Топлице, који се од 1941—1944. стално борио против НОП-а, а свештеник Младен Михаиловић, парох чукљенички до јула 1944. помаже НОП, а тада приступа четницима и одступа према Босни. Као сарадници четника 1944. познати су и Владимир Иванчевић, парох оругличко-липовачке парохије код Лебана, и свештеник Гавра Перовић из Рибарске Бање. Последњи је нарочито вршио злочине на терену Топлице и Косанице.[37]

Око Ранка Стошића били су: капетан Јован Стевановић, поручник Влада Јовановић и потпоручници Жарко Ристић и Александар Ђорђевић. Значајно је да је у четничким редовима било колебања па су и официри прилазили партизанима. Тако је почетком маја 1944. заједно са поручником Живојином Божиновићем пришао партизанима и Лазар Вук сановић начелник штаба Јабланичког корпуса са око 30 наоружаних људи. Дража Михаиловић је због лоших односа у Горском штабу 110 за команданта Јужноморавске групе јуришних корпуса поставио мајора Младена Миладиновића Виктора. Командант Власинског четничког корпуса био је поручник Живојин Митић.[38] На челу летећег батаљона био је поручник Вељко Шукић.[39] Јула 1944. командант Лесковачке бригаде, капетан Миодраг Андрејевић, постављен је за команданта Јабланичког јуришног корпуса. У I јабланичкој бригади тада је командант био капетан Илија Николић. После распада Лесковачке и I јабланичке бригаде новопостављени командант групе јуришних одреда мајор Миладин Миладиновић је добио задатак да изврши њихову реорганизацију.[40]

Познато је да је у лесковачком крају било официра у служби Недића као што је случај са мајором Стикићем и капетаном Михајлом Зотовићем који су према расположивим подацима учинили многа недела српским родољубима, хапсећи их, тукући, убијајући и одгонећи у логоре у земљи и иностранству и пљачкајући њихову имовину и друго.[41]

Интелектуалци су се ангажовали на пружању помоћи борцима НОВЈ у храни, одећи, обући и др. онима чији су хранитељи страдали у борби против непријатеља, а били су активни борци НОВЈ. Од посебног је значаја да су свештеници, који су имали великог утицаја на масе, као и просветни радници, нарочито учитељи у већини се определили за НОБ. Руководство НОП-а одржавајући зборове у низу села су правилно тумачили политику КПЈ и издајство четника ДМ, љотићеваца па је дошло до знатног осипања у непријатељским редовима и до масовног ступања у јединице НОВЈ. Међутим, било је и интелектуалаца као сарадника окупатора, који су се са њим повлачили 1945. године.

Напомене:

1. Јован Манасијевић, Хранислав Ракић, Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције у јужноморавском региону 1903—1945. Лесковац, 1979, 263.
2. Исто, 271.
3. Стојан Николић, Хранислав Ракић, Јосиф Стефановић, Хронологија радничког и народноослободилачког покрета у лесковачком крају 1903—1945, Лесковац, 1961, 178, Ј. Манасијевић, Х. Ракић, н. д., 283—285 и Х. Ракић, Хронологија народноослободилачке борбе Пусте Реке и Јабланице 1941—1945, Лесковац, 1991, 246.
4. С. Николић, Х. Ракић, Ј. Стефановић, н д., 181 и Ј. Манасијевић, Х. Ракић, н. д., 288.
5. Исто, 185, Ј. Манасијевић, Х. Ракић, н. д , 295 и Х. Ракић, н. д., 249.
6. Санитетска служба у НОР-у у Југославији 1941—1945, Настанак и развој санитетске службе у оружаним снагама НОР-а у Словенији, Србији, Војводини, Косову и Метохији, књига 3, Београд 1989, 248.
7. Исто, 250—252.
8. Исто, 254—255. У другој половини 1944. преко Италије и Виса авионима је у Бојник стигла група од 33 совјетска лекара и медицинске сестре. Међу њима су били организатори санитетске службе, хирурзи и епидемиолози. Исто, 255.

9. Исто, 256.
10. Исто, 256—262.
11. Исто, 264.
12. Никола Илић, Свештенство јужне Србије у револуцији (1941—1945), Лесковац, 1972, 23—64.
13. Исто, 64—74.
14. Исто, 74—85.
15. Исто, 88—91.
16. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, IX/7, 90, 465.
17. Живојин Николић Брка, 22. српска дивизија, Београд 1972, 194.
18. Исто, 425. Корисних података о здравству дао је Благоје Глигоријевић у раду „Здравствена заштита на слободној територији лесковачког округа за време рата", Лесковачки зборник, XXV, 1985, Лесковац, 231—240.
19. Х. Ракић, Хронологија, 228.
20. С. Николић, Х. Ракић, Ј. Стефановић, н. д., 169, Ј. Манасијевић, Х. Ракић, н. д., 264. Упор. Х. Ракић, н. д., 235—236. Ракић ту пише да је политичка предавања држао Риста Антуновић, секретар ОК КПЈ за Лесковац.
21. С. Николић, Х. Ракић, Ј. Стефановић, н д., 177, Ј. Манасијевић, Х. Ракић, н. д., 280 и Х. Ракић, н. д., 242—243.
22. Исто, 184 и Ј. Манасијевић, Х. Ракић, н. д., 291.
23. Н. Илић, н. д., 85—88.
24. Исто, 91—106.
25. Исто, 115—116.
26. Исто, 135—162.
27. Исто, 166—169.
27а. Драгутин Гроздановић, Просвета, школство и култура у лесковачком крају 1941—1945, Лесковац, 1973, 47—51.
28. Ј. Манасијевић, Х. Ракић, н. д., 303.
29. Д. Гроздановић, н. д., 51—52, Х. Ракић, н. д., 227—228.
30. Исто, 53—54.
31. Исто, 55—58 и Х. Ракић, н. д., 227—228.
32. Исто, 69—71.
33. Исто, 78—79. Вид. и С. Николић, Х. Ракић, Ј. Стефановић, н. д., 184, Ј. Манасијевић, Х Ракић, н. д., 291.
34. Живан Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, Четници у лесковачком крају 1941—1944, Лесковац, 1993, 102—109, 119.
35. Цитирано према Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, н. д., 116—117.
36. Исто, 117.
37. Н. Илић, н. д., 173—184.
38. Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, н. д., 117—126.
39. Исто, 144.
40. Исто, 148—149.
41. Вид. о томе више С. Николић, Х. Ракић, Ј. Стефановић, н. д., 166—167, 172, 187—188, Ј. Манасијевић, Х. Ракић, н. д., 229—238, 245—248.

Dr Milica Bodrožić

A SUPPLEMENT ABOUT THE INTELLIGENTSIA IN THE DISTRICT OF LESKOVAC IN 1944

Although the number of intellectuals in the region of South Serbia was not large their engagement in just one of the belligerent powers was of great significance because of the great influence they had on people. Many of these intellectuals became political or army leaders of small or large Partisan units, some of them during and some by the end of the war. The participation of doctors, priests, students and other intellectuals in the National Liberation Army units was of great significance. However, there were some intellectuals who collaborated with the enemy forces, Chetniks and quislings.

784.71 (497.11) „1944"

Др Никола Цветковић

Народне песме о бомбардовању Лесковца

Значајнија историјска збивања у 1944. години, крупни догађаји као што је бомбардовање Лесковца и други различити видови страдања народа имали су одјек и стваралачки одраз у народним песмама ослободилачког рата овог краја и југа Србије. Садржинска преокупација тих песама усмерена је на одсудна збивања, важне борбе и сукобе са непријатељским и квислиншким снагама, на погибију знаменитих јунака, патњу и страдање народа од терора и прогона. Поменимо неколико уметнички вреднијих песама о страдању народа: „Бојничка жалопојка", „Пуста Реко, Јабланице секо", „Масурице, село наше"*, „Од Лесковца до Брестовца" и др. Међу поменутим народним творевинама за нас је посебно занимљива сажета, ритмички жива и мелодиозна песма „Од Лесковца до Брестовца", која сведочи о великом, масовном и трагичном крвопролићу што се догодило 6. септембра 1944. године.** Песма је, по свој прилици, настала убрзо после бомбардовања када су стравичне слике порушеног града и масовног страдања људи још увек биле врло упечатљиве* и вршиле притисак на свест народног певача. Стихове и драматски узбудљиву мелодију забележио је Миодраг А. Васиљевић, познати музиколог, сакупљач и записивач народних мелодија.** Испод песме сам је дословце записао: „Песма о бомбардовању Лесковца", а укључио је у одељак „Терор непријатеља за време окупације". То није у свему адекватно, јер, као што је познато, Лесковац су бомбардовали савезнички авиони са циљем да униште снагу немачке Групе армија „Е" која се повлачила из Грчке. Васиљевић, који је трагалачки предано обилазио Косово и Метохију, Санџак, Македонију и друге крајеве Југославије, у једном моменту нашао се у околини Лесковца, у Поречју, где је од радница у текстилној фабрици у Вучју*** забележио мелодију и речи песме „Од Лесковца до Брестовца".

---

* Др Јован Јањић неке од ових песама такође издваја у оквиру групе која пева о страдању народа. — Др Ј. Јањић, **Реч и чин,** Врање, 1985, стр. 7.

** Појединим садржинским видовима ове песме позабавили смо се пишући о самобитности и заједништву у песмама о борби у градовима јужне Србије: — Н. Цветковић, **Народне песме ослободилачког рата о борбама у градовима Србије као сведочанство самобитности и заједништва народа,** Зборник радова XXXVI конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије, Београд, 1989, стр. 157—158.

* Занимљиво је да је испод песме „Стрељај, Швабо, по сто за једнога", испред које је објављена песма о бомбардовању Лесковца, („Од Лесковца до Брестовца") М. Васиљевић забележио: „Песма [настала] у јеку немачких стрељања од стране фашиста". И њу је певала група радница „у текстилани у Вучју". Две поменуте песме су вероватно настале у моментима док су још увек биле живе представе о великој погибији.

** Миодраг А. Васиљевић, **Народне мелодије лесковачког краја,** САН, Музиколошки институт, Научно дело, Београд, 1960, стр. 319.

Миодраг А. Васиљевић (1903—1963) био је професор Музичке академије у Београду. Бавио се прикупљањем и бележењем народних мелодија и текстова лирских песама на југу Србије, у Македонији, Санџаку, Црној Гори, у лесковачком крају и крушевачкој жупи (1948—1958). Према неким указивањима записао је око 4.000 народних мелодија и песама. „Објављено је више књига његових записа **(Југословенски музички фолклор)** од 1950—1965, у издању Музиколошког института САНУ". — Радмила Пешић, Нада Милошевић—Борђевић, **Народна књижевност,** Београд, 1984, стр. 263—264.

Од приближно истих људи и ми смо нешто касније, у Поречју, забележили неколико народних песама ослободилачког рата. Једна од њих је и „Песма о Борисаву Станковићу Ћулавки", коју нам је септембра 1966. казивао Живојин Стојковић из Мирошевца. — Б. Глиторијевић, Н. Цветковић, **Ћулавка — Борбени пут Борисава Станковића,** Лесковац, 1967, стр. 109.

*** Мелодију су, према Васиљевићевим назнакама, певале Даринка — Дарка Петровић, Рада Димитријевић и Олга Мијалковић, фабричке раднице у Вучју.

Колико смо у нашим досадашњим истраживањима могли запазити, песму је у овом облику забележио и објавио само музиколог Васиљевић, поред сличне варијанте коју смо на терену и сами записали. Међутим, поједини делови ове песме, а нарочито топонимске одреднице јављају се у најразличитијим варијантама, са поменом великог броја места и градова широм Југославије.* То је својеврстан доказ о узајамним везама, додирима па и идејно-тематским прожимањима и повезаности народа, етничких група и подручја на ширем југословенском простору. А у збирци Сергија Димитријевића** делови песме „Од Лесковца до Брестовца" уграђени су у иначе трансформисане старије народне песме поласка у војску („Ја у војску сад полазим",*** или у прилагођеним, локализованим варијантама (анти)тужбалице „На Радану гроб до гроба".****

У првим стиховима народни песник, истицањем топонима, означава простор: „Од Лесковца до Брестоца", па донекле и правац спуштања убитачних ловаца бомбардера. Тај прилично велики простор покрило је, према донекле хиперболизованој песничкој слици, триста ловаца бомбардера, који су се спустили да би изручили смртоносни товар бомби.

Песник бира магични број триста који има одређено значење у народним веровањима и предањима. Тај се број повезује са ђаволима, муком, чудима, греховима и сл.* У овој народној песми број триста има фигуративно значење мноштва. Триста ловца бомбардера симболизују велики број авиона који испуњавају простор, а бомбама ће сејати смрт:

„Од Лесковца до Брестовца
Спустише се триста ловца,
Триста ловца бомбардера,
Од Лесковца ни бандера".

Народни песник, имајући у виду симболику броја триста, користи, сасвим спонтано, врло успелу стилску фигуру понављања, палилогију (анадиплозу).** Речи **„триста ловца"**, које стоје на крају другог стиха, понављају се одмах у почетку трећег стиха. Овим понављањем народни уметник је хтео снажно да нагласи присуство великог броја авиона бомбардера. Узастопним понављањем магичног броја **триста**, (три пута већи од сто), поред ритмичке живости и динамике, настојао је у симболичко-фигуративном смислу да истакне да је у питању не само мноштво авиона већ да им се скоро ни број не зна.*** Захваљујући тој умешно употребљеној палилогији, песник је свима ставио до знања да је у питању мноштво авиона и најважнија чињеница која ће изазвати страхобне, чудовишне последице. (Број триста се везује и за чуда: „триста чуда", на пример). А помињући уз број „триста ловца" и **бомбардере**, које је емитовно-драматски доживео, он целини слике даје силнији осећајни набој.

Народ на југу Србије имао је своју представу о тада често помињаним „двотрупцима" и ловцима бомбардерима, који су имали специјалну конструкцију, а

---

* Т. П. Вукановић, на пример, међу „Народним песмама о ослободилачкој борби и ратовању уопште", објављује песму „Од Вароши до Љубиша", која почиње са топонимском одредницом, а варира завршни стих — поенту из песме о бомбардовању Лесковца:

„Од вароши до Љубиша
Крв се проли као киша"

Т. П. Вукановић, **Српске народне партизанске песме**, Врање, 1966, стр. 78.

Др Миливој Родић, врстан зналац народне партизанске поезије у књизи „Народне партизанске пјесме са Козаре", штампаној у неколико издања, публикује и ове стихове:

„Од Дубице до Приједор града
жање жито десета бригада..."

М. Родић, **Народне партизанске пјесме са Козаре**, Приједор, 1989, стр. 108 (треће издање).

Вукадин Сретеновић, опет, поред песме „Од Ваљева па до Ниша" објављује и песму „Од Ужица па до мора", за коју бележи да је била „омиљена песма бораца Седмог ужичког батаљона". — Вукадин Сретеновић, **Партизанске народне песме**, Београд, 1978, стр. 38 и 127.

** Сергије Димитријевић, **Црнотравске и лесковачке народне песме ослободилачког рата и револуције**, Научно дело, Београд, 1967.

*** Ибид., стр. 70.

**** Ибид., стр. 54.

* У митологији Срба и Црногораца се истиче како ће триста лаката изгорети земља у дубину; па потом се каже да је триста година било Краљу Вукашину када се оженио. — Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, **Српски митолошки речник**, Београд, 1970, стр. 48.

** Ова стилска фигура се често јавља у нашој старијој епској и лирској народној поезији.

„Када сјутра бели **дан осване**
Дан осване и огране сунце"

У сажетој лазаричкој песми палилогија је у свему успешно остварена:

„Игличе венче **над воду цвета**
Над воду цвета, над воду вене"

В. Недић, **Антологија лирских народних песама**, Београд, 1969, стр. 19.

Народни партизански песник из лесковачког краја је, чини се, по узору на наведену лазаричку песму, (а лазарице су биле веома популарне), ритмички живо спевао можда и наведене стихове о бомбардовању Лесковца.

*** Наш реалиста Милован Глишић, на пример, фигуративно је писао: „Имам ја још триста послова", употребљавајући број **триста**, у смислу мноштва, да се ни број не зна.

употребљавани су за бомбардовање* или за митраљирање циљева на земљи. У то време ловци бомбардери су имали врло снажне моторе (више од 1000 КС) па се њихово брујање надалеко чуло. Поред тога што су могли да носе велики терет бомби од више стотина килограма (преко 500 кг), поседовали су јако топовско и митраљеско наоружање. Пошто су ти и такви ловци бомбардери и раније извршавали разне бомбардерске и тактичке задатке, били су добро познати народу коме су утерали страх у кости. По силовитом брујању њихових снажних мотора и покретљивости у ваздуху људи су их препознавали и бежали у разна склоништа. Јер, рушилачка снага и ефикасност ловаца бомбардера била је веома велика. А то је све било знано људима већ на основу онога што се о њима говорило и писало током првих година рата о дејству на одређене циљеве у Европи, али и на северу Африке.

У народној фантазији разорна моћ ловаца бомбардера попримала је још веће, скоро чудовишне размере. А када се то и посведочило, приликом бомбардовања Лесковца, песник је скоро „замукао", служећи се екскламативним исказом:

„Триста ловца бомбардера
Од Лесковца ни бандера".

Од силине тог бомбардерског удара, који је све збрисао и уништио, од града није остало ништа, чак ни бандера.* Бандера као стуб, носач жица електричне и телефонске мреже, овде је симбол града који је тако порушен и збрисан да ништа није остало ни од високих стубова што се узносе изнад тог урбаног, а после рушења инферналног пејзажа. Лирски набојито и драмски сажето, песник скоро узвично бележи: Од Лесковца ни бандера! Тај мало пренаглашени узвични тон има, између осталог, и информативну функцију, уз семантичко изражавање густих, сабијених осећања големе паничности и страха.

Упадљиво је да се том стравичном сликом порушеног града, којом смо се целовитије позабавили у већ поменутом раду, у свему кореспондира опис његовог изгледа у малобројној студијској литератури и у ретким написима у локалној штампи („Наша реч"). Хранислав Ракић у књизи о терору и злочинима окупатора концизно пише: „За само неколико тренутака град је плануо, уништен је велики број стамбених зграда, а погинуло је око 3.500 људи. . ."** Читави делови града били су сасвим порушени и уништени. У рушевинама су остале многе фамилије.

Са скоро фактографски јасном представом о протезању главне улице предратног Лесковца — од станице до болнице — која је била нека врста осовине града, народни уметник истиче да су све жене на том потезу остале удовице:

„Од станице до болнице
Све су жене удовице".

Ту песник врло спретно, у подтексту, без икаквог помена, као да намеће слику црних марама које су притиснуле тај простор.

Поред великих разарања, од бомбардовања је погинуло и веома много људи. Поједини делови града скоро су били збрисани са лице земље. На све стране зјапили су кратери од бомби и као страшила стршиле рушевине. Жене су се, доиста, по црним марамама препознавале.

Поменути податак о броју погинулих, поједини хроничари удвостручују, што може да буде предмет расправе и доказивања, на основу одређених демографских представа. Али је сасвим извесно да је то било масовно страдање и свакако највећа погибија што је задесила Лесковац од његовог постојања. „Тачан број погинулих вероватно никада неће бити утврђен. Изгинуле су читаве породице Лесковчана и многи људи из других места — избеглице које су овде живеле после протеривања од стране усташа, бугарских фашиста и балиста",* пише Х. Ракић у наведеној књизи. У сваком случају, песничко пренаглаша-

---

* Бомбардовање из ваздуха, према војним енциклопедијама, подразумевало је бацање бомби из авиона на одређене циљеве на земљи ради њиховог уништења, оштећења или неутрализације.

* Вредно је помена да М. А. Васиљевић, одмах иза песме о бомбардовању Лесковца, где је бандера наглашено присутан симбол, објављује песму „Стрељај, Швабо, по сто за једнога", која се завршава двостихом у коме се помиње бандера. Ту се најпре указује на Русе бољшевике које фашисти никада неће моћи да униште, а онда ће: „. . . пронаћи бандеру). И фашизму и вашем Хитлеру". Бандера је овде место за вешање. Ту као да је присутна лирска асоцијација на познато вешање родољуба на Теразијама у центру Београда, опевано у песми „Вешање комуниста на Теразијама".

** Хранислав Ракић, **Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају 1941—1944**, Лесковац, 1986, стр. 138.

* Ибид., стр. 138.

вање и тотализација да су после бомбардовања, на једном потезу, све жене биле удовице, у складу је са историјским чињеницама о великој погибији што се онда догодила.

Песма се завршава драматичном поентом, која поред топонимских одредница садржи и слику о силном крвопролићу:

„Од Лесковца па до Ниша
Крв се лије као киша".

Песник ту користи једно поређење које, издвојено и гледано само за себе, може да изгледа и помало уобичајено, али у контексту целине слике и локалног колорита, има одређен делотворни смисао. Крв која оличава животни принцип и енергију, немилице се лије „као киша". Киша је овде употребљена у фигуративном значају: велике количине, обиља што се расипа, а не у смислу атмосферске падавине. Крв што је живот, у овом задњем стиху се **лије**, пада веома обилно, у млазевима, пљушти, натапајући тај велики простор између Лесковца и Ниша. Ова једноставна, а истовремено упечатљива слика преобилног пролива ња крви (као киша), дочарава сву страхоту страдања људи и града Лесковца од бомбардовања.

Поређења ради, поменимо да је народни песник, на свој начин, у песми „Вешање комуниста на Теразијама"* назначио слику бомбардованог Београда, које се догодило на почетку рата:

„Град Београд сав је у ранама,
разорен је са тешким бомбама;
рушевине многе на све стране
лепог града то су тешке ране".

Песник се овде служи занимљивом и емоционално снажном персонификацијом, придајући граду особине живог бића. Град је сав у ранама, каже, настојећи да делује на емоције, антропоморфизујући и слику и представу. А те ране су настале од **тешких** бомби, користи спретно епитет, дочаравајући истовремено и представу о тешким бомбардерима који носе смртоносни терет. Даље, народни уметник тежи да дочара представу разарања и рушевина које су присутне свуда, на све стране. И ту се, мало невешто, поново враћа персонификацији, у немогућности да пронађе неку другу стилску фигуру, инсистирајући на рушевинама као на тешким ранама.

За разлику од ове песничке слике бомбардованог Београда, сведене на персонификацију и епитете који се понављају, уметничка слика разореног Лесковца је непосреднија, живља и динамичнија. Од палилогије и симболике магичног броја, преко синтаксичке експресивности, која ствара слику, не рушевина, већ затирања („Од Лесковца ни јом, придајући граду особине живог бибандера"), када ни камен на камену није остао, па до страшне, тотализујуће представе да су све жене удовице. А поента са сугестивним поређењем о проливању крви као кише, долази да драматично заокружи целину уметничке слике.

---

* Мирослав Миловановић, **Народне песме ослободилачког рата јужне Србије**, Београд, 1974, стр. 78.

Dr Nikola Cvetković

FOLK POEMS ABOUT BOMBING OF LESKOVAC

The great suffering of people was always a true inspiration for folk poets who reacted immediately and creatively to the hardships of their own countrymen. The same thing happened after the bombing of Leskovac on 6 September 1944. The poem „From Leskovac to Brestovac" which was created in those days in artistic way tells about the great tragedy which befell a lot of inhabitants of this town. The analysis of this poem shows that the author presents the skill of a genuine poet in presenting through lyrical expressions and folk tradition the terror and apocaliptic fate of Leskovac which fell from the sky dropped by the Ally Airforce.

070 (497.11) „1944"

Драгојла Цветковић

Бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године на страницама локалне штампе („Наша реч")

Локална штампа је често драгоцен извор података сваке врсте; она може да представља својеврсну документациону грађу на основу које ће се касније, уз друге историјске и архивске изворе, моћи да реконструише дух једног времена, одређени друштвено-историјски токови и процеси, као и слика и представа о минулом раздобљу. Локална штампа одражава живот средине, њене потребе, евентуална хтења, али и могућности и животно стваралачке домашаје и нивое. У Лесковцу је, нарочито у међуратном периоду, излазило више листова, у једном раздобљу чак четири, као и три часописа.* И у послератном времену посвећивана је одређена, додуше знатно мања пажња локалној периодици, што се може закључити на основу знатно мањег броја публикованих листова и часописа. Лист „Наша реч", на почетку као издање Окружног одбора народноослободилачког фронта Лесковца, од првих бројева (7. новембар 1944. год. I бр. 1) био је значајно гласило које је регистровало нека значајнија збивања и догађаје како у локалној средини тако и шире. Зато се писање историје, појединих друштвених, животних, културно-просветних и других збивања и догађаја и не може замислити без одговарајућег увида у ово занимљиво гласило које се бавило првенствено „претресањем локалних питања" како пише у првом броју. Када је реч о бомбардовању Лесковца, разумљиво је да је нужно консултовати и све оно што је у вези са тим трагичним догађајем, који је битно изменио судбину овога града, забележено, између осталог, и у листу „Наша реч".

Овом приликом обратићемо пажњу на значајније написе објављене у локалном листу „Наша реч" у којима се непосредно или посредно пише о драматичном бомбардовању и његовим тешким последицама за живот овога града, који је морао такорећи поново да израста из пепела и згаришта. При том, водићемо рачуна и о оним прилозима у чијем се контексту помиње бомбардовање, подаци о страдању људи, о рушењу и великим разарањима, као и о напору да се поново изгради и обнови живот у порушеном граду. У том смислу, обратићемо одговарајућу пажњу не само журналистичко-фактографским појединостима већ и скромном напору појединих лесковачких списатеља да на страницама овог листа литерарно-поетски забележе нека виђења, утиске и сећања на овај погибељни догађај.*

---

* Др Сергије Димитријевић у Историји Лесковца до 1928. помиње да су у Лесковцу излазила четири листа: „Лесковачки гласник", „Лесковачки привредник", „Село" и „Лесковачки спортиста".

Према његовом историјском увиду, у поменутом периоду у лесковачком крају излазила су и три часописа: „Нова школа", „Школски покрет" и „Народни просветитељ". — Др Сергије Димитријевић, Историја Лесковца и околине (1918—1928), Лесковац, 1983, стр. 422. и 432.

* Због помањкања целовитих комплета у највећим библиотекама у Србији (Народна библиотека Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић", на пример) — можда ће нам промаћи неки значајнији моменат, што се евентуално може надокнадити даљим истраживањима везаним за бомбардовање Лесковца у локалној периодици (Наше стварање).

У првом броју листа „Наша реч", који је изашао 7. новембра 1944. године, два месеца после тешког бомбардовања Лесковца, објављен је текст о обнови разореног града под насловом „Радна бригада у Лесковцу на послу" Д. Катина (Псеудоним Добривоја С. Каписазовића). Аутор на почетку даје слику порушеног Лесковца у коме зјапе многе рушевине и црне шамије ожалошћених иду непроходним улицама, спотичући се о разне предмете „од блата, цигаља и великих рупа од тешких бомби". Аутор болно констатује да је „оркан рата" центар града претворио у рушевине, да су пале многе жртве, али да је то убрзало „изгнање мрског завојевача из Лесковца и његове околине", како дословце пише.

У средишњем делу репортерског записа Д. Каписазовић констатује да је Лесковац порушен, главна улица збрисана, али да вредни и предузимљиви Лесковчани „неће оставити да буде онако како је од бомбардовања остало". И у типично лесковачком духу напомиње да све што се може поправити и „прикрпити журно се оправља".

На основу овог записа може се закључити да је бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године било таквих димензија и тако жестоко да је мало шта остало од лепе и мирне вароши. Два месеца после извршеног напада на град, рушевине су зјапиле а улицама се није могло пролазити. Због тога је аутор овог записа апеловао да сви грађани приону на посао да се рашчисте најпре улице и приступи оправкама најпотребнијих зграда. Ради тога је формирана Прва радна бригада и, како аутор каже, „позвани су сви грађани а они су се одазвали".

У другом делу записа репортерски бележи како је видео дивну слику рада на обнови, на рашчишћавању тротоара и улица. У дијалошкој форми аутор настоји да дочара расположење учесника у овој радној акцији. И ту записује исказ једног од чланова те радне бригаде пуног радости и захвалности што је дошло ослобођење те да више „не долазе авиони". За њега каже да је био један од оних који се нашао „у највећој ватри за време бомбардовања"*

Напоменимо, узгред да је овај скроман у неким деловима невешт запис, са доста паролашких елемената, представљао неку врсту пролога за каснију песму у слободном стиху Д. Катина, односно Добривоја С. Каписазовића.

На страницама првог броја листа „Наша реч" појавио се још један метафоричан запис о пословима на рашчишћавању рушевина у данима након ослобођења града. Циљ аутора записа под насловом „За себе радимо",** са потписом Ж. П., био је да истакне радну и акцијашку упорност грађана Лесковца.

Из овог записа треба издвојити прву експресивну слику о гомили разбијених цигала и греда што „штрче у ваздуху, рупе зјапе огромним чељустима". После тих уводних реченица аутор, обузет помало фантасмагоричном представом рушевина, потенцира да се чак ни улица не препознаје.

Порушени Лесковац ту је, између осталог, приказан као велики цин који се мора савладати у пословима рашчишћавања, обнове и изградње. Негде при крају записа ритмички се понављају речи како се не ради више за другог већ за себе „оправљамо свој рођени град (...) напред... изградићемо га па ће нам град (...) сијати као сунце", закључује се лепим и складним поређењем. Иза ових и сличних записа, и поред њиховог на моменте наметљивог, борачко-паролашког духа, стајао је искрен радни ентузијазам и уверење да ће се наћи снаге да се град обнови и засија у новом светлу.

Овде треба посебно истаћи да је новинар В(или) Х(убач) 1990. године у знак сећања на дан када је 1944. године бомбардован Лесковац, врло спретно, под заједничким насловом „Као феникс из пепела"*** издвојио два напред размотрана текста објављена у првом броју „Наше речи" илустрована са три фотографије порушеног града. Ту је нарочито занимљиво што је у антрфилеу објављен извод из књиге „Рат на Балкану" Фицроја Меклина који је тада био шеф Британске војне мисије при Врховном штабу.

Скренимо пажњу на неке детаље из овог цитата, који ће употпунити представу о силини и опсегу ваздушног напада на иначе тих и миран град на Ветерници, Сам Меклин истиче да се „нападу тако великих размера" нису ни надали сви они који су заједно са њим са одстојања посматрали бомбардовање

Захваљујемо Нади Димитријевић која нам је омогућила да у њеном стану прегледамо прве бројеве листа „Наша реч" који недостају у комплетима Народне библиотеке Србије.

* Д. Катин, **Радна бригада у Лесковцу на послу**, Наша реч, 7. новембар 1944. I. 1.

** Ж. П. **За себе радимо**, Наша реч, 7. новембар 1944.

*** В(или) Х(убач), **Као феникс из пепела**, Наша реч, 7. септембар 1990, XLIII, 35.

Лесковца. И ту он употребљава једно мало необично поређење, јер им се чинило да неко користи тежак чекић да би разбио лешник. Меклин ту помиње летеће тврђаве, до којих је, иначе, у ранијим приликама било тешко доћи, пошто су употребљаване за „крупне циљеве у Аустрији и Северној Италији". У наставку Фицрој Меклин покушава сликовито да опише свој доживљај и атмосферу самог тренутка бомбардовања. Наиме, до посматрача који су се налазили на Петровачком вису допирала је тако страшна и јака бука „да се чинило како ће нам прснути бубне опне..." с времена на време према небу би сукнуо велики пламен, а пожар је све више харао градом.

Новинар В. Хубач у напомени испод наведеног текста, поред аутора Ф. Меклина као посматрача помиње и чланове савезничких војних мисија, као и Главног штаба Србије. Напомена се завршава речима: „Разлог бомбардовања: уништење снага немачке групе армије Е која се повлачила из Грчке, и спречавање њеног продора према северу. Немачка војска је прошла кроз Лесковац али од 1. до 5. септембра". Што значи да је бомбардовање које је уследило дан касније било сасвим излишно и бесмислено а велике жртве цивилног становништва прави злочин над једним народом. Тешко је поверовати да савезничка авијација није имала одговарајућу информацију о проласку немачке војске кроз Лесковац, који су стално надлетали извиђачки авиони и могли су обезбедити потребне податке.

Убрзо после покретања листа „Наша реч", лесковачки публициста и песник Д(обривоје) Каписазовић у већем чланку под насловом „Порушени Лесковац се обнавља"* пише, поред осталог, и о последицама бомбардовања Лесковца, настојању да се обнови, назначавајући будући изглед града. Као рођени и стари Лесковчанин, заинтересован за свеколику прошлост Лесковца, он у уводу чланка указује на предисторију старог насеља и на прве помене града из XIV века. Пише како је 1594. године изгорео, па је обнављан и створена је многољудна варош. При том запажа да је требало да прође 350 година да се пострадали град опорави од пожара и „изгради у једну варош онакву како је изгледао Лесковац" до рушења у 1944. години. Песник и заљубљеник у Лесковац Добривоје Каписазовић дословце пише: „Лесковац је имао изглед једне лепе вароши. Такав Лесковац дочекао је бомбардовање 6. септембра 1944. године", пише са жаљењем човек који је предано волео овај град и о њему увек са одушевљењем писао. Он са великом тугом ту додаје како су у центру града читави блокови зграда били „збрисани". Овде употребљава снажну реч, да би сликовито указао на затирање нарочито центра Лесковца где су искључиво били смештени цивилни објекти: стамбене зграде, кафане, трговачке и занатске радње, поједине културне институције и сл. Са жаљењем истиче како је велики број улица био у левковима, сав разорен од удара бомби. У даљем описивању изгледа града он подвлачи како је био сав раскопан, а многе улице „потпуно затрпане". И ту сам закључује како је то била тужна слика порушеног града. И у духу својих метафоричких песничких виђења болно закључује како је Лесковац „представљао праву пустош".

Приликом дочаравања ове пустошне и стравичне слике града Каписазовић не заборавља ни његове трагично погођене житеље. Он помиње појединце који су и касније вршили откопавања, јер су им мили и драги „лежали под рушевинама". Из овога се може закључити да више дана па и недеља нису све жртве чак ни биле откопане испод многобројних рушевина, па су појединци обављали тај тежак и мучан посао.

У складу са тада присутним идеолошким набојем, Д. Каписазовић, који је себе у песничким књигама именовао као Монах Венијамин, наглашава да са уласком народноослободилачке војске, 11. октобра 1944. године град Лесковац „мења ову слику". Он с разлогом инсистира на промени слике порушеног града, који је, нажалост, још увек био у дубоким и тешким ранама од страшног бомбардовања.

У духу са борбашко-акцијашким стремљењима, која је на свој начин настојао да подржи, пише о томе како је створена Прва радна бригада са четири батаљона. И разуме се, та бригада је, како даље назначава дала све од себе „да се рашчишћавање града по плану што пре изврши". Ако је судити према његовом казивању употребљена је радна снага око 26.000 људи.

У истом броју „Наше речи" објављена је „Наредба грађанству" из Команде

* Д(обривоје) Каписазовић, **Порушени Лесковац се обнавља,** Наша реч, 23. новембар 1944, I, 5.

града, исписана упадљивим слогом, наглашено црним словима, у којој се указује да су многи грађани „после бомбардовања Лесковца, а нарочито приликом протеривања Немаца, присвојили телефонске и електричне жице, телефонске апарате и делове, телеграфске тастатуре и апарате", потом различит телефонско-телеграфски материјал, па чак и порцуланске чашице са елеткричних стубова.

Ова „Наредба", поред осталог, открива да су, као и у сваком рату, несавесни и нечасни појединци користили прилику да присвоје туђу незаштићену имовину. Упадљиво је да су такви људи и само трагично бомбардовање Лесковца покушали да искористе за лични шићар и некакве сумњиве работе, па су безобзирно присвајали и отимали и оно што им је релативно мало могло користити, као што су телефонске жице у котуровима и други телефонски материјал до кога су дошли. Ове појединости откривају видове моралног посустајања изазваног ратним невољама и страдањима, али и грабежљивост и похлепу, поготову када су били у питању делови телеграфских тастатура које су се за мало шта могле употребити.

Зато је од стране Команде града и њеног Саобраћајног одељења и наређено да се такав материјал одмах врати и преда наведеном Одељењу. При том се грађани упозоравају да ће свако код кога се приликом претреса нађе нешто од наведеног материјала бити „најстрожије кажњен".

Из овог другог дела наредбе се види да су органи власти тада функционисали и водили бригу о заштити имовине угрожене бомбардовањем. Упозорење, опет са своје стране, открива да је постојала одлучност да се по сваку цену спречи пљачка у условима најтежег страдања града.

У чланку под насловом „Извршена је подела црепа" у коме се говори о настојању Народноослободилачког одбора да се отклоне последице бомбардовања тиме што би се помогло становништву да се обезбеде услови за покривање кућа и поправку кровова, наводи се врло драгоцен податак о броју порушених кућа. У чланку се дословце каже да је приликом бомбардовања Лесковца „475 зграда срушено и то: од тврдог материјала 245 а од слабог материјала 230. Теже је оштећено 2.275 зграда: 589 од тврдог материјала и 686 од слабог материјала. Неколико стотина зграда лакше је оштећено, нарочито кровна конструкција и цреп".

Цифре о порушеним зградама недвосмислено сведоче о ширини и жестини разарања које је Лесковац претрпео приликом бомбардовања. Може се претпоставити да је веома велики број људи страдао, у првом реду у оних близу 500 зграда које су скоро до темеља срушене, а поготову када су били објекти од слабог материјала који нису могли пружити никакву заштиту. Судећи по свим овим показатељима, мало која је зграда остала неоштећена, нарочито ако се има у виду да су се од снажног удара бомби рушиле кровне конструкције, испадала прозорска окна, рушили се плафони, пуцали зидови.

Наредне, 1945. године, у појединим бројевима листа „Наша реч" повремено се помиње разрушени град од бомбардовања и акције да се санирају последице разарања, а појављује се чак и једна песма која говори о порушеном граду.

Добривоје Каписазовић који је пре рата објавио две збирке песама* у првим послератним данима непосредно се укључује као сарадник „Наше речи", и поред чланака у којима пише о појединостима које се односе на бомбардовање, наредне 1945. године објављује песму под насловом „Граде мој . . .**, коју потписује псеудонимом Д. Катин.

У песми, која на известан начин кореспондира са раније објављеним чланцима и неким историјским детаљима у њима, у првом делу говори о томе како се град подизао, ширио и растао пун живота и ведрине. А онда, обраћајући се помало интимно граду (Граде мој . . .) истиче како је „оркан рата порушио" његове грађевине.

„У једном замаху поби многу децу
твоју
Под рушевинама твојим
Нађено је безброј твојих грађана,
смрвљених, разнетих . . ."

Певајући у слободном стиху о томе како је „у једном замаху" страдало много људи, аутор мисли на силовито бомбардовање Лесковца, јер већ у следећем стиху помиње рушевине у којима је нађено много грађана. И ту песник помало

* Добривоје С. Каписазовић — Монах Венијамин, **Песме**, Лесковац, 1927.

** Д. Катин, **Граде мој . . .**, „Наша реч", 6. јануар 1945.

натуралистички помиње смрвљене и разнете људе, стварајући драматичну и стравичну слику онога што је настало бомбардовањем.

У наставку, служећи се персонификацијом, пева о тешко рањеном граду који је срушен до темеља, поново имајући у виду катастрофално рушење града услед бомбардовања. „Какве су и страшне ране твоје". И ту прецизира како „зјапе празнине, зјапе рушевине" дочаравајући катаклизмичну представу бомбама изрованог града, па мало неспретно закључује како је тужна слика рањеног града.

У завршном делу песме он му се обраћа питањем: „Чујеш ли? Плачу грађани твоји", па се даље, у духу персонификирања, пита ко ће да вида ране порушеном граду и да ли се он може „подићи из рушевина?"

Песник види ојађен и уплакани град и у даљем обраћању истиче како је настало ново доба и како се рађају нови људи, па узвикује: „Слобода је гранула, пуна народна слобода!"

Овде треба нагласити да се Добривоје Каписазовић, за разлику од других, сетио да, на свој песнички начин, уз неизбежне паролашке узвике, помене страдање града Лесковца од бомбардовања и погинуле грађане, чувајући на тај начин сећање на трагичан догађај о коме се иначе није писало.

Претходни чланци, објављени у првом броју „Наше речи" и новембра 1944. године, представљају неку врсту поетске претходнице па и известан мали поетички конспект за ово, помало усиљено песничко обраћање бомбардованом и порушеном граду.

Поред тога, у „Нашој речи" од 23. фебруара 1945. године објављена је Информација да је црквена управа, вероватно на иницијативу представника власти, мада се каже да је схватила положај у коме се налази „разрушени град", сазвала своју седницу и донела одлуку, „да се Градском народноослободилачком одбору у Лесковцу пружи помоћ у износу од једног милиона динара за потребе града". Из овога се види да су у послератном периоду све снаге биле ангажоване у обнови града, па није могла да изостане ни црква која је, као што се види, такође дала свој прилог за обнову града.

Карактеристично је да се у листу „Наша реч" бомбардовање Лесковца, нарочито у тим првим годинама, помињало или додиривало углавном у свечаним бројевима, и то више посредно, узгред, у контексту неког програмско-политичког написа, или поетско-асоцијативног казивања. Тако, на пример, у чланку „Лесковчани на заједничком послу"* Душан Катин (Добривоје Каписазовић) пише о омладинским радним акцијама на рашчишћавању рушевина, улица, на затрпавању безбројних рупа и кратера од бомби. У форми лирског записа аутор чланка пише о раном првомајском празничком јутру у коме одјекује песма као химна раду и зов омладине да се сви придруже. И ту се наводи песмица срочена у духу народног лирског певања:

„Ми смо деца млада,
Деца овог града
Што од авиона
Највише настрада"

Ту песму, у којој се помињу авиони и страдање града од бомбардовања, певају омладинци и омладинке, пише аутор. И ту додаје да су, захваљујући организованом колективном раду, рашчишћене и оспособљене улице за саобраћај одмах после ослобођења, а посао на затрпавању рупа од бомби приводио се крају.

У истом, празничном броју, листа „Наша реч", под насловом „Колективни радови", помињу се лица која су се истакла својим радом на затрпавању јама у граду. Аутор непотписаног чланка указује да се колективни рад све снажније и масовније одвија те да грађанство све савесније схвата своју дужност. Ту се даје списак оних који су се истакли "својим пожртвованим радом", и то по квартовима (I, II и III кварту).

Повремено, у контексту написа о сбнови и уређењу града, помињала се порушеност Лесковца од бомбардовања. Аристомен Ристић,* један од новинара „Наше речи", писао је о регулационом плану Лесковца. У уводу је напоменуо да је проблем уређења Лесковца често потезан и у старој Југославији, а након ослобођења постао је још актуелнији. Управо због тога што је Лесковац био веома много порушен, у неким деловима чак и до темеља сравњен, наметнула се потреба да се начини регулациони план града. Према напису овог аутора, Лесковац је „први град у Србији који је добио свој регулациони план".

---

* Душан Катин, **Лесковчани на заједничком послу**, „Наша реч", 1. мај 1945.

* А (ристомен) Ристић, **Лесковац је добио регулациони план**, „Наша реч", 20. јули 1946, III, 29.

Неколико месеци потом Раде Ивић пише о живој грађевинској делатности у Лесковцу и о обнови града. И ту обраћа посебну пажњу обнови Тонкићеве палате, која је тешко страдала приликом бомбардовања. „Бомба је поткопала темеље"** пише он дословце, додајући како су остаци рушевина били подупрти гредама. Аутор чланка напомиње да су две године протекле у рашчишћавању рушевина од бомбардовања и у обнови оштећених објеката и истиче да ће се у идућој години почети са остваривањем регулационог плана Лесковца.

И наредне, 1946. године, у „Нашој речи" писано је веома мало о бомбардовању Лесковца, узгредно, у вези са прославом 11. октобра. Живојин Петровић је у оквиру свог чланка поменуо понешто што се односило на рашчишћавање порушеног града*. У уводном делу чланка пише о истеривању фашиста и непријатеља свих врста, као и о срећи и радости због уласка НОВ и ослобођење града, па о стварању народне власти и сл.

У том контексту он напомиње да је Народни одбор стајао пред тешким задатком: „Требало је рашчистити улице, затрпати рупе настале од бомби, успоставити електричну мрежу, поправити централу..." и даље набраја важне послове и задатке које треба обавити.

Упадљиво је да и у оно мало текстова што је објављено у вези са бомбардовањем Лесковца, скоро увек, као прворазредни задатак, истицана је потреба рашчишћавања улица, као и затрпавања великих рупа и јама насталих од бомби. То је, као што се из наведеног фрагмента може видети, и у чланку Ж. Петровића, био прворазредни задатак, уз обавезе да се обнови и реконструише електрична мрежа, пошто су електричне и телефонске жице биле скоро сасвим покидане, а стубови порушени. Из свега овога се, поред осталог, може закључити да је било у питању веома велико разарање и рушење, које се и поред преданог колективног рада није могло више година санирати.

Напоменимо да десет година после ослобођења Лесковца Срба Миленковић пише о проблемима Лесковца и потреби да се они на организован начин решавају. У оквиру тог чланка Миленковић навља податак да је од бомбардовања порушено 245 зграда од тврдог материјала, 230 од слабог материјала, 567 слабијих зграда „што је укупно 1.740 зграда". За протеклих десет година нешто је од тих објеката оправљено, али је град, како се додаје, „изгубио 502 стана"**. Очигледно у то време наметао се у оштрој форми проблем недостатка станова.

Исте године, у свечаном броју листа „Наша реч" Стојан Николић резимира шта је све остварено током десет година развоја у слободи. У чланку пише о великим напорима да се уклоне последице ратних разарања, која су и према његовим речима била веома велика. „Само у последњем бомбардовању 1944. године порушено је 1265 кућа"*** износи он овај податак који се унеколико разликује од других. Николић истиче да су добровољним радом уклоњене рушевине, а да Лесковац, како каже, има из дана у дан све више станова.

Повремено, приликом обележавања датума ослобођења града, у уводницима је помињано бомбардовање Лесковца, чешће у поетско-метафоричном смислу, без документарних и фактографских појединости. Тако, на пример, у уводнику под насловом „О граде мој"* Никола Цветковић пише о узрастању и рађању овог града из крви и пепела, из ватре и дима. „На рушевинама из немених кућа и рупчага, на калдрми старој пет столећа — растао је овај град под већу неба — сунцу до чела". У наставку пише како је град Лесковац освајан и ослобађан, вазда био клин испод ноката освајачу. У окршајима и сукобима калила се његова вечна младост.** У поетско-симболичном смислу истиче како је град Лесковац гажен — а не погажен, те да су му туђе стопе вазда биле ожиљак. „Рушен — а не порушен. Здрава му јатка — здрава остала".

Овај пример показује да би било врло захвално обратити одговарајућу пажњу и књижевно-поетским виђењима драматичних збивања која се односе на

** Раде Ивић, **Лесковац се обнавља**, „Наша реч", 12. октобар 1946, III, 41.

* Ж. Петровић, **11. октобар — Дан ослобођења**, „Наша реч", 12. октобра 1946.

** Срба Миленковић, **Проблеми нашег гра да изискују посебан напор читаве наше комуналне заједнице**, „Наша реч", 9. јануар 1954.

*** Стојан Николић, **Десет година слободе**, „Наша реч", 9. октобра 1954., XI, 40.

* Никола Цветковић, **О граде мој**, „Наша реч", 10. октобра 1959., XV, 41.

** Сликовито, служећи се парадоксом, пише како је овај град на поразима учио тајну успеха, „Болеле га ране мртвих . . . главу није спустио". Служећи се персонификацијом пише о томе како су му копали очи да га ослепе, „дан да не види, себе да не препозна", а он сузу није пустио.

бомбардовање Лесковца. Колико нам је познато, постоји једна делимично објављена поема под насловом „О граде мој"*** у којој се провлаче неке од напред поменутих поетских слика. Истраживања ове врсте допунила би представу о бомбардовању Лесковца, јер је тај трагичан догађај имао и извесног књижевног одјека.

Напоменимо овде да се у Лесковцу већ неколико деценија посвећује одговарајућа пажња родољубивој лирици, и то најчешће у форми песничких рецитала,* сценарија, драмолета, а повремено и у облику целовитих књига. Највише домете у овом смислу остварио је књижевник Томислав Н. Цветковић, а патриотску лирику пишу и Михајло Дојчиновић („Шапат бреза"), Јосиф Стефановић („У строју револуције") похваљени на конкурсу „Драгојло Дудић". У свај круг песника улази и Никола Цветковић, који већ неколико деценија објављује, поред осталог, и родољубиве песме .Треба подробније истражити одјеке драме бомбардовања и страдања Лесковца у поменутим и сличним песничким књигама.

Сава Димитријевић, познати лесковачки писац, новинар и публициста у серији написа који имају наднаслов „Дан када је страдао Лесковац", на литераран начин, у живописном лесковачком дијалекту пише о бомбардовању Лесковца, имајући у виду упечатљиво приповедање неких сведока. У седмом наставку („Наша реч", број 26, од 15. јула 1944.) под насловом „Последње лето окупације" кроз занимљиво приповедање приказује атмосферу и појединости које се односе на бомбардовање Лесковца.

У виду монолога најпре се описује како је био сунчан дан. Приповедач при том користи локализме истичући како се сунце „упрчило" и сија као „голема, сјајна, жута дзвезда". Да би појачао атмосферу приповедач се служи изразом како све „дзмни од врућине". Из даљег приповедања може се закључити да се бомбардовање догодило у подневно време кад је сунце „у зенит" било.

Са запада чуло се: „ву-ву-ву-ву!" користи се Димитријевић спретно ономатопејом, назначавајући запад као правац одакле су авиони наишли. То су били авиони „двотрупци" (по свој прилици ради се о двомоторним ловцима бомбардерима који се помињу у стручној војној литератури). У даљем приповедању аутор истиче: „идев откуд запад, па заокренуше на куд север, ондак у полукруг на куд Ниш и право на исток". Мислило се да ће авиони проћи и одлетети у правцу Плоештија. Међутим, они се према овом монолошком исказу „поврнуше, укрстише над град...". Приповедач наглашава да је било много авиона и да никада нису летели тако ниско, нити су „толко големи изгледали", напомиње настојећи да створи помало драматичну слику, имајући у виду ону народну да су у страху велике очи. И ту се такође служи хиперболичним исказом када покушава да одреди њихов број. Јер каже, било их је толико да се нису могли избројати.

Узвик Јоце Фантома чаршијског комедијанта што је за покладе јахао магаре наопачке, за нас не би био толико занимљив да и поред књижевно-поетског контекста не садржи и неке фактографске појединости. Наиме, Јоца узвикује: „Ене ги!" па набраја ескадриле: „една ескадрила, две,... три". Колико је познато авиони су налетали у неколико наврата, па приповедач настоји да реторским исказима обогати своју литерарну слику и представу.

Чаршијски комедијант, а са њим и знатан број грађана, мислио је да су то били „наши ослободиоци", па се чак и очекивало да ће се поређати у виду слова П, што је, по свој прилици, понајвише литерарна доградња.

И тада се догодило оно најстрашније: „на наш миран град, на добри људи, на нас недужни Лесковчани — бацише бомбе!" Тако Сава Димитријевић кроз уста наратора описује сам тренутак почетка бомбардовања Лесковца.

*** У личној архиви Н. Цветковића, поред три рукописна примерка необјављене збирке „О, граде мој", налази се допис Књижевном клубу „Глубочица", потом обраћање једном од одбора за прославу јубиларног ослобођења Лесковца, као и „Предлог за објављивање збирке песама **„О, граде мој"** (рецензија) испод које стоји име Војина Митровића. У тој рецензији се посебно истиче поема „О, граде мој", према којој је рукопис и добио име. Према запажању рецензента, „Цветковић са лирским одушевљењем опева свој завичај у рату и револуцији, али и онај поратни, из периода обнове и изградње, па све до наших дана. Поред уобичајених песничких реквизита он се ту служи и драмском фактуром (Град говори о себи у првом лицу), прозно-поетским, а повремено и наративним исказима са доста патетике која произилази из велике преданости вољеном граду".

* Почетком шездесетих година Томислав Н. Цветковић и Никола Цветковић уобличили су рецитал поезије под насловом „Велики пут револуције", у коме се, поред осталог, помиње и крваво страдање Лесковца од бомбардовања.

Пошто је у претходном фрагменту назначио велелепни изглед Тонкићеве палате и неких њој сличних, изграђених од дебелог „бајтона", у чији су се подрум „Дибок и голем", као у склониште, крили од авиона, „чим сирена дуне", каже да су и тог дана, 6. септембра 1944. године, сви из чаршије побегли у то склониште.

У наставку приповедач описује општу атмосферу, гужву, драматичну напетост и узбуђење оних који су се склонили у тај подрум. Па ту додаје „горе, изнад палату — тутњи", настоји да повеже унутрашња драматична гибања и спољашња догађања. Јер, они који су придолазили викали су мислећи на авионе: „небо поцрнело колко ги има! А још дођујев, на гомиле се ваљав од запад".

Са литерарног становишта занимљивс је да је небо у метафоричном смислу поцрнело од мноштва авиона. У великом страху свима се чинило да се ти авиони, како приповедач уметнички, у локалном духу саопштава: „на гомиле ваљав", и у смислу извесне ретардације ту се поставља и реторско питање „на које ће овој све да испадне!".

Dragojla Cvetković

WRITING OF THE LOCAL PRESS (»NAŠA REČ«) ABOUT BOMBING OF LESKOVAC ON 6 SEPTEMBER 1944

This research is obaut bombing of Leskovac on 6 September 1944 according to the articles that were published in the local paper »Naša reč«. These articles emphasize heavy losses as the consequence of bombing. They also describe the conditions for living after this tragic event and the efforts of people to repair the damage done to the town.

355.469 (497.11) „1943/1944"

Чедомир Јанић

Дејства савезничког ваздухопловства у Србији 1943. и 1944. године

Ваздухопловна дејства на територији Југославије и Србије у току Другог светског рата била су бројнија, сложенија и са много већим ефектима него што би се то могло закључити на основу до сада објављених домаћих историјских извора и историјске и публицистичке литературе. То важи посебно за савезничка ваздухопловства о чијим активностима знамо само основне чињенице, често површно или нетачно приказане, што је осиромашило укупну представу о догађајима на нашем ратишту у току Другог светског рата. Зато сам себи поставио задатак да на основу доступних домаћих и страних извора и литературе у овом раду реконструишем основну организациону структуру, етапе дејстава и главне циљеве савезничког ваздухопловства на територији Србије, и то у периоду његовог најактивнијег ангажовања, крајем 1943. и током 1944. године. Имајући у виду основну тему свог скупа, највећу пажњу посветићу нападима које су извеле савезничке стратегијске ваздушне снаге.

После краткотрајних и ограничених борби, које су априла 1941. године водиле у Македонији ради заустављања продора немачких трупа према Грчкој, британске Краљевске ваздухопловне снаге (Royal Air Force—RAF) биле су приморане да после пада Крита своје базе пребаце у Египат и на Блиски Исток, на удаљеност већу од 1500 километара од нашег ратишта.[1] Међутим, већ од јуна 1941. године, британска Управа за специјалне операције (SOE) отпочела је авионима Б—24 „либератор" да са тих удаљених аеродрома шаље обавештајце а убрзо војне мисије и ограничену помоћ четницима Драже Михајловића. Летећи искључиво ноћу, ови авиони су све до јесени 1943. године били практично једина веза западних савезника за превоз људства и дотур материјала покретима отпора на Балкану. У том временском раздобљу ваздушним простором над Југославијом у потпуности су владали немачко и италијанско ваздухопловство уз садејство ваздухопловних снага Бугарске, Мађарске и Независне Државе Хрватске.

После искрцавања у јужној Италији, септембра 1943. године, Американци и Британци заузели су и већи број аеродрома, на које су убрзо пребазирали око 5000 авиона стратегијске и тактичке авијације, обједињених под заједничком командом Савезничких средоземних снага (Mediterranean Allied Air Force—MAAF). У то време савезницима се у борби против Немаца придружило и новоформирано антифашистичко италијанско ваздухопловство (Aeronautica Co-Belligerente) које је располагало са око 400 авиона.[2] Ове значајне снаге и повољан положај аеродрома у јужној Италији омогућили су савезницима да поред подршке својим трупама на фронту у Италији већи део авијације усмере према циљевима у јужној и средњој Европи и на Балкану. Та ваздухопловна дејства раније није било могуће остварити са аеродрома у Енглеској и северној Африци.

Као што је речено, савезничко ваздухопловство у Италији сачињавале су две основне групације: једну су чиниле снаге за такозвана тактичка дејства (Tactical Air Force), а другу јединице намењене реализовању самосталне стратегијске офанзиве (Strategic Air Force).

Тактичке ваздухопловне снаге у току првих месеци дејстава на Балкану биле су састављене од ловаца, ловаца—

бомбардера и лаких бомбардера британских пустињских ваздухопловних снага (Desert Air Force), затим од британских обалских ваздухопловних снага (Coastol Air Force) и јединица америчке 12. ваздухопловне армије која је такође у свом наоружању имала ловце, ловце-бомбардере и лаке бомбардере различитих типова.[3] Тактичким ваздухопловним снагама биле су потчињене и италијанске јединице. Све заједно, тактичко ваздухопловство стационирано у Италији бројало је око 3.000 авиона, што је представљало врло респективну снагу способну да немачким копненим трупама зада осетне ударце, а у борби са немачким ваздухопловством избори превласт у ваздуху, што је иначе био предуслов за сваку ширу ваздухопловну активност савезника у Европи. Авиони тактичког ваздухопловства нападе су изводили митраљезима, топовима, ракетама и бомбама, и то са малих и средњих висина и из пониpања, што је омогућавало већу прецизност погодака код малих и покретних циљева. У састав тактичког ваздухопловства биле су укључене транспортне, извиђачке и јединице за одржавање везе.

У почетним дејствима на југословенском ратишту, током јесени и зиме 1943—44. године, авиони тактичког ваздухопловства систематски су нападали поморски саобраћај и лучка постројења на Јадранском мору. Потом је зона проширена на аеродроме, железнички и друмски саобраћај, складишта нафте, уочене концентрације немачких и квислиншких трупа и многе друге циљеве у Црној Гори, Босни и Херцеговини, Словенији и деловима Хрватске јужно од Саве. У том периоду авиони тактичког ваздухопловства ретко су нападали циљеве у Србији и Македонији који су већим делом били изван долета тада употребљаваних авиона. Дејства савезничког ваздухопловства имала су општи циљ да умање борбену способност немачких и квислиншких трупа, и тако кроз посредну ватрену подршку олакшају акције јединица Народноослободилачке војске Југославије. Много ређе и са мањим укупним резултатима остваривана је и непосредна ватрена подршка дејстава партизанских групација и мањих јединица.

Савезничко ваздухопловство је до половине 1944. године успело да над Југославијом избори превласт у ваздуху. Сталним нападима на аеродроме код Мостара, Подгорице, Бања Луке, Загреба и неких других места, непријатељевој авијацији је у почетној фази одузета иницијатива, а затим је у ваздушним борбама смањиван број супарничких авиона, тако да су непријатељеви пилоти најчешће избегавали сусрете са савезничким ловцима. То је олакшало покрете јединица НОВЈ и умањило број жртава од ваздушних напада, који су, у време док је непријатељ владао нашим ваздушним простором, биле врло велике.

На југословенском ратишту значајну улогу одиграла је и савезничка транспортна авијација, која је од новембра 1943. па до краја рата извршила преко 10.000 летова и превезла 16.400 тона разноврсног ратног материјала.[4] У повратним летовима евакуисала је око 14.000 рањеника и угрожених цивила и преко 2000 савезничких ваздухопловаца, које су спасле јединице НОВЈ и четници Драже Михаиловића.

Због замаха ратних операција у Југославији и постизања ефикасне ваздушне подршке НОВЈ, у саставу РАФ-а у Италији формирана је 7. јуна 1944. године посебна ваздухопловна формација за дејства на балканском ратишту, названа Балканске Ваздухопловне снаге (Balkan Air Force) БАФ.[5] При формирању БАФ је имао осам скавдрона са по 16 авиона и једно одељење (флајт) од 8 авиона, а већ у септембру његове снаге нарасле су на девет пукова (винг) који су имали од 4 до 8 скавдрона, што је укупно износило од 750 до око 1000 авиона. У саставу БАФ-а од 15. јула 1944. године налазила се и једна транспортна совјетска авио-група од 12 авиона „дакота" Ц—47 и 12 совјетских ловаца ЈАК—9, који су обезбеђивали пратњу транспортним авионима приликом летова над Југославијом. У саставу 281. пука БАФ-а налазила су се и два југословенска скавдрона (351 и 352) који у нашој историографији носе називе Прва и Друга ескадрила НОВЈ.

Авиони америчке 12. армије од почетка марта 1944. године нису више дејствовали над територијом Југославије. Њихову улогу у извршавању тактичких задатака преузели су ловци из састава 15. армије стратегијских снага који су углавном пратили дејства својих бомбардерских формација.

Савезничке стратегијске ваздухопловне снаге, које су прикупљене на многобројним аеродромима у рејону Фоџе у јужној Италији, биле су састављене од

америчке 15. ваздушне армије и јединица британског стратегијског ваздухопловства. Њихови основни задаци били су одређени по следећем приоритету:
„1. Да униште немачко ваздухопловство у ваздуху (изазивајући га на борбу) и нападајући га на земљи ма где било лоцирано у радијусу дејства расположивих авиона.
2. Да учествују у комбинованој бомбардерској офанзиви (Pointblank) чији је задатак био да се униште немачке фабрике ловачких авиона, фабрике кугличних лежајева, рафинерије, фабрике гуме, фабрике муниције, подморничке базе и слично.
3. Да потпомогну борбу на италијанском фронту, углавном нападајући комуникације, а посебно путеве који воде преко планинског превоја Бренер, као и путеве који у Аустрији воде ка превоју.
4 Да ослабе положај Немаца на Балкану"[6]

Овим циљевима стратегијског ваздухопловства придодати су у току лета 1944. године и бомбардерска припрема савезничког искрцавања у јужној Француској, које је отпочело 15. августа 1944. године.

Окосницу ових савезничких стратегијских снага које су Хитлерову „европску тврђаву" имале да нападну са југа, чинило је преко 700 америчких четворомоторних бомбардера Б—17 „летећа тврђава" и Б—24 „либератор", који су у новембру 1943. године сврстани у девет бомбардерских група. До краја априла 1944. године 15. армији придодато је још дванаест бомбардерских група, тако да је она до краја рата располагала са преко 1.500 бомбардера. У саставу 376. групе ове армије налазило се и једно одељење (деташман) од четири Б—24, чије су посаде биле састављене од југословенских ваздухопловаца који су на захтев југословенске владе у избеглиштву укључени у Ваздухопловство Сједињених Америчких Држава (УСАФ). Три авиона овог југословенског одељења оборена су у току бомбардерских мисија, а деветнаест чланова посаде је погинуло. Интересантно је поменути да Американци никада нису југословенске посаде упућивали на бомбардовање циљева у Југославији.[7]

У време када је 15. армија отпочињала дејства, у америчкој стратегијској авијацији већ је била устаљена пракса да се на задатке одређују групе од најмање 18 до 24 авиона који су летели у збијеној формацији (Combat BOX), како би се својим многобројним тешким митраљезима узајамно лакше бранили од напада немачких ловаца. У зависности од циља, ове основне формације су повећаване у „борбени винг" (Combat Wing) од два до три „бокса", а на посебно значајне и отпорне циљеве упућиване су и формације од више стотина бомбардера. У погледу тактике борбених дејстава, америчка стратегијска авијација примењивала је такозвана „прецизна бомбардовања" користећи најсавременије нишанске справе. Ослањајући се међутим на своју бројност и заштиту ловаца, америчке формације су дејствовале искључиво дању, и то са великих висина (од 3 до 7 хиљада метара), избегавајући на тај начин дејства противавионских типова. То је узроковало знатно растурање погодака па је било неопходно циљ засути великим бројем бомби како би се постигао жељени ефекат разарања. Такво „прецизно" бомбардовање претварало се у просторно, које је најчешће називано „бомбардовање тепихом" (Carpet Bombing).

Крајем 1943. године, ловачку пратњу бомбардера 15. армије сачињавале су четири групе са око 200 ловаца „дальње пратње", од којих су три биле наоружане двомоторним двотрупцима П—38 „локид лајтинг", а једна група ловцима П—47 „тандерболт". Почетком априла 1944. године у састав 15. армије укључене су још три ваздухопловне групе опремљене у то време најбољим савезничким ловцима П—51 „мастанг".[8] Ови ловци одликовали су се великим долетом који им је омогућавао да бомбардере прате и штите и до удаљених циљева. У повратку ловци су често нападали непријатељев саобраћај, аеродроме и друге циљеве, а захваљујући великој носивости различитих бомби и ракета, коришћени су и за самосталне ловачко-бомбардерске задатке у дубини непријатељеве територије.

Британски део савезничких стратегијских ваздухопловних снага у јужној Италији био је знатно мањи. Чинила га је само 205. група са шест до осам скавдрона наоружаних углавном двомоторним бомбардерима „велингтон" и мањим бројем четворомотораца „халифакс", све у свему једва преко сто авиона. У току 1944. године ови сквадрони су убрзано пренаоружавани америчким бомбардерима Б—24. Због већег искуства британских посада и већ раније договорене поделе, британски бомбардери су делова-

ли углавном ноћу, обављајући најчешће специјалне задатке.[9]

Ваздушним нападима претходило је прикупљање података о циљевима који су по усвојеним критеријумима долазили у обзир да буду бомбардовани. Музеј југословенског ваздухопловства поседује део оригиналне савезничке документације о овим припремама, из које се може закључити да су извиђачки авиони током октобра и новембра 1943. године извршили систематско снимање многих потенцијалних циљева у Србији и Југославији, укључујући и Београд, Ниш, Нови Сад и друге градове саобраћајне и индустријске објекте. Ради праћења промена неопходних за доношење одлука за напад, неки циљеви су снимани и више пута. На снимцима је извршено обележавање појединих објеката и читавих зона које је требало напасти, број и распоред непријатељеве противавионске артиљерије, као и други подаци неопходни за тачну навигацију и проналажење циља.

Савезничке стратегијске ваздухопловне снаге из јужне Италије отпочеле су бомбардерску офанзиву 1. октобра 1943. године нападом британских бомбардера на Бечко Ново Место. Америчка 15. армија започела је дејства месец дана касније, 1. новембра, и од тада па све до маја 1945. године, скоро свакодневно, низали су се дневни и ноћни напади на широком простору од јужне Француске, преко Италије, јужне Немачке, Аустрије, земаља средње Европе до Балкана. О дејствима британских бомбардерских скавдрона знамо нажалост релативно мало, јер не располажемо потпуном документацијом британске бомбардерске команде. Зато акције 15. америчке армије, које иначе представљају преко 90% укупног борбеног учинка савезничке бомбардерске офанзиве из јужне Италије, можемо да пратимо из дана у дан захваљујући до сада објављеним подацима у литератури.[10]

Током прва два месеца акције, до краја 1943. године, напади бомбардера 15. армије били су углавном усмерени на индустријска постројења и саобраћајне објекте у северној Италији и Аустрији, затим на аеродроме у близини Атине и железнички чвор код Софије. Седмог јануара 1944. године нападом на фабрику делова за авионе код Марибора, и Југославија је укључена у зону дејстава савезничког стратегијског ваздухопловства. Током јануара 1944. године два пута је бомбардован систем аеродрома око Мостара на којима су базирале ескадриле немачких ловаца, а два пута су нападнути аеродром и железнички чвор у Скопљу.

После паузе од око месец дана, напади на циљеве у Југославији обновљени су бомбардовањем аеродрома код Загреба и лучких постројења и рафинерије нафте у Ријеци, Задру и Шибенику. У марту су на територији Југославије бомбардована железничка постројења у Книну и Метковићу, пристаниште у Ријеци и летелиште код Имотског, тако да је од укупног броја бомбардерских мисија, које је од почетка новембра 1943. до краја марта 1944. године извршила 15. армија, само око 3% било усмерено на циљеве у Југославији.

Захваљујући побољшању времена, у априлу 1944. године знатно је повећана борбена активност 15. армије, која је тог месеца извршила преко седамдесет бомбардерских мисија, од којих је 13 било на територији Југославије а шест у Србији. У западном делу земље бомбардовани су поново Загреб, Мостар, Бихаћ, Сплит и Дрниш, а два пута је циљ напада био железнички чвор у Славонском Броду, који је до краја рата постао највише нападани циљ у Југославији.

Од градова у Србији први је нападе савезничког ваздухопловства искусио Ниш, и то још 20. октобра 1943. године, када су ловци—бомбардери 12. америчке армије изненада напали железничке радионице и постројења, изазвавши знатна разарања и већи број цивилних жртава, нарочито међу железничарима. Други напад на Ниш извели су бомбардери 15. армије, 5. априла 1944. године. Том приликом је на железнички чвор бачено 179 тона бомби. Истог дана, бомбардери Б—24 бацили су 67 тона бомби на „зону града Лесковца". О овом нападу сачуван је телеграм који је из железничке станице Ђорђево упућен железничкој дирекцији у Београд који гласи: „Дана 5 ом. пруга између Ђорђево—Лесковац бомбардована. Прекид саобраћаја трајао од 5. 4. т. г. од 13 до 6. 4. до 10 сати. Телеграфско-телефонско споразумевање није било у прекиду.[11] Стварни циљ и резултати овог напада нису познати. Потребно је поменути да су тог 5. априла извршена и два већа напада на нафтна постројења и ранжирне станице код Плоештија у Румунији, што наводи на претпоставку да су савезници и овом приликом применили тактику збуњивања и развлачења снага немачке противавионске одбране.

Нишки железнички чвор поново је нападнут 15. априла у оквиру ширег плана стратегијског ваздухопловства да сталним бомбардовањем жељезничких постројења у Софији, Нишу, Београду, Славонском Броду и Загребу, који су се налазили на траси старог воза Оријент Експрес, угрозе везу Турске и Бугарске са Немачком. Сличан план постојао је и за ометање железничког саобраћаја који је преко наших крајева из Грчке водио према централној Европи.

У току априла и првих недеља маја 1944. године, 15. армија је интензивирала нападе на постројења немачке ваздухопловне индустрије у јужној Европи, чији је центар представљао велики комплекс месершмитових фабрика у Винер Нојштату, у близини Беча. Ту су израђивани и монтирани познати ловачки авиони МЕ—109, а отпочела је и производња првих ловачких авиона на млазни погон МЕ—262, који су представљали велику опасност за формације савезничких бомбардера. Делови и склопови ових авиона израђивани су на више места у Аустрији, Мађарској, Југославији и Румунији, што је приморало савезнике да за онеспособљавање ових погона упуте више од двадесет бомбардерских мисија. Како је ваздухопловна индустрија у Београду још од краја 1941. године била укључена у немачку ратну производњу, а фабрике авиона „Икарус" и „Рогожарски" претворене у филијале концерна Месершмит из Винер Нојштата, то су Београд и Земун доживели тешка бомбардовања 16, 17. и 24. априла. Основни циљеви ових напада били су предузећа ваздухопловне индустрије и аеродром, а 17. априла бомбардована је још и главна железничка станица. Фабрика „Икарус", аеродром и железничка станица су знатно оштећени, док је на фабрику „Рогожарски", која се налазила у центру града, пало само неколико бомби, док су остале разориле читаве блокове стамбених и јавних зграда удаљених и неколико километара од циља и усмртиле и раниле више хиљада грађана.

Истовремено са повећавањем броја дневних напада на циљеве у Југославији и Србији, бомбардери 205 групе британског стратегијског ваздухопловства отпочели су значајну и сложену ноћну операцију полагања мина у Дунав, што је требало да спречи интензиван и за Трећи Рајх стратегијски значајан саобраћај овом реком. Напади су отпочели ноћу између 8. и 9. априла, када су двана-ест двомоторних бомбардера „велингтон" и три четворомоторна „либератора", летећи на висини мањој од 60 метара (200 фита) у близини Београда положили 40 акустичних мина од по 453 кг (1000 либри). Од тада па до 5. октобра, у 18 операција, у Дунав је положено 1382 магнетних и акустичних мина, од којих 983 у југословенски део реке.[12]

Немци су настојали специјалним бродовима—миноловцима и авионима ЈУ-52, који су били опремљени специјалним магнетним прстеном, да открију и униште што већи број ових мина. То им је делимично и успевало, али је од савезничких мина уништено преко 200 путничких и теретних бродова и шлепова и више миноловаца, тако да је саобраћај Дунавом постао несигуран. Забележено је више прекида пловидбе од неколико дана до неколико недеља, а укупан капацитет немачког транспорта реком умањен је због минирања за око 40 процената.[13]

Настављајући широко засновану офанзиву стратегијског бомбардовања значајних циљева у јужним деловима Европе и на Балкану, 15. армија је у току пролећа 1944. године више пута напала и нафтне изворе и постројења у Румунији. Поред тога, све чешће су тешки бомбардери коришћени и за нападе на веће концентрације непријатељевих трупа у Италији и Југославији. У мају 1944. године два пута су бомбардоване немачке трупе у Подгорици (5. и 12.) и једанпут у Никшићу (28.). У оквиру подршке јединицама НОВЈ које су после десанта на Дрвар водиле борбе на широком простору западне Босне и Крајине, формације стратегијских бомбардера 15. армије нападе су 26. маја мост и концентрације трупа у Бихаћу, а 29. маја бомбардовани су циљеви у Приједору, Босанском Новом, Книну, Бања Луци, Дрвару, Ливну, Босанској Крупи и још неким мањим местима. У овим нападима учествовала су 593 бомбардера са товаром од 1.077 тона бомби. Истовремено је више стотина ловаца и ловаца—бомбардера 15. армије и БАФ-а напало аеродроме са којих су полетали непријатељеви авиони, затим уочене концентрације трупа и саобраћај у простору између Книна, Дрвара, Бихаћа и Бања Луке.

Током маја 1944. године бомбардери 15. армије напали су циљеве у Србији само четири пута. Седмог маја 38 бомбардера Б—17 напало је железнички мост на Сави код Београда, 10. маја бомбардован је железнички центар у Кови-

ну, а 18. маја 131 бомбардер Б—17 и Б—24 избацили су 280 тона бомби на железничке чворове у Београду и Нишу, док су ловачки авиони митраљирали композиције на нишкој ранжирној станици.

У јуну, јулу и августу 1944. године, авиони 15. армије напали су више од двадесет пута циљеве у западним деловима Југославије. У овим нападима најчешћа мета била су железничка постројења у Славонском Броду, Загребу и Винковцима, подморничка база у Пули, луке у Сплиту и Омишу и складишта нафте у Сиску и Осијеку. Од циљева у Босни, током овог периода, бомбардовани су Бања Лука и рафинерија у Босанском Броду.

Током јуна поновљени су напади на железничка постројења у Београду (6.) и Нишу (23.), а 11. јуна први пут су бомбардовани складишта нафте и железничка станица у Смедереву, са које су Немци, шлеповима, одржавали посебну железничку трајектну везу Дунавом до Ковина и даље ка Банату и средњој Европи.

Трећег јула бомбардери Б—24 уништили су велико складиште нафте и бензина на Чукарици у Београду, митраљирали два немачка аеродрома и један воз са трупама. Железничка станица у Крагујевцу бомбардована је 22. јула. Крајем истог месеца, током извођења тзв. Андријевачке операције, организоване од непријатеља да спречи продор јединица НОВЈ према Србији, ловци 15. армије напали су 23. јула саобраћај на путевима близу албанске границе, а 24. јула бомбардоване су концентрације непријатељевих трупа у Андријевици, Сјеници, Пријепољу и Пљевљима, док су ловци из пратње митраљирали зону Призрена. Слични напади поновљени су и 25. јула. У овој операцији учествовала су и три британска пука из састава БАФ-а, чији су ловци — бомбардери тада први пут дубље продирали на територију Србије.

Због брзог продора Црвене Армије кроз Румунију и повлачење Бугарске из рата на страни Немачке, тежиште ратних операција у југоисточној Европи померало се према Србији и Грчкој. Зато су током августа, а нарочито у септембру, 15. армија и БАФ повећали активност у централном делу Балкана и у Моравско-вардарској долини, куда је водио главни правац повлачења немачких јединица из Грчке. Немци су, међутим, настојали да стварањем новог фронта на источним границама Југославије и Мађарске спрече продор Црвене Армије, па су поред прикупљања јединица копнене војске појачавали и ваздухопловне снаге које су потчињене новоформираној Команди ваздухопловства за Северни Балкан. Седиште ове Команде налазило се у Нишу, док је главнина јединица била размештена на више аеродрома и помоћних летелишта у Банату.[14]

Због сталних активности ових немачких ваздухопловних јединица, које су представљале опасност за бомбардерску авијацију, савезници су настојали да ове немачке ваздухопловне снаге што пре онеспособе. С тим циљем су велике групе бомбардера 15. армије напале 7. и 18. августа аеродром у Алибунару, а 17. и 21. августа аеродром у Нишу, који је претрпео знатна оштећења. Поред тога 7. августа бомбардована је рафинерија нафте у Новом Саду а 13. августа и концентрација немачких трупа у Пећи.

У жељи да што ефикасније спрече организовано повлачење немачких армија из Грчке, савезници су искористили боравак маршала Тита у Казерти (6. до 14. августа 1944.) да уговоре заједничку ваздушно-копнену операцију. По тада постигнутом договору јединице НОВЈ требало је да ноћу нападају најважније комуникације у Југославији, а савезничке стратегијске снаге и БАФ да изводе дневна дејства по циљевима на комуникацијама који су били изван домашаја јединица НОВЈ или су захтевали разорне ударе авио-бомбама и ракетама.

Ова позната операција, која је добила шифровани назив „Ретвик" (Недеља пацова), требало је да се оствари од 1. до 7. септембра 1944. године. За савезничко ваздухопловство она је у ствари представљала део сталних настојања да се омете и спречи непријатељев саобраћај с тим што је сада повећаним бројем борбених летова тежиште стављено на правце којима су се Немци убрзано повлачили из Грчке. Операција „Ретвик" је отпочела за ваздухопловце два дана пре уговореног датума. Већ 30. августа преко стотину бомбардера напало је мостове код Ћуприје и Врањева и железничку станицу у Новом Саду, а 31. августа циљ је био железнички мост у овом граду. Првог септембра више група бомбардера 15. армије напало је железничке мостове у Тешици (Моравац), Косовској Митровици и Краљеву, поново је бомбардована железничка станица у

Новом Саду, а ради блокирања напада немачких ловаца бомбардован је аеродром код Ниша. По извештају железничких служби, железнички и друмски мостови на Морави код Краљева и мост на Ибру код Митровице директно су погођени бомбама и тешко оштећени.[15]

Другог септембра, 380 бомбардера поново су напали мост и железничку станицу у Краљеву, железнички мост у Митровици, друмски мост у Суповцу и железничку станицу Ниш. Разарања су била велика, нарочито на железничким постројењима у Краљеву и Митровици, а на станици у Краљеву уништено је или оштећено петнаест локомотива.

Истог дана 27 ловаца 15. армије срушило је колски мост преко Мораве код Ћуприје, а 168 ловаца, у групама од 2 до 8 авиона, напало је бомбама и митраљеском ватром саобраћајне објекте на потезу од Ниша до Београда. Том приликом у Лапову, Јагодини, Младеновцу и на станицама у околини Београда уништено је 12 локомотива, а на отвореној прузи митраљирано је више теретних и путничких композиција, међу њима и један оклопни воз чија је локомотива уништена. Трећег дана операције „Ретвик", 3. септембра, преко 300 бомбардера 15. армије наставило је нападе на саобраћајне центре у Србији. Оштећена су оба савска и дунавски мост у Београду, а ложионица на главној железничкој станици и многи колосеци на прилазним пругама директно су погођени бомбама. Истовремено, две групе бомбардера напале су трајектна пристаништа у Ковину и Смедереву, где је један трајект оштећен а други је потопљен заједно са два понтона. У овој акцији је учествовало и 40 ловачких авиона који су напали аеродром код села Баваништа и уништили више авиона, моторних возила и тенкова са горивом.

Друга група од 75 ловаца нападала је из ниског лета и понирања друмски и железнички саобраћај између Скопља, Ниша, Крушевца и Београда, уништавајући практично све што се кретало на саобраћајницама. У станици Мала Крс на оштећен је немачки оклопни воз, а митраљирано је више композиција на прузи код Осипаонице, Ресника и других места.

Због погоршања времена, савезничко ваздухопловство није дејствовало у Србији четвртог и петог септембра. Извиђачи су јављали да су предвиђени циљеви били потпуно покривени облацима. Време се побољшало шестог септембра па су на задатак кренуле три групе бомбардера Б—24, од којих је прва напала железничку станицу у Новом Саду, а друга железничку станицу и мостове на Сави у Београду. Трећа група бомбардовала је „тенкове и трупе у Лесковцу". О том догађају Железничкој дирекцији у Београду упућен је 7. 9. 1944. године телеграм бр. 172 следеће садржине: Дана 6. IX у 12,20 часова нападнуто је место и станица Лесковац из ваздуха. Станица потпуно порушена. Шест кола способних евакуисано је у 13,15 часова. Овим је станица Лесковац напуштена. Ваупуг за мостове железничких пионира и један манипулативни воз стоје испред минираног моста код Печењевца. Вероватно има и даљих оштећења између Печењевца и Дољевца. Возови покушавају да се пробију и имају додир са непријатељем. Губици: један мртав и један тешко рањен од сопствене јединице".[16] Седмог септембра није забележена активност савезничког ваздухопловства.

Операцијом „Ретвик" знатно је оштећена саобраћајна инфраструктура на магистралном правцу од Солуна према Београду, чиме је знатно отежано и успорено повлачење немачких армија из Грчке. Непријатељ је зато предузимао низ мера да поправи порушено, што му је на више места полазило за руком, тако да су савезници били приморани да наставе са ваздушним нападима.

Већ осмог септембра 1944. године 354 бомбардера 15. армије у пратњи ловаца поново су напали железничке мостове у Београду и станице у Сарајеву и Нишу. Напади су обновљени 18. септембра када је бомбардована железничка станица у Суботици и мостови у Новом Саду и Београду који су постали права мора савезничких ваздухопловаца јер су и поред већег броја погодака које су добили у претходним бомбардовањима још увек коришћени за саобраћај. Тога дана, после директних погодака у стубове, срушен је један лук моста на Дунаву, чиме је коначно прекинута веза Србије са Банатом која је била од виталног значаја за окупатора. Сутрадан, 19. септембра, 96 бомбардера у пратњи 70 ловаца напали су поново железничка постројења и мостове у Краљеву и Косовској Митровици, које су Немци у међувремену успели делимично да поправе.

Због ових сталних напада савезничког ваздухопловства и јединица НОВЈ на сувоземне комуникације, Немци су током септембра и октобра 1944. године

формирали својеврстан ваздушни мост којим су са аеродрома у Грчкој делове најзначајнијих јединица и опреме пребацивали до Југославије. У намери да пресеку и ову ваздушну комуникацију, савезници су предузели низ напада на аеродроме, а ловци су пресретали и обарали немачке авионе на маршрутама које су водиле од југа према северу Балкана.

У оквиру ове акције ловци 15. армије су 8. септембра изненада напали велики немачки аеродром у Ечки и помоћне аеродроме у Петровграду (Зрењанину) и Алибунару, где су уништили 22 транспортна авиона ЈУ—52, 19 бомбардера ЈУ—88, 7 ловаца Фоке Вулф 190, 5 Фијата ФИ—156 и 5 авиона непознатог типа. Истовремено, на аеродрому код села Иланџе уништено је још 18 немачких авиона. Удари на аеродроме и хидробазе у Грчкој изведени су у другој половини септембра, када је уништено или оштећено преко стотину немачких авиона и хидроавиона. У то време и ловци су успели да оборе више десетина немачких транспортних авиона и бомбардера који су такође коришћени за превоз трупа и појединих штабова. Само на потезу од Скопља до Ниша у септембру је оборено више од двадесет немачких авиона. Због ових напада немачко повлачење из Грчке ваздушним путем постало је врло несигурно, мада су га они користили све до дефинитивног напуштања Солуна.

Савезничким ваздухопловним снагама које су дејствовале у Србији, од половине септембра 1944. године придружиле су се и јединице совјетске 17. ваздухопловне армије које су у међувремену поселе више аеродрома у Бугарској. Командант ове армије, генерал-пуковник авијације В. А. Судец, добио је од Врховне команде Црвене Армије наређење да изведе самосталну ваздухопловну операцију „ради дезорганизовања железничког и аутомобилског превоза од Солуна ка Београду и уништавања трупа и технике непријатеља на путевима који воде из Грчке и јужне Југославије на север и северозапад".[17]

Овако формулисан задатак 17. совјетске ваздухопловне армије подударао се са циљевима савезничких Средоземних ваздухопловних снага које су дејствовале из јужне Италије. Тако је на нашем терену остварен борбени додир авијације западних савезника и Црвене Армије који је био врло редак у анализама Другог светског рата. Захваљујући овом дејству двеју авијација на исте циљеве, дошло је 7. новембра 1944. године и до грешке, због које је изазвана ваздушна борба америчких П—38 „лајтинг" и совјетских ловаца ЈАК—3 изнад Ниша, у којој је оборено више америчких и совјетских ловаца и погинуло неколико пилота.[18]

У остваривању борбених задатака у Србији совјетским ваздухопловним јединицама придружило се и неколико бугарских ловачких и бомбардерских ескадрила које су ушле у састав новоформиране Народне армије Бугарске. Ове ескадриле биле су оперативно потчињене 17. совјетској ваздухопловној армији и извршиле су више стотина борбених летова против Немаца у Србији. У једном од задатака који је извршен већ 9. септембра 1944. године бугарски ловци МЕ—109 су, приликом напада на аеродром у Нишу, успели да на земљи униште шест немачких ловаца МЕ—109.[19]

Совјетска 17. армија отпочела је самосталну ваздухопловну операцију у Србији и Грчкој 14. септембра, и то са једном ловачком и једном јуришном ваздухопловном дивизијом које су базирале на аеродромима у близини Софије. До 30. септембра, када је тежиште дејстава померено према Београду, совјетски ваздухопловци су у нападима на комуникације од Солуна преко Скопља до Ниша и Краљева, извршили 137 авиополетања и уништили или оштетили 24 локомотиве, 291 вагон, 11 авиона и 121 аутомобил, разрушили више мостова, тунела, складишта и хангара на аеродромима.[20]

Од половине октобра 1944. године, када је Немцима пресечен правац за повлачење према Београду, савезничке ваздухопловне снаге су у сарадњи са јединицама НОВЈ пратиле и интензивно нападале немачке колоне и концентрације трупа на Косову и Метохији, у Санџаку и западној Србији и даље кроз Црну Гору и Босну према западу. У октобру регистровано је само неколико оваквих напада на територији Србије, али су зато током новембра више пута бомбардоване концентрације немачких трупа у Косовској Митровици, Новом Пазару, Сјеници, Пријепољу, Чачку, и Ужицу, а ловци су нападали непријатељеве колоне код Рашке, између Вишеграда, Пријепоља и Сјенице и на другим правцима којима су се повлачиле непријатељеве јединице. Само 21. новембра 242 ловца митраљирала су друмове код Вучитрна, Рогачице и других места,

порушила неколико мањих мостова и изазвала једно велико обрушавање земље на друм код Павлице.

Савезничко ваздухопловство је своју мисију у Србији завршило током децембра 1944. године. Напади на немачке и квислиншке трупе настављени су све до краја рата, маја 1945. године.

Извори и литература:

1. Christopher Shores and Brian Cull with Nicola Maliazia, Air war for Yugoslavia, Greece and Crete 1940—1941, London 1987, стр. 275.
2. Зденко Улепић, Ратно ваздухопловство у другом светском рату, Београд 1974., стр. 219.
3. Pictorial history of the Mediteranean Air War, Volume II, стр. 47—48.
4. Душан Отовић и Др. Јово Никић, Ваздушне битке за рањенике, Београд, 1986. стр. 75.
5. Pictorial history of the Mediteranean Air War, Volume I, стр. 73.
6. Kenn C. Rust, Fifteenth Air Force. London 1976. стр. 7.
7. Чедомир Јанић. Илустрована историја ваздухопловства, том 4, стр. 150.
8. Kenn C. Rust, нд. стр. 2.
9. Pictorial history..., Вол. I, стр. 65—68.
10. За опис дејстава савезничких ваздухопловних снага у Југославији и Србији коришћене су углавном две књиге: »The Army Air Forces in World War II, Comat Chronology« 1941—1945, издање 1973., и »Fifteenth Air Force« од Ken Rusta. Подаци о дејствима који се наводе у овим књигама нису увек идентични, што наводи на закључак да је неопходно истражити оригиналну историјску документацију о овом проблему.
11. Телеграм се налази у архиви Железничког музеја у Београду.
12. Pictorial history... Вол. III, стр. 65—68.
13. Бошко Антић, Речна ратна флотила народноослободилачке војске Југославије, Београд 1991., стр. 131—133.
14. Воја Микић, Дејства немачког ваздухопловства у Југославији 1941—45., необјављени рукопис, стр. 161.
15. Резултати дејстава савезничког ваздухопловства дати су према телеграмима који су стизали са терена у Дирекцију железница у Београду. — Архив железничког музеја.
16. Исто.
17. Колектив совјетских и југословенских аутора, Београдска операција, Београд 1964, стр. 88—89.
18. Архив оружаних снага, 1450/Ф-5 — Извештај команданта аеродрома у Нишу.
19. Тодор Розев, Спомени на летеца, Софија, 1994. стр. 147—157.
20. Београдска операција..., стр. 89.

Čedomir Janić

THE OPERATIONS OF ALLY AIR FORCE IN SERBIA IN 1943 AND 1944

After their landing in South Italy on September 1943, the British and Americans occupied a large number of airfields. They soon transfered about 5,000 aircrafts to this region which were united under the single command of Mediterranean Allied Air Forces - MAAF.

Due to intensified military operations in Yugoslavia and an effort to give support to the National Liberation Army, a special formation of aircrafts was formed within RAF in Italy on 7 June 1944 for operations in the Balkans war zone — Balkan Air Forces (BAF).

Besides British, the American aircrafts of 15th American Air Force also took part in these operations.

The author describes these operations on the territory of Yugoslavia and Serbia using some new sources and those which are already known.

940.53/.54—058.65 (497.11) „1944"

Верољуб Трајковић

Старосна национална и соционална структура погинулих у време бомбордовања Лесковца 6. септембра 1944. године

Други светски рат 1941—1945. године својим петогодишњим трајањем, представљао је, без сумње, највећи и најкрвавији догађа у новијој историји Србије, али такође и у историји Лесковца. Његови поразни ефекти, са неколико стотина хиљада убијених и рањених, огромном материјалном штетом, као и страховитим патњама цивилног становништва, представљају пораз човечанства.

Сваки рат доноси свим зараћеним странама велике жртве, штете и промене у привредном, политичком, националном и социјалном погледу.

За Лесковац је посебно поразна била 1944. година која је донела тешко стање и велику несрећу. Ову годину су укупни губици цивилног становништва, тешко оштећена, опустошена и исцеђена лесковачка привреда, доста уништених приватних и јавних зграда, чинили најтежом у целој историји града.

Људске жртве значиле су најтежи данак који је Лесковац дао током рата, посебно за време бомбардовања 6. септембра 1944. године када је погинуло око 2000 људи,[1] а то је половина од укупног броја погинулих, стрељаних и умрлих од последица рата.

Према попису становништва из 1931. године, у Лесковцу је тада живело 17.632 становника.[2] У време рата од 6. априла 1941. године до 15. маја 1945, према досад утврђеним подацима, умрло је, погинуло, убијено или на други начин изгубило животе 4100[3] становника или 23,25% укупног становништва.

Лесковац је, после бомбардовања од стране савезничких авиона 6. септембра 1944. године изгледао аветињски, потпуно срушен, улицама се није могло проћи од рушевина, ватре и дима, преживели су бежали ван града спасавајући своје животе.

Највеће последице, поред потпуно срушеног града, јесу преко хиљаду изгубљених живота цивилног становништва, а страдале су и читаве породице.

Досадашњим истраживањем пронашао сам са пуним именом и презименом, годином рођења и занимањем, а на основу различитих извора, 819 погинула, и тс је доња утврђена граница погинулих и умрлих од последице бомбардовања.

С обзиром на то да у досадашњој историографији овај догађај није довољно историјски проучен и недовољно разјашњен, покушаћу да на основу досад истраженог дам приказ о старосној, националној и социјалној структури погинулих и умрлих за време бомбардовања Лесковца.

СТАНОВНИШТВО ПО ГРУПАМА СТАРОСТИ

У табели 1 дат је преглед погинулих и умрлих од последица бомбардовања по десетогодишњим групама старости и полу, и то према календарским годинама рођења а не према навршеним годинама, јер у истраживању нисам имао податке о дану и месецу рођења већ само о годинама рођења.

Од укупног броја погинулих на најмлађе, децу до 10. година старости, отпада 97 погинулих или 11,84%.

Група од 11 до 20 година представља највећи проценат и највећи број погинулих за време бомбардовања, а то је 168 мртвих или 20,51%.

Од 21 до 30 година погинуло је укупно 112 или 13,68%.

Још једна по броју мртвих највећа старосна група је од 31 до 40 година, са укупно 168 лица или 20,51%.

Од 41 до 50 година старости погинуло је укупно 104 лица или 12,70%.

Од 51 до 60 година погинуло је 76 лица или 9,28%.

На погинуле и умрле од 61 године и више година старости отпада 88 погинулих грађана, или 10,75%.

НАЦИОНАЛНИ САСТАВ ПОГИНУЛИХ

У табели 2 дат је национални састав погинулих и умрлих у време бомбардовања 6. септембра 1944. године. Из ове табеле се види да је од укупног броја погинулих и умрлих 96,58% српске националности или 791 погинула лица, а осталих 3,42% или 28 погинулих отпада на остале националности.

Од осталих највећи број је македонске националности, укупно 10 или 1,22%. Овде треба објаснити да се у време бомбардовања и пре тога Македонци нису у статистичком попису слободно национално опредељивали, но будући да сам користио грађу послератног периода, нормално је да су погинули пријављивани по националној припадности.

СОЦИЈАЛНА СТРУКТУРА ПОГИНУЛИХ

Табела 3 има за задатак да пружи општу слику социјално-економске структуре погинулих за време бомбардовања.

Укупан број погинулих раздељен је на 14 група занимања, и то:

1. Рођени у току рата
2. Пољопривредник
3. Пољопривредни радник
4. Индустријалац, занатлија, трговац
5. Индустријски, занатлијски, трговински и грађевински радник
6. Припадник војске и полиције
7. Службеник и стручњак
8. Учитељ и професор
9. Слободна професија
10. Лица са личним примањима
11. Издржавана лица
12. Студенти и ђаци
13. Остала занимања
14. Непознато занимање

Ако пажљиво погледамо социјалну структуру погинулих, видећемо да од укупно утврђеног броја погинулих и умрлих у бомбардовању Лесковца 32,84% или 269 лица припада групи издржавана лица.

Друга по величини група занимања која има велики број погинулих је група студената, ђаци, са 19,54% или 160 погинулих. Ово непотребно и бесмислено бомбардовање није поштедело ни децу рођену у току рата: погинула су 32 детета или 3,90%. Ако скупимо само ове три групе видећемо да 56,28% или 461 погинуло лице отпада на децу, студенте и ђаке и издржавана лица (домаћица, деца и старци).

Ови подаци довољно говоре да и „наши пријатељи и драги савезници" нису имали намеру, или је барем нису спровели, да уништавају инфраструктуру града и индустријска постројења јер би у том случају највећи проценат убијених био код радника, већ су извршили злочин уништавајући један град и живот у њему. Не понавља ли нам се историја и данас када опет страдају српски градови и живаљ у њима.

Колико је било стварних људских губитака за време бомбардовања Лесковца тешко је данас утврдити али ради историјске и научне истине и моралне обавезе према палим жртвама, када на крају рата нестану са животне позорнице хиљаду и више људи, у обавези смо да према генерацијама а и према нама наставимо и даље са истраживањем и утврђивањем коначног броја погинулих у најтрагичнијем догађају за Лесковац и Лесковчане, 6. септембар 1944. године, који ће се увек памтити.

УКУПАН БРОЈ ПОГИНУЛИХ У ДОСАДАШЊИМ ИСТРАЖИВАЊИМА 819

Старосна структура по групама старости

Година сарости	Апсолутни бројеви	У процентима
До 10 година старости	97	11,84%
Од 11 до 20 година	168	20,51%

Од 21 до 30 година	112	13,68%
Од 31 до 40 година	168	20,51%
Од 41 до 50 година	104	12,70%
Од 51 до 60 година	76	9,28%
Преко 61 година	88	10,75%
Непозната год. рођења	6	0,73%
Укупно	819	100%

Национална структура погинулих

Национална припадност	Апсолутни бројеви	У процентима
СРБА	791	96,58%
МАКЕДОНАЦА	10	1,22%
ЦРНОГОРАЦА	1	0,12%
ХРВАТА	2	0,25%
МУСЛИМАНА	5	0,61%
ТУРАКА	1	0,12%
СЛОВЕНАЦА	2	0,25%
РУСА	3	0,36%
Непозната националност	4	0,49%
Укупно	819	100%

Социјална структура погинулих

1. Рођени у току рата	32	3,90%
2. Пољопривредник (сопственик и његови чланови)	15	1,83%
3. Пољопривредни радник	13	1,59%
4. Индустријалац, занатлија, трговац	105	12,82%
5. Индустријски, занатлијски, трговински и грађевински радник	56	6,84%
6. Припадник војске и полиције	11	1,34%
7. Службеник и стручњак	34	4,15%
8. Учитељ и професор	8	0,98%
9. Слободна професија (адвокат, лекар и сл.)	13	1,59%
10. Лица са личним примањима	9	1,10%
11. Издржавана лица	269	32,84%
12. Студенти и ђаци	160	19,54%
13. Остала занимања	37	4,52%
14. Непознато занимање	57	6,96%
Укупно	819	100%

СПИСАК

ДО САДА УТВРЂЕНИХ ЖРТАВА (ПОГИНУЛИХ И УМРЛИХ ОД ЗАДОБИЈЕНИХ РАНА) У САВЕЗНИЧКОМ БОМБАРДОВАЊУ ЛЕСКОВЦА (6. СЕПТЕМБРА 1944. ГОДИНЕ)

Презиме и име погинулог	Године старости	Занимање	Извор
1	2	3	4
Алексић Јована Љубица	13	ученица	Слово о мојој школи[4]
Андрејевић Љубица	НГ	домаћица	ПЖР[5]
Андрејевић Илије Станица	17	радница	398 Х. св. Тројице[6]
Антонов Николај	42	војник	376 „
Аризановић Братислава Зоран	8	ученик	Слово о мојој школи
Арсић Бојка	37	домаћица	380 Х. св. Тројице
Антанасијевић Лепосава	32	домаћица	323 „
Бањозовић Андра	50	столар	584 „
Бањозовић Андра Велибор	19	столар	ПЖР
Бановић Илија	60	пензионер	479 Х. св. Тројице
Бановић Викторија	60	домаћица	480 „
Бановић Илије Трајко	24	машинбравар	481 „
Бабовић Зорка	55	НЗ	728 „
Беговић Славка	46	домаћица	469 „
Беговић Војислава Владимир	22	ученик	470 „
Беговић Војислава Миодраг	19	ученик	471 „
Беговић Војислава Предраг	17	ученик	472 „
Беговић Војислава Томислав	12	ученик	473 „
Беговић Војислава Драгослав	8	ученик	474 „
Беговић Војислава Гроздана	6	дете	475 „
Бељајев Иван	36	машинбравар	20 Х. св. Јована Вучје[7]
Божић Евгенија	75	домаћица	694 Х. св. Тројице
Божовић Милована Радосав	36	официр	НМЛ[8]
Благојевић Ранђела Ведимир	35	официр	НМЛ
Бошковић Душана Добривоје	14	ученик	489 Х. св. Тројице
Брекић Стевана Милка	55	избеглица	НМЛ
Брцановић Божидар	22	свр. матур.	476 Х. св. Тројице
Брцановић Светозара Цвета	20	радница	478 „
Бубњевић Рувен	79	протојереј	623 „
Бубњевић Савка	49	домаћица	624 „
Булајић Гојко	28	ек. техничар	351 „
Бунић Драгутин	60	пиљар	526 „
Васовић Миладина Миливоје	19	студ. тех.	НМЛ
Величковић Јанаћка Антоније	44	земљорадник	НМЛ
Вељковић Христина	48	домаћица	631 Х. св. Тројице
Вранеш Јована Љубица	12	ученица	332 Х. св. Тројице
Вељковић Милутина Зорка	13	ученица	632 Х. св. Тројице
Влајчић М. Сретен	23	индустријалац	544 „
Влајчић М. Илија	19	индустријалац	545 „
Војводић Зорка	62	домаћица	510 „
Војводић Цекић Д. Василије	33	трговац	511 „
Војводић Наталија	31	домаћица	512 „
Војводић Јелица	30	домаћица	513 „
Војводић Драгољуба Душан	8	ученик	514 „
Војводић Драгољуба Божидар	9 мес.	дете	515 „
Војводић Цекић Милан	64	трговац	508 „
Војводић Перса	60	домаћица	Слово о мојој школи
Војводић Милана Надежда	22	домаћица	509 Х. св. Тројице
Војводић Тодора Мика	62	трговац	Грађа НМЛ

1	2	3	4
Вујовић Боже Милева	21	уч. Гим.	ПЖР
Вујовић Боже Момчило	21	уч. Гим.	
Вујовић Боже Драгољуб	9	ученик	
Вуксановић Божидар	36	ватрогасац	542 Х. св. Тројице
Вуксановић Милан Бранислав	14	С и Ђ	ПЖР
Гавриловић Драгољуб	40	обућар	621 Х. св. Тројице
Гавриловић Костадинка	39	домаћица	622 „
Гавриловић Драгољуба Сретен	9	ученик	625 „
Герасимовић Љубомир	75	адвокат	696 „
Гичић Перса	50	домаћица	719 „
Гичић Тодор	55	трговац	505 „
Гичић Јован Перица	52	НЗ	ПЖР
Гичић Љубица	50	домаћица	296 „
Гичић Тодора Радмила	22	домаћица	697 „
Гичић Тодора Лепосава	23	домаћица	НМЛ
Граочанкић Милана Ружица	33	домаћица	НМЛ
Гроздановић Петар	66	касапин	862 Х. св. Тројице
Граовић Ранка Зора	23	домаћица	НМЛ
Давидовић Угљеше Јовица	14	ученик	732 Х. св. Тројице
Дамић Косте Верица	20	домаћица	659 Х. св. Тројице
Дедић Милије Радован	42	ливац	НМЛ
Декић Милица	60	домаћица	
Декић Јована Тодор	42	казанџија	НМЛ
Декић Наталија	42	домаћица	413 Х. св. Тројице
Декић Тодора Зора	8	ученик	414 „
Декић Тодора Миодраг	4	дете	415 „
Денић Милутина Рада	10	ученица	Слово о мојој школи
Денчић Василије	45	земљорадник	377 Х. св. Тројице
Денчић Василије Савка	19	С и Ђ	ПЖР
Денчић Василија Савка	16	радница	НМЛ
Денчић Јелица	40	домаћица	378 Х. св. Тројице
Денчић Василија Лепосава	17	НЗ	379 Х. св Тројице
Денчић Владимир	45	учитељ	328 „
Денчић Даница	45	домаћица	329 „
Денчић Владимира Милутин	20	НЗ	330 „
Динчић Косте Перса	55	домаћица	НМЛ
Димитријевић Косте Верица	21	домаћица	НМЛ
Димитријевић Зора	32	домаћица	349 Х. св. Тројице
Димитријевић Живојина Слободанка	6 мес.	дете	212 „
Димитријевић Ристе Љубица	53	домаћица	ПЖР
Димитријевић Мирка Марица	11	ученица	Слово о мојој школи
Димитријевић Василије Миодраг	14	ученик	717 Х. св. Тројице
Димитријевић Миливоја	35	свештеник	484 „
Димитријевић Василије Драган	13	ученик	НМЛ
Димитријевић Миливоја Владислав	11	ученик	486 „
Димитријевић Алексе Радмила	13	ученик	714 Х. св. Тројице
Димитријевић Миливоја Зорица	9	ученик	487 Х. св. Тројице
Димитријевић Драгиња	34	домаћица	485 „
Димитријевић Миливоја Мирослав	4	дете	488 „
Димитријевић Миливоја Миодраг	4	дете	НМЛ
Димитријевић Алексе Радмила	14	издрж. лице	885 Х. св. Тројице
Димитријевић Јована Драгиња	34	домаћица	НМЛ
Димитријевић Костадина	75	издрж. лице	347 Х. св. Тројице
Ђекић Милана Даница	30	домаћица	409 „
Ђекић Даница	30	домаћица	НМЛ
Ђекић Петра Радисав	5	дете	410 Х. св. Тројице
Ђекић Петра Драгомир	20 дан.	дете	411 Х. св. Тројице

1	2	3	4
Ђерасимовић Вучић Љубомир	75	правник	ПЖР
Ђерасимовић Љубица	24	домаћица	НМЛ
Ђермановић Александра Милева	1	дете	608 Х. св. Тројице
Ђермановић Љубица	23	домаћица	607 „
Ђокић Тасе Алекса	39	војник	НМЛ
Ђокић Душана Јанча	23	ђурчија	НМЛ
Ђокић—Литрић Милутина Јелена	9	ученица	Слово о мојој школи
Ђокић Јордан	40	земљорадник	149 Х. св. Параскеве[9]
Ђокић Милорад	20	свр. матур.	НМЛ
Ђокић Душана Милунка	12	ученица	Слово о мојој школи
Ђокић Миодраг	20	свр. матур.	573 Х св. Тројице
Ђокић Добривоја Петар	15	ученик	415 „
Ђокић Костадина Ђорђе	38	привредник	НМЛ
Ђокић Добривоја Зоран	7	дете	406 Х. св. Тројице
Ђоковић Живка	32	домаћица	387 „
Ђорђевић Андра	50	посл. „Бата"	709 „
Ђорђевић Мирослава	37	домаћица	710 „
Ђорђевић Андре Јелица	10	ученица	711 „
Ђорђевић Вучка Божидар	39	земљорадник	ПЖР
Ђорђевић Борисав	29	обућар	208 Х. св. Тројице
Ђорђевић Даринка	35	радница	723 „
Ђорђевић Ђорђе	45	столар	НМЛ
Ђорђевић Живојин	32	писар	НМЛ
Ђорђевић Илија	63	овчар	НМЛ
Ђорђевић Коста	80	земљорадник	432 Х. св. Тројице
Ђорђевић Апостола Љубица	52	пензионер	НМЛ
Ђорђевић Љубица	36	домаћица	338 Х. св. Тројице
Ђорђевић Пана Милева	59	домаћица	ПЖР
Ђорђевић Милева	62	домаћица	633 Х. св. Тројице
Ђорђевић Милева	45	домаћица	581 „
Ђорђевић Милунка	32	домаћица	302 „
Ђорђевић Добривоја Добрила	15	НЗ	НМЛ
Ђорђевић Добривоја Синиша	12	НЗ	НМЛ
Ђорђевић Саве Миомир	НГ	НЗ	НМЛ
Ђорђевић Роска	62	НЗ	649 Х. св. Тројице
Ђорђевић Влајка Љубица	14	ученица	НМЛ
Ђорђевић Петра Чедомир	22	берберин	ПЖР
Ђорђевић Милоје Душан	21	ученик	НМЛ
Ђорђевић Панте Илија	11	ученик	НМЛ
Елекер Ивана Марија	25	сестра нудиља	НМЛ
Живанчевић Илије Славка	28	домаћица	НМЛ
Живковић Боривоје	36	банкар	366 Х. св. Тројице
Живковић Драгиња	60	домаћица	131 „
Живковић М. Љубомир	62	трговац	130 Х. св. Сошествија Св. Духа[10]
Живковић Љубомир	55	опанчар	695 Х. св. Тројице
Живковић Добривоја Марица	2	дете	468 „
Живковић Милутин	42	пекар	538 „
Живковић Милутина Божидар	17	пекар	НМЛ
Живковић Божидар	18	НЗ	539 Х. св. Тројице
Живковић Воје Светислав	35	берберин	
Живковић Славка	28	домаћица	317 Х. св. Тројице
Живковић Милана Цана	40	кројачица	ПЖР
Живковић Ранђел Драга	58	домаћица	ПЖР
Живковић Светозара Радмила	5	дете	298 Х. св. Тројице
Завита Косара	68	домаћица	НМЛ

1	2	3	4
Здравковић Благоје	34	тежак	122 црква св. Петка Кумарево[11]
Здравковић Димитрија Вука	20	домаћица	ПЖР
Здравковић Адам Љубица	26	издрж. лице	ПЖР
Здравковић Љубомира Вукашин	29	ужар	НМЛ
Здравковић Трајка Зорка	38	фабр. радн.	НМЛ
Здравковић Крстена	28	домаћица	368 Х. св. Тројице
Здравковић Александар Петар	3	дете	369 Х. св. Тројице
Змејковић Злата	51	домаћица	НМЛ
Змејковић Премче Петар	60	бозација	НМЛ
Златковић Величка Љубица	22	издрж. лице	ПЖР
Зумберовић Мите Салија	37	корпар	НМЛ
Зумберовић Салије Трајко	11	издрж. лице	НМЛ
Зумберовић Салије Фатима	16	домаћица	НМЛ
Ивановић Ђ. Драган	17	уч. Тек. шк.	731 Х. св. Тројице
Ивановић Радмила	35	домаћица	597 Х. св. Тројице
Ивановић Светислава Гаврило	7	ученик	598 „
Ивановић Светислава Слободан	1	дете	599 „
Ивановић Тиосав	19	добровољац	НМЛ
Ивковић Мирка Даринка	58	издрж. лице	ПЖР
Ивковић Димитрије	66	пензионер	НМЛ
Ивковић Димитрија Зорица	24	лице са лич. приходима	ПЖР
Ивковић Даринка	62	домаћица	523 Х. св. Тројице
Ивковић Михајла Предраг	11	ученик	Слово о мојој школи
Ивковић Апостола Димитрије	55	лице са лич. приходом	ПЖР
Ивковић Никола Даринка	55	издрж. лице	ПЖР
Ивковић М. Живојин	20	чиновник	522 Х. св. Тројице
Ивковић Михајла Сретен	8	ученик	Слово о мојој школи
Илић В. Борисав	27	студент	483 Х. св. Тројице
Илић Надежда	39	домаћица	306 Х. св. Тројице
Илић Т. Бранко	38	свештеник	305 Х. св. Тројице
Илић Бранко	36	слоб. проф.	ПЖР
Илић Цвета	74	домаћица	ПЖР
Илић Влајка Душан	38	инд. грађев. радник	ПЖР
Илић Јосиф	37	општ. служб.	434 Х. св. Тројице
Илић Душан	50	железничар	462 Х. св. Тројице
Илић Манасије	64	земљорадник	НМЛ
Илић Алексе Милорад	22	шофер	634 Х. св. Тројице
Илић А. Димитрије	24	издрж. лице	ПЖР
Илић Младен	45	наредник гр. страже	722 Х. св. Тројице
Илић Нада	36	издрж. лице	ПЖР
Илић Стојка	64	домаћица	НМЛ
Илић Јово Коста	47	служ. стручњак	ПЖР
Илић Јосифа Вера	11	ученица	Слово о мојој школи
Јаковљевић Мирјана	16	кројачица	371 Х. св. Тројице
Јанаћковић Драгутин	44	земљорадник	540 „
Јанић Димитрије	35	касапин	503 „
Јанић Димитрија Мирјана	14	издрж. лице	504 „
Јанковић Милана Драгутин	40	војник	НМЛ
Јанковић М. Божидар	33	порезник	582 Х. св. Тројице
Јанковић Видосава	55	домаћица	627 „
Јанковић Милана Добри	24	НЗ	
Јанковић Ратомира Зоран	2	дете	535 Х. св. Тројице

1	2	3	4
Јанковић Ратомира Дивна	5	дете	536 „
Јанковић Благоја Марија	20	НЗ	407 „
Јанковић Саве Миомир	13	ученик	342 „
Јанковић Милана Раде	41	молер	НМЛ
Јањић Борисав	35	земљорадник	НМЛ
Јањић Јова Димитрије	49	радник	ПЖР
Јањић Димитрија Мирјана	16	издрж. лице	ПЖР
Јањић Зора	78	домаћица	362 Х. св. Тројице
Јевтић Димитрије	43	апотекар	688 Х. св. Тројице
Јевтић Радмила	40	апотекар	689 Х. св. Тројице
Јевтић Милена	40	домаћица	НМЛ
Јевтић Мирослава Предраг	НГ	НЗ	394 Х. св. Тројице
Јовановић Јован Костадин	66	издрж. лице	ПЖР
Јовановић Алексе Бора	36	књиговођа	НМЛ
Јовановић Љубисава Војислав	8	ученик	Слово о мојој школи
Јовановић Димитрије	65	без запосл	НМЛ
Јовановић Јована Добривоје	17	ученик	НМЛ
Јовановић Светислава Душан	15	НЗ	348 Х. св. Тројице
Јовановић Т. Ђорђе	42	кафеција	443 „
Јовановић Ђорђа Гордана	10	ученица	445 „
Јовановић Живојин	21	пајсер	453 „
Јовановић Костадин	83	кујунција	446 „
Јовановић Костадина Никола	47	трговац	447 „
Јовановић Зорка	45	домаћица	448 „
Јовановић Николе Бранислав	16	ученик	449 „
Јовановић Вида	35	домаћица	450 „
Јовановић Митра Љубисав	30	радник	НМЛ
Јовановић Марија	65	домаћица	НМЛ
Јовановић Марија	5	дете	565 Х. св. Тројице
Јовановић Милан	65	мајстор гајтанар	325 Х. св. Тројице
Јовановић Косте Милан	70	мајстор у фабрици	ПЖР
Јовановић Милана Ђорђе	29	испитни судија	327 Х. св. Тројице
Јовановић Алексе Нада	17	домаћица	НМЛ
Јовановић Надежда	34	домаћица	црква св. Петке Кумарево
Јовановић Ђорђа Надежда	8	ученик	300 Х. св. Тројице
Јовановић Никодије	40	радник	759 „
Јовановић Цветка Никола	45	столар	НМЛ
Јовановић Перса	77	домаћица	684 Х. св. Тројице
Јовановић Благоја Светислав	36	кафеција	ПЖР
Јовановић Светозар	49	абација	579 Х. св. Тројице
Јовановић Душана Славица	13	ученица	Слово о мојој школи
Јовановић Благоја Славко	28	трговац	НМЛ
Јовановић Спира	86	надничар	768 Х. св. Тројице
Јовановић М. Живојин	32	НЗ	326 Х. св. Тројице
Јовановић Цветко	75	рабација	461 „
Јовић Танасија Видосава	40	издрж. лице	ПЖР
Јовић Јована Димитрије	53	кафеција	НМЛ
Јовић Душан	65	скретничар у пензији	НМЛ
Јовић Јованка	55	домаћица	633 Х. св. Тројице
Јовић Косара	60	домаћица	НМЛ
Јовић Добривоја Марица	12	ученица	Слово о мојој школи
Јовић Ђорђа Милунка	43	домаћица	НМЛ
Јовић Михајла Милунка	32	домаћица	НМЛ

1	2	3	4
Јовић Милосава Предраг	НГ	НЗ	НМЛ
Јовић Милана Радмила	11	ученица	Слово о мојој школи
Јовић Добри Синиша	12	ученик	НМЛ
Јовић Душана Стојадин	18	радник	113 Х. св. Тројице
Јокић Глигорија Борисав	35	пољ. сопст.	ПЖР
Јоцић Борислав Зоран	2	дете	ПЖР
Јовић Косара	68	домаћица	346 Х. св. Тројице
Јоцић Борка Зоран	42	НЗ	419 Х. св. Тројице
Јоргачевић Добривоја Добрила	15	ученица	303 „
Јоргачевић Михајла Милунка	38	домаћица	НМЛ
Јоргачевић Синише Миодраг	12	ученик II раз. Гим.	304 Х. св. Тројице
Јоргачевић Ђорђе Милунка	43	домаћица	НМЛ
Камберовић Мустафе Атем	44	корпар	НМЛ
Карацић Милана Радоје	30	ливац	НМЛ
Картаревић Ђорђе	70	општ. чиновник	482 Х. св. Тројице
Калајџић Трајка Благоје	46	службеник	НМЛ
Катанић Лазар	65	трговац	661 Х. св. Тројице
Кајбил Кирило	31	радник	87 Х. св. Јована Крстит. Грделица[12]
Качајевић Ћира	31	наредник у пензији	НМЛ
Ковачевић Војина Божидар	14	НЗ	НМЛ
Колак Божидара Милорад	15	ученик	389 Х. св. Тројице
Костић Василија Борисав	9	ученик	Слово о мојој школи
Костић Бранислава	56	домаћица	299 Х. св. Тројице
Костић Павла Рушка	7	ученик	384 „
Костић Павла Јова	2	дете	385 „
Костић Бранислава	36	домаћица	383 „
Костић Десанка	39	домаћица	ПЖР
Костић Глигорија Добрила	34	домаћица	320 Х. св. Тројице
Костић Милорада Глигорије	12	уч. Гимн.	НМЛ
Костић Добросав	45	содација	574 Х. св. Тројице
Костић Душан	30	сарач	670 „
Костић Вукашина Душан	33	берберин	НМЛ
Костић Милана Ђорђе	25	правник	НМЛ
Костић Милана Живојин	32	правник	НМЛ
Костић Јована Војислав	26	радник	НМЛ
Костић Михајла Вукашин	58	берберин	НМЛ
Костић Добросава	40	НЗ	620 Х. св. Тројице
Костић Миодрага Глигорије	12	НЗ	321 „
Костић Крста Светозар	61	пољ. сопст.	ПЖР
Костић Т. Јован	40	стодав	643 Х. св. Тројице
Костић Станка Костадина	80	домаћица	НМЛ
Костић Ђорђа Костадине	68	надз. парка	НМЛ
Костић Стојана Тоша	38	шпедитер	НМЛ
Костић Станка Милан	65	радник	НМЛ
Костић Радисава Светислав	12	ученик	562 Х. св. Тројице
Костић Светислава	17	ученик	НМЛ
Костић Тодор	34	кочијаш	617 Х. св. Тројице
Костић—Стојановић Александар	42	трговац	ПЖР
Коцић Даринка	60	домаћица	331 Х. св. Тројице
Коцић Костадин	68	чувар парка „9 Југовића"	658 „
Коцић Костадина	75	домаћица	НМЛ
Коцић Милан	47	салер	424 Х. св. Тројице
Коцић Милана Богољуб	36	НЗ	425 „

1	2	3	4
Коцић Милана Живорад	38	НЗ	462 „
Коцић Милева	50	домаћица	657 „
Коцић Душан	33	НЗ	295 Х. св. Тројице
Коцић Чедомир	32	служит. ОШ	704 „
Крсмановић Марија	48	домаћица	588 „
Крстић Душана Вукашин	15	тежак	126 црква св. Петке Кумарево
Крстић Светислава Душан	17	ученик	ПЖР
Крстић Ђ. Душан	42	учитељ	715 Х. св. Тројице
Крстић Тоше Душан	18	уч. VIII раз. Гим.	619 Х. св. Тројице
Крстић Добросава	40	домаћица	НМЛ
Крстић Љубомира Душанка	12	ученица	Слово о мојој школи
Крстић Петра Душан	18	ученик	619 Х. св. Тројице
Крстић Јованка	42	домаћица	363 Х. св. Тројице
Крстић Милан Патрунски	45	бакалин	364 „
Крстић Марица	29	домаћица	662 „
Крстић Спасе Милорад	20	тежак	99 Х. св. Оца Николаја Ораовица[13]
Куртовић Коста	30	чиновник банке	416 Х. св. Тројице
Куртић Коста	30	НЗ	586 „
Лазаревић Љубомира Ђорђе	27	тежак	ПЖР
Лакићевић Роска	34	домаћица	532 Х. св. Тројице
Лакићевић Радомира Драгољуб	3	дете	534 „
Лакићевић Радомира Мирјана	5	издрж. лице	533 „
Лукић Славка Видосава	10	ученик	НМЛ
Литић Тодор	42	инд. грађев. радник	ПЖР
Литић Велимир Параскева	46	издрж. лице	ПЖР
Максимовић Михајла Живојин	28	посл. „Бата"	712 Х. св. Тројице
Максимовић Михајла Трифун	35	посл. „Бата"	713 „
Марјановић Милоје	37	саоб. чинов.	431 „
Маринковић Наталија	68	домаћица	418 „
Марковић Дара	35	домаћица	591 „
Марковић Михајла Гордана	4	дете	593 Х. св. Тројице
Марковић Михајла Миодраг	7	дете	592 „
Марковић Михајла Мирјана	5 мес.	дете	594 „
Марковић Илије Миодраг	17	земљорадник	Х. св. Великомученика Георгија[14]
Марковић Љубомира Пера	16	тргов. помоћ.	390 Х. св. Тројице
Матејић Рајче Мика	20	радник	ПЖР
Миленковић Манојла Младен	35	поштар	ПЖР
Миленковић Миомир	49	поштар	НМЛ
Миленковић Драгољуба Јелена	1	дете	341 Х. св. Тројице
Миленковић Надежда	19	домаћица	339 „
Миленковић Драгољуба Јован	1	дете	НМЛ
Миленковић Љубе Цане	18	фризер	НМЛ
Миленковић Дарка	58	домаћица	НМЛ
Миленковић Трајка Нада	21	домаћица	НМЛ
Миленковић Љуба	50	поштар	681 Х. св. Тројице
Миленковић Љубомира Стојадин	12	ученик	882 „
Милић Цвета	70	издрж. лице	307 Х. св. Тројице
Миловановић Миладина Прокоп	61	зидар	ПЖР
Милојковић Крсте Надежда	15	НЗ	830 Х. св. Тројице
Милојковић Петар	17	добровољац	826 „
Милошевић Вукашин	22	наредник	460 „
Милошевић Милутина Бранислав	21	НЗ	НМЛ

1	2	3	4
Миљковић Ђорђа Зора	32	домаћица	ПЖР
Миљковић Илија	63	кафеција	595 Х. св. Тројице
Миљковић Димитрије	67	НЗ	337 „
Миљковић Даринка	60	домаћица	596 „
Милојковић Светозара Ђорђе	12	ученик	НМЛ
Миросављевић Танаска Анка	10	ученица	Слово о мојој школи
Митић Атанас	70	служитељ	864 Х. св. Тројице
Митић Босиљка	50	домаћица	550 „
Митић Василије	35	шофер	721 „
Митић Душана Вера	19	ученица	735 „
Митић Ђорђе	60	трговац	НМЛ
Митић Видосава	10	ученик	563 „
Митић Петра Добрила	12	ученица	Слово о мојој школи
Митић Зорка	25	домаћица	524 Х. св. Тројице
Митић Јеврем	38	кафеција	НМЛ
Митић Бошка Лепосава	18	НЗ	333 Х. св. Тројице
Митић Лепосава	30	фаб. радница	345 „
Митић Михајла Васа	35	шофер	НМЛ
Митић Василька Кева	56	домаћица	НМЛ
Митић Мирка Лепосава	36	домаћица	НМЛ
Митић Лепосава	23	НЗ	297 Х. св. Тројице
Митић Тодора Милева	24	домаћица	НМЛ
Митић Проке Милунка	18	студент	157 Х. св. Тројице
Митић М. Параскева	38	домаћица	ПЖР
Митић Параскева	50	домаћица	651 Х. св. Тројице
Митић Светозара Радмила	5	трговац	НМЛ
Митић Михајла Радомир	21	НЗ	685 Х. св. Тројице
Митић Глигорија Радован	29	салер	НМЛ
Митић Ружа	57	домаћица	401 Х. св. Тројице
Митић Јанка Сретен	45	службеник	НМЛ
Митић Трајина	30	домаћица	501 Х. св. Тројице
Митић Ђ. Тодор	42	трг. помоћ.	ПЖР
Митић Тодор	55	НЗ	360 Х. св. Тројице
Митић Глигорија Тодор	46	брашнар	НМЛ
Митић Тодор	56	трговац	355 Х. св. Тројице
Митић Параскева	50	домаћица	356 „
Митић Василија Томислав	4	дете	318 „
Митровић Димитрија Драгољуб	13	ученик	НМЛ
Митровић Трајка Ђока	33	ћевабџија	334 Х. св. Тројице
Митровић Чеде Љиљана	6	дете	382 „
Михајловић Десанка	50	домаћица	679 „
Михајловић Драгутина Душан	22	тежак	95 Х. св. Оца Николаја Ораовица
Михајловић Милева	34	домаћица	604 Х. св. Тројице
Михајловић Николе Вујица	50	трговац	НМЛ
Младеновић Добра	55	домаћица	644 Х. св. Тројице
Младеновић Душана Боривоје	28	трг. помоћ.	645 „
Младеновић Душана Радунка	31	домаћица	646 „
Младеновић Светислава Добрила	11	ученица	Слово о мојој школи
Младеновић Доброска	42	домаћица	676 Х. св. Тројице
Младеновић Благоја Живојин	19	тежак	96 Х. св. Оца Николаја Ораовица
Младеновић Душана Душанка	23	домаћица	НМЛ
Младеновић Михајло	38	радник	669 Х. св. Тројице
Младеновић Роска	68	домаћица	675 „
Младеновић Светозар	53	зидар	672 „
Младеновић Чедомир	40	опш. чинов.	203 „
Младеновић Љубомира Стојадин	12	ученик	682 „

1	2	3	4
Момировић Станка	33	домаћица	375 „
Момировић Љубомир	34	саоб. чинов.	374 „
Момировић М. Владимир	30	земљорадник	70 Х. св. Вел. муч. Прокопије[15]
Мудреша Мирка Јелена	4 мес.	дете	НМЛ
Мудреша Даринка	23	домаћица	370 Х. св. Тројице
Настић Петра Живојин	30	келнер	ПЖР
Наумовић Владимир	41	радник	618 Х. св. Тројице
Недељковић Десанка	36	домаћица	ПЖР
Недељковић Љубица	48	домаћица	686 Х. св. Тројице
Недељковић Стева	38	терзија	НМЛ
Костадин Несторовић Иличка	23	таљигаш	429 Х. св. Тројице
Николић Светозара Владимир	—	берберин	312 „
Николић Живка Михајло	38	инд. грађев. радник	ПЖР
Николић Велимир	31	фаб. радник	564 Х. св. Тројице
Николић Светозара Вукадин	6	дете	НМЛ
Николић Драгутина Олга	12	ученица	Слово о мојој школи
Николић Радована Олга	17	уч. VIII раз. Гим.	НМЛ
Николић Ђорђа Миладин	65	зидар	НМЛ
Николић Сотира Јагода	66	домаћица	НМЛ
Николић Ристе Милка	11	ученица	Слово о мојој школи
Николић Николе Младен	80	издрж. лице	НМЛ
Николић Владимира Петар	21	тежак	101 Х. св. Оца Николаја
Николић Радмила	32	домаћица	499 Х. св. Тројице
Николић Светозара Радмила	5	дете	НМЛ
Николић Николе Радомир	22	желез. чин.	430 Х. св. Тројице
Николић Станислав	48	трговац	308 „
Николић Тихомир	48	кафеција	673 „
Николић Божидара Зоран	2	дете	527 „
Николић Видосава	48	домаћица	674 „
Николић Трајка	34	домаћица	НМЛ
Николић Трајка Живко	14	ученик	373 „
Нинковић Илија	63	кафеција	НМЛ
Нинковић Даринка	50	домаћица	НМЛ
Никчевић Јоргаћа Олгица	17	учен. Гим.	490 Х. св. Тројице
Никчевић Милунка	37	домаћица	865 „
Огњановић Зора	30	домаћица	553 Х. св. Тројице
Огњановић Милена	40	домаћица	551 „
Орловић Миомир	33	преглед. фин. кон.	465 „
Павловић Зорка	39	домаћица	НМЛ
Павловић Павла Ратко	21	обућар	НМЛ
Павловић Михајла Стојадин	39	поткивач	НМЛ
Павловић П. Петко	24	обућар	68 Х. св. Вел. муч. Прокопије
Павловић Љубомира Тихомир	18	земљорадник	358. Х. св. Тројице
Павловић Цветко	75	фаб. радник	467 Х. св. Тројице
Панајотовић Звонимир	14	уч. IV раз. Гим.	726 Х. св. Тројице
Панајотовић Часлав	16	ученик	727 „
Панић Ката	62	домаћица	417 „
Пантовић Олга	22	домаћица	НМЛ
Пастељ Владимир	44	професор	702 „
Пастељ Иванка	45	учитељица	703 „
Пауновић Добривоја Ратко	15	столар	365 „

1	2	3	4
Пауновић Растко	65	ужар	НМЛ
Пафковић Добривоје	38	пензионер	253 „
Пашић Живко	18	НЗ	747 „
Пашић Лепосава	60	домаћица	361 „
Пашић Камил Нермина	12	ученица	ПЖР
Пејковић Драгомир	17	учен. V раз. Гим.	668 Х. св. Тројице
Пенчић Петар	54	бозаџија	457 „
Пенчић Злата	32	НЗ	458 „
Перић Добривоја Драгомир	16	ученик	НМЛ
Перишић Крста	43	прег. фин. конт.	464 „
Петковић Милана Александра	40	домаћица	НМЛ
Петковић Благоја Верица	11	ученица	Слово о мојој школи
Петковић Ђуре Гаврило	45	занатлија	НМЛ
Петковић Јована Љиљана	9 мес.	дете	НМЛ
Петковић Стојанка	40	домаћица	319 Х. св. Тројице
Петковић Добривоја Невенка	28	домаћица	НМЛ
Петковић Живка	28	домаћица	НМЛ
Петковић Милана Цана	39	домаћица	ПЖР
Петровић Димитрије Александар	29	учитељ и проф.	ПЖР
Петровић Димитрије	57	прег. фин. контр.	466 Х. св. Тројице
Петровић Димитрије	64	учитељ у пензији	635 „
Петровић Катарина	57	домаћица	636 „
Петровић Димитрија Савка	34	домаћица	640 „
Петровић Димитрија Бранка	30	домаћица	641
Петровић Вукосава	27	издрж. лице	ПЖР
Петровић Љубица	37	домаћица	452 „
Петровић Урош Вукосава	31	издрж. лице	ПЖР
Петровић Стојанка	70	домаћица	НМЛ
Пешић Дара	35	домаћица	437 „
Пешић Костадина Ђорђе	48	хотелијер	353 „
Пешић Благоја Живка	10	ученица	611 „
Пешић Светозара Живојин	7	ученик	Слово о мојој школи
Пешић Драгутина Јелена	7	ученик	577 „
Пешић Светозара Мирослава	20	ученик	876 „
Праштало Стевана Јово	13	издрж. лице	ПЖР
Пешић Светозара Мирјана	15	ученица	ПЖР
Пешић Михајло	80	трговац	62 Х. св. Тројице
Пешић Николе Слободан	14	ученик	НМЛ
Пешић Здравка Радован	21	тежак	98 Х. св. Оца Николаја Ораовица
Пешић Ружица	54	домаћица	700 Х. св. Тројице
Пешић Милана Параскева	26	домаћица	701 „
Пешић Милана Чедомир	35	салер	НМЛ
Пешић Евгенија	62	домаћица	НМЛ
Пинторовић Јована Олга	22	домаћица	396 „
Поп Коцић Добривоје	25	студент медицине	556 „
Поп Мицић Радмила	39	домаћица	605 „
Поповић Антоније	38	чиновник поште	529 „
Поповић Милева	35	НЗ	408 „
Поповић Бранислава	37	домаћица	530 „
Поповић Антонија Бојана	9	ученица	531 „

1	2	3	4
Поповић Уроша Александар	42	жандарм	НМЛ
Поповић Благоје	55	трговац	519 „
Поповић Босиљка	42	домаћица	667 „
Поповић Вукосава	35	домаћица	НМЛ
Поповић Чеде Добрила	17	НЗ	388 „
Поповић Ј. Живојин	38	трговац	677 „
Поповић Живојина Мирослава	2	дете	580 „
Поповић Надежда	38	домаћица	678 „
Поповић Зорка	55	домаћица	НМЛ
Поповић Ружица	51	домаћица	729 „
Поповић В. Станко	24	учитељ	133 Х. св. Сошествија св. Духа Власотинце[11]
Поповић Борислава Тихомир	13	ученик	Слово о мојој школи
Поповић Радосав	36	НЗ	293 Х. св. Тројице
Поповић Тихомир	18	НЗ	НМЛ
Пошић Ђенола Невена	13	ученик	НМЛ
Прибановић Данка	35	служавка из Хрватске	680 Х. св. Тројице
Прокић Уроша Чеда	38	обућар	НМЛ
Протић Радмила	14	НЗ	352 Х. св. Тројице
Протер Роза	36	НЗ	344 „
Ранђеловић Лепосава	38	домаћица	НМЛ
Радивојевић Јован	32	салер	463 Х. св. Тројице
Радивојевић Мара	58	домаћица	391 „
Радисављевић Властимир	60	машиниста	520 „
Радисављевић Љубица	60	домаћица	521 „
Радмиловић Димитрија Лепосава	34	домаћица	НМЛ
Радуловић Даринка	—	избеглица	НМЛ
Ракетић Десанка	28	чиновник	477 Х. св. Тројице
Ракић Војислав	32	опанчар	699 „
Ранђеловић Младена Вера	13	ученица	ПЖР
Рафајловић Живојин	45	кочијаш	НМЛ
Ристић Костадина Велимир	23	тежак	100 Х. св. Оца Николаја Ораовица
Ристић Сотира Вида	12	ученица	Слово о мојој школи
Ристић Стојмена Јован	36	зидар	НМЛ
Ристић Драгутин Зоран	4	дете	554 Х. св. Тројице
Ристић Радомир	40	ситничар из Београда	630 „
Раденковић Лепосава	6	дете	609 Х. св. Тројице
Савић Војислав	47	учитељ	664 „
Савић Војислава Милорад	21	свр. матур.	665 „
Савић Војислава Слободан	15	сврш. мат. мале матуре	666 Х. св. Тројице
Савић Десимир	32	салер	683 „
Савић Стевана Димитрије	14	ученик	567 „
Савић Костадина	90	издрж. лице	ПЖР
Савић Лепосава	60	домаћица	НМЛ
Савић Љубица	56	домаћица	421 Х. св. Тројице
Савић Милан	36	земљорадник	422 „
Савић Никола	90	терзија	НМЛ
Савић Славка	60	домаћица	552 Х. св. Тројице
Саитовић Цуци Џана	35	домаћица	ПЖР
Саитовић Мемет	60	НЗ	НМЛ
Свилар Александар	21	студент медицине	687 Х. св. Тројице
Симоновић Александар	58	чин. елек. цент.	69 „

1	2	3	4
Симоновић Мара	36	домаћица	386 „
Симоновић Стана	68	домаћица	537 „
Симоновић Петра Стана	60	домаћица	НМЛ
Спасић Јована Љубисав	32	сранп. радник	ПЖР
Спасић Добривоја Мирјана	8	ученик	663 Х. св. Тројице
Сибиновић Јанаћије	40	зидар	НМЛ
Сибиновић Глигорије	41	пиљар	230 Х. св. Тројице
Сретеновић Милица	9	ученица	716 „
Стајић Владимира Живојин	9	ученик	Слово о мојој школи
Стаменковић Благоје	78	трговац	454 Х. св. Тројице
Стаменковић Благоја Светислав	36	трговац	455 „
Стаменковић Василије	70	абација	583 „
Стаменковић Видана Гордана	1	дете	ПЖР
Стаменковић Драгутина Гордана	18 мес.	дете	НМЛ
Стаменковић Петра Даница	54	домаћица	ПЖР
Стаменковић Милана Даница	53	домаћица	НМЛ
Стаменковић Миодрага Добрица	17	ученица	ПЖР
Стаменковић Благоја Живка	12	ученица	ПЖР
Стаменковић Ристе Живка	11	ученица	Слово о мојој школи
Стаменковић Јелена	48	домаћица	578 Х. св. Тројице
Стаменковић Љубица	50	домаћица	436 „
Стаменковић Боре Милица	9	ученица	Слово о мојој школи
Стаменковић Душана Олга	22	радница	НМЛ
Стаменковић Јована Олгица	9	уч. III раз. ос.	НМЛ
Стаменковић Перса	46	домаћица	656 Х. св. Тројице
Стаменковић Драгиња	55	НЗ	589 „
Стаменковић Перса	45	домаћица	335 „
Стаменковић Перса	60	домаћица	НМЛ
Стаменковић Персида	38	домаћица	НМЛ
Стаменковић Милана Радомир	23	пекар	НМЛ
Стаменковић Даринка	55	НЗ	517 Х. св. Тројице
Стаменковић Љубице Ранка	12	ученица	Слово о мојој школи
Стаменковић А. Ленка	45	издрж. лице	ПЖР
Стаменковић Ђорђа Трајна	22	радница	ПЖР
Станисављевић Перса	36	домаћица	399 Х. св. Тројице
Станисављевић Драга	56	НЗ	739 Х. св. Тројице
Станисављевић Душана Верица	20	НЗ	НМЛ
Станишић Стојана Радомир	14	ученик Тргов. шк.	НМЛ
Станковић Благоје	60	кафеција	НМЛ
Станковић Вера	24	домаћица	692 Х. св. Тројице
Станковић Велимира Живојин	10	ученик	Слово о мојој школи
Станковић Радивоја Мирјана	20 дан.	дете	693 Х. св. Тројице
Станковић Глигорије	64	кројач	516 „
Станковић Даринка	48	домаћица	ПЖР
Станковић П. Дара	50	домаћица	ПЖР
Станковић Прокопа Драгутин	38	тежак	94 Х. св. Оца Николаја Ораовица
Станковић Атанасија Душан	18	трокслер	347 Х. св. Тројице
Станковић Влада Косара	23	НЗ	ПЖР
Станковић Василька Станко	44	НЗ	ПЖР
Станковић Николе Јелена	95	домаћица	502 Х. св. Тројице
Станковић Наталија	70	домаћица	НМЛ
Станковић Тоше Радивоје	27	столар	НМЛ
Станковић Душана Верица	20	НЗ	400 Х. св. Тројице
Станковић Радивоје	40	столар	626 „

1	2	3	4
Станковић Јордана Радмила	30	радница	НМЛ
Станковић Јордана Радмила	32	ИГР	НМЛ
Станковић Стојана Радомир	17	НЗ	397 Х. св. Тројице
Станковић Реља	59	чиновник Срп. зај. рад.	494 „
Станковић Милана Зора	39	домаћица	НМЛ
Станковић Тодор	67	општ. служитељ	575 „
Станковић Тодора Владимир	36	столар жел. рад.	576 „
Стевановић Божидар	25	обућар	427 „
Стевановић Вишеслава	22	домаћица	428 „
Стевановић Димитрије	33	чиновник	637 „
Стевановић Д. Милан	23	трг. помоћ.	129 Х. св. Сошествија св. Духа Власотинце
Стевановић Д. Стеван	30	сврш. теолог из Влас.	128 „
Стевановић Султана	60	домаћица	606 Х. св. Тројице
Стевчић Т. Глигорије	74	терзија	ПЖР
Стефановић Сретена Вишеслава	26	домаћица	НМЛ
Стефановић Даница	38	домаћица	60 Х. св. Тројице
Стефановић Војислава Будимир	17	ученик	61 Х. св. Тројице
Стефановић Војислав	42	финан. референт	720 „
Стефановић Драгица	29	домаћица	444 „
Стефановић Ђорђе	НГ	кафеџија	НМЛ
Стефановић П. Драгољуб	38	кафеџија из Влас.	336 „
Стефановић Зорка	52	домаћица	614 „
Стефановић Душана Добрила	7	дете	615 „
Стефановић Душана Смиља	15	ученик	616 „
Стефановић Зарија Зорка	15	ученик	324 „
Стефановић Љубица	63	домаћица	442 „
Стефановић Војислава Надежда	8	дете	718 „
Стоимировић Драгољуба Војислава	18	студент	ПЖР
Стоилковић Алекса	45	рабација	698 „
Стоилковић Лепосава	52	домаћица	420 „
Стоиљковић Десанка	34	домаћица	НМЛ
Стоиљковић Алексе Вера	18	ученица	ПЖР
Стојиљковић Ђорђе	62	НЗ	638 Х. св. Тројице
Стоиљковић Алексе Миливоје	21	ученик	ПЖР
Стоиљковић Николе Милица	20	НЗ	438 Х. св. Тројице
Стоиљковић Николе Драгица	18	НЗ	439 Х. св. Тројице
Стоиљковић Николе Томислав	15	ученик	440 „
Стојиљковић Параскева	56	домаћица	381 „
Стоиљковић Ј. Петар	32	ковач из Г. Буниб.	147 Х. св. Параскеве Рударе
Стоиљковић Радивоје	14	уч. II раз. Гим.	435 Х. св. Тројице
Стоиљковић Ј. Стојан	41	стражар опш. Леск	146 „
Стојановић Александар	6	дете	НМЛ
Стојановић Добривоја Александар	14	ученик	613 „
Стојановић Александар	34	полицијски писар	568 Х. св. Тројице
Стојановић—Коцић Александар	43	трговац	152 „
Стојановић Н. Атанасије	69	НЗ	НМЛ
Стојановић Тодора Будимир	20	трг. помоћ.	147

1	2	3	4
Стојановић Драгољуба Војислава	19	НЗ	392 Х. св. Тројице
Стојановић Димитрије	30	фабрич. рад.	566 „.
Стојановић Николе Драгољуб	36	капетан	НМЛ
Стојановић П. Душан	19	студент	156
Стојановић Ђорђе	70	шеф станице	628 Х. св. Тројице
Стојановић Костадина Живка	10	ученик	Слово о мојој школи
Стојановић Паунка Зоран	10	ученик	„
Стојановић Ђорђа Анка	28	НЗ	629 Х. св. Тројице
Стојановић Илија	55	бозација	724 „
Стојановић Илије Бранко	12	НЗ	725 „
Стојановић Илија	62	рабација	495 „
Сотјановић Светозара Јелена	10	ученица	Слово о мојој школи
Стојановић Јелисавета	50	домаћица	НМЛ
Стојановић Јелица	30	домаћица	132 Х. св. Сошествија св. Духа Власотинце
Стојановић Косара	25	домаћица	518 Х. св. Тројице
Стојановић Љубомира Лепша	20	домаћица	590 „
Стојановић Милева	60	домаћица	525 „
Стојановић Александра Миодраг	21	тежак из Ораовице	97 Х. св. Оца Николаја Ораовица
Стојановић Милорада Мирослав	5	дете	133 Х. св. Сошествија св. Духа Власотинце
Стојановић Параскева	75	домаћица	647 Х. св. Тројице
Стојановић Петар	64	млинар	528 „
Стојановић Чеде Рајка	17	ученик	395 „
Стојановић Чедомира Рајна	14	ученик	294 Х. св. Тројице
Стојановић Ружа	45	домаћица	569 „
Стојановић Стојка Илија	52	шећерција	НМЛ
Стојановић Спире Десанка	7	дете	570 Х. св. Тројице
Стојановић Спире Мирјана	5	дете	571 „
Стојановић Спире Бранислава	10	ученик	572 „
Стојановић Алексе Ружица	12	ученик	496 „
Стојановић Алексе Михајло	9	ученик	497 „
Стојановић Алексе Добривоје	6	дете	498 „
Стојановић—Граочанкић Атанасије	68	адвокат	652 Х. св. Тројице
Стојановић—Граочанкић Милана Ружица	30	домаћица	654 „
Стојановић—Граочанкић Јелисавета	60	домаћица	653 „
Стојановић Светозар	55	гвожђар. трговац	600 „
Стојановић Лепосава	38	домаћица	601 „
Стојановић Светозара Загорка	12	ученик	602 „
Стојановић Светозара Јелена	10	уечник	603 „
Стојановић Ј. Стојан	42	службеник општине	НМЛ
Стојильковић Аврама Даница	33	домаћица	НМЛ
Стојильковић Николе Вукица	5	дете	НМЛ
Стојильковић Даница	33	НЗ	93 Х. св. Оца Николаја Ораовица
Стојильковић Десанка	34	домаћица	78 Х. св. Јован Крститель Грделица
Стојильковић Тодора Ђорђе	40	радник	ПЖР
Стојильковић Параскева	74	домаћица	541 Х. св. Тројице
Стоильковић Милана Радивоје	14	ученик	НМЛ
Стојильковић Јованче Цана	15	ученица	Слово о мојој школи
Стојковић Александра	75	домаћица	423 Х. св. Тројице
Стојковић Р. Младен	65	тежак из Бојишине	88 Х. св. Јована Крститеља Грделица

1	2	3	4
Стојковић Станка Будимко	11	ученик	НМЛ
Стојковић Загорка	42	домаћица	108 Х. св. Тројице
Стојковић Илија	50	шећерција	ПЖР
Стојковић Бранислав	11	ученик	НМЛ
Стојковић Воје Косара	22	кројачица	НМЛ
Стојковић Радмила	24	НЗ	547 Х. св. Тројице
Стојковић М. Миломир	18	војник добровољац	546 Х. св. Тројице
Стошић Загорка	40	куварица	НМЛ
Стошић Душана Љубинка	11	ученик	548 Х. св. Тројице
Стошић Мила	35	домаћица	660 „
Стошић Невенка	75	домаћица	655 „
Тасић Ј. Милица	54	издрж. лице	ПЖР
Тасић Видосава	48	домаћица	459 Х. св. Тројице
Тасић Благоје Милица	60	домаћица	НМЛ
Тасић Светозара Вукица	12	ученик	557 Х. св. Тројице
Тасић Милица	60	домаћица	412 „
Тасић Ј. Јован	34	берберин	549 „
Тасић Јована Милан	54	инвалид	ПЖР
Тасић Ђорђа Стојан	13	ученик	Слово о мојој школи
Тачић Добривоја Љубинка	6	дете	500 Х. св. Тројице
Тимовић Брана	25	домаћица	706 „
Тимовић Ђорђе Бранислава	22	издрж. лице	ПЖР
Тимовић Јована Оливера	1	дете	707 Х. св. Тројице
Тимовић Јована Верица	4 мес.	дете	ПЖР
Тимовић Девка	56	домаћица	705 Х. св. Тројице
Тимовић Димитрије Јован	29	СИЂ	ПЖР
Тимовић Јован	35	пословођа фир. „Бата"	671 Х. св. Тројице
Тимовић Димитрије Јован	31	издрж. лице	ПЖР
Тимовић Димитрија Ната	21	НЗ	708 Х. св. Тројице
Тиљевић Славка Јефка	50	домаћица	НМЛ
Тодоровић Зора	48	домаћица	491 Х. св. Тројице
Тодоровић Милорада Видосава	20	НЗ	492 „
Тодоровић Милорада Невена	11	ученик	493 „
Тодоровић Петар	50	келнер	555 „
Тодоровић Јордана Томислав	7	ученик	Слово о мојој школи
Тонић Светозара Михајло	42	жел. службб.	НМЛ
Томић Томе Слободан	16	учен. V разр.	ПЖР
Трајковић Петра Лепосава	50	домаћица	НМЛ
Трајковић Тодора	70	домаћица	301 Х. св. Тројице
Тричић Милутина Бранислава	21	домаћица	558 „
Тројановић Наталија	41	домаћица	639 „
Тротер Томаша Роза	58	куварица из Славоније	НМЛ
Ћирић Љубомира Предраг	10	ученик	НМЛ
Ћирић Љубомира Пантимир	21	кројач	НМЛ
Ћирић Николе Предраг	10	ученик	441 Х. св. Тројице
Филиповић Костадина Милан	63	општ. службб.	585 Х. св. Тројице
Фишић Светозара Јован	19	студент	НМЛ
Хаџи-Ценић Драгомира Родољуб	13	ученик	561 Х. св. Тројице
Хаџи-Ценић Драгомира Живојин	19	ученик	560 „
Хаџи-Ценић Драгомира Миомир	20	ученик	559 „
Хаџи-Костић Десанка	35	домаћица	451 Х. св. Тројице
Цакић Даринка	63	домаћица	691 „
Цакић-Станковић Петра Костадин	55	трговац	НМЛ
Цакић Проке Миодраг	20	ученик	НМЛ
Цакић Андра Мила	20	домаћица	НМЛ

1	2	3	4
Цветановић Десанка	33	домаћица	543 Х. св. Тројице
Цветановић Александар	38	свештеник	506 „
Цветановић Александра Миодраг	7	дете	507 „
Цветковић Александар	43	пинтер	612 „
Цветковић Драга	41	домаћица	350 „
Цветковић Вучка Драгутин	43	радник	ПЖР
Цветковић Ђока	19	машинбравар	887 Х. св. Тројице
Цветковић Живојин	42	таљигаш	886 „
Цветковић Јован	86	трговац	648 „
Цветковић Михајла Љубомир	19	ученик	ПЖР
Цветковић Михајла Светозар	18	кројач. рад.	ПЖР
Цветковић Стамена	85	домаћица	610 Х. св. Тројице
Цветковић Стеван	78	трговац	587 „
Цветковић Стојан	63	трговац	НМЛ
Цекић Даница	44	домаћица	879 „
Цекић Луке Владимир	14	ученик	354 „
Цекић Алексе Љубиша	4	дете	880 „
Цекић Милана Даница	30	раднница	НМЛ
Цекић Драга	70	домаћица	624 Х. св. Тројице
Цекић Петра Драгомир	2 мес.	дете	НМЛ
Цекић Јован	35	столар	НМЛ
Цекић Тодора Милка	20		375 Х. св. Тројице
Цакић Петра Радисав	7	дете	НМЛ
Цакић Алексе Томислав	11	учен. IV раз.	НМЛ
Цокић Добривоја Зоран	7	ученик	НМЛ
Цокић Добривоја Петар	15	ученик	НМЛ
Цонић Филипа Зоран	8	ученик	Слово о мојој школи
Цриковић Катарина	21	служав. из Удбина	690 Х. св. Тројице
Чемериковић Јована Сава	45	учитељ	120 црква Св. Петке Кумарево
Шабић Јована Бранислава	13	уч. II раз. Гим.	ПЖР
Шабић Јована Буцко	10	уч. III раз. осн. шк.	ПЖР
Шабић Тихомира Добривоје	10	уч. IV раз. осн. шк. „Ј. Костић"	Слово о мојој школи
Шабац Јована Милан	41	радник	НМЛ
Шекер Стевана Катица	45	домаћица	НМЛ
Шоп-Ђокић Ђорђе	38	трговац	450 Х. св. Тројице

Напомене:

1. Зборник докумената и података о НОР-у Југословенских народа, Том I, књ. 11, стр. 447. Из извода операцијског дневника ГШ НОВ и ПО Србије за време од 21. августа до 10. септембра 1944. године види се да је за време савезничког бомбардовања Лесковца погинуло преко 500 Немаца, 200 четника и 300 добровољаца а грађана преко 1000, односно око 2000 укупно; Проглас „Одговор четника Драже Михаиловића свим партизанима Масуричког, Власотиначког и Пољаничког среза", грађа Народног музеја Лесковца, инв. бр. 1208. Из овог прогласа се такође види да је погинуло око 2000 људи.

2. Становништво НРС од 1834—1953, серија Б, свеска 1, Београд 1953, таб. 8, стр. 54.

3. Збирка Сергија Димитријевића, Економско-привредна и политичка проблематика Лесковца са околином гледана кроз цифре, стр. 8.

4. Јован Миљковић, Слово о мојој школи, Лесковац, 1988, стр. 113.

5. Савезни завод за статистику. Попис, жртава рата 1941—1945, жртве бомбардовања 6-ог септембра 1944. године у Лесковцу. Попис је припремила Савезна комисија за попис жртава рата 1941—1945. коју је формирало Савезно извршно веће СФРЈ 17. јуна 1964. године. Извршење пописа спровеле су републичке, среске и општинске комисије за попис. Најодговорнији носилац припреме методологије и стручних послова био је Савезни завод за статистику, Савезна комисија је оценила да је попис непотпун.

6. Књига умрлих Српске православне цркве, Храма свете Тројице у Лесковцу, бр. 26, 27 и 28. У списак до сада утврђених жртава погинулих и умрлих од задобијених рана у Савезничком бомбардовању Лесковца (6. септембра 1944. године) стављен је редни број из књиге умрлих под којим је жртва уписана.

7. Протокол умрлих Српске православне цркве, Храма св. Јована у Вучју, текући бр. 20, стр. 77.

8. Грађа Народног музеја у Лесковцу.

9. Протокол умрлих Српске православне цркве, Храм св. Параскеве у Рудару.

10. Књига умрлих Српске православне цркве, Храм св. Сошествија св. Духа у Власотинцу.

11. Књига умрлих цркве св. Петке у Кумареву.

12. Протокол умрлих Српске православне цркве, Храм св. Јована Крститеља у Грделици.

13. Књига умрлих Српске православне цркве, Храм св. Оца Николаја у Ораовици.

14. Протокол умрлих Српске православне цркве, Храм св. Великомученика Георгија у Бунушком Чифлуку.

15. Протокол умрлих Српске православне цркве, Храм св. Великомученика Прокопија у Шуману.

Veroljub Trajković

NATIONALITY, AGE AND SOCIAL STATUS OF PEOPLE WHO WERE KILLED DURING BOMBING OF LESKOVAC ON 6 SEPTEMBER 1944

In his up to now research the author discovered from different sources the full names of 819 victims of bombing together with their dates of birth and death and occupation. This number can therefore be taken as the lowest one considering the victims.

The 56.28% of the total number of victims were children, pupils, students, housewives and old people. These data show that a sort of a crime has been committed and throw doubt upon the intentions of the allies.

940.53/.54:342,34) (497.11) „1944"

Момчило Павловић

Нове чињенице о савезничком ваздушном нападу на Лесковац 6. септембра 1944.

У досадашњој историографији овај догађај, који се обично узима за најтрагичнији дан у вишевековној историји града Лесковца, и по броју жртава и по материјалним разарањима, још увек није научно обрађен. Узгредна спомињања у многобројним радовима историчара овог краја (и не само њих) мање—више су фрагментарно дотицала овај догађај стварајући само још веће забуне, посебно око броја настрадалих (3.500, 4000, 5000, 6.000 па до 7.000, што би представљало више од 30% укупног становништва града у том тренутку). Као парадокс, на крају, треба споменути живо и емотивно осећање оних који су доживели бомбардовање, тражећи чињенично објашњење овог догађаја, на једној, и инертности локалне и шире историографије да овом догађају посвети дужну пажњу, на другој страни. Идеолошки мотив, све и да није био присутан, не може се узети као једини разлог за изостанак научне обраде овог питања.

Бомбардовање Лесковца треба посматрати у склопу догађаја на ширем простору, а посебно у оквиру ратних збивања која су непосредно претходила овом догађају или су битно била везана за њега. При том мислим на однос снага на Балканском фронту, радикалну промену британске политике према једној ратујућој страни у Југославији (четници Драже Михаиловића) у корист друге (партизанске стране под вођством Тита) мисију Маклејна и његове аранжмане са Титом, стање у Србији, посебно на њеном југу, и велику непријатељску офанзиву на партизанске снаге у лето 1944. у непосредној близини Лесковца или из његових гарнизона, итд. Сви ови чиниоци и њихово стављање у контекст „битке за Србију", уз експлицитне и у више наврата поновљене захтеве команданта Главног штаба НОВ и ПО Србије за бомбардовање Лесковца (и не само Лесковца), могу бити елементи за разумевање (не и оправдање) зашто је бомбардован Лесковац. Војни, стратегијски, политички и други разлози који се при том наводе засад не пружају убедљив одговор када је у питању жестина и разорност приликом ваздушног напада. Још увек око самог догађаја има великих противречности да би се дао дефинитиван одговор.

Средином 1944. комбинације војног и политичког врха Савезника биле су везане за стратегијска заваравања непријатеља око евентуалних искрцавања, али и спречавања, без обзира на цену, извлачења немачких снага са Балкана, да се ни би спојиле са трупама у северној Италији и вршиле притисак на савезничке снаге на том фронту. Черчил и његови војни стратези су сматрали да немачке снаге у одступу могу бити ако не уништене а оно тешко онеспособљене непрестаним бомбардовањима, и то уз помоћ моћне америчке авијације („Непријатеља удримо где и кад можемо" — Churchill). Комбиновани англо амерички генералштаб у овом смислу је израдио стратегију бомбардовања Балкана и Средње Европе, при том координирајући планове са СССР-ом, али не одлажући извршење акција.

За тако постављене војне циљеве британска политика, коју углавном у том периоду следи америчка, тражила је сараднике у покретима отпора у свим земљама на Балкану. Координирање борбених акција тих покрета са акцијама Савезника вршиле су многобројне мисије и диверзантске групе при штабовима тих покрета. С обзиром на то

да су у партизанском покрету, према сопственим проценама, нашли борбенију и, са војног становишта, ефикаснију војну групацију за испуњење својих циљева, Британци у овом периоду њих прихватају као савезнике помажући их обилато. И док су извештаји Маклејнове мисије, често пута претерани, говорили о нарастајућој партизанској снази ван Србије, дотле су мисије код четничких снага још увек говориле о њиховом значају за савезничку ствар, а посебно о дубоким упориштима међу становништвом Србије. Узимајући партизане као „борбено ефикаснију снагу", која знатно доприноси победи Савезника, британска политика, после многобројних промена, дефинитивно напушта Михаиловића приморавањем краља да отпусти владу Б. Пурића у којој је Михаиловић био министар војске, у нади да ће приволети Тита на компромис са Краљем коме је требало омогућити повратак у земљу и слободно изјашњавање народа у регуларним условима. Оваква, упрошћено приказана, британска политика била је на снази у време бомбардовања Лесковца, које је, између осталог, требало да појача и морал свих оних који нису следили ову политику или јој се оружано супротстављали.

Измена британске политике подразумевала је ширу подршку партизанским снагама. Она је обухватала дотурање оружја и друге опреме, евакуацију и лечење рањеника, обучавање партизанских бораца за специјалне службе (авијацију) али и непосредну ваздушну подршку партизанским операцијама или ометање непријатељских трупа у офанзивним акцијама према партизанској војсци. „И даље ћемо Вас подупирати, као до сада ваздухопловним снагама кад год буде могуће. Молим да преко наше мисије која је код Вас и даље јављате где је таква подршка потребна", писао је генерал Вилсон, командант савезничких снага на Средоземљу, Титу, дан уочи другог заседања АВНОЈ-а. Свега 10-ак дана касније Тито је на драматичан начин тражио помоћ од истог генерала: „Молим Вас генерале, да ли би сте нас у тешким часовима наше борбе на живот и смрт, подржали с Вашим ваздухопловним снагама. Хоћете ли, молим Вас, хитно издати наредбу Вашим базама у Италији да почну са бомбардовањем циљева које ћемо назначити. За сада је најпреча потреба за бомбардовањем Бихаћа где се налази око 20.000 војника... Разорите све комуникације из Книна и Срба, где су концентрисане две немачке дивизије... Таква Ваша подршка имала би огроман значај за исход наших садашњих тешких борби".

Координирање партизанских акција и ваздухопловства вршила је Савезничка мисија бригадира Маклејна залажући се „да савезничке ваздушне снаге нападају објекте у Југославији... кад год је то могуће". Захтеви овог бригадира Команда савезничког ваздухопловства је редовно остваривала.

И док су партизани водили своје офанзиве у Босни и Херцеговини маневрима и маршевима, извлачећи се из непријатељских обруча и избегавајући директне сударе, и сарадња са Балканским ваздухопловним снагама увелико функционисала, дотле је стање у Србији изгледало сасвим другачије. Према извештајима британских мисија, и самог Маклејна, партизанска упоришта у Србији била су жива само на њеном југу и на још неким местима, а Д. Михаиловић имао је велики утицај на становништво које га је подржавало. Међутим, од пролећа 1944, пише Маклејн, „Тито прилично добро напредује у Србији... и да би га требало охрабрити да тамо уложи даљње напоре. Да би се постигао максималан резултат важно је да повећамо своју помоћ Србији. С обзиром на недавно повећање укупног броја летова (преко 400 летова у априлу) то не би требало представљати велику тешкоћу. Тито би се без сумње, спремно сложио да се убудуће већа предност да опремању његових снага, јер исто као и ми схвата политичку и стратешку важност Србије".

У опширној белешци о војној и политичкој ситуацији у Србији из септембра 1944. Маклејн пише да побољшање положаја партизана у Србији датира од априла месеца 1944. и продора тзв. Ибарске групе партизанских дивизија у Србију. При том он посебно истиче значај савезничке укупне помоћи партизанима. „Те испоруке су имале одлучан утицај на ток рата у Србији. Омогућиле су наоружавање хиљаде добровољаца, затим офанзивне операције у обиму који је до тада био немогућ. На крају то је подигло морал партизана и ојачало њихов унутрашњи положај јер су испоруке показале да уживају подршку Савезника. Од онда је ослобађање Србије постало трка између све јачих снага које су расле унутар Србије и српских експедицијских снага које су из вана слали да им помогну".

Ценећи да партизана у том тренутку има око 25.000 у централној Србији и још 15.000 који напредују кроз западну Србију, Маклејн истиче да су генерал Коча Поповић у већој, и генерал Пеко Дапчевић у мањој мери „могли уз активну подршку савезничких ваздухопловних снага предузети низ крајње успешних напада против виталних непријатељских комуникацијских линија а врхунац је био у првој недељи септембра који су чинили део операције »Rat-wek«. Ти напади су онеспособили пруге Ниш—Врање, Краљево—Митровица и Ниш—Ћуприја, док су пут и пруга од Ниша до Софије сада у рукама партизана све до бугарске границе. Ове операције су парализовале покрете немачких трупа и смањиле изгледе Немаца да се успешно повуку из Грчке, али и допринеле повећаном дезертирању четника и недићеваца у редове партизана".

На ширем подручју Лесковца почетни успеси партизанских снага врло брзо су били анулирани широком офанзивом Немаца, четника, недићеваца и љотићеваца (топличко-јабланичка операција) ко ја је претила да уништи главнину партизанских снага на том подручју. Набацивањем ових јединица на планинске венце према Косову, где су их чекале добро наоружане арнаутске групе, приморавале су команданта Главног штаба Србије на непрестане маршеве како би избегао директна сукобљавања. У таквим околностима он више пута и готово драматично тражи подршку из ваздуха од Врховног штаба, набрајајући конкретно градове које треба бомбардовати. Сам Лесковац помињао је више пута. Кад је Лесковац 28. августа заиста бомбардован, у извештају Врховном штабу он каже да „је данас град мало бомбардован и да је потребно озбиљније бомбардовање". Међутим, у време бомбардовања Лесковца војна ситуација за ГШ Србије била је далеко повољнија. Наиме после пораза 4 јуришне групе четничких корпуса на Копаонику почетком августа 1944. дошло је до спајања партизанских снага из Јабланице и Топлице и разбуктавања њихових акција. Уз широку и систематску мобилизацију партизанске редове попуњавали су и многобројни дезертери из четничких и других јединица. Но и поред значајних успеха и неколико „опседања" Лесковца, партизани нису успели да пробију његову одбрану, нити је заустављено извлачење немачких трупа са јужног Балкана, које је и даље спровођено, истина далеко успореније и у мањем обиму. Истовремено, Коча Поповић није по плану стигао на исток Србије да сачека Црвену армију која је већ била продрла у Југославију. У таквој војној ситуацији пада дан бомбардовања Лесковца.

Тога дана у мисији бр. 130 више ваздухопловних група 15. ваздухопловне армије добило је задатак да нападне концентрацију трупа у Лесковцу са 28 авиона Б-24 (тешки) у пратњи 20 ловаца П-38. У дневном оперативном извештају за 449. бомбардерску групу стоји да је циљ Лесковац, концентрација трупа, а посебно западна ивица града, тачно поновљена реченица коју је Коча Поповић навео у радиограму Врховном штабу тражећи бомбардовање Лесковца крајем јуна 1944).

Авиони су били натоварени разорним бомбама RDX и GP укупно 138, од по 1000 фунти тежине (Нешто преко 450 кг).

У специјалном писаном извештају о мисији 130 од 6. септембра стоји да је 28 Б-24 узлетело у 9.30 до 10.06 да бомбардује концентрацију трупа у Лесковцу. Ниједан авион се није вратио пре времена, и свих 28 је бацило 69 тона RDX бомби од 1000 либри на циљ у 12.18 сати са висине од 21.500 до 22.800 стопа (око 7000 метара). Свих 28 авиона се вратило у базу у 13.52 минута. У инструкцијском листу за 449. бомбардерску групу стоји да је циљ „концентрација трупа и тенкова у граду Лесковцу."

У инструктивним белешкама капетана Таранта за мисију 130. каже се да „план за ваздухопловство 6, септембра предвиђа максимално уништење војног материјала и људства које непријатељ покушава да повуче са доњег Балкана. Јављено је да је 20.000 непријатељских војника (15.000 од тога Бугара) у Лесковцу. Такође је јављено да је на том месту и мали број тенкова."

Проблем са овако одређеним циљем лежи у чињеници да тога дана Бугара није било у Лесковцу јер су се свега неколико дана раније извукли из града. Међутим, тешко је установити и да ли је нешто раније било толико бугарских војника. Што се тиче Немаца и припадника осталих јединица, према изворима, било је у самом граду или около њега више хиљада (око 5000 војника). Наравно, партизански информанти који су давали ове податке често пута су претеривали у својим проценама, или давали противречне податке о броју непријa-

тељских јединица у самом граду. Све у свему, тешко је утврдити тачан број непријатељских војника, како је означено за циљ мисије тешких америчких бомбардера, не само због недостатка извора већ и због просте чињенице да су трупе биле у непрестаном покрету, или ка Лесковцу или из њега. У сваком случају, тих дана на ширем простору града било је много и бугарских и немачких и других непријатељских војника, али не у толиком броју, посебно не у центру града.

У објашњењу детаља циља за мисију 130. у документима који се односе на Лесковац стоји да ће пилоти долазећи из правца Прокупља имати један пут и пругу који ће остати лево, да ће на око пола пута од Прокупља до циља прећи једну реку и један пут, са два мала града десно од курса, а да ће од тачке где прелазе пут имати један пут на десној страни који води право ка циљу. Пруга и пут на левој страни такође воде у циљ, а пред самим циљем прећиће једну малу реку. 98-ој групи бомбардера била је одређена једна зона уз железничку пругу на источној страни града, 376. и 450. једна зона у центру града а 449-ој групи је била намењена једна зона на западној страни града. „Запамтите", стоји у објашњењу циља, „управо пре циља ћете прећи малу реку. Обратите пажњу на „М" окуку и на мало село на тој окуци. Обратите пажњу на два пута која се спајају управо на ивици града, долазећи са североистока и запада. У центру града ћете можда моћи да видите две главне улице које иду правцем север—југ. На западној страни града ћете видети две изграђене зоне. Ваш циљ је кружна зона, источно од раскрснице... Обратите пажњу на булевар између те две области и на кружни лавиринт улица. Ваша тачка напада у центру зоне циља је овална мрежа улица. Река тече кроз центар града правцем север—југ и иза је вашег циља". На крају у још једном документу стоји да је циљ концентрација непријатељских војника од чега су 15.000 Бугари, а да поред тога постоји и извесна количина наоружања, укључујући и мали број тенкова.

Авиони су полетели из базе у Сан Виту и околних база у јужној Италији и изнад Мандурије и формирали су формацију. Одатле су летели преко Јадранског мора до кључне тачке Колај, онда до тачке Бистрица, па до почетне тачке Прокупља, а одатле ка циљу нападајући по оси од 133 степена. Прикупљање после бомбардовања је вршено оштро на десно како би се избегле противавионска артиљерија са земље, које иначе није било.

Бомбардери су изнад циља били у 12.18 минута и за неколико минута сручили су на град 138 бомби тежине нешто испод 500 кг са висине од око 7000 метара. Само један авион није бацио две бомбе на циљ. Бомбе су избациване појединачно у серији падајући на циљ у растојању од 8,3 и 16,5 метара. Брзина авиона при бомбардовању била је 160 миља (око 250 км).

У извештају о процени удара стоји да је за 84 бомбе утврђно где су пале. Од ових најмање две су директно погодиле означени циљ. Пилоти су још регистровали и 14 експлозија у стамбеној области од 500 до 2000 стопа северозападно и североисточно од циља, затим 47 експлозија у отвореном пољу југоисточно и југозападно од циља, 21 експлозију на отвореном пољу југозападно од циља.

У мисијском рапорту стоји да је „размештај погодака на одређеном циљу коректан, да су неке бомбе пребациле циљ а неке подбациле... Неке бомбе су пале југозападно од одређене тачке".

У многобројним извештајима пилота каже се да су углавном сви погодили ширу зону циља, сем неких који су пребацили циљ. „Град је потпуно прекривен димом"... „циљ добро прекривен погоцима бомби"... „Бомбе су погодиле у подручје одређеног циља. Сувише много дима од бомби да би се могло добро осматрати. Верујемо да је наш део циља уништен"... „Изгледа да смо ми добро погодили циљну тачку"... „виђена у току прикупљања сива и смеђа прашина која је прекривала циљ. Добри погоци. Један следећи бокс пребацио циљ"... „репни стрелац јавио о густом диму на циљу"... „неке бомбе ударише у град. Један бокс ударио у југозападни део града"... „остатак бомби изгледа да је ударио у брдо"... „цео град прекривен димом после удара", ово су само неки пилотски извештаји о резултату мисије.

Извештаји са земље били су много конкретнији. Први извештај, сутрадан, послат је Дирекцији железничких станица у Београду и у њему стоји да је „дана 6, IX у 12,20 часова нападнуто место и станица Лесковац из ваздуха. Станица је потпуно порушена. Шест кола способних евакуисано је у 13,15 часо-

ва. Овим је станица Лесковац напуштена. Бауцуг за мостове и железничких пионира и један манипулативни воз стоје испред миниранот моста код Печењевца. Вероватно има и даљњих оштећења између Печењевца и Дољевца. Возови покушавају да се пробију и имају додир са непријатељем. Губици: један мртав и један тешко рањен од сопствене јединице".

У извештајима које је правила британска мисија о операцији »Ratweek« за 6. септембар стоји „да је велики број авиона извршио успешан напад на Лесковац. Тежина избачених бомби је била између 550 и 1000 либри и сматра се да је причињена велика штета". У извештају за 7. септембар стоји да „један очевидац бомбардовања Лесковца каже да је оно било веома импресивно", док у извештају за 8. септембар стоји „Извештај са земље из партизанских извора о бомбардовању Лесковца изгледа овако: Главна улица тешко оштећена укључујући и зграду Гестапоа. Зграда Немачког главног штаба потпуно уништена, а железничка станица, болница и радионица за оправку возила тешко оштећени. Убијен је велики број немачких војника. Уништено је 100 моторних и борбених возила у главној улици и двориштима.

7. септембра још су могле да се виде запаљене зграде. 90 четника је већ пришло партизанима из Лесковца, а каже се да ће још доста њих учинити исто". Очито да овај партизански информант није пренео тачну слику разрушеног града (пр. Болница није срушена).

Партизански званични извештаји кажу да су „Савезници бомбардовали Лесковац. Погинуло преко 500 Немаца, 200 четника и 300 добровољаца. Грађана преко 1000".

Један четнички извештај каже да је „до сада нађено око 2.000 мртвих поред толицког Лесковца, а рањеним ни броја".

Касније у локалној историографији појавила се цифра од 3.500 настрадалих, да би ове године један љотићевац који је учествовао у рашчишћавању рушевина устврдио како је том приликом погинуло 7.000 људи. Према досадашњим списковима сачињеним у Музеју нађено је да је од бомбардовања погинуло нешто више од 800 људи, не рачунајући припаднике непријатељских војски.

Укупна штета и обим материјалних разарања није прецизно утврђена. Ондашњи локални лист „Наша реч", писао је да је срушено 475 зграда (245 од тврдог и 230 од слабог материјала), а да је теже оштећено 1275) у тексту стоји 2275 али очито да се ради о штампарској грешци, премда у наредним бројевима нема исправке. Ако би се ова цифра упоредила са статистичким подацима о броју кућа у Лесковцу из 1931. (3548 кућа), испада да је 70% зграда срушено. Свакако претерано. У једном каснијем напису стоји да је укупно процењена штета причињена бомбардовањем процењена на 2,224,958,827 динара, да је оштећено 20 јавних зграда а 4 потпуно уништено.

Тешко је на овако малом простору а још теже због недостатка кључних историјских извора прецизно реконструисати овај ужасан догађај, утврдити прецизно одакле су дошли извештаји да се у Лесковцу налази толика концентрација непријатељских војника, посебно бугарских, и кад је тај извештај послат у команду БАФ-а. Како се десило да се стратешки бомбардери поцељу на несразмерно мали циљ с обзиром на њихов разорни учинак, зашто није сачињен списак настрадалих као ни детаљни опис обима материјалних разарања?

Оно што се са сигурношћу може рећи то је чињеница да је са војничке тачке гледишта, узимајући у обзир све разлоге, разорни ваздушни удар на Лесковац имао мали ефекат на непријатеља али је био поразан по цивилно становништво овог града. Зар је морало проћи 50 година да би се на достојан начин обележио овај тако трагичан догађај.

Momčilo Pavlović

NEW FACTS ABOUT THE AIR-RAID ON LESKOVAC ON 6 SEPTEMBER 1944

The devastating air-raid on Leskovac on 6 September 1944 done by the part of the 15th US Airforce can be considered the most tragic event in the long history of this town. According to up to now data, more than 800 civilians were killed and the great number of objects demolished during this air-raid.

Owing to the complex political and military conditions, the bombing was demanded by general Koča Popović who was the commander of the General Headquarters of National Liberation Army and Partisan Detachments in Serbia. These demands were transmitted to the Supreme Headquarters by the members of the British Military Mission. Even the Brigadier Maclean himself, who watched the bombing directly from the neighbouring

mountain, was surprised by the intensity of bombing. As he later wrote in his book »The War on the Balkans«, the partisans were also shocked by this event. From the strategic point of view this air-raid didn't essentially change the formation of enemy troops in this region but on the other hand it was fatal for the civilian population of this town.

070 (497.11) „1944"

Добросав Ж. Туровић

Црквене књиге Лесковца о бомбардовању Лесковца 6. септембра 1944. године

Прошло је пет деценија од англо-америчког бомбардовања Лесковца, 6. септембра 1944. године.[1]

Моја истраживања била су посвећена утврђивању броја погинулих Лесковчана за време савезничког бомбардовања 6. септембра 1944. године. Извори за ову моју тему су доста оскудни и потичу, углавном, из црквених књига умрлих, као главни документи и историјски извор о броју погинулих Лесковчана. На основу поменутих извора утврдио сам број убележених погинулих Лесковчана, старосну структуру, професионалну и социјалну структуру, место рођења погинулих, као и бомбардоване улице и приближан број срушених кућа. Поред ових података, мој рад садржи и место покопа погинулих Лесковчана.[2]

*
* *

Лесковачке црквене књиге умрлих су главни документи и историјски извор о броју погинулих Лесковчана за време савезничког бомбардовања 6. септембра 1944. године. Прегледајући књиге умрлих српске православне цркве Храма Св. Тројице, књиге XXVI, XXVII и XXVIII, установио сам да су лесковачки свештеници уписали погинуле, и то: 444 лица у 1944, затим 7 у 1945. и по једно лице у 1946. и 1947. години. На основу лесковачких црквених књига види се да је 6. септембра 1944. године, од англо-америчке авијације погинуо 451 Лесковчанин.[3]

На основу црквених књига утврдио сам да је англо-америчка авијација, 6. септембра 1944. године, бомбардовала Лесковац у два налета: у 12 и 12,30 сати. Највише је погинуло Лесковчана у улици Учитеља Јосифа 38, Сурдуличких мученика 35, Каспаревој 20, Дечанској 19, затим у Тиршовој, Ваштаришту и Цара Лазара по 17, потом у улици Венца Краља Милутина и Краљевића Томислава по 14, у Вождовој и Стојана Протића 13, Војводе Бојовића и Краља Петра по 12, Николе Скобаљића, Милојевића и Влајковој по 10, у Кулашевој 9, Краља Александра 8, Трандафила Кошића и Проте Комненовића 7, као и у Јелене Илић, Кајмакчаланској, Краљице Марије, Краља Милутина, Нешкиној, Поп Илијиној, Сат Мали, Страхињића Бана, Соколској и Цара Николе 5, а у Војводе Мишића, Дунђерском тргу, Кованлуку, Краљевића Марка и Усташкој по 4, а по три лица погинула су у улици Ђенерала Грујића, Пашићевој, Св. Саве, Старине Новака и Степе Степановића. Такође, од савезничких бомби погинуло је ван улица и 9 Лесковчана, махом на Хисару, у Влајковом пољу и на прилазима града.[4]

Старосна структура погинулих Лесковчана је следећа: 7 деце и одојчади испод једне године, затим 27 деце од 1 до 7 година, потом 71 дете од 7 до 18 година старости. Од 18 до 30 година погинуло је 82 лица, од 30 до 40 година 88, од 40 до 50 настрадало 70, од 50 до 60 година 44, као и од 60 до 70 година 36 и преко 70 година старости погинуло је 20 Лесковчана. За шест лица нема података о старости. По полу, погинули су били 228 жена и 223 мушкараца. Брачно стање погинулих Лесковчана било је 224 ожењени, 85 неожењени и 31 удовац.

У разореном Лесковцу нестале су многе породице, као: Беговић 7, Јовановић 6, Војводић—Цекић 6, Стојановић 5, затим Ђекић 3, Савић 2, Стојилковић 3,

Бановић 3, Димитријевић 4, Тодоровић 3, Стојановић 4, Цекић 3, Стефановић 3, Младеновић 3, Граочанкић 3, Коцић 3, Тимовић 4, Ђорђевић 3 и друге. Нажалост, због оскудних извора не наводимо и велики број рањених и обогаљених Лесковчана који су постали инвалиди рата. Надам се да ће ову моју мањкавост отклонити млађи историчари и истраживачи.[5]

По месту рођења настрадали од савезничког бомбардовања били су: 290 из Лесковца, а 161 из других места, од тога 130 из Србије, а из бив. Југославије, из Хрватске 4, из Босне и Херцеговине два, из Словеније један, из Македоније 22 и из Русије и Грчке по једно лице. Из околине Лесковца погинули су: из Липовице 1, Коњарника 1, Дубраве 1, Петровца 1, Власотинца 1, Вучја 1, Бунуше 1, Медвеђе 1, Петриља 1, Лугара 1, Церните 1, Мирошевца 1, Доброг Поља 1, Брода 1, Бабичког 1, Горње Локошнице 1, Мрштана 1, Богојевца 1, Винарца 1, Бошњаца 1, Горњег Трњана 1, Великог Боњинца 1, Кумарева 1, Грајевца 1, Белог Потока 1, Горњег Крајинца 1, Ћеновца 1, Пертата 1, Прибоја 1, Прекопчелице 1, Печењевца 1, Брестовца 1, Доње Локошнице 1, Доње Слатине 1, Брејановца 1, Кутлеша 1, затим из Београда 7, Ниша 5, Душника 1, Прокупља 2, Реснице 1, Житорађе 1, Самариноваца 1, Алексинца 4, Соко Бање 1, Пирота 2, Рудиња 4, Пожаревца 1, Крагујевца 3, Ужица 1, Гадовика (Уживе) 1, Крушевца 1, Смедерева 1, Кладова 1, Приштине 1, Гњилана 3, Косовске Каменице 4, Призрена 1, Новог Пазара 2, Косјерића 1, Чибуковца (Краљево) 1, Трстеника 1, Рибара 1, Пожеге 1, Врања 6, Бујановца 2, Јовца (Пољанице) 1, Биљаче 1, Бољара (Зајечар) 1, Цариброда 1, Параћина 1, Владичиног Хана 1, Сурдулице 5, Масурице 1, Босиљграда 1, Сливнице (Врање) 1, Свилајнца 1, Новог Бечеја 1, Кривог Вира (Сврљиг) 1, Шумадије 1, потом из Скопља 11, Велеса 2, Томислава (Велес) 1, Штипа 1, Кочана (Штип) 1, Дебра 1, Прилепа 1, Гостивара 2, Врутка (Гостивар) 1, Милетина (Тетово) 1, као и из Брба 1, Лаката (Бања Лука) 1, Ремовца (Бања Лука) 1, Удбине 1, Карловца 1, Лике 1, Хрватске 1, Садржице (Словенија) 1, Бесарабије (Русија) 1 и из Кукуша (Грчка) 1 лице.[6]

Највећи број погинулих Лесковчана покопан је на Светоилијском (153) и Шпитаљском гробљу (261 лице), а мањи број погинулих на Рударском гробљу, као и на месту погибије. За погинуле Димитрија Јевтића (43) апотекара, његову жену Радмилу (40) и Катарину Црнковић (21), домаћицу из Удбина, сви из улице Цара Николе број 1 и 2, затим за Видосаву С. Митић (10) из Краља Милана 37, Десанку Ракетић (28) из Дечанске 7, и Костадина Коцића (68), чувара парка „Девет Југовића" уписано је да су сахрањени „на месту погибије". Такође, за Славку В. Беговић (46), Владимира В. Беговића (22), Миодрага Беговића (19), Предрага В. Беговића (17), Томислава Беговића (12), Драгослава В. Беговића (8) и Гроздану В. Беговић, из улице Учитеља Јосифа 66, затим за Илију Бановића (60), Трајка И. Бановића (24) и Викторију И. Бановић (60) из улице Учитеља Јосифа бр. 68, потом за Зорицу М. Димитријевић (9), Мирославу М. Димитријевић (34), Драгињу М. Димитријевић (34), Владислава М. Димитријевића (11), и Миливоја Димитријевића (35), свештеника из улице Дечанске бр. 5, као и за Војислава Ракића (32), опанчара, из улице Краљевића Марка бр. 46 уписано је да су сахрањени „на лицу места — Шпиталь". За Владимира Пастеља (44), професора, из улица Бојовића 6 пише „сахрањен у Болници". Такође, и за Крста Перишића (43) и Тихомира Орловића (33), оба финансисти — контролори, из Вашаришта, Милеву А. Стојановић (60) и Драгутина Бунића (60), пиљара, из Милојевићеве улице, затим за Радмилу Т. Гичић (22), трговца, из улице Учитеља Јосифа, Будимира Т. Стојановића (20), Цветка Јовановића (75) рабаџије, из Кулашеве, наредника Вукашина Милошевића (22) из Кованлука, за Рељу Станковића (59), чиновника, из Пашићеве бр. 31 и Душана Ђ. Крстића (47), учитеља, из Стојана Протића, пише да је место сахране „Лесковац". За 20 погинулих Лесковчана: Добривоја Поп Коцића (25), студента медицине, из улице Краља Александра бр. 32, Трифуна Максимовића (35), пословође „Бата", из Краља Петра 46, Борисава Ђорђевића (29), Виду В. Јовановић (35) из Сурдуличких мученика 27, Марицу Д. Живковић (10 месеци стара) из Млинске 69, Даницу В. Стефановић (38), финанс. из Тиршове 3, Божидара Вуксановића (36), ватрогасца, и Александра Стојановића (34), полицијског писара, оба из Трандафила Коцића бр. 19 и 37, затим Наталију В. Војводић (31) из Цара Лазара 10, Зорана Д. Ђокића (7) и Слободанку Ж. Димитријевић (5 месеци) из Учитеља Јосифа 38 и 84, потом Зорку В. Стојковић (42), из Немањине 36, Ча-

слава С. Панајотовића (16) и Вишеславу Б. Стевановић (22) из Николе Скобаљића 32 и 83, Роску П. Н. из Дечанске бр. 8, Бранка И. Стојановића (12) из Дунђерског трга 29, Александра Смиљковића (58), чиновника из Војводе Мишића бр. 21, Анку Ђ. Стојановић (28), из Јелене Илић 6, Борисава В. Илића (27), студента, из Кајмакчаланске 22 и за Томислава Н. Стојиљковића (15) из Кајмакчаланске 43, није уписано место сахране.

Поред погинулих, у бомбардовању је и рањен велики број лица. Међутим, о томе не постоје мериторни извори те треба истраживати архиву Градске болнице. За Јовицу (14), сина лекара Угљеше Давидовића, уписано је да је умро 11. IX 1944. у Бобишту од „повреда задобивена по глави од бомбардовања", и за Спира Јовановића (86), надничара, из улице Гојковића 15, пише да је умро „10. X 1944. од рана бомбардовања". Оба поменута лица сахрањена су на Светомилијском гробљу.[7]

Пошто је велики број Лесковчана погинуо, свештеници нису стигли да све убијене упишу у црквене књиге умрлих. Међу настрадалим Лесковчанима било је и избегличких породица из Македоније, Хрватске, Косова и Метохије, Босне и Херцеговине, Словеније и Војводине. Нажалост, о њима нема никакве евиденције, а после савезничког бомбардовања настрадале није имао ко да пријави и упише у црквене књиге умрлих.

На основу лесковачких црквених књига умрлих може се утврдити и професионална и социјална структура погинулих лица, и то: 3 судије, 1 професор, 10 учитеља, 6, свештеника, 33 чиновника (окружних, општинских, поштанских, фабричких и Електричне централе), 1 порезник, 7 служитеља, 3 апотекара, 3 адвоката, 2 поштара, 13 полицајаца Градске страже и полиције, 3 индустријалца, 1 рентијер, 30 трговаца, 1 магационер, 1 чувар парка „Девет Југовића", 58 домаћица, 17 пензионера, 20 фабричких и других радника, 10 пословођа „Бата", 3 машиниста, 1 железничар, 1 електричар, 8 земљорадника, 9 зидара, 4 шофера, потом 4 седлара, 1 ковач, 7 столара, 1 фотограф, 12 кафеција, 3 ћевабџија, 1 келнер, 2 абаџија, 1 пинтер, 1 кујунџија, 2 фризера, 5 обућара—опанчара, 4 касапина, 1 содаџија, 1 часовничар, 11 кројача, 1 чешљар, 1 гајтан-мајстор, 2 бозаџија, 3 машинбравара, 1 јорганџија, 2 терзија, 4 сарача, 1 колар, 2 лимара, 4 берберина, 5 казанџија, 2 лончара, 7 пекара, 5 пиљара, 1 поткивач, 1 бакалин, 5 ужара, као и 1 ситничар, 1 надничар и 1 инвалид. За 11 лица није уписано занимање погинулог. Као што се види, англо-америчка авијација усмртила је 105 ученика основних и средњих школа и студенте, затим домаћице, пензионере, чиновнике, трговце, фабричке раднике и лица других професија. На велику несрећу и бруку Врховне команде НОВ и ПОЈ, Команде лесковачког подручја и Савезничке команде, а које су донеле фаталну одлуку о савезничком бомбардовању Лесковца, најмање је погинуло Немаца и квислиншких војника. У савезничком бомбардовању Лесковца погинуло је 13 припадника Градске страже и полиције.[8]

На основу лесковачких црквених књига умрлих може се утврдити и број порушених кућа и других јавних објеката у Лесковцу, а у којима су настрадали Лесковчани. Англоамеричка авијација, 6. септембра 1944. године, бомбардовала је град у два налета, у 12 и 12,30 сати, и том приликом срушила 231 зграду. Највише зграда је порушено, и то: у улици Сурдуличких мученика — Млинској 16, Каспаровој и учитеља Јосифа 15, Венца Краља Милана 11, Стојана Протића 10, затим у Вождовој 8, Вашаришту, Н. Скобаљића 6, Краља Александра, Краља Томислава и Тиршовој по 5, а у Војводе Бојовића, Војводе Мишића, Кованлука, Проте Комненовића, Соколске, Трандафила Коцића, Цара Лазара и Цара Николе по 4 куће, док су у улици Дунђерски трг, Ђенерала Грујића, Кајмакчаланској, Краљевића Марка, Краља Петра, Милојевићевој, Пашићевој, Поп Илијиној, Сат Мали, Скобаљићевој и Степе Степановића, англоамерички авиони порушили по три куће.[9]

После ослобођења Јабланице и Пусте Реке Окружни комитет КПЈ Лесковац је крајем септембра 1944. године формирао штампарију у Ивању.

На основу изнетих чињеница можемо закључити да су лесковачке црквене књиге трајан историјски извор о погинулим Лесковчанима за време савезничког бомбардовања 6. септембра 1944. године. Лесковачки свештеници уписали су 451 погинуло лице. Међутим, број погинулих превазилази уписане и креће се око 2.000 Лесковчана. Вероватно да свештеници нису стигли да све погинуле упишу, те је велики број сахрањен без уписа и опела. Избегличке породице које су настрадале у Лесковцу нису уне-

те и уписане у црквене књиге Лесковца. Такође, није истражена архива Градске болнице о рањеним Лесковчанима и инвалидима бомбардовања. Ни локална штампа „Наша реч", „Глас", „Млади борац" и други листови нису објавили број настрадалих Лесковчана, број рањених лица и порушених зграда, фабрика, занатских и трговинских радњи, као ни утврђену ратну штету. Потребно је и даље наставити историјско истраживање архива Ниша и Београда, како би се утврдио број погинулих Лесковчана за време савезничког бомбардовања.

Извори и литература

1. Др Живан Стојковић, Др Слободанка Стојичић и Хранислав Ракић, Историја Лесковца, Београд, 1992, стр. 52, 358.
2. Народни музеј Лесковац, Савезничко бомбардовање Лесковца 6. IX 1944. каталог и програм научног скупа од 6. IX 1994.
3. Књиге умрлих српске православне цркве Храма Св. Тројице, књига XXVI, XXVII и XXVIII — Општина Лесковац, матична служба.
4. Исто, црквене књиге умрлих.
5. Исто, црквене књиге умрлих.
6. Исто, црквене књиге умрлих.
7. Исто, црквене књиге умрлих.
8. Исто, црквене књиге умрлих.
9. Исто, црквене књиге умрлих.

Dobrosav Ž. Turović

THE CHURCH REGISTER AND WRITING OF THE LOCAL PRESS ABOUT BOMBING OF LESKOVAC ON 6 SEPTEMBER 1944

On the basis of the church register the author tries to determine the number of citizens who were killed during the Ally bombing of Leskovac on 6 September 1944. He also gives us some data about their social structure and age. In the middle part of his work he presents the list of streets that were hit and demolished houses with people that were killed inside. At the end he gives the writing of the local press on the ccasion of bombing.

940.53/.54—058.65 (497.11) „1944"

Мира Ниношевић, кустос

Прилог истраживању броја погинулих у бомбардовању Лесковца 6. септембра 1944. године

У историографији лесковачког краја бомбардовање Лесковца од стране савезника 6. септембра 1944. године само је парцијално обрађено у појединим књигама о Народноослободилачком рату.[1]

Најпре је то учинио Миливоје Перовић у својој књизи „Лесковац у рату и револуцији" не наводећи број погинулих и истичући да „никада тачно није утврђено колико је људи погинуло". Фицрој Меклин, шеф савезничке мисије при Врховом штабу НОВЈ, у свом меморарском спису „Рат на Балкану" наводи, као очевидац са једног брежуљка у близини Лесковца, да су „губици међу цивилним становништвом били велики".[2]

У литератури први податак о броју погинулих нашли смо у „Хронологији радничког и народноослободилачког покрета у Лесковцу 1903—1945", групе аутора Стојана Николића, Хранислава Ракића и Јосифа Стефановића из 1961. године. Ту се помиње цифра од преко 3.500 цивилних лица, а као извор се наводи Зборник докумената о народноослободилачком рату југословенских народа, I, књ. 11, стр. 447.[3] Исти податак се јавља и у Хронологији радничког покрета и социјалистичке револуције у јужноморавском региону 1903—1945, аутора Јована Манасијевића и Хранислава Ракића, са истим извором. Такође, Хранислав Ракић у својој књизи „Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају од 1941—1944." на страни 138 наводи исту цифру. Др. Димитрије Кулић у делу „Бугарска окупација, књ. 2 из 1993. године, наводи да је погинуло преко 3.500 Лесковчана, али не наводи извор за тај податак.

Милан Миладиновић у „13. српској бригади" наводи само број погинулих непријатељских војника („око 500 Немаца, 200 четника и 300 љотићеваца"). У досадашњој литератури о броју погинулих грађана приликом бомбардовања Лесковца се више нагађало, а цифра од 3.500 погинулих углавном се користила када се бомбардовање Лесковца помињало у оквиру неке друге теме.

Извори о броју погинулих приликом бомбардовања Лесковца 6. септембра 1944. су доста оскудни и потичу, углавном, од јединица НОВЈ, тачније из извештаја 24. дивизије, затим од квислиншких јединица и власти, док са немачке стране скоро да нема извора. Од савезничких извора ми смо једино нашли и користили „Извештај о операцији „Ретвик" Позадинског штаба британске војне мисије при Врховном штабу НОВ и ПОЈ од 1. до 13. септембра 1944. године,[4] мада се и у њему наводе као извори партизански извештаји. Казивања појединих сведока, после 50 година, ограничавају се на лични доживљај, мада када се говори о погинулим рођацима, комшијама или пријатељима могу бити поуздани.

Најранији партизански извор о броју погинулих је из Операцијског дневника Главног штаба НОВ и ПО Србије од 21. августа до 10. септембра 1944. године у коме се наводи да је „погинуло преко 500 Немаца, 200 четника и 300 добровољаца. Грађана преко хиљаду".[5] Такође у извештају к-нта XXIV дивизије мајора Мила Ђаловића, од 18. септембра 1944, наводи се „Жртава има доста, материјална штета велика. Према прикупљеним подацима погинуло је преко 500 Немаца, и преко 200 четника и 300 добровољаца, Грађана погинулих има преко хиљаду".[6]

У дневнику четничког радиотелеграфисте Јужноморавске групе корпуса, који се 6. септембра 1944. године налазио

у Братмиловцу, наводи се следеће: „до сада нађено око 2000 мртвих поред толицког Лесковца а рањених ни броја".[7] Такође, у прогласу „Одговор четника Драже Михаиловића свим партизанима Масуричког, власотиначког и пољаничког среза" наводи се „2000 жене и деце Немаца погинуло 8".[8] У Наредби бр. 1 команданта града Лесковца капетана Михајла Зотовића за 17. септембар 1944. године истиче се да је од „немилосрдног бомбардовања од стране Англоамеричких авиона, где је било неколико хиљада невиних жртава које се и данас већим делом налазе под рушевинама".[9]

Нисмо успели да пронађемо ниједан немачки извештај о резултатима бомбардовања Лесковца. У Архиву Србије, у фонду Збирка народне власти, у протоколу Народноослободилачког одбора II кварта за 1944—45, у II свесци, под датумом од 14. XI 1944. године заведено је да се „достављају спискови мртвих и рањених на дан 6. септембра ове године, прилог: списак". Свеску протокола смо нашли али прилога није било.

Истражујући број погинулих грађана приликом савезничког бомбардовања Лесковца користили смо податке из пописа Савеза бораца из 1950. године где је пријављено 457 лица, затим пописа Савезне комисије за попис жртава рата из Архива Југославије где је пронађено 245 имена и презимена страдалих цивила. Такође, извршили смо увид у књиге умрлих српске православне цркве, и то у Лесковцу, где је забележено 455 имена, у Вучју 1, Рудару 4, Бунушком Чифлуку 1, Кумареву 4, Грделици, 4, Ораовици 2, Козару 8, Власотинцу 7, Лебану 2.

Затим су прегледане уписнице средњих и основних школа које су тада радиле у граду и пронађена су имена 40 ученика који су погинули приликом бомбардовања. Од казивања савременика бомбардовања забележена су имена 4 особе.

Вршећи увид у књигу умрлих српске православне цркве храма Св. Тројице у Лесковцу за 1945. годину, пронашли смо имена 15 особа чији су лешеви пронађени 1945. и тада опевани, у 1946. години пронађен је леш 1 особе, а у 1947. години још један. Затим смо наишли на имена погинулих која се јављају два пута, тако се под редним бројем 712 и под редним бројем 885 — понавља име погинуле Радмиле, кћери Алексе Димитријевића, старе 13 година, а под редним бројем 416 и 586 Косте Куртића, избеглице из Македоније, старог 30 година, што показује да је било тешко извршити идентификацију лешева.

Досада није тачно утврђено колико је становника Лесковца погинуло за двадесетак минута бомбардовања града. Многе породице су сасвим уништене а од 3.550 избеглица које су у овом граду нашле уточиште после протеривања из других места од стране усташа, бугарских фашиста и балиста не зна се број погинулих.[10] Досада смо успели да пронађемо имена 40 страдалих избеглица, и то: 31 из Македоније, 2 из Босне и Херцеговине, 2 из Хрватске, и 1 из Словеније, 3 из Црне Горе, 1 из Новог Сада и 3 из Београда.

У црквеним књигама су уписивани погинули над којима је извршено опело, док су се неидентификовани лешеви сахрањивали у заједничку гробницу на Светоилијском и Шпитаљском гробљу. Претпоставља се да је ту сахрањено неколико стотина жртава. Такође, они рањеници који су умирали од задобијених рана у болници, а није имао ко да изврши идентификацију, сахрањени су у темељу који је био припремљен за хируршко одељење. Претпоставља се да је ту сахрањено око стотинак људи. Многе породице су сахрањене на лицу места, или су пак остале под рушевинама због немогућности рашчишћавања. Многа лица пријављена су за нестла јер им тела нису никад пронађена.[11]

Стварне немачке губитке за сада је тешко утврдити јер су ноћ уочи бомбардовања немачке јединице, које су се повлачиле из Грчке, прошле кроз Лесковац. На основу казивања савременика бомбардовања, сматрамо да је погинуло око 20 Немаца.[12] А да непријатељ није претрпео губитке говори податак да је ноћу између 6/7. септембра 1944. године кроз Лесковац прошла колона од 400 возила која се кретала ка северу.[13]

Тешко је утврдити и број припадника Српске државне страже, четника и љотићеваца који су тога дана били у Лесковцу на прослави рођендана краља Петра II. Претпоставља се да је у подруму кафане Ваљачкића „Бели орао" погинуло око 80 војника, затим у рову и у згради Гаретове палате још 40-ак припадника Српске државне страже. Такође, у подруму Тонкићеве палате, који се сматрао најсигурнијим испод четири бетонске плоче, склонило се преко стотину особа које су се у том часу налазиле у главној чаршији. Палата је била директно погођена и у подруму је нашло

смрт око 50 људи. Људи су се склањали у подрумима јачих кућа и приликом директних погодака лешева није било већ су остајали само делови тела пострадалих па је тешко било утврдити број погинулих и због саме идентификације. Много људи је погинуло у рововима које су сами ископали у двориштима, или поред реке. У великом рову код старог канала, из Гека Мот, од бомбе која је пала у близини земљом је затрпано и угушено око двадесетак особа.[14]

Из свега што се данас може закључити поуздано, највише је страдало цивилно становништво. Према досадашњем истраживању нашли смо 715 имена и презимена невиних жртава савезничког бомбардовања. Ако се узме у обзир број погинулих војника и неидентификованих жртава, према нашој процени, у овом бомбардовању Лесковца страдало је преко хиљаду невиних људи.

Напомене

1. Миливоје Перовић, Лесковац у рату и револуцији, Београд 1968, стр. 369—371; Милан Миладиновић, 13. српска бригада, ИСИ, Београд 1991, стр. 153—154; Др. Димитрије Кулић, Бугарска окупација Србије том II, Београд 1993, стр. 678—683; Хранислав Ракић, Борба за ослобођење Лесковца (септембар—октобар 1944) Лесковачки зборник, XXXI, стр. 215—225; Јован Манасијевић, Хранислав Ракић, Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције у јужноморавском региону 1903—1945; Лесковац 1979, стр. 314.

2. Фицрој Маклен, Рат на Балкану, Загреб 1964, стр. 178.

3. На тој страници је Операцијски дневник Главног штаба НОВ и ПО Србије од 21. августа до 10. септембра 1944, где се наводи да је „погинуло преко 500 Немаца, 200 четника и 300 добровољаца. Грађана преко хиљаду".

4. Архива Војноисторијског института, к. 17, рег. бр. 2/30.

5. Зборник докумената о народноослободилачком рату југословенских народа, I, књ. 11, стр. 447. (даље Зборник).

6. АВИИ, фонд НОР-а, к. 181, рег. бр. 33—1/5.

7. АВИИ, четничка архива, к. 128, рег. бр. 7/19—2.

8. Грађа Народног музеја, инв. бр. 1208.

9. Грађа Народног музеја инв. бр. 702.

10. АВИИ, к. 28, рег. бр. 6/1—1, Извештај предстојништва градске полиције од 24. септембра 1941. (У Лесковцу је 1941. године било 24.876 становника, од којих је 3.550 било избеглица из Македоније, Косова и Метохије.

11. Из казивања др Живка Поповића, Новице Јовановића Кулаша, Димитријевић Добриле, Катарине Коцић, Наде Гроздановић, Надежде Дискић, Момчила Поповића Гордане Хаџи Костић, Петра Шишкина.

12. Исто.

13. АВИИ, к. 17, рег. бр. 2/15—7.

14. Из казивања Новице Јовановића Кулаша, Боре Цветановића Горолома, Благоја Димитријевића Кеке, др Милана Поповића, др Живке Сретић и др.

Mira Ninošević

A SUPPLEMENT TO THE RESEARCH ABOUT THE NUMBER OF VICTIMS IN BOMBING OF LESKOVAC ON 6 SEPTEMBER 1944

The greatest number of victims in the Ally bombing of Leskovac on 6 September 1944 were civilians. According to the present-day researches 715 victims have been identified with their full names. Together with unidentified civilians and dead soldiers they make a total number of over a thousand people killed in this bombing.

940.53/.54 (497.11) „1944"

Драгиша Костић

Прилог анализи бомбардовања Лесковца 6. септембра 1944. године

Војно-политички аспект бомбардовања Лесковца

Досадашња истраживања бомбардовања југословенских градова током 1944. године од стране савезничке авијације нису била довољна да би дала конкретније резултате, што због недоступности појединих извора, што због запостављања ове теме у нашој историографији. Елементи који бомбардовање Лесковца чине тако значајним догађајем уједно су и појединачни делови једног мозаика стратегијско-тактичких планова и циљева, унутрашњополитичких и спољнополитичких мотива, узрока и повода у току Другог светског рата. Самим тим, сва тема добија једну другу димензију додирујући низ нерешених питања која чине целину прожету проблемом сарадње Врховног штаба НОВЈ и савезника, нарочито на територији Србије. Зато се откривању суштине бомбардовања Лесковца, па и других српских градова, мора прићи са ширег војно-политичког аспекта, чиме је могућност непрепознавања узрока и повода, и замене једних са другим, сведена на минимум. У постојећој литератури има тенденција да се његово бомбардовање постави у овај оквир, али без довољног сагледавања динамике и промена војно-политичке природе у претходним случајевима бомбардовања југословенских градова. У вези са овим треба издвојити рад Милована Целебића који је на основу богатог архивског материјала први указао на значај ове теме у расправи „Дејства на комуникације у Југославији од 1. до 7. септембра 1944. године".[1] Затим чланак Хранислава Ракића у Лесковачком зборнику, „Борба за ослобођење Лесковца" у коме је овај догађај стављен у контекст ширих планова и акција НОВ и ПОЈ. Том приликом је постављено неколико дилема на које у будућности треба дати одговоре са детаљним и аргументованим образложењима.[2] За овај рад коришћена је и следећа литература: Обрад Бјелица „24. НО дивизија", др Милан Миладиновић „13. српска бригада", др Миливоје Перовић „Лесковац у рату и револуцији", др Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић „Окупација у лесковачком крају 1941—1944.", Фицрој Маклен „Рат на Балкану", Мајкл Лиз „Силовање Србије". Затим, од објављене грађе, „Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа", Јосип Броз Тито „Сабрана дела" (томови од 17. до 22). Од необјављене грађе коришћени су радиограми Врховног штаба НОВ и ПОЈ и радиограми Главног штаба НОВ и ПО Србије. Осим тога, коришћене су и изјаве савременика бомбардовања.

Прве координиране акције савезничке авијације и НОВЈ

Година 1944. у Европи и на Балкану представља прекретницу у погледу војно-политичких односа зараћених страна. То је омогућено постигнутим победама антихитлеровске коалиције у 1943. години и приморавањем Немачке и њених савезника на дефанзиву која ће омогућити стварање друге линије фронта, интензивније односе између савезника и њиховог односа према војно-политичкој ситуацији у Југославији. Резултат таквог стања су учестали преговори о свим питањима у циљу што бржег и успешног привођења крају Дру-

гог светског рата. За ову тему значајне су одлуке Техеранске конференције (28. новембра до 1. децембра 1943. године), прецизније, одлука о указивању помоћи НОВ и ПОЈ. Уопште, савезнички планови за Балкан, а нарочито планови Велике Британије, предвиђали су бомбардовање важних стратегијских циљева и снабдевање Народноослободилачке војске поморским и ваздушним путем. Са друге стране, одлуке донете на Другом заседању АВНОЈ-а отвориле су још шире подручје политичке активности на унутрашњем и спољном плану. Те обостране потребе резултирале су разменом војних мисија које су имале задатак да договарају и усмеравају помоћ савезника у наоружању и осталом ратном материјалу. Начин на који је функционисао рад савезничких мисија у Југославији и њихове дужности виде се из наредбе коју је маршал Тито упутио Главном штабу НОВ и ПО Србије, 5. фебруара 1944. године:

„Врховни штаб НОВ и ПОЈ, у сагласности са Савезничком мисијом при Врховном штабу одобрио је, упућивање мајора Јохн-а Хеникера Мајор-а, Главном штабу НОВ и ПО Србије, као локалног представника Савезничке мисије при Врховном штабу, код које је он до сада био на служби. Дужности г. мајора Хеникера, као шефа локалне савезничке мисије при Главном штабу НОВ и ПО Србије биће следеће:

1) Општа веза са Главним штабом НОВ и ПО Србије. У вези са тим ви ћете њему давати обавештења која су корисна за заједничку борбу против окупатора и домаћих издајника.

2) Све ваше жеље у погледу помоћи савезничког ваздухопловства он ће достављати Савезничкој мисији при Врховном штабу која ће вашу жељу саопштити Врховном штабу. Врховни штаб ће одлучити да ли ће предложени циљ да се бомбардује с обзиром на општу војну ситуацију у Југославији.

3) Организација снабдевања НОВ и ПО Србије (. . . .)."[3]

Међутим, како је постојала реална опасност, у складу са британском спољном политиком на Балкану, да ти официри врше обавештајну делатност, свим оперативним штабовима НОВЈ, 6. фебруара 1944. године, дата је инструкција како се треба понашати према њима:

„Официри савезничких мисија могу присуствовати операцијама наших јединица .... По оперативним штабовима не задржавати их. Њима објаснити конкретан задатак јединице не упуштајући се у наше оперативне идеје, велике покрете итд".[4]

Правилно увиђајући значај одлука Техеранске конференције и неминовност сарадње са Великом Британијом, Врховни штаб и маршал Тито су слабости њене политике у начину спровођења користили за постизање унутрашњих и спољних војно-политичких циљева заснованих на одлукама АВНОЈ-а. Са тог становишта треба тумачити и писмо маршала Тита генералу Вилсону, Врховном команданту савезничких снага за Средњи Исток, од 10. децембра 1943. године, непосредно после Техеранске конференције. У њему маршал Тито обавештава генерала Вилсона о немачкој офанзиви и тешкој ситуацији у коју се нашла Народноослободилачка војска и тражи да хитно изда наредбу базама у Италији да почну са бомбардовањем циљева које ће Врховни штаб НОВ и ПОЈ назначити.[5] Истовремено, маршал Тито саопштењем које је Радио-станица „Слободна Југославија" објавила 11. децембра 1943. године упозорава све становнике градова у Југославији да: „(. . .) благовремено напусте сва места и делове градова где се налазе непријатељски војни објекти и непријатељске јединице (. . .)", јер са јединицама НОВЈ свакодневно сарађује савезничка авијација.[6] Осим упозорења грађанима, овим се показује и реална снага коју је Народноослободилачка војска добила савезништвом са Великом Британијом.

Са таквом праксом је настављено и у 1944. години у којој су дејства савезничке авијације на југословенске градове и комуникације интензивирана, док је начин координације тих акција остао исти. Штабови појединих корпуса НОВЈ су, на основу података које су прикупљали, тражили бомбардовање појединих циљева док је Врховни штаб НОВЈ, посредством шефа англоамеричке војне мисије при Врховном штабу, генерала Фицроја Меклина обезбеђивао таква дејства РАФ-а. На захтев Штаба 2. корпуса НОВЈ, у неколико наврата, након продора јачих непријатељских снага у Никшић 28/29. марта 1944. године, Врховни штаб НОВЈ тражио је од савезника бомбардовање немачког гарнизона у граду.[7] Бомбардовање Никшића је уследило 7. априла 1944. године[8] али су нанети велики губици становништву и штета цивилним објектима.[8] Поучен тим лошим искуством, маршал Тито, радиограмом од 19. априла 1944. године, зах-

тева од Штаба 2. корпуса НОВЈ имена и места на његовом сектору које треба бомбардовати, али са напоменом:

„(. . .). Знајте да ово опет ја примам на душу и према томе долазе у обзир само важни војни објекти".[9]

Радиограмом сличне садржине маршал Тито се обратио и Штабу 3. корпуса НОВЈ.[10] Ови захтеви су у циљу припреме састанка пуковника Владимира Велебита, шефа војне мисије НОВЈ у Барију, са генералом Меклином и Винстоном Черчилом који је одржан 22. маја 1944. године.[11] Састанак је одржан на захтев маршала Тита, а на основу детаљних консултација са генералом Меклином. Између осталог, на њему је било речи и о комбинованим операцијама заједничких снага.[12]

Даље интензивирање бомбардовања југословенских градова и комуникација уследило је после формирања Балканских ваздухопловних снага, 7. јуна 1944. године, у Барију са задатком да координирају копнене ваздухопловне акције на Балкану, да спрече стварање немачких ваздухопловних база, да везују непријатељске снаге на Балкану и да пруже непосредну подршку јединицама НОВ и ПОЈ. За команданта је одређен вице-маршал Вилиам Елиот.[13] Њихово формирање је резултат успешних операција на Западном и Источном фронту, чиме је истакнут значај балканског ратишта и југословенске територије. Увиђајући предност формирања БАФ-а, поготово што се део његових задатака односио на НОВЈ, Врховни штаб је дотадашњу праксу која се огледала у низу појединачних случајева бомбардовања градова претворио у правило. Интензивнија дејства на градове и комуникације у Југославији условило је потребу за широм и свеобухватнијом координацијом заједничких акција. У том циљу маршал Тито је 11. јуна 1944. године упутио наредбу свим јединицама у којој су сакупљена сва дотадашња искуства садејства са савезничком авијацијом:

„Савезничка помоћ нашим снагама од сада биће већа. Да би се ово остварило наређујем да се савезничким војним мисијама и специјално одаслатим ваздухопловним официрима стално дају следећи подаци:

1. Сва непријатељска кретања, концентрацију, намере непријатеља, разна слагалишта, аеродроми и активност непријатељске авијације.

2. Градове и села које држе партизани, путеви које користе партизани и максималан број наших транспортера, возила на тим путевима, границе слободне територије, напредовање наших и непријатељских снага.

3. Захтеве за бомбардовање тренутних тактичких циљева нека постављају сами штабови.

4. Врховни штаб НОВ и ПОЈ ће обезбедити бомбардовања у складу већих операција наших снага, стратегијска бомбардовања, давати првенство бомбардовањима на појединим секторима итд."[14]

Овом наредбом маршал Тито је успео да дејства савезничке авијације над југословенском територијом, посредством локалних савезничких војних мисија, каналише и употребљава за подршку акцијама НОВЈ јер и поред јасне одлуке на Техеранској конференцији, помоћ Велике Британије и дејства авијације у корист партизанских снага није била безрезервна. Усаглашавајући стратегијске планове, савезници су стварали позиције са којих ће покушати да остваре циљеве диктиране потребом за послератном поделом интересних сфера. Одлуком о указивању помоћи НОВЈ и разменом војних мисија, Велика Британија је себи омогућила већи увид у развој догађаја у Југославији, као и прилику да утиче на њих. Искуство Грчке то јасно показује.[15] Са друге стране, Совјетски савез, не супротстављајући се отворено британској политици, такође под плаштом војне помоћи НОВЈ, омогућио је својим јединицама да у случају потребе војно интервенишу.

Војни и политички значај Србије у светлу састанка у Казерти

У једном таквом односу између великих сила и у најновијем развоју догађаја, Србија је изашла у први план војно-политичких комбинација свих актера у сукобу. Својим доминантним геостратегијским положајем на Балкану, била је од пресудног значаја за повлачење немачких трупа из Грчке, Албаније и Бугарске, као и за њихово прегруписавање на остале фронтове. За Врховни штаб НОВЈ она је такође имала велики војни и политички значај. Очекујући повлачење немачких трупа на свим фронтовима у Европи, преношењем тежишта ратних операција у Србију, НОВЈ је чинила део фронта који је преко Балкана везивао трупе Црвене армије са западним. У склопу тога, требало је са југа Србије продирати ка Бео-

граду, којем су се совјетске трупе незадрживо приближавале, и на крају отпочети операције за коначно ослобођење Србије и Југославије. За тако широк план постојеће снаге НОВЈ у Србији нису биле довољне и поред полета којим је народноослободилачки покрет био надахнут у 1944. години, а који се манифестовао низом офанзивних акција на важне комуникације, нападима на виталне објекте у градовима и везивањем непријатељских снага. Уосталом, о војно-политичком значају Србије сведочи и Титов радиограм од 29. априла 1944. године Штабу 3. корпуса НОВЈ;

„(. . .) Не заборавите да је за читав ослободилачки покрет у Југославији од примарне важности Србија. Питање ликвидације избегличке владе и признавање НКОЈ зависи од Србије односно наше снаге у Србији (. . .)"[16]

Ликвидација избегличке владе на политичком плану морала је бити праћена потпуним поразом снага у Југославији које су је подржавале, поготово што је маршал Тито из преписке са Винстоном Черчилом јасно увидео колико и како се на спољном плану шпекулише са четничким покретом. Наиме, ослањајући се на тезу да у Србији постоји 200000 сељака који би се радо борили против Немаца али не у оквиру НОП-а већ са четничким покретом, британска политика је стално потенцирала њихову сарадњу, а све у циљу обезбеђивања чврстих позиција крају Петру II.

Тито је добро знао да ће питање Србије бити решено, пре свега, на бојном пољу и зато је у два наврата избегао састанак са генералом Вилсоном који га је позивао у Казерту на разговоре о пружању војне помоћи НОВЈ, али са тенденцијом да добију политички карактер. Први пут је то било у вези састанка за 19. јун 1944. године који је, између осталог, требало да буде наставак разговора Тито—Шубашић после њиховог споразума од 16. јуна о формирању заједничке владе. Други састанак је предвиђен за 12. јул 1944. године, међутим, на упозорење генерала Меклина да ће том састанку присуствовати и Шубашић, Тито је одлучио да не иде преносећи Меклину да ће он сам предложити датум одржавања састанка. Осим тога, Меклин је 2. јула писао генералу Вилсону да није губио ни једну прилику да Тита подсети како британска влада: „(. . .) много жели да он и на војном и на политичком плану шири опсег свог покрета у Србији и даље јача своје активности (. . .)".[17] Антони Идн, британски министар спољних послова, прокоментарисао је ову његову изјаву опаском да не зна на чијој страни игра Меклин јер оно што је рекао нема везе с потребама британске владе.[18] У сваком случају, Меклин је остао шеф англоамеричке војне мисије при Врховном штабу НОВЈ и даље играо кључну улогу у припремању састанка у Казерти, као и војни канал (заједно са Владимиром Велебитом, официром НОВЈ за везу код генерала Вилсона) преко кога су се решавала текућа војна питања.[19] Стварни разлози због којих је Тито одбијао разговоре били су војне природе јер је радиограмом од 5. јула 1944. године Вјечеславу Михаиловићу Молотову, пред којим није имао разлога да крије намере, известио:

„(. . .) Ја мислим да нема штете ако се формирање те владе што дуље отегне, јер ћемо ми добити на времену за учвршћивање наших позиција у Србији (. . .)".[20]

Ова дипломатска игра на спољном плану била је резултат развоја догађаја на терену. У циљу преношења тежишта ратних операција у Србију, промењен је цео командни кадар. За команданта Главног штаба НОВ и ПО Србије именован је генерал-лајтнант Коча Поповић који је ноћу 10/11. јула пребачен на аеродром поред Косанчића, и то у јеку непријатељске офанзиве „Трумпф". Операција је била организована у циљу разбијања 21, 22, 24. и 25. српске дивизије и овладавања слободном територијом Топлице и Јабланице. После једанаестодневних борби, непријатељске трупе су се нашле југозападно од Лесковца али циљ није постигнут па су оне прегруписане и предузета је нова операција („Кераус") са истим циљем. У тим операцијама или тзв. Топличко-јабланичкој операцији учествовали су, са знатним снагама, четници и добровољци из Лесковца и околине.[21] Приликом борби, Главни штаб НОВ и ПО Србије у више наврата се нашао у тешком положају и при том је тражено бомбардовање појединих српских градова, а нарочито Лесковца, као јаког гарнизонског упоришта непријатеља:

„Ситуација се нагло и озбиљно компликовала. 21. и 24. дивизија праћене од непријатеља првенствено четника, пошле су за нама. Сада се три дивизије налазе између комуникација Лебане —

Медвеђа и Оруглица. Борба се води на линији Тупалски вис — Бувци. Предузећемо пробијање у више праваца.

Захтевајте хитно дејство авијације на Лесковац, Врање и Приштину и на комуникације између тих места".[22]

Процењујући ратну ситуацију, Врховни штаб НОВЈ је вероватно одлучио да у овим случајевима не тражи бомбардовање од савезника. Ове операције су биле дефанзивног карактера, а осим тога заузетост непријатељских трупа на југоистоку Србије омогућавала је лакши прелазак партизанских снага из источне у западну Србију. Према томе, дејство савезничке авијације је планирано у складу са ширим оперативним захватима и у том смислу на непријатељске објекте у стратегијски важним градовима. На примеру бомбардовања Пљевља то је очигледно.[23] Тражећи бомбардовање појединих српских градова, Коча Поповић се несумњиво придржавао наредбе од 11. јуна, прецизније 3. и 4. тачке те наредбе, а подстакнут Титовим радиограмом од 17. јула у коме он од Главног штаба Србије тражи да му достави имена градова и војних објеката у њима које треба бомбардовати. Коча Поповић је серијом радиограма од 21. до 31. јула одговорио која су то све места и објекти у Србији које треба бомбардовати, а међу њима су и објекти у Лесковцу, и то: „(. . .) гумара Рекорд, западна ивица вароши; штофаре на северној и источној ивици вароши. Фабрику у северном делу села Вучја југозападно од Лесковца. (. .)"[24] Захтев за тим детаљним подацима једино је разумљив у контексту припрема будућег састанка маршала Тита са генералом Вилсоном за који су се услови већ стекли преношењем ратних операција у Србију. Титу су, као што је већ речено, биле одрешене руке у погледу одређивања датума тог састанка.

Из редоследа спољнополитичких маневара и догађаја на терену назиру се будуће операције НОВЈ у складу са ширим плановима Врховног штаба. Ако је раније одбијање састанака имало за циљ да се добије у времену, док се ратне операције не пренесу у Србију, онда је на будућем састанку требало обезбедити обимнију помоћ Велике Британије како би вођење тих операција било ефикасно и брзо. Евентуални пропусти који би имали за последицу стабилизовање и учвршћивање непријатеља могли би се судбоносно одразити на спољнополитичку ситуацију. Снага НОВЈ је била недовољна за извођење једне широке офанзивне акције и зато је требало обезбедити помоћ у лаком и тешком наоружању, намирницама и санитетском материјалу и обезбедити пребацивање и збрињавање рањеника у Италију. Прикупљање података о непријатељским објектима у градовима било је у очекивању да генерал Вилсон предложи један шири план садејства савезничке авијације и јединица НОВЈ, за шта се побринуо генерал Фицрој Меклин. У циљу обезбеђивања ове помоћи требало је дати одређене политичке уступке избегличкој влади који за развојем догађаја на терену увелико касне и неће битно утицати на очување тековина НОБ-а. Ово је суштина састанка у Казерти који је на наговештај Тита мајору Олсопу да је вољан да разговара са генералом Вилсоном и који су Британци једва дочекали да би Титу „наметнули" одређене политичке уступке, после ангажовања генерала Меклина у припреми састанка који је организован и вођен у Казерти од 6. до 14. августа 1944. године.

На том састанку су сви захтеви маршала Тита испуњени, док је дејства савезничке авијације у сарадњи са НОВЈ предложио сам Вилсон првог дана састанка, када је одлучено да се сачини један усаглашени план: „(. . .) по којем би се одређенвг дана извршили општи напади на непријатељеве комуникације у целој Југославији. Две недеље доцније уследили би поновни напади исте врсте (. . .)".[25] У духу те одлуке 11. августа израђен је предлог плана. Британци су операцију назвали „Координиране операције против непријатељских комуникација у Југославији" и дали јој шифровани назив „РЕТВИК" (Ретвик — Недеља пацова), а трајала би од 1. до 7. септембра 1944. године. Други део договора је резултирао посебним планом шифровано названим „ХЕЛИУМ" којим би садејства НОВЈ и БАФ-а била нарочито извођена у Србији и Македонији.[26] Иницијатор ових планова био је генерал Фицрој Меклин.

Поставља се питање зашто је после наредбе од 11. јуна 1944. године, којом је трасиран пут и начин координације заједничких акција, требало поново усаглашавати и доносити нове планове. Повод је био повлачење немачких трупа из Грчке и Албаније, а у складу са тим промењен је и начин координације акција па захтеве за бомбардовање појединих циљева на земљи није више постављао Врховни штаб НОВЈ већ је оно договарано са савезничким официрима

за везу који су такве захтеве преносили команди БАФ-а у Барију. Тиме је остварена непосреднија веза са савезничком командом, док је локалним командантима НОВЈ омогућена широка употреба савезничке авијације за подршку партизанским акцијама. На политичком плану, плановима „Ретвик" и „Хелијум" британска политика је усмерена у ћорсокак, а да сами британски званичници нису то знали услед непознавања ратне ситуације на терену, чему су допринела и многа Титова наређења штабовима да пред савезничким мисијама држе у највећој тајности намеравање покрете и шире оперативне планове. Изнуђивање политичких уступака од маршала Тита, користећи Србију, морало је бити завршено у Казерти. Титово одлагање састанка од јуна и јула сада је дошло до пуног изражаја јер је британска влада изгубила на времену у смислу даљих притисака за још већим политичким концесијама избегличкој влади. Због очекивања повлачења немачких трупа из Грчке и Албаније и њиховог неминовног проласка кроз Србију супротстављено је политичко питање односа Велике Британије према НОВЈ и четничком покрету на територији Србије војним питањима уништавања непријатељског војног потенцијала на свим правцима. У томе је специфичност територије Србије када су у питању бомбардовани градови на Балканском полуострву од стране БАФ-а, поред њеног специфичног геостратегијског положаја и значаја којег је имала за све стране. Само са тим специфичностима планови „Ретвик" и „Хелијум" добијају свој пуни смисао.

Војни значај Лесковца и његово ослобођење

Лесковац се налази на веома важној железничко-путној комуникацији Ниш —Солун. Он је један од највећих индустријских центара на југоистоку Србије који својим комуникацијама захвата њен шири део оивичен јабланичким, пусторечким, поморавским, бабичким, поречким, власотиначким и грделичким простором. Из тога произилази и његов велики значај за окупаторску и квислиншку власт, као и за шире планове Врховног штаба НОВЈ, а о чему сведочи и присуство Главног штаба НОВ и ПО Србије у његовој близини, на планини Радан. Присуство генерала Фицроја Меклина приликом извођења операције „Ретвик" је једна од специфичности која је такође морала утицати на значај извођења акција у околини Лесковца. И на крају, саме последице, пре свега број погинулих цивила, а онда и остала материјална штета учињена у кратком временском интервалу издвајају бомбардовање Лесковца од бомбардовања других југословенских и српских градова.

Доминирајући положај у Лесковачкој котлини, на самом улазу у Грделичку клисуру, као и близина планина Кукавице, Радана и Бабичке горе, па и сливови више речних токова, Лесковцу су давали изузетан географски положај. Он је омогућавао лако контролисање ширег подручја на југоистоку Србије а његове су комуникације дозвољавале брзо пребацивање и маневрисање трупама до других центара или жаришта сукоба. Осим тога, својим положајем представљао је природан штит Нишу, као најважнијем саобраћајном чвору на југу Србије и једном од значајнијих на Балкану. Међутим, у оквиру овога, нарочито треба истаћи значај железничко-путног правца Београд—Ниш—Лесковац—Скопље—Солун који се простирао Моравско-вардарском долином и који је у плану „Ретвик" означен првом категоријом важности комуникација које треба дању бомбардовати, а ноћу диверзантским акцијама рушити.[27] Уосталом, о значају пруге и пре доношења плана „Ретвик" сведочи појачана партизанска активност у току 1944. године. Према изјави Јована Ђокића, који је 1944. године радио на железничкој станици у својству приправника отправника возова, види се да ни тај објекат није био поштеђен партизанских диверзија, као и то да значај пруге није био ништа мањи од значаја који јој је придаван у току операције „Ретвик".[28] Поред железничке пруге, значајна комуникација за окупаторске јединице био је државни пут или тзв. „Врањски пут" који је једним делом пролазио кроз сами центар Лесковца.[29]

Као стратешки објекти, који проистичу из географског положаја и ранијег развоја Лесковца као индустријског и пољопривредног центра, издвајају се фабричка постројења за чији рад су посебно били заинтересовани немачки органи власти. Осим тога, они су располагали предузећима по свом нахођењу тако да су их могли демонтирати и преселити их или им наредити престанак рада. Од значајнијих, која су радила за време окупације, издвајају се Фабрика

мармеладе и конзервираног воћа и поврћа Вујовић Михајловић и син, платнара и кудељара Косте Илића и синова, фабрика Мике Станковића Куце и фабрика Врањкића и Стаменковића.[30] Фабрику гума „Рекорд" Јосифа Чуљковића Немци су преуредили у радионицу ГК Мот, која је вршила генералне оправке свих врста мотора, док је један део фабрике вунених и памучних тканина Горче Петровића такође преуређен у радионицу исте врсте.[31] Нарочито велика пажња је посвећивана обезбеђењу тих радионица тако да је: „(. . .) уочи бомбардовања фабрика Јосифа Чуљковића је окречена маскирним бојама, а димњак срушен. На углу код данашње раскрснице био је направљен један бункер. На фабрику су инсталирани рефлектори (. . .).[32] Док су другу радионицу у згради фабрике Глигорија Петровића обезбеђивали (. . .) Шиптари у немачким униформама који су скоро сваке ноћи пуцали из страха или превентиве (. . .)".[33]

Близина Ниша омогућавала је сталну попуну непријатељских формација и извођење ширих офанзивних акција на партизанске снаге, као што је то показала Топличко-јабланичка операција. Недићевске и четничке формације попуњаване су се присилном мобилизацијом по селима, а у граду преваром, као што је то било приликом организовања фудбалске утакмице на игралишту „Момчила", 10 до 15 дана пре бомбардовања.[34] О Лесковцу као јаком гарнизонском упоришту Немаца и квислиншке власти сведочи и велики број војних објеката на периферији и у самом граду, међу којима треба истаћи више бункера и утврђених зграда са митраљеским гнездима, као и више касарни и магацинског простора. Уочи бомбардовања, 5. септембра 1944 године, у Лесковцу се налазило 800 Немаца, један добровољачки пук недићеваца (око 1000 војника), 120 Шиптара, 400 припадника Српске државне страже и 120 војника градске полиције који су сачињавали гарнизон и унутрашњу одбрану града док су спољну одбрану чинили недићевци са 2600 војника и 1800 четника распоређених по околним селима.[35] У самом граду се налазило више бугарских војника који ће два до три дана пре бомбардовања почети са повлачењем из Лесковца због објављивања неутралности Бугарске.

После састанка у Казерти и наређења од 17. августа у вези извођења акција предвиђених планом „Ретвик", маршал Тито је 19. августа 1944. године упутио Главном штабу НОВ и ПО Србије напомене у погледу развоја војне организације у Србији. Између осталог, у њима се каже:

„(. . .) 4. Источна и југоисточна Србија имају за нас велику важност. На тим просторима већ имамо извесна упоришта, где можемо обезбедити наше базе и болнице (. . .).

7. Поделу на оперативна подручја треба овако извршити: (. . .) ц) Сектор између Ибра и Ј. Мораве образује једно подручје. На овом подручју треба формирати један корпус јачине најмање три дивизије. Ово је за сада централна и основна база са које треба продирати у оне пределе који су мање, или уопште нису, обухваћени нашом војном организацијом".[36]

Стварањем слободне територије у Топлици и Јабланици, као и на десној страни Јужне Мораве, у простору Бабичке горе, 24. и 22. НО дивизија су у току августа сужавале обруч око Лесковца. Његовим ослобођењем или само везивањем непријатељских снага у њему требало је спречити њихов евентуални упад на слободну територију. Осим тога, развој спољнополитичких догађаја све више је наметао и његово скоро ослобођење ,јер је требало: „(. . .) градове које Немци предају Дражи (. . .) одмах заузети и не дати да се четници учврсте у њима".[37] Колико су ова Титова наређења имала смисла види се из поступака савезника. Једна од последица састанка у Казерти била је и распуштање Врховне команде Југословенске војске у отаџбини 25. августа 1944. године указом краља Петра II. Ограђујући се формално од четничког покрета Драже Михајловића и очекујући даље политичке уступке од маршала Тита, Велика Британија је покушавала да четницима обезбеди чврсте позиције у градовима, као и њихово наоружавање. Како би се она тиме компромитовала пред Врховним штабом НОВЈ, то су чиниле америчке војне мисије које су у томе предалеко отишле. Био је умешан и Уред за стратегијске службе преко генерала Вилијема Донована. На његов захтев је 27. августа 1944. године у село Прањане код Чачка дошла америчка војна мисија са пуковником Робертом Мекдаулом који је 5. септембра 1944. године посредовао у преговорима Драже Михајловића и Рудолфа Штеркера, изасланика Хермана Нојбахера, у вези предаје оружја четницима при повлачењу немачких трупа из Југославије.

Кулминација у значају српских градова за немачке, недићевске и четничке трупе, а нарочито Лесковца, због свега наведеног, уследила је крајем августа и почетком септембра због повлачења немачких трупа са југа, као и због наговештаја објављивања неутралности Бугарске. Развој догађаја на терену од Главног штаба НОВ и ПО Србије захтевао је брзо и ефикасно реаговање у напорима за ослобођење Лесковца, поготово што је било реално очекивати подршку савезничке авијације. Увод у те догађаје је наређење Главног штаба НОВ и ПО Србије Штабу 24. НО дивизије од 28. августа 1944. године:

„Данас 28. о. м. савезничка авијација бомбардоваће Лесковац и митраљирати околна села: Г. и Д. Стопање, Винарце и Јајина.

Ово дејство савезничке авијације треба искористити. Известите ваше оријентисање на том правцу о овоме, с тим да по завршеном бомбардовању изврше притисак на поменута места".[38]

После извршеног бомбардовања, Главни штаб НОВ и ПО Србије, 29. августа 1944. године, извештава Врховни штаб НОВЈ да је град мало бомбардован. И према изјавама очевидаца, бомбардовање је било незнатно.[39] Због тога командант Главног штаба НОВ и ПО Србије, такође радиограмом, од 29. августа 1944. године, напомиње Врховном штабу НОВЈ да је: „најхитније потребно озбиљно бомбардовање Лесковца".[40] Да би 24. НО дивизији истог дана наредио извођење демонстративног напада на Лесковац у циљу припреме главног напада за његово ослобођење који би уследио ноћу 30/31. августа 1944. године са целом дивизијом.[41] После извршеног демонстративног напада 29/30. августа Штаб 24. НО дивизије је издао заповест 11, 13. и 15. НО бригади за напад на непријатеља у Лесковцу и околини који би почео увече 30. августа у 22 часа. Напад је трајао до 3,30 часова када су се јединице повукле на своје почетне положаје. Неуспех се тумачи држањем бугарских јединица које су артиљеријом тукле партизанске снаге.

Командант Главног штаба НОВ и ПО Србије је подршку савезничке авијације тражио на основу наређења Врховног штаба НОВЈ од 11. јуна 1944. године не знајући за Титово наређење од 17. августа 1944. године у вези акција у оквиру плана „Ретвик".[42] Ослобођење Лесковца није губило на значају и поред овог неуспеха, међутим, због брзине развоја догађаја и ширег плана Врховног штаба, Коча Поповић је 31. августа 1944. године известио маршала Тита да главнину снага упућује на приоритетни задатак — продирање ка Дунаву и што ближе Београду, као и разбијање четника. На положајима око Лесковца остала је 24. НО дивизија са задатком да и даље врши притисак на јак непријатељски гарнизон у граду. Осим тога, она је 2. септембра 1944. године добила наредбу за рушење железничке пруге Ниш—Скопље и да своје акције усагласи са дејствима савезничке авијације према плану „Ретвик".[43] У извођењу те операције у околини Лесковца учествовала је 24. НО дивизија са својим бригадама које су бројиле 4253 војника.[44] Празнину у њеном оперативном подручју, насталу услед одласка главнине партизанских снага ка Београду, попуњавали су партизански одреди.

Бомбардовање Лесковца у оквиру операције „Ретвик"

Долазак генерала Фицроја Меклина, шефа англоамеричке војне мисије при Врховном штабу НОВЈ у Главни штаб НОВ и ПО Србије 29. августа 1944. године и његов боравак код Штаба 24. НО дивизије од 2. септембра 1944. године морао је имати одређену тежину. Планом „Ретвик" је, поред предвиђеног рушења комуникација у Југославији, остављена могућност договарања команданата штабова са савезничким мисијама у циљу било каквих измена предложеног распореда напада савезничких снага према потребама НОВЈ које произилазе из њихових акција рушења железничких и друмских комуникација, а уколико се заједничким договором установи да су те измене неопходне.[45] Према наређењу Главног штаба НОВ и ПО Србије Штабу 24. НО дивизије од 2. септембра 1944. године, генерал Меклин, сада и са функцијом савезничког официра за координацију садејства авијације и НОВЈ, био је сигурно упознат са значајем Лесковца за немачке, четничке и недићевске формације, са стањем на терену и положајем 24. НО дивизије. Планирање акција са командантом Милетом Ђаловићем је, између осталог, резултирало и скицом Лесковца са означеним објектима које треба бомбардовати, а коју су урадили мајори Хеникер и Сајец у сарадњи са Максимом Ђуровићем.[46] Циљеви бомбардовања произилазе из стратегијског значаја Лесковца за све актере у сукобу и они се разликују од циљева прокламо-

ваних планом „Ретвик", а то су комуникације и непријатељске трупе у повлачењу. Међутим, како је према наређењу маршала Тита од 17. августа 1944. године наглашено да: (. . .) савезничком ваздухопловству нарочито треба показати места гомилања и груписања непријатељских трупа услед прекинутог саобраћаја (. . .)", онда је бомбардовање Лесковца, као једног таквог места, требало уследити на основу извештаја обавештајних органа НОВЈ.[47] О томе сведочи и активност вршиоца дужности обавештајног официра 24. НО дивизије Вукосава Драгића који се тих дана налазио на положају 13. бригаде, на сектору од Грделице према Лесковцу и извештавао начелника обавештајног одељења Главног штаба Србије Николу Божанића о стању у Лесковцу и на комуникацији Грделица — Лесковац. Све до 5. септембра нема извештаја о некој већој активности непријатеља на тој комуникацији, јер су се немачке трупе повлачиле долином Ибра. Тек у извештајима од 5. и 6. септембра говори се о проласку веће концентрације непријатељских снага и њиховом боравку у Лесковцу.[48] Очевици такође потврђују присуство већег броја Немаца са моторним возилима непосредно пре бомбардовања, и то у парку „Девет Југовића", на улицама поред парка, као и у кућама и дворištима око парка, али говоре и о томе да их ујутро 6. септембра више није било.[49] У својству савезничког официра за координацију садејства генерал Меклин је захтев за бомбардовање Лесковца команди БАФ-а, на основу извештаја о присуству веће концентрације непријатељских трупа, морао послати 5. или 6. септембра ујутру да би се савезничка авијација припремила за извршење задатка. Упоређивањем скице Лесковца уочи бомбардовања и плана порушеног града који је направљен према изјавама очевидаца, закључујемо да су се пилоти савезничке авијације претходно упознали са положајем непријатељских објеката у Лесковцу.[50]

Шести септембар био је за грађане као и сваки други дан за време окупације. Обављајући своје свакодневне послове, нису придавали већи значај прослави у част рођендана краља Петра II у центру града, која је више била спонтано окупљање и из радозналости него организована манифестација. Пуцњава између бугарских јединица на једној страни и немачких и четничких на другој, одлазак Бугара из града, честа пушкарања око Лесковца и пролазак немачких трупа кроз град претходног дана стварали су утисак скорог расула окупацијских снага и ослобођења града. У кућу Данице Ранђеловић, у улици Сат мала, 1944. године уселила се нека „немачка канцеларија" и она описује њихову активност на дан бомбардовања:

„(. . .) Немци су устали доста рано, не као по обичају. Журили су са изношењем неких сандука пуних папира у двориште. Тако је било и у кућама баба Боске и Душана Димитријевића. Направили су велику гомилу у дворишту, а онда натоварили на камион што је могло да стане и одвезли се негде (. . .)".[51]

Према скици Лесковца уочи бомбардовања, ове три куће у улици Сат мала обележене су за непријатељске објекте и у бомбардовању су све три директним погоцима срушене. Очевици даље изјављују да је петнаестак минута до пола сата пре бомбардовања над Лесковцем надлетала група авиона, тзв. „двотрупаца", и после неколико кругова изнад града отишла у правцу северозапада. Непосредно после њих, око поднева, из истог правца наишла је много већа група авиона.[52] Бомбардовање је извршено авионима америчке 15. ваздухопловне армије, и то бомбардерима Б-24 „Либераторима", са извесним бројем ловаца— бомбардера П-38, званих „двотрупци".[53] Директно погођене непријатељске објекте или извесну непрецизност при гађању појединих циљева можемо приписати овим ловцима, док су бомбардери, такозваним тепих бомбардовањем, које подразумева широко поље дејства у зависности од висине лета и одстојања авиона, нанели највеће људске и материјалне губитке. План бомбардованог града показује да су највише страдали делови града од железничке станице дуж главном улицом ка југоистоку и западна ивица града са Хисаром. Може се констатовати да је бомбардовање извршено из правца северозапада ка југоистоку у три налета, што потврђује и извештај команданта 24. НО дивизије мајора Милета Ђаловића:

(. . .) Данас је бомбардован Лесковац у три таласа. Жртава има доста, материјална штета велика (. . .).[54]

Бомбардовање је са малим прекидима трајало између 20 и 25 минута.[55] Последице су катастрофалне по броју цивилних жртава, као и по броју срушених и оштећених зграда које нису имале војни значај, што нас наводи на констатацију да јачина и начин бомбардовања нису били примерени званичном циљу који се желео постићи.

Савезништво са Великом Британијом, осим спољнополитичких поена које је НКОЈ добијао и признавање борбе коју је водила НОВЈ, отворило је широм врата дејствима савезничке авијације на нашем тлу. Дајући им легитимност која се огледала у присуству шефа англоамеричке војне мисије при Врховном штабу и њему подређених савезничких официра за везу при појединим штабовима, дејства савезничке авијације која су, осим уништавања непријатељског ратног потенцијала, предвиђала и обимнију помоћ Народноослободилачкој војсци у наоружању и осталом материјалу, маршал Тито је успео да контролише, а када се за то указивала прилика и користи за подршку партизанским акцијама. Међутим, лоша искуства, а пре свега трагични резултати приликом бомбардовања појединих градова, наметали су потребу да се авијација не употребљава у било каквим акцијама већ само у ширим офанзивним операцијама. Објективне околности, створене и условљене вођењем ратних операција на Источном и Западном фронту, одразиле су се и на планове Врховног штаба НОВЈ у циљу коначног ослобођења Србије и Југославије. Снага НОП, и поред добре организације и полета, услед недостатка наоружања, није била довољна за вођење ширих офанзивних операција док су околности наметале брза и ефикасна дејства. Плановима „Ретвик" и „Хелијум" дејства савезничке авијације и НОВЈ су обједињена под једним циљем — рушење непријатељских комуникација у Југославији, чиме им је званично дат диверзантски карактер. Међутим, околности под којима су ове операције испланиране, начин координације заједничких акција, одабрани циљеви, време трајања обеју операција, као и последица, показују њихову другу природу коју не можемо окарактерисати само као диверзантску.

Политички моменат бомбардовања југословенских градова огледа се у односу Велике Британије према НОВЈ и четничком покрету на територији Србије. Знајући за политику и резервисаност Велике Британије у пружању војне помоћи НОВЈ када је у питању Србија, а из потребе вођења ширих офанзивних операција на њеном тлу, маршал Тито је у Казерти издејствовао обимнију помоћ, док је планове „Ретвик" и „Хелијум" предложио генерал Вилсон. Улога генерала Меклина у припремању састанка од 22. маја 1944. године и састанка у Казерти од 6. до 14. августа 1944. године, а нарочито приликом доношења и детаљних разматрања ових планова до учествовања у њиховом извођењу, није сасвим јасна и наводи нас на помисао о постојању других мотива но што су то мотиви британске владе, а који се на основу постојећих докумената не могу установити. Чињеница је да су ти мотиви били много више од симпатија које је он гајио према народноослободилачком покрету. Планом „Ретвик" створена је широка могућност договарања и планирања садејства савезничке авијације са акцијама партизанских снага, и то не више преко Врховног штаба НОВЈ већ путем договарања савезничких официра за везу и команданата појединих штабова јер је брзи развој догађаја на терену захтевао и ефикаснију координацију акција. Како савезничка авијација није безрезервно пружала подршку НОВЈ у Србији, то је функција шефа англоамеричке војне мисије при Врховном штабу НОВЈ и ауторитет генерала Меклина обезбеђивао успешно извођење тих операција и на њеној територији. Зато његов долазак у Главни штаб НОВ и ПО Србије, а потом и у Штаб 24. НО дивизије има вишеструко значење. Због тога што је дужност савезничких официра за координацију акција била да захтевају од команде БАФ-а бомбардовање појединих циљева у градовима, а на предлог појединих команданата штабова, захтев генерала Меклина је, у том смислу, морао имати нарочиту тежину која се одразила и на јачину и начин бомбардовања Лесковца, којим су били изненађени и сами партизански команданти.

Споредни узроци бомбардовања Лесковца произилазе из његовог геостратегијског положаја и значаја који је он добио преношењем ратних операција у Србију, док су главни узроци повезани са ширим плановима Врховног штаба НОВЈ, акцијама које је у том циљу предузимао Главни штаб НОВ и ПО Србије и тренутном ситуацијом на терену која је захтевала брзо и одлучно реаговање. Његово ослобођење никако није губило на значају, штавише, избијало је у први план повлачењем бугарских јединица из града, као и тежњом да се 24. НО дивизија ослободи за решавање задатака на северу. Непосредан повод бомбардовања је пролазак и боравак немачких трупа у граду 5/6. септембра и зато можемо констатовати да краљев рођендан, 6.

септембар, дефинитивно нема додирних тачака са намером да се град бомбардује на тај дан. Непосредан повод је резултат случаја а не политичке манипулације савезничком авијацијом.

Операција „Ретвик" је завршена 7. септембра али су даља садејства савезничке авијације и партизанских снага настављена у оквиру операције „Хелијум", која ће трајати све до 30. септембра 1944. године, нарочито на територији Србије и Македоније. Зато ову операцију не можемо више звати највећом диверзантском операцијом јер она по природи и последицама то није стварно ни била, већ је означила почетак велике офанзиве чији је крајњи циљ ослобођење Србије и Југославије.

Напомене

1. Милован Целебић, Дејства на комуникације у Југославији од 1. до 7. септембра 1944. године, Војноисторијски гласник бр. 3, Београд 1970, стр. 7—57 (у даљем тексту нав. д).

2. Хранислав Ракић, Борба за ослобођење Лесковца, Лесковачки зборник XXXI, Лесковац 1991, стр. 215—225.

3. Архив Института за историју радничког покрета Србије, Београд, инв. бр. ГШШ 115; Јосип Броз Тито, Сабрана дела, Београд 1984, том 19, стр. 10 (у даљем тексту нав. д.)..

4. Ј. Б. Тито, нав. д. том 19, стр. 15.

5. Ј. Б. Тито, нав. д. том 18, стр. 40.

6. Архив Војноисторијског института, Београд, фонд НОР-а, к. 20/ш (у даљем тексту АВИИ).

7. Ј. Б. Тито, нав. д. том 19, стр. 205.

8. У овом бомбардовању погинуло је 178 грађана, 20 немачких војника, 11 италијанских, као и 50 четника (Ј. Б. Тито, нав. д. том 19, стр. 333, нап. 361.).

9. Ј. Б. Тито, нав. д. том 20, стр. 8.

10. Ј .Б. Тито, нав. д. том 20, стр. 9.

11. Ј. Б. Тито, нав. д. том 20, стр. 284, нап. 180.

12. Ј. Б. Тито, нав. д. том 19, стр. 191.

13 .М. Целебић, нав. д. стр. 9, нап. 7.

14. АВИИ, к. 26, рег. бр. 10—6/13, Наређење од 11. јуна 1944. године.

15. Британска војна мисија је априла 1944. године са Народноослободилачким фронтом Грчке планирала операцију »Naoh's Ark« — „Нојева барка" у циљу напада на немачке трупе приликом њиховог повлачења из Грчке. Због неповерења према Великој Британији и затегнутих односа са грчком владом у избеглиштву, команда народноослободилачких снага се повукла из преговора, што је имало за последицу одлучнији став Велике Британије према њој, а крајем августа је испланирана и војна интервенција у корист монархистичких снага под изговором: спречити државни удар и грађански рат у Грчкој. (М. Целебић, нав. д. стр. 10, нап. 8).

16. Ј. Б. Тито, нав. д. том 20, стр. 41.

17. Ј. Б. Тито, нав. д. том 21, стр. 286.

18. Ј. Б. Тито, нав. д. том 21, стр. 346, нап. 337.

19. Ј. Б. Тито, нав. д. том 21, стр. 291, Нацрт белешке Антони Идна за Винстона Черчила.

20. Ј. Б. Тито, нав. д. том 21, стр. 56.

21. Др Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, Окупација у лесковачком крају 1941—1944, Лесковац 1994, стр. 157.

22. АВИИ, к. 184, рег. бр. 36—7/1, Радиограм бр. 78 од 24. јула 1944.

23. Маршал Тито је 18. јула 1944. године упутио депешу штабу 1. корпуса НОВЈ, који се тада налазио у северозападном Санџаку и припремао се за наступање ка западној Србији: „Првог ведрог дана Савезници ће бомбардовати Пљевља. Известите нас о јачини гарнизона у Пљевљима и Пријепољу". (Ј. Б. Тито, нав. д. том 21, стр. 167).

24. АВИИ, к. 184, рег. бр. 36, Радиограм Врховном штабу НОВЈ од 31. августа 1944. године.

25. Ј. Б. Тито, нав. д. том 22, стр. 305, Записник са састанка одржаног у вили Врховног команданта савезничких снага за Средоземље.

26. Између ове две операције није било никакве паузе тако да су дејства савезничке авијације практично трајала месец дана без прекида, од 1. септембра до 30. септембра 1944. године. (АВИИ, к. 17, рег. бр. 2/27—7, Преглед напада на непријатељске комуникације).

27. АВИИ, к. 1466 Б, рег. бр. 1/1: Координиране операције против непријатељских комуникација у Југославији — Позадински штаб Британске војне мисије при НОВ и ПОЈ.

28. „У току лета железничка станица је била нападнута и минирана од стране партизана и у току акције цела срушена тако да су отправници возова, са којима је увек био један Немац, такође отправник, били пресељени у магацински простор. Пре и после тога и даље су пролазили транспорти из Скопља. Било их је са затвореним такозваним „Г" колима, било је тенкова у отвореним колима, било је цирадама покривених вагона само тим композицијама није био дозвољен приступ железничком особљу. Осим тога, свака композиција је имала своје обезбеђење". (Грађа Народног музеја у Лесковцу, сећање Јована Бокића, у даљем тексту ГНМЛ).

29. Простирао се следећим правцем: (...) Од рампе у јужном делу града, поред црепане „Морава" све до раскрснице преко пута железничке станице, онда главном улицом краља Александра и краља Петра, поред споменика Ослободиоцима, преко бетонског моста иза ког се улазило у „Нишку улицу ка Печењевцу (. . .). ГНМЛ, сећање Новице Јовановића Кулаша.

30. Прва од тих фабрика је производила пулпу за даљу прераду и финалну производњу, две фабрике Косте Илића и синова су махом производиле кудељне производе и платна за шаторска крила, фабрика Мике Станковића Куце је производила чојано платно, док је фабрика Врањкића и Стаменковића производила, према потреби, шајак и чоју. У свим фабрикама набавку сировина и саму производњу организовали су Немци, (ГНМЛ, сећање Новице Јовановића Кулаша и Костадина Мазнића).

31. ГНМЛ, сећање Данице Ранђеловић, Зоре Петковић, Стевана Маврића, Крсте Сто-

иљковића, Миодрага Живковића, Петра Шишкина, Тихомира Јовановића и Новице Јовановића Кулаша.

32. ГНМЛ, сећање Велибора Пешића.

33. ГНМЛ, сећање Тихомира Јовановића.

34. (. . .) Недићевци су блокирали игралиште, способне младиће издвојили за војску, дали им униформе у згради „Монопола" и одвели их у рат док су остале врбовали за Националну службу" (. . .). ГНМЛ, сећање Драгана Николића, Новице Јовановића Кулаша и Костадина Мазнића.

35. Зборник докумената о народноослободилачком рату југословенских народа, том I, књ. 11, стр. 312. (У даљем тексту Зборник НОР-а).

36. Ј. Б. Тито, нав. д. том 22, стр. 114.

37. Ј. Б. Тито, нав. д. том 23, стр. 10.

38. АВИИ, к. 1772, рег. бр. 36.

39. ГНМЛ, сећања Костадина Мазнића, Милунке Граочанкић и Новице Јовановића Кулаша. Костадин Мазнић, као припадник Националне службе, морао је да се нађе на место догађаја са опремом и без ичијег позива, каже: (...) Одмах сам се нашао код млина Живка Стоиљковића када су га авиони тзв. 'кукурузари' бомбардовали можда недељу дана пре 6. септембра. У млину се налазио магацин оружја и муниције кога је чувала шулцполиција али тога дана није било ничега. Млин је само запаљен (...).

40. АВИИ, к. 184, рег. бр. 36, Радиограм бр. 9.

41. Зборник НОР-а, том I, књ. 11, стр. 184 и 186.

42. АВИИ, к. 15, рег. бр. 11—1, Наређење штабу IV корпуса НОВЈ од 17. августа 1944. године. Ово наређење је Кочи Поповићу предао мајор Браунинг 30. августа 1944. године, да би Коча Поповић, због неповерења према савезничким официрима, 31. августа тражио потврду овог наређења од Врховног штаба која је стигла тек 1. септембра. (Ј. Б. Тито, нав. д. том 23, стр. 9 и стр. 255, нап. 20 и 21.)

43. Зборник НОР-а, том I, књ. 11, стр. 244.

44. М. Џелебџић, нав. д. стр. 18.

45. АВИИ, к. 1466 Б, рег. бр. 1/1, Координиране операције против непријатељских комуникација у Југославији — Позадински штаб Британске војне мисије при НОВ и ПОЈ, Прилог А.

46. Архив Народног музеја у Лесковцу, нерегистрована грађа (у даљем тексту АНМЛ, н. г.).

47. АВИИ, к. 15, рег. бр. 11—1, Наређење од 17. августа 1944. године. Предложени распоред напада савезничких ваздухопловних снага у прилогу Б (АВИИ, к. 1466 Б, рег. бр. 1/1, Координиране операције против непријатељских комуникација у Југославији, прилог Б) не налази се међу осталим документима али на основу овог наређења закључујемо да је тај прилог предвиђао и бомбардовање места гомилања и груписања непријатељских трупа на основу извиђања савезничких авиона, као и на основу обавештења која су давали команданти појединих штабова посредством савезничких официра за везу.

48. (...) У Лесковац је стигло са југа 60 камиона Немаца и 20 тенкова (...), Зборник НОР-а, том I, књ. 11, стр. 444; (...) Према недовољно провереним подацима у Лесковцу се налази и једна тенковска немачка бригада са око 40 тенкова. Сви Немци су смештени по кућама у граду (...), АВИИ, к. 183, рег. бр. 15—2. Редован дневни извештај Главном штабу НОВ и ПО Србије од 6. септембра 1944. године.

49. ГНМЛ, сећања Костадина Мазнића, Љубинке Костић, Зоре Петковић, Радмиле Мазнић, Крсте Стоиљковића, Миодрага Живковића и Јаворке Дојчиновић.

50. АНМЛ, н. г. План бомбардованог Лесковца (направљен према изјавама очевидаца), Лесковац 1944.

51. ГНМЛ, сећање Данице Ранђеловић.

52. ГНМЛ, сећања Новице Јовановића Кулаша, Велибора Пешића, Данице Ранђеловић, Драгољуба Костића.

53. Историја 15. ваздухопловне армије, К. Раст, стр. 39.

54. АВИИ, к. 181, рег. бр. 33—1.

55. ГНМЛ, сећање Новице Јовановића Кулаша и др Живка Поповића.

Dragiša Kostić

MILITARY AND POLITICAL ASPECT OF BOMBING OF LESKOVAC ON 6 SEPTEMBER 1944

The causes for bombing of Leskovac on 6 September 1944 originate in its significant geostrategical position, from the intentions of the Supreme Headquarters of the National Liberation Army of Yugoslavia and from actions of Partisan units according to these intentions. The direct motive for bombing was anticipated by the „Ratweek" plan just like the motives for bombing of other towns at the beginning of final operations for the liberation of Serbia and Yugoslavia. According to this plan the presence of German troops in Leskovac, some of which ware only passing by, could not possibly be neither the only nor the main motive for bombing. The presence of general Maclean at the Supreme Headquarters of the National Liberation Army and at the Headquarters of 24 th Division contributed to catastrofic results of bombing as well, giving in this way a tragic epilogue to this event.

940.53/.54 (497.11) „1944"

Др Живан Стојковић

Организација Недићеве власти у лесковачком крају

У нашој историографији често је у употреби термин Недићева власт у Србији, што се, у ствари, односи на период функционисања српских власти у условима окупације 1941—1945. Назива се Недићева власт по председнику Владе Милану Недићу и, наравно, употребљава се условно, поготову кад се зна да она није била самостална већ потчињена немачким окупационим властима.

Запоседајући лесковачки крај, априла 1941, Немци су одмах формирали војно-управну команду под називом Фелдкомандантура 809 у Нишу, којој је била потчињена Крајскомандантура I—V-867 у Лесковцу. Њена власт се простирала на лесковачки, јабланички и власотиначки, а касније и на добрички, топлички и косанички срез. Делатност јој се одвијала преко одсека, а главни циљ је био успостављање реда и мира, снабдевање немачке војске и привреде, одвијање производње, заштита саобраћаја, пруга, путева и мостова. Крајскомандантура у Лесковцу била је смештена у просторијама Начелства среза, а биле су јој потчињене ортскомандантуре. За спровођење задатака помагала јој је једна чета фелджандармерије, што је касније измењено формирањем Шулцполиције и Гестапоа. У моравској бановини постојала је и српска жандармерија која је извршавала налоге среских начелстава и имала задатак да се брине о безбедности становништва.

После одлуке Немаца да дозволе обнову српске власти, наравно одане Немачкој, у целој моравској бановини (сем једног дела који је припао Бугарима) почели су да функционишу стари органи власти у општинама и срезовима. На демаркационој линији према Бугарима, у Грделици, формирана је царинска гранична заштита ГАСТ, а затим у Медвеђи, док је у Лесковцу био смештен окружни царински комесар. Међутим, обављање ове службе, због њене важности, није дозвољено српским властима већ фолксдојчерима.

Једна од првих мера окупацијских власти, како немачких, тако и српских, била је нормализација живота како би се добило уверење о стабилности и предности окупацијског поретка. Најпре је требало да обнове рад све радње, наравно уз одговарајуће дозволе, а затим да се настави производња у свим предузећима где је то било могуће. Да би биле обезбеђене сировине, била је забрањена њихова слободна продаја. Бесправна трговина и торбарење су такође били забрањени. Успостављена је и поштанска служба, а радило се и на оспособљавању телефонско-телеграфског саобраћаја. Уз посебна одобрења немачких власти, могле су да раде и културне институције: биоскопи, позоришта, кабареи. Српске власти су имале обавезу даљег сакупљања непредатог оружја. Улице у Лесковцу су биле углавном осветљене, али су куће морале бити замрачене. Наравно, без обзира на наређења и очекивања да се све ово извршава, запрећено је и оштрим казнама за оне који се не придржавају ових захтева. То је, уосталом, и главна одлика функционисања окупацијских власти.

Међутим, Немци су се убрзо суочили са тешкоћама у спровођењу ових мера, па су морали, уз прилично оклевања, да дозволе давање оружја жандармерији, градској стражи, финансијским органима, пољским и шумским чуварима, па и појединим лицима. Но, и поред свега, почела је да се уочава несташица роба у појединим трговинским радњама, па је Банска управа захтевала од појединих предузећа да обавезно снабдевају трговинске радње. Вршена је и контрола цена, али и рационалисано снабдевање хлебом и месом. Цене важнијих

артикала су директно контролисали Немци.

Главну опасност за окупацијске власти чинили су комунисти, па је после напада на Совјетски Савез, 22. јуна 1941, по налогу Немаца, Банска управа моравске бановине издала инструкције за поступање према њима. Тако су уследила прва хапшења комуниста у Лесковцу, од којих су неки отерани у Београд и тамо стрељани. За што боље спровођење овог задатка у градове Србије, па и у Лесковац, били су упућени специјални изасланици, који су радили у договору са немачким властима.

Немци су се ослонили на утицај Савета комесара на челу са Миланом Аћимовићем, па су рачунали да је могуће одржавање позитивног расположења становништва према њима. Зато је то био и важан задатак за Начелство лесковачког среза, које је упорно настојало да у граду нормално функционишу све службе, а посебно да се онемогућавају саботаже и шпекулације и да се чува ред и мир. Зато су жандармеријске станице добиле још 104 пушке. Морао се имати увид и у понашање сваког грађанина. Ишло се чак и дотле да се није дозвољавало ни држање голубова писмоноша, нити слушање страних радио-станица, а посебно бесправно поседовање оружја. Кад се ради о јавној безбедности и информативној служби, све је морало да буде под контролом Крајскомандантуре. Али, и поред свега тога, требало је уверити житеље Лесковца да Немци поштују њихове народне и верске обичаје, па је тако било дозвољено ношење литија или бављење риболовом. Међутим, држање непријављеног госта било је строго забрањено.

Почетна очекивања Немаца, па и српских власти, да ће се лако обрачунати са комунистима нису се испунила. Лесковац је важио као њихово јако упориште, а честе саботажне акције указивале су на растућу опасност од њих. Немоћ је ускоро показана и захтевом за већом сарадњом са свим грађанима Лесковца који су спремни да такву помоћ пружају. Ту се, пре свега, мислило на трговце, занатлије, индустријалце, чиновнике, па и адвокате професоре и друге са којим су обављани и посебни договори. Очекивала се сарадња и од старешина села, председника општина и других. Истовремено, требало је повећати и пропаганду против комуниста, све до обавезног слушања вести на јавним местима, па и у кафанама. Како све то није било довољно, на основу Уредбе Министарства унутрашњих послова, у Лесковцу је 25. јула 1941. почело да функционише Предстојништво градске полиције. Оно је имало 25 униформисаних и наоружаних стражара, десет агената, 72 жандарма и известан број службеника. Жандармеријска станица у граду имала је 27 жандарма.

Нова и велика опасност за Немце био је партизански покрет, који је почео да јача и који, и поред свих очекивања, нису могли да угуше. Појачане су репресалије ради застрашивања становништва, а нису изостале и бруталне мере, од спаљивања кућа до јавних вешања. Формирана су и потерна одељења и обједињене мање жандармеријске станице, које су стављене под непосредну немачку команду. Захтеви Немаца су били да се до зиме уништи партизански покрет, поготову на саобраћајном правцу Београд—Ниш—Лесковац. Примењивана је и снажна пропаганда против партизана и њихових сарадника, а нису допуштена преговарања или предаја. Но, Немци су убрзо увидели да сами располажу малим снагама за ликвидирање устанка па су морали да дозволе ангажовање српских снага од 13.000 људи.

Управо у то време, крајем августа 1941, незадовољни ангажовањем Савета комесара, Немци су извршили измене. Председник владе постао је Милан Недић, који је наставио да развија већ постојећу српску власт. Зато се и тај период до краја рата назива периодом Недићеве владавине, односно недићеве власти. Како дотадашње мере у борби против партизана нису дале одговарајуће резултате, Влада Милана Недића издала је Уредбу о преким судовима којом је предвиђена смртна казна за све оне који угрожавају лица или објекте или шире комунистичку пропаганду. За оне који су осумњичени да сарађују са партизанима примењивана су хапшења и принудни рад. Врло честа мера била су и хапшења талаца, а издата је и наредба да се за сваког рањеног Немца стреља 50, а убијеног 100 талаца. Увидевши да ће борба против партизана трајати дуго, Немци су од среског начелника у Лесковцу тражили да организује обавештајну службу по селима и у граду и да се смене сви непоуздани и колебљиви општински службеници. Вођена је евиденција о присуству и одсуству свих службеника, прављени су спискови грађана, заведена контрола путника и пртљага, као и прегледи на станицама и

улицама. Уведене су објаве за путовања и легитимације. Организоване су честе рације, вршени претреси станова, радњи, па чак и књижара ради заплене књига сумњиве садржине. Обезбеђивани су железнички и саобраћај на путевима, затим тунели, већи мостови и други објекти. Обавезу чувања пруге имали су и грађани Лесковца.

Пошто предузете мере нису зауставиле ширење партизанског устанка, крајем 1941 издата је допуна Уредбе о преким судовима којом су предвиђена нова кривична дела. Смртном казном се претило и онима коју су знали за партизане а нису их пријављивали, али и органима српских власти који сазнају за кривично дело, али не предузму одговарајуће мере. Није се одустајало ни од даљих пропагандних мера. Управо у то време у Лесковцу је формиран пропагандни центар којим су руководили припадници „Збора", а био је повезан са Крајскомандантуром и Начелством среза. Улице Лесковца су биле озвучене, лепљене су плакате, а на великој карти ратишта праћени су успеси немачке армије. Преко разгласа су нападани партизани а популарисане немачке и српске власти.

У Лесковцу су се налазили делови немачке 717. пешадијске дивизије, а нешто касније је доведена и Четврта чета 920. Ландешицен батаљона. Припадници четничких одреда Ника Куштримовића из Топлице и војводе Душана Ђорђевића из Бубљице бринули су се о реду и миру и желели да се прикажу као заштитници српског народа. Вршили су реквирирање дрва за огрев, обезбеђивали храну за незапослене и залагали се да се повећају плате раницима у фабрикама. Све је то одговарало и немачким и српским властима, што су четници и осетили и почели самовољно да се понашају, упадајући у куће и вршећи насиља и пљачке. Но, и поред свих мера предострожности, често су извођене акције скојеваца, а кад су у граду откривена и два партизана дошло је до борбе у којој су они убијени, али су погинула и два Немца и рањена два наредника. Узнемирење у граду се повећало ,а српске власти су морале да распореде Прву добровољачку чету на периферији града, како би спречила нове упаде. Такође, запрећено је да ће места у чијој се близини догоди саботажа бити спаљена, а после неуспелих децембарских борби 1941. стрељано је на Хисару, на месту званом „Гаврина долина" 310 грађана.

И поред знатног реаговања српских власти и четника, средином јануара 1942. у Лесковац је, по одобрењу Немаца, дошао Тринаести пешадијски пук Седамнаесте бугарске дивизије Првог краљевског корпуса. Били су смештени у згради Гимназије.

Тадашњи председник општине Лесковац Страхиња Јањић понашао се врло ригорозно, примењујући често и телесне казне, што је изазвало знатно реаговање. Зато је на захтев начелника лесковачког среза Сретена Страњаковића био смењен. Нови председник општине постао је Атанасије Стевановић, директор лесковачке Пиваре, а нови начелник среза Јован Илић, дотадашњи предстојник Градске полиције у Крагујевцу.

У ово време дошло је до значајних промена у организацији српских оружаних снага. По одобрењу Немаца, формирана је 1. марта 1942. Српска државна стража. Седиште Обласне команде било је у Нишу, а окружне су постојале у Зајечару, Крушевцу и Лесковцу. Оне су преузеле вршење полицијске и судске власти и службе сигурности, чиме је полиција скоро била обезвлашћена. Окружна команда у Лесковцу имала је 42 официра и 1.072 подофицира, каплара и редова. Српска државна стража је постала чувар реда и мира и чувар граница Србије. Била је униформисана и делила се на Градску државну стражу, Државни пољску стражу и Државну граничну стражу. Команда Српске државне страже налазила се у Лесковцу и била је потчињена немачкој полицији Крајштеле. Формиран је и логор за заробљене партизане који се налазио у школи код реке, одакле су, углавном, интернирани у Немачку и Норвешку.

Влада Милана Недића поклањала је значајну пажњу пропаганди. У вези са тим и у Лесковцу је, код књижаре Обреновић, свакодневно држан јавни радио-час. Емитована су предавања, вести, саопштења и наредбе. Организовани су чак и дечји радио-часови, а одржавани су и јавни зборови.

Да би се што боље контролисао ред и мир, уведене су ноћне полицијске патроле, а припадници Градске страже и Српске државне пољске страже били су обележени тракама различите боје. Лесковац је био и седиште штаба Српске државне страже чији је командант био потпуковник Живојин Ђурић. Штаб је имао 11 официра и 11 војника, док су резерву у округу чинила 129 стражара. Српска државна стража у лесковачком

округу обухватала је и шест пољских и 15 граничних стража. Седишта Српске државне пољске страже била су у Лесковцу, Лебану и Власотинцу.

У Лесковцу је владао стални страх код окупатора и његових сарадника од упада партизана. Зато су на прилазима граду постављене заседе, као и код важнијих објеката у појединим улицама. Градом су патролирале и четири комбиноване патроле (један Немац, два Бугарина и два припадника Српске државне страже). Свака од њих је имала свој рејон и одржавала је везу између заседа и легитимисала грађане. Сумњива лица су хапшена. Одред Српске државне градске страже у Лесковцу имао је једног официра и 37 стражара. Припадници Српске државне страже су примали плату, одећу и обућу и били су смештени у приватним кућама или у касарнама. За њих је била организована и настава. Одред Српске државне пољске страже у Лесковцу имао је 115 људи, али само 93 пушке. Мањи број је био у касарни, а највећи део стално на терену. Да би заштитили српске војне формације, Немци су, крајем новембра 1942, наредили да се за убиство или рањавање припадника српских одреда или чиновника кажњава стрељањем десет, односно пет, а за сваки акт саботаже сто талаца. Одржавани су и чести састанци са представницима Српске државне страже.

Да би се што успешније водила борба против партизана, по одобрењу команданта оружаних снага за Југоисток, командујући генерал у Србији је од дотадашњих добровољачких одреда 1. јануара 1943. формирао Српски добровољачки корпус (СДК) који се састојао од штаба и пет самосталних батаљона са по четири чете, односно укупно 3.680 војника. Но, и поред грубих репресалија, па и стрељања талаца, почело је све више да се осећа губљење поверења у снагу Немачке. Између осталог и због тога је нови начелник лесковачког округа Никола Димитријевић појачао пропагандну активност. Организована су предавања, штампани плакати, леци, брошуре, изреке, проспекти, па и фотографије. Штампани су и говори виђенијих личности који су дељени становништву. Истовремено су из службе били одстрањивани сви непоуздани или колебљиви. Да би се створила повољнија ситуација, ангажоване су и хуманитарне организације за снабдевање становништва и заробљеника. То су радили Окружна пословница Српске заједнице рада и Подмладак Црвеног крста.

Почетком јуна 1943. извршена је промена формацијског стања Српске државне страже у лесковачком округу. Укинуте су среске резерве и установљен је нови састав Српске државне пољске страже. Као и у другим местима, и у Лесковцу је постојала станица са 50 људи, која се бринула о очувању реда и мира и вршила полицијску службу. За прецизнији договор о обављању жетве, коју су стално ометали партизани, као и за успешније одржавање реда и мира, начелник округа Живојин Ђурић организовао је у Лесковцу, у сали биоскопа „Корзо", четвородневну конференцију. Одржано је и предавање „Национални значај рада и радиности у животу српског народа". За побољшање исхране становништва формиран је Одбор за прикупљање прилога за куповину хране. Проблемом исхране становништва у Лесковцу бавио се и Месни социјално-финансијски одбор.

То је, међутим, био период чешћих упада партизана у Лесковац када је убијен шеф Предстојништва градске полиције Милан Круљ, спаљено жито код Пољопривредне школе, нападнут расадник, а почетком 1944. извршен упад у Окружну болницу када су убијена два стражара и један заробљен. Да би се такви упади могли на време откривати, Градско поглаварство је одредило старешине рејона, па чак и појединих улица, који су имали задатак да брину о безбедности и да на време достављају обавештења. По процени Команде Српске државне страже, средином 1944, лесковачки округ је био најугроженији од партизана. Зато и није било велико изненађење кад су, почетком јуна 1944, партизани напали на лесковачки аеродром. Запаљена је већа количина бензина и уништена су три авиона, два хангара и магацин са муницијом. Тај напад је коначно уверио Лесковчане да окупацијске власти нису у стању да заштите град. То је било потврђено и кад су партизани напали на Железничку станицу, зграду електричне централе, команду Српске државне страже и друга надлештва. Оштећене су експлозивом Железничка станица, зграда електричне централе и спаљено је десетак вагона. Погинула су два немачка војника и два железничара, а рањен је један стражар Српске државне страже.

Незадовољни ангажовањем Бугара, Немци су их у то време почели да ра-

зоружавају, па и у самом Лесковцу. Међутим, из зграде Гимназије и Текстилне техничке школе Бугари су пружили отпор, тако да нису потпуно били разоружани.

Због тешке ситуације на ратиштима широм Европе Немци су почели са извлачењем својих снага из Грчке и Бугарске. У Нишу су се налазиле две немачке дивизије за прихват ових снага. Истовремено, од Бугара су преузели чување пруге и мостова. Под утицајем већ наговештених промена у својој земљи, бугарска војска је почела са повлачењем из лесковачког краја, пре свега преко Крушевице и Свођа у правцу Бабушнице. На њено место долазиле су немачке јединице. У Лесковцу је организована унутрашња и спољашња одбрана. Унутрашњу су чинили Немци са 800 војника и неколико тенкова, један пук Српског добровољачког корпуса, око 400 припадника градске полиције и 120 Шиптара, припадника СС јединица. У самом граду било је више бункера и утврђених зграда са митраљеским гнездима, а за спољну одбрану ископани су ровови у којима су били припадници Српске државне страже, четници и добровољци.

Након бомбардовања Лесковца, 6. септембра 1944, ситуација у граду је тешко могла да се контролише.[5] Окупацијске власти су биле немоћне да заведу ред. Командант града, капетан Михајло Зотовић, десетак дана после бомбардовања, покушао је да организује рашчишћавање града, али без већег успеха. Велики број становника Лесковца напустило је град. Свесни чињенице да се сатуација погоршала на њихову штету и суочени са несрећним стањем у Лесковцу после бомбардовања, Немци су преместили Крајскомандантуру у Ниш, претходно спаливши архиву. Лесковац је ослобођен 11. октобра 1944. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа

Необјављена

Архив Војноисторијског института, Београд
— Фонд Недићева архива
— Фонд немачка архива
— Фонд четничка архива
— Фонд бугарска архива

Архивска грађа Народног музеја у Лесковцу
— Фонд 1941—1944.

Објављена

Зборник докумената и података о народноослобдилачком рату народа Југославије, том I, књиге 1, 2, 3, 4, 5, 9, 11 и 21; том XII, књиге 1, 2, 3 и 4; том XIV, књиге 1, 2, 3 и 4, Београд 1949—1985.

Литература

1. Борковић, др Милан, „Контрареволуција у Србији (квислиншка управа 1941—1944), књига прва (1941—1942), књига друга (1943—1944), Београд 1979.
2. Стојковић, др Живан—Ракић Хранислав — Илић Никола, „Четници у лесковачком крају 1941—1944", Лесковац 1993.
3. Чулиновић, др Фердо, „Окупаторска подјела Југославије", Београд 1970.
4. Стојковић, др Живан—Ракић Хранислав—Илић Никола, „Окупација у лесковачком крају 1941—1944", Лесковац 1994.
5. Хранислав Ракић, Живан Стојковић, Бомбардовање Лесковца, Лесковац 1994.

Dr Živan Stojković

ORGANIZATION OF NEDIĆ'S GOVERNMENT IN THE DISTRICT OF LESKOVAC

Besides their military and administrative command Germans allowed the reestablishment of Serbian bodies of government. This was one of the first steps of the occupying authorities in order to normalize the life in these parts and form an illusion about stability and advantages of their system.

Leskovac was the residence of the prefecture of the district of Leskovac and from July 1941 the Head Office of the town police started to function. The patrols which consisted of Germans, Bulgarians and Serbian National guards were constantly going round the town. Leskovac was often attacked by Partisan forces so the occupiers organized the defence inside and outside the town.

940.53/.54:327) (497.11:4) „1944"

Др Драгољуб С. Петровић

Политички положај Лесковца и Јужне Србије у ратној 1944. год.

У 1944. години у извесном смислу завршној години рата, политички положај јужне Србије, града Лесковца, па и читаве Србије, драстично се мењао. Од почетка те године до почетка септембра ови простори пролазе кроз више фаза, приближивши се коначној — ослобођењу, дакле крају рата.

У зиму и пролеће 1944. народноослободилачки покрет у Србији био је у знаку стагнације јер су велике снаге квислинга и окупатора у њој биле сконцентрисане. Најпостојанији покрет био је на подручју јужне Србије, са извесним слободним територијама, али је окупатор држао градове и главне комуникације. Јужна Србија са Лесковцем била је највећим делом у оквиру немачке окупационе зоне. Квислиншке власти владе Милана Недића су губиле позиције, а уместо њих се експонира равногорски четнички покрет који сублимира највећи део српских квислиншких формација. Ова четничка формација је првих месеци 1944. године достигла свој зенит на тлу Србије захваљујући обилатој помоћи немачког окупатора.

Са наиласком крупних јединица Народноослободилачке војске Југославије преко Санџака, ситуација се у лето 1944. мења, а окупаторско-четнички систем пуца по свим шавовима. Упркос јако измењеној ситуацији, политички статус јужне Србије, поготову градова, остаје углавном исти — статус окупиране територије. Четништво је, ваља опет да констатујемо, и поред свих преиспитивања података и чињеница, квислиншка организација која је фактички допуњавала окупациони систем. Ни у чему није била антифашистичка формација.

Једина снага која је ограничавала окупациони систем био је НОП. Србија је у систему НОП-а била током читавог рата, дакле до лета 1944. — ратна покрајина. Она се конституисала као федерална држава последња од шест федералних чланица Демократске Федеративне Југославије тек у слободном Београду новембра 1944.

Разлога има више том позном конституисању највеће федералне чланице Југославије. Актуелно је било питање аутономија, аутономних јединица у склопу Србије, као и разграничења са другим федералним државама. Једно од деликатних питања било је разграничење с Македонијом која је конституисана 2. августа 1944. Било је тешко етнички разграничити српски од македонског живља, као и уз помоћ историјских детерминанти регионално одредити Македонију. Интересантно је писмо Покрајинском комитету Србије ЦК-у КПЈ, писано 6. септембра, значи истог дана када је Лесковац бомбардован. Споран је био територијални појас јужно од Врања који није био у саставу преткумановске Србије. „Треба рећи да су другови Македонци врло уски и неправедни", наводи се у писму. „Територију Пчиње где живи искључиво српски живаљ са старим борбеним традицијама сматрају ‚Ристовачком Македонијом', чак су и своје Собрање изабрали на територији Пчиње, у, како они кажу, историјском манастиру Св. Прохора Пчињског". Види се да је партијско руководство Србије било заинтересовано за повољне границе.

Познато је да је део југоисточне Србије био анектиран од Бугарске у чијем је политичком саставу био до, можемо рећи, 9. септембра када долази влада Отечественог фронта на челу те земље која не признаје ову анексију. Било је мало недоумице око појаса земље са бугарском националном мањином, дакле царибродским Понишављем и босиљградским Крајиштем где су на кратко били формирани комитети Отечественог фронта. Касније ће ово питање да се ре-

ши тако што Југославија као члан антифашистичке победничке коалиције није могла да буде територијални губитник, те границе остају непромењене.

Ако конситуисање федералне Србије схватимо као процес који је текао кроз НОР 1941, до јесени 1944. његову основу чиниле су снаге НОП, слободне територије са организованим јавним животом и мрежа органа власти. У 1944. та база, ембрион нове Србије, налазила се у јужној Србији на подручју Лесковца, старе Дубочице, доње Јабланице, Пусте Реке, Топлице, Власине, Црне Траве. Ту су била руководства НОП Србије, Главни НОО и други органи. Било је, сходно томе, настојања да се на овом подручју конституише највише тело државне власти Србије. После извесног нагађања највише руководства НОП одређују Прокупље да буде место оснивачке скупштине. Главну улогу у свему овоме имала је Комунистичка партија Југославије. Скупштина је заказана за 12. септембар када се у Прокупље слегло 600 делегата из лесковачког, топличког, нишког, тимочког, пиротског, врањског и расинског округа. Било је и представника војних мисија извесних савезничких земаља. Како су догађаји брзо текли под датим ратним околностима, у ходу се увидело да ова скупштина није могла бити оснивачка, државотворна, већ је одржана као припремна за Велику (како је названа) антифашистичку скупштину народног ослобођења Србије. Ова је одржана у ослобођеном Београду 9—12. новембра 1944.

До краја године се одигравају нова крупна збивања на југословенском тлу, као и у Србији, па и на малом подручју Лесковца које је осетило све карактеристике једног великог разорног рата. И једног васкрса окупиране али непокорене државе са новим квалитетима. Југославија постаје федеративна укључно са највећом федералном државом Србијом. Непосредно утемељивање федералне Србије почиње крајем лета 1944. на подручју јужне Србије, његових делова са снагама НОП и организацијом нове политичке власти.

Dr Dragoljub Petrović

POLITICAL POSITION OF LESKOVAC AND SOUTH SERBIA IN THE YEAR OF WAR 1944

Partisan forces were strengthening rapidly on the teritory of South Serbia in 1944. With the advancing of numerous Partisan troops from Sandžak, the occupying system crumbled. Together with occupiers, the quisling forces — Chetniks and troops under the command of Ljotić and Nedić which were added to the enemy and protected him, came into the hopeless position. In 1944 the „embryo" of new Serbia was situated in the South, in the district of Leskovac. It was the residence of the leadership of the Communist Party, National Liberation Movement and newly established bodies of government in Serbia — National Liberation Committees.

355.4 (497.11) „1944"

Хранислав А. Ракић

Борбена дејства народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије за ослобођење Лесковца (септембар-октобар 1944. године)

Борбе за ослобођење земље водиле су се од 1941. године, али завршне борбе за коначно ослобођење одвијале су се у другој половини 1944. године када је ослобођен Лесковац

Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ) извршила је неколико напада на Лесковац 1944. године. Почетком јуна 1944. године НОВЈ врши напад на аеродром у Лесковцу и том приликом успева да уништи већу количину бензина, три авиона, два хангара и магацин са већом количином муниције. У једночасовној борби погинуло је седам немачких војника, двојица су рањена и четворица нестала. Ефекат је био снажан. Застрашено становништво схватило је да окупацијске власти не могу да заштите град. То је потврђено и десетак дана касније када је НОВЈ поново упала у Лесковац и порушила железничку станицу, електричну централу и спалила десетак теретних вагона.

Због учесталих напада на Лесковац и околину Немци су организовали акцију ширих размера са циљем да коначно униште НОВЈ на целом подручју јужне Србије. У тој акцији ангажовали су Бугаре, Српску државну стражу (СДС), Четнике Драже Михаиловића, Српски државни корпус (СДК), Руски заштитни корпус и друге.

Борбе су се водиле у Јабланици, Пустој Реци, Поречју, Топлици и другим подручјима, али ова акција није давала онакве резултате какве је окупатор очекивао. Због тога је немачка команда за Југоисток одлучила да у току јула и августа 1944. године организује офанзиву ширих размера за уништавање НОВЈ у југоисточној Србији у две фазе под називом „Трумпф" и „Кехраус" коју су Бугари звали Халали.

У овој офанзиви су учествовале: бугарска 22. и 17. дивизија и делови бугарске 29. пешадијске дивизије, немачки Пети СС моторизовани полицијски пук и други полицијски делови, делови белогардејског Руског заштитног корпуса, Недићеве снаге дислоциране у овој области, затим, четничка група јуришних корпуса, Расинско четничка група, Други јуришни косовски корпус и друге снаге. Операцијом је руководио немачки генерал Ханс Фелбер, а у њој је учествовало око 40.000 непријатељских војника.

За ову офанзиву у Лесковцу је формиран Штаб оперативне групе под командом потпуковника Радомира Таталовића, који је под својом командом имао значајне квислиншке снаге.

Окупатор, са квислиншким снагама, настојао је да у овој офанзиви окружи и разбије српске дивизије НОВЈ са главним Штабом НОВ и ПО Србије на простору горње Јабланице, желећи да их набаци на планинске масиве северно од Гњилана и да их уништи.

Међутим, Главни штаб НОВЈ и ПО Србије осујетио је намере непријатеља, одлучивши да јединице НОВЈ изврше пробој у три различита правца, продру у непријатељску позадину и преузму иницијативу. Ова одлука Главног штаба НОВЈ и ПО Србије била је правилна и далекосежна.

За време ове операције ситуација за НОВЈ била је веома тешка. Но, и поред тога, непријатељ је успео само привремено да неутралише партизанске снаге али не и да их уништи. Да ситуација за НОВЈ није била лака говори и реаговање команданта Главног штаба Србије Коче Поповића, који је тражио да се бомбардују Лесковац, Врање, Приштина, потом Лебане итд. Међутим, притисак непријатеља нагло је ослабио после избијања оперативне групе дивизија НОВЈ из Црне Горе и источне Босне на Копаоник. Српске дивизије НОВЈ, срећене и омасовљене, успеле су да поврате изгубљену територију и отпочну борбе за ослобођење јужног Поморавља.

У то време снаге антифашистичке коалиције биле су у офанзиви на свим фронтовима. Повољан развој операције на фронтовима у Европи довео је савезничке снаге у завршну етапу борбе против фашистичке Немачке, која је била политички потпуно усамљена, економски изолована и блокирана, стратегијски окружена. После пробоја немачке одбране у Нормандији, англоамеричке трупе су се искрцале, 15. августа 1944. године, у Француској (операција „Драгон"). Продирући кроз Француску, оне су 25. августа ослободиле Париз, а крајем августа, због отежаног снабдевања и замора, привремено су застале на линији Мозел —Белфор. После одмора и прегруписавања, почетком септембра, и побољшања снабдевања, наставиле су напад преко реке Сене, с намером да избију на реку Рајну. Затим су западни савезници, заједно са ослободилачким снагама Француске, предузели гоњење нацистичких трупа кроз Француску, Белгију и Холандију. Англоамеричка војска избила је 11. септембра на границу нацистичке Немачке.[1]

На северном крилу Совјетско-немачког фронта Црвена армија је извршила операције за овладавање балтичким земљама и Пољском. До краја августа најистуренији делови Црвене армије избили су пред Варшаву, прешавши реку Вислу на више места.

На јужном крилу стратегијског фронта Црвене армије групе 2. и 3. Украјинског фронта почеле су 20. августа операцију за избацивање прохитлеровске Румуније и Бугарске из осовинског блока. Румунија је испала из Тројног пакта 23. августа и прешла антихитлеровској коалицији, а њена армија отпочела је борбу против немачких снага на својој територији. Касније ће, заједно са Црвеном армијом, продужити ка Мађарској.

Победоносно концентрично наступање Црвене армије и њено избијање на румунско-бугарску границу у Добруџу изазвало је промене и у царској Бугарској. Трупе 3. Украјинског фронта Црвене армије прешле су 8. септембра 1944. године из Добруџе румунско-бугарску границу. Сутрадан, 9. септембра, под руководством Бугарске радничке партије (комуниста) извршен је превратт у Бугарској. Нова влада прекинула је дипломатске односе са Немачком и 10. септембра објавила јој рат. На југословенској и бугарској граници настала је потпуно нова ситуација.

Југословенско ратиште је добијало све већи значај. Борбеним дејствима НОВЈ везивала је знатне Немачке снаге, делове три групе армија „Ц", „Е" и „Ф" и квислиншке снаге (укупно око 500.000 људи), спречавајући стабилизацију немачке одбране на овом делу европског ратишта и повезујући совјетске снаге преко Југославије и Јадрана са англоамеричким снагама у Италији. У другој половини августа и почетком септембра 1944. године на југословенском ратишту НОВЈ налазила се свуда у стратегијској офанзиви. На оперативном подручју Главног штаба НОВЈ и ПО Србије, средином августа се налазило пет српских дивизија НОВЈ и више партизанских одреда са око 25.000 бораца. На ширем подручју Топлице, Копаоника, Расине и Жупе налазила се Оперативна група дивизија.

У то време, поред борбених дејстава, у Југославији се одвијала веома жива политичка активност. Јосип Броз Тито се 6. авуста у Казерти састао са Вилсоном, савезничким врховним командантом на Средоземљу, а потом и са Черчилом у Напуљу. Тито је напустио Казерту 14. августа, а из Барија се сутрадан вратио на Вис, где је наставио разговоре са др Иваном Шубашићем. После тих разговора објављена је заједничка декларација о постигнутом споразуму, а 30. августа 1944. године упућен је позив сарадницима окупатора да напусте квислиншке војне организације и цивилну власт и пређу на страну Народноослободилачке војске.

Јединице НОВЈ у југоисточној Србији, спроводећи директиву Врховног штаба НОВЈ и ПОЈ од 19. августа 1944, вршиле су напад како на окупаторску и квислиншку живу силу тако и на четничко-недићевску власт.

Пошто су југоисточна и источна Србија у плановима Врховног штаба НОВЈ и ПОЈ имале велику важност за потпун успех народноослободилачке борбе, директивом од 19. августа је предвиђено да се Србија подели на девет сектора, од којих су у источној и југоисточној Србији предвиђена три. Потом, спроводећи директиву, Главни штаб НОВ и ПО Србије је 27. августа издао свим потчињеним штабовима своју директиву, у којој је назначио смернице за разбијање недићевско-четничких снага и окупаторске, недићевске и четничке власти, као и за спровођење мобилизације и о условима које би требало поставити бугарским јединицама за сарадњу.

Главни штаб НОВ и ПО Србије за реализацију ове замисли крајем августа и почетком септембра 1944. године имао је на располагању шест дивизија са 16 бригада и око двадесетак партизанских одреда.

Борбе за ослобођење се настављају. Штаб 24. српске дивизије НОВЈ 16. августа 1944. године донео је одлуку да се у Лебану ликвидира непријатељев гарнизон јачине око 600 војника бугарске 27. пешадијске дивизије и око 130 бугарских полицајаца. Напад на Лебане извршиле су три бригаде 24. српске дивизије 18. августа. Иако је напад био силовит, непријатељ се упорно бранио на прилазима граду. У борбу су ступили и бомбаши. Борба се водила прса у прса и борци НОВ су успели да ликвидирају прва утврђења и заплене два топа калибра 75 мм. И поред тога, ситуација се променила у корист непријатеља. Бугарима су прискочили у помоћ два батаљона Српског добровољачког корпуса, две чете немачке 284. батаљона за обезбеђење и шест јуришних оруђа 191. јуришне бригаде, па су све три бригаде НОВЈ морале да се повуку. Међутим, 24. српска дивизија поново је напала Лебане 19. августа. Том приликом наишла је на слабији отпор, али у току ноћи није могла да га заузме. Непријатељ се повукао под притиском јединица 24. српске дивизије у јутарњим часовима 20. августа 1944. године.

После ослобођења Лебана настављају се борбе за ослобођење Лесковца. Двадесет четвртог августа 1944. године Главни штаб НОВЈ и ПО Србије наредио је 24 српској дивизији да руши железничку пругу на делу од Грделице до Дољевца.

Окупатор са домаћим издајницима осујетио је намере НОВ и организовао је одбрану. У Рудару, јужно од Лесковца, налазило се сто четника са бабичког терена и 250 добровољаца под командом мајора Александра Стикића. У Горњој Јајни налазило се 200 добровољаца из IV добровољачког пука.

На десној обали реке Јабланице, почев од Малог Војловца, па према Пертату и Ћеновцу до Тureковца налазили су се Немци и добровољци у јачини два батаљона. Од наоружања су имали четири тешка бацача, један топ 75 мм, два тенка, који су патролирали комуникацијом Бошњаце—Лесковац, и два противколска топа 37 мм. У Горњем Синковцу налазио се Манић са око 400 четника, од којих пола без оружја. У Горњој Стопањи налазило се око сто Немаца и у селу Винарцу још око сто. Њихов штаб се налазио у школи и давали су војнике за заседу око Цециног Кладенца, који се налази на првој коси код винограда.

У то време у Прибојској караули са три бункера налазило се око 25 Бугара а у станици Печењевце 30 бугарских војника утврђених у четири бункера. На мосту реке Јабланице испод Печењевца била су два бункера са 25 бугарских војника, а у Дољевцу 8 малих и два велика тенка, са осам митраљеза и два брзометна топа. Ови тенкови су патролирали од Дољевца до железничке станице Ђорђево. У Пуковцу је била стационирана четничка бригада са 300 људи (под командом Кенића) која је била веома слабо наоружана.

Лесковац су бранили: два батаљона Немаца, рачунајући делове око Лесковца, два батаљона Бугара 27 дивизије и два батаљона недићевог II пука. То су биле снаге са којима су се борили јединице 24. српске дивизије.[2] Једанаеста бригада добила је наређење да без једног батаљона изврши напад на пругу између села Прибоја и Дољевца. За извршење овог задатка Једанаестој бригади НОВЈ додељен је један топ 47 мм и два бацача 81 мм. Затим јој је наређено да четничку групу из Пуковца нападне и протера. Батаљон који је био у Стројковцу добио је задатак да 25/26. августа врши напад на пругу Лесковац—Грделица.

Спроводећи наређење од 24. августа, Једанаеста српска бригада извршила је 25/26. августа 1944. године акцију на прузи Лесковац—Ниш. Њен 2. и 3. батаљон извршили су следећа борбена дејства: минирали су пругу између Брестовца и Прибоја на девет места. Напали су у Брестовцу бугарску посаду и истерали је из караула. Извршили напад

на железничку станицу и бугарску караулу у Печењевцу. Успели су да у току напада истерају непријатеља из караула и овладају железничком станицом коју су запалили, као и неке помоћне зграде.

Делови Трећег батаљона извршили су напад на бугарску посаду у Прибоју, али непријатељ је давао такав отпор да борци НОВ, и поред бацања бомбе из непосредне близине, нису успели да овладају караулом.

Штаб 24. српске дивизије НОВ истом наредбом наредио је Једанаестој бригади да са три батаљона затвори правац Лесковац—Пуста Река на линији Кремен—Нова Топола—Церница, а са једним батаљоном да затвори правац Житорађа—Дубово, Брестовац—Косанчић, на линији Коњарник—Дубово—Обилић.

Оцењено је да непријатељ нема офанзивних намера већ се укопао у ровове, а с обзиром на његов распоред констатовано је да су све његове снаге углавном постављене за одбрану града.[3]

Главни штаб НОВ и ПО Србије 27. августа 1944. године послао је Директиву бр. 3 јединицама НОВЈ под његовом командом за преговоре са представницима бугарских јединица о предаји НОВ и могућој заједничкој борби. У Директиви су истакли да се догађаји веома брзо развијају и да је капитулација бугарских јединица питање дана, па чак и часа. Због тога се налаже да јединице НОВЈ и даље разбијају недићевско-четничке снаге и окупаторско-недићевску власт, да врше мобилизацију људства на коју једино НОВ има законито право, пошто је краљ Петар II 25. августа 1944. године укинуо Врховну команду у отаџбину и признао народноослободилачки покрет под руководством маршала Тита. У вези са ситуацијом у Бугарској требало је да јединице НОВЈ ступају у везу са бугарским гарнизонима и траже са њима преговоре о заједничким борбама против Немаца, али то није имало успеха. Бугарске фашистичке јединице, после успостављања контакта са јединицама НОВЈ, нису хтеле да се боре против Немаца, већ им је једини циљ био да се са оружјем врате у Бугарску. Немци су у Лесковцу напали Бугаре. Том приликом један мањи део је разоружан од Немаца и четника. Исто тако, бугарске посаде на прузи од Грделице до Ниша су разоружане.

У самом Лесковцу, као и на положајима око града, налазили су се углавном четници, недићевци и белогардејци, укупно 3000—3500 људи, а у самом граду било је 400 Немаца са 12 тенкова.

Једанаеста бригада НОВ 28/29. августа вршила је напад на непријатеља који је посео села за одбрану Лесковца, и то: Ћеновац, Турековац, Горње и Доње Стопање, Винарце. У нападу је учествовала и пољска артиљерија са једним топом, који је тукао са положаја Црничко лојзе. Борба се водила до 3 часа ујутру, када су се јединице Једанаесте бригаде морале повући на полазне положаје. За време овог напада у самом граду чула се велика пуцњава, вероватно између Немаца и Бугара.

Истог дана, 28. августа, Лесковац су бомбардовали савезници, који су бацили три бомбе и разрушили млин Живка Стојиљковића. Коча Поповић је сутрадан тражио да се Лесковац озбиљније бомбардује.

Борбе за ослобођење Лесковца су свакодневно водиле јединице 24. српске дивизије НОВ а 30. августа 1944. године са мањим диверзионим групама извршен је демонстративан напад на непријатеља на свим положајима око Лесковца. У исто време 11. бригада минирала је на више места железничку пругу између Лесковца и Дољевца и запалила четири вагона.

После демонстративног напада, Штаб 24. српске дивизије одлучио је да се Лесковац поново нападне у ноћи између 30/31. августа 1944. године, и то са 11, 13. и 15. бригадом. Напад на Лесковац и околна села отпочео је 30. августа у 22 часа и трајао је све до 3.30 часова 31. августа. Борба је почела дејством Прве пољске артиљеријске батерије на непријатељска утврђења: Винарце, Чифлук Мира, Горња и Доња Стопања, Турековац, Ћеновац, као и на сам град.

У 01 час 11. бригада НОВЈ потисла је непријатеља на свом сектору одбацила га до Чифлук Мире и града. Одатле је непријатељ давао јак отпор, а доласком тенкова, под јаком непријатељском артиљеријском ватром, бригада се морала повући. Остале бригаде на својим правцима нису успеле да овладају непријатељским упориштима и поред тога што су вршиле по неколико пута јуриш.

У овој ноћи Лесковац су браниле окупаторске и квислиншке снаге у јачини до 4.500 људи, а биле су састављене од два четничка корпуса једног пука недићеваца, једног батаљона белогардејаца, једног батаљона Немаца и нешто СДС са десетак тенкова. После тог неуспе-

лог напада јединице 24. српске дивизије вршиле су припрему за учешће у операцији „Ретвик" (Недеља пацова).[4]

Постигавши споразум у Казерти о извођењу заједничке југословенске-савезничке диверзантске операције „Ретвик" која је предвиђала рушење комуникација на југословенском ратишту од 1. до 7. септембра 1944. године у Врховном штабу НОВЈ и ПОЈ одмах су приступили разради ове операције. Главни штаб НОВ и ПО Србије издао је 2. септембра наређење Штабу 24. српске дивизије да у времену од 2. до 7. септембра изведе читав низ јачих акција на железничкој прузи у Србији, упозоравајући: „... према плану савезничке авијације они ће у горе наведеном времену појачати своју активност на свим пругама у Србији, посебно на прузи Београд—Скопље". Главни штаб НОВ и ПО Србије информисао је Штаб 24. дивизије да је генерал—мајор Фицрој Меклин, шеф енглеских војних мисија у Југославији, стигао у Главни штаб НОВ и ПО Србије и изразио жељу да присуствује акцијама јединица на железничке пруге. У ту сврху генерал-мајор Меклин упућен је у штаб дивизије. Однос према њему требало је да буде коректан и савезнички и да се при стварању плана за дејства на комуникације претходно разговара са њим. Ово је било потребно јер у акцијама је требало да садејствује и савезничка авијација.

Усаглашавајући задатке са наређењем Главног штаба НОВ и ПО Србије, Штаб 24. српске дивизије НОВ наређује својим јединицама да „испоље најјаче дејство на пругу и комуникације, које служе непријатељу за саобраћај и извлачење". У наредби се даље истиче: „Уништавати најосетљивије делове на комуникацији и прузи као: мостове, пропусте, карауле, станице, кидање пруге, телефонске линије, сечење бандера и прекопавање путева".

Спроводећи наређење Главног штаба НОВ и ПО Србије и Штаба 24. српске дивизије, 11. бригада напала је бугарски пук у с. Печењевцу и дигла у ваздух мост на Јабланици а пруга Лесковац —Грделица прекинута је на шест места и разрушен железнички мост на Зољевачкој реци.

У међувремену, порушен је мост на Пустој Реци код Пуковца, у Брестовцу је запаљена железничка станица, а 6 септембра 1944. године јединице 24. српске дивизије порушиле су пругу између Брестовца и Печењевца, као и између Лесковца и Грделице и дигле у ваздух железнички мост код Печењевца.

План „Ретвик", као што се види, веома је интензивно спровођен од стране јединица 24. српске дивизије НОВ на територији Лесковца, у присуству генерал-мајора Маклена.

У оквиру операције „Ретвик" 6. септембра 1944. године бомбардован је Лесковац, који је том приликом претрпео велике људске и материјалне губитке.[4a]

Једанаеста бригада 24. српске дивизије од 2. до 10. септембра 1944. године држала је положај Печењевце—Лојзиште—Миланово—Тураковачка коса—Нова Топола. Непријатељска моторизација стално је била у покрету, штитећи на тај начин железничку пругу и друм од разарања. Међутим, те колоне стално су се сукобљавале са јединицама НОВЈ. Тако су биле нападнуте 7. септембра и имале два погинула официра. Истог дана Први батаљон 11. српске бригаде вршио је акцију на прузи на десет места и у Винарцу спалио два вагона. Свим овим акцијама присуствовао је и генерал-мајор Меклин.

Двадесет четврта српска дивизија НОВЈ стално је вршила притисак, а ноћу 10/11. септембра извршила је и јачи напад на Лесковац. Због недовољног притиска на Хисар, као и због појачања одбране, која је стигла из Ниша, Лесковац није заузет. У моменту напада, у Лесковцу је било 150 Немаца, али је било доста недићеваца и четника.[5]

У овим борбама за Лесковац непријатељ је био потиснут код Хисара—Синковца из првих ровова, али из других положаја није могао бити избачен. Борци Једанаесте српске бригаде успели су да дођу до првих градских кућа, али је бригаду напало десет немачких тенкова и морала је у зору да се врати на погодан положај. Према добијеним подацима, у овом нападу непријатељ је имао 150 мртвих и рањених, као и оштећена два тенка и уништена два камиона. Партизанске снаге су имале три мртва и осамнаест рањених. Тога дана предало се сто четника, добровољаца, Шиптара и припадника СДС.

Сутрадан, борци 11. српске бригаде водили су једночасовну борбу са Немцима који су пошли из Лесковца за Печењевце. Непријатељ је имао четири мртва војника. Међутим, 14. септембра 11. бригада је нападнута од Немаца и четника, са три тенка, из правца Винарца и Залужња. После кратке и оштре борбе од једног часа, непријатељ је од-

бачен у град. Заробљено је пет Немаца, а од материјала један пушкомитраљез, 15 сандука пушчане муниције, шест пушака и друго.

Петнаестог септембра 1944. године Једанаесту српску бригаду заменила је Седамнаеста српска бригада НОВЈ распоредивши се на просторе: Бошњаце — Нова Топола-Церница-Залужње-Прибој.

Непријатељ у Лесковцу стално је добијао појачање и, самим тим, појачао је и одбрану. У периоду од 15. до 18. септембра у Лесковцу је било 2.500 Немаца, око 1.000 недићеваца и љотићеваца са тридесет тенкова, ове снаге су браниле град.

У времену од 4. до 18. септембра 24. српској дивизији предало се хиљаду непријатељских војника, четника, недићеваца и припадника СДС. Према провереним подацима, у ово време квислиншке јединице су се распадале. Тако су се добровољачки пукови, који су бројали око 2.000 војника, смањили на 200 до 300 војника. Таква ситуација била је и у осталим квислиншким јединицама, чији су припадници масовно прелазили у редове НОВЈ.[6]

Ноћу 19/20. септембра две бригаде 24. дивизије НОВЈ напале су спољну одбрану Лесковца. После борбе која је трајала целу ноћ, непријатељ је сатеран у град, одакле је продужио са одбраном. Јединице 24. српске дивизије су се задржале на положају: Мира Чифлук—Доње Стопање, преко Хисарског венца, па све до коте 229. Са ових положаја је и даље нападано.

Двадесет првог септембра у Лесковцу је било 400 до 500 Немаца са 8 тенкова распоређених на периферији града са јужне стране, од старог Дуванског монопола, поред гробља Шадрвана, до државног расадника; недићевци и љотићевци, у јачини једног пука са 1.300 војника. налазили су се на периферији града, северозападно, од нишког пута до фабрике гума. У Богојевцу, Братмиловцу и Бобишту налазили су се четници Драже Михаиловића, њих 500, прилично наоружаних, а оружје су добили од Немаца.

У Печењевце је 21. септембра дошло 200—300 Немаца који су се утврдили и покушали да поправе мост на прузи. Штитило их је седам тенкова.[7]

Борбе за Лесковац су и даље вођене. Успех НОВЈ омогућавао је велики прилив нових бораца у њене редове, па је формирана, у с. Прекопчелици 1. октобра, 47. српска дивизија НОВЈ (као осма српска у југоисточној Србији). У састав 47. српске дивизије ушле су 15, 28. и 29. бригада. Јединице 47. српске дивизије, после формирања, водиле су борбу за ослобођење Лесковца, у сарадњи са јединицама 24. српске дивизије.

Према томе, војно-политичка ситуација крајем септембра и почетком октобра 1944. године у Србији и даље је била неповољна за окупатора и његове сараднике. Јединице НОВЈ и Црвена армија наметнуле су одлучну битку за основне позиције у Србији преко којих је требало да се са Средоземља и Грчке извуче Група армија „Е". Због тога је фелдмаршал Максимилијан фон Вајкс врховни војни командант Југоистока, са седиштем у Београду, по сваку цену хтео да ојача одбрану преосталих немачких дивизија у Србији. У септембру 1944. године за одбрану Србије, поред 7. СС дивизије „Принц Еуген" и ојачане армијске групе „Србија" Немци су сукцесивно пребацивали 92. моторизовану бригаду и остале делове оклопне Гренадирске дивизије „Бранденбург" из Далмације, 11. пољску ваздухопловну дивизију из рејона Атине, 18. СС полицијски моторизовани пук, 117. ловачку дивизију и један пук јуришне дивизије „Родос" из Грчке, те пет пешадијских пуковских група — три из Групе армија „Е" и две из Друге оклопне армије. Адолф Хитлер је тек 3. октобра 1944. године прихватио и одобрио предлог Врховне команде Вермахта да се евакуишу немачке трупе из Грчке, јужне Македоније, јужне Албаније и да се свим расположивим снагама организује чврста одбрана на „Плавој линији": Скадар —Гостивар—Велес—Осоговске планине —село Клисура—Бела Паланка и успостави тешња веза јединица Групе армија „Е" са фронтом одбране армијске групе „Србија". Међутим, ова одлука више није могла бити остварена јер су трупе Црвене армије и НОВЈ тих дана прешле у одлучну битку за Србију.

Ослобођењем многих места повећавао се прилив нових бораца, што је омогућило стварање нових бригада и дивизија. У току септембра и почетком октобра 1944. године формиране су 45. 46. и 47. српска дивизија. Новоформиране дивизије добиле су конкретне задатке. Тако је 46. српска дивизија добила задатак да се пребаци на терен Врање—Владичин Хан, а 47. је заменила 24. српску дивизију итд.

Прикупљање јединица бугарског 1. корпуса, односно 2. армије, на нишавском правцу и формирање 46. дивизије

НОВЈ, односно њено увођење у борбу на десној обали Јужне Мораве, од Бујановца до Сурдулице, повољно је утицало на дејства 22. дивизије НОВЈ јер је њен оперативни сектор упола смањен, што је пружало велике могућности за успешнија дејства, посебно у рејону Власотинца. Штаб 22. дивизије је у процени војно-политичке ситуације сматрао да постоје сви услови за успешан напад на непријатељски гарнизон у Власотинцу и за коначно ослобођење ове вароши. Но, и поред опсежних припрема јединице 22. дивизије овом приликом нису могле да заузму Власотинце.[8] Схватајући да без јачих снага непријатељски гарнизон није могао бити заузет и констатујући слабости из претходних напада, Штаб 22. дивизије је наредио јединицама дивизије да Власотинце нападну 28. септембра, и то са 8. и 12. српском бригадом, уз ангажовање шест батаљона. Извршен је снажан и силовит напад. Борба се водила за сваки положај и сваку кућу. Успешно садејство бугарске артиљерије деморалисало је четнике и недићевце који су се масовно предавали. У ослобођеном Власотинцу 29. септембра заробљен је огроман ратни плен, између осталог и два топа, 12 митраљеза, два тенка, један минобацач, аутомобил и друга ратна опрема.

Првог октобра 1944. године Штаб 13. корпуса НОВЈ наредио је штабовима 22, 46. и 47. дивизије да заузму нов распоред, у складу са наређењем Главног штаба НОВ и ПО Србије од 28 и 29. септембра 1944. године. Међутим, ова заповест је делимично извршена због тога што је Штаб променио одлуку. Разлог за то је био што је у бившу одбрамбену зону немачке Прве брдске дивизије од Власотинца преко Беле Паланке и Књажевца до Зајечара дошло до измене. Немачка 7. СС брдска дивизија „Принц Еуген" је 27. септембра званично преузела тај одсек. Тај моменат извлачења нису уочили ни бугарски нити југословенски штабови, а то је пружало веома повољне могућности за прелазак Друге армије Бугарске у напад на правцу Пирот—Бела Паланка—Ниш. Тако је повољна шанса да се изврши дубок продор у правцу Ниша и угрози читаво лево крило одбране немачке армијске групе „Србија" испуштено.[9]

У ситуацији у којој су се нашле немачке трупе командант 7. СС дивизије „Фирер" генералмајор Ото Кум одлучио је да отвори комуникацију Ниш—Врање и заузме Власотинце у време кад је у борбу увођена и немачка 11. ваздухопловна пољска дивизија од Куманова ка Врању. Ото Кум је формирао борбену групу „Дојч" којој је потчинио борбену групу „Гринвалд". У то време у Лесковцу су се налазиле и четири чете ваздухопловног особља са око 500 војника. Трећег октобра обе борбене групе прешле су у наступање у две нападне колоне: борбена група „Гринвалд" нападала је правцем Лесковац—Власотинце са намером да уђе у Власотинце и да се споји са борбеном групом „Фегтле" која је при повлачењу са планине Крушевице покушала да се пробије ка Лесковцу, а борбена група „Дојч" правцем Лесковац—Грделица—Власотинце. Међутим, борбеној групи „Фегтле" није пошло за руком да се пробије према Лесковцу већ је под притиском 8. 10. и 12. српске бригаде била приморана да се повуче неометена од бугарских јединица у рејон села Равна Дубрава. Борбене групе „Дојч" и „Гринвалд" ипак су успеле да 4. октобра поврате Власотинце.[10]

На бујановачком сектору, где је на правцу Куманово—Бујановац—Врање уведена у борбу немачка 11. ваздухопловна пољска дивизија, борбе су се интензивирале. У тим оштрим борбама јединице 46. српске дивизије биле су приморане да напусте Бујановац и да се повуку пред надмоћнијим непријатељевим снагама.

Почетком октобра новоформирана 47. дивизија преузела је борбене задатке 24. српске дивизије. Прве борбене окршаје имала је 4. октобра 1944. године када је непријатељ у две колоне направио испад из Лесковца у правцу положаја 15. српске бригаде. Том приликом 15. бригада је имала четири погинула и 20 рањених бораца, али је успела да се задржи на својим положајима на линији Кукуловце—Стројковце—Велико Трњане—Тулово—Слатина—Копашница. У ствари, то је био напад немачке 7. СС брдске дивизије „Принц Еуген" борбене групе „Дојч", које су се пробијале правцем Лесковац—Грделица обухватајући са југа Власотинце у које су ушле тога дана у поподневним часовима, пошто су претходно одбациле 15. српску бригаду.

Почетком октобра 1944. године Лесковац је бранио батаљон „Габелман", са око 100 људи и 10 тенкова, као и 500—600 недићеваца и љотићеваца и око 1000 четника Драже Михаиловића. На сектору Лесковац—Власотинце налазила се и бригада „Виганд" (3 батаљон 13. СС пука ојачан артиљеријом) и 1600 војника

са 16 оруђа, те око 1000 недићеваца, љотићеваца и четника. Били су распоређени у Среском и првостепеном суду, економији, Дому народног здравља, и у још неким зградама. Главна непријатељска утврђења у Лесковцу била су код главног моста у центру града, на Хисару, Лебанском путу, према Горњој и Доњој Јајни, на путу према Рудару и другим местима. Непријатељ је располагао са дванаест тешких топова, дванаест противколских топова и тешких бацача.[11]

У то време једна колона Немаца дошла је из Ниша у Лесковац са задатком да обезбеди извлачење крајскомандантуре и других немачких органа, као и да врши испаде према положајима 47. и 24. српске дивизије. Стање у Лесковцу 4. октобра 1944. године за окупатора је било веома тешко. Био је принуђен да повуче крајскомандантуру за Ниш. Претходно су запалили архиву. У граду није било друге власти, сем квислиншке. Владала је анархија. Четници су вршили насиље над становништвом. Љотићевци, који су држали положаје, били су узнемирени, а њихово повлачење очекивало се сваког тренутка. Наговештавао се поновни долазак недићевих команданата Стикића и Зотовића, од којих се очекивало да учврсте квислиншки политички и војни апарат у Лесковцу, по наређењу окупатора.[12]

После ове прве борбе, Штаб 47. дивизије наредио је прегруписавање и заузимање погоднијих положаја од стране потчињених јединица и боље успостављање веза са 8. бригадом 22. дивизије и 13. бригадом 24. српске дивизије у заједничким садејствима.[13]

Налазећи се у веома тешкој ситуацији, Команда Југоистока покушавала је да на сваки начин успори продор јединица НОВЈ и Црвене армије према Београду и онемогући пресецање комуникација које преко Косова и Санџака воде ка Дрини, јер би се тиме онемогућило извлачење снага Групе армија „Е" из Грчке. Због тога су немачке снаге биле веома ангажоване у источној и јужној Србији и грчевито се борили за сваку стопу земље. У таквој ситуацији било је веома важно да се по сваку цену спречи заузимање Ниша од стране јединица НОВЈ и њених савезника.

Јединице 13. корпуса НОВЈ од дана формирања водиле су многбројне и значајне борбе против удружених снага непријатеља (Немаца, недићеваца, љотићеваца, четника Драже Михаиловића, руских белогардејаца и др.) и у одлучујућој мери утицале на промену правца повлачења главних снага немачке Групе армија „Е" из Грчке према северу, које су, заувек изгубивши овај значајан правац (Скопље—Ниш), биле принуђене да одступају донекле тежим и опаснијим правцем Скопље—Качаничка клисура—Приштина—Косовска Митровица и даље кроз Санџак или Ибарску долину у правцу Вишеграда ка Сарајеву.

Тринаести корпус НОВЈ од 21. септембра до 6. октобра 1944. године дејствовао је на јужноморавском правцу, од Бујановца преко Врања ка Лесковцу и Нишу. Северније од тога дејствовала је 2. бугарска армија на нишавском правцу, у источној Србији делови 75. стрељачког корпуса 2. украјинског фронта Црвене армије који су форсирали Дунав у зони Оршава—Турн Северин и избиле на линији Оршава—село Слатина 24. септембра 1944. године.

Читав фронт на нишком правцу био је 8. октобра 1944. године, мање-више, у покрету. Почела је нишка операција. У нишкој операцији, према плановима југословенских, совјетских и бугарских штабова, ангажовано је 12 дивизија, једна коњичка дивизија, једна тенковска, једна гранична бригада и три ваздухопловне дивизије. Од јединица НОВ и ПОЈ ангажован је 13. корпус (22, 46. и 47. дивизија, као и 45. дивизија 14. корпуса која је привремено била у саставу 13. корпуса) и самостална група дивизија (2. пролетерска и 24. дивизија 13. корпуса НОВ привремено у саставу 2. пролетерске дивизије) под непосредном командом Главног штаба НОВ и ПО Србије — укупно шест дивизија; од совјетских јединица: 1. гардијски утврђени рејон, јачине једне бројно слабије јединице, и три ваздухопловне јединице (189. јуришна, 228. ловачка и 244. бомбардерска дивизија), бугарске отачествене армије 2. армија (1. гардијска, 4, 6, 9. и 12. пешадијска, 2. коњичка дивизија, оклопна и гранична бригада). То су биле значајне снаге далеко надмоћније од непријатељеве, али мора се узети у обзир немотивисаност бугарске армије за борбу, с обзиром на њен састав и профашистичко васпитање. Насупрот антихитлеровских војних формација (НОВЈ, Црвене армије и бугарске армије) на нишком правцу браниле су се главне снаге ојачане 7. СС дивизије „Принц Еуген", не рачунајући квислиншке и друге снаге. За нишку операцију југословенске, совјетске и бугарске снаге биле су груписане у пет оперативних

група: Северна (Књажевачка) група дивизија (45. дивизија НОВ и 1. гардијски утврђени рејон); Источна (Нишавска) група дивизија (9. 6. и 4. пешадијска дивизија бугарске 2. армије); Западна (самостална) група дивизија са две подгрупе: 12. пешадијска и 2. коњичка дивизија бугарске 2. армије на простору Лесковац—Власотинце и 46. дивизија 13. корпуса НОВ и 1. гардијска пешадијска дивизија бугарске 2. армије на сектору Сурдулица—Врање.[14]

Северна група дивизија прешла је 8. октобра 1944. године у наступање свим снагама у правцу Књажевца. После жестоких окршаја, 10. октобра Књажевац је ослобођен, а потом, 12. октобра, и Сврљиг.

Штаб 46. српске дивизије НОВЈ добио је 7. октобра 1944. године од Штаба 13. корпуса НОВЈ наредбу да две бригаде постави на комуникацију Грделица —Врање са задатком да уз садејство Бугарске 1. гардијске пешадијске дивизије нападне на Бело Поље и да затвори правце Бујановац—Врање и Грделица— Врање. Међутим, делови немачке 11. ваздухопловне пољске дивизије 8. октобра пробиле су се из Бујановца у Врање. У Врању се налазила немачка борбена група „Пабст", ојачани пук 11. ваздухопловне пољске дивизије, чији су се делови почели извлачити из Врања у правцу Бујановца. Штаб 46. дивизије наредио је 27. бригади да нападне Немце, али тај напад био је безуспешан. Једанаестог октобра је опет дошло до напада. Немци су били изненађени и почели су да се у паници повлаче, али су искористили неспоразум у редовима 25. српске бригаде и успели да се среде и повуку у правцу Бујановца без великих губитака и истог дана Врање је коначно ослобођено.

Ток операције за ослобођење Ниша имао је шири карактер — сламање окупатора и домаћих издајника у овом рејону. И не само то, нишком операцијом требало је онемогућити извлачење окупаторске војске Моравском долином и остварити ослобођење јужне Србије.

Операција за ослобођење Ниша отпочела је 8. октобра 1944. године, уз артиљеријску припрему коју је извршила артиљерија бугарских пешадијских дивизија. После артиљеријске припреме, у напад је пошла бугарска пешадија која је ватром Немаца била одбијена на свим правцима дејства, тако да до мрака 8. октобра ниједан објекат није заузет. То се наставило 9. и 10. октобра. У склопу ове операције предвиђено је ослобођење Власотинца и Лесковца, са тежњом да се не дозволи надирање немачке војске између Врања и Лесковца. Као што је већ речено, тај покушај немачке војске да продре на север није успео. Придржавајући се наређења Главног штаба НОВ и ПО Србије и Штаба 13. корпуса НОВЈ, јединице 46. и 47. српске дивизије успешно су извршавале своје борбене задатке у садејству са 22. и 24. српском дивизијом.[15]

У то време, на северу, у правцу дејства совјетске 57. армије и 14. корпуса НОВЈ, дошло је до битне промене оперативне ситуације. Наиме, снаге совјетског 68. артиљеријског корпуса из састава 57. армије и снаге 14. корпуса НОВЈ, дејствујући правцем Неготин—Салаш—Београд—Жагубица, успеле су да пресеку немачке снаге у Тимочкој крајини и Хомољу и упадну у слабо бранљени оперативни простор немачког корпуса „Милер". Дејствујући ноћу 9/10. октобра на Великој Морави код Велике Плане, направљен је мостобран који је омогућавао продор ка Београду. На тај начин још једном је пресечена комуникација Ниш—Београд којом је требало да се повлачи немачка Група армија „Е" те није имало никаквог смисла даље држати снаге немачке СС дивизије на положајима код Калне, Беле Паланке, Власотинца, Равне Дубраве и Лесковца. Зато је армијска група „Србија" 9/10. октобра издала наредбу корпусу „Милер" да се 7. СС дивизија повуче са положаја и да нову одбрану организује на левој обали Велике и Јужне Мораве, од Јагодине до Дољевца, с тим да и даље упорно брани правце који од Велике и Јужне Мораве изводе ка Приштини и Краљеву, односно на комуникацију Косово Поље—Краљево, јер је за извлачење Групе армија „Е" остао једино тај правац.

Како су 23. и 45. српска дивизија и совјетске снаге већ ослободиле Књажевац, борбеној групи „Вигант" наређено је да напусти одбрану Власотинца и да одбраном на превлаци Чапљак код Тресибабе обезбеди леви бок 7. СС дивизије и уредно извлачење њених осталих снага са правца Калне и Беле Паланке

Поступајући по овој директиви, борбена група „Вигант" је већ 10. октобра била на превлаци Чапљак, а ноћу 10/11. октобра почело је извлачење немачких борбених група „Мајор Фишер" са Калне, „Кајзер" из Беле Паланке, „Фегтле" са Равне Дубраве и „Гринланд" са гре-

бена Крушевице ка Нишу. Истовремено, борбена група „Габелман" и истурене снаге Српског добровољачког корпуса (љотићеваца) отпочели су повлачење ка Лесковцу, да би касније наставили извлачење ка Нишу.

Власотиначка бригада НОВЈ, подилазећи Власотинцу са североистока, скидала је немачка обезбеђења око града. Пошто је на рејон њеног дејства пристигла и бугарска оклопна бригада, заједно су 10. октобра ослободиле Власотинце, а непријатељ се уз губитке морао повлачити ка Лесковцу. Главнина 22. дивизије НОВ пошла је у правцу Бабичког десном обалом Јужне Мораве те, овладавши гребеном Крушевица, дејствовала је ка Нишу. У борбеном маршу стално је наилазила на узастопне заседе борбене групе „Гринланд", што је успоравало њено напредовање.

Ослобођење Власотинца било је несумњиво један од већих успеха у операцији за ослобођење Ниша. Томе је, свакако, допринело и то што су Немци још 8. октобра повукли борбену групу „Виганд" из Власотинца и са њом ојачали правац Равна Дубрава—Гацин Хан. До тада је на Равној Дубрави била само борбена група „Фегтле" са око 300 људи и шест оруђа, а према њој је била концентрисана бугарска 4. пешадијска дивизија или оклопна бригада (тенковски пук). Уместо борбене групе „Виганд" из Лесковца у Власотинце је упућен део борбене групе „Габелман" тако да је лесковачки гарнизон знатно ослабљен а борбена вредност б. г. „Габелман" је била знатно нижа него борбена вредност б. г. „Виганд".

Четрдесет седма дивизија НОВЈ, на левом крилу борбеног распореда јужне групе дивизија, нешто енергичније је деловала и њена 15. бригада ослободила је 11. октобра 1944. године Лесковац.

О ослобађању Лесковца хроничар је забележио: „Једанаестог октобра око девет часова колоне бораца Петнаесте бригаде ушле су у Лесковац. Грађани Лесковца упозорили су штаб бригаде да је лебански пут миниран. Поставили су своју стражу да борци не би страдали.

„Улице града биле су тесне да приме све оне који су хтели да поздраве своје ослободиоце. Сви су били на ногама. Одушевљењу није било краја. Хране и пиће било је у изобиљу. Певало се и играло на улицама. Девојке и жене су цвећем и пешкирима китиле борце. Пред спомеником ослободиоца из првог светског рата на тргу ослобођења било је мноштво народа. Партизанско коло отегло се у недоглед".[16]

Лист „Вести", претеча локалног листа „Наша реч", у броју од 13. октобра 1944. године о ослобођењу Лесковца забележио је следеће: „Већ првих дана октобра Немци се нису осећали сигурним у граду. Око града се стезао све чвршћи обруч од јединица народноослободилачке војске. Партизани су долазили скоро до предграђа. Свуда око града пуцало је. Град у рушевинама спремао се да дочека дан слободе. Млади и способни придружили су се НО војсци. Намучени град дизао се из апатије и претио осветом. Немачке слуге и други издајници дрхтали су по својим јазбинама, осећајући страх пред скорим народним судом.

„Немци су учинили само још један покушај. Ноћу неколико дана пре 11. октобра концентрисали су своју снагу, тенкове и друго оруђе и покушали пробој у правцу Вучја. Међутим, били су заустављени на неколико километара од града. Четници су већ побегли . . . Немци су осећали да се не могу одржати пред налетом НОВЈ, која је нагло нарасла, као пролећна бујица. 10. октобра у граду се осећала нека узнемиреност . . . Већ у првим часовима ноћу отворена је страховита ватра из града. Пуцало се из свих оруђа . . . Та канонада трајала је до поноћи . . . Окупатор који је некада онако надмено долазио, бежао је сада наврат-нанос под окриљем ноћи. . . Ускоро се разданило. Људи и жене су с неверицом долазили до капија. Нигде ни једног Немца или добровољца . . . Одједном као да је јекнуло из целог града: Партизани! Заклопарале су се капије, зазвечали прозори, покуљали људи, жене и деца. Низ Влајкову улицу, сав окићен кретао се први партизан са пушком у руци . . . а народ је трчао са свих страна, грлио га, љубио, плакао — слобода .. убрзо су се чете партизана слиле потпуно са народом. Просто је било невероватно одакле изникоше пролетерске застава које су се лепршале са свих страна".[17]

Немци, да би заваравали извлачење из Лесковца 10/11. октобра 1944. године, вршили су силовит напад на јединице 47. српске дивизије НОВ, које су им истом мером одговориле и тако је то трајало све до пред зору. Немци су ту ситуацију искористили и повукли се у правцу Ниша, а јединице 47. дивизије су ушле у град.

Двадесет осма бригада рушила је комуникацију између Лесковца и Пече-

њевца. Осма српска бригада НОВ 22. српске дивизије (привремено у саставу 47. дивизије) ослободила је Пуковац, Брестовац и Дољевац после борбе која је трајала целу ноћ.

Јединице 47. српске дивизије НОВЈ наставиле су да гоне непријатеља у правцу Ниша, у садејству са бугарском оклопном бригадом, Моторизованим пешадијским одредом и 4. коњичком бригадом. Бугарске јединице избиле су у току 12. октобра 1944. године на линију село Клисура—село Орлане, а 8. српска бригада заузела је село Кочане, и са једним батаљоном прешла на десну страну Јужне Мораве у рејон села Чечине, са задатком да запоседне село Клисуру, а 13. октобра је читава 8. бригада била на десној обали Јужне Мораве, на линији Чечина—Селичевица.[18]

У зони дејства 2. пролетерске дивизије настављене су тешке борбе против немачко-четничких снага које су нападале према Брусу и Блацу. Делови 2. пролетерске дивизије успели су својим офанзивним дејством да пресеку правац Ниш—Сталаћ и онемогуће сваку интервенцију немачких трупа са севера према Нишу, а исто тако и њихово извлачење долином Јужне Мораве ка северу, што је омогућило да непријатељска групација која је бранила Ниш буде потпуно окружена. Стежући све више обруч око Ниша и овладавши линијом Барбешка река — Пуковац — Малошиште — Александрово — Поток, јединице 13. корпуса избиле су на 15 км јужно од Ниша и поставиле се на повољнији положај за непосредан напад на град. Међутим, дивизије 2. бугарске армије су доста заостале па је Главни штаб НОВ и ПО Србије успорио наступање својих снага да би ускладио дејство.[19]

За то време 46. дивизија 13. корпуса зауставила је напад челних јединица немачке Групе армија „Е" на правцу Врање—Лесковац и онемогућила им пробој из Врања ка северу кроз Грделичку клисуру.

Немачке борбене снаге, увиђајући да су окружене, покушале су пробој ка Прокупљу. Ујутру 13. октобра са главним снагама сврстаним у виду клина, уз снажну ватру целокупне артиљерије, кренуле су у пробој из Ниша ка Мерошини. На челу клина, као група за пробој, била је борбена група „Фегтле" ојачана тенковима и самоходним оруђима. Иза ње, ради обезбеђења издужених бокова који ће се отворити за време пробијања, биле су: десно борбена група „Кајзер" и лево б. г. „Габелман", затим команда 7. СС дивизије са артиљеријом и приштапским јединицама и најзад б. г. „Виганд" која је у свој састав требало да прихвати дотадашње заштитнице свих борбених група. Непријатељ је располагао са око 12.000 војника, 17 тенкова, 60 моторних возила и око 100 запрежних возила.

Услед временских непогода 13/14. октобра, тенкови и самоходно оруђе из састава б. г. „Фегтле" упали су у раскваше оранице што је умањило њихову борбену спремност а то су јединице 47. српске дивизије искористиле. Немци су том приликом успели да продру само до Мерошине.

Око 13 часова 13. октобра у Мерошину је пристигла и команда 7. СС дивизије, која је одмах предузела мере да се борбена група „Фегтле" још више ојача делом снага из састава б. г. „Кајзер". Овако ојачана б. г. „Фегтле" учинила је још један напор и до мрака успела да се пробије до села Југбогдановца где је заустављена од јединица 13. бригаде 24. српске дивизије. Снаге немачке војске биле су окружене на простору Мрамор Југбогдановци од снага НОВЈ.

Борбена група „Фишер", извлачећи се из Калне преко Сврљига и села Попшица ка Алексинцу, у ноћи 12/13. октобра, покушала је више пута да се пробије али јој је успело да само један мањи део пребаци ка Јастрепцу.

Борбена група „Габелман" покушала је неколико пута од села Мрамор и Александровца да избије на Батуш вис и Мерошинско брдо али у томе није успела јер су јединице 24. и 47. српске дивизије на голој ледини и без заклона одбијале све нападе уз подршку бугарске артиљерије и совјетске авијације.[20]

Јединице 47. и 24. српске дивизије НОВЈ за одсудну борбу на линији Мрамор—Југбогдановци распоредиле су се у виду потковице, стално одбијајући противјуриш непријатеља и натеравши га да ангажује све расположиве снаге. Убацивши у напад једну тенковску чету, претходница непријатеља тенковима и пешадијом, уз подршку артиљерије коју су сачињавале борбена група „Фегтле" и део борбене групе „Кајзер", успела је између 10 и 11 часова 14. октобра да пробије линију одбране коју је држала 28. српска дивизија код Мерошине, а убрзо потом и да освоји Дебело брдо (к. 393). Пошто Немци нису могли даље због расквашеног терена, дејствовали су из камиона не силазећи с пута

и успели су да продру до Југбогдановца и саставе се са делом б. г. „Фегтле" која се 13. октобра пробила, али није могла даље због порушеног моста на Југбогдановачкој реци.

Будући да се Југбогдановачка река код моста могла прегазити, иако је тај део био миниран, немачка пешадија, захваћена паником и у пуном трку, отварајући ватру на све стране, кроз ватру 13. српске бригаде, успела је да се пробије ка Прокупљу. Рачуна се да се у том налету пробило око 40 немачких војника б. г. „Фегтле".

После овог продора немачких снага уочено је да без подршке артиљерије, противтенковских средстава и тенкова делови 47. српске дивизије НОВЈ нису могли да се супротставе непријатељу и да зауставе његов продор ка Прокупљу. Уочена слабост одмах је отклоњена. Успостављена је координација са бугарским снагама које су располагале артиљеријом. Штаб 28. српске бригаде обавестио је 14. октобра Штаб 47. српске дивизије „(. . .) да се води огорчена борба артиљеријска, тенковска и пешадијска дуж Бреста, Мерошина, Страшна шума, Мерошинско брдо, Дебело брдо кота 300, кота 338, Југбогдановац, Нова Божурња. Бугарски тенкови и пешадија повезали су се са нашим јединицама око Дебелог брда и Мерошинског брда и заједно воде борбу против непријатеља".[21]

У најкритичнијем тренутку за непријатеља, око 13.10 часова, на окружену немачку групацију почела је да дејствује и авијација Црвене армије. Прво је бомбама засула немачку моторизовану колону на читавој дужини од Мрамора до Југбогдановца и онеспособила многа артиљеријска оруђа и тенкове. Већ први авионалет растројио је колону и њен маневар је био заустављен да би, затим, совјетска авијација митраљирала непријатељске јединице наносећи им велике губитке. Колона есесовске Принц Еуген дивизије била је заустављена и на отвореном простору онеспособљена за даљу борбу и покрет. Организована одбрана више се није могла спровести. Затворен је обруч око немачких снага и силовит напад јединица 24. и 47. српске дивизије омогућили су совјетској авијацији дуже ударе по неорганизованој маси непријатеља који нису могли да се сконцентришу на противавионску одбрану.

Не могавши да се среде и да поседну боље положаје и поново крену у пробој, командант СС „Принц Еуген" дивизије констатовао је да су његове трупе у Мерошинском пољу окружене са свих страна. То га је присилило да се преоријентише готово на једини правац пробијања, преко села Аз. бреснице и Дудулајца у гребен Јастрепца. Пробој немачким снагама омогућиле су јединице 13. брдског ловачког пука, које су успеле да обезбеде мостобран код Мрамора. Ове јединице морале су повећати напоре до крајњих граница како би обезбедиле колико-толико потребне услове за пробој, чак и у самосталним групама.

Међутим, ова настојања непријатеља да се извуку била су безуспешна. Снаге НОВЈ извршиле су енергичан напад 14. октобра око 16 часова и успеле да разбију моторизовану колону непријатеља која се налазила на сектору Александрова до Југбогдановца.

Потпомогнуте бугарском артиљеријом и руском авијацијом, снаге НОВЈ успеле су да пресеку непријатеља и један део потисну према Мрамору, а други део према Прокупљу, а мање непријатељске групице према Облачини.

Немци су после разбијања њихових снага на путу Ниш—Прокупље оставили целокупни ратни материјал изузев лаког наоружања и поделили се у тројке, петорке и десетине, бежећи северно од друма према селима и шумама. Немачке јединице које су се пробиле у правцу Прокупља поделиле су се у два правца — једни су ишли од села Југбогдановца према Јастрепцу и Крушевцу, а други у правцу Прокупља и Куршумлије са заштитним одељењима.

У овим борбама непријатељ је имао велике губитке, и то: око 400 убијених војника и официра, 700 заробљених, а заплењено је око 800 моторних возила, 17 тенкова, и 7 моторизованих топова. Остала моторизација била је састављена од теретних камиона пуних ратног материјала, око 100 луксузних аутомобила и нешто мањих моторних возила. Од пешадијског наоружања заплењено је 700 пушака, 80 пушкомитраљеза, 50 стројница, 5 минобацача, 300.000 пушчаних метака, око 10 радио-станица, 10 радио-апарата, око 200 коња са теглећим и јахаћим прибором, 2 трупне апотеке, око 200.000 цигарета, око 700.000 српских динара, као и многе остале разне спреме и материјала. Губици НОВЈ били су 19 мртвих и 40 рањених бораца.

Непријатељ, и даље гоњен с положаја на положај, оставио је за собом код Прокупља још око 500 војника, а на Ко-

планику, 18. октобра, у борби против Копаоничког НОП одреда, око 600 војника. После уништења главнине немачких снага у рејону Мрамора и Југбогдановца, делови бугарске тенковске бригаде, уместо да наставе гоњење разбијених немачких одступајућих делова, покушале су употребом оружја да изврше отмицу плена који су 24. и 47. српска дивизија жестоким и крвавим борбама на том простору запленили од Немаца. Но, то је посебна тема.

Борбе за ослобођење Ниша водиле су се и за време борбе која је вођена на релацији Мрамор—Прокупље, јер се немачке снаге нису спремале за одсудну битку у Нишу већ су стварале услове за повлачење из тешке ситуације са што мање жртава. Зато су Немци према снагама Главног штаба НОВ и ПО Србије, које су наступале са севера и истока ка Нишу, држале одбрану са затеченим јединицама, а са јачим, одговарајућим снагама предузимале нападна дејства на правцу Ниш — Прокупље, с циљем да разбију јединице 24. и 47. српске дивизије које су затварале тај правац. На овај начин Немци су покушали да створе услове за повлачење својих снага из Ниша према Прокупљу и даље ка реци Ибар, куда су се повлачиле и немачке трупе из Грчке.

Штаб 22. српске дивизије извршио је 13/14. октобра 1944. године прегруписавање и сређивање својих снага, а ујутру дивизија је прешла у напад за ослобођење Ниша. После вишечасовне борбе, у садејству са бугарским војним јединицама, у Нишу је око 16 часова престао отпор борбене групе „Виганд" и Ниш је ослобођен.

У операцијском дневнику Главног штаба НОВ и ПО Србије за 14. октобар 1944. године је записано: „Двадесет друга дивизија, извршивши јак притисак са планине Селичевица према Нишу, избила је на линију Бубањ — Габровац до 12 часова. После подне, јаким притиском на варош, у садејству са 6. бугарском дивизијом, која је наступила од Нишке Бање и с деловима наше 45. дивизије који су вршили притисак са северне стране, ослободила је град Ниш у 15 часова. Непријатељ се углавном извукао из Ниша и побегао у правцу Прокупља. У Нишу је убијено око 300 непријатељских војника".[22]

Немачке снаге су у септембру и октобру 1944. године имале велике губитке у Србији. Ти губици се најбоље могу видети из борбеног извештаја команданта 7. СС дивизије генерала Ота Кума, рајхсфиреру Химлеру.[23]

Губитком Ниша, најважнијег и најјачег немачког упоришта и комуникацијског центра на Балкану, за извлачење немачких снага остала је само једна комуникација која води долином Вардара до Скопља (Качанички теснац — Косово Поље — Ибар — Западна Морава — Вишеград — Сарајево — долина реке Босне — Брод). Она добија првостепени значај на Балкану, јер се том комуникацијом повлачило око 14 немачких дивизија из Грчке и Албаније.

После нишке операције у борби на комуникацији Мрамор—Прокупље и у рејону Врања, 24. српска дивизија са Јастрепца и 46. дивизија из ширег рејона Врања пренеле су своја дејства према Косову и Метохији. Двадесет друга дивизија остала је једно време у Нишу, а 47. српска дивизија од 14. октобра па до почетка новембра 1944. године, без 29. српске бригаде, налазила се у рејону Прокупља на југоисточној падини Јастрепца до Јужне Мораве и доњег тока реке Топлице, док је 29. бригада остала у Лесковцу

Тако је ослобођењем Ниша, најважнијег и најјачег упоришта и комуникацијског центра на моравско-вардарском правцу, дефинитивно пресечена одступница групе немачке армије „Е" Моравском долином, тиме је ослобођено и јужно Поморавље.

На крају можемо закључити да су српске дивизије не само на овом терену већ и у ослобађању многих територија широм Југославије у завршним борбама дале велики допринос али су имале и велике губитке. Значи, формиране бригаде и дивизије НОВЈ у југоисточној Србији дале су велики допринос ослобађању Србије и Југославије. Све оне (осим 46. и 47. дивизије које су се бориле на територији Србије у Тимочкој Крајини, Шумадији, јужној Србији, Косову и Метохији) бориле су се ван Србије, и то на територији Црне Горе, Хрватске, Босне и Херцеговине и Словеније. Оне су у садејству са јединицама НОВ са тих подручја учествовале у завршним операцијама за ослобођење Југославије од јужног Поморавља, Сремског фронта, па све до аустријско-италијанске и југословенско-аустријске границе, борећи се против немачких елитних јединица, квислинга, усташа и четника, извршавајући наређења Генерал штаба југословенске армије.

Напомене

1. Хранислав Ракић. 47 српска дивизија НОВЈ, Београд, 1992. година, стр. 16/17.

2. Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, Том I, књига 11, Београд, 1955, док. 23. (Даљем тексту Зборник... Том... књ.... док... или стр.).

3. Зборник... Том I ,књ. 11. док. 46 1 50.

4. Зборник... Том I, књ. 11, док. 92.

4а. Хранислав Ракић, Живан Стојковић, Бомбардовање Лесковца, Лесковац 1994., стр. 39—56.

5. Зборник... Том I, књ. 11, док. 98 1 175.

6. Зборник... Том I, књ. 12, док. 78.

7. Зборник... Том I, књ. 12, стр. 520/521.

8. Милован Целебџић, 13. корпус НОВЈ, Београд, 1992. године, стр. 95.

9. Исто, стр. 103/104.

10. Исто, стр. 104.

11. Јован Максимовић, Операције 13. корпуса НОВЈ у јужној Србији од септембра до новембра 1944. године, Лесковачки зборник, XXV, Лесковац, 1985. стр. 120.

12. Архив Војноисторијског института фонд 23, кутија 1084, док. 1. (У даљем тексту АВИИ, Ф... к.... рег. бр. или док.)

13. Зборник... Том I, књ. 12, док. 162 и 175, АВИИ .к. 1351. рег. бр. 1—3/1.

14. Милован Целебџић, 13. корпус НОВЈ, Београд, 1992. стр. 135.

15. Хранислав Ракић, 47. дивизија НОВЈ, Београд, 1992. године, стр. 32.

16. Александар Живковић, Реткоцерски бригадни строј, Београд, 1987. стр. 164/165.

17. Вести, Орган народноослободилачког фронта од 13. октобра 1944. године (Архивска грађа Народног музеја у Лесковцу, нерегистрована грађа.

18. Зборник... Том I, књ. 14... док. 22.

19. Петар Вишњић, Битка за Србију, књ. I, Београд, 1984. стр. 143/144.

20. Хранислав Ракић, 47. српска дивизија, Београд, 1992. стр. 42—56.

21. Штаб 28. српске бригаде — Штабу 47. српске дивизије од 14. 10. 1944. године (Архивска грађа Народног музеја у Лесковцу н. г.).

22. Зборник... Том I, књ. 13. док. 182, и АВИИ, к. 1053, рег. бр. 2—2.

23. Види опширније: Хранислав Ракић, 47. српска дивизија НОВЈ, Београд, 1992. стр. 51/52.

Hranislav A. Rakić

THE ACTIONS OF THE NATIONAL LIBERATION ARMY OF YUGOSLAVIA AND PARTISAN DETACHMENTS FOR THE LIBERATION OF LESKOVAC IN THE PERIOD SEPTEMBER—OCTOBER 1944

The combats for the final liberation of Leskovac took place in September and October 1944. The forces of National Liberation Army and Partisan Detachments were becoming more and more stronger so the Germans together with Bulgarian units and direct participation of quisling forces and Chetniks tried to defeat Partisans in the South of Serbia. Therefore, the enemy prepared a large offensive with approximately 40.000 soldiers during July and August 1944. However, the situation on other fronts (Eastern and African) and breaching of German defence in Normandy changed the whole situation on behalf of Allies. Consequently, the Germans had to retreat with their Army group »E« from Greece and Albania. The line of retreating went through Serbia so strong Partisan forces did everything to make it difficult or even stop it for a while together with the Ally Airforce.

By the end of August and the beginning of September 24th Serbian Division which operated in the South Serbia tried to liberate Leskovac. The town was defended by strong German and quisling forces. At the beginning of November a new 47th Serbian Division was formed which took over combat assignements of 24th Division. During the Niš operation which started on 8 October 1944 15th Brigade of 47th Division liberated Leskovac on 11 October 1944.

As the Niš operation continued the German troops suffered heavy casualties and were completely broken during their retreat from Niš to Prokuplje.

355.4 (497.11) „1944"

Др Гојко Миљанић

Оперативни положај и борбена дејства НОВ Србије у време извођења операције „РЕТВИК"

Намера је аутора да кроз ово кратко саопштење прикаже јачину снага НОВ под командом Главног штаба Србије, њихов састав, оперативни распоред, као и ангажованост у извођењу борбених дејстава на простору југоисточне Србије, укључујући градове и комуникације, у периоду август—септембар 1944. године. Све то да бисмо могли потпуније оценити, како оперативни распоред тако и однос снага у сукобу на овом простору, а тиме и целисходност дејстава из ваздуха на градове и комуникације јужно од Ниша у току извођења међусавезничке диверзантске операције „РЕТВИК". При томе, нужно је оценити да ли је на овом простору била потребна оваква операција и какву су улогу у томе имали Главни штаб НОВ Србије и Врховни штаб а какву савезници и посебно шеф савезничке војне мисије генерал Меклин који је на лични захтев посматрао дејства 24. дивизије, као и бомбардовање Лесковца од стране преко 120 савезничких авиона.

У лето 1944. године на ратној сцени Србије веома су се брзо одвијали догађаји. Скоро свакодневно је вршено формирање нових бригада, дивизија и партизанских одреда, које су једва могле да приме све оне који су изразили спремност да иду у јединице и да се боре против окупатора и његових домаћих сарадника, до коначног ослобођења Србије. Ратни поклич захватио је најшире народне масе и већина људи је тежила да и непосредно учествује у расплету ратних догађаја у Србији. Све већи прилив бораца, међу којима и оних најмлађих годишта, био је одраз политичког и борбеног расположења народа Србије. Долазак новог Главног штаба на југ Србије, на простору Топлице, Јабланице и Пусте Реке, консолидација политичких прилика на ослобођеним просторима већег дела југоисточне Србије, као и нарасле оружане снаге и политичке промене у суседној Румунији и Бугарској, биле су реална претпоставка за прелазак у општу и одлучујућу офанзиву за коначно ослобођење Србије. Тако је убрзо после завршетка Топличко-јабланичке и последње окупаторско-квислиншке операције у Србији, Главни штаб одлучио да свим оружаним снагама пређе у офанзивна дејства у циљу ширења ослобођених територија, како према неослобођеним градовима и комуникацијама тако и према периферији до државних граница са Бугарском, Румунијом, Албанијом и Македонијом. У вези с тим, у другој половини августа свих пет дивизија НОВ Србије прешле су у офанзивна дејства на остваривање прве етапе за коначно ослобођење Србије. Све је то било условљено и развојем догађаја на простору Балкана, а посебно политичким превирањима у суседној Румунији и Бугарској.

Пред Главни штаб НОВ Србије постављало се више непосредних задатака које је паралелно решавао, као што је даље учвршћивање војне организације а посебно формирање нових бригада, те штабова дивизија и корпуса, ради што успешнијег остваривања руковођења све бројнијим оружаним снагама у једновременом извођењу више операција на разним правцима и просторима. Сваке седмице су формиране једна до две бригаде или одреда, које је требало опремити, наоружати и обучавати ради остваривања основних ратних задатака. Требало је предузети конкретне мере на разоружавању јединица бугарског окупационог корпуса, које су се почеле постепено извлачити из Србије; онеспособити и затворити главне комуникације када су немачким јединицама биле најпотребније; блоки-

рати и постепено ослобађати поједине градове а истовремено офанзивно дејствовати и ширити слободне територије према суседним земљама, а пре свега на север у сусрет јединицама Црвене армије, које су наступале кроз Румунију.

Имајући у виду опште и посебне прилике, Главни штаб је у другој половини августа одлучио да са 22. и 24. дивизијом и десетак партизанских одреда усмери дејства на комуникације у долини Јужне Мораве и Топлице све од Врања до Прокупља преко Лесковца и Дољевца. Истовремено, 25. дивизију је из рејона Бесне Кобиле и Црне Траве усмерио на север преко Бабичке горе, Заплања и комуникације Ниш—Бела Паланка у правцу Соко Бање, да заједно са 23. дивизијом која је од раније била на том простору офанзивно дејствују на комуникације и непријатељеве посаде у долини р. Тимока и да наступају кроз Тимочку крајину у правцу Дунава у сусрет јединицама Црвене армије. За то време је и 2. пролетерска дивизија са тамошњим партизанским одредима дејствовала прво у горњем току р. Топлице и Расине а затим у долини Мораве према Сталаћу и Крушевцу, док је Ибарски НОП одред једини под непосредном командом Главног штаба изводио дејства на комуникације у долини р. Ибра, између Рашке и Косовске Митровице.[1] Сви остали партизански одреди и војно-позадинске команде и јединице у оперативном смислу потчињени су штабовима дивизија као најстаријим оперативним командама на одређеном простору. Из оваквог ангажовања снага види се да су главни задаци свих дивизија да дејствују по комуникацијама и на ширењу слободних територија. Истовремено, Главни штаб је извршио поделу територије Србије на оперативна подручја, која су у војно-географском смислу представљала посебне целине и за њих учинио одговорне штабове дивизија све до формирања штабова корпуса, што је било у току. Те области су чиниле: источна Србија; простор на левој обали Јужне Мораве иза тзв. Демаркационе линије и простор између Ибра, Јужне и Западне Мораве. Косовско-метохијска област која је стављена у надлежност и под команду Главног штаба Србије као трајно решење чинила је посебну оперативну целину на челу са Оперативним штабом за КОСМЕТ који је потчињен Главном штабу.[2] Са становишта командовања и успешног усмеравања снага на овако великом пространству, оваква организација војске, и штабова, као и подела територије одговарала је ситуацији и оперативним задацима, што је посебно дошло до изражаја када су почетком септембра формирани штабови корпуса који су постали носиоци свих борбених дејстава на свом оперативном простору. Иако су оперативни задаци Главног штаба били проширени, оваквим мерама је остварен висок степен организације војске, чиме су створени предуслови за пријем, припрему и обуку великог броја нових бораца и јединица и њихово припремање за извођење операција. Главни штаб је непосредно могао само да координира и усмерава борбена дејства у целини.

У Директиви од 19. августа 1944. Врховни штаб препоручио је Главном штабу Србије да у циљу лакшег командовања и једновременог извођења више одвојених операција приступи формирању штабова корпуса НОВ, а то је представљало до тада највећи степен војног организовања, што је и учињено почетком септембра. За извршење тог задатка Главни штаб је већ био створио све претпоставке, тако да је само требало формирати штабове, потчинити им одговарајуће дивизије и територије. Задаци које су раније добили штабови дивизија чинили су задатке корпуса, јер су све дивизије крајем августа наставиле офанзивна дејства на реализацији одлука Главног штаба. Јединице 24. дивизије и група партизанских одреда, прво су очистили територију Косанице и Јабланице од остатака разбијених четничких јединица а 20. августа, после дводневних борби, ослобођено је Лебане. Тиме је проширена слободна територија око седишта Главног штаба, Покрајинског комитета и других руководстава НОП-а Србије, тако да су створени реални предуслови за безбедно извршавање основних задатака.

По ослобођењу Лебана 24. дивизија усмерила је дејства непосредно око Лесковца и на комуникације у долини Топлице и Мораве, све од Прокупља преко Дољевца до Грделице. У исто време је са десне обале р. Јужне Мораве, од Грделице до Врања, дејствовала на комуникације скоро читава 22. српска дивизија, тако да је пре почетка операције „РЕТВИК", скоро у целини паралисан сваки саобраћај комуникацијама од Ниша до Врања а све посаде и гарнизони непријатеља стављени су под удар јединица 22. и 24. дивизије и десетак партизанских одреда. Истовремено, 25. дивизија је по наређењу Главног штаба извршила продор од Црне

Траве преко Бабичке Горе и рејона Сврљига до Соко Бање, где је крајем августа разбила Чегарски четнички корпус и тиме успешно извршила свој први оперативни задатак. На том простору и према Алексинцу раније је дејствовала 23. дивизија а затим је усмерила дејства према Бољевцу и на комуникације у долини р. Тимока, између Књажевца и Зајечара, ослободила је Соко Бању и Бољевац и ставила под удар и комуникације на овом простору.[3]

На простору Расине, према Крушевцу и Сталаћу, 2. пролетерска дивизија и тамошњи партизански одреди вршили су нападе на непријатељска упоришта а пре свега на комуникације Ниш —Београд јужно од Сталаћа. Услед сталних дејстава, четничка група корпуса потпуковника Кесеровића била је присиљена да се одржава само ослонцем на немачке јединице и упоришта. У долини р. Ибра и даље је дејствовао Ибарски НОП одред са око 1000 бораца.

Из ових неколико података види се да су дејствима свих пет српских дивизија у неколико дивергентних праваца, уз садејство 13 партизанских одреда, постигнути крупни резултати. Реализована је одлука Главног штаба о преношењу дејстава у више праваца на комуникације и ради ширења слободних територија. Тиме су у оперативном смислу остварене реалне претпоставке за нападе и на најјаче непријатељске гарнизоне који су били изоловани у највећим градовима и без међусобних тактичких веза. У то време су кроз западну Србију у правцу Шумадије и Београда наступале дивизије 1. пролетерског а затим и 12. корпуса који су од 15. септембра дејствовали обједињено као Прва армијска група. Тако су дејства у југоисточној и западној Србији у ово време представљала прву етапу за коначно ослобођење Србије. Немци су по завршетку операције „РИБЕЦАЛ“ и напуштању северних делова Црне Горе, убрзано по деловима пребацивали своје снаге у југоисточну Србију. Тако су пристигле главне снаге 1. брдске и 7. СС „Принц Еуген“ дивизије, које ће наредних дана покушати да испуне празнину која је настала повлачењем јединица бугарског окупационог корпуса и да повежу своје изоловане гарнизоне и упоришта, као и да успоставе контролу над комуникацијама које су их повезивале а које би им сада послужиле за повлачење снага са југа Балкана у Подунавље. Због тога је Главни штаб НОВ и ПО Србије усмерио своје главне снаге управо по објектима и гарнизонима непријатеља у захвату комуникација у долини р. Мораве и Ибра, као и за дејства на север у сусрет јединицама Црвене армије. Из немачког извештаја од 27. августа (пре почетка операције „РЕТВИК“), каже се да су снаге НОВ спречиле пролаз читавих 45 војних транспорта од Скопља према Нишу, истичући да је ова најзначајнија комуникација стављена под удар снага НОВ. Према томе, наређење Врховног штаба Главном штабу Србије од 28. августа да се њихове главне снаге усмере за дејства по комуникацијама ради учешћа у операцији „РЕТВИК“, у оперативном смислу ништа није требало мењати. Оне су по свом плану биле ангажоване на том истом задатку. Тако су 22. и 24. дивизија и тамошњи партизански одреди већ успешно извршавали тај исти задатак у долини Јужне Мораве. Главни штаб је проценио и пре наређења Врховног штаба да је његов главни задатак да спречи повлачење немачких снага из Грчке долином Мораве ка Београду и Подунављу што им је и било најповољније. Због тога у плану ангажовања снага НОВ Србије у међусавезничкој диверзантској операцији није ништа требало мењати, па су изузев појачаног дејства савезничке авијације, и то нажалост по погрешним циљевима, баш ништа није мењано нити се пак шта ново десило на овом простору. Овим је практично само оснажена раније одлука Главног штаба за дејства по комуникацијама. Док су се Немци журили да у оперативном смислу повежу своје изоловане гарнизоне и да бране комуникације, били су разапети између жеља и могућности док су њихови савезници Бугари тих дана убрзано паковали кофере и повлачили своје снаге из Србије, како би избегли разоружавање својих јединица од стране НОВ а евентуално и од својих дотадашњих савезника Немаца, како се и десило.[4]

После промене ситуације у Румунији, и у Бугарској је почетком септембра све више било јасно да ће и они убрзо напустити свог савезника који је неминовно губио рат и прећи на страну ратних победника. У вези с тим, пред Главни штаб Србије поставило се питање како приволети штабове и јединице Бугарске армије за борбу противу Немаца, или пак ако на то нису били спремни, како разоружати њихове јединице које су располагале солидним наоружањем немачког порекла. Међутим, сви напори штабова НОВ Србије да приволе Бугаре на борбену сарадњу противу Немаца нису дали никакве ре-

зултате, тако да су их Немци почели разоружавати и хапсити један број сфицира. Узалуд је Главни штаб у вези са разоружањем Бугара издао два узастопна наређења од 27. августа и од 5. септембра али се у том подухвату скоро ништа није успело.[5]

Овако повољна општа политичка и оперативна ситуација на Балкану и у Србији, знатно је утицала на још већи и све бројнији прилив нових бораца за попуну бригада и одреда, што је било мимо плана и очекивања. Само на територији југоисточне Србије у току августа и септембра око 40.000 нових бораца ступило је у јединице НОВ Србије а скоро толико са територије западне Србије и Шумадије за попуну дивизија 1. и 12. корпуса НОВЈ. То је условило да се приступи формирању још 17 бригада, укључујући ту и три са КОСМЕТА које су формиране на територији јужне Србије. Тако је убрзано растао број бораца, бригада и дивизија под командом Главног штаба Србије, па је до краја године на територији Србије формирано 50 бригада НОВ.[6] Неке су бригаде нарасле и на преко 2.000 бораца а дивизије на 6—7.000. Скоро сваки трећи дан у септембру формирана је по једна нова бригада. То је условило и стварање нових штабова дивизија и корпуса, па су управо на сам дан бомбардовања Лесковца формирани штабови 13. и 14. корпуса НОВ Србије, у току извођења диверзантске операције „РЕТВИК". Формирањем штабова корпуса створене су све претпоставке за једновремено извођење операција на више одвојених простора.

Следеће крупно питање које је захтевало хитно решавање је питање наоружавања тако великог броја нових бораца и јединица. Иако је још увек стицање наоружања од непријатеља био најзначајнији извор снабдевања, то ипак није могло задовољити све потребе. Недовољна је била помоћ коју су допремали западни савезници па су предузете мере за добијање оружја од стране Црвене армије, што је већ у октобру почело да се остварује на основу постигнутих споразума Маршала Тита у Москви и у Крајови. Слична је била ситуација и са техничким средствима на одржавање веза командовања а у првом реду неопходне радио станице за штабове бригада и дивизија, као и тешко наоружање које је најављено да пристиже из Совјетског савеза. Тако да је Главни штаб успешно извршио мобилизацију, успоставио одговарајући број штабова свих нивоа командовања и обезбедио наоружавање тако великог броја бораца из различитих извора и на више начина, али успешно.[7]

Јединице под командом Главног штаба НОВ Србије крајем августа и скоро читавог септембра изводиле су непрекидна борбена дејства према сопственим операцијским плановима, и то у исто време на три до четири тактички одвојена простора и праваца. Скоро непрекидно су јединице две дивизије и група одреда нападале на комуникације у долини Јужне Мораве, све од Ниша до Бујановца; 2. пролетерска дивизија на комуникацију Ниш—Сталаћ и око Крушевца а 23. и 25. дивизија, од 6. септембра као 14 корпус дејствовао је на комуникације у долини Тимока и на простору Тимочке крајине, док је сасвим одвојено и на посебном правцу у долини Ибра дејствовао Ибарски НОП одред, све под командом Главног штаба Србије. На простору Косова и Метохије извођена су само слабија дејства јер су се јединице са овог простора налазиле на територији јужне Србије а делом и Македоније.[8] У оваквом оперативном распореду јединице Главног штаба Србије су узеле и учешће у међусавезничкој диверзантској операцији „РЕТВИК", иако им тај конкретни план операције није био ни познат. Према томе, иако је овај простор био обухваћен операцијским плановима међусавезничке диверзантске операције, јединице НОВ Србије практично су већ извршавале задатке предвиђене планом диверзантске операције али по сопственим проценама и плановима. У операцији „РЕТВИК" појачана су само дејства борбене авијације, и то по градовима а не по комуникацијама и без знања штабова јединица НОВ на овом простору. Напад савезничке авијације на Ниш, Лесковац и друге градове био је ван домена, утицаја и планова Главног штаба и других штабова НОВ Србије.

Анализом опште и посебне ситуације у Србији, долазимо до закључка да на овом простору није имала никаквог утицаја а ни потребе посебна примена планова међусавезничке диверзантске операције, укључујући и употребу авијације. Борбена дејства која су по плановима и задацима Главног штаба већ изводиле дивизије и корпуси Главног штаба НОВ Србије у потпуности су се уклапала у циљеве и задатке које је требало остварити операцијом „РЕТВИК". Дејства савезничке борбене ави-

јације по објектима дуж комуникација практично нису ни остваривана а вероватно ни планирана по конкретним циљевима. Таква дејства нису ни била потребна јер су те задатке много прецизније и успешније извршавале јединице са земље из непосредног борбеног додира. Тако је само у првим тродневним борбама почетком септембра уништено 413 вагона са ратним материјалом на прузи Ниш — Врање и Краљево—Косовска Митровица, како се наводи у немачким извештајима.

Из расположивих докумената није било могуће утврдити да ли је Главни штаб Србије или пак Врховни штаб тражио од штабова савезничког ваздухопловства употребу авијације по градовима у току ове заједничке операције или је то пак била самовоља њихових штабова. Према начелним споразумима са савезницима, Врховни штаб је једини имао право тражити и одређивати циљеве за дејства савезничке авијације на територији Југославије. Истина, нема података ни о томе да су Главни ни Врховни штаб реаговали на оваква дејства савезничке авијације, уколико су она била без њиховог знања, иако су они уништавали градове, људе и материјална добра непосредно пред ослобођење ових градова што је парадоксално. Не можемо овде занемарити ни улогу генерала Меклина као представника владе Велике Британије у Југославији, као и да ли је Врховни штаб овде користио право које је једини имао или је то учињено и без његовог знања. Сасвим је извесно да је у време бомбардовања Лесковца и Ниша Главни штаб НОВ и ПО Србије потпуно владао ситуацијом на овом читавом простору и да је био ставио под удар својих јединица све главне комуникације а градове држао у блокади. Немци нису успели успоставити тактичке везе између појединих градова и упоришта која су држали, иако су на овај простор пристигле скоро читаве две елитне дивизије њихове војске. Оперативни положај снага Главног штаба НОВ Србије био је у фази извршења прве етапе за ослобођење Србије заједно са снагама 1. армијске групе. Тако да се може тврдити да за операцију „РЕТВИК" није било потребе а ни било каквог утицаја на извођење већ планираних операција на територији Србије. Бомбардовање градова у овом периоду представља жалосну епизоду ратних савезника и њиховог утицаја на догађаје у овом делу Србије.

Напомене

1. Архив Војно-историјског института (АВИИ), НОР, к. 181, рег. бр. 46—2, к. 371 рег. бр. 6/4; Зборник НОР-а том II књ. 13 стр. 759, том I књ. 11 стр. 146; Јосип Броз Тито, Сабрана дјела књ. 22 стр. 114—118.

У Директиви Врховног штаба од 19. августа 1944. се истиче:

С обзиром на врло повољне услове развоја војне организације у Србији... читав терен треба војнички обухватити и организовати. У садашњој ситуацији ширења територије (слободне — прим. ГМ) треба извести брзо и организовано. За развој јединица и војне организације терена, предвидети и благовремено постављати војне и политичке кадрове".

2. До тада је Оперативни штаб за КОСМЕТ деловао самостално а сада је Врховни штаб НОВ и ПОЈ одлучио да како Штаб тако и све његове јединице за стално потчини Главном штабу Србије и стави га у његов органски састав, што је остало све до завршетка рата.

У директиви ЦК КПЈ Покрајинском комитету КПЈ за Космет у вези са овом одлуком се каже:

„Косовско-метохијска област и по својим географским, политичким и етнографским карактеристикама сачињава једно оперативно подручје... Наше је мишљење да ова зона непосредно буде потчињена Главном штабу Србије". (Исто).

3. АВИИ НОР, к. 27 рег. бр. 21/3, к. 181 рег. бр. 9/7 и 30/5 и К. 1051 рег. бр. 6/2 и 8/2. Зборник НОР том I књ. 9 стр. 377—380, књ. 11 стр. 113, 158 и 273; Петар Вишњић, Ослобођење Србије књ. 2 стр. 88.

4. У време извођења операције ‚РЕТВИК' и бомбардовања Лесковца више од три четвртине територије југоисточне Србије било је потпуно ослобођено. Бугарске јединице из рејона Лесковца повукле су се према Бугарској а делимично и према Нишу. У целини посматрано укупном ситуацијом на овом простору владао је Главни штаб НОВ Србије са својом бројном армијом, док су Немци били разапети на све стране без међусобне везе између јединица и било какве могућности да предузму нека офанзивна дејства.

5. АВИИ НОР к. 181 рег. бр. 34/2, 41/2, 42/2 и 46/2; Зборник НОР том I књ. 11 стр. 121; 126—144.

6. Почетком августа 1944. године формиране су 8. прешевска бригада, 21. августа 20. српска, 4. септембра 12. прешевска и сутрадан 23. српска, 6. септембра 25. српска, 9. септембра 2. косовско-метохијска, 12. септембра 26. српска, 16. септембра 3. косовско-метохијска 21. септембра 27. српска, половином септембра 22. српска (Космајска), 24. септембра 5. косовско-метохијска и 28. српска, 29. септембра 1. и 2. сурдуличка и 2. врањска (српска) бригада. (Војна енциклопедија, II издање, књ. 2, стр. 24 и 25; др. Венцеслав Глишић и проф. др Гојко Мићанић, Руковођење НОБ Србије 1941—1945. (рукопис у штампи) прилог бр. 2.) (Преглед формирања бригада НОВ Србије).

7. Трећег септембра формирана је 45. српска дивизија у коју су ушле: 20, 23. и 24. српска бригада. Дивизија је ушла у састав 14. корпуса. Двадесетог септембра формирана је 46. дивизија састава 25, 26. и 27. српска бригада а 1. октобра 47. српска дивизија састава 15, 28 и 29. бригада. Ове дивизије су

ушле у састав 13. корпуса. (Архив ВИИ к. 26 рег. бр. 8/12, к. 184 рег. бр. 36/8; Војна енциклопедија, књ. 2 стр. 267).

8. Зборник НОР том I књ. 11, стр. 94 и 420, књ. 15 стр. 119, књ. 19, стр. 626, књ. 20 стр. 701 и 704 (Извештаји штабова дивизија Главном штабу НОВ Србије од 1—7. септембра 1944. године).

Dr Gojko Miljanić

OPERATIVE POSITION AND ACTIONS OF THE NATIONAL LIBERATION ARMY DURING THE »RATWEEK« OPERATION

In the second half of August 1944 all five divisions of the National Liberation Army in Serbia took the offensive realizing in that way the first stage of the plan for the liberation of the country. The number of the National Liberation Army units increased since the number of combatants grew rapidly. At the time of the »Ratweek« operation the forces of the General Headquarters of the National Liberation Army of Serbia took their operative position according to the final stage for the liberation of the country in the co-ordination with the forces of the 1st Army group. The liberation of Serbian towns and territories was inevitable even without the »Ratweek« operation. This fact indicates that bombing of towns in Serbia including Leskovac was a big mistake. Since the Ally bombing of objects along the communications was probably not planned with concrete targets, it was therefore not necessary because the ground forces could accomplish this task more successfully and precisely in a direct combat with the enemy.

940.53/.54 (497.11) „1943/1944"

Драгољуб Ж. Мирчетић

Савезничка бомбардовања Ниша и околине 1943—1944.

(С посебним освртом на Савезничко-југословенску операцију »Ratweek« — „Недеља пацова")*

Војно-политичка ситуација у лето 1944. године

У другој половини 1944. године ситуација у Европи је била веома неповољна по Немачку и њене преостале савезнике. Снаге антифашистичке коалиције биле су на свим фронтовима у незадрживој стратегијској офанзиви. Западни савезници — Сједињене Америчке Државе и Велика Британија — 6. јуна 1944. године отворили су „други фронт" у Европи искрцавањем великих снага у Нормандији (операција (Оверлорд"), а нешто касније, 15. августа, и у јужној Француској (операција „Драгоон"). У Италији су Савезници, после пробоја три немачке одбрамбене линије („Густав линије", Хитлер линије" и „Цезар линије"), 4. јуна заузели Рим и продужили напредовања на север, потискујући немачке снаге према „Готској линији". До краја августа савезници су на западном фронту, после искрцавања, ослободили Париз и продужили напредовање преко реке Сене на исток, покушавајући да присиле Немце на одлучујућу битку западно од реке Рајне.

На источном (совјетско-немачком) фронту, од 9. до 23. јуна јединице Црвене армије су, после прегруписавања, прешле у летњу офанзиву од Балтичког до Црног мора, постепеним преласком у напад 11 фронтова. До краја августа најистуренији делови Црвене армије су избили пред Варшаву, прешавши реку Вислу на више места: отпочели су дејства у Румунији и избили на границе Чехословачке. Као резултат тих дејстава Црвене армије, Румунија је у августу иступила из рата, Финска и Бугарска у септембру, а у Словачкој је 29. августа избио општенародни устанак.

На Балкану — на југословенском ратишту — Немци су у јулу и августу покушали да неутралишу почетним операцијама свога најопаснијег противника— Народноослободилачку војску Југославије (НОВЈ). Тако су, почев од 10. јула, водили у Србији тзв. Топличко-јабланичку операцију у две фазе: »Trumpf« („Адут") и »Kehraus« („Чистка", називану и »Hallali«) с циљем да разбију пет новоформираних српских дивизија (21, 22, 23, 24. и 25.) и спрече их да прихвате снаге НОВЈ које су се очекивале из Црне Горе. И поред свих тих немачких офанзива на НОВЈ, ситуација у Југославији половином 1944. године карактерише све бржи пораст броја новоформираних јединица НОВЈ и повећање њихове оперативне способности. Крајем јуна НОВЈ је имала 39. дивизија, више самосталних бригада и већи број партизанских одреда, са око 350.000 бораца, а у наредним месецима број дивизија и бораца се знатно повећао. На југу Србије до средине септембра формирано је седам дивизија (21, 22, 23, 24, 25. и 47.) организованих у два (13. и 14.) корпуса.

Југословенско ратиште је добијало све већи значај. Својим дејствима НОВЈ је везивала знатне непријатељске снаге (делове три групе армије: ‚Ц', ‚Е', и ‚Ф' и квислиншке снаге, укупно око 500.000 људи), спречавајући организацију и ста-

* Основна војна замисао и политичка идеја ове савезничко-југословенске операције садржане су у њеној шифри: »Ratweek« („Недеља пацова") која тумачи ону народну пословицу „Кад брод тоне, пацови беже", искачу из дубоких рупа у потпалубљу и мрачних магацина и на светлу дана бивају лако уништени.

билизацију немачке одбране на овом делу европског ратишта и повезујући совјетско-немачки фронт преко Југославије и Јадрана са фронтом у Италији.

Распоред немачких снага

Устанак у Румунији и приближавање и стратегијски успеси Црвене армије на Источном фронту нагнали су немачког команданта Југоистока на предузимање нових премештаја и довлачење својих јединица и на ову, за њега веома осетљиву територију, а у вези са веома успешним продором Оперативне групе дивизије НОВЈ у Србију и почетком битке за коначно ослобођење Србије.

Ниш је већ почетком септембра 1944. године постао велики и јак немачки гарнизон, у који је пристигла 1.СС брдска дивизија. Наређено је формирање посебне Оклопне групе Команданта Југоистока и извршена концентрација снага на простору Ниш—Београд, све под командом генерала Аулеба. (14) Према томе, у периоду од 1. до 7. септембра 1944. године (време операција „Ретвик") у југоисточној Србији налазиле су се следеће немачке јединице и установе:

1. брдска дивизија (Gobirgsjagerdivisjon), састава 98. и 99. пешадијски брдски ловачки пук и 79. арт. пук, 54. извиђачки ловачки брдски батаљон, 79. допунски пешадијски батаљон. При доласку у Ниш, 12. септембра, бројале су око 20.000 људи. 98. пук био је у Нишу, а 99. пук, већ 5. септембра, отишао је у Тимочку Крајину. (15)

1. Полицијски добровољачки пук (четири батаљона), 3. и 4. батаљон отишли су 4. септембра на Дунав, ради одбране Ђердапа, а у Нишу су остали само 1. и 2. батаљон. (16)

5. СС моторизовани полицијски пук. Седиште пука било је у Нишу, 1. и 2. батаљона у Алексинцу, а 3. батаљона у Нишу. (17)

37. противавионски (артиљеријски) пук, који је из Ниша крајем септембра пребачен у Краљево. (18)

191. бригада јуришних топова (јуришни топови 105 мм без батеријског дурбина за осматрање. Две батерије биле су у Нишу, а једна у Лесковцу. (19)

Алармни батаљони састављени од људства које је почетком септембра 1944. године стигло из Бугарске. Сваки батаљон имао је по три чете са укупно око 500 људи. У Нишу су била два до три алармна батаљона, два до три у Белој Паланци и по један у Алексинцу, Грделици, Лесковцу, Књажевцу и Прокупљу. (20)

Осим тога, формирани су Ваздухопловни алармни батаљон „Габелман", од људства које се извлачило из Бугарске, исто са по три чете, око 500 људи, који је бранио Лесковац; Затим 546. противавионски дивизион, ради осигурања Сурдулице и рудника у Мачкатици и Белом Пољу, 95. железничка инжењеријска чета за изградњу и одржавање објеката на железници, са седиштем у Лесковцу.

Школа за борбену обуку — Ниш састава: 1. моторизовани батаљон (са пет тенкова), био је наставни (1. и 2. стрељачка и митраљеска чета у Нишу и 3. чета у Лесковцу), инжињеријска чета, чета везе, вод самосталних оруђа и позадинске јединице. Овај батаљон је 1. септембра ваздушним путем пребачен у Оршаву. (21)

Фелдкомандантура 809 — Ниш (у Нишу) и Крајскомандантура (Kraisstelle — 12) у Лесковцу.

Основна замисао операције

Врховни командант Народноослободилачке војске Југославије и председник Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ) маршал Југославије Јосип Броз Тито је у Казерти и Напуљу од 6. до 14. августа 1944. године, водио разговор са премијером Велике Британије Винстоном Черчилом и савезничким командантом за Средоземље, генералом Хенри Вилсоном.[22]

Генерал Вилсон је на једном од тих састанака предложио маршалу Титу план за заједничка дејства Балканских ваздухопловних снага (Balcan Air Forces: БАФ), (23) и јединица НОВ и ПОЈ на сне комуникације у Југославији које су биле од великог значаја за немачке оружане снаге.

По том предлогу (од 11. августа), за главне објекте напада одређени су железничка пруга Љубљана — Београд, пут и железничка магистрала Београд —Ниш—Солун и Београд—Ниш—Софија, саобраћај на Дунаву и путна железничка мрежа која из долине Саве води према Јадранском мору. У разради предлога плана за Операцију великог удела је имао и бригадир Фицрој Маклин (24), који је и сам био један од иницијатора плана. У разради су директно учествовали и пуковник Питер Мур и Џон Кларк. (25) Британци нису били си-

гурни да ће Врховни командант НОВЈ маршал Тито прихватити план, (26) али је он саслушавши излагање генерала Вилсона, дао пристанак за ову операцију и одмах издао одговарајуће инструкције за њено спровођење. (27)

Циљ операције био је рушење главних саобраћајних објеката (путних и железничких) у свим окупираним деловима Југославије једновременим нападом осам корпуса НОВЈ (24. дивизија и једна оперативна група са 79 бригада и 62 одреда, са око 120.000 људи) и четири оперативне зоне НОВЈ, те јединица главних штабова јединица НОВ и ПО Словеније, Србије, Војводине и Македоније, као и савезничких ваздухопловних снага: балканских ваздухопловних снага, и америчке 15. ваздухопловне армије. (28) За координацију акције између Врховног штаба НОВ и ПОЈ и Команде БАФ одређени су пуковник Питер Мур (Peter Moore), до тада члан савезничке војне мисије у Главном штабу НОВ и ПО Словеније и један представник БАФ-а. Требало је да операција траје седам дана и осам ноћи, с тим да авиони БАФ дејствују дању, а јединице НОВЈ ноћу. Циљ је био да се паралише саобраћај непријатеља на главним комуникацијама у Југославији и успори планско повлачење немачких јединица из Грчке и Албаније преко Југославије, као и покрети немачких јединица у Југославији. (29)

Прво савезничко бомбардовање Ниша

Ради стицања целовитих историографских сазнања о савезничким бомбардовањима Ниша (не само оних у Операцији „Ретвик") даје се краћи осврт на значајнија и разорна бомбардовања свог града на Нишави.

Савезничка бомбардовања отпочела су 20. октобра 1943. године. То је био други ваздушни напад на Ниш током Другог светског рата (први напад извршили су Немци априла 1941. године). (30) Тог сунчаног дана над градом се, око 13 часова, појавило око 50 бомбардера у пратњи ловаца. У први мах изгледало је да су само у пролазу и да до напада неће доћи. Они су изнад Ниша заокренули у великом луку и упутили се према северу. Али, авиони су се нешто касније вратили и пошто су се на висини од 1.000 до 1.500 метара расподелили у групе, почели су да бомбардују. (31) Приликом овог бомбардовања уништени су чворни објекти важни за окупатора — Железничка станица Ниш, Црвени крст, Железничка и мостовска радионица, Ложионица, а у мањој мери бомбардоване су и немачке и бугарске касарне, али тамо није било људских жртава. У првом савезничком бомбардовању Ниша погинуло је преко 700 људи, од којих преко 150 радника само у Железничкој радионици у Нишу (32). Поводом овог савезничког бомбардовања Команда Српске државне страже Нишке области упутила је опширни телеграм Команди СДС Министарства унутрашњих послова у Београду. (33)

Ово бомбардовање Ниша представљало је велико изненађење за немачког и бугарског окупатора, али и за квислиншку српску власт. После бомбардовања немачка Фелдкомандантура 809 — Ниш организовала је противавионску одбрану. У околини града постављено је дванаест противавионских батерија (са 120 топова и већим бројем ПА митраљеза). У циљу заштите неких мостова на железничким пругама постављени су противавионски митраљези, у Сићевачкој клисури, код Мезграје и Дољевца.

Пошто је нишки аеродром у овом, првом савезничком бомбардовању био оштећен, Немци су отпочели изградњу помоћног аеродрома на простору између Алексинца и Делиграда.

Наставак бомбардовања Ниша и околине

Према неким непотпуним, по мишљењу овог аутора и непровереним и непотпуним подацима, Савезници су у времену од 20. октобра 1943. до 6. септембра 1944. године Ниш бомбардовали 57 пута, (34) а по другим ауторима 32 пута. (35)

Међутим, према београдском листу Ново време који је редовно пратио сва савезничка бомбардовања Ниша, као и према многим документима МУП-а Србије и немачке Команде Југоистока за 1944. годину, неоспорно су регистрована следећа: 20. марта, 5. априла, 12. априла, 18. маја, 9. јуна, 14. јуна, 19. јуна, 23. јуна, (36) 1. августа, 10. августа, 17. августа, 21. августа, 23. августа, 1, 2, 3. и 6. септембра 1944. године.

Бомбардовање Ниша 30. марта 1944. године, судећи по оскудним подацима, било је знатно слабије од првог (20. октобра 1943. године). Треће бомбардовање Ниша извршено је 5. априла. Био је Велики петак (пред Ускрс) па је тај дан остао у дубоком сећању многих грађана. Београдско Ново време донело је дужи чланак, у коме је, поред осталог, писало: „. . . Данас око 3 часа поподне англо-

-амерички бомбардери извршили су напад на Ниш. Углавном су погођени квартови за становање. Погођена је и Саборна црква, где је бомба пала на сам олтар, на дечју крстионицу. Затим је погођена једна болница, као и финансијска дирекција, где је погинуло више чиновника и чиновница. Разрушен је велики број кућа за становање. Број жртава још није утврђен, али је знатан".

„Једна болница", која се помиње у свом чланку, потпуно је измишљен податак. Саборна црква је заиста била оштећена, јер се у њеној непосредној близини налазило мање складиште погонског материјала. Истог дана бомбардовано је и Стовариште за прераду дувана у улици Краљевића Марка, где су се налазиле немачке радарске станице, као и Железничка радионица у којој је после престао сваки рад. Није тачно утврђено колико је људи погинуло али се зна да се тога дана 65 рањених лица обратило болници за помоћ. (37)

За бомбардовање Ниша, 17. маја у једном немачком извештају стоји: „Једна група, од око 100 бомбардера извршила је напад на железничку станицу Поповац код Ниша. Том приликом уништен је горњи строј железничке пруге и разорено око сто четрдесет вагона. Сем тога оштећен је железнички мост на Морави, јужно од Ниша. Ловачки авиони напали су митраљезима на простору Ниша железничку пругу Ниш—Београд".(38)

У граду Нишу се приметила далеко већа концентрација немачких војних снага. 20. маја допутовало је око 300 немачких авијатичара, а 1. јуна 250 немачких машиновођа и ложача који су дошли на место српских железничара, јер су ови напустили посао и тиме парализали железнички саобраћај. Капацитети касарни били су недовољни да приме сву ту новодошавшу немачку војску, па су по наредби фелдкоманданта, јавне зграде биле реквириране за њихов смештај, то се пре свега односило на школске зграде.

Снажан психолошки ефекат на окупаторске снаге, али и на грађанство, имала су ноћна бомбардовања. Ниш је доживео два ноћна бомбардовања. У првом нападу порушени су велика војна пекара у Тврђави и немачка противавионска гнезда. Друго ноћно бомбардовање било је 8. (9. ?) јуна. Приликом ових напада авиони су претходно падобранима испуштали снажне светлеће ракете које су дуго лебделе у ваздуху. Ниш је на тај начин био осветљен као усред дана.

У извештају Начелства округа нишког од 9. јуна, поред осталог, пише: „Ниш је ноћас преживео једну страховиту ноћ. Око један час по ноћи над Нишом су злослутно зазујали мотори англоамеричких авиона... Бомбардовање су извршиле англо-америчке формације, чија је јачина могла бити 40—50 апарата. Они су на Ниш избацили око 400 бомби. Гађајући периферију вароши. Англо-Американци овога пута нису разрушили велики број кућа, јер су бомбе добрим делом пале у оближње њиве и ливаде. Број порушених кућа износи око 60. Број људских жртава није велики, јер су грађани у паничном страху и у трку, до изнемоглости напуштали варош чим су бачене светлеће ракете..." (39).

Овом приликом поново је бомбардовано Стовариште дувана где су запаљена и порушена два велика магацина, као и известан број кућа у околини овог предузећа. Железничка радионица, која је после бомбардовања 5. априла престала да ради, такође је поново нападнута. Овим нападом захваћен је и део насеља Сточни трг, где су погинула три лица. У недељу, 18. јуна, били су одржани парастоси жртвама бомбардовања Београда, Ниша и Смедерева. (40).

Ниш је поново бомбардован 14. јуна, (41) а „23. јуна, од 9.30 до 10.15 часова било је девето по реду терористичко бомбардовање од стране Англо-Американаца". На Ниш је бачен велики број разорних, запаљивих и фосфорних бомби, разорне бомбе биле су већег калибра. Погођени су углавном периферни квартови града. Велики је број погинулих, а нишкој болници се обратило око 75 рањених грађана. Највећи број бомби бачен је на Криве ливаде где се становништво склањало од бомбардовања. Неке су бомбе пале на зрело жито и изазвале велике пожаре.

У ОПЕРАЦИЈИ „РЕТВИК"

Са интензивним бомбардовањем Ниша Савезници су наставили током целог лета 1944. године. „Веома често понављала се иста стравична слика. Завијајући урлик сирене, безглаво трчање људи улицама које су водиле у поља, гробна тишина у опустелом граду подрхтавање напуштених кућа од брујања тешких 'летећих тврђава', заглушујуће детона-

ције и стубови густе прашине са пламеним језицима. Затим би сирене једноличним, дуготрајним звуком огласиле престанак опасности и живот се постепено враћао у град опустошен са десетак нових згаришта око којих је почињало ужурбано рашчишћавање рушевина са улица и гашење пожара. Била је то реална слика Ниша у тим летњим данима 1944. године коју нам приказују Адам Николић и Срећко Тариташ. (42)

Команда БАФ је, приступајући извршењу постављених задатака по плану „Ретвик", ангажовала америчку 15. армију и ваздухопловне снаге БАФ-а. (43) Савезници су бомбардовали Ниш, 1, 10. и 17. августа 1944. године. На дан 19. августа Савезници су на Ниш бацили око 800 запаљивих и разорних бомби. У рушевинама је пронађено око 50 мртвих и исто толико рањених. Према неким новинским чланцима, притом су, наводно, оборена два англо-америчка авиона. Било је то једанаесто бомбардовање Ниша. (44)

Председништво министарског савета Србије 28. августа 1944. године издало је Саопштење поводом дванаестог бомбардовања Ниша, од 20. августа, у коме, поред осталог, стоји: „Србија је у рушевинама и гробљима. То је захвалност великих пријатеља и савезника што је она себе жртвовала за њихове интересе 1941. године. Али од свих терористичких напада, најстрашнији је дванаести, изведен 21. овог месеца на наш град Ниш, бастион српства. Сада је цео Ниш опустошен, сав је у рушевинама. То је дело просветних демократија, Енглеске и Америке". (45) Ниш је бомбардован и 23. августа 1944. године. (46)

Из извештаја Команданта Југоистока од 1. до 9. септембра 1944. године сазнаје се да је Ниш бомбардован 1, 2, 3, и 8 (по неким ауторима 6. септембра). (47)

Првог септембра је 120 четворомоторних авиона (летећих тврђава) бомбардовало железничку станицу и ваздухопловну базу у Нишу. У извештају команданта Југоистока даље стоји: „... Подаци о штети још нису примљени, а 40 истих извршило је напад на мостове на Морави код Краљева" (погођени су друмски и железнички мостови). Тога дана, шест авиона „вентуре" из састава БАФ-а (енглески) напало је и немачки штаб у Нишкој Бањи. (48) Савезници су тога дана бомбардовали и железничку станицу Алексинац (у Житковцу), погинуло је девет, а рањено 20 особа. (49)

За 2. септембар у извештају команданта Југоистока стоји „да је око 200 четворомоторних авиона извршило напад на град и железничке објекте у Нишу, а 120 авиона на град и железничке објекте у Краљеву..." (50) Бомбардовање су вршиле јединице америчке 15. ваздухопловне армије. Били су то првенствено бомбардери Б-24 („летеће тврђаве") намењене бомбардовању оперативно-стратегијских циљева, а за остале мање циљеве ангажовани су ловци и авиони П-38 и „балтимор".

Трећег септембра поново су, са 84 авиона Б-24, бомбардовани многи стратегијски циљеви, тога дана, 15. УСААФ је испољила најјача дејства на циљеве у Југославији. Са 182 авиона Б-24, праћених са 76 ловаца, напали су железничка постројења код Ниша, бацивши око 400 тона бомби. Четвртог септембра је митраљиран и узнемираван саобраћај на комуникацији Београд — Ниш — Лесковац. Шестог септембра 120 бомбардера (са бомбама од 500 до 1.000 либри) тешко је бомбардовало концентрацију непријатељских трупа у Лесковцу, док су друге ваздухопловне снаге вршиле нападе на комуникацију Београд — Ниш

На дан 8. септембра око 100 савезничких авиона бомбардовало је град Ниш и железничке објекте (железничка станица Црвени крст потпуно је порушена, бачене су бомбе на Поповац, који је тешко оштећен)..." У току ноћи 8/9. септембра слабији патролни летови над рејоном Ниша..." (51)

Савезничке ваздухопловне снаге (БАФ и 15. УСААФ) су за време операције „Ретвик" извршиле укупно 1.973 полетања од чега је америчка 15. ваздухопловна армија извршила 1.373 полетања, бацивши при томе око 3.000 тона бомби, док је БАФ извршио око 600 полетања са ловачком авијацијом, а у току лета. Само у тродневним дејствима 271 целог месеца септембра — 2.436 авио ловачки авион 15. УСААФ је на комуникацијама Београд — Ниш — Скопље и Скопље — Крушевац — Београд, између осталог, уништио 112 локомотива, 243 мототранспорта и 413 вагона са муницијом и другим материјалом.

Треба истаћи да је савезничко-југословенска операција „Ретвик" била, по свој прилици, највећа диверзантска акција у Другом светском рату, како по бројности ангажованих снага, тако и по величини територије на којој је изведена (преко 1/3 територије Југославије —

ско 120.000 км^2) и дужина комуникација (око 2.600 км железничких и 1.600 путних—цестовних км^2).

Без обзира на непотребно и са великим људским жртвама пропраћено бомбардовање неких градова (Карловац, Лесковац, Бор, Ниш) и на тучење цивилних објеката, Балканске ваздухопловне снаге (БАФ) и америчка 15. ваздухопловна армија (УСААФ) постигле су значајне резултате. У времену од 1. до 8. септембра напали су 11 насељених места, десет упоришта, осам железничких станица, више железничких транспорта, преко 20 железничких мостова и прелаза и више других циљева.

ПОСЛЕДЊА БОМБАРДОВАЊА НИША

Последњи напад англо-америчких авиона био је 8. октобра, а непосредно пре ослобођења. Ниш је доживео и још два-три бомбардовања совјетске авијације у којима је учествовао мањи број апарата, прецизно погађајући одређене војне објекте. Амерички авиони бомбардовали су околину Ниша и неколико дана после ослобођења града, овога пута једну колону Црвене армије на путу према Алексинцу и нишки аеродром на коме је био ловачки пук Совјетске армије, 21. октобра 1944. године. Делови стрељачког корпуса под командом генерал-лајтнанта Г. П. Котова марширали су мирно, не обезбеђујући се од напада из ваздуха, јер је и Београд већ био ослобођен. На небу се појавила петорка америчких авиона — ловаца који су почели да туку совјетску колону на друму, верујући да се ради о некој заосталој немачкој колони.

Обавештен о овом трагичном неспоразуму, јер су совјетски пешаци, митраљирани од америчких авиона, почели да беже са друма, пуковник Д. Сирцов, командант ловачког пука из 17. ваздухопловне армије, наредио је капетану А. Колдунову, који је био дежурни на нишком аеродрому, да се дигне у небо и извиди о чему се ради. Пошто Американци нису одговарали на његове сигнале, Колдунов је успео да сруши два авиона, двојица су побегла, а један је, вероватно услед квара, покушао да се спусти на друм где су пилота ухватили совјетски пешаци. (52)

ЗА ДАЉА ИСТРАЖИВАЊА НА ОВУ ТЕМУ

У свођењу изложене материје на ову тему, аутор је дошао до закључка да је и овај рад још један од многих релативно успешних покушаја да се целовито и са што више података обради ова значајна тема из војне, али несумњиво и политичке историје Ниша. При томе су на дневни ред дошла и исто тако значајна питања од чијег правилног и аргументованог одговора непосредно зависи и материјална тежина и вредност даље обраде ове значајне теме.

Различити су и непотпуни подаци о томе колико је савезничких авиона бомбардовало Ниш. Према неким подацима, само у шест ваздушних напада на Ниш учествовало је 290 бомбардера. (53) Истраживања овог аутора казују да је само у девет ваздушних напада на Ниш учествовало преко 860 бомбардера Б-24 („летећих тврђава") и 140 ловаца „вентура". Ниш је бомбардован углавном разорним и запаљивим (фосфорним) бомбама од 250 до 500 кг, али су 3. септембра на Ниш бачене и бомбе од 1.000 либри. Није се, такође, могло тачно утврдити колико је бомби бачено, али се према истраживањима овога аутора само у девет ваздушних напада може сигурно оперисати са цифром од најмање 3.500 бомби. Срећна околност за град била је та што све бомбе нису експлодирале. Од ослобођења (14. октобра 1944. године) у Нишу су демонтиране следеће количине бомби: од 50 кг 525 комада, од 250 кг 43 и од 500 кг 29 комада. Према местима демонтирања тих бомби може се закључити да су бомбе мање тежине бацане на Железничку радионицу, аеродром и железничку станицу Поповац, а оне веће тежине највише на сам град, код „Маргера", градског гробља, на железничку радионицу итд.

О броју погинулих приликом савезничких бомбардовања такође нису утврђени тачни подаци јер нема докумената. „Подаци који су скупљени после ослобођења по рејонима града — пишу аутори Николић и Тариташ — оскудни су и по нашем мишљењу бројеви од 339 погинулих и преко 200 рањених, који се помињу, не могу да пруже праву слику о људским жртвама, поготову ако се има у виду да је само у првом немачком бомбардовању погинуло 400 и рањено 500 лица". (54) Према истраживањима овог аутора, само у девет већ поменутих бомбардовања погинуло је преко 900 а рањено преко 320 грађана Ниша.

ЦИЉЕВИ И РАЗЛОЗИ САВЕЗНИЧКИХ БОМБАРДОВАЊА НАСЕЉА

После искрцавања на Сицилију, затим у јужну Италију, 9. септембра 1943. године, англо-америчка ваздушна дејства извођена су спорадично и селективно у градовима на јадранској обали, али све више и у унутрашњости Србије, више у циљу заваравања Немаца о могућности искрцавања Савезника на Балкан („меки трбух Европе"), него због како се то третирало у нашој досадашњој историографији — стратегијске подршке партизанима и Народноослободилачкој војсци Југославије уопште.

Преношење тежишта стратешких ваздушних дејстава по дубини Балкана (чак до Плоештија у Румунији) у првој половини 1944. године означило је, са војног и политичког становишта, прекретницу и систематско уништавање немачких, усташких и бугарских војних упоришта и војно-привредних објеката који су служили немачкој ратној машини.

У серији савезничких бомбардовања страдали су многи и велики привредни објекти у Нишу, али и приватна имовина становништва. Неколико највећих нишких привредних организација је толико страдало да су личиле на права згаришта. Највеће нишко предузеће Железничка радионица било је потпуно разорено. „Радионица је нарочито страдала 20. октобра 1943. и 5. априла 1944. године. У овим ваздушним нападима пало је на објекте Радионице око 400 бомби, свака тежине 250—1000 килограма. Слична ситуација била је и у Мостовској радионици. Порушене су зграде, уништене машине, развучен алат и материјал. Није било боље ни у Ложионици Црвени крст". Ложионицу је погодило нарочито савезничко бомбардовање 20. октобра 1943. године, када је погођена главна хала, уништен магацин спреме и разровано пет колосека. У Фабрици дувана се после ослобођења прескакало преко кратера ископаних авионским бомбама. Порушен је био угао главне фабричке зграде, оградни зид и потпуно уништено постројење за производњу никотина, док су покидани нови каишеви, полупана сва стакла, оштећене многе машине.

Главна железничка станица и оне на Црвеном крсту и Поповцу са покиданим везама и уређајима нису могле првих дана по ослобођењу да приме и отпреме ни једну железничку композицију. Од бомбардовања страдало је потпуно или претежно 1.265 зграда од укупно 6.334 колико их је било у граду. Око осам хиљада људи остало је без крова.

Полазећи од историографски верификоване чињенице да се преносом тежишта савезничких стратешких ваздушних дејстава по дубини Балкана може донекле оправдати и бомбардовање и разарање великог броја насеља у Југославији, највише у Србији, односно могу се објашњавати и разлози који су наводили англо-америчку команду да се свом силином обруши на велика насеља у Србији и у целој Југославији. Ту се, међутим, поставља друго, исто тако значајно, ако не и важније питање. На чију страну иде одговорност што су огромна разарања и велике људске жртве изазване савезничким бомбардовањем насеља у Србији (Београда и Ниша) пре свега била у очитој несразмери са војним ефектима и политичким утицајем (углавном негативни код становништва у Србији) тих бомбардовања? Лако се може доказати да су огромна разарања нишких приватних предузећа и великог броја приватних кућа далеко надмашивала малени број уништених немачких објеката и постројења.

Из реферата овог аутора (Д. Ж. Мирчетић) види се да је делимично страдао само један немачки долнички воз у близини Ниша, односно да су тучене зграде у нишком Казнено-поправном дому у којем су били стационирани немачки и бугарски дивизиони који су имали задатак да бране Ниш од напада из ваздуха, па се само тиме и може објаснити чињеница да су из ваздуха нападнути објекти у комплексу Нишког затвора.

На основу сигурних података и са данашње тзв. историјске дистанце, сигурно се и аргументовано може утврдити да је ради онемогућавања немачког саобраћаја било потребно бомбардовати само ранжирну станицу Поповац па да цео саобраћај на прузи Београд—Ниш—Скопље, односно Ниш—Софија буде потпуно обустављен, уз чак делимично бомбардовање железничке станице Ниш. Значи, без икакве војне сврхе бомбардоване су и разорене Железничке станице у Нишу, Лесковцу, Алексинцу.

Када се ради о савезничком бомбардовању великих привредних предузећа у Нишу (Железничка радионица, Ложионица, Фабрика скретница, Фабрика ду-

вана и друге), онда треба категорички рећи да је допринос ових предузећа у корист немачке ратне машине био веома мали.

Далеко су поразнији и необјашњиви резултати и закључци када се ради о људским жртвама од савезничког бомбардовања. Из веома оскудних, па и непроверених података (јер немачке власти, нормално, нису давале податке о сопственим људским губицима) долази се до броја не више од десетине Немаца и двадесетак Бугара погинулих и рањених), приликом свих савезничких бомбардовања Ниша 1943. и 1944. године и до преко 1300 погинулих и рањених Нишлија. Нехумано је, чак и неполитички објашњавати те српске губитке војном паролом „да сваки рат тражи жртве". Овде је савезничка намера о уништењу немачког материјалног и људског потенцијала у великој и ничим оправданој колизији са огромним физичким уништењем становништва у Нишу. Додају ли се томе и огромни збегови Нишлија (иде се са цифром од преко 20.000 људи) у околна села и мање градове, онда ова осуда англо-америчких бомбардовања Ниша (реферат је рађен само на теми о Нишу) добија још више на материјалној али и историографској тежини.

У нашој општој па и у војној историографији владала је и још увек влада нека врста војног па и политички позитивног образложења разлога за претерано великим материјалним и људским губицима од савезничког бомбардовања градова на југословенском простору. Исто је то и са „ускршњим бомбардовањем" Београда и Ниша, као и Никшића, Подгорице и других градова. Наиме, ти (многобројни) аутори као војни разлог наводе „начин дејства" авијације. Тадашња техника прецизног гађања војних циљева, непокретних и покретних, могла је да се оствари само уколико авиони досегну висину од најмање 600 метара. Међутим, савезничка команда је због ефикасне немачке, усташке и бугарске противваздушне одбране, наређивала масовне полете, подизање авиона на безбедну висину од 2.500 до 3.000 метара и „истресање" велике и густе количине бомби које су обезбеђивале погодтке војних циљева, али и уништење великог броја цивилних објеката у широком радијусу дејстава.

Војно-теоретски исправно — реално, хумано — не. Немачка противваздушна одбарана Ниша располагала је крајем 1943. године са око 120 противавионских топова и тридесетак ПА митраљеза, и забележено је, без проверених података, да су над Нишом „оборена само два англоамеричка авиона".

Друга карактеристика и аргумент ових „бранилаца" англоамеричких бомбардовања градова у Србији (па и Ниша) јесте и оцена „да је важну улогу играло и схватање да је важније сачувати пилоте и авионе него имовину и становништво" непријатеља. (Сиц! Зар је и Ниш био непријатељски град). Овај аутор даје предност овом другом разлогу.

Овај аутор ни у ком случају не прихвата пропагандне изразе тадашње српске штампе о Англо-Американцима као „варварима", „рушиоцима демократије", „гангстерима", „убијање недужног становништва", „терористички напади", и сличне. Аутор разуме тадашњу српску пропаганду и штампу и њену апсолутну потчињеност немачком окупатору, па би и овај сегмент историје Ниша оставио за једну другу прилику.

Међутим, овај аутор исто тако никада није могао, нити смео, а то је и показао у неким својим радовима на ту тему, да прихвати апологетско писање и објашњавање англоамеричких бомбардовања као нечег „корисног", „политички веома пробитачног" и уопште безрезервно оправдање тих напада на насеља у Србији. Аутори давно објављене и овде неколико пута навођене књиге „Ниш у вихору ослободилачког рата", описујући прво савезничко бомбардовање Ниша, октобра 1943. године, иду чак дотле да наведу и објаве у једну своју несувислу оцену „да је ово бомбардовање натерало масе Нишлија на излазак и збег из Ниша, чиме су се масовно приближили Народноослободилачком покрету и почели масовно да се прикључују истом". Без коментара!

Напомене, извори и литература

1. Група аутора: Други светски рат. Војноисторијски институт, Београд, 1968, књ. 4, стр. 171—180 и 506—509.

2. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа (V даљем: 36 — НОР), том XII, књига 4, документ 113 (36 — НОР, XII, 4—113) — У Румунији је, 23. августа 1944. године избио оружани устанак у Букурешту, под вођством Комунистичке партије Румуније ,а 24. августа Румунија је иступила из рата на страни фашистичке Немачке (Видети и: Група аутора. Други светски рат, н. д., књ. 4, стр. 332—4, као и Colonel N. Anescu и други: Romania in razbouiul antihitlerist.

Institut de studei istorica sisocial-politice de pe linga, C.C. AI., P.C.R., Editure Militara, 1966, 61—89.

3. Други светски рат, н. д., 285, 319, 325—340 и 345—354, као и, Pečky Ernst Schramm. Kriegstagesbuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachts fuhrugsstab), 1940—1945. Frankfurt, am Mein, 1961, Банд IV, стр. 715 — Другог септембра 1944. године влада бугарског председника Барјанова поднела је оставку а дужност премијера нове бугарске владе поверена је Константину Муравјеву, који 4. септембра поново проглашава „неутралност" Бугарске. Потом, 6. септембра бугарска влада доноси одлуку о објави рата фашистичкој Немачкој (СССР је објавио рат Бугарској дан раније, тј. 5. септембра) и то је званично обнародовала тек 8. септембра у 18.00 часова. Међутим, тај маневар Бугарске није успео.

4. Други светски рат, н. д., 285, 319, 325—340 и 345—354, као и пешадијски потпуковник Милован Целебић. Дејства на комуникације у Југославији од 1. до 7. септембра 1944. године. Операција »Ratweek«. Београд, војноисторијски гласник, 1970., 3, стр. 7—61; Исти. Дејства по комуникацијама у Југославији од 1. до 7. септембра 1944. године. Београд, Војно дело, 1971, 1, стр. 115—129.

5. Драгољуб Ж. Мирчетић. Немачке операције „Трумф" и „Кераус" у јужној Србији (јул—август 1941. године) I, Ниш, Нишки зборник октобар 1985, 15, стр. 25—40.

6. Драгољуб Ж. Мирчетић. Немачке операције „Трумф" и „Кераус" у јужној Србији (јул—август 1944. године). II. Ниш, Нишки зборник, октобар 1987, 16, стр. 91—112.

7. Исидор Буковић, 21. српска дивизија. Рукопис у Војноиздавачком заводу, Београд, 1988; Живојин Николић Брка, 22. српска дивизија, Београд, 1972; Обрад Бјелица. 24. дивизија НОВЈ, Војноиздавачки и новински центар, Београд ,1992; Милојица Пантелић, Двадесет пета НОВЈ Дивизија. Београд, 1957.

8. Петар Вишњић, Операције за ослобођење Србије 1944. год. Војноиздавачки завод, Београд, 1972.

9. Зб. НОР, том IV, књ. 28, и 27; IV, 29—9, 21, 91, 128; IV, 30—175 ИВ, 31—90; Percy Ernst Schramm. Krigstagesbuch des Oberkommando der Wehmacht (Wehmachtfuhrungsstab) 1940—1945., Erster Halbband, Band IV, Bernard und Grafe Verlag fur Wehrwesen, Frankfurt am Mein, 1961, 816—817.

10. Војноисторијски институт. Историјски атлас ослободилачког рата Југославије 1941 — 1945., Београд, 1952, скице за мај и јуни 1944. године.

11. Драгољуб Ж. Мирчетић. Београд, Дивизија и корпуси Народноослободилачке војске Југославије на југу Србије. Ниш, Нишки зборник, јануар 1980, 8, стр. 17—38.

12. На ову тему шире и детаљније видети у: Драгољуб Ж. Мирчетић. Немачке оружане формације у југоисточној Србији (од јуна до новембра 1944) Лесковац, Лесковачки зборник, 1985, XXV, 11—31, као и: Драгољуб Ж. Мирчетић. Немачки мостобран Краљево (октобар—новембар 1944. године). У књизи: Борбе са главнином Немачке групе армије ‚Е' на Ибарско-западно-моравском правцу у ослобађању Западне Србије 1944. године. Београд, 1990, 97—117. У Грчкој се налазила Група армије „Е" и неке морнаричке јединице са преко 400.000 војника (Видети: Erich Schmidt Richberg. Das Ende auf dem Balkan. Band V, Kurt Korvinckel Verlag, Heidelberg, 1955, 25—27).

13. Зб. НОР, XII, 4 — Прилог бр. 1, стр. 936.

14. Зб. НОР, XII, 4—115; Зб. НОР, XII, 4—125, Објашњење 2 — Генерал Аулеб Хелге, командант 67. армијског корпуса. Корпус је у то време дејствовао у Хрватској. Међутим услед настале у Србији, формиран је Оперативни штаб „Аулеб" од дела Штаба 69. АК са командантом корпуса Аулебом на челу.

15. Д. Мирчетић, Немачке оружане формације, већ наведен чланак (као под 12), стр. 24, а о распореду, саставу и командантима наведених немачких јединица, као основну (преведену) литературу видети чланак: пешадијски потпуковник Горчин Раичевић: Преглед јединица и штабова немачке војске у Југославији 1941—1945. год. Београд, Војноисторијски гласник, 1967, бр. 2, стр. 337—356, који је користио; Wolf Keillig. Das deutsche Heer 1939—1945. Bankd I, Podzun—Verlag, Bad Neuheim, 1956.

16. Исто, стр. 25, који као изворе наводи: Зб. НОР, XII, 4—132.

17. Исто, који као извор наводи, Зб. НОР, XII, 4—96, 112, 168.

18. Исто, као и Зб. НОР, XII, 4—152.

19. Исто, као и Зб. НОР, XII, 4—117 и Прилог (већ наведен), стр. 948.

20. Исто, стр. 16, 17, 27, као и Зб. НОР, XII, 4—125, објашњење бр. 5, Зб. НОР, I, 13—26; Прилог, већ наведен, стр. 952—953.

21. Исто, стр. 27.

22. Зб. НОР, IV, 28—114, и, ИВ, 29—1; Винстон Черчил. Други светски рат. Београд, 1964, књига 6, стр. 82—89, као и два чланка из београдског Новог времена: Најновија камелеонизација Јосипа Броза Тита. Титова посета Риму и повећано левичарство у Италији (13. и 14. августа 1944. IV, 1021); Берлин о Черчиловом путу у Италију (15. август 1944. IV, 1022).

23. Видети: Wesley Frank Graven (James Lea Cate). The Air Force ine World War II. Vol. III. The University of Chicago Press, London, 1951, 339; Payne. Air Dates. Neineman and Co., London, Melburn, Toronto, 1957, 251 и 252; Norman Mac Millan. Royal Air Force 1939—1945., Nol. III, George G. Harrap and Co., London, Sidney, Toronto, Bombay, 1949, 251 и 25; Sanders, Air Force 1939—945., Her Majesty s Stationery Office, London 1954, 237—240; Зб. НОР, IV, 29—1, 9; X, 1—26, 38, 40, 41, 50. — Балканске ваздухопловне снаге (BAF) формиране су у Барију (Италија) да координирају копнене и ваздухопловне акције на Балкану, да спрече стварање немачких ваздухопловних база које би угрожавале савезнички оперативни бок у Италији, да везују непријатељске снаге на Балкану, и да пруже непосредну подршку јединицама НОВЈ. Првобитно су те снаге — према наведеном чланку М. Целебића — називане г. фоцес, а потом су, 7 јуна 1944. године, преименоване у Balkan Air Forces (BAF), за чијег је команданта 10. јуна одређен вице-маршал Билиам Елиот (William Eliot). У саставу БАФ-а су се, поред британских посада, налазили још и Југословени, Грци, Италијани, Пољаци, Руси, и Американци. Већина авиона је била британског и америчког порекла, а мањи део италијанског.

БАF је у свом саставу имао два офанзивна ловачка пука, један лаки бомбардерски пук и специјални пук за операције и по једну југословенску и грчку ескадрилу (од две ескадриле НОВЈ). А авиони BAF-a су, само у јулу 1944, са аеродрома Д. Брезне у Црној Гори, са 42 авиона типа „Дакота" у пратњи 18 ловаца, евакуисали за Бари (у Италији) 1.078 лица, од којих 159 рањеника НОВЈ.

24. Бригадир Фицрој Маклин (Fitzroy Maclean) био је члан британског парламента и шеф Британске војне мисије при Врховном штабу НОВ и ПОЈ. Видети: Fitzroy Maclean. Escape to Adventure, Little, Brown and Company, Boston, 1951, 368—392, као и Зб. НОР, II, 10—156 и II, 11—84.

25. Џон Кларк (John Clark), члан савезничке војне мисије при Главном штабу НОВ и ПО Црне Горе.

26. John Ehrman. Grand Strategy. Vol. V. 385—388, и, Вол. VI, 44—45 и 57—62 и 83. Her Majesty s Stationery Office, London, 1956, — Неизвесност која је постојала код Британаца, у вези са ставом маршала Тита, резултат је пре свега, и дуготрајних преговора Британске војне мисије са Народноослободилачким фронтом (ЕАМ) и његовом командом народноослободилачких снага (ЕЛАС) у погледу реализације једне сличне операције (Noah s Ares — »Nojeva barka«) настао је још априла 1944. године.

27. О инструкцијама — нешто касније.

28. 15. United States Army Air Forces (USAAF) из састава MAAF (Mediteranien American Air Forces — Америчких ваздухопловних снага у Средоземљу), односно MASAF (Mediterien American Strategical Air Forces).

29. Зб. НОР, XII, 4—118, објашњење бр. 6.

30. Група аутора (Драгољуб Дејановић, Драгослав Живковић, Мирослав Милановић, Борђе Стаменковић). Ниш у вихору ослободилачког рата (1941—1945). Ниш — Нови Сад, 1968, 458—461.

31. Адам Николић — Срећко Тариташ. Бомбардовања Ниша у другом светском рату. Ниш ,јануара 1978, 13—19; Адам Николић и Срећко Тариташ. Бомбардовање Ниша. Ниш. Народне новине, 11, 18. и 25. октобар и 1, 8, 15, 22. и 29. новембар и 6. и 13. децембар 1968, XXIV, бр. 40—49.

32. Драгољуб Ж. Мирчетић. Светли ликови. Погинули борци и жртве фашистичког терора у железничкој радионици у Нишу. Књига у штампи. Ниш, 1944.

33. АОС, Београд, Документ нерегистрован: „20. октобра 1943. године бомбардован је од стране Американаца Ниш. У нападу је учествовало око педесет четворомоторних бомбардера. Бомбардовање је било усредсређено на железничку станицу Ниш, железничку станицу Црвени крст и аеродром код Ниша. Напад је успео. Железничка станица Ниш је тешке оштећена. Железничка радионица и ложионица су скоро уништени. Видети и: Р. Павловић — М. Симић. Шта и коме згрешише зверски побијена нишка деца? Београд, Ново време, октобар 1943. стр. 3; Н. Н., На великом протестном збору Ниш је изразио гнушање према англоамеричким методама ратовања. Београд, Ново време, 29. октобар 1943, стр. 3; Мирко Симић. Изјава председника нишке општине: „Ниш ће и даље истрајати у својој мисионарској улози. Београд, Ново време, 20. новембар 1943, стр. 3; а видети и следеће чланке: Миле Милојковић. Остале су само зидине. Сећања на 30. годишњицу катастрофалног бомбардовања Железничке радионице у Нишу. Ниш, Народне новине, 3. октобар 1973, XXIX, 3400.

34. Ниш у вихору, н. д. 462.

35. Бомбардовање Ниша, навед. брошура (Оп. цит. као под 55), стр. 20.

36. Н. Н., Ниш поново бомбардован експлозивним фосфорним бомбама, Београд, Ново време, 25. јуни 1944. IV, бр. 978, — пише: „десето по реду терористичко бомбардовање Ниша . . .".

37. Н. Н., Трећи терористички напад на Ниш. Погођени су квартови за становање, број жртава је знатан. Београд, Ново време, 6. априла 1944. страна прва.

38. АОС, Београд, НАВ, фонд. „Минхен", рег. бр. 1041—674; АОС Београд, НАВ—Т—311, с. 355—62.

39. Документ наведен у: Бомбардовање Ниша, н. д., 21.

40. В. П., Парастос жртвама бомбардовања Ниша, Београда и Смедерева. Београд, Ново време, 12. јуни 1944. IV, бр. 976.

41. Н. Н., Ниш поново бомбардован експлозивним фосфорним бомбама. Београд, Ново време, 14. јуни 1944. IV, 978.

42. Бомбардовање Ниша, већ наведен (Оп. цит. као под 55) стр. 22.

43. Зб. НОР, V, 33—116—129; Зб. НОР, X, 1—56, 58, 59, 61, 63, 65, 66 и 67: АОС, Београд, к. 9. рег. бр. 2—7: Ratweek Sitrep, Rear NO БММ to JANL — Ratweek Situation Reports, Rear Headguartes Britisch Millitary Mission to Janl (У даљем тексту: Извештај о операцији „Ретвик". Позадњег штаба Британске војне мисије при Врховном штабу НОВ и ПОЈ) од 1. до 13. септембра 1944. године; Craven (Cate, н. д. (оп. цит. као под 36), Вол, III, 472—474.

44. Једанаесто бомбардовање Ниша, Београд. Ново време, 20. и 21. август 1944., 1027.

45. Дванаести терористички напад на Ниш. Саопштење председништва Министарског савета. Београд, Ново време, 28. август 1944. IV, 1029.

46. Рашчишћавање рушевина у Нишу. Пета чета Девете радне групе Националне службе. Београд, Ново време, 31. август 1944. ИВ, 1036.

47. АОС, Београд, мкрф. НАВ—Н—Т—311, рег. бр. ф—193, 12—16, 51—53, 57—59, 74—81, 87—99, 113—116 ,172—175, 292—242, 273—277, 355—320 и 355—362.

48. АОС, Београд, мкрф. НАВ—Н—Т—311, рег. бр. ф—193/12—18. Дневни извештај команданта југоистока од 1. септембра 1944. године (Објављен у: Зб. НОР, XII, 4—121.

49. С. Г.(рујић). Бомбардовање српских села. У Житковцу погинуло 9. а рањено 20 особа. Београд, Ново време, 1. септембар 1944. IV. 1037.

50. АОС, Београд, мкрф. НАВ—Н—Т—311, рег. бр. ф—193/1218.

51. АОС, Београд, НАВ—Н—Т—311, мкрф. 193, снимак 355—62, Извештај команданта југоистока од 9. септембра 1944. Врховној команди Вермахта о дејствима на подручју Југоистока (Објављено у: Зб. НОР, XII, 4—127; као и АОС, Београд, НАВ—Т—311, р. 193, сл. 315—20.

52. О овом трагичном неспоразуму писао је: маршал Совјетског савеза С. С. Бирјузов. Совјетски солдат на Балкану. Москва, 1968. Међутим, овај аутор је у 1988. години дошао до још једног непосредног сведока овог дога-

ћаја. Наиме, дошао је до чланка: Андреј Жариков. Инцидент под Ништем, о кототом Претпочитале умалчиват. (Инцидент под Нишом о којем се препоручивало ћутање). Москва, Краснаја звезда, 28. фебруар 1993. года.

53. **Бомбардовање Ниша,** наведена брошура, ст. 24.

54. Исто, стр. 27, као и, Живко Кундаковић. **Седам и по деценија једне фабрике.** Ниш, 1959, 37.

Dragoljub Ž. Mirčetić

ALLY BOMBING OF NIŠ AND ITS ENVIRONS IN 1943 AND 1944

Even before the „Ratweek" operation which lasted from 1—7 September 1944 the Allies bombed important communications and objekts in Serbia which were used by the German army. However, while doing this they did not consider the civilian victims and the damage done to objects which were not used by Germans. The great concetration of German troops was in Niš because the Feldkomandatur 809 — Niš, which organized the occupational authority in the large area, was situated in this town. Since this town was at the same time an important junction of communication lines it was bombed several times by the Allies during 1943 and 1944. However, the results of bombing were in great disproportion in the sense that the number of civilian victims was large while the targets that were hit were only few. The author asks a simple question: Who is responsible for dozens of useless bombings of Niš?

940.53/.54:355.4) (497.11) „1944"

Мр Обрад Бјелица

Двадесет четврта српска дивизија у дејствима на комуникацијама и у диверзантској операцији „Ретвик"

Увод. Дивизија припада групи од 5 (пет) првоформираних дивизија на југу Србије средином 1944. године. Једна је од бројнијих дивизија. Имала је у свом саставу у дужем периоду 4 српске бригаде и пету, партизанско-бугарску бригаду „ГЕОРГИ ДИМИТРОВ". У дужем или краћем периоду било јој је потчињено 6 НОП одреда на подручју дејстава. Једна је од ретких дивизија која је у краћем времену учествовала у више операција: топличко-јабланичкој, диверзантској, нишкој и косовској.

Њене су јединице постизале резултате југословенског значаја, као што је напад на аеродром код Лесковца,[1] који се сматра другом значајном акцијом на југословенском ратишту, после оне коју је извршила Прва крајишка бригада у нападу на аеродром Рајловац. Такође, њене су јединице присилиле на предају и прелаз на страну НОВЈ скоро цели бугарски гарнизон у Лебану,[2] и то на четири месеца пре капитулације фашистичке Бугарске, а што се у време њене капитулације није десило ни са једним гарнизоном. Једна је од дивизија која је у најдужем периоду дејствовала у захвату магистралних и рокадних комуникација у долини Јужне Мораве, што је утицало да посебну пажњу посвећује диверзијама и дејствима на комуникације, које су биле од виталног значаја за непријатеља. Посебно за Немачку оружану силу, ако се има у виду да је у Грчкој била Група армија „Е" са око 350.000 војника, чије је уредно снабдевање превасходно зависило од функционисања комуникација Моравско-вардарском долином. Значај наведених комуникација за Немачке оружане снаге Феликсу Венцлеру, у коме се каже: „Даље ометање саобраћаја у Србији, а пре најбоље се види из писма немачког министра иностраних послова Рибентропа свега на пруги Београд—Ниш—Софија..." и даље „од великог је значаја пруга Београд—Ниш—Солун за снабдевање наших трупа у Грчкој и за транспорт извесних сировина из Грчке...".[3]

Формирање 24. српске дивизије пада у време снажног развоја оружане борбе у јужној Србији. Дивизија је по формирању добила задатак да у садејству са 22. дивизијом и ослонцем на јужни део централног подручја Србије ликвидира бугарске и квислиншке снаге, њихова упоришта и да интензивно дејствује на комуникације и руши објекте у долини Јужне Мораве и Топлице. То је све утицало да ова дивизија да посебан допринос у Јужноморавском оперативном подручју (Пуста Река, Јабланица, Топлица, Добрич, Поречје, итд.). Све више је угрожаван немачки транспорт на главној саобраћајној артерији у Моравско-вардарској долини и позиција окупатора.

Истовремено, за успешну одбрану слободне територије, као сталан задатак дивизија је имала рушење и запречавање путева ради спречавања продора непријатељским снагама, посебно у условима њихове подршке са тенковима. Због тога је захтевано да се предузимају све потребне мере ради спречавања пролаза „непријатељским тенковима на свим правцима на којима се могу кретати...". У свим батаљонима и бригадама 24. дивизије биле су формиране и добро обучене групе за рушење и запречавање, обезбеђене солидним мин-

ско-експлозивним средствима за оне ратне услове. Ради одбране зоне њеног дејства, сходно наређењу Главног штаба НОВ и ПО Србије од 6. августа 1944. године, делови дивизије добили су прецизна наређења за вршење рушења и запречавања на ширем простору, као услов да дивизија успешно спроведе даље планиране акције.

Рушење и запречавање у току августа 1944.

У наведеном наређењу наглашено је да треба имати у виду вероватна дејства непријатељских снага на десној обали р. Јабланице. Због тога је захтевано да се благовремено предузму све потребне мере одбране, посебно на могућим правцима дејства тенкова.

Рушењу и запречавању праваца продора непријатељских тенкова јединице 24. дивизије посвећивале су сталну пажњу, а од искуственог значаја је истаћи мере које су се спроводиле у рејонима и на правцима одбране дивизије у наведеном периоду:

— првенствено је наређено да се приступи изради препрека од оборених стабала и прекопавању путева на правцу Барје — Оруглица и Тупалски Вис — Радевачка чесма — Липовица, а у исто време и на правцима ка Клајићу и Ђулекару, од Црног Врха и Бувца, као и на правцу преко Дрводеље, Црног врха и Бувца;

— за израду препрека против непријатељских тенкова предвиђено је:

а) обарање стабала — вршено је на местима где се иста не могу обићи. При том су прецизно наведена таква места. Рушена су тако да буду препречена преко читавог пута, а при обарању непосредно уз пут, да не буду потпуно одсечена.

б) упоредо са обарањем стабала, вршено је прекопавање путева, као саставни део претходне радње. Прекопавање је вршено искључиво на оним местима која се нису могла никако заобићи. Прекопаван је пут по целој ширини, од једне до друге ивице (тј. дужина рова). Ширина прокопаваног дела пута (рова) у начелу је била 5 м, а дубина 1,80—2 м. Упоредо са рушењем стабала и прекопавањем путева вршено је и маскирање.

в) обарање стабала и прекопавање путева вршено је на целој дужини пута, на свим погодним местима уз међусобну комбинацију и наизменично, чиме се постизао најбољи ефекат у спречавању продора тенкова. При наведеном, стално је било присутно начело да ниједна препрека не представља за непријатеља озбиљну препреку, ако није брањена ватром. Зато су све израђене препреке стављане под ватру заседа, са организацијом ватреног система и маневра јединица по дубини одбране и дужине пута који се нису могли заобићи.

Иако се оскудевало у противоклопним средствима, расположива су успешно коришћена. Тако су на погодним местима израђивани заклони за противтенковске пушке и „Џонбуле", што је доприносило да су се посаде осећале сигурним и на блиском одстојању, на којем су се са овим средствима могли уништавати немачки и бугарски тенкови. За извођење наведеног система рушења и запречавања, сем делова јединица, ангажовано је и месно становништво, које је са борцима и под њиховом заштитом, са пуно ентузијазма, радило.[4]

Ефекат наведеног начина организације препрека и рушења почео се одмах осећати. У операцијском дневнику Главног штаба Србије за 7. август истиче се да су делови 24. дивизије, поред осталог, уништили један немачки тенк, код с. Радиновца, између Лебана и Медвеђе и истовремено спречили све покушаје њиховог продора. Треба истаћи да су у НОР-у били ретки случајеви да немачке јединице са тенковима на изабраним правцима нису успевале да продиру. Код 24. дивизије то им није пошло за руком. Тако су ослонцем на уређене препреке и солидно организовану одбрану, јединице 24. дивизије све успешније изводиле поједина нападна дејства и проширивале слободну територију, присиљавајући непријатеља на повлачење према утврђеним гарнизонима. Тако у званичној оцени о дејствима дивизије у августу стоји да је: 24. дивизија ослободила Лебане, блокирала Лесковац и потпуно пресекла сваки саобраћај у долини реке Мораве на линији Ниш—Врање. Повољнији услови за дејства дивизије на комуникације посебно су створени пошто је дивизија успешно ослободила Лебане[5] када се дошло до знатних количина минско-експлозивних препрека. Значај дејстава на комуникацијама посебно је истицао Главни штаб Србије, где је у задацима 24. дивизије захтевао да се појачају дејства, посебно на железничкој прузи на сектору: Дољевац—Лесковац—Грделица, а у исто време да се врши рушење друма Медвеђа—Лебане. Све наведене задатке јединице дивизије су успешно реализовале.

Дејства у диверзантској операцији „РЕТВИК" током септембра и даља дејства на комуникацијама

По ослобођењу Лебана, тежишни задатак дивизије је дејство на комуникацијама, посебно на магистралној комуникацији у долини Јужне Мораве, у ширем рејону Лесковца, односно на деоници Лесковац—Грделица, као и на осталим рокадним комуникацијама, према свој комуникацији. О сложености и разноврсним задацима дивизије током септембра и посебно у операцији ‚РЕТВИК', говори њено ангажовање на тежишту дејства 13. корпуса НОВЈ.[7] С тим у вези, значајно је прво оперативно наређење корпуса, чији део, који се односи на 24. дивизију, гласи: „24. дивизија и даље ће остати на сектору Прокупље—Лесковац—Куқавица. Задатак: рушење комуникације Врање—Лесковац—Ниш, на свом сектору, извиђање и контрола, како комуникација тако и непријатељских гарнизона Лесковца и Ниша . . . Под своју непосредну команду узети одреде: Јабланички, Расински, Јастребачки, Пусторечки, Добрички, Врањски и Оруглички. Одржавати везу, уколико 2. пролетерска дивизија напусти терен Јастрепца и Копаоника, и са Ибарским одредом који се налази на Копаонику . . .".[8]

Дејства су у основи обухватала: извиђачко-обавештајне акције и препаде, у тактичкој дубини непријатеља, укључујући и изненадне нападе на непријатељске снаге на десној обали Јужне Мораве. Затим, непрекидне диверзантске акције на пругама и путевима, спречавање извиђања и испада непријатељских снага из Лесковца; ноћне демонстративне нападе на спољну одбрану града, дневна дејства артиљеријско-минобацачком ватром на непријатељске објекте и отпорне тачке у унутрашњости одбране града. Нарочито су била значајна ноћна дејства јединица батаљонског састава које су бригаде 24. дивизије упућивале на појединим правцима, где су вршена бројна рушења и запречавања и успешни напади на најосетљивије делове на комуникацијама, као на: мостове, насипе, пропусте, жандармеријске станице, телекомуникације, кидање делова пруге и железничких прагова и сеча бандера. За прекопавање на пругама и путевима мобилисано је и становништво оближњих села. Диверзантске активности су извођене, по правилу, сваке ноћи, понекад и дању, што је све давало велике ефекте у зони дејстава 24. дивизије, тим пре што су инжињеријско-минерске групе биле добро обучене и обезбеђене са довољно експлозива за рушење.

Упоредо са извршењем дејстава на комуникацијама, непрестано је вршена обука мањих група, па и комплетних јединица у рушењу и запречавању. То ће допринети да ће јединице 24. дивизије у дејствима на комуникацијама постизати крупне резултате са релативно малим сопственим губицима. У том погледу, 24. дивизија вероватно спада међу најистакнутије дивизије, а што је посебно изражено током скоро двомесечних борби, од друге половине августа до прве половине октобра 1944. на ширем подручју лесковачког краја.

Захваљујући наведеним успешним дејствима јединица 24. дивизије, потпуно је прекинут саобраћај на магистралној прузи Ниш—Скопље већ 26. августа. Због размера рушења и запречавања и последица напада на Лесковац и околину, крајем августа и почетком септембра, непријатељ је био присиљен да предузме чување читаве пруге, ангажујући цивиле, љотићевце и недићевце са псима. Истовремено, постављали су жичане препреке са алармним уређајима. Међутим, све то није доносило резултате. Суочен са сталним офанзивним дејствима јединица 24. дивизије и посебно њеним акцијама на комуникацијама на простору Ниш—Лесковац—Врање и Лесковац—Прокупље, командант Југоистока је наредио: „Објављивање првог степена приправности у Србији". Истовремено, добио је задатак од немачке Врховне команде да: „Командант југоистока треба алармне групне јединице (држати — ОБ) у првом степену приправности. Што је могуће брже прикупити јединице и бацити у област јужног дела Србије коју тренутно угрожавају црвене дивизије и да их тамо најпре употреби за појачање обезбеђења железница преко Солуна . . .".

Значај тзв. „јужне пруге" утицао је да немачки генерал Билитер, један од чланова немачке мисије, на немачко-бугарском договору о операцијама на Балканском полуострву, истакне: „Балканско полуострво не представља питање количине војске, већ питање могућности њиховог снабдевања . . . Због тога, ми ћемо слати тамо само толико јединица, за, колико јединица ће могуће бити снабдевање . . .".[9]

Немачка Врховна команда је имала намеру да успостави чврст фронт на источним границама наше земље, што

је сматрала да може постићи извлачењем Групе армија „Е" из Грчке Моравском долином према Нишу. У осујећивању таквих планова Немачке врховне команде пресудну улогу имале јединице на југу Србије, посебно 24. дивизија.

Због тога су јединице НОВЈ на ширем простору нашег ратишта у садејству са савезничким ваздухопловством, од првог до седмог септембра 1944, извеле једну од највећих диверзантских акција (операција) у Другом светском рату која је носила шифровани назив „РЕТВИК" (RATWEEK) — „недеља пацова".

Ову операцију Врховни штаб НОВ и ПОЈ назвао је „Рушење комуникација на југословенском ратишту 1—7. септембра 1944. . . .".

Договор за ову диверзантску операцију постигнут је за време разговора 6—14. августа 1944. између Врховног команданта НОВ и ПОЈ Маршала Јосипа Броза — ТИТА, премијера Велике Британије Винстона Черчила и савезничког команданта у Средоземљу Хенрија Мејтленда Вилсона, у Казерти и у Напуљу. Циљ операције је био рушење главних саобраћајних објеката (путних и железничких) на већем делу Југославије једновремено, са тежиштем на моравско-вардарској комуникацији.

Напад на комуникације требало је почети у поноћ 31. августа. Врховни командант НОВ и ПОЈ је у директиви јединицама истакао:

„. . . као и до сада стало ми је до тога да наша војска изврши овај важан задатак. Према томе, наши штабови морају се свим силама заложити да њихове јединице изврше у потпуности постављене им задатке. Упозоравамо на најстрожију конспирацију у припреми горњих операција . . .".[10]

Операција је почела једновременим нападима на 27 комуникација оперативно-стратегијског значаја (16 путних, 10 железничких и једној речној) и трајала је до 7. септембра 1944. Рушењу је било изложено око 2.000 км железничких и око 1.600 км путних комуникација на територији површине око 120.000 км.

Значај операције за јужну Србију и успешна дејства 24. дивизије огледао се у томе да се с њом још више онеспособе комуникације за непријатељски саобраћај, чиме се обезбеђивао бржи развој операција на југу Србије, онемогућавало пребацивање непријатељских снага на правцу продора Оперативне групе дивизија из Црне Горе преко Копаоника, као и планско извлачење немачких снага из Грчке и Албаније.

Главни штаб НОВ и ПО Србије, 2. септембра, издао је наредбу 24. дивизији у којој је упознао са значајем операције, као и са тим да ће савезничка авијација, у наведеном времену, појачати своју активност на пругама у Србији, а посебно на прузи Ниш—Скопље. Потом се у наредби каже: „У времену од 2—7. ов. м. организујте акције на део железничке пруге која припада вашем сектору. Ове акције извешће те, како је горе наведено, у садејству енглеске авијације. У ту сврху договорите потребне детаље са генералом г. Макленом".[11] Такође, наредбом је предвиђено да штаб дивизије сам изабере најосетљивије делове пруге за напад, с тим да акција мора да буде плански припремљена и добро изведена. Потом је наведено „старати се да генерал г. Маклен добије добар утисак и стекне уверење у правилном вођењу и командовању нашим јединицама".[12] То значи да је управо 24. дивизија била на тежишту дејстава, због чега је и савезнички генерал Маклен присуствовао на правцу њених дејстава у почетном периоду ове акције. Истог дана, 2. септембра, Штаб 24. дивизије, после солидно проученог наређења од Главног штаба и претходно прикупљених података о стању на комуникацијама и јачини и распореду непријатељских снага на изабраним правцима дејства, издао је прецизна наређења бригадама за напад на деоницу железничке пруге Ниш—Скопље и Дољевац—Прокупље. Наглашено је да треба да све јединице дивизије у предстојећим дејствима испоље најјаче дејство на пругу и комуникације које служе непријатељу за саобраћај и извлачење. У наређењу је стајало „уништавати најосетљивије делове на комуникацији и прузи као: мостове, пропусте, карауле, станице, кидање пруга, телефонске линије, сечење бандера, и прокопавање путева. За прокопавање путева и пруге мобилисати читав народ, који ће трачнице и прагове пруге превртати и терати далеко од комуникације".[13] У оквиру наведених задатака, 13. бригада ове дивизије добила је задатак да дејствује на путу Лесковац—Грделица и даље према Лебану, закључно са Чукљеником (к. 432), јужно од Лебана, односно на десну страну комуникације Лебане—Бошњаце—Ћеновац.

Једанаеста бригада добила је задатак да дејствује на сектору од Лебана у правцу Бошњаца и Ћеновца до Брестов-

ца, с тим да тежиште дејстава усмери на пругу Лесковац—Брестовац. 15. бригада добила је задатак да изврши покрет на сектор Прокупље—Дољевац—Брестовац, где ће сменити 3. српску бригаду и обезбедити тај правац од непријатеља.[14]

Јединице 24. дивизије првих дана септембра извеле су неколико значајних диверзантских акција. 11. бригада 4. септембра срушила је мост на реци Јабланици у Печењевцу и на Дубовачкој реци, а 13. бригада прекинула је железничку пругу Лесковац—Грделица, на више места. Идуће ноћи, порушен је мост на Пустој Реци код Пуковца, а у Брестовцу је заплењено 20 железничких вагона и материјал у железничкој станици. У Печењевцу су запаљена 2 вагона са материјалом. 13. бригада 5. септембра порушила је железнички мост на Копашничкој реци, између Лесковца и Грделице и разорила зграду жел. станице Ђорђево код Лесковца.

Дејства појединих бригада посматрали су командант 24. дивизије Миле ЂАЛОВИЋ и шеф енглеских војних мисија Маклен. Оним што је видео, Маклен је био веома задовољан. Након посматрања акције на комуникацији честитао је команданту Ђаловићу, али је исто тако, похвалио и борце за обученост и сналажљивост у рушењу комуникација и објеката на њима.

Штаб 24. дивизије поново је 5. и 6. септембра упутио заповест јединицама, у којој је, поред упознавања са ситуацијом и дотадашњим резултатима у извођењу диверзантске операције, прецизирао задатке за даља дејства на комуникацијама. Наредио је 13. бригади да изврши напад са два батаљона на жел. пругу Грделица—Лесковац и да је потом онеспособи за употребу; 11. бригади да изврши напад са два батаљона на жел. пругу Лесковац—Брестовац, да је онеспособи, да руши мостове, бункере и жел. станице; 15. бригади да врши задатке по ранијем наређењу на комуникацији Прокупље—Дољевац.[15]

Јединице дивизије порушиле су 6. септембра пругу између Брестовца и Печењевца, Лесковца[16] и Грделице и жел. станице у Грделици и Печењевцу. Срушиле су гвоздени мост на Јужној Морави код Грделице, који је имао изузетан значај за непријатељске снаге.

На сектору Прокупље—Лесковац—Грделица јединице дивизије напале су 9. септембра немачке колоне, а 13. бригада је срушила један мост на Јужној Морави јужно од Грделице. Десетог септембра порушени су мостови на друму код Грделице и камени мост северно од Дупљана. Тога дана, 13. бригада напала је непријатеља јужно од Лесковца, на линији Хисар—Јајина—Синковце и нанела му губитке од 9 погинулих и 11 рањених, док је бригада имала једног погинулог и 6 рањених бораца. Посебно треба истаћи успех. 3. омладинског батаљона 13 бригаде који је ноћу, 8/9. септембра, на јуриш упао у Грделицу, заузео фабрику штофова у којој су били недићевци и Немци, демолирао пошту и порушио тунел. Према подацима, том приликом је непријатељ имао око 100 погинулих, док је заплењена велика количина ратног материјала, готових штофова и друго, што је одмах евакуисано. Сем тога, како истиче Миодраг—Мића ПОПОВИЋ, тада комесар овог батаљона, пуне две недеље батаљон је из В. Копашнице вршио „скоро свакодневне акције на прузи Ђорђево—Грделица — Тунел изнад Грделице". Потом, ноћни упад у Грделицу, где је дошао до великог плена из фабрике штофа, затим, заседа групи „ТОТ" и посади из рудника Мачкатица (оштећен тенк, заплењена 2 камиона пуна муниције и хране, 2 топа ПА „ФЛАКОВИ" — у тој акцији је учествовао и један енглески капетан из мисије који је дао високу оцену о дејству овог батаљона.[17] Наведеним и осталим дејствима на комуникације, овај батаљон је дао велики допринос укупним успесима 24. дивизије као целине током дејстава на поменутим комуникацијама.

Тако су у току читавог септембра јединице 13. корпуса, првенствено јединице 24. дивизије, наставиле са интензивним дејствима по комуникацијама Главни штаб НОВ и ПО Србије известио је Врховни штаб НОВ и ПОЈ следеће:

„а) ж. пруга Ниш—Скопље прекинута на 460 места у дужини око 22 км, срушено 8 железничких и 8 друмских мостова, уништено 130 вагона, спаљено 6 жел. станица, сви тунели између Грделице и Предејана су порушени и саобраћај на овој комуникацији је потпуно обустављен.

б) ж. пруга Ниш—Прокупље — Куршумлија порушена на 108 места и спаљено 5 ж. станица. Пруга Прокупље — Куршумлија је поправљена и од 25. IX железница саобраћа за наше потребе

ц) ж. пруга Сталаћ — Крушевац — Краљево порушена на 25 места и срушена 3 моста".[18]

Тако је 24. дивизија, поред сталног рушења жел. пруга и путева, порушила и следеће мостове: железничке мостове на Копашничкој реци и Морави, мост код Грделице за колски саобраћај, мост (камени) за колски саобраћај, северно од Дупљана, и низ других објеката на комуникацији Лесковац — Грделица и Прокупље — Дољевац. Наведени резултати утолико су значајнији што је на тежишту дејстава била 24. дивизија, па је тиме и дала посебан допринос у постизању наведених крупних успеха.

Према томе, операција „РЕТВИК" била је једна од највећих диверзантских акција на нашем ратишту у Другом светском рату, којом је отежано и на жељеним правцима онемогућено извлачење немачких снага из Грчке. Тако је почетком септембра 1944. железничка пруга Београд — Скопље (као и источна преко Ниша, тако и западна, долином Ибра) била разорена. Истовремено, комуникације на правцу Београд — Скопље у септембру су биле избачене из саобраћаја пуних 20 дана.[19]

Сходно наведеној ситуацији, командант Југоистока ће 20. септембра начелнику Оперативног штаба ВЕРМАХТА, генерал-пуковнику Јолду, реално изнети виђење ситуације. „Координирано са политичким и оперативним успесима непријатеља, на румунском и бугарском подручју, црвене јединице банди у унутрашњости подручја југоистока су прешле у одлучне нападе на саобраћајне линије и позиције оружаних снага окупационих трупа Тежиште је, неоспорно у Србији и Македонији . . . .". И даље: „За постизање тог циља главно средство је отежавање, односно спречавање померања немачких снага нарочито према северу, јер би тиме Немци могли постићи концентрацију својих снага којој се он (непријатељ) у датом случају не би могао одупрети. У ствари, Тито је већ успео да издејствује са англо-америчким ваздухопловством скоро потпуно парализује одвијање железничког саобраћаја из Грчке према Београду, да (наше) трупе које су вршиле померање распарча на великим одстојањима и да их многоструко веже, као и да у највећој мери поремети саобраћај цистерни и довод угља према југу, те да скоро укочи транспорт (наше) евакуације (погонско гориво) . . . ."[20]

Обим и укупан ефекат диверзантске операције на југу Србије, у којој су јединице 24. дивизије биле на тежишту, били су посебан прилог отежавању извлачења јединица Групе армија „Е" из Грчке и осујећења њихових планова о запоседању источних граница Југославије према Бугарској, што је имало одлучујући утицај на завршне операције за коначно ослобођење јужне Србије.

Двадесет четврта дивизија, као што је истакнуто, постизала је крупне резултате. Поред наведених у августу, у септембру, у оквиру диверзантске операције и касније, постизала је још значајније резултате на рушењу и запречавању, наносећи непријатељу знатне губитке у људству и посебно у материјалним средствима, при чему је долазила до знатног плена у зони својих дејстава уз релативно мале сопствене губитке.

Све је ово утицало да су се због напада на Лесковац и комуникације у његовом захвату и у другој половини септембра на простору Лесковац — Власотинце—Бела Паланка—Ниш, налазиле врло јаке непријатељске снаге. То довољно илуструје извештај Штаба 24. дивизије од 18. септембра упућен Главном штабу Србије, где се о ситуацији код непријатеља наводи да се на рејону дивизије јаче непријатељске снаге налазе са леве стране Мораве само у Лесковцу, а да се на десној обали Мораве, у Власотинцу, на Бабичком терену, па све до Ниша такође налазе знатне снаге.

Наведено је да комуникације Лесковац — Дољевац — Ниш, због сталних рушења, непријатељ врло слабо користи јер му у пролазу, редовно, „страдају од нагазних мина камиони и тенкови". Истакнуто је да је за последњих 8 дана на простору дејства дивизије уништено 12 камиона и оштећено „6 тенкова".

Три дана касније, 21. септембра, Штаб 24. дивизије је известио Главни штаб Србије о промени и појави нових непријатељских снага. У том извештају, поред осталог, наводи се да се на простору између Беле Паланке и пл. Селичевице (јужно од Ниша) појавила Немачка 1. алпска дивизија у „. . . . јачини око 15.000 војника". У ствари, радило се о 1. брдској дивизији. Што је јасно указивало о даљим задацима дивизије у дејствима на комуникацијама ради паралисања маневра наведених непријатељских снага.

У наведеним условима, Штаб дивизије правилно је проценио однос снага и могућност својих јединица и придодатих одреда, па је заповешћу од 25. септембра поставио јединицама реалне задатке да ометају оправку порушених

мостова, онемогућавају организовано извлачење непријатеља, и уништавање његових трупа, те нападе на упоришта, посебно у захвату комуникација, а као стални задатак „. . . рушење железничке комуникације Грделица — Дољевац". Следећег дана, Штаб дивизије допунио је своје претходно наређење о задацима јединица у коме се наводи да сви штабови треба одмах да изврше „. . . . прикупљање својих јединица", како би биле у свако време спремне и способне за брзо маневрисање у ширем захвату комуникација, посебно у случајевима да непријатељ покуша са „. . . . избацивањем дубоких побочница". При томе је наглашено да се не одступа од ранијег задатка у својој основној оријентацији. Истовремено је наређено да се са мањим деловима благовремено удара по непријатељу и „ . . . . настојати да се по пролазу главнине удари по комори и артиљеријским деловима . . . .".

Свим бригадама је наређено да се благовремено снабдеју потребним материјално-техничким средствима, „са резервном муницијом", и да на својим рејснима непрекидно руше комуникације којима непријатељ настоји да пролази. „Ноћу, настојати да се пруга и мостови што више руше".[21]

Као што се види, главни задатак јединица дивизије, током њиховог дужег ангажовања на комуникацијама Предејане — Лесковац — Дољевац, и Лесковац—Грделица, био је диверзантско-извиђачка активност и што темељитије рушење комуникација јер је кључни задатак био онемогућити маневар Групе армија „Е" моравско-вардарском комуникацијом, чему је 24. дивизија дала значајан допринос.

Сем наведеног то потврђују и следећи резултати: Током 14-то дневних борби и акција, од 4—18. септембра, у зони дејства 24. дивизије непријатељ је имао око 1.340 погинулих и заробљених војника. Заплењено је 12 митраљеза, 14 пушкомитраљеза, око 500 пушака, уништено 78 железничких вагона и 24 камиона, оштећено 6 тенкова, срушено 29. жел. и друмских мостова, спаљено 5 жел. станица, док је пруга покидана на више од 60 места.[22]

Напомене

1. Шире о томе, пуковник Миле Ђаловић, Напад... на немачки аеродром код Лесковца, Војноисторијски гласник (ВИГ) број 3/1950.; Јанковић Радун, Њима припада слава (записи), НИУ „4. јул", Београд, 1970. стр. 12—15; Хронологија НОБ, стр. 776.

2. Перовић Др Миливоје, Јужна Србија у НОБ, Просвета, Београд, 1961, стр. 351—355; Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, убудуће Зборник, I, 21, док. бр. 109, стр. 697—700; Александар Живковић, Партизани Пусте Реке и Јабланице, Народна армија, Београд, 1982, убудуће А. Живковић, Партизани... стр. 30—32.

3. Јован Манасијевић, Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941, Београд, 1968, стр. 18—19.

4. Архив војноисторијског института (АВ ИИ), микротека НАВ—Х—Т—311, филм 192, сн. 259—262; Зборник, I, 9, док. бр. 43, 46 и 47.

5. Зборник, I, 9, стр. 332—336, исто, док. бр. 156, стр. 351—352, исто, док. бр. 160, стр. 357—359, исто, док. бр. 163, стр. 366— 369; АВИИ, к. 1075, рег. бр. 12/4, исто, к. 181, рег. бр. 22/2; А. Живковић, н. д., стр. 154.

6. Зборник, I, 9, док. бр. 50, стр. 115—125; Милојица Пантелић, 22. дивизија, ВИЗ, Београд стр. 38.

7. По наређењу ВШ НОВ и ПОЈ Главни, штаб Србије је од 22. и 24. дивизије формирао 13. корпус 6. IX 1944. Доцније у састав корпуса улази и новоформирана 46. и 47. дивизија НОВЈ. Истовремено је формиран и 14. корпус у чијем су саставу 23., 25. и 45. дивизија НОВЈ за дејства у источној Србији (Хронологија НОБ, стр. 394; АВИИ, к. 181, рег. бр. 49—1/2).

8. Зборник, I, 11, стр. 339—341.

9. Зборник, XII, 4, прилог 1 и 2, стр. 688, 889—895.

10. АВИИ, к. 15, рег. бр. 11—14/1; Зборник, V, 30, стр. 527—531; XII, 4, стр. 549; Ослободилачки рат, књ. 2, стр. 453; Љубомир Бошњак, Диверзантска дејства, Београд, 1983, стр. 206—210, у даљем Љ. Бошњак, н. д.

11. Генерал-мајор Маклен, шеф енглеских војних мисија у Југославији, стигао је у Главни штаб Србије из Врховног штаба и изразио жељу да присуствује акцијама наших јединица на жел. пруге. У тој сврху генерал Маклен упућен је у Штаб 24. дивизије (Зборник, I, 11, стр. 244).

12. АВИИ, к. 1078, рег. бр. 40/1; Зборник, I. 11, стр. 244—245.

13. Зборник, I, 11, стр. 250—251.

14. Зборник, I, 11, док. бр. 101, стр. 251—252.

15. Исто, I, 11, док. бр. 123, стр. 372—373.

16. У оквиру наведених дејстава, треба посебно истаћи 6. IX када су савезнички авиони испољили разорно дејство по саобраћајном чвору и објектима у Лесковцу, када је поред осталог, страдао и велики број грађана што ће се вероватно боље расветлити на овом скупу кроз посебне реферате.

17. Зборник, I, 14, стр. 568; подаци М. Поповића, дати аутору.

18. Зборник, I, 13, док. бр. 1, стр. 8, Извештај оперативног одељења Главног штаба Србије.

19. Мајор Мр Љубомир Бошњак, Нека тактичка искуства из диверзантских акција у НОР-у, ВИГ, Београд, 1980. I део, стр. 75—89.

20. Зборник, XII, 4, док. бр. 135, стр. 603—604.

21. Зборник, XII, 4, стр. 277—326.

22. Петар Вишњић, Битка за Србију, књ. I, Београд, 1984., стр. 436.

Mr Obrad Bjelica

ATTACKS OF 24th SERBIAN DIVISION ON THE COMMUNICATIONS AND ITS PARTICIPATION IN THE »RATWEEK« OPERATION

After being formed in the middle of 1944, 24th Serbian Division was assigned to annihilate Bulgarian and quisling forces and their points of support in the basins of the rivers South Morava and Toplica. This division blocked up and demolished the roads in order to prevent armoured vehicles to break into the liberated territory. For this purpose the division had a group of specially trained soldiers and enough explosive materials.

During the »Ratweek« operation in September 1944 and later the units of 24th Division carried out diversinary actions on the communications along the Morava—Vardar line which German forces planned for their retreating from Greece.

940.53/.54 (497.11) „1944"

Др Мирољуб Васић

Уједињени савез антифашистичке омладине на југу Србије 1944. године

Уједињени савез антифашистичке омладине Србије (УСАОС), настао као резултат напора КПЈ и СКОЈ-а да током 1941—1943. организују омладину Србије у народноослободилачки покрет, играо је на ратној и политичкој позорници Србије 1944. године значајну улогу Својом укупном активношћу пружао је значајан допринос све успешнијем остваривању стратегије КПЈ и НОП-а, у сламању снага окупатора и контрареволуције, ослобођењу земље и победи социјалистичке револуције.

Ти напори да се омладина организује, придобије и усмерава њена активност на југу Србије 1944. године, предмет су разматрања овог прилога.

Неколико назнака о конкретној историјској ситуацији, као контексту за разумевање назначене теме:

— После слома Краљевине Југославије у Априлском рату 1941, који је уследио као одмазда за 27. март, српски народ је доведен у најнезавиднији положај у модерној историји, у поређењу са другим европским и југословенским народима. Остао је без своје државе, Београд је порушен бомбардовањем, био је изложен геноциду у име стварања национално чисте Хрватске државе, његове антиокупационе снаге гурнуте су, у јесен 1941, у грађански рат. Срби су, такође, били изложени прогону са Косова и Метохије и из Македоније, над њима је спровођена политика денационализације у југоисточној Србији, анектираној од стране Бугарске. Србија је била окружена непријатељским државама и режимима. Бугарска је претендовала на српске територије све до ушћа Мораве, Мађарска на Бачку и Барању, Албанија на Косово и Метохију, муслимани у Санџаку ступили су у колаборацију са Италијанима, црногорски сепаратисти водили су антисрпску политику, Мађарска је извршила анексију тзв. јужних жупанија и вршила масакре над Србима, фолксдојчери у Банату добили су статус владајућег народа. Србија је сведена на територију мању од оне пре Берлинског конгреса.

— Такво стање није прихватила КПЈ, већ је у лето 1941. године започела борбу против окупатора, борбу за освајање слободе и власти. Та борба је названа — народноослободилачка, њоме је означен рат и социјалистичка револуција, а њен циљ је био обнова, стварање нове југословенске државе и социјалистичког друштва.

— Српски народ и његове водеће снаге у Другом светском рату груписале су се око НОП-а, на челу са комунистима, око четничког покрета Д. Михаиловића, иза кога је стајала избегличка влада и краљ, и око присталица колаборације са окупатором, које су предводили генерал Милан Недић и вођа профашистичког „Збора" Димитрије Љотић.

— КПЈ као партија интернационалне идеологије и социјалне револуције, чија је снага била у кризи старог друштва, антиокупаторском и слободарском расположењу народа, јакој организацији и у међународном упоришту у Коминтерни, односно СССР-у, била је за офанзивну антиокупаторску борбу, као оквир и пут за освајање власти;

— Четници Д. Михаиловића, који су по свом карактеру представљали антиокупаторску снагу, били су за одржавање статус кво, за дефанзивну стратегију отпора, док западни савезници не сломе силе Осовине.

— Струја српске колаборације (Недић, Љотић) везивала је своју и судбину Србије, за победу Трећег Рајха, за

нови европски поредак, не видећи да у њему нема места за Србију. За избегличку владу и западне савезнике они су били најгори квислинзи, а за комунисте национални издајници.

— Заједничко четницима Д. Михаиловића и снагама српске колаборације био је њихов антикомунизам, јер су у КПЈ и НОП-у видели главног противника у остваривању својих циљева.

— НОП, на челу са комунистима, и четнички покрет Д. Михаиловића јављају се као носиоци континуитета Југославије као државе. За разлику од комуниста који консеквентно хоће обнову, стварање нове Југославије, друга антиокупаторска струја, на челу са Д. Михаиловићем, која се представљала као носилац континуитета отпора југословенске војске, желела је обнову монархистичке Југославије.

— Националне политике КПЈ и четничког покрета биле су дијаметрално различите. Комунисти желе обнову Југославије као федеративне заједнице, своју политику темеље на југословенству као виду интернационализма, на социјалној и националној еманципацији грађана, народа, док четничка национална политика подразумева Југославију као монархију, у којој се претходно мора омеђити Србија и казнити кривци за издају 1941. и за геноцид над српским народом у НДХ.

— Поменута груписања српског народа на питању односа према окупатору, која ће определити карактер и облике револуционарног расплета, била су значајан фактор и у одређивању политике окупационих снага.

— Присуство снажних окупационих трупа у Југославији и њихове непрестане офанзиве против жаришта устанка, отпора и борбе и масовне репресалије над народом, што је све утицало на процесе груписања унутрашњих друштвено-политичких снага, нису успели сломити ослободилачки покрет и умањити утицај КПЈ и НОП-а у народу.

— У Југославији, а тиме и у Србији, постепено се формирала физиономија друштвених односа којима је доминирао НОП. После неуспеха окупатора и снага контрареволуције да током 1942. угуше НОП, неминовност промене носиоца власти, недвосмислено је изразила оснивачка скупштина Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВН ОЈ) у Бихаћу, новембра 1942. године.

— У условима окупације, издаје, колаборације, заоштрених националистичких страсти и њихових крвавих и геноцидних последица, АВНОЈ је био дело покрета који је подигао заставу борбе против окупатора, заставу помирења, братства југословенских народа. АВНОЈ је био весник тих снага, њихове борбе и коначне победе.

— Стварање АВНОЈ-а, дало је снажан импулс ширењу НОР-а и револуционарних процеса. Прелом је дошао после великих битака у 1943, када су НОП и НОВЈ, не само однели победу већ и представљали највећу политичку и војну снагу у земљи, и био је изражен државотворним одлукама II заседања АВНОЈ-а, 29. новембра 1943. у Јајцу.

— Одлуке II заседања АВНОЈ-а постале су темељи нове, друге Југославије. НОП, као победнички унутрашњи фактор, и велике силе антифашистичке коалиције, изјаснили су се за Југославију, тако да није било праве алтернативе, утолико пре што су супарничке унутрашње снаге биле компромитоване сарадњом са окупатором и на прагу коначног пораза.

— Совјетски Савез био је током читавог рата, без обзира на то колико то, због својих државних интереса, није јавно показивао, на страни КПЈ, тј. југословенске револуције, а то је било значајно, поготово у периоду када се ближио расплет југословенске ратне драме а трупе Црвене Армије биле пред ратним тријумфом.

У Другом светском рату, а поготову када се већ назирао његов крај, Србија је добијала на значају. За Немце, она је била „кључ" балканске одбране, а за западне савезнике и Совјетски Савез чеона земља расплета у Југославији.

— Динамика светских кретања током 1941—1944. све је мењала из темеља. На фронтовима и у позадини збивале су се, како на светским и југословенским тако и на просторима Србије, епохалне промене. У Србији је током 1943—1944 био све интензивнији процес јачања народноослободилачке борбе, која се на југу Србије није никако ни гасила од почетка устанка 1941. године. Нераздвојени део те борбе био је Уједињени савез антифашистичке омладине.[1]

— Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије (УСАОЈ) је основан на Конгресу одржаном 28. и 29. децембра 1942. године у Бихаћу. Замишљен је и конципиран, како је то Организационом резолуцијом Конгреса речено, као „чврст облик организационог јединства свих младих родољуба и анти-

фашиста без разлике на народност, веру и политичко опредељење", како на ослобођеним тако и неослобођеним деловима Југославије. Српски народноослободилачки омладински савез (СНОС), ушао је у УСАОЈ као његов саставни део, као УСАО Србије.[2]

Током 1943. године руководства КПЈ и СКОЈ-а за Србију, иако у тешким и сложеним условима, насталим повлачењем партизанских снага крајем 1941, када окупатор, уз помоћ снага контрареволуције (Недићевци, љотићевци, четници Д. Михаиловића и К. Пећанца), током 1942, сталним офанзивама, терором и другим репресивним мерама, наноси НОП-у у Србији велике губитке — чине огромне напоре, не само на стварању нових партизанских одреда, омасовљењу и јачању својих организација, већ и на ширењу и учвршћењу јединства омладине, у условима ослободилачке борбе.[3]

У напорима за стварање јединства младих у Србији, на платформи I конгреса УСАОЈ-а, значајну улогу су одиграли Писмо Централног комитета СКОЈ -а — руководствима и организацијама СКОЈ-а од 7. јануара 1943. и директивни чланак секретара СКОЈ-а Иве Лоле Рибара „Нова улога младе генерације у ослободилачкој борби и задаци СКОЈ -а", објављен у „Пролетеру" ,органу ЦК КПЈ, за децембар 1942. године.[4]

Када су добијени директивни материјали и документа I конгреса УСАОЈ-а, у руководствима и организацијама СКОЈ -а у Србији почела је њихова разрада, популаризација и реализација кроз стварање одбора УСАОС-а.

Та активност биће олакшана повољним развојем међународних догађаја и све већим успесима, током 1943. године, НОВЈ у читавој земљи, када НОП почиње све интензивније да се развија и јача у Србији, а посебно на терену јужне Србије. То се нарочито односи на терен лесковачког округа, где је после доласка делегата Врховног штаба НОВЈ Светозара Вукмановића Темпа, почетком 1943, одржано неколико војнополитичких саветовања, реорганизоване партизанске снаге и створен Први и Други јужноморавски НОП одред, који су дејствовали на левој, односно десној страни Јужне Мораве.[5]

Фебруара 1943. формирани су, прво, Окружни комитет СКОЈ-а Лесковац, а затим и Месни комитет СКОЈ-а у Лесковцу, а априла 1943. и Окружни комитет СКОЈ-а за Врање. Убрзо су створени и срески комитети СКОЈ-а — лесковачког, пусторечког, јабланичког, бабичког и пасјачког среза и повереништво за горњу Јабланицу, који су радили на формирању општинских и рејонских комитета СКОЈ-а, чији је задатак био да координирају рад сеоских актива СКОЈ-а и раде на стварању СНОС-а, који прерастају у одборе УСАОС-а.[6]

Активност руководства, организација и чланова СКОЈ-а на поменутом терену обухватала је — теоретски рад, кроз организовање и одржавање састанака, курсева, семинара, стварање хорских и дилетантских секција, које су припремале и одржавале приредбе, припрему омладине за одлазак у партизанске јединице, прикупљање и израду одеће за борце НОВЈ и сл. Захваљујући таквој активности, као и неким диверзантским акцијама омладине, (прекид телефонских веза између непријатељских гарнизона у Житном потоку и Прокупљу, између Медвеђе — Лебана и Лесковца, напад на непријатељске гарнизоне у селима Косанчићу и Брестовцу, у Лебану и Прокупљу и сл.), на територији Пусте Реке, Јабланице и Топлице омладина је све више била под утицајем СКОЈ-а и УСАОЈ-а, и све се масовније опредељивала и укључивала у НОП.[7]

Према извештају Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију, од 12. јуна 1943, који је из објективних разлога непотпун, поред већ поменутих руководстава СКОЈ-а, постојале су организације СКОЈ -а у Лесковцу од 60 чланова, у лесковачком срезу од 25 чланова и у јабланичком срезу од 74 члана, као и 25 одбора УСАОС-а са 94 члана. ПК СКОЈ-а за Србију, полазећи од материјала I конгреса УСАОЈ-а и директива ЦК СКОЈ-а, упутио је 22. јуна 1943. упутство, у виду циркуларног писма, свим организацијама СКОЈ-а, у коме су изнети и конкретизовани циљеви и задаци УСАОС-а и начини стварања његових одбора.[8]

У другој половини 1943. у Србији је одржано више конференција, саветовања и састанака о питању организовања и активности СКОЈ- и УСАОС-а. На терену јужне Србије значајно скојевско саветовање је одржано септембра 1943. у селу Пасјачи, са око 40 учесника, чланова Окружног и среских комитета СКОЈ -а. Саветовањем је руководио секретар ПК СКОЈ-а за Србију Драги Стаменковић. Донети су ставови о идеолошко-политичком раду, о мобилизацији омладине у НОП одреде, о организовању омладине у УСАОС. Истим питањима била је посвећена и Окружна конференција

СКОЈ-а за врањански округ, одржана 25. октобра 1943. у Црној Трави.[9]

Да су поменути састанци и активност били плодоносни сведоче подаци да је крајем 1943. на терену лесковачког округа већ било 587 чланова СКОЈ-а и многобројни одбори УСАОС-а, тако да је у Србији највише организованих младих комуниста и антифашиста било у лесковачком крају.[10]

Покушаји окупатора да провалама и хапшењима (у Прокупљу и Лесковцу крајем 1943) онемогуће организовање и активност младих на платформи НОП-а нису дали трајније и значајне резултате.[11]

Током 1944, НОП на југу Србије, а његова окосница су, пре свега, млади људи и њихове организације СКОЈ-а и УСАОС, добија на ширини и снази. Резултати досадашњих истраживања тог покрета, а ту, пре свега, имамо у виду радове Х. Ракића, показују да се све више развијао и јачао систем народне револуционарне власти, а НОО прихватани од већине народа као незаменљиви органи свенародног ослободилачког и револуционарног кретања. НОП је, под руководством КПЈ, постао доминантна политичка снага, а масовне политичке организације — Народноослободилачки фронт, Антифашистички фронт жена и УСАОЈ окупљали су у своје редове све више народа, омладине пре свега, и представљале израз антифашистичког и револуционарног располагања најширих народних слојева и снажну политичку основу нове власти.

У војним јединицама и на терену учврстиле су и развијале своју руководећу, организаторску и васпитну улогу организације КПЈ и СКОЈ-а. Политички и културно-просветни рад постајао је све свестранији и масовнији. Кроз борбу, оружане акције и рад на терену, на ослобођеној и неослобођеној територији, васпитавали су се и калили нови кадрови и подизао општеполитички и просветни ниво борачког и руководећег састава, како у оружаним формацијама, тако и на терену.

У светлу поменуте активности били су и напори да се УСАОС претвори у масовну политичку организацију омладине. То је био један од најважнијих задатака организације СКОЈ-а. У том циљу у одборе УСАОС-а бирани су чланови СКОЈ-а и на тај начин у организацијама остваривана је руководећа улога КПЈ, односно СКОЈ-а.

СКОЈ је настојао да учврсти и даље проширује већ остварено јединство омладине, која се од почетка окупације и покретања устанка определила за НОП, да придобије, преко разних форми и садржаја рада, до тада неопредељену омладину на позиције ослободилачке борбе, и на тај начин, не само прошири базу НОП-а већ и ту омладину извуче испод утицаја оних снага које нису подржавале НОП, или су, пак, биле његови противници. За остваривање тих задатака од младих комуниста и активиста УСАОС-а се тражило да испољавају сналажљивост и еластичност у раду, ширину у приступу, упорност, чврстину и одлучност.

На југу Србије, у првој половини 1944. године, остварени су значајни резултати у организационом јачању и омасовљењу УСАОС-а. На територији лесковачког округа, од јануара до маја 1944, скоро у свим селима формирани су одбори УСАОС-а, а пре свега у онима где су постојали активи СКОЈ-а. Како је око 90% чланова СКОЈ-а ступило у оружане јединице НОВЈ, од најактивнијих чланова УСАОС-а стварани су нови активи СКОЈ-а. Од најборбенијих чланова УСАОС-а формиране су диверзантске групе, које су, под руководством комуниста, спроводиле акције против окупатора. Чланови УСАОС-а су, такође, сакупљали оружје и храну на терену, вршили обавештајну службу и сл.[12]

На територији Лесковачког округа, скоро у свим селима, одржана су такмичења омладине у припремама за II конгрес УСАОЈ-а (био је заказан за 27. децембар 1943. а затим одложен и одржан 2—4. маја 1944. у Дрвару). Омладина је, такође, добила задатак да проучи и популарише одлуке II заседања АВНОЈ-а. У том циљу, уз помоћ ОК КПЈ и ОК СКОЈ-а, одржано је више зборова и конференција омладине, које су биле масовно посећене.

Окружни одбор УСАОС-а за Лесковац формиран је 23. априла 1944, а убрзо и срески одбори УСАОС-а у свим срезовима. Са терена лесковачког округа, упућено је поздравно писмо II конгресу УСАОЈ-а, потписано од око 3.000 омладинаца на збору одржаном у селу Д. Коњувцу.[13]

Априла 1944. у лесковачком округу, поред ОК СКОЈ-а, од 5 чланова, постојала је организација СКОЈ-а од око 300 чланова, која је до краја 1944. имала око 250 актива са 1.741 чланом. Фебруара 1944, формиран је и ОК СКОЈ-а за

Топлицу, који је новембра 1944. руководио са 14 општинских руководстава СКОЈ-а и 94 актива са око 500 чланова. Крајем 1944. на територији топличког округа било је 835 чланова СКОЈ-а.[14]

На слободној територији јужне Србије покренут је, јануара 1944, „Млади борац", орган УСАОЈ-а, који од априла 1944. (од бр. 4) излази као гласило Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије. Као основни задатак листа редакција је поставила учвршћење и јачање борбеног јединства, братства и слоге „свих младих без обзира на веру, народност и политичко схватање". Издавање „Младог борца" (првих 7 бројева у Пустој Реци, 8. и 9. број недалеко од Лесковца), дало је подстрек развоју УСАОЈ-а, јер је лист својим дописима, писањем — о оружаним акцијама, стању на фронтовима (у земљи и свету), о борби, диверзантским акцијама младих у окупираним градовима, о храбрости и подвизима младих у НОВЈ и на терену, о животу у одредима, о раду и стварању организација УСАОЈ-а и њиховим задацима, о погинулим борцима, о неговању лика младог комунисте и сл., не само доприносио идеолошко-политичком и културном уздизању омладине, а тиме био и информатор и агитатор НОП -а и револуције, већ био покретач, мобилизатор и организатор многих акција и читаве младе генерације за борбу.[15]

После стварања слободне територије у лесковачком округу и доласка на њу, 13. јула 1944, секретара ЦК СКОЈ-а Раде Дугоњића са члановима ЦК СКОЈ-а Милијаном Неоричићем и Браном Перовић, интензивиран је рад организација СКОЈ-а и УСАОС-а. Убрзо је 19. августа, у Орану одржано саветовање СКОЈ -а, на коме је темељито анализирана војно-политичка ситуација, припреме за одржавање I конгреса УСАОС-а, као и проблеми и задаци СКОЈ-а и УСАОС-а. Одлучено је да се у свим местима формирају одбори УСАОС-а, да се омладина позове на такмичење поводом припрема и одржавања Конгреса УСАОС-а, да се оснује окружна културно-просветна група и сл. Саветовању је присуствовао и секретар ЦК СКОЈ-а Р. Дугоњић и неки чланови ПК СКОЈ-а за Србију.[16]

Током септембра—новембра 1944. одржана су, на територији јужне Србије, претконгресна такмичења омладине. Испољени су интензивна активност и ентузијазам, и то не само у политичком раду међу омладином и при стварању општинских и среских одбора УСАОС-а већ и приликом организовања и извођења диверзантских акција против непријатеља и прикупљања добровољних прилога за војску у храни, одећи, новчаним средствима, одржавању омладинских зборова и конференција и сл.

Постигнуте резултате анализирала је и оценила Окружна конференција омладине лесковачког округа, одржана 17. септембра 1944. у Лебану. Конференција је била добро припремљена, присуствовало јој је 292 делегата представника омладине из среских организација УСА ОС-а и из бригада. Одржана непосредно после терористичког бомбардовања Лесковца од стране савезника, Конференција је разматрала задатке УСАОС-а, који су произилазили из одлука II конгреса УСАОЈ-а и припреме за I конгрес УСА ОС-а и упутила поздравне телеграме Врховном команданту НОВЈ Ј. Б. Титу, АВНОЈ-у, Националном комитету ослобођења Југославије и Централном одбору УСАОЈ-а.[17]

Активност антифашистичке омладине југа Србије средином 1944. године показује да се она све више афирмисала као значајна политичка снага у изградњи нове власти и државе. Она се, својом борбом за нову, демократску, федеративну Југославију и њену војну и политичку победу, истовремено борила и за остварење својих економских, социјалних, културних и других захтева и права.

Са крупним резултатима, оствареним у борби и у својој укупној активности током 1941—1944, омладина југа Србије могла је поносна да изађе на Први конгрес УСАО Србије, који је одржан у тек ослобођеном Београду, од 16. до 18. новембра 1944. године. Она је на Конгресу била заступљена са 120 делегата. Конгрес је дао снажан подстрек јачању УСАОС-а и укључивању младих у јединице НОВ, ради борби за коначно ослобођење Југославије и за њихово укључивање у све сфере привредног и друштвено-политичког живота.[18]

Омладина јужне Србије, организована у СКОЈ и УСАОС, поред масовног учешћа у јединицама НОВЈ и борбама за ослобођење Србије, Београда, Југославије, пружила је значајан допринос оживљавању привредне активности и стварању материјалних добара за вођење рата и исхрану војске и народа. Руководства СКОЈ-а и УСАОС-а водила су сталну акцију, борбу да придобију и организују и онај део омладине који је био по страни од општих напора УСАОС-а да пружи

што већи допринос ослобођењу и обнови земље од ратних разарања. Истовремено је вођена и непрекидна брига и акција да се још више продуби и ојача политичко јединство омладине у УСАОС-у, како би се омладина, по победоносном завршетку рата, организовано и спремно укључила у изградњу нове Југославије и социјалистичког друштва у њој.

Масовним учешћем у НОП-у, омладина југа Србије је дала значајни допринос борби антифашистичке коалиције против снага фашизма и колаборације и била сведок и учесник велике патње и велике победе и славе. Она је, такође, потврдила да је веза између револуције и младости структурални елеменат прогреса и да се снага једног револуционарно-демократског покрета, једне револуције, мери и снагом, мером младости тог покрета, те револуције. Као изданак народа, коме је идеја слободе у крви и карактерна особина, млади су били понос земље и народа, нада, заштита и гарант њихове будућности.

Напомене

1. Вид.: Бранко Петрановић, Србија у другом светском рату 1939—1945, Београд, 1992; Револуција и контрареволуција у Југославији 1941—1945, Београд 19/83; Јован Марјановић, Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941, Београд, 1963; Дража Михаиловић између Британаца и Немаца, Загреб—Београд, 1979; Перо Морача, Југославија 1941, Београд, 1972.

2. Др Петар Качавенда, Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије 1942—1945, Београд, 1985, 108—109.

3. Хранислав А. Ракић, Комунистичка партија Југославије у Лесковачком крају (1941—1945), Лесковац, 1982.

4. П. Качавенда, н. д., 159—160.

5. Х. Ракић, н. д., 224—225.

6. Исто, 226—228.

7. Исто; Хранислав А. Ракић, Револуционарни омладински покрет Лесковачког краја 1941—1945, Лесковац, 1979, 104—109.

8. П. Качавенда, н. д., 160—162.

9. Исто, 163—164; Х. Ракић, Револуционарни омладински покрет..., 107—114.

10. Исто.

11. Х. Ракић, Комунистичка партија..., 232.

12. Х. Ракић, Револуционарни омладински покрет..., 110—113.

13. Као нап. 3, 236—238.

14. Исто.

15. Мирољуб Васић, Млади борац, орган УСАОЈ-а, односно УСАОС-а (1944—1945), Лесковачки зборник, XXXII, Лесковац, 1992, 27—30.

16. Као нап. 12 123—128.

17. Исто.

18. П Качавенда, н. д., 209; као нап. 11, 243.

Dr Miroljub Vasić

THE FOUNDATIONS OF YUGOSLAVIA; HI STORICAL TRIUMPHS ON 1/12/1918 AND 29/11/1943

Two dates are very important in the existance of Yugoslavia: 1/12/1918 when the Kingdom of Serbs, Croats and Slovens, ie the Kingdom of Yugoslavia, was established and 29/11/1943 when the second session of Anti-Fascist Council of National Liberation of Yugoslavia was held and when the foundations of the second Yugoslavia were laid. The author write about these two dates from the point of view of the man who lives in this „third" Yugoslavia which came out as the result of the desintegration of the previous one He tries to estimate the significance of these two events which happened 50 and 75 years ago and to reply to those who consider Yugoslavia to be a fiction, an irrational creation, the greatest Serbian selfdeceit, etc.

338 (497.11) „1944"

Драган Алексић

Привреда Лесковца 1944. године

(Економски интереси окупатора у лесковачком крају крајем Другог светског рата)

Лесковачки крај после окупације 1941. године

После окупације, 12. априла 1941. године, у лесковачком крају су успостављена два окупациона система — немачки и бугарски. Мањи део овог подручја анектирала је Бугарска, док је највећи део остао под немачком окупационом управом. Граница између Немачке и бугарске окупационе зоне повучена је половином маја 1941. године. Гранична линија кроз лесковачки крај протезала се развођем Кукавице преко села Падежа, Несврте, Ораовице, Грделице, Лопушње, Јастрепца, Манастиришта, Бољара, Црнатова, Крушевице и Своћа и даље у правцу Лужнице. На југу је демаркациона линија пресецала Грделицу тако да је највећи део места припао Немачкој али је фабрика штофова Јовановић и Поповић, која је радила за потребе војске, остала поред границе на бугарској страни.[1] У надлежности Војноуправног команданта у Србији остали су срезови: лесковачки, власотиначки, јабланички, добрички и топлички. Немци су у Лесковцу успоставили Крајскоманду 867 која је била потчињена Фелдкомандантури 809 у Нишу. У Прокупљу, Куршумлији и Власотинцу успостављене су ортскомандантуре.[2] Крајскомандантура је имала одсеке за војна питања, привреду, пољопривреду, контролу цена итд. На челу сваког одсека налазили су се немачки официри.[3]

За борбу против устаника у Лесковац је, почетком 1942. године, стигао 13. пешадијски пук бугарске војске, а пре тога бугарске јединице биле су распоређене дуж пруге Ниш—Лесковац—Грделица за обезбеђивање железничког саобраћаја и објеката поред пруге од напада устаника.[4]

Привредни значај лесковачког краја за Немачку у Другом светском рату

Економска политика Немачке у Другом светском рату, коју карактерише подређивање свих индустријских капацитета, сировинских ресурса и радне снаге на окупираним подручјима ратним напорима Рајха, била је условљена недостатком стратегијских сировина у земљи и ограниченим приступом светским тржиштима услед економске блокаде европског континента од стране савезника. И поред великих напора у припремању земље за рат, националсоцијалистичко вођство Немачке није успело да обезбеди економску независност у случају ратног сукоба. До почетка рата није постигнута аутархија националне привреде ни на индустријском ни на аграрном плану. Немачка је остала зависна од увоза сировина у много већој мери него у време мира.[5]

Завођењем економске блокаде Немачке и европских земаља које су с њом трговале од стране савезника, немачки увоз је претрпео знатне измене, како у структури и количини тако и у набавним тржиштима. Одсечена од прекоморских земаља, својих најважнијих трговачких партнера, Немачка је, поред сопствених извора сировина, била упућена на снабдевање из европских земаља које су јој географски, политички и економски биле доступне. Како је и већина Европских земаља увозила највећи део својих потреба стратешких метала, текстилних сировина и хране, све количине ових артикала на европском континенту, у условима економске блокаде и повећане потрошње услед рата, постале су драгоцене.[6]

Експлоатација рудних богатстава

Лесковачки крај није био богат рудама. Пред рат је, међутим, откривено

налазиште руде молибдена код Црне Траве. Геолошка испитивања на овом простору отпочело је, крајем тридесетих година, берлинско рударско предузеће „Југомонтан А—Д". На основу првих налаза утврђено је да резерве руде износе око 300.000 тона са 0,12% молибдена. То је, поред рудника Кнопен у Норвешкој, било једино налазиште руде молибдена у Европи.[7]

За Немачку је снабдевање молибденом са европског континента било од изузетне важности јер је 95% потребних количина овог метала увозила из Сједињених Америчких Држава.[8]

Молибден има веома велику примену у ратној индустрији за легирање челика. Додавањем мањих количина овог метала (0,15—0,6%) смањује се кртост челика а додавањем већих количина (2—5%) добијају се високолегирани челици повећане стабилности на високим температурама. Од легираних челика израђују се витални делови мотора са унутрашњим сагоревањем и делови артиљеријских оруђа — топовске цеви, гасне кочнице и затварачи. Како је једно од значајних својстава молибдена повећање отпорности челичних одливака на замор то се у индустрији оружја од хром-молибденских челика лију постоља за минобацаче, делови лафета код артиљеријских оруђа, цилиндри повратника код аутоматског оружја; у бродоградњи се користи за израду брзих пловних објеката и торпедних чамаца. Незаменљив је састојак хром-молибденских конструкција у авионској индустрији.[9]

Питање обезбеђивања експлоатације молибдена у околини Лесковца постављено је одмах по окончању Априлског рата. После потписивања капитулације Војске Краљевине Југославије, немачка дипломатија је добила задатак да обезбеди стратешке и привредне интересе Рајха у окупираној Југославији а да притом, из политичких разлога, удовољи територијалним потраживањима својих савезника. Конференција о територијалном разграничењу и подели економских сфера сила Осовине на југословенској територији одржана је у Бечу 21. и 22. априла 1941. године.

У припремама за конференцију немачки привредни кругови — Министарство привреде, Повереништво за спровођење четворогодишњег плана немачке привреде и Управа за војну привреду и наоружање при Врховној команди Вермахта — сагласили су се да Немачка мора из Југославије да добије сировина колико је добијала пре рата. Свака од ових установа немачке милитаризоване привреде изнела је својим представницима на Конференцији захтеве за обезбеђивање економских повластица. Представник армије изнео је захтев Управе за војну привреду и наоружање да се територијалним проширењем немачког окупационог подручја у Србији Немачкој осигура коришћење новооткривеног налазишта молибдена код Црне Траве, на територији која је требало да припадне Бугарској. „Управа за војну привреду и наоружање наложила је проширење Протектората на Југ, због новоутврђеног богатог налазишта молибдена северно од Црне Траве. Предлог добија велики значај због важности молибдена за оплемењивање челика. У Европи не постоје друга налазишта која би била вредна помена. Немачка је досад била упућена на увоз из Америке. Црна Трава лежи у области коју је Фирер бесплатно дао Бугарима".[10]

С обзиром на знатне количине руде и велике потребе за молибденом Немци су одмах после окупације Југославије отпочели радове на отварању рудника. Руковођење пословима поверено је Генералном повереништву за четворогодишњи план немачке привреде. Осим отварања рудника, подигнути су и пратећи објекти. Од рудника до Сурдулице изграђен је пут и обезбеђена су транспортна средства. У Белом Пољу изграђена је модерна флотација за добијање концентрата молибдена. Изграђено је и рударско насеље за смештај радника. За снабдевање целог комплекса електричном струјом у близини рудника је монтирана и термоелектрана.[11]

Капацитети изграђених постројења били су довољни да се ископа, транспортује и преради 600 тона руде дневно. Експлоатација рудника отпочела је средином 1942. године. План производње до краја године износио је 72 тоне чистог метала. Како се вађење руде није одвијало предвиђеним темпом, у руднику је, крајем 1942. године, ангажована Организација Тот.[12] Међутим, од јула 1942. до краја 1943. године ископано је само 74.335 тона руде молибдена. Количина метала у руди била је мања од предвиђене тако да је у истом периоду добијена само 40.334 килограма чистог молибдена. Већ крајем 1943. године богата руда је исцрпљена тако да је експлоати-

сана само сиромашна са 0,067% метала. Иако нерентабилна, ова руда се морала експлоатисати у недостатку боље.

У руднику је почетком 1944. године радило 250 радника. Већина људства била је неквалификована, осим надзорника и предрадника који су били из Немачке. Рудник је, у то време, обезбеђивало 68 војника, 8 подофицира и 1 официр. Крајем 1943. године, због спречавања дотура угља електричној централи од стране ослободилачког покрета, месечна производња руде опала је са 9.200 тона у новембру на 6.600 тона у децембру месецу.[13]

У првој половини 1944. године услови за експлоатацију рудника постајали су све тежи услед акција ослободилачког покрета. У августу 1944. године Немци су се повукли а један део постројења су евакуисали из Србије.

Експлоатација текстилне индустрије

Због недостатка сировина и индустријских капацитета у текстилној индустрији на подручју Рајха и повећаних потреба армије за одевним предметима Немачка је овај сектор прерађивачке индустрије у окупираним земљама ставила под своју контролу. Окупационе власти су увеле строга ограничења производње текстилних предмета за потребе цивилног становништва. У Србији је у лето 1941. године основана Централа за текстил са задатком да врши дистрибуцију сировина и готових производа. Све важније текстилне фабрике у Србији стављене су под надзор окупационих власти. Уведена је административна расподела сировина, полуфабриката и горива предузећима текстилне индустрије а приоритет су имали погони који су производили за потребе оружаних снага, полицију, фабричку заштиту и раднике у фабрикама важним за рат. Асортиман производа је измењен тако што је редукована производња конфекције за потребе становништва у корист производа за војску и раднике у индустрији и пољопривреди. Међутим, због недостатка сировина, текстилна индустрија у Србији радила је смањеним капацитетом.[14]

Најважнија предузећа лесковачке текстилне индустрије која су пре рата производила артикле за потребе армије стављена су под комесарску управу. Иако су остала у поседу својих власника, њиховом пословном политиком руководило се дириговано из Штаба Генералног опуномоћеника за привреду у Србији.

Фабрика вунених тканина Мика Станковић и син основана је у Лесковцу 1928. године.[15] Фабрика је пред рат производила 138.000 метара вунених штофова. Запошљавала је 161 квалификованог и 42 неквалификована радника. Техничко особље бројало је 6 чланова а административно 7 службеника. Машине је покретала сопствена термоцентрала јачине 360 коњских снага. После окупације Фабрика је радила са смањеним капацитетом за окупаторску војску, квислиншку власт и цивилно становништво. Запошљавала је 96 квалификованих и 31 неквалификованог радника.[16]

Фабрика вунених тканина, гајтана и плетива Јовановић и Поповић у Грделици основана је 1927. године. Пред рат, 1940. године, запошљавала је 621 неквалификованог и 5 квалификованих радника. Од 13 чланова техничког особља 4 су била из иностранства. Производила је 52.800 метара шајка, 26.400 метара сукна, 34.500 метара разне чоје, 4.800 метара штофа, 81.600 мет. држав. чоје, 20.000 килограма гајтана и плетива и 16.670 комада ћебади. За време окупације, због недостатка сировина, обим производње је драстично смањен. Активно је радило само 59 радника. Целокупна производња ишла је за потребе Вермахта.[17]

Фабрика канапа и ужарије А. Д. у Лесковцу запошљавала је 1937. године 280 радника. Те године произвела је 60.682 килограма канапа, 107.572 килограма преће разне дебљине. За време окупације радило је само 53 радника за потребе Вермахта и Српске државне страже.[18]

Фабрика вунених и памучних тканина, гајтана и плетива Глигорија Петровића и Комп., Лесковац, радила је између два светска рата већим делом за државне потребе. Од укупне производње 1938. године 51% је продато држави а 49% приватним муштеријама. Запошљавала је 335 радника од којих је 297 било квалификовано. Производила је годишње 131.000 метара „државне" сивомаслинасте чоје за израду војне и жандармеријске одеће; 136.000 метара сукна и шајка, 72.000 метара памучног платна и 2300 комада ћебади. И ова фабрика је, иако добро опремљена и са квалификованом радном снагом, за време окупације радила смањеним капацитетом и само за потребе окупатора.[19]

Фабрика за израду гајтана, вунице и плетива Јосиф Јовановић и Комп. основана је 1904. године у селу Козаре код Власотинца а 1924. је пресељена у Лесковац. Фабрика је имала 800 радних вретена и производила је 50 тона вуненних тканина годишње. За време окупације, због несташице сировина, радила је само са 25% капацитета за окупаторску власт, српске квислиншке војне јединице и цивилно становништво.[20]

Текстилна фабрика Косте Илића и синова А. Д. у Лесковцу основана је 1912. године. У својим модерним постројењима прерађивала је годишње 360 тона памучне, 550 тона кудељне и 300 тона ланене преље. Капацитет фабрике износио је око 500.000 метара разних тканина. Запошљавала је 180—200 радника и имала сопствену термоцентралу од 1.000 коњских снага. У случају рата могла је да производи за потребе војске све тканине од памука, кудеље и лана — платно за војнички веш, постељину, шаторско платно, војничке торбице, торбице за гас маске, цираде, платна за потребе авијације и војничка летња одела. Како је Фабрика већим делом користила вуну из увоза, са Новог Зеланда, за време окупације радила је само повремено.[21]

Саобраћај

Саобраћај је, нарочито у рату, веома важна привредна делатност. Од непрекидног и уредног функционисања саобраћаја зависи извођење војних операција, снабдевање оружаних снага материјалним средствима и функционисање привреде.

Лесковац је захваљујући географском положају, у средини Моравско-вардарске долине, кроз коју је пролазила најважнија балканска саобраћајна линија већ крајем 19. века, после изградње железничке пруге, постао један од најважнијих саобраћајних центара јужног Поморавља. Овај саобраћајни правац добио је у Другом светском рату велику стратешку важност јер је ту пролазила једина железничка пруга која је повезивала Панонску низију са Егејским морем. Стога је постао предмет пажње окупатора и мета ослободилачког покрета, а крајем рата и савезника.

Овај простор био је погодан за извођење диверзантских акција на саобраћајним објектима. На југу лесковачког краја, где се Лесковачка котлина сужава и почиње Грделичка клисура, услови за прекидање саобраћаја били су погодни због великог броја мостова, вијадукта и тунела.

У завршној етапи Другог светског рата, која је отпочела средином 1944. године офанзивом Црвене Армије на Источном фронту и искрцавањем савезника у Нормандији 6. јуна исте године, Србија је добила велики стратешки значај на европском ратишту. С намером да успостави чврст фронт према Црвеној Армији на истоку и савезницима на западу и у Италији, Врховна команда Вермахта је издала наређење, августа 1944. године, да се Група армија „Е" извуче из Грчке Моравско-вардарском долином према Београду. У спречавању свог маневра офанзивна дејства Народноослободилачке војске Југославије у лето 1944. године постала су део опште стратегије савезничких снага на Источном и Западном фронту. Југословенски допринос савезничким напорима у овој етапи Другог светског рата огледао се у извођењу диверзантских дејстава на саобраћајним објектима. Договор о извођењу обимне диверзантске операције постигнут је у разговорима, од 6. до 14. августа 1944. године, између Јосипа Броза Тита и премијера Велике Британије Винстона Черчила у Италији.[22]

Јединице Народноослободилачке војске Југославије извршиле су од 1. до 7. септембра 1944. године, у садејству са савезничким ваздухопловством, једну од највећих диверзантских операција у Другом светском рату под називом „Ретвик" (»Ratweek«) — „Недеља пацова"). Под дејством тих операција потпуно је прекинут саобраћај на прузи Београд—Ниш—Скопље. Истовремено су авиони америчке 15. ваздухопловне армије извршили 1.373 а британског Балканског ваздухопловства 600 авио-летова бацивши на објекте на тлу Југославије 3.000 тона бомби. Да би избегли противавионску артиљеријску ватру, савезнички авиони су тукли циљеве на земљи са великих висина и непрецизно. Тако су нанели тешке губитке цивилном становништву и невојним објектима. Међу градовима у Србији који су највише страдали били су Лесковац, Ниш и Београд.[23]

Географски положај Лесковца на важном саобраћајном правцу и природна богатства његове околине који су му у миру донели економски просперитет постала су у Другом светском рату његова коб. Као најразвијенији центар текстилне индустрије у овом делу Југославије

и са богатим налазиштима стратешког метала молибдена, овај крај је немилосрдно експлоатисан од стране окупатора. Саобраћајни објекти у лесковачком крају били су све време рата мета напада ослободилачког покрета. У завршним операцијама за ослобођење Србије Лесковац је као мета савезничке авијације претрпео највећа разарања као незаобилазан саобраћајни чвор на важном комуникацијском правцу из срца Балкана ка средњој Европи.

Напомене:

1. В. Глишић, Успостављање окупационог система и бугарско-немачки спорови око демаркационе линије у лесковачком крају 1941. године, „Лесковачки зборник" XXII, 1982, стр. 11—13.

2. Исто, стр. 12; Д. Кулић, Бугарски окупациони систем на југу Србије 1941—1942, исто, стр. 17; Х. Ракић, Улога КПЈ и СКОЈ у организовању устанка у лесковачком крају 1941. године, исто, бр. XXI, 1981, стр. 5.

3. В. Глишић, н. д. стр. 12.

4. Х. Ракић, н. д. стр. 75; Д. Кулић, н. д. стр. 17.

5. Према подацима немачког Државног статистичког бироа за 1938. годину Немачка је увозила 32% робе из прекоморских земаља, 20% из Велике Британије и Француске и њихових колонија и доминиона а преосталих 48% из осталих европских земаља и Совјетског Савеза. Више о томе видети: Затворена немачка привреда, „Гласник завода за унапређење спољне трговине" бр. 8, 1939, стр. 135—136; Пут немачког Рајха ка привредној самосталности, „Војноекономски гласник", октобар—децембар 1940, стр. 185—199; М. Стрелец, Немачки увоз и извозне могућности Совјетске Русије, „Економист" Загреб, бр. 1, 1940, стр. 34—35.

6. Д. Катушић, Блокада и привредни рат, „Војноекономски гласник", октобар—децембар 1939, стр. 92—94.

7. Н. Живковић, Експлоатација рудишта молибдена Мачкатица, „Лесковачки зборник" XIII, 1973, стр. 166—167.

8. Највећи светски произвођачи молибдена биле су САД са 92% светске производње. У Европи се молибден налазио у малим количинама једино у Норвешкој и Југославији. Главне индустријске сировине и распоред производње, „Војно-економски гласник" Октобар—децембар 1939, стр. 182.

9. Војна енциклопедија бр. 5, Београд 1975, стр. 561.

10. Зборник докумената Априлиски рат, књ. II, Београд 1987, док. 301, стр. 784.

11. Н. Живковић, н. д. стр. 167.

12. Други сумарни извештај Генералног опуномоћеника за привреду у Србији, Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије XII—2, стр. 1143. (Даље у тексту Зборник НОР. . .).

13. Сумарни извештај Генералног опуномоћеника за привреду у Србији Франца Нојхаузена о експлоатацији природних и привредних богатстава Југославије за потребе Немачког Рајха од друге половине 1942. до краја 1943. године. Зборник НОР XII—3, прилог I, стр. 759; Извештај Врховне команде Вермахта од 19. фебруара 1944. године Министарству привреде Рајха о вађењу, производњи и транспорту руда са подручја Југоистока, исто, XII—4, док. 24, стр. 129—130.

14. Извештај Главног опуномоћеника за привреду у Србији, исто, XII—2, стр. 1147; Други сумарни извештај Главног опуномоћеника за привреду у Србији. . . . исто, XII—3, стр. 773—774.

15. Ова фабрика основана је тако што је Мика Станковић са сином Драгутином и ортаком Благојем Тасићем издвојио свој капитал из фабрике Јовановић, Поповић и Ко. у Грделици и у Лесковцу основао самосталну текстилну фабрику.

16. Архив Југославије (АЈ) фонд Министарства трговине и индустрије (МТИ), 65, ф, 573, ј. 1293.

17. АЈ, МТИ, 65, ф. 574, ј. 1294.

18. АЈ, МТИ, 65, ф. 582, ј. 1302.

19. АЈ, МТИ, 65, ф. 581, 1. 1301.

20. АЈ, МТИ, 65, ф. 574, ј. 1294.

21. АЈ, МТИ, 65, ф. 580, ј. 1300.

22. Љ. Бошњак, Дивезантска дејства, Београд 1983, стр. 16.

23. Архив Војноисторијског института Војске Југославије, НАВ, Т—311, р. 177, сн. 586; М. Целебић, Операција „Недеља пацова" (септембар 1944), Битке, борбе и маршеви 1941—1945, Београд, 1981, 243—248; Љ. Бошњак, н. д. стр. 266—268.

Dragan Aleksić

THE ECONOMY OF LESKOVAC IN 1944

Economic interests of occupiers in the district of Leskovac at the end of the Second World War

In the period between the two world wars Leskovac was both an important industrial and communication cenre of the Kingdom of Yugoslavia. During the Second World War Germany organized the ruthless exploitation of economic resources on occupied territories in order to provide strategic materials for the needs of its army and people.

The molybdenum ore which was discovered near Crna Trava was a very important raw material for the army industry. Besides organized exploitation of molybdenum, Germany was taking away the products of textile industry which was rather developed in the district of Leskovac before the war as well. Leskovac was also important for Germans as the communication centre because the main road and railway lines which connect the lowlands of Panonia with Egean Sea go through it.

940.50/.54 (497.11) „1944"

Др Риста Стојановић

Осврт на неке до сада објављене радове и изјаве очевидаца о бомбардовању Лесковца 1941. и 1944. године

Упркос многим тешкоћама, ипак ми је успело да о бомбардовању Лесковца 1941. и 1944. прегледам и анализирам, у поменутим установама, следеће: какво је стање у погледу примарне архивске грађе (аутентичне документације), релевантних података у секундарним изворима (нпр. у штампи — новинама итд. из 1944. и 1945. г.), како и у којој мери су презентовани подаци о објављеним радовима, а „на терену" шта су видели очевици и како оцењују појединости бомбардовања Лесковца (на основу унапред припремљених питања).

I. На питање шта поседују од примарне архивске грађе у Народном музеју и Историјском архиву у Лесковцу речено ми је да „такве грађе има врло мало и да је има више у архивима у Београду"+ Може се претпоставити да се о бомбардовању Лесковца могу наћи (евентуално) извесни документи нпр. и у Вашингтону, Лондону, Бону итд., а то значи да за њима треба континуирано трагати, проналазити их, а не чекати,[1] да би се што више употпунио „мозаик историјске истине" и о овом трагичном догађају из наше историје, али потребно је најпре сакупити и прегледати оне архивске фондове (документе) који су дисперзирани по домаћим (потом и по иностраним) архивима, музејима итд. Тако нпр. треба утврдити где се све налази архивска грађа о бомбардовању Лесковца, а поред тога и грађа из периода окупације (1941—1944. г.), јер она ипак није сва уништена за време бомбардовања или однесена приликом повлачења окупатора. Поуздано се зна да је један део архива Гестапоа у Лесковцу пронађен приликом рашчишћавања градских рушевина.[2]

II. У Народној библиотеци „Р. Домановић" прегледао сам и анализирао око 65 бројева „Наше речи" за период од 7. 11. 1944. до 29. 12. 1945. али само у неколико бројева је било писано о конкретним последицама бомбардовања Лесковца 6. 9. 1944. године,[3] а објављено је следеће: „Приликом бомбардовања Лесковца 6. 9. 1944. г. потпуно је срушено 475 зграда и то од тврдог материјала 245, а од слабог материјала 230. Теже је оштећено 2275 зграда: 589 од тврдог и 686 од слабог материјала. Неколико стотина зграда лакше је оштећено, нарочито кровна конструкција и цреп";[4] што се тиче података о броју срушених зграда он није споран, јер бројка од 475 потпуно срушених зграда се наводи и у другим изворима, али спорни су неки подаци о тачном броју теже и лакше оштећених зграда; у овом извору, када сам сабрао број оштећених зграда добио сам број 1275, а не „2275 зграда"; у следећем извору сам нашао да је „потпуно срушено 475, а оштећено 1175 зграда. Од јавних зграда потпуно је било уништено 4, а оштећено 20 зграда";[5] у овом цитату видимо да је број оштећених зграда умањен за 100 у поређењу са претходним податком; следећи извор саопштава да је од „последица бомбардовања Лесковца порушено 475, а оштећено 1275 зграда".[6] Да би Лесковац био одговарајуће саниран од последица бомбардовања и изграђиван по новом урба-

++ На научном скупу поводом 50-годишњице бомбардовања Лесковца (6—7. 9. 1994. у Народном музеју) неколико референата (излагача) је рекло да „аутентичних докумената о бомбардовању Лесковца 6. 9. 1944 нема много нити у архивама у Београду".

нистичком плану (после 1945. г.) морала је одређена компетентна и стручна комисија најпре да оцени стање свих релевантних објеката у граду и њена процена је следећа: „Лесковац је за време бомбардовања 1944. г. имао порушено и оштећено 3/4 зграда";[7] „порушено 475 зграда, а оштећено 589 зграда од тврдог и 676 од слабог материјала (у нап. 4 пише 686. н. Р. С.). Укупно порушених и оштећених зграда од тврдог и слабог материјала је 1740 зграда".[8] На основу ових података, можемо ипак објективно закључити, да је Лесковац имао због бомбардовања 6. 9. 1944. порушено и оштећено: „око 1740 (или „1750") зграда"; односно: „3/4 свих зграда" (или: око 75%), а непорушено и неоштећено је било: око 580 зграда (или: око 583—584), односно: 1/4 (или: око 25%). На основу ових података можемо закључити и то да је Лесковац пре бомбардовања имао око 2320 (или око 2330) свих релевантних зграда.[9] На основу извесних извора, односно писања, Лесковац је имао 1939—1940. г. само на подручју инфраструктуре (укључујући фабрике, занатске и трговачке радње, кафане итд.) „1220",[10] по извесним „око 1146 тих објеката".[11] У којој мери су ти објекти страдали за време бомбардовања 8. 4. 1941. и 6. 9. 1944. нема бројчаних података у објављеним делима.

III. Очекивао сам да ће бити нешто више тражених података о бомбардовању Лесковца и о последицама у извештајима нпр. ГШ НОВ и ПО Србије, 24. дивизије и других јединица које су дејствовале августа — септембра 1944. на ужем или ширем подручју Лесковца, али нашао сам врло мало тих података из те групе докумената. У „Изводу из операцијског дневника ГШ НОВ и ПО Србије за време од 21. 8. 1944. до 10. 9. 1944." је за 6. 9. 1944, између осталог, записано: „Савезници су бомбардовали Лесковац. Погинуло преко 500 Немаца, 200 четника и 300 добровољаца. Грађана преко 1000".[12] У овом документу нису наведени никакви бројчани подаци о рушењу и оштећењу града, а што се тиче наведених података о погинулим треба нагласити да се они могу прихватити (или одбацити) тек након шире научне експертизе и упоређења са подацима других извора. Међутим, ако тражимо разлоге за бомбардовање Лесковца 6. 9. 1944. у овом документу је наведен овај: „У Лесковцу је 5. 9. 1944. стигло са југа 60 камиона Немаца и 20 тенкова".[13] Овај разлог ипак није толико аргументован, да би Лесковац морао бити 6. 9. 1944. тако силовито бомбардован. У „Изводу из операцијског дневника 24. НО дивизије за време од 21. 8. 1944. до 10. 9. 1944." за 6. 9. 1944. пише и о бомбардовању Лесковца, али врло мало: „Немци пакују своје ствари. Данас је бомбардован Лесковац".[14] О последицама, дакле, ни речи, а што се оправданог разлога за бомбардовање тиче и овде га нема, јер у документу није прецизније наведено да ли су „Немци паковали своје ствари" пре или после бомбардовања Лесковца? Ако су пре онда га није требало бомбардовати.

IV. Од објављених радова прорадио сам и анализирао око 35 и констатујем да су нека дела без икаквих података о бомбардовању Лесковца, у неким су само уопштени подаци (без бројчаних показатеља) о последицама, у неким су наведене последице и у бројкама, али те бројке су или ниске или прилично високе, међутим скоро у свим тим радовима нису наведени извори података о последицама бомбардовања града. Навешћу извесне карактеристичне (типичне) радове, и то по хронолошком редоследу објављивања у периоду од 1952. до 1994. године.

1. У туристичкој публикацији „Водич кроз Лесковац" (уредио Атанасије Младеновић), година издавања није наведена (стога сам је и најпре поменуо, без обзира на то што је та публикација штампана можда касније од других поменутих радова); у њој пише доста о Лесковцу и околини, али о бомбардовању није објављено ништа.

2. Сергије Димитријевић: Грађа за проучавање Лесковца и околине, I, Лесковац 1952; ни у овом делу нема никаквих података о бомбардовању Лесковца, мада се по наслову могло претпоставити да ће бити записано нешто и о томе.

3. Др. Миливоје Перовић: Долином Јужне Мораве, Београд 1952; такође нема података о бомбардовању Лесковца.

4. Драгољуб Трајковић: Из нашег „Манчестера", Лесковац 1953; ова књига је била написана 1940. г., али је била

+++ Податак је утврђен на основу процентног рачуна, јер се другачије није могао установити, иако сам обишао све компетентне установе у Лесковцу. Једини податак који сам добио о броју зграда у Лесковцу је податак за 1991. г.: „19.642 стана" (укључене су и приватне куће) и у њима је „те године становало 62.108 лица" (Републички завод за статистику у Лесковцу); податак је дакле непотпун, јер недостаје број објеката са подручја инфраструктуре.

допуњена пре издавања и без обзира на одређене допуне, у њој нема података о бомбардовању Лесковца, а нема такође ни података о Лесковцу за период 1941—1944.г. и 1945.—1950. г.

5. Фицрој Меклин (Fitzroy Maclean): Златни друм, пијесак оријента, рат на Балкану, Загреб 1953; на стр. 490—491 пише и о бомбардовању Лесковца, али без конкретних података о последицама; између осталог, наводи да је 6. 9. 1944. Лесковац бомбардовало (односно „да ће Лесковац напасти формација с 50 ‚Летећих тврђава') 50 авиона бомбардера тзв. „Летеће тврђаве"; Ф. Меклин, у извесном смислу, на стр. 490 свог дела пише и о разлогу за бомбардовање Лесковца (6. 9. 1944.), т. ј. „ваздушна извиђања су потврдила гласине о присуству сваковрсних непријатељских оклопних и моторних транспортних возила, па је због тога одлучено, да се напад (на Лесковац, нап. Р. С.) изврши тешким бомбардерима"; овај разлог такође није потпуно убедљив, јер је питање да ли је стварно било толико, односно тих непријатељских борбених средстава тада у Лесковцу, да би био због тога бомбардован, јер „гласине" су једно, а стварно стање сасвим друго питање, што значи да је овакво писање Ф. Меклина ипак било без конкретних доказа о неком огромном присуству немачких снага (нпр. 5. 9. или 6. 9. 1944.) у Лесковцу.

6. Др. Миливоје Перовић: Лесковац трговачки и индустријски град, Лесковац 1954; ово дело је било написано 1939. г., али је било касније допуњено; о бомбардовању Лесковца не пише ништа.

7. Енциклопедија, „Просвета", Београд 1959; о Лесковцу је написано прилично, али о бомбардовању нема никаквих информација.

8. Риста Антуновић: Револуционарне традиције лесковачког краја, Лесковац 1960; у овом делу такође нема никаквих података о бомбардовању Лесковца.

9. Више аутора: Хранислав Ракић, Станко Ђорђевић, Александар Соколовић, Лесковац и околина, Београд 1961; на стр. 81, између осталог, пише: „Почетком септембра 1944. г. Лесковац је бомбардован. Погинуло преко 3500 људи". Ово је једно од првих дела које је (након 17 година после бомбардовања) објавило број погинулих, али у њему нема нпр. података о последицама материјалних разарања града, а из цитата закључујемо да није наведено ни ко је извршио бомбардовање.

10. Стојан Љубић: Из прошлости мог краја, Лесковац 1967; на стр. 155—156, између осталог пише: „Никада се није сазнао тачан број жртава бомбардовања Лесковца 6. 9. 1944. Једно је сигурно: број погинулих и рањених био је велики". Дакле, после 6 година (након објављивања претходног дела) овај аутор на известан начин ипак негира податак („преко 3500 људи") о погинулим у бомбардовању Лесковца 6. 9. 1944, јер га не наводи, а вероватно је познавао односно прочитао поменуто дело; иначе овај аутор у свом делу такође не наводи и бројчане податке о рушењу и оштећењу града од бомбардовања.

11. Енциклопедија Југословенског лексикографског завода, Загреб 1968, 4; на стр. 64 пише и о Лесковцу (у мањем обиму него ли у „Просветиној"), али о бомбардовању нема података.

12. Др. Миливоје Перовић: Лесковац у рату и револуцији, Београд 1968; у овом делу пише опширније о бомбардовању Лесковца 8. 4. 1941. и о митрањирању града 6. 4. 1941; на 88. страни пише: „6. 4. 1941. су 2 немачка ловца типа Месершмит' митрањирала део града око железничке станице", али о жртвама тог напада из ваздуха нису наведени подаци; на истој страни тог дела пише, да је „8. 4. 1941. Лесковац бомбардовало око 40 авиона типа ‚Дорније', ‚Месершмит' и ‚Штука", да је тада „нарочито страдао део града око железничке станице и житне пијаце", да је „од директног поготка бомби погинуло око 30 људи у ливници ‚Сава'; на стр. 353 пише и о бомбардовању Лесковца „28. 8. 1944. када су авиони кукурузари' бацили бомбе и запалили млин Стојиљковића, једног од најмодернијих у Србији"; других података о овом бомбардовању нема, а није наведен ни извор информације о овом бомбардовању, нити чији су били авиони „кукурузари";[15] на стр. 369 је др. Перовић погрешно навео типове авиона који су 6. 9. 1944. бомбардовали Лесковац, јер тврди да је „Лесковац тада бомбардовало око 50 ‚Супер тврђава'++++ иако се ослања на податак Ф. Меклина, (из његовог дела „Рат на Балкану, 1953, стр. 490) који недвосмислено каже да су то били авиони „Летеће тврђаве"++++[16] на истој страни др Перовић, опет погрешно, тврди

++++ Амерички тешки бомбардери (!) „Б—29".

++++ Амерички тешки бомбардер(и) типа „Б—17"; на основу истраживања у Народном музеју у Лесковцу (тако је прецизирано и у њиховој изложби о бомбардовању Лесковца

да су „бомбе, које су падале на Лесковац биле тешке и до 1.000 кг", а требало би да пише до 1.000 либри или фунти[17] +++++ даље др. Перовић констатује (на стр. 369) да је за „неколико минута (бомбардовања, нап. Р. С.) био сравњен са земљом највећи део града"[18] (не наводећи конкретнијих бројки), а на стр. 370 да „никада није тачно утврђено колико је људи погинуло за време тог бомбардовања", а то значи да је у вези тог питања на становишту С. Љубића. У овом делу др. Перовића има још неких спорних тврдњи или непрецизности. Тако нпр. на стр. 369 пише да је Лесковац 6. 9. 1944. бомбардовало „око 50 авиона" (Ф. Меклин у свом поменутом делу пише о „формацији с 50 авиона", мада Ф. Меклин наводи и бројку од „30 авиона", коју су констатовали сељаци на локацији села Петровца, те нас због тог броја и Ф. Меклин оставља у недоумици) и на истој страни свог дела да се „генерал Меклин 6. 9. 1944. налазио са својом мисијом 20 км северозападно од Лесковца у Пустој Реци"; Ф. Меклин се тада налазио у селу Петровцу (око 12 км северозападно од Лесковца), а Пуста Река је шири географски појам (назван по истоименој реци), а што се тиче броја авиона, који помиње др Перовић (и Ф. Меклин), треба га још прецизније утврдити.[19] На питање зашто је Лесковац био бомбардован 6. 9. 1944. др Перовић у овом делу на стр. 369 забележио је нпр. то да су „између 1. и 5. 9. 1944. делови немачке армијске групе Е (око 450.000 војника) одступали и поред Лесковца" и да се „због тога мислило да се ове јединице задржавају у Лесковцу и донешена је одлука да се Лесковац бомбардује уз сагласност Главног штаба Србије, а на захтев шефа савезничке војне мисије генерала Меклина". На основу овог писања, можемо ли закључити да су за бомбардовање Лесковца одговорни ГШ НОВ Србије и генерал Меклин? За одговор на овако врло деликатно питање потребна је опширна научна експертиза.

13. Петар Вишњић: Операције за ослобођење Србије 1944, Београд 1972; у овом делу се не помињу бомбардовања градова у Србији, па ни Лесковца; међутим, на стр. 193 аутор је навео један важан податак о броју непријатељских војника у Лесковцу, т. ј. да се „10. 9. 1944. у Лесковцу налазио непријатељски гарнизон од око 5.400 војника", што може значити, да је окупатор упркос бомбардовању 6. 9. 1944. у Лесковцу имао још увек прилично јаке снаге, а колико је то поуздано тачно треба детаљније испитати.

14. Хранислав Ракић: Револуционарни покрет лесковачког краја 1941—1945, Лесковац 1979; такође и у овом делу нема информација (података) о ниједном бомбардовању Лесковца (8. 4. 1941, 28. 8. 1944, 6. 9. 1944).

15. Јован Манасијевић, Хранислав Ракић: Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције у Јужноморавском региону 1903—1945, Лесковац 1979; на стр. 93 пише да је од „немачког бомбардовања 8. 4. 1941. погинуло по непотпуним подацима око 50 житеља, највише војника", а на стр. 314 да је „6. 9 1944. у бомбардовању Лесковца погинуло преко 3.500 људи" и да је „погинуо и известан број непријатељских војника"; други подаци нису наведени (нпр. о рушењу и оштећености градских објеката).

16. Живојин Николић—Брка: Југоисточна Србија у револуцији 1941—1945, Лесковац 1979; на стр. 559, између осталог, пише: „Лесковац је 6. 9. 1944. претрпео велике материјалне штете и губитке у људству. Према непотпуним подацима тада је погинуло преко 3.000 људи и порушено преко 30% зграда". За све податке може се констатовати и следеће: на основу чега (и ког извора) је аутор овог дела смањио број погинулих (код пређашњих аутора тај број је износио „преко 3.500") за око 500 лица, јер извор за ту тврдњу није наведен и на основу чега је закључио да је било порушених „преко 30% зграда", јер процентне основице (т. ј. број свих зграда у Лесковцу пре бомбардовања) није навео. Ако је Лесковац имао у бомбардова-

---

6. 9. 1944), Лесковац су бомбардовали савезнички авиони — бомбардери типа „Б—24" (Либератори); Милован Џелебџић у свом делу „13. корпус НОВЈ", Београд 1992, на стр. 54/55 такође тврди да су Лесковац тада бомбардовали авиони „Б—24"; међутим, ако се прихвати(а) тврдња Ф. Маклина, да су то биле „Летеће тврђаве", онда се може претпоставити да су Лесковац 6. 9. 1944. бомбардовали и авиони „Б—17" (прве „Летеће тврђаве").

+++++ У Народном музеју у Лесковцу је натпис испод „неексплодиране бомбе бачене на Лесковац 6. 9. 1944" да је била тешка 1.000 либри, односно 453,6 кг. На пример, амерички бомбардери „Супертврђаве" („Б—29") су у 1944. години бомбардовали јапанске градове бомбама тешким око 10.000 кг; једна таква бомба била је дуга неколико метара, пречника око 1 м (Борђе Раденковић: Маршали, генерали и политичари о другом светском рату, Љубљана 1963, стр. 348).

њу 6. 9. 1944. „порушених 475 зграда", а то износи (од укупног броја свих зграда — око 2.320) око 20,5% (оштећених је било око 1.275 зграда или око 55%, што све укупно износи око 75%) потпуно срушених зграда, а то уједно значи да је Ж. Николић, морао написати, нпр., да је Лесковац у бомбардовању 6. 9. 1944. порушених нешто преко 20% (а не „преко 30%") зграда. Дакле ову тврдњу Ж. Николића можемо одбацити као нетачну.

17. Стојан Јовић, Живорад Атанасковић: Битке и бојеви, Јужна Србија, Источна Србија, Косово, 1804—1944, Ниш 1983; на стр. 254 је наведено али уопштено и о бомбардовању Лесковца, т. ј. конкретних података о томе нема, али на стр. 259 је у овом делу изнета једна оцена о бомбардовању градова у Србији, која гласи: „Савезнички пилоти су за бомбардовање српских градова (па и за Лесковац нап. Р. С.) примењивали метод као да бомбардују градове фашистичке Немачке, непромишљено, изједначавајући слободарске градове Југославије са њима. Тиме су нападнути југословенски градови били у знатној мери разрушени, а нарочито је становништво губило животе од бомби савезника".

18. Др. Миодраг Павићевић, Хранислав Ракић: Лесковачки и врањски крај, Лесковац 1986; на стр. 45 пише: „За време бомбардовања Лесковца 6. 9. 1944. погинуло је преко 3.500 људи"; о материјалним разарањима града нема конкретних података.

19. Томислав Цветковић, Добривоје Аранђеловић: Лесковац црвени град. Лесковац 1989; на стр. 217 пише да је у „бомбардовању Лесковца 6. 9. 1944. било око 6.000 мртвих, порушено 475 зграда, оштећено 1.175 зграда, од јавних зграда оштећено 20, а потпуно уништено 4 зграде"; у овом делу је број погинулих увећан (у односу на пређашње тврдње) за око 2.500 или за око 3.000 (у овом случају за око 100%); ни у овом делу није наведен извор ових информација, односно података; што се тиче броја оштећених зграда он је умањен за око 100 зграда, јер је бројка „1.175 зграда" наведена само у једном извору („Наша реч", бр. 6, 10. 2. 1945), а у другим (такође већ поменутим изворима) се помиње бројка од 1.275 или 1.265 оштећених зграда, што је прихватљивије, јер су ове последње бројке у изворима више пута навођене, што значи да је тиме и објективност процене оштећености града у бомбардовању (6. 9. 1944.) поуздања.

20. Врло хумано је нпр. поставити спомен—чесму у знак сећања на изгинуле житеље Лесковца 8. 4. 1941. и 6. 9. 1944. Том спомен—чесмом, односно њеном симболиком, живи Лесковчани су се на достојан начин одужили својим невино умрлим сугрђанима. На дан њеног откривања 6. 9. 1991. било је у говору изјављено и то да је „од бомбардовања 6. 9. 1944. погинуло између 3.500 и 6.000 људи и да због тога Лесковац, вероватно, спада међу градове са највећим бројем жртава у II. светском рату".[20] У дотадашњим објављеним и прочитаним делима нисам нашао податак да је нпр. погинуло 4.000 или 5.000 житеља Лесковца у поменутом бомбардовању, зато би било боље ако би се нпр. рекло да је погинуло у бомбардовању Лесковца 6. 9. 1944. по једним проценама преко 3.000, а по другим чак око 6.000 житеља Лесковца, јер интерпретација „између 3.500 и 6.000" допушта помисао да их је можда било нпр. 4.000, 4.500, 5.000 итд.***** а пошто те цифре нису биле објављиване и доказане (додуше нису научно потпуно доказане ни оне бројке о погинулим које се помињу и у наведеним радовима) не могу бити поуздане, т. ј. тачне. Лесковац је недвосмислено много страдао од поменутих бомбардовања: до данас нисмо могли, на жалост, утврдити тачан број погинулих (да о броју рањених и не говоримо), порушене и оштећене објекте је имао око 75%, а материјална штета је по извесним проценама износила „2.224.958.827 дин. (поратне вредности — из 1944/45. г., нап. Р. С.) односно 198.061.275 дин. предратне вредности".[21]++++++ Међутим, ако тврдимо да Лесковац због бомбардовања 6. 9. 1944. „спада, вероватно, међу градове са највећим бројем **жртава у II.** светском рату", то треба најпре проучити, потом упоредити са другим градовима (код нас и у свету) који су били у II. светском рату такође бомбардовани и разарани па тек након тога изрећи одређену констатацију.

++++++ Бројке погинулих житеља Лесковца у бомбардовању 6. 9. 1944. као нпр. „преко 1.000", „око 5.500" и „7.000" појавиле су се тек 1994. г.; у једном објављеном раду, на основу изјаве једног очевица и на основу једног писања у „Нашој речи" (видети у наставку овог прилога).

++++++ 1938. г. је био курс: **1$ долар = 44 дин.**

21. Милован Целебић: 13. корпус НОВЈ, Војноиздавачки центар, Београд 1992; на стр. 54—55, између осталог, пише и о бомбардовању Лесковца. Он тврди да су Лесковац 6. 9. 1944. „бомбардовала 102 савезничка бомбардера ‚Б—24', позивајући се на немачке изворе. На основу писања већ поменутих аутора (Ф. Меклина, др. М. Перовића), овај податак М. Целебића је ипак преувеличан, јер ако би се прихватио овај податак онда би требало одбацити податак Ф. Меклина (који говори о „формацији с 50 ‚Летећих тврђава', а пошто смо већ прихватили Меклинов податак (иако треба и тај податак додатно потврдити или га евентуално кориговати), одбацујемо податак М. Целебића, т. ј. да је 6. 9. 1944. Лесковац бомбардовало 102 (120) савезничких бомбардера".

22. Др. Живан Стојковић, др. Слободанка Стојичић, Хранислав Ракић: Историја Лесковца, Београд 1992; на стр. 354 пишу о бомбардовању Лесковца 6. 9. 1944, да је „град био потпуно порушен и имао је велике људске и материјалне губитке"; на истој страни овог дела наведено је и то да „у време бомбардовања Лесковца немачких снага није било у Лесковцу", а то (на основу ове констатације) значи да није требало да савезници изврше бомбардовање Лесковца.

23. Др. Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић: Окупација у лесковачком крају, Лесковац 1994; на стр. 160 пишу и о бомбардовању Лесковца 6. 9. 1944, али сасвим кратко и уопштено, да је тада „град био потпуно порушен, а било је и много жртава". Овакве констатације су присутне не само у овом већ и у претходним (поменутим делима), са назнаком да Лесковац 6. 9. 1944. ипак није био „потпуно порушен", т. ј. 100%, већ око 20,5%, оштећених зграда па је било око 55%, т. ј. порушено и оштећено је било око 75% лесковачких зграда.

24. Никола М. Живановић: Бомбардовање Лесковца, Нова Искра, бр. 10, Београд, септембар 1994; на стр. 27 је наведено следеће: „тадашње власти су рачунале да је Лесковац у овом бомбардовању (6. 9. 1944, нап. Р. С.) изгубио најмање 25%, т. ј. око 7.000 душа"; о овој тврдњи треба рећи следеће: — извор овог податка није наведен и због научног критеријума око утврђивања објективности га не можемо прихватити, а ако га прихватимо онда га треба прихватити са извесном резервом; — Лесковац је пре бомбардовања (6. 9. 1944.) имао око 24.500 становника (пре рата, по др Перовићу око 20.000), а то би значило (ако је по Н. Живановићу изгубио у бомбардовању 6. 9. 1944. „око 7.000 душа") да је у поменутом бомбардовању Лесковац изгубио најмање 28,5%, а не „најмање 25%" житеља. И овом приликом треба посебно нагласити да са интерпретацијама одређених података, чињеница итд. морамо бити веома обазриви, а никако у стилу »ad libitum«.

25. Мира Ниношевић: Савезничко бомбардовање Лесковца 6. 9. 1944, 50. годишњица бомбардовања Лесковца, Народни музеј у Лесковцу, Лесковац 1944; на стр. 13, између осталог, пише да је у бомбардовању Лесковца 6. 9. 1944. „погинуло преко 1.000 становника", али ауторица ипак са извесном резервом и прихвата и негира овај податак, јер у исти мах каже да ова бројка „није ни коначна ни прецизна"; о броју порушених зграда наводи податак „да их је било 475", али код броја оштећених зграда настао је један мали пропуст у формулацији интерпретације (на стр. 13), јер пише да их је „било преко 1.200: 589 од тврдог и 685 (у већ поменутом извору пише 686, нап. Р. С.) од слабог материјала"; ако читаоц нпр. сабере обе бројке оштећених зграда, закључиће да их је било 1.274 (односно 1.275) и у том случају није потребна уопштена формулација, т. ј. да их је било „преко 1200", јер се таквом формулацијом и интерпретацијом стиче утисак да их је можда било 1.203, 1.210, 1.215 итд., а те недоумице би биле искључене ако би написали (тачно по поменутом извору) да их је било „око 1.275". Код овакве интерпретације броја оштећених зграда („преко 1.200") појавио се и један неспоразум: наиме, ауторица се позива, поводом своје тврдње, на 2 извора: на „Нашу реч" бр. 8, 3. 12. 1944. (ту је наведен податак да је било свих оштећених зграда „1.275") и на „Нашу реч", бр. 6., 10. 2. 1945. (овде пише да је било свих оштећених зграда „1.175"), а то значи да овај други извор негира тврдњу да је било свих оштећених зграда „преко 1.200". Зато (да бисмо били објективнији, убедљивији итд.) потребно је навести, односно цитирати још трећи и четврти извор:

++++++++ На већ поменутом научном скупу (поводом 50-годишњице бомбардовања Лесковца М. Целебић је рекао, у вези с овим податком, да је у питању „штампарска грешка" и да би морало писати „120, а не 102 савезничка бомбардера ‚Б—24'.

„Нашу реч", бр. 44, 7. 11. 1945. где је такође наведен податак од „1.275 оштећених зграда" и „Проблеми града Лесковца, План перспективног развитка за период 1954—1958", Лесковац 1954, где се на стр. 7 помиње „1.265 оштећених зграда", па и други подаци који би евентуално могли послужити за осветљавање проблематике порушености и оштећености града.+++++++

26. У „Нашој речи", бр. 34, 9. 9. 1994. у чланку „превисока цена кобне политике", између осталог, пише и о последицама бомбардовања Лесковца 6. 9. 1944, али у једном прилично патетичном тону, да као није важно да је „хиљаду или три хиљаде људи, настрадала је младост града: студенти, ђаци, деца"; па ипак, бројке се морају знати, јер без адекватних података није било и неће бити објективности, истине итд., а историја без њих би била и слепа и јалова. У овом чланку наведен је и један погрешан податак, т. ј. да је „Лесковац пре 1941. г. имао 14.000 становника" (можда је у питању штампарска грешка"?). Већ је било речено да је Лесковац пре 1941. г. имао око 20.000 становника, а пре бомбардовања 6. 9. 1944. око 24.500. Јер ако би нпр. Лесковац имао такав број становника (читалац може закључити нпр. да је толико становника било у Лесковцу и после 1941. г.) и касније, а у бомбардовању 6. 9. 1944. изгубио нпр. поминьану бројку од „око 7.000 душа" („Нова Искра", бр. 10, 1994), а читалац обе бројке евентуално необјективно (односно некритички и субјективно) прихвати, онда би могао закључити да је Лесковац у бомбардовању 6. 9. 1944. изгубио око 50% становништва, што би, наравно, било доста преувеличано. Зато је нужно потребно да се овакви и слични подаци (из дневне штампе, литературе итд.) на адекватан начин што брже и ефикасније демантују да не би уносили евентуалну забуну код читаоца, јер »littera scripta manet«.

V. Неке карактеристичне изјаве очевидаца о бомбардовању Лесковца 8. 4. 1941. и 6. 9. 1944. године.

За овај рад (интервју) претходно сам припремио одређена питања и извршио избор очевидаца чије најкарактеристичније изјаве и наводим, са извесним напоменама пре или после сваке цитиране изјаве, а питања су била следећа:

1. Како је виђено (доживљено) бомбардовање Лесковца 8. 4. 1941. г. (порушеност, оштећеност, санирање рушевина)?

2. Како је 6. и 8. 4. 1941. Лесковац био брањен од напада из ваздуха?;

3. Да ли се знало да ће Лесковац бити бомбардован 6. 9. 1944, зашто је био бомбардован и да ли га је требало бомбардовати?

4. Колико авиона је бомбардовало Лесковац 6. 9. 1944. и колико авиона га је претходно надлетало?

5. У којој мери је Лесковац био оштећен у бомбардовању 6. 9. 1944. и колико његових житеља је тада погинуло?

6. Да ли је нуђена каква помоћ рањеницима после тог бомбардовања?

7. Колико бомбардовања су доживели (преживели) 1941—1944. г. у Лесковцу и околини?

Укратко речено, овим питањима сам желео сазнати у којој мери очевици познају ову проблематику.

Изјаве за 1. питање

Познато је из историје да је Лесковац био 6. 4. 1941. први пут нападнут из ваздуха (митрањиран), 8. 4. 1941. први пут и бомбардован из ваздуха, а оба напада је извршила немачка авијација.

Један очевидац је овако рекао: „Митрањирања Лесковца, односно детаља 6. 4. 1941. се толико не сећам, али бомбардовања 8. 4. 1941. се прилично добро сећам. Лесковац је тада бомбардовало око 30 ‚Штука'* у пратњи 10 ловаца. Матери јална штета је била велика. Порушене

+++++++ На научном скупу (50-годишњица бомбардовања Лесковца) један од референата је, између осталог, рекао да је „Лесковац у бомбардовању 6. 9. 1944. изгубио 592 стана"; коначна цифра изгубљених станова у време бомбардовања Лесковца је такође проблематична за истраживање. а на основу поратне обнове града, јер је Лесковац прилично страдао и од поплава 1948. г., што значи да је град после 1948. г. био обнављан не само од последица бомбардовања већ и због поплава; у поменутој брошури „Проблеми града Лесковца. . ." на стр. 8—9 помиње се да је било обновљено 1.148 зграда порушених и оштећених од бомбардовања (од 1.740), тј. 592 је „изгубљено" и да је „извршена експропријација 132 плаца који су остали без зграда после бомбардовања и **поплава**" (подвукао Г. С.), а на стр. 3 да је било „од поплава порушено 300 зграда".

++++++++++ Немачки обрушавајући бомбардер (и) „ЈУ87": „Штука" — скраћеница од нем. речи »Sturmkampfflugzeug« — борбени јуришни, обрушавајући авион; имао је уграђену посебну сирену, која је за време бомбардовања, односно обрушавања завијала да би тиме изазвала панику међу становништвом.

су биле многе продавнице, кафане, ливница Дедића, трг испред железничке станице је био такорећи преоран. Тада је страдао известан број војника старе југословенске војске и цивила, нарочито сељаци на пијаци и њихова стока. По мојој процени, тада је погинуло од 300 до 500 лица".[22]

Други очевидац је изјавио: „Тада је завладала велика паника у граду, људи су бежали на све стране, град је био такорећи празан. Роба из продавница је била разбацана и по главној улици. Било је примера пљачки. Одговорних људи из општине није било да би се предузеле одговарајуће мере. По доласку Немаца почели смо са рашчишћавањем рушевина, тако што је свако испред своје куће или радње морао да уреди простор".[23]

У вези 1. питања могло се је још много чега додати, али без обзира на то, ове изјаве (са евентуалним корекцијама) се могу прихватити као поуздане.

Изјаве за 2. питање

У делу др. М. Перовића: Лесковац у рату и револуцији, на стр. 88, између осталог, пише да се противавионска одбрана Лесковца састојала од једне батерије топова „М—28", која се налазила код села Братмиловца. У саставу те батерије био је један митраљез типа „Шварцлозе". За време бомбардовања Лесковца 8. 4. 1941. та батерија је дејствовала, али без успеха. Изјаве очевидаца су нешто другачије. Један очевидац (његова изјава је објављена у штампи) рекао је да се „ова противавионска батерија налазила у селу Бадинцу",[24] а то није тачно, јер је она била постављена код села Братмиловца („Анчики"). Други очевидац је рекао: „Лесковац је бранила противавионска батерија али без успеха".[25] Следећи очевидац је изјавио: „Лесковац није био тада брањен, јер је војска била у расулу. Од артиљерије смо имали само један топ који је био постављен у подножју Св. Илијског гробља".[26]

Ове изјаве су прилично конфузне и на њихову поузданост се не можемо потпуно ослонити. Тако нпр. у то време се Лесковац нити релативно нити апсолутно није могао бранити из села Бадинца (југоисточно од Лесковца), а што се тиче његове тадашње одбране и броја свих артиљеријских оруђа (за уништавање циљева на земљи и у ваздуху) посебно је питање и требало би га шире обрадити (уколико то још није учињено), а нешто и јесте, јер је др М. Перовић у делу „Лесковац у рату и револуцији" писао и о томе, али је то, више или мање, фрагментарног карактера.

Изјаве за 3. питање

На први део овог питања сам добио само један одговор, односно изјаву, али посредно (из штампе) и она гласи: „Знао сам 3 сата пре доласка авиона да ће Лесковац бити бомбардован 6. 9. 1944. г. О томе нас је обавестио један партизан који је био обучен у енглеску војну униформу и имао енглеску опрему".[27] Ако је ова изјава поуздана, поставља се питање као нпр.: зашто нису биле предузете адекватне мере и становништво обавештено, јер за 3 сата (пре бомбардовања) би се ипак могло нешто урадити у вези евакуације становништва, а тиме би људске жртве биле свакако мање. Овај проблем захтева ширу научну обраду.

На други део овог питања испитаници су изјавили „да су тако одлучили савезници и Тито", али и то „да Лесковац не би требало бомбардовати, јер Немаца тада у граду није било", међутим један испитаник је изјавио следеће: „Лесковац је био 6. 9. 1944. бомбардован и из разлога што је у њему превлађивала буржоазија и њу је требало уништити, јер је некоме сметала".[28] И ова изјава је на свој начин интересантна, мада не побуђује неку посебну пажњу. Преживели житељи су размишљали о разним узроцима те трагедије па је ето овај очевидац нашао и овај разлог за бомбардовање Лесковца 6. 9. 1944. године.

Изјаве за 4. питање

На ово питање су 2 очевица прилично категорично изјавила следеће:

„Тог дана сам био испред своје радње. Видим, наилазе авиони. Гледао сам у правцу њиховог наиласка и бројао сам их. Било их је у 4—5 ескадрила по 5—6 бомбардера у пратњи ловаца";[29] а следећа изјава гласи: „Један број ђака гимназије смо 6. 9. 1944. разговарали испред наше куће о школи, почетку школске године итд. и у разговору чујемо брујање авиона и видели смо их, били су ловци блиставо беле, тј. светле боје и избројали смо их тачно 21, нешто касније чула се бука тешких бомбардера, почеле су падати бомбе и спас сам тражила у подруму наше куће".[30]

Ове изјаве могу бити поуздане и прихватљиве, али ипак у контексту са другим информацијама односно изворима.

Изјаве за 5. питање

На 5. питање је 4 очевидаца изјавило да је „Лесковац био углавном потпуно порушен и оштећен", 1 очевидац је рекао да „фабрике нису биле оштећене, а 1 изјава гласи: „Део града од болнице до споменика није био толико оштећен, јер смо се прилично несметано кретали. Болница такође није била оштећена, јер је на крову имала 'црвени крст'".[31] Следећа изјава гласи: „Да је на Лесковац пало онолико бомби колико их је пало на Хисар, град би сигурно био сравњен са земљом".[32] На питање колико приближно људи је тада погинуло 4 испитаника није знало за број изјавивши да их је „погинуло много", али једна изјава је конкретнија (т. ј. о броју погинулих) и гласи: „Мој деда Младен Динић био је председник црквене општине и 40 година тутор цркве у Лесковцу и причао ми је да су многе црквене књиге после 1945. године нестале, а са њима и подаци о погинулим којих је било око 5.500, само од бомбардовања 6. 9. 1944. године".[33]

Поменуте изјаве су више или мање прихватљиве, јер Лесковац није био потпуно (т. ј. 100%) порушен и оштећен град, можда и због срећне околности, јер су бомбе падале и по Хисару, а не нпр. по индустријским објектима. Да ли је то било намерно или случајно, друго је питање, а које би такође требало истражити. Што се тиче изјаве о броју („5.500") погинулих људи у бомбардовању је и она једна од многих, а да ли је тачна то нека потврде или одбаце будућа евентуална истраживања о погинулим и рањеним житељима Лесковца 6. 9. 1944. године.

Изјаве за 6. питање

За ово питање сам добио једну крађу изјаву и она гласи: „Сећам се да је моја мајка са другим женама носила 'слатко' и воду рањеницима у Деклевиној болници — санаторијуму где су они били смештени, после бомбардовања града 6. 9. 1944, због лечења и опоравка".[34]

Ова изјава је сасвим поуздана. Колико ли је било оваквих или сличних хуманих гестова око помоћи за збрињавање унесрећених људи? И ово питање би требало шире обрадити, уколико то још није урађено.

Изјаве за 7. питање

Већина очевидаца је изјавила да је доживела 2 бомбардовања Лесковца, т. ј. 8. 4. 1941 (немачко) и 6. 9. 1944. (савезничко), сем једног, а његова изјава гласи: „Доживео сам немачко митраљирање града из ваздуха 6. 4. 1941. и њихово бомбардовање града 8. 4. 1941; савезничко бомбардовање једног дела Лесковца августа 1944, а тада је од авиона 'кукурузара' страдало неколико људи и изгорео млин Живка Стојиљковића, срушена кафана Јована Бердића и страдало је старо вашариште код 'Дуванске станице'; савезничко бомбардовање Лесковца 6. 9. 1944. и бомбардовање Бунибродских ливада негде у пролеће 1944, а тада су савезнички бомбардери бацили на то подручје око 50 бомби и том приликом је страдало 3—4 пастира и око 100 оваца".[35]

Ова изјава је такође поуздана, с напоменом да би требало убудуће истражити и тзв. „партизанско" бомбардовање Лесковца, августа 1944, као и бомбардовање Бунибродских ливада у пролеће 1944 (ако још није), јер се нпр. бомбардовање Бунибродских ливада у литератури не спомиње, а требало би, иако непосредно не спада у подручје истраживања бомбардовања Лесковца, али ипак спада у оквир његове шире или уже околине.

И у будућим истраживањима бомбардовања Лесковца (1941. и 1944. године), а због недостатка или недоступности примарних извора, мораће се истраживачи послужити и оваквим или сличним методама утврђивања појединих чињеница, детаља итд., т. ј. изјавама очевидаца, иако се оне сврставају у групу секундарних историјских извора. Међутим историчарима и другим истраживачима наше прошлости сасвим је јасно да су дужни проверавати подједнако како информације, податке итд. примарног тако и секундарног карактера, јер без строгог научног приступа није било нити ће бити објективне истине.

Ц. ЗАКЉУЧАК

На основу ове теме, односно овог прилога, не може се у потпуности сагледати или објективно закључити о свим значајним питањима бомбардовања Лесковца у II. светском рату, јер је и овај прилог ипак само један од многих покушаја да се што шире и дубље уђе у ту проблематику. Многе податке треба и даље проверавати, како код примарних

тако и код секундарних историјских извора. Такође, потребно је и убудуће радити на проналажењу и анализи нових докумената, односно нових података, а то значи да ће пут ка најобјективнијој истини о бомбардовању Лесковца помену тих година и даље бити дуг и напоран. Без обзира на све евентуалне проблеме, дужни смо да на томе и даље радимо, не само због дуга према погинулима, већ и због преживелих тадашњих и живих садашњих и будућих генерација нашег града Лесковца, који умало није био у тим годинама смрти потпуно срушен и уништен. На жалост, срушено је било и уништено много зграда и живота и још много чега од оног питомог, зеленог Лесковца пре II. светског рата, о коме је било записано: „Лесковац је заиста град од вртова. И као што се може говорити о зеленом Базелу тако се може говорити и о зеленом Лесковцу".[36]

Д. Напомене, извори, литература

1. У „Нашој речи" бр. 34, 6. 9. 1991, у чланку „Трагичан неспоразум" (аутор није наведен), између осталог, пише: „О бомбардовању Лесковца септембра 1944. архиви ће бити отворени тек 2014. године, како су наши савезници Енглези одлучили, па на праву истину треба још дуго чекати": овде напомињем следеће: тачно је да ће многи архивски фондови у Лондону о II светском рату (пре свега за Балкан) бити доступни истраживачима не само 2014, већ и од 1995. године; није тачно да ће „архиви о бомбардовању Лесковца септембра 1944. г." бити отворени 2014. г., јер таквог (таквих) архива нема; тачно је међутим да ће се можда тада наћи евентуални архивски фонд (или збирка докумената) и о поменутом бомбардовању Лесковца; да ли ће неко од наших истраживача имати ту срећу (ако се буде истраживало и у Лондону) да открије неки нови документ о бомбардовању Лесковца остаје да се види; зато не „чекати дуго на истину" већ истрајно (по нашим, а по могућностима и по страним архивима) и даље за њом трагати, јер објективна истина неће сама доћи, већ је морамо тражити и наћи. Слична је ситуација нпр. и у Народном архиву у Вашингтону. Ускоро ће бити доступно истраживачима још око 44,000.000 страна поверљивих докумената, али то је тек 14% свих докумената, који се чувају у Народном архиву у Вашингтону.

2. „Наша реч", бр. 2, 12. 11. 1944., објавила је чланак „Пронађена архива Гестапо-а у Лесковцу", у коме пише: „На основу информација, које је добила ОЗНА, био је приликом бомбардовања (6. 9. 1944, нап. Р. С.) затрпан један део (подвукао Р. С.) архиве Гестапо-а, те га Немци приликом повлачења нису могли спалити. Ових дана (почетком новембра 1944. нап. Р. С.) извршено је рашчишћавање затрпаних просторија тог злогласног надлештва, те је пронађен **обилан архивски материјал**" (подвукао Р. С.), а пише и ово: „У тој архивској грађи су разни документи о поступцима окупатора према нашем народу" итд.; то значи многи документи су ипак сачувани (не само оваквог садржаја).

3. „Наша реч", бр. 8, 3. 12. 1944; бр. 6, 10. 2. 1945, и бр. 44, 7. 11. 1945.

4. „Наша реч", бр. 8, 3. 12. 1944.

5. „Наша реч", бр. 6, 10. 2. 1945.

6. „Наша реч", бр. 44, 7. 11. 1945.

7. Проблеми града Лесковца, План перспективног развитка за период од 1954—1958, Лесковац 1954, стр. 3.

8. ИБИД., стр. 7.

9. Др. Риста Стојановић: за истином ће се још дуго трагати, „Наша реч", бр. 33, 2. 9. 1944, стр. 5; у овом чланку су објављени извесни подаци и о броју свих зграда у Лесковцу пре бомбардовања, непорушеним (неоштећеним) објектима итд. са напоменом да ако било ко располаже још поузданијим подацима нека их објави, а након тога их и анализирати.

10. Др Миливоје Перовић: Долином Јужне Мораве, Београд 1952; на стр. 8—9, између осталог, пише: „Пре рата (пре 1941. г., нап. Р. С.) Лесковац је имао 20.000 становника, 22 фабрике, 375 трговачких радњи, 7 банака, 597 занатских радњи, 200 кафана, преко 10 богомоља, 1 болницу са 60 постеља, 5 књижара, 110 улица. . . ."; на основу ових података је укупно 1217 до 1220 тих објеката, али нису наведени подаци о броју школа, судова, станова, односно приватних кућа итд.

11. Др Миливоје Перовић: Лесковац трговачки и индустријски град, Економска монографија, Лесковац 1954 (са напоменом да је монографија била написана 1939. г., а допуњена у периоду 1948. — 1949. г.); на стр. 115 су наведени следећи подаци о Лесковцу пре 1941. године: „Имао је 20.000 становника, 22 велике фабрике, 375 трговачких радњи, 7 новчаних завода. . . ., Срески и Окружни суд. . ., 1 болницу са 61 постељом, 579 (у пређашњем делу пише 597, нап. Р. С.) занатских радњи, 150 кафана (у пређашњем делу пише 200, нап. Р. С.), 5 богомоља (у пређашњем делу их је више од 10 нап. Р. С.), 110 улица, 5 књижара — то је лице индустријског града Лесковца"; у овом делу је дакле тих објеката 1146, али и у њему нису наведене бројке о школама, стамбеним зградама, односно приватним кућама итд., те стога немамо број свих зграда у Лесковцу пре 1941. године.

12. Зборник докумената и података НОР-а југословенских народа, ТОМ I, 11, Војноисторијски институт ЈНА, Београд 1955, док. бр. 175, стр. 447.

13. ИБИД., стр. 444.

14. ИБИД., док. бр. 180, стр. 506.

15. Миомир Спасић из Лесковца ми је дао следећу информацију: „То бомбардовање је извршило 2—3 авиона из једне партизанске базе, а авиони ‚кукурузари' су били совјетског извора".

16. У војној енциклопедији (под „Авијација"), пише да су амерички авиони типа „Б—17", „Б—50" и „Б—52" називани „Летеће тврђаве"; „Б—50" и „Б—52" су били у употреби после II. светског рата (нпр. и у „Корејском рату"); за бомбардовање посебно важних циљева су у II. светском рату коришћени „Б—17" (Flyng Fortress), „Б—24" (Liberator) и један од најсавременијих бомбардера у то време „Б—29" (Super Fortress); од британских бомбардера познат је био авион типа „Халифакс"; од пратећих авиона су били типа „П—51" (Mustang), „П—38" (Lightning); ови типови

су били ловци—бомбардери, а могли су понети по неколико средње тешких бомби; од транспортних су били познати авиони „Дакота"; у 1944/45 години су их пратили (поред поменутих авиона ловаца) и ловци типа »Thunderbolt«, који је био један од најсавременијих у то време. Иначе, „Б—29" је имао распон крила 42 м, дужина трупа 30 м. (Б. Рађенковић: Цит. дело, стр. 349).

17. У Енциклопедији лексикографског завода, 2. Загреб 1967; на стр. 469, између осталог, пише, да је „либра" била римска мера за тежину (327,45 гр); у средњем веку се уместо „либре" употребљавала „фунта" (енгл. „поунд" = тежина); од 1526. г. се у Енглеској употребљавалатзв. »Troy-pound« од 373,342 гр.; Аустрија је од 1857. г. прихватила „фунту", али од 500 гр.; што се бомби и њихових тежина тиче још и ово: савезнички бомбардери су у II. светском рату за бомбардовање нпр. индустријских објеката употребљавали бомбе тешке између 500 и 850 кг.

18. Неколико очевидаца ми је изјавило да је бомбардовање Лесковца 6. 9. 1944. трајало „око 40 минута" и одбијали су тврдње да је бомбардовање „трајало само неколико минута"; Василька Витановић—Ивовић из Лесковца је тврдила да је бомбардовање Лесковца 6. 9. 1944. „трајало 20—30 минута".

19. На основу изјаве Добривоја Илића из Лесковца тих бомбардера је било максимално 30.

20. „Наша реч", бр. 35, 13. 9. 1991, чланак: „Жртве се не смеју прећуткивати".

21. „Наша реч", бр. 6, 10. 2. 1945.

22. Изјава Миомира Спасића (пензионер), Сурдуличких мученика 97, Лесковац.

23. Изјава Добривоја Илића (пензионер), Боривоја Коцића 18, Лесковац.

24. Изјава Драгана Бојкића (радник Здравственог центра у Лесковцу), „Наша реч", бр. 34, 6. 9. 1991.

25. Изјава Миомира Спасића.

26. Изјава Добривоја Илића.

27. Изјава Драгана Бојкића, „Наша реч", бр. 34, 6. 9. 1991.

28. Изјава Стојана Цветковића (архитекта), Скобаљићева 59, Лесковац.

29. Изјава Добривоја Илића.

30. Изјава Василька Витановић—Ивовић (пензионерка), Раде Кончара 66, Лесковац.

31. Изјава Василька Витановић—Ивовић.

32. Изјава др Слободана Стојановића, „Наша реч", бр. 34, 6. 9. 1991.

33. Изјава др Илије Крстића, Учитеља Јосифа 6, Лесковац.

34. Изјава Роксанде Стаменковић—Манчић (архивар), Радинска 56, Лесковац.

35. Изјава Миомира Спасића.

36. Драгољуб Трајковић: Из нашег „Манчестра", Лесковац 1953, стр. 131.

Dr Rista Stojanović

RETROSPECTION OF SOME PUBLISHED WORKS AND STATEMENTS GIVEN BY EYEWITNESSES ABOUT BOMBING OF LESKOVAC IN 1941 AND 1944

On the basis of the research based on works about bombing of Leskovac in 1941 and 1944 published up to now the author tries, by putting the existing data near one to another, to come out with as exact facts as possible considering the number of victims and destroyed and demaged objects during bombing of Leskovac by Germans (1941) and Allies (1944).

In the second part of his work the author is searching for some secondary historical sources interviewing eyewitnesses of both events. By comparing these statements and documents he draws some conclusions about the authenticity of both.

940.53/.54 (497.11) „1944"

Др Милутин Фолић
Војислав Никчевић

Учешће Косовско-метохијских јединица у борбама на југу Србије 1944. године

I

У другој половини 1943. Други светски рат добијао је све јасније контуре у погледу његовог крајњег исхода, јер су се савезници припремали за одлучујуће ударце за сламање фашизма на свим фронтовима. Због приближавања јединица Црвене армије југословенском простору и искрцавања савезничких снага на Сицилији значај југословенског ратишта је порастао у одбрамбеним плановима Немачке.

Снаге НОВ и ПОЈ, у то време, толико су нарасле да је Немачка команда Југоистока с правом сматрала да он „већ претстављају једну искрцану савезничку армију".[1] За две и по године борбе против окупатора и квислинга НОП је постигао велике успехе. Слободна територија је заузимала једну трећину Југославије, а ослободилачка армија је бројала око 300.000 бораца, са 9 корпуса, 27 дивизија, 114 бригада, 123 партизанска одреда и 13 самосталних батаљона.[2]

На Косову и Метохији после Априлског рата, па и касније, није било услова за оружану борбу против окупатора. КПЈ и покрет у целини преживљавају велику кризу. Међутим, у даљем раду КПЈ на окупљању маса за НОП значајно место заузима саветовање Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, одржано у јуну у Витомирици, на коме је свестрано анализирана ситуација, са посебним освртом на политичко стање на Косову и Метохији. Констатовано је да партија нема утицај на шиптарске масе које су под утицајем окупатора, док српске масе нису имале услова да се боре. Поред осталог, договорено је стварање одреда који ће бити језгро будуће војске.[3] Али формирање одреда, сем позадинских, није било могуће на Косову и Метохији, па је оријентација Обласног комитета КПЈ била да се они формирају на граничне терене Србије и Црне Горе. То ће се већ остварити током 1943. и 1944. године.

На Косову и Метохији је почетком априла 1943. дошао Светозар Вукмановић Темпо, као члан Врховног штаба НОВ и ПОЈ, са задатком да организује борбу на овом терену. Међутим, уочивши врло тешку ситуацију за развој НОП -а, а нарочито оружане борбе, он је 15. априла 1943. издао директивно писмо партијским организацијама Косова, у коме је указао на слабости у њиховом раду и на потребу „окупљања свих група и струја, које данас стоје на линији борбе против окупатора, у један јединствени антифашистички фронт народа Косова и Метохије".[4] Темпо у свом писму каже: „Кроз ту борбу треба постепено организовати партизанске одреде, који би могли успешно деловати и поред велике шовинистичке мржње која заиста постоји између Шиптара и Срба". Тада су на Косову и Метохији деловала само два НОП одреда: „Емин Дураку" (састављен већином од Шиптара) и Шарпланински одред. После борбе у Ливочу 26. априла 1943. одред „Емин Дураку" је 9. јула 1943. ушао у састав Шарпланинског одреда.[5] Но, маневарски домети овог одреда ван Шаре били су немогући.

Имајући све ово у виду, Светозар Вукмановић Темпо, у писму од 15. априла 1943, издао је наређење Главном штабу НОВ и ПО Косова и Метохије да

формира две оперативне зоне ван Косова и Метохије.

Горња Јабланица је све време рата била мост који је служио за везу и прихват активиста и бораца са Косова и Метохије који су долазили у партизанске јединице у Јабланицу и Пусту реку. Везе између партизана Јабланице и Косова и Метохије постојале су већ од 1941. Прву организовану везу успоставио је Мето Бајрактари, који је почетком 1942. два пута боравио у Јабланици где се састајао са Милијом Радовановићем и још неким партијским руководиоцима са југа Србије. Та веза је настављена током целог рата.[6]

Припремајући терен за борце са Косова и Метохије на територији Јабланице, Вукмановић 25. априла 1943. пише Штабу Првог јужноморавског одреда да прихвати делегате Главног штаба за Косово и Метохију који имају задатак „да у заједници са вама обезбеде подручје Тулара као базе за своје деловање. У ту сврху биће потребно да одмах заједно са овим очистите подручје Реткоцера".[7] Пошто Косово има довољан број способних кадрова, Темпо је наредио Штабу Јужноморавског одреда да помогне друговима са Косова у оружју и да све партизане у четама тог одреда који су са Косова стави под команду Косовара. „Ставите им на располагање друга Мирка Перовића, који ће ући у штаб Косовске зоне".[8]

Штаб Оперативне зоне Косова, на ослобођеној територији и ослонцем на партизанске снаге у Пустој Реци и Јабланици, сачињавали су: командант Милан Зечар, политички комесар Али Шукрија и начелник Штаба Оперативне зоне Мирко Перовић. Задатак Штаба је био да привуче што више бораца са Косова ради формирања нових јединица НОВЈ.[9]

II

Пребацивање људства за одреде ишло је од Шаре до Јабланице, Кардака, Црне Траве и Кукавице, па је било неопходно да се на овом путу успостави веза која би безбедно могла да пребаци борце до одредишта — база. У том циљу Обласни комитет је још у септембру 1943. настојао да успостави везу са Петом оперативном зоном у Македонији и јужној Србији.

Милан Зечар се од јула 1943. налазио стално на територији Јабланице и кретао се у саставу Другог јужноморавског одреда. Ту је било још бораца са Косова. После капитулације Италије у Јабланицу је, октобра 1943, дошла група од 22 интернирца са Космета и ушла у састав Другог јужноморавског одреда. Тада су издвојени сви борци са Косова и Метохије који су се налазили на територији Јабланице и од њих је формирана Косовска партизанска чета која је 21. X. 1943. пошла према Скопској Црној гори. После напорног и дугог марша, преко Стрешера и Бесне Кобиле, Косовска чета, са Миланом Зечаром, спојила се са Карадачким одредом и десетином косовских партизана, са Катарином Патраногић, која се налазила, како смо раније рекли, на том терену.[10]

У циљу координације партизанских јединица Македоније, јужне Србије и Косова формиран је 20. новембра 1943. заједнички оперативни штаб македонских, јужноморавских и косовских партизанских јединица. Штаб је носио назив „Штаб за операције" а сачињавали су га: Милан Зечар, командант, Милорад Диманић, заменик, Томо Софронијевски, политички комесар, Љубоан Арсов, зам. пол. комесара и Благоје Милићевић, нач. штаба.[11]

Обласни комитет КПЈ Косова одлучио је да на подручју југоисточне Србије формира партизанске јединице од бораца са Косова које би продирале у правцу Црне Траве и Јабланице, у циљу стварања базе за оружану борбу против окупатора. Тада су се чланови комитета поделили у два дела. Милан Зечар и Савка—Саша Јаворина задржали су се на кумановско-врањском подручју, а Али Шукрија, Милија Ковачевић и Живојин Ђурчић—Срђа отишли су у Црну Траву и Јабланицу.[12]

У манастиру Прохор Пчињски на ослобођеној територији 21. новембра 1943. формиран је Први косовски батаљон. У његов састав ушли су: Карадачки одред (без македонске чете), чете која је дошла из Јабланице са Миланом Зечаром и десетине која је дошла са Катарином Патраногић са кумановско-врањског подручја.[13] У штаб батаљона ушли су: Гојко Ћетковић—Огњен, командант, Петар Ленда, политички комесар, Мираш Јовановић, заменик политичког комесара, Душан Лазић, поручник, ађутант батаљона, Драгица Симић, референт санитета, Загорка Савић—Дунда, омладински руководилац. Командир Прве чете био је Тихомир Слијепчевић—Гаја, а Друге Јовица Попадић.[14] У свом саставу батаљон

је имао 66 бораца међу којима је било 45 чланова КПЈ и 5 чланова СКОЈ-а.[15]

У овом периоду партизанске јединице тог подручја, међу којима и Први косовски батаљон, воде борбу углавном против четника и бугарских окупаторских трупа. Косовски батаљон је водио борбе 1. децембра 1943. код села Спанчевца, на Старачком Вису, а 7. децембра, са Другим јужноморавским одредом, на вису Кључ изнад Светог Илије. Први косовски батаљон је прешао реку Кошурицу и изненадио непријатеља натеравши га на повлачење. Али услед јачих снага непријатељ је успео да наше јединице натера на повлачење у правцу села Сливнице.[16] Након ових борби косовски батаљон је извршио покрет преко Сливнице, Несврта и Чемерника према Црној Трави и 11. децембра 1943. и стигао у село Прочаловце.[17]

И на територији Црне Траве Први косовски батаљон је током децембра 1943. водио борбе са Бугарима и Немцима — њиховим јединицама на прилазима Власине и Мачкатице. Исто тако, вођене су борбе на линији Чемерник—Прочиловци. Косовски батаљон је извршио напад на бугарски гарнизон у Црквеној махали.[18]

Крајем децембра 1943. и почетком јануара 1944. године припремљена је офанзива против слободне територије. Офанзива је почела 3. јануара 1944. покретом немачко-бугарских јединица из Куманова, Страцина, Криве Паланке, Босиљграда, Врања, Трња и Сурдулице. Први косовски батаљон са другим јединицама држао је фронт према немачко-бугарским снагама на линији Млачиште — Бајинци — Чемерник — Црна Трава. Због јаких непријатељских снага партизанске јединице су напустиле тај терен, па су се повлачиле у правцу Чемерника и Бесне Кобиле до Светог Илије. На овом терену јединице НОВ су имале сталне борбе са окупаторским снагама, после којих је Први косовски батаљон, заједно са Врањским омладинским батаљоном, извршио покрет на слободну територију Бабиног поља.[19]

Први косовски батаљон је на врањском подручју имао самосталне акције. Изводио је диверзантске акције између Прешева и Табановаца. Током фебруара овај батаљон извршио је низ акција на прузи, уништавајући локомотиве и друге објекте. Први косовски и Други јужноморавски батаљон су отишли на Карадак са задатком да отуда извлаче људство са Косова за партизанске јединице. Било је предвиђено да се са Косова извуче око 100 бораца, који би се након доласка укључили у борбу. Поход на Карадак трајао је од 16. до 26. фебруара 1944. У Бузовику изнад Витине 22. фебруара вођена је борба са бугарским гарнизоном из Витине. После ове борбе у партизански батаљон ступило је више бораца а Први косовски и Ударни батаљон су се вратили на кумановско-врањско подручје.[20] Тада је Први косовски батаљон имао у својим редовима 120 бораца. Треба напоменути да је Батаљон одиграо значајну улогу у борбама са Вардарским четничким корпусом; 1. III 1944, код села Зајца заробио је 80 четника од којих су 55 ступили у јединице НОВ.[21] У периоду до 25. марта 1944. Батаљон се кретао по селима кумановско-врањског подручја, а онда се састао са Другим косовским батаљоном.

Даља дејства косовских јединица на овом терену одвијала су се у сарадњи са јужноморавским партизанским јединицама, у складу са директивама Врховног штаба НОВ и ПОЈ и Главног штаба НОВ и ПО Србије који се у то време налазио у Јабланици.

III

Партијска организација у Обилићу добила је 7. октобра 1943. писмо од Обласног комитета за Косово из Јабланице у коме се захтева да организује пребацивање једне веће групе људи из Обилића и околине у Јабланицу. За овај задатак извршена је припрема за прикупљање људи, из Приштине, Косова Поља, Обилића и рудника „Косово". Рачунало се да ће поћи 40 људи. Поред ових, спремила се и група од 10 заробљеника Црвене армије који су се налазили у руднику „Косово". Тако је 21. октобра 1943. група од 33 припадника НОП-а међу којима и 10 Руса и 1 Грк под руководством Глише Шарановића и Мустафе Хоџе, пошла за Јабланицу и следећег дана стигла у Малу Брајину. Затим је преко Марковог Виса и Газдара дошла у село Горњи Гајтан где је од ове групе формирана Прва Косовска чета. Ту се повезала са Оперативним штабом за Косово, који се тада налазио у Орану на ослобођеној територији, а затим је ушла у састав Петог горњојабланичког и кукавичког одреда.[22]

Док је Косовска чета водила борбу, Обласни комитет за Косово је вршио

припреме за пребацивање друге групе припадника НОП-а са Косова. За пребацивање ове групе био је задужен Глишо Шарановић. Из Обилића, Приштине и других места са Косова 19. децембра стигла је група од 38 илегалаца истим путем као и прва у Јабланицу.[23] У путу су им се придружиле и друге групе илегалаца са села и број се повећао на 51. Од ове групе припадника НОП-а са Косова формирана је Друга косовска партизанска чета. Од Прве и Друге партизанске чете 29. децембра 1943. у селу Славнику на ослобођеној територији, у рејону Пусте Реке, формиран је Други косовски батаљон.

Други косовски батаљон био је у саставу Првог јужноморавског одреда. Он је у саставу ове јединице изводио све борбене задатке, али му то није сметало да буде у сталном контакту са Оперативним штабом за Косово, настојећи да и даље пребацује партизанске групе на југ Србије. Други косовски батаљон, у саставу Првог јужноморавског одреда, извршио је неколико борбених задатака на прузи Ниш—Лесковац, 22. и 23. јануара 1944. У покрету према планини Кукавици, Други косовски батаљон нашао се на заштити и извлачењу избеглица и рањеника, под сталном борбом са Бугарским јединицама. Дошавши до реке Јабланице, Први батаљон Косовара успоставио је мостобран на другој страни реке и прихватио остало људство, које се налазило у колони, без икаквих губитака. После ове акције још више је порастао углед бораца са Косова, на подручју Јабланице и југа Србије.[24] У току фебруара 1944. Други косовски батаљон извршио је неколико борбених акција на путу Лесковац—Лебане.[25]

Други косовски батаљон 11. марта 1944. налазио се у селу Велики Бучумет. Тада је добио наређење да иде на терен Куманово—Врање ради спајања са Првим косовским батаљоном. Идеја о спајању ова два косовска батаљона потекла је од Светозара Вукмановића—Темпа, јер су сазрели сви услови да се формира већа војна јединица. Батаљон је на пут ка Куманову и Врању кренуо 14. марта 1944. У продору ка слободној територији Црне Траве, где су стигли 18. марта, имали су низ борби са бугарским јединицама.[26] У борбама на Малом Чемернику и око њега, у јакој бугарској офанзиви, овај батаљон имао је велике губитке. Погинуло му је 17 бораца. Под тешким борбама и невремену пробијао се да би и поред свих тешкоћа, стигао 24. марта 1944. у село Лепчинце где се састао са Првим косовским батаљоном.[27]

IV

Од Првог и Другог косовског батаљона у селу Вишевцу, између Врања и Куманова, 24. марта 1944. године формиран је Косовски одред који је у свом саставу имао 243 борца.[28] Одред ће почетком априла имати преко 280 бораца. Командант Косовског одреда био је Милан Зечар—Обрен, заменик команданта Мирко Перовић, политички комесар Саша Јаворина, од 16. априла заменик команданта био је Глишо Шарановић. Командант Првог батаљона био је Гојко Ћетковић, а Другог Војин Букељић.[29] У овај одред и даље су долазили борци са Косова и Метохије, а и добар део избеглица ступио је у овај одред.

Од 24. марта до 9. маја 1944. Косовски одред је са српским и македонским партизанским јединицама учествовао у борбама око Врања и Куманова, у Осоговској офанзиви. Након тих борби Косовски одред је 9. маја стигао на слободну територију Црне Траве где су биле у току припреме за формирање Прве Косовске бригаде, која је уз попуну од 112 Врањског војног подручја 12. маја 1944. у селу Дарковцу — црнотравском крају" од Косовског ПО формирана је Прва косовска бригада од три батаљона са 392 борца. Штаб: Командант Милан Зечар—Обрен, политички комесар Саша Јаворина, заменик политичког комесара Миле Банић, заменик команданта Глигорије Шарановић.. Након неколико дана ова бригада је формацијски престала да постоји, јер је у мајској офанзиви њен број бораца био смањен. Од преосталих бораца ове бригаде и новодошлих, 9. септембра 1944, у селу Љиљанцу формирана је Друга косовско-метохијска народноослободилачка бригада, са око 450 бораца. Командант Војо Букељић, политички комесар Владо Поповић, заменик команданта Радомир Лаловић, заменик политичког комесара Бранислав Шкембаревић—Шеси.[30] У рејону Врање, у селу Крајмировцу, 12. септембра 1944. формирана је Трећа Косовско-метохијска НО бригада „Милан Зечар", састава 3 батаљона са око 450 бораца. Командант Јовица Попадић, политички комесар Душан Јововић, заменик команданта Петко Васић, заменик политичког комесара Катарина Патрногић.[31]

V

Почетком 1944. снаге НОВЈ у јужној Србији су знатно нарасле, те је формирано неколико бригада и дивизија, проширена слободна територија, непријатељ се већином повукао у веће гарнизоне (Лесковац, Ниш, Прокупље, Куршумлија и Лебане). Општи успеси НОБ на овим просторима позитивно су утицали на прилив бораца са Косова и Метохије.

У том периоду настављено је са формирањем јединица НОВ са Космета на ослобођеној територији. Формиран је Косовски батаљон у саставу Горњојабланичког одреда. Овај батаљон је настао из Косовске чете Првог јужноморавског одреда. Ова чета формирана је почетком марта 1944. Од формирања до краја априла 1944. чета је изводила борбене задатке на територији Гајтана, из Косаонице и горње Јабланице. Извела је неколико акција на територији Пусте Реке и у непосредној близини Лесковца.[32]

Једну од значајнијих борби ова чета извела је 12. маја 1944. на Белом Камену, јужно од Прокупља. Први јужноморавски НО одред сукобио се са руским белогардејцима, који су извршили покрет ка Житном Потоку. Косовска чета посела је положаје на источној коси села Јовине Ливаде, где је дошло до борбе у сусрету. На безимени вис-к. 866. развила се жестока борба која је трајала до после подне, када је отпор непријатеља савладан. Чета је имала девет рањених бораца, од којих је један умро у болници. По извршеном задатку чета је у току ноћи кренула за Пусту Реку. После борбе на Белом Камену, Косовска чета се нагло повећала, од пристиглог људства са Космета, те је прерасла у батаљон. При формирању Горњојабланичког НОП одреда 25. маја 1944. у свом саставу имао је око 200 бораца. Командант одреда био је Влада Симић—Шваба, а комесар Божо Павловић, а Косовски батаљон ушао је у његов састав.[33]

Другог јуна 1944. формирана је Петнаеста српска НО бригада у Реткоцеру на Шанчевима (у Горњој Јабланици). У састав ове бригаде укључен је и Косовски батаљон из састава Горњојабланичког НОП одреда, као 2. Косовски батаљон. У саставу 3. батаљона ове бригаде била је једна од чета Косоваца, док је у осталим батаљонима било бораца и старешина са Косова и Метохије. Готово 1/2 бораца и старешина 15. српске НО бригаде на дан формирања сачињавали су борци са Косова и Метохије. Политички комесар ове бригаде био је Лазар Суботић, а омладински руководилац Чедо Топаловић, обојица са Косова, а по четама и батаљонима већином је руководећи кадар био са Косова.[34]

Други Косовски батаљон у саставу 15. српске НО бригаде водио је неколико тешких борби на положајима: село Бучумет, Гајтанска Врата, рудник Леце (јуна месеца 1944). Затим је нападао на Медвеђу.

Почетком Топличко-јабланичке операције, која је изведена под називом „Трумф" и „Халила", са циљем уништење јединица НОВЈ у Пустој Реци, Топлици и Јабланици, која је трајала од 10. јула до 4. августа 1944., Главни штаб Србије наредио је 15. Српској НО бригади да се повуче са дотадашњих положаја. У оперативном дневнику од 21. јула 1944. пише: „Петнајеста бригада да се у току ноћи прикупи у рејону села Негосавље, где ће добити наређење 22. ом, у 06. часова. Тринајеста бригада да преузме положаје 15. бригаде".[35] Тада је 15. српска НО бригада привремено стављена под команду Г Ш Србије. Она је од тог момента представљала резерву Штаба, и вршила улогу његовог непосредног осигурања.

У другој половини августа 1944. Други косовски батаљон престао је да буде заштитна јединица ГШ Србије, те је дејствовао као самостална јединица на територији г. Јабланице и у околини Лебана. Крајем августа налазио се једно време у селима Кремна и Церница, надомак Лесковца,[36] и дејствовао под командом 24. Српске дивизије. У близини села Лојзе — к. 858 налазили су се ватрени положаји дивизијске артиљерије, која је дејствовала по немачким положајима западно од Лесковца, а косовски батаљон имао је улогу заштите ових положаја од евентуалног напада (испада) непријатељске пешадије и тенкова.

Почетком септембра 1944. Косовски батаљон дошао је у Медвеђу и укључио се у припреме за формирање 5. косовско-метохијске НО бригаде. Овај батаљон није учествовао у ослобођењу Лесковца.

Јединице 15. српске бригаде у којима је било и бораца са Космета у два наврата су ангажоване за ослобођење Лесковца. Први пут након ослобођења Лебана, у времену од 26. августа до 5. септембра, када су извођена нападна дејства на спољну одбрану овог града. Затим је бригада упућена у пределу села: Бре-

стовац, Кочани, Дољевац и Прокупље. Друго ангажовање ове бригаде за ослобођење Лесковца је у времену од 27. септембра до 11. октобра. Непријатељ је упорно бранио овај град. Поред тога што је са уређених положаја прецизном ватром штитио прилазе граду, редовно је вршио испаде са пешадијом и тенковима. Неколико таквих напада успешно је одбио и 3. батаљон. Коначно, ноћу између 10. и 11. октобра 1944. сломљен је последњи отпор непријатеља. До 12 часова јединице 15. српске НО бригаде су поселе главне објекте у граду. Лесковац је слободан. У тим тешким борбама свој допринос су дали борци и руководиоци са Косова и Метохије.[37]

VI

Сарадња између дела Оперативног штаба Космета и ГШ Србије била је стална, потпуна, односи врло коректни. Поред чланова Оперативног штаба са Косова, на овом терену и у јединицама српским боравили су чланови Обласног комитета КПЈ Миладин Поповић, секретар, Душан Мугоша, Павле Јовићевић, и Крсто Филиповић—Гроф и Живојин Ђурчић. Многи руководећи кадрови у српским НОП одредима, бригадама и дивизијама били су кадрови са Косова и Метохије. Такође, помоћ је стизала и од стране Покрајинског комитета КПЈ и ОШ Србије у слању кадрова на Косово, као што је Савка Јаворина-Саша, Бранко Шотра и други, који су по потреби одлазили у току рата на Косово и Метохију на партијске и војне задатке.

На југу Србије, у Медвеђи, на ослобођеној територији 24. септембра 1944. формирана је Пета косовско-метохијска НО бригада.Штаб: Командант Младен Жакула, политички комесар Миладин Павличић, заменик команданта Војислав Јанковић, помоћник политичког комесара Милан Иванишевић, начелник штаба Спасоје Ачковић, обавештајни официр Бранко Јововић — Фалько, омладински руководилац Божо Вешковић-Света, интендант Јово Мандић, верски референт Данило Тепавчевић, референт санитета Миодраг Јашовић.[39]

У селу Нишавце 29. септембра 1944 формиран је шиптарски НО батаљон „Мето Барјактари". Ове, као и остале јединице са Косова и Метохије, успешно су водиле борбе у саставу јединица НОВ и ПО јужне Србије.

Након формирања, 5. косовско-метохијска НО бригада стављена је под команду 24. српске дивизије НОВЈ. По наређењу Штаба ове дивизије бригада је упућена на Косаоницу (предео јужно од Куршумлије) са задатком да разбије једну групу четника, која је дејствовала на том терену. Бригада је ноћу 11/12. октобра пошла на извршењу задатка. За недељу дана поменута четничка група је потпуно разбијена, а један део људства се предао.[40] Политички рад на терену, за врло кратко време добро је организован и имао је позитиван утицај у народу овог краја. Око 200 сељака ступило је у редове ове бригаде. Они су се истакли у борбама за ослобођење Косова и Метохије новембра 1944. године.

По наређењу ГШ Србије општи напад за ослобођење Косова и Метохије почео је 23. октобра 1944. У овим операцијама, поред косовско-метохијских бригада, учествовале су и: 22. 24. и 46. српска дивизија.[41] Везе и садејства усклађивани су по заповести Главног штаба НОВ и ПО Србије.

Да закључимо: Улога Првог и Другог косовског батаљона, косовских одреда, а касније бригада у борби против фашистичких немачко-бугарских и квислиншких јединица била је заиста значајна и велика. Значајно је истаћи да су борци са Косова и Метохије уживали велико поверење и били срдачно прихваћени од народа на југу Србије.

Напомене

1. Станко Прица, Партизанске јединице НОВ и ПО Косова и Метохије, на територији Прве оперативне зоне за Косово (април 1943. — мај 1944.) Гласник Музеја Косова и Метохије, Приштина, 1965, књига IX, 437.
2. Јован Маријановић — Перо Морача, Наш ослободилачки рат и народна револуција, Београд, 1958. 271.
3. Архив Завода за историју Косова, Приштина (у даљем тексту: АЗЗИК) д. 358.
4. Павле Јовићевић, Активност КПЈ на Косову и Метохији у руковођењу оружаном борбом, ратна сећања, Београд 1961/II, 178.
5. Као код нап. 3, 438, одред „Емин Дураку" у борбама на Ливочу, са вулентарима и Италијанима избегао је потпуно уништење јер су вулентари сазнали да је тај одред био искључиво од Шиптара, па су обуставили даљу борбу јер би у противном био потпуно уништен.
6. Војислав Никчевић, 15. српска НО бригада, Институт за савремену историју (ИСИ), Београд, 1991, 11.
7. Зборник НОР-а, И. к. 19. д. 35, стр. 208.
8. Исто, 209.
9. Хранислав А. Ракић, Хронологија Народноослободилачке борбе Пусте Реке и Јабланице 1941—1945, Лесковац, 1991, 182.

10. Дневник Милана Зечара, 3.
11. Зборник НОР-а, т. VII к. 2. д. 90, 357.
12. Станко Прица, н. д. 443—444; види шире, Живојин Николић—Брка, Југоисточна Србија у револуцији 1941—1945, „Народна књига" 1979, 422—423.
13. Дневник Милана Зечара. 3
14. Живојин Николић—Брка, Југоисточна Србија у револуцији 1941—1945, „Народна књига" 1979, Београд, 423.
15. Станко Прица, н. д. 444.
16. Миливоје Перовић, Јужна Србија, Београд, 1961, 312.
17. Дневник М. Зечара, 3.
18. Живојин Николић—Брка, н. д. 432—435; С. Прица н. д. 446.
19. Исто.
20. Исто.
21. Дневник М. Зечара, 6.
22. Хранислав А. Ракић, Хронологија. . . . 210; Глиша Шарановић, Борци косовских батаљона у Горњој Јабланици, ратна сећања 1961, II, 391.
23. Исто, 392.
24. Зборник НОР-а, т. I, к. VII. д. бр. 30, 98; види шире С. Прица, н. д. 456.
25. Глиша Шарановић, дневник, Музеј Косова, 15—16.
26. Исто.
27. С. Прица, н. д.
28. Ж. Николић—Брка, н. д. 424. У наведеном раду С. Прице стоји, да је овај одред бројао 210 бораца, али ми смо прихватили број од 243 борца.
29. ИА ЗЗИ Косова, д. 38; С. Прица, н. д. 450.
30. Ж. Николић—Брка, н. д. 424; С. Б. ОК СКС априла 1961.
31. Зборник НОР-а, И, к. 19. д. 117; Хронологија НОР-а, 916.
32. Исто, 424.
33. Војислав Никчевић, н. д. 23.
34. В. Никчевић, н. д. 24—27; Х. Ракић, н. д. 247.
35. В. Никчевић, н. д. 25—27.
36. Зборник НОР-а, т. I. к. 9. док. 178.
37. Зборник НОР-а, т. I. к. 11, стр. 300.
38. В. Никчевић, 114—116.
39. Стено. бел. ОК СКС Косова и Метохије, априла 1961, 409.
40. Војислав Никчевић, Пета косовско-метохијска бригада, Војно издавачки новински центар, Београд 1989. 35—36.
41. Зборник НОР-а, т. I. к. 12. док. 151.
42. Архив војно историјског института, Београд, к. 181, ф6, д. 6.

Dr Milutin Folić

THE PARTICIPATION OF KOSOVO — METOHIAN UNITS IN COMBATS IN THE SOUTH SERBIA AND IN LIBERATION OF LESKOVAC

After the April war in 1944 in Kosovo and Metohia there were no conditions for fighting or for successful organization of the work of Communist Party of Yugoslavia. Since it was not possible to form any Partisan unit in this province it was necessary to form them in the border districts of Serbia and Montenegro. Consequently, two operative zones were established — one for Kosovo and the other for Metohia The first operative zone for Kosovo was in the region of Jablanica where men from Kosovo were gathered. They formed Partisan detachments which later originated in larger army units. These combatants from Kosovo took part in many combats in the South Serbia either in their or in some other units and gave their contribution to the liberation of Lebane and Leskovac.

940.53/.54 (497.11) „1941"

Никола П. Илић

Немачко бомбардовање Лесковца 1941. године

Пре Априлског рата у Лесковцу није било војне индустрије нити гарнизона војске, сем Војног одсека. Међутим, на периферији, код Шпитаљског гробља, налазило се омање стовариште пушака и одеће,[1] а на северној страни града, у Мири, био је војни аеродром, без авиона. На малим аеродромима налазило се код села Косанчића 14, а близу Шарлинца осам авиона „хокер-фјури" Петог ловачког пука.[2] Привремено, био је дислоциран 113. артиљеријски пук у селу Горњем Буниброду. Његова четири дивизиона, сваки по четири батерије, са по четири топа (дужине цеви 7,20 метара, домета 28 км), распоређена су по суседним селима.[3] Лесковац је био познат по бројној текстилној индустрији која је, између осталог, производила и штофове за војску, па је због тога предвиђана могућност бомбардовања фабрика.

Ради одбране Лесковца постављена су четири противавионска топа и тешки митраљез „шварцлозе" у шумици Анчићи, испред села Братмиловца.[4] Нејасно је зашто одбрана града није постављена на погодније терене, као што су: Рударска чука или Хисар одакле је прегледност боља за гађање непријатељских авиона.

Тих дана, очигледно, на помолу је био рат. Немачка и њени савезници развили су антијугословенску субверзивну пропаганду: протуране су разне дезинформације, лажи, застрашивања, претње и друго. Војне власти су се припремале за одбрану отаџбине: спроводиле су мобилизацију војних обвезника, кола, волова, аутомобила и камиона. Све је подређено предстојећем рату. Грађанство је припремано за цивилну одбрану и заштиту. Испод Хисара копано је склониште, држана предавања о самозаштити и пружању прве помоћи. Фабричке сирене често су сигнализирале лажну опасност из ваздуха. Лесковчани су увежбавали да иду у склониште или у подруме кућа. Налазило се у граду много војника, највише код Железничке станице: једни су чекали воз ради путовања на север или југ, да би стигли у своје ратне јединице, други су долазили у Лесковац. Путовали су и цивили. Жене с децом су напуштале велике градове — Београд и Ниш. Плашећи се рата и бомбардовања, одлазиле су код рођака у град или села. Увећавала се узнемиреност људи, неизвесност и страховање од онога што ће се догодити. Шестог априла 1941. године створено је панично расположење вешћу да је Немачка извршила напад на Краљевину Југославију из Бугарске, Мађарске и Аустрије, са италијанском војском из Албаније и Италије. Застрашујуће је деловало сазнање да је Београд бомбардован и да се налази у пламену. Са бугарске територије, из немачког Осмог ваздухопловног корпуса, долетело је шест авиона „штука" који су уништили седам авиона код Шарлинца.

Седмог априла око 16 часова Немци су извршили први ваздушни напад на Лесковац. Из правца Грделичке клисуре долетела су два авиона „месершмит" и одмах митраљирали војнике и цивиле око Железничке станице. Настала је паника: људи су бежали на све стране, тражили заклоне, улазили у куће, по-

---

[1] У адаптираној згради је сада предузеће „Домаћа радиност".

[2] **Милорад Јанковић** фељтон „Априлски рат", „Политика", 22. IV. 1973; **Милан Миладиновић** „Тако смо почели", Београд, 1971; **Никола П. Илић** „Јабланички НОП одред", Лесковац 1986, стр. 63.

[3] „Наша реч" бр. 18—19 од 1. маја 1965.

[4] Усмено саопштење бившег командира батерије Саве Јовановића (7. IV. 1971) и командира митраљеског одељења Петра Николића (2. III. 1994), обојица из Лесковца.

друме, јаркове, и пропусте. Погинуо је један а рањена су три војника и један цивил. Страдало је и нешто запрежне стоке која је била у близини. Кад су авиони, на брзину обавивши задатак, кренули према Бабичкој гори, да се врате на аеродром у Бугарској, одбрана града је, са закашњењем, отворила ватру, без икаквог успеха.[5] Наредна ноћ је протекла у повећаној забринутости. Лесковчани су очекивали нови немачки напад, па су неки напустили град.

Сутрадан (8. априла) око десет сати сигнални уређаји су најавили опасност из ваздуха. Још док је трајало узбуњивање грађана, из правца Бугарске појавила се већа ескадрила[6] немачких бомбардера, у пратњи ловаца која се у лету прегруписавала ради обрушавања. Почело је бомбардовање Лесковца. Противавионска батерија је ступила у одбрану, а кад су се два авиона издвојила из групе и почела кружити око Лесковца, обустављено је дејство. Тешки митраљез није активиран.[7]

Бомбардовање Лесковца је трајало око 15 минута. Гађани су цивилни објекти: металско предузеће — ливница „Сава" у Улици Краљевића Марка број 42, млин Душана Стојильковића у Улици Сурдуличких мученика, барака (приручна радионица) на Железничкој станици, кафана на Житној пијаци, а на четири места у граду бачене су бомбе на куће, помоћне зграде и локале. Две бомбе су ливницу пребациле и погодиле њене канцеларије и споредне зграде. Једна бомба погодила је центар рова који је био ископан „цик-цак" у дворишту, у коме је потражило спас преко 20 људи, од којих је погинуо власник ливнице Радуле Дедић са још 14 радника, а остали су рањени.[8] Према мишљењу сувласника Петра Николића, ливница је бомбардована због тога што се веровало да производи кошуљице за дефанзивне ручне гранате (бомбе) зване „крагујевке".[9] Млин Душана Стојильковића је оштећен, па је власник у време окупације адаптирао зграду (скинуо један спрат), купио нове машине и наставио производњу.[10] Барака приручне железничке радионице је оштећена. Пошто су школе у граду заузете за војску, барака је адаптирана и у њој је извођена настава с ђацима основне школе.[11] На Житној пијаци (сада Масариков трг) бомбардована је кафана „Лакошничка"[12] и стамбена зграда Петра Цветковића и обе су порушене а суседне зграде оштећене. Испред кафане је погинуо превозник, а воловска запрега и кола су уништени. У центру града, код старе цркве, бомбардована је кућа индустријалца Тихомира Илића у којој је он погинуо са сином Михаилом. Слична је ситуација и на другим местима где су бомбардоване куће, радње и продавнице. Колико је порушених и оштећених зграда, намештаја, инвентара и да ли је ратна штета процењена, нисмо нашли документацију, а можда и није постојала због окупационе власти. Такође, немамо доказа о томе да ли су бомбардовани циљеви унапред планирани или су препуштени избору пилота.

Бомбардовани објекти су били цивилни и нису имали никакве везе са војском. Нејасно је и зашто су Немци бомбардовали Лесковац, сем ако није био циљ Вермахта да се у позадини југословенске краљевске војске, створи дезорганизација, поремећај и несигурност.

---

[5] Цитирана саопштења С. Јовановића и П. Николића.

[6] Недостаје немачка изворна грађа о учешћу авиона у бомбардовању Лесковца, па се дају различити подаци: др Миливоје Перовић у хроници „Лесковац у рату и револуцији", Београд, 1968, стр. 88 и Костадин Коцић у чланку „Штуке над Лесковцем" („Наша реч" бр. 18—19 од 1. маја 1965) наводе око 40 авиона. Број је преувеличан. Десетак очевидаца, чија имена се налазе код аутора, са Рударске чуке избројали су 14 авиона. Вероватно је то истина.

[7] Цитирано казивање Петра Николића.

[8] Преувеличана је тврдња да је погинуло око тридесетак код ливнице („Лесковац у рату и револуцији", стр. 88).

[9] Петар Николић, пословођа и сувласник, тврди да до јануара 1941. ливница „Сава" није имала никакву производњу за војску. Слично је саопштење и радника Душана Николића. Мијат Дедић из Петровца, рођак власника, бивши радник, зна да је уочи рата долазио неки „путник" да уговори поруџбину. Власник га је одбио обавештењем да мора преоријентисати производњу за војне потребе. После окупације, немачки окупатор је поставио за комесара ливнице „путника", чије име није запамћено. За све време рата производила је кошуљице за ручне бомбе за немачку војску. Због тога, после рата, суд је власнике Војина Карацића осудио на 18 и Василија Дедића на 6 месеци затвора и конфисковање ливница (Усмена казивања Петра Николића, Мијата Дедића и Војислава Костића).

[10] Почетком октобра 1944. авиони Црвене армије СССР-а запалили су млин Д. Стојильковића.

[11] „Лесковац у рату и револуцији", стр. 261: Извештај школског надзорника Петра Ристића од 29. јуна 1942.

[12] Кафана „Лакошница" била је својина браће Драгутина, Бранка, Мирка и Влајка Цветковића из Доње Лакошнице.

Последице бомбардовања биле су велике. Бомбе су биле средње величине. Порушено је или оштећено преко 70 кућа, кафана, радњи, помоћних зграда, оштећене и покидане телефонско-телеграфске линије, електрични стубови и водови. Многи објекти су горели. Свуда око порушених објеката виделе су се цигле, греде, шут, разбијени прозори, извађена врата, разбацан намештај. Опис је дало двадесетак Лесковчана,[13] као и два сведока. Возач Вукашин Милановић из Бучја код Књажевца после бомбардовања из села Бадинца у Лесковац возио је командира 5. батерије 113. артиљеријског пука капетана I класе Мирка Вуловића ради обиласка града и визуелне процене последица бомбардовања. Он каже:

„ Многе зграде биле су бомбардоване, разрушене, оштећене и запаљене. Од детонације бомби на оближњим дућанима и кућама стакла попуцала, малтер спао, црепови поломљени, врата и прозори извађени. Становништво је плакало и бежало из града. На главној Улици Краља Александра сељак је водио волове. Бомба је пала поред запрежних кола, убила сељака и једног вола, други во био је тешко рањен, кола сва разнешена. Видели смо мртву жену са живим дететом у наручју. Од гелера бомбе мајка је погинула, а дете остало живо, али не може да се ослободи мајке. По наређењу господина капетана, зауставио сам аутомобил и дете извадио... Док смо се налазили у Лесковцу, из правца Ниша, долетео је један немачки авион и митраљирао цивиле по улицама...".[14]

Сличан опис бомбардовања Лесковца дао је аутору и сведок Најден Илић—Рајковић из Газдара, кога је бомбардовање затекло у граду, на путу за Врање... Видео је престрашене људе, жене и децу, бледа лица: једни су указивали помоћ рањеницима, други бежали из града према периферији, трећи превртали лешеве и тражили своју децу, родитеље, браћу, сестре, пријатеље, комшије. Рођаци погинулих су плакали, неки рањенике одвозили или носили у Деклевин санаторијум и Болницу.[15]

Многи Лесковчани су после бомбардовања напустили град: појединци, групе и читаве породице бежали су уз реку Ветерницу према Рударској чуки, на Хисар, склањали се у увале, врбаке, шуме, виноградарске кућице, код рођака и пријатеља у оближња села. Погледе су често усмеравали према Лесковцу изнад кога се дизао дим и пламен.

Поред Лесковчана има погинулих и из оближњих села и других крајева који су затечени у Лесковцу. Тако, на пример, Катица Шевор из Чортановца код Сремских Карловаца дошла је у Лесковац у посету кћерки и погинула; омладинац Глигорије Стојановић из села Големе Њиве дошао је у Војни одсек да се пријави као добровољац да оде у војску ради одбране отаџбине и истог дана погинуо.

Тачан број погинулих од немачког бомбардовања до сада није утврђиван па зато недостају извори првог реда. У Другом светском рату попис није извршен због присуства окупатора. Многе породице су се одселиле из Лесковца, савременици помрли и нема ко да пружи податке. Истраживањем је утврђен идентитет за 41 погинулог, а савременици указују да се тај број креће до 50 људи. Недостају подаци и за рањенике којих свакако има далеко више од погинулих. За погинула лица дајемо статистичке податке:

Преглед погинулих по пребивалиштима

Из Лесковца 17, Горњег Буниброда 5, Врања 2, по један из Сијарине, Губеревца, Тибужда, Статовца, Чифлука, Врела, Призрена, Гара, Големе Њиве, Јелашнице, Братмиловца, Старе Бање, Чортановца и Срема, а за три лица недостају подаци одакле су.

Социјални преглед

Радника 10, земљорадника 6, занатлија 3, домаћица 3. индустријалаца 2, пензионера 2, војника 2, по један — официр, подофицир, жандарм и музичар, а нису утврђени подаци за 9 погинулих.

Старосни преглед

Од 1 до 15 година	1	(1 м — ж)
Од 15 до 20 година	4	(4 м — ж)
Од 20 до 30 година	5	(5 м — ж)
Од 30 до 40 година	7	(7 м — ж)
Од 40 до 50 година	8	(5 м 3 ж)
Од 50 до 60 година	1	(1 м — ж)
Свега:	26	(23 м 3 ж)

Недостају подаци за 15 погинулих људи.

---

[13] Имена сведока налазе се код аутора.
[14] „Јабланички НОП одред", стр. 64—65.
[15] Исто.

СПИСАК

ПОГИНУЛИХ ОД НЕМАЧКОГ БОМБАРДОВАЊА 7. И 8. АПРИЛА 1941. ГОДИНЕ[1]

1. АНДРЕЈЕВИЋ ЉУБИЦА, из Врања, домаћица, стара 45 година.

2. БОГДАНОВИЋ РАДОМИР, рањен 8, а у лесковачкој болници умро 9. априла.

3. БОШКОВИЋ ВЕЛИЧКО, рањен 8, а умро 11. априла.

4. ВУКОТИЋ ВАСО, из Срема, смртно рањен и истог дана умро у болници.

5. ДЕДИЋ РАДУЛЕ, из Сијарине, власник Ливнице „Сава", стар 39 година, ожењен — отац једног детета старог 3 године.

6. ДИНДОВ ВЛАДИМИР, из Лесковца, руски емигрант, рањен 8, а умро 9. априла.

7. ЂОКИЋ А. ВЛАЈКО, из Губеревца, радник Ливнице „Сава", стар 18 година.

8. ЂОРЂЕВИЋ КАТАРИНА, из села Тибужда, радница Ливнице „Сава", стара 40 година, удата.

9. ЂОРЂЕВИЋ МИХАИЛО, из Лесковца, столар, стар 47 година, ожењен отац два детета.

10. ЖИВКОВИЋ Љ. ЂОРЂЕ, из Лесковца, радник Ливнице „Сава", неожењен, стар 20 година.

11. ИЛИЋ Т. МИХАЈЛО, из Лесковца, стар 21 годину. Рањен 8, а умро 9. априла. у лесковачкој болници.

12. ИЛИЋ ТИХОМИР, из Лесковца, индустријалац, стар 44 године, ожењен, отац 2 детета. Рањен 8, а у болници умро 10. априла.

13. ИЛИЋ ЧЕДОМИР, из Горњег Буниброда, радник Ливнице „Сава", стар 36 година, ожењен, отац два детета.

14. ЈОВАНОВИЋ ЉУБИСАВ, из Лесковца, земљорадник, рођен у Модрој Стени, стар 28 година, ожењен.

15. КАРАЦИЋ М. РАДОЈЕ РАЈКО, из Статовца а живео у Лесковцу, радник ливнице „Сава", стар 25 година.

16. КОСТИЋ ВУКАШИН, из Лесковца, берберин, стар 54 године.

17. МИТРОВИЋ П. ДРАГИ, из Лесковца, лимар, стар 19 година, неожењен.

18. НИКОЛИЋ ДОБРИВОЈЕ — ДОБРОСАВ, из Разгојнског Чифлука, земљорадник, ожењен, отац 2 детета. Мобилисан на војну вежбу и био стражар поред војног вагона на железничкој станици. Од авиона погинуо 7. априла.

19. НИКОЛИЋ С. МИЛОРАД, из Лесковца, стар 30 година, ожењен — отац 1 детета. Становао је у Поп Илијиној улици број 12.

20. ПЕРИЋ ДУШАН, из Врања а живео у Лесковцу, порезник у пензији, стар 40 година, ожењен, отац 4 деце. Рањен 8, а у лесковачкој болници умро 25. априла.

21. ПЕТКОВИЋ ДУШАН, из с. Врела код Куршумлије, поднаредник, стар 26 година, ожењен, рањен 8, а у лесковачкој болници умро 13. априла.

22. ПЕШИЋ Н. СЛОБОДАН, из Лесковца, фијакериста. Рођен 1927. Погинуо у Улици Степе Степановића број 2.

23. ПРОКИЋ РАДОМИР, из Лесковца, рањен 8, а у лесковачкој болници умро 9. априла.

24. ПРОКИЋ В. ЧЕДОМИР, из Лесковца, келнер — радио у Београду, стар 43 године, ожењен, без деце. Мобилисан у војску — био стражар код Железничке станице у Лесковцу. Рањен 8. а умро 9. априла у болници.

25. ПОПОВИЋ АЛЕКСАНДАР, из Призрена, жандармеријски поднаредник, стар 45 година, ожењен, отац петоро деце. Рањен 8. а умро 9. априла у лесковачкој болници.

26. ПОПОВИЋ Г. ДОБРИВОЈЕ, из Лесковца, трговац, резервни пешадијски поручник — налазио се на војној вежби, ожењен.

27. РАШКОВИЋ ВЛАЈКО, из Лесковца.

28. Ром из Лесковца (Сахат Мала), виолиниста. Име није регистровано.

29. СТАМЕНКОВИЋ ДРАГОМИР, из Горњег Буниброда, пензионер. Рањен 8, а у лесковачкој болници умро 9. априла.

30. СТАМЕНКОВИЋ М. РАТКО, из Горњег Буниброда, радник Ливнице „Сава".

31. СТАНОЈЕВИЋ МИЛОРАД, из с. Гара код Црне Траве, земљорадник, стар 21 годину. Рањен 8, а у лесковачкој болници умро 13. априла.

32. СТОЈАНОВИЋ М. ГЛИГОРИЈЕ, из Големе Њиве, земљорадник, стар 18 година, неожењен. Погинуо у Лесковцу 8. априла.

33. СТОЈАНОВИЋ ДУШАН, из Горњег Буниброда, радник Ливнице „Сава".

34. СТОЈАНОВИЋ Т. РАДОВАН, из Лесковца, стар 31 годину, ожењен. Мобилисан на војну вежбу. Смртно рањен 8, а умро у болници 9. априла.

---

[1] Свештеник је у Протоколу умрлих уписао податке који су му саопштени од пријављивача смрти.

35. СТЕФАНОВИЋ Ђ. МАРКО, из Горњег Буниброда, радник Ливнице „Сава", стар 36 година, ожењен — отац 2 детета.

36. СТЕФАНОВИЋ МИЛИВОЈЕ, рањен 8, а у лесковачкој болници умро 11. априла.

37. СТОШИЋ СТОЈАДИН, из с. Јелашнице, земљорадник, стар 40 година ожењен. Мобилисан на војну вежбу у 2. пешадијски пук. Рањен 8, а у лесковачкој болници умро 20. априла.

38. ТАСИЋ Т. АЛЕКСАНДАР, из с. Братмиловца, земљорадник. Донео млеко у Лесковац и погинуо у бомбардовању.

39. ТРАЈКОВИЋ ЛЕПОСАВА, из Лесковца, домаћица, удова покојног Зарија, стара 50 година. Рањена 8, а умрла у лесковачкој болници 9. априла.

40. ШАРАЦ МИЛАН, из с. Старе Бање, стар 45 година, радник Ливнице „Сава".

41. ШЕВОР рођ. КЛОПАРЕВИЋ С. КАТИЦА, из Чортановца код Сремских Карловаца, домаћица, стара 45 година, удата, мајка 4 деце. Српкиња.[2]

---

[2] Протоколи умрлих, српске православне цркве Св. Тројице у Лесковцу и Св. Параскеве у Рудару; Усмена саопштења Зорана Цекића из Историјског архива — за лице под редним бројем 18, Бранислава Бранка Пешића из Лесковца, пензионера, за ујака, под бројем 24; професора Жике Тасића, унука за деду под бројем 38; Данице Ристић за мајку под бројем 41.

Нису идентификоване две жене: једна је погинула у кућици скретничара на Железничкој станици, а друга у центру града о којој је говорио В. Милановић, као и за четири радника Ливнице „Сава" који су били родом из других крајева.

Nikola P. Ilić

GERMAN BOMBING OF LESKOVAC IN 1941

On 7 April 1941 two German aircrafts took off from an airfield in Bulgaria and attacked Leskovac with their cannons. One soldier was killed while three soldiers and one civilian were wounded in this event.

The very next day they attacked again, but this time 14 aircrafts were used. They bombed civil objects: the foundry »Sava«, Stoiljković's mill, the worshop of the railway station, the restaurant »Lakošnica« and the residential parts of the town.

A great damage was done to the town. Fifty people were killed but only four of them were in military service and all the rest were civilians. Twice as many were wounded.

940.53/.54 (497.11) „1944"

Др Мирољуб Васић

Темељи Југославије, историјски домашаји 1. 12. 1918. и 29. 11. 1943. године*

Навршило се 75 година од 1. децембра 1918. године, када је проглашено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, односно створена Краљевина Југославија, и 50 година од 29. новембра 1943, када је одржано Друго заседање АВНОЈ-а, на коме су ударени темељи друге Југославије.

Та два датума крупни су историјски догађаји у животу југословенских народа.

У ово историјско, а несвакидашње време, историја нас, по ко зна који пут, изненађује.

После 70 година заједничког живота у Југославији, све су присутнији и гласнији они који не само да тврде како је Југославија била вештачка и версајска творевина, мада је историјска наука давно доказала да то није тачно, већ и да је Југославија — она створена 1918. и она васкрсла 1943, односно 1945. године, била фикција, ирационална творевина, највећа српска заблуда, патолошка вишенационална заједница и сл.

После 50 година од одржавања Другог заседања АВНОЈ-а, када је започео васкрс друге Југославије, сведоци смо оспоравања историјског значаја и домашаја тог АВНОЈ-а и његовог окривљавања за многе недаће и странпутице, које су нас задесиле у протеклих пет деценија и довеле до нестанка Југославије као заједничке државе југословенских народа, иако смо сматрали да је она њихова највећа историјска тековина.

Стварање Југославије 1. децембра 1918. није било случајно. Досадашња истраживања, резултати историјске науке, сведоче следеће:

— Идеја уједињења Јужних Словена стара је најмање два века.

— бројни су узроци који су југословенску идеју чинили могућом, њена суштина је највећим делом у самоодбрани, тј. у убеђењу да само уједињени у једну државу Југословени могу опстати и обезбедити општи напредак. До тог убеђења, југословенски народи дошли су у различита времена, у различитим историјским и друштвено-економским околностима;

— већ сама чињеница да је стварање Југославије формулисано као истоветан циљ сведочи о његовој општенационалној и трајној вредности. Уосталом, снагу те идеје и циља потврдило је 73-годишње постојање Југославије.

— Југославија створена 1. децембра 1918, није била ни вештачка ни версајска творевина, она је настала у дугом процесу историјских хода њених народа, из југословенског покрета; народи Југославије сами су се изборили за своју државу на крају Првог светског рата, и то упркос свим отпорима (и непријатеља и савезника), у оквиру повољних међународних односа и савезничке победе, у којој је улога Краљевине Србије била голема, историјска;

— Сви југословенски народи, наравно, неко више а неко мање, уградили су себе у постепено настајање Југославије;

— Југославија је настала на принципима националности и националног самоопредељења;

— Стварањем југословенске државе створене су историјске претпоставке за очување националне самобитности југословенских народа, иако је делимично била окрњена етничка целокупност неких народа;

---

x Уводно саопштење поднето на Округлом столу, о истоименој теми, одржаном јануара 1994. у Централном клубу Војске Југославије у Београду.

— Политичке и друштвене снаге, у земљи и свету, које су биле против стварања Југославије 1918, биле су то и у међуратном периоду, у току Другог светског рата, а потом и после њега, све до наших дана, поневши највећи терет њеног организованог разграђивања и разбијања;

— Југославија, а њено стварање није имало праву алтернативу, историјски гледано, није била само резултат сплета околности и односа снага, већ је то био завршетак националноослободилачких стремљења југословенских народа, започетих знатно раније;

— Југославија као држава имала је свој континуитет од 1. XII 1918. све до 1991. иако се мењао носилац власти и унутрашњег суверенитета државе;

— Приликом стварања Југославије значајну, а можда и пресудну улогу, одиграла су следећа три фактора: потреба за формирањем јаке одбрамбене заједнице, етничка измешаност и културна и језичка блискост њених народа. Елаборација тих фактора то убедљиво показује.

— Југославија створена 1918. постала је значајан међународни субјект, ушла је у светску историју. И приликом њеног стварања, на крају Првог светског рата, као и приликом покушаја да се она као држава и међународни субјект уништи у Другом светском рату, победила је југословенска димензија, југословенски интерес; сепаратистичке снаге и парцијални интереси, били су потиснути, а победе извојеване интересима целине, чиме је потврђено да је Југославија историјска и друштвена тековина и потреба њених народа.

Што се тиче 29. новембра 1943. године, односно Другог заседања АВНОЈ-а, до сада написани историографски радови и наша сазнања показују следеће:

После пропасти Краљевине Југославије, у краткотрајном Априлском рату 1941, за разлику од КПЈ, која се определила за борбу против окупатора са делакосежним циљевима, сепаратистичке и профашистичке снаге и групације, прихватиле су улогу квислинга, док су се прозападно оријентисане снаге буржоазије, са краљем и владом у избеглиштву на челу, помириле са окупацијом, декларишући се на речима за настављање рата, када за то дође време.

Оваква груписања на питању односа према фашистичком окупатору, која ће опредилити карактер и облике револуционарног расплета, била су значајан фактор у одређивању политике окупационих сила.

У таквим условима КПЈ, иако је отворила најшире могућности за контакте и сарадњу са свим снагама које су према окупатору изражавале резервисан став, тражећи од њих да крену у борбу против окупатора, остаће усамљена.

У својој иницијативи за развијање ослободилачке борбе за већину буржоаских снага, којима је класни интерес био најважнији, КПЈ је била и остала главни непријатељ и превратничка снага, па ће зато остати одлучни противници сарадње са КПЈ у ослободилачкој борби.

То се не односи само на четнички покрет Драже Михаиловића (настао почетком лета 1941) иза кога ће убрзо стати избегличка влада у Лондону, већ и на већину врхова буржоаских политичких снага и партија које су одбиле позив КПЈ за заједничку ослободилачку борбу. Са развитком те борбе тежиште своје акције они су усмерили против народноослободилачког покрета, припремајући се истовремено за акцију на крају рата како би тада наметнули своју концепцију послератног уређења, јер су у КПЈ и ослободилачком покрету виделе најопаснијег противника остваривању својих циљева.

Иако је таква политика буржоаских снага имала класну позадину и по свом друштвено-политичком смислу водила изазивању класног, грађанског рата, она је била и остала саставни део напора окупатора и свих његових сарадника да сломе оружану борбу југословенских народа, и као таква је, у условима инсистирања и борбе КПЈ за јединство најширих народних слојева и свих народа Југославије у борби против окупатора, водила компромитацији и изолацији утицаја буржоазије и њеном коначном поразу.

Проблематика међунационалних односа, стално акутна у политичком животу Краљевине Југославије, избила је после њеног разбијања и распиривања националистичких страсти и братоубилачког рата, од стране окупатора у први план. Зато је КПЈ у разради платформе народноослободилачке борбе и постављању основа и друштвено-политичке структуре НОП-а, имала посебно у виду захтеве и циљеве који су отуда произилазили.

КПЈ је у својој националној политици полазила од принципа да је ослободилачка борба подједнако ствар сваког

појединог народа и да само властитом борбом сваки од југословенских народа може изборити право да сам одлучује о својој судбини. Таквом политиком и праксом, КПЈ је отварала свим народима Југославије перспективу њиховог националног ослобођења и истинске националне равноправности.

Присуство снажних окупационих трупа у Југославији, њихове непрестане офанзиве против жаришта устанка, отпора и борбе и масовне репресије над народом, утицали су на процесе груписања унутрашњих друштвено-политичких снага. Југословенска влада у избеглиштву прихватила је четнички покрет Драже Михаиловића као свој, и осигурала му морално-политичку и материјалну подршку и помоћ западних савезника, настојећи да НОП прикаже као „Комунистичку авантуру", да КПЈ изолује од народа, да четнички покрет, иако је знала за његову сарадњу са окупатором, прикаже као југословенски, ослободилачки и антифашистички, што је он у својим првим данима по свом карактеру и био.

Међутим, ни снажне и велике офанзиве окупаторских снага, ни таква политика избегличке владе, нису успели сломити ослободилачки покрет и умањити утицај КПЈ и НОП-а у народу.

У таквим условима у Југославији се постепено формирала физиономија друштвених односа којима је доминирао народноослободилачки рат. После неуспеха окупатора и снага контрареволуције да током 1942. угуше НОП, неминовност промене носиоца власти, недвосмислено је изразила Оснивачка скупштина — Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије, у Бихаћу новембра 1942. године.

У условима окупације, издаје, колаборације, заоштрених националистичких страсти и њихових крвавих и геноцидних последица, АВНОЈ је био симбол, али и дело, круна покрета, који је подигао заставу борбе против окупатора, заставу помирења, братства југословенских народа. АВНОЈ је био весник тих снага, њихове борбе и коначне победе.

Стварање АВНОЈ-а дало је снажан импулс ширењу НОР-а и револуционарних процеса. Јединство народа у рату и револуцији, манифестовало се у заиста невиђеном ратном напору југословенских народа, као и кроз њихову улогу у стварању, активности и развијању нове власти, што је изражавало и наговештавало степен и начин револуционарног расплета.

Прелом је дошао после великих битака у 1943. години, када су НОП и НОВЈ не само однели победе већ и представљали највећу политичку и војну снагу у земљи, и био изражен државотворним одлукама Другог заседања АВНОЈ-а 29. новембра 1943. године у Јајцу.

Одлукама Другог заседања АВНОЈ-а решено је основно питање револуције — питање власти. То је изражено у одлукама о одузимању легитимних права влади Краљевине Југославије у избеглиштву, и забрани повратка у земљу краљу Петру II и о стварању Националног комитета ослобођења Југославије, односно нове владе Југославије. Промена носиоца власти имала је реалну основу у степену развитка нове, народне, револуционарне власти, и у организованости и расположењу најширих народних слојева.

Одлукама АВНОЈ-а утврђени су принципи изградње нове државе, са становишта њене многонационалне структуре, односно да се Југославија изграђује и изградиће се на федеративном принципу, који ће обезбедити пуну равноправност свим њеним народима.

Овде треба рећи, тачније подсетити, да АВНОЈ није одређивао будуће границе југословенских република, да није крив за сложену структуру Републике Србије, да није он нпр. измислио договорну економију; да нису КПЈ и АВНОЈ били снага која је обесмишљавала Југославију и потребу њеног постојања, већ су, напротив, били интеграциона снага, весници и носиоци будућности уједињених југословенских народа; да АВНОЈ није крив за распад Југославије 90-тих година и сл., а све му се то приписује. Грешке, деформације и промашаји који ће нас довести овде где смо данас, доћи ће углавном касније, и то после остварених крупних резултата у изградњи нове, друге Југославије, али то није тема наше расправе.

Упоредо са борбом за победу социјалистичке револуције у Југославији и за одбрану и даље развијање њених тековина, текла је тешка борба за међународно признање Југославије. Тешкоће у тој борби произилазиле су из чињенице међународног положаја Југославије, која је већ од свог стварања ушла у интересну сферу империјалистичких сила

које се нису могле помирити са социјалистичком револуцијом у Југославији, што ју је КПЈ кроз НОР спроводила.

Тако су у Јајцу 29. новембра 1943. ударени темељи друге Југославије и широм отворена врата победи и међународном признању револуције у Југославији, револуције која је за оно време (када је још увек важила теорија о револуцији у две етапе и револуцијом сматран јуриш пролетера на буржоазију у градовима), била нова, она је разбила многе каноне и митове, постала узор за друге антиколонијалне ратове, изборила се за сопствени пут и мишљење и, на неки начин, означила корак ка новом времену До компромитације те револуције и њених резултата доћи ће касније, убрзо после њене победе.

Иако је ово што изложих људима од струке, али не само њима, познато, мада многи данас из разних разлога такве оцене не прихватају, сматрао сам да на све то треба подсетити у овим уводним напоменама.

Друго је питање зашто се Југославија, створена 1. децембра 1918. године, а обновљена 29. новембра 1943, односно 29. новембра 1945. године, распала недавно.

Историја и пракса вредност сваке државе проверавају на њеној способности да омогући свој успешан укупан развој. Зашто се Југославија као таква, као резултат историјског развоја, а пре свега жење српског народа да живи у једној држави, није историјски потврдила?

Комплексан одговор на то питање историјска наука тек ће дати. То и није тема наше расправе.

Југославија је као државна заједница настала и 1918. и 1943. године ради уједињавања њених народа, ради заједничке одбране и опстанка, ради лакшег и бржег укупног развоја, ради слободе и будућности.

Шта је остварено од тих циљева. Шта одговорити на питање постављено у наслову наше теме, расправе — Историјски домашаји 1/XII 1918. и 29/XI 1943.

Упркос апокалиптичког краја Југославије и чињенице да је прва Југославија прихваћена, а изгледа и створена и у функцији партикуларних интереса Хрвата и Словенаца и као решење које је омогућавало Србима да живе у једној држави, а да је друга Југославија прокламовала три принципа:

— принцип братства и јединства, због етничке помешаности и блискости југословенских народа;

— принцип националне равноправности, који је добио институционални израз у федеративном уређењу, карактеру државе, и

— принцип социјализма, као основе за пут у ново друштво,

и да их није успела до краја оживотворити, она је у свом историјском трајању остварила значајне резултате.

Југославија је поред снажне укупне еманципације својих народа остварила посебан положај у Европи и свету, није била под страном доминацијом, није била ничији сателит, чиме су се поносили њени грађани; била је отворена према свету, понудила је и градила неку врсту свога „омекшаног социјализма", који је познавао неке елементе тржишта и садржавао потенцијале за тржишне и демократске реформе; имала је убрзани привредни раст, чија је стопа више година била једна од највиших у свету и постала средње развијена земља; снажан процес урбанизације и раст стандарда; развијен систем школства, здравствене и социјалне заштите за све грађане; доживела је дубоки преображај у погледу нивоа и стваралачке снаге њене културе, науке, спорта, цивилизације; уводећи и залажући се за партиципацију радника у управљању кроз самоуправљање, Југославија је понудила модел који је у свету оцењен као нешто што може да има универзалну вредност; у Другом светском рату била је на страни антихитлеровске коалиције, нашла се у жижи светске историје и борбе против снага агресије и мрака и својом борбом и доприносом ушла у светску историју; својом политиком и положајем између блокова од педесетих година Југославија постаје светски значајан субјект, постаје борац за мир у свету, простор и чинилац мира, кључни фактор стабилности на Балкану, стиче уважавање и Запада и Истока и Трећег света. Укратко, остварени су крупни резултати у материјалном, економском и културном развоју и Југославија је уважавана у свету. Наравно, било је ту и крупних слабости, промашаја и изгубљеног драгоценог времена за укупан развој. Изгледало је да Југославија има будућност. Југословенски народи поиграли су се, нажалост, и са њом, и са историјом.

И да закључим:

— 1. 12. 1918. и 29. 11. 1943, крупни су историјски догађаји. Оба та датума, догађаја, плод су југословенске опције друштвених чинилаца.

Први (1. 12. 1918) је настао као резултат југословенског покрета у Првом светском рату, а други (29. 11. 1943) као резултат југословенске социјалистичке револуције у Другом светском рату.

Први је био изражен у ратним циљевима Србије, као међународног субјекта, у Првом светском рату, а други у програму ослободилачког покрета југословенских народа, под вођством КПЈ.

Оба ова историјска датума, догађаја, синтетизовала су интересе целине на рачун парцијалних интереса, победом снага које су носиле и нудиле југословенски програм.

— За оживотворење југословенске опције, за уједињење југословенских народа — дате су огромне људске и материјалне жртве (у Првом светском рату само је Србија имала око 1,2 милиона жртава, а у Другом Југославија је имала око 1,7 милиона жртава).

— Ова два историјска процеса и догађаја изнедрила су три личности харизматичког обележја: Николу Пашића, краља Александра I Карађорђевића и Јосипа Броза Тита, који су били и остали у историјској свести и памћењу обележја стварања прве, односно обнове друге Југославије, као и симболи одбране интереса целине на рачун деструктивних, парцијалних интереса.

— Оба ова догађаја, урезала су се у колективну, историјску свест код већине Југословена као међаши, од којих полазимо у трагању за историјском самоидентификацијом.

Ова два догађаја, увела су нас у светску историју, остварујући значајна цивилизацијска достигнућа, по којима нас свет препознаје, мери и цени.

— Оба та два историјска датума означила су улазак у нову епоху националног помирења које се градило, а посебно оно после Другог светског рата, на лажним симетријама — у колаборацији, у злочинима, у доприносу за стварање, обнову државе, што ће бити један од разлога за разграђивање друге Југославије.

Позивам вас, на крају, на научну и демократску расправу о теми „Темељи Југославије, историјски домашаји 1. децембра 1918. и 29. новембра 1943. године". Кажем научну расправу, јер су данас овде претежно људи од струке, кажем демократску, јер нам као народу, поприлично недостаје демократска култура, а њена суштина је у дијалогу и уважавању туђих ставова, схватања, а не у искључивости.

Подсећам, такође, да бивше, али и садашње илузије, не смеју да нам буду значајније од стварности, будућности, од научне истине. Култура и етика треба, мора да буду део политике, али наука, историјска посебно, не треба, тачније не сме, и то утолико пре, што као учитељица живота, као наше критичко сазнање прошлости, као научни поглед садашњости на прошлост и њена усмереност у будућност, игра снажну улогу у формирању националне свести и политичког мишљења, у формирању укупне друштвене свести сваког народа, младих посебно. Историјом нема право нико да манипулише.

Када говоримо, оцењујемо тако значајне догађаје — као што су 1. децембар 1918. и 29. новембар 1943. године, потребно нам је објективно, стручно, научно мишљење, а не идеолошко-политичке оцене, јер, идеолошко-политички језик, увек даје за право првенствено себи, а то, по правилу, није објективан говор.

Историја је део културе, она не сме да нас дели и раздваја, већ повезује, зближава и просвећује.

Основни извори и литература

— Априлски рат 1941, Зборник докумената, Београд, 1969.

— Б. Петрановић, М. Зечевић — Југословенски федерализам — идеје и стварност, Тематска збирка докумената, I—II, Београд, 1987.

— Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, 1—11, Београд, 1977—1980.

— М. Екмечић, Стварање Југославије 1790—1918, 1—2, Београд, 1989.

— Б. Станковић, Никола Пашић и југословенско питање, Београд, 1982.

— Б. Петрановић, Историја Југославије (1918—1988), књ. I—III, Београд, 1988; и АВНОЈ, револуционарна смена власти, Београд, 1976.

— П. Морача, Преломна година народноослободилачког рата, Београд, 1957; и Југославија 1941, Београд, 1975.

— Д. Живковић, Народни фронт у Југославији 1935—1945, Београд, 1978.

— Ј. Марјановић, Дража Михаиловић, између Британаца и Немаца, Загреб—Београд, 1979.

— Историја Савеза комуниста Југославије (група аутора), Београд, 1985.

Dr Miroljub Vasić

THE LEAGUE OF ANTI-FASCIST YOUTH IN THE SOUTH OF SERBIA IN 1944

During the Second World War the Communist Party of Yugoslavia was the iniciator and the chief organizer of the National Liberation Movement so it payed great attention to the work among young people. In the South of Serbia, which was the strong point of support of the Liberation Movement, the Regional Committee of the League of the Communist Youth of Yugoslavia for Leskovac and the Local Committee of the League of the Communist Youth of Yugoslavia were established which worked on the organizing the Committee of the United League of Anti-fascist Youth of Serbia in all its districts. The good work of organizations and leaderships resulted in the great number of young people joining them which contributed considerably to strengthening of the positions of National Liberation Army in these parts of the country and to the final victory over the occupiers and quislings.

Јулијана Пешић

Лесковачки зборник XXVI-XXXV (1986-1995)

— Прилог библиографији —

Пред нама је XXXV број Лесковачког зборника — годишње публикације Народног музеја у Лесковцу, који континуирано излази од 1961. године до данас. О првих 25 година Зборника, о његовим почецима, значају и улози коју има у проучавању културно-историјске прошлости Лесковца и околине, било је говора на скупу посвећеном двадесетпетогодишњици излажења Лесковачког зборника.[1] За тај значајан Зборников јубилеј Иван Б. Поповић је израдио предметну библиографију његових радова.[2]

Од тада је протекло 10 година, а Зборник је „старији" за 10 бројева. Због тога се и јавила потреба за библиографском обрадом новообјављених радова. Пописом и разврставањем тог материјала искристалисале су се и неке од основних карактеристика развоја Зборника у протеклом периоду. То је, у првом реду окупљање великог броја сарадника, научних радника и еминентних стручњака из великог броја научних дисциплина (у првих 25 година 156 сарадника је објавило своје радове[3] у Зборнику, а у последњих 10 година — 179). Истовремено, своје странице Зборник је отворио и многим младим, још неафирмисаним истраживачима.

— Значајно је повећан број и разноврсност научних прилога. (У првих 25 бројева било је објављено 686 библиографских јединица,[4] од тога једна трећина прилога из периода II светског рата и радничког покрета, а у последњем десетогодишњем развоју — 420 библиографских одредница. Једна четвртина припада радовима који третирају проблематику развоја радничког покрета и II светског рата, а три четвртине радовима из различитих научних дисциплина). На тај начин се прошлост лесковачког краја третира свестраније. За то треба захвалити, пре свега, научним скуповима.

— Тематски су груписани прилози, расправе и чланци.

Пре свега то је материјал са научних скупова: „Културно-историјска баштина Лесковца и околине", „Топлички устанак", „Штампа о НОР-у 1941—1991", „Савезничко бомбардовање Лесковца 1944." и др.

— Зборник обухвата све више радова у којима се објављују резултати истраживања културно-историјске прошлости и природних наука целе југоисточне Србије.[5]

Ова библиографија десетогодишњег развоја Лесковачког Зборника, за разлику од претходне, састоји се из два дела:

— предметне библиографије, која садржи 420 библиографских јединица, разврстаним у 16 тематских целина,
— ауторске библиографије, којом су обухваћени сви сарадници Зборника у протеклих десет година — њих 179.

Захваљујући одговорном уреднику Храниславу Ракићу и Редакцији у саставу: Десанка Костић, Хранислав Ракић, Живан Стојковић, Живојин Стојилковић и Радмила Стојановић, Лесковачки зборник је стекао реноме цењене публикације и заузео значајно место у издавачкој делатности и историографији.

---

[1] Скуп посвећен 25-годишњици излажења „Лесковачког зборника", XXVI, 1986, 489—504.

[2] Иван Б. Поповић, Двадесет пет књига периодике „Лесковачки зборник" — прилог детаљнијој предметној библиографији музејских едиција уже Србије, Лесковачки зборник XXV, 1985, 3—60.

[3] Исто, стр. 6.

[4] Исто, стр. 8.

[5] Видети радове Б. Лилић, Д. Ж. Мирчетића, Б. Бевори, И. М. Борђевића и других.

Прилог предметној библиографији

I ТЕОРИЈА И МЕТОДОЛОГИЈА НАУКЕ И КУЛТУРЕ

1. Јован Ћирић, **Културно-историјско наслеђе**, XXVII, 1987, 5—10.
2. Јован Ћирић, **Проблеми културе**, XXX, 1990, 287—296.
3. Андреј Митровић, **Колективна свест и тумачења историје,** искуства истраживања Топличког устанка XXXIII, 1993, 5—18.
4. Владимир Стојанчевић, **Проблеми и методологија проучавања прошлости крајева југоисточне Србије,** XXXIV, 1994, 82—87.

II АРХЕОЛОГИЈА

1. Бојана Дељанин, **Неки резултати археолошких истраживања у манастиру св. Јован Претеча код села Јашуње,** XXVII, 1987, 47—49.
2. Славенка Ерцеговић—Павловић, **Резултати рекогносцирања археолошких локалитета и споменика културе лесковачког подручја**, XXVII, 1987, 69—70.
3. Мирослава Јоцић, **Резултати истраживања Скобаљић града**, XXXI, 1991, 45—53.
4. Мирослава Јоцић, Петар Поповић, Игор Богдановић, **Истраживања вишеслојног налазишта Хисар у Лесковцу**, XXXV, 1995. 13—16.

а. Праисторијска археологија

5. Наталија Ћурић, **Керамика старијег гвоздезног доба из С. Братмиловца**, XXXIII, 1993, 277—289.
6. Милорад Стојић, Мирослава Јоцић, **Метално доба у лесковачкој котлини,** XXXIII, 1993, 291—306.

б. Класична археологија

7. Мирослава Јоцић, **Археолошко налазиште у Бојнику,** XXIX, 1989, 289—295.
8. Јулијана Пешић, **Златни накит из римске некрополе у Малој Копашници,** XXXV, 1995, 25—38

в. Средњовековна археологија

9. Мирослава Јоцић, Ђорђе Јанковић, **Резултати истраживања на средњевековном утврђењу Скобаљић града,** XXVII, 1987, 61—68.
10. Јован Ф. Трифуноски, **Средњевековне кочанске куле**, XXVII, 1987, 229—232.
11. Ђорђе Јанковић, **Улога и значај града Николе Скобаљића у средњем веку**, XXXI, 1991, 39—43.

Види: — В. Кондић, XV/11.
— М. Јоцић, XV/12.
— М. Јовић, XV/15.
— М. Јоцић, XV/16.

III НУМИЗМАТИКА

1. Мирослава Јоцић, **Из нумизматичке збирке Народног музеја у Лесковцу**, XXXIV, 1994, 197—201.

IV ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

а. Културно-историјски споменици и уметничка дела

1. Балша Ћурић, **Допринос Радивоја Љубинковића истраживањима у југоисточној Србији,** XXIX, 1989, 53—56.
2. Срђан Марковић, **Ликовни живот у Лесковцу 1878—1941, У светлу нових података,** XXIX, 1989, 57—61.
3. Иван М. Ђорђевић, **Монограм Дмитар у Љуботену,** XXXV, 1995, 5—10

— Архитектура —

4. Александар Радовић, **О архитектури цркве св. Јована у комплексу Јашуњских манастира,** XXVII, 1987, 39—46.
5. Срђан Марковић, **Капела св. Прокопија у комплексу Ораовичког манастира,** XXVII, 1987, 51—59.
6. Иван М. Ђорђевић, **О властеоским споменицима у источним областима Српске средњевековне државе,** XXIX, 1989, 19—27.
7. Чедомир Васић, Зоран Симић, **Црква светог Илије у Сијаринској Бањи,** XXIX, 1989, 39—45.
8. Зоран Маневић, **О вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Лесковцу**, XXIX, 1989, 47—48.
9. Александар Радовић, **Ревитализација комплекса манастира Прохора Пчињског са посебним освртом на приступ ревитализације старог конака,** XXIX, 1989, 49—52.
10. Марица Шупут, **Смисао традиције у Српској архитектури поствизантијског доба,** XXXI, 1991, 5—15.
11. Светлана Пејић, **Црква у Репишту,** XXXI, 1991, 31—37.

12. Радмила Стаменковић, **Архитектура широке чаршије у Лесковцу**, XXXI, 1991, 101—115.
13. Иван Стевовић, **Црква св. Романа код Ђуниса**, XXXIII, 1993, 167—173.
14. Александар Кадијевић, **Прилог познавању црквене архитектуре двадесетог века у околини Лесковца**, XXXIII, 1993, 197—201.
15. Срђан Марковић, **Новија истраживања грађанске архитектуре у Власотинцу**, XXXIII, 1993, 203—205.
16. Иван Стевовић, **Неистражени споменици у околини Бојника**, XXXV, 1995, 45—48
17. Марина Ђурђевић, **Поглед на новије градитељско наслеђе југоисточне Србије до првог светског рата, XXXV, 1995**, 61—67
18. Милан Миловановић, **Градитељска делатност Григорија Самојлова у Лесковцу и околини**, XXXV, 1995. 69—74
19. Александар Кадијевић, **Цркве архитекта Василија Андросова у Лесковцу и околини**, XXXV, 1995, 75—79
20. Снежана Тошев, **Два градитељска остварења Бранислава Којића у Лесковцу, XXXV**, 1995, 85—89

— Сликарство —

21. Срђан Марковић, **Благоје Пр. Стојановић, (1906—1984)**, XXVI, 1986. 335—342.
22. Гојко Суботић, **Зидно сликарство светог Јована Претече у Јашуњи (1)** XXVII, 1987, 23—37.
23. Угљеша Рајчевић, **Богосав Војиновић Пеликан (1894—1942)**, XXVII 1987, 133—158.
25. Срђан Марковић, **Сликар Бранко Дочић**, Лесковац 1913 — Приштина 1973. године, XXVIII, 1988, 277—283.
25. Гојко Суботић, **Обнова зидног сликарства у светом Прохору Пчињском крајем XV века**, XXIX, 1989, 9—14.
26. Гојко Суботић, **Зидно сликарство светог Јована Претече у Јашуњи (2) XXXI, 1991, 17—30**.
27. Миодраг Нагорни, **Графичке технике у старој Српској графици**, XXXII, 1992, 225—227.
28. Гојко Суботић, **На прагу новог века**, сликарство византијског стила у нашој средини крајем XV века, XXXIII, 1993, 151—157.
29. Иван М. Ђорђевић, **Свети Симеон Немања као нови Јоасаф**, XXXIII, 1993, 159—163.
30. Светлана Пејић, **Pietà у зидном сликарству XVII века у Србији**, XXXIII, 1993, 175—180.
31. Миле Станић, **Илустративни материјал из јужне Србије у заоставштини Феликса Каница у архиву САНУ**, XXXIV, 1994, 155—160.
32. Љиљана Стошић, **Три барокна графичка отиска из манастира св. Николе у Чукљенику**, XXXV, 1995. 51—56
33. Миодраг Рогић, **Ђорђе Крстић у Лесковцу**, XXXV, 1995, 57—59
34. Срђан Марковић, **Андреј Биценко у Лесковцу**, XXXV, 1995, 81—84
35. Драгутин М. Ђорђевић,[1] **Цртежи надгробних споменика и фотоснимци црквених експоната Христифора Црниловића**, XXVI, 1986, 343—350.
36. Драгутин М. Ђорђевић, **Стара лесковачка црква**, XXVII, 1987, 113—116.
37. Драгутин М. Ђорђевић, **Бабичка црква — раније манастир св. Тројица**, XXIX, 1989, 305—314.
38. Драгутин М. Ђорђевић, **Женски манастир Ваведења св. Богородице у Црковници**, XXX, 1990, 197—213.
39. Драгутин М. Ђорђевић, **Црква света Петка Кумаревска**, XXXV, 1995. 125—134

б. Музичка уметност

40. Злата Марјановић, **Улога музике у традиционалним обредима села Брза** (Прилог проучавању народног музичког стваралаштва Поречја у Јужној Србији), XXXII, 1992, 121—152.

в. **Позоришна уметност**

41. Станиша Војиновић, **Лесковачко грађанско позориште „Југ—Богдан"** XXVIII, 1988, 263—269.

V ЕТНОЛОГИЈА

1. Видосава Стојанчевић, **Етнолошки проблеми проучавања лимитрофних области у залеђу лесковачке Мораве (Власина и Лужница)**, XXVII, 1987, 85—98.
2. Живан Стојковић, **Лесковачка омладинска певачка дружина „Братство" од оснивања до 1936.**, XXXV, 1995. 103—111

[1] У радовима Д. М. Борђевића, поред описа споменика и уметничких дела, има и биографија свештеника, етнографских и историјских података.

а. **Материјална култура**

3. Никола Дудић, **О гробљима и надгробним споменицима Лесковца и околине**, XXVII, 1987, 99—111.
4. Јован В. Јовановић, **Воденице и ваљавице у лесковачком крају,** XXVII, 1987, 117—124.
5. Никола Дудић, **Симболошке представе на надгробним споменицима у долини Јужне Мораве,** XXIX, 1989, 29—38.
6. Никола Дудић, **Флорална орнаментика на споменицима источне Србије и приобаља Мораве,** XXXI, 1991, 83—96.
7. Никола Дудић, **Нова сазнања и поимања као узрок и подстрек промена иконографског садржаја надгробних споменика**, XXXIII, 1993. 207—217.
8. Милена Витковић—Жикић, **Прилог проучавању историје костима — Џубе**, XXXIV, 1994, 3—19 (посебан део).
9. Никола Дудић, **Антропоидни крстови на надгробном камењу Србије,** XXXV, 1995, 95—97

б. **Духовна култура**

10. Видосава Стојанчевић, **„Брачни новци" (»Pièces de mariage«)** — Примери из јужног Поморавља, XXVI, 1986, 281—290.
11. Радослав Раденковић, **Прилози проучавању мотива народних приповедака југоисточне Србије** XXVI, 1986, 323—333.
12. Станиша Војиновић, **Један заборављени сакупљач народних умотворина у Јовцу и Разгојни**, XXVI, 1986, 393—396.
13. Станиша Војиновић, **Југоисточна Србија у књижевном часопису „Босанска Вила" (1885—1914)**, XXVII, 1987, 171—214.
14. Сергије Димитријевић, **Народне песме лесковачког краја**, свеска прва, XXVII, 1987, 3—59. (Посебан део).
15. Сергије Димитријевић, **Народне песме лесковачког краја**, свеска друга XXVIII, 1988, 3—56. (Посебан део).
16. Сергије Димитријевић, **Народне песме лесковачког краја**, свеска трећа, XXIX, 1989, 3—28 (Посебан део).
17. Станиша Војиновић, **Димитрије Д. Поповић, сакупљач народних умотворина у околини Власотинца и Лужници**, XXIX, 1989, 83—101.
18. Драгољуб Трајковић, **Прилози за познавање старих лесковчана** XXX, 1990, 215—220.
19. Драгослав Антонијевић, **Древна лесковачка коледарска игра као репрезентативан пример ритуалног театра**, XXXI, 1991, 79—81.
20. Бојан Јовановић, **Магијска контрола смрти**, на примеру посмртних обичаја лесковачког краја, XXXI, 1991, 97—99.
21. Момчило Златановић, **Песме о догађајима на Српско-Турској граници (1878—1912),** XXXI, 1991, 165—169.
22. Драгутин М. Ђорђевић, **Орљански шупљи камен и о камену у животу, обичајима и фолклору,** XXXI, 1991, 171—175.
23. Слађана Рајковић, **Дечје игре Предејана и околине**, XXXI, 1991, 177—188.
24. Јован Ф. Трифуноски, **Народни обичаји становништва у Брсјачкој области Железник,** XXXII, 1992, 191—208.
25. Бојан Јовановић, **Борба демона,** XXXIII, 1993, 219—222.
26. Слађана Рајковић, **Обичаји око рађања и крштења у селима Грделичке клисуре,** XXXIII, 1993, 223—232.
27. Станиша Војиновић, **Јужна Србија у часопису „Караџић" (1899—1901), 1903) Тихомира Ђорђевића,** XXXIII, 1993, 307—333.
28. Јован Ф. Трифуноски, **Косовски бој у народним предањима из Македоније.** XXXIII. 1993, 335—338.
29. Бојан Јовановић, **Несвесно зло,** XXXV, 1995, 99—102

VI ИСТОРИЈА

а. **Историја средњег века**

1. Србобран Милојевић, **Историја Лесковца у средњем веку**, XXVII, 1987, 11—22.
2. Љупка Васиљев, **Помен Лесковца у рукописном служабнику из 1453. године** XXIX, 1989, 15—18.
3. Радош Требјешанин, **Пет векова Дубочице под јурисдикцијом топличке митрополије 1219—1737. године**, (одломци из већег рада), XXIX, 1989, 297—303.

б. **Историја турског периода**

4. Владимир Стојанчевић, **Лесковачки крај у проблематици спољне и националне политике кнежевине Србије у 19. ВЕКУ,** XXVII, 1987, 71—77.
5. Борислав Андрејевић, **Записи о Нишкој буни 1841. године и другим**

покретима против Турака на маргинама црквене књиге Пентикостар, XXVIII, 1988, 245—261.

6. Владимир Стојанчевић, **Јужно поморавље у историји Српског народа XIX века (1878),** XXIX, 1989, 5—14.
7. Севделин Андрејевић, **Општекорисне касе у Врању и Лесковцу,** услови настанка, начин пословања и допринос развоју привреде, XXIX, 1989, 63—75.
8. Владимир Стојанчевић, **Из прошлости наших крајева ослобођених у рату 1877/78. г.,** XXX, 1990, 153—156.
9. Драгољуб Ж. Мирчетић, **Југоисточни фронт у првом Српском устанку,** XXXI, 1991, 117—140.
   Види: В. Стојанчевић, XV/19.
10. Владимир Стојанчевић, **Значај устанка 1841. за ослободилачки покрет Срба у Турској,** XXXII, 1992, 77—81.
11. Станиша Војиновић, **Никола Мандра,** XXXII, 1992, 93—99.
12. Борислава Лилић, **Метоси царских лаври у Пироту, ослонац трајања Српског народа под Турцима,** XXXII, 1992, 105—110.
13. Борислава Лилић, **Бугарска егзархија у Нишавској епархији,** XXXIII, 1993, 181—187.
14. Борислава Лилић, **Пирот на Берлинском конгресу 1878. године,** XXXIV, 1994, 139—147.
15. Владимир Стојанчевић, **Хаци-Анђелко Димитријевић, народни посланик села Грделичке клисуре за време Турака,** XXXV, 1995, 91—94
16. Борислава Лилић, **Традиционална култура (до ослобођења од Турака) у југоисточној Србији,** XXXV, 1995. 119—123

— Црквени живот —

17. Радош Трбјешанин, **Црквени живот Срба у Лесковцу до краја XIX века,** XXXI, 1991, 141—150.
18. Драгутин Ђорђевић, **Милун Стојадиновић,** XXXII, 1992, 101—103.
    Види: друге радове Д. Ђорђевића IV/35—39.

в. Историја од 1878. до 1918. године

19. Љубодраг А. Поповић, **Административно-територијалне промене лесковачког краја од 1878. до 1918.,** XXVI, 1986, 303—315.
20. Слободанка Стојичић, **Међународни, економски, политички и правни аспект аграрног питања у новоослобођеним крајевима Србије после Српско-Турских ратова — документа — VI део,** XXVI, 1986, 3—40. (Посебан део).
21. Слободанка Стојичић, **Прва политичка опредељења грађана Лесковца и околине (1878—1888),** XXVII, 1987, 79—83.
22. Хранислав Ракић, **Бугарски програм денационализације Српског живља у првом и другом светском рату,** XXVIII, 1988, 55—59.
23. Слободанка Стојичић, **Избори за велику народну скупштину 1888. године у новим крајевима** — лесковачки срез — XXIX, 1989, 103—121.
24. Драгољуб М. Трајковић, **Дипломатска борба за крајеве југоисточне Србије од Санстефанског мира до Берлинског конгреса,** XXIX, 1989, 123—153.
25. Милица Миленковић, **Сарадња ССДП и БРСДП (Т. С.) у борби против рата и милитаризма од анексионе кризе до II балканске конференције 1908—1915,** XXIX, 1989, 315—325.
26. Слободанка Стојичић, **Скупштински избори у Лесковцу и лесковачком срезу за време последњег Обреновића (1889—1903),** XXX, 1990, 157—195.
27. Слободанка Стојичић, **Стеван Сремац у Великој Грабовници 1889. године,** XXXI, 1991, 55—69.
28. Божидар Ђевори, **Рад аграрне комисије за Топлички округ на разрешењу затечених аграрних односа, XXXI,** 1991, 71—78.
29. Момчило Златановић, **Четнички (комитски) покрет (1904 — 1912) (Врање и Прешевска каза),** XXXII, 1992, 83—92.
30. Мирослав Р. Ђорђевић, **Европа и југ Србије после Берлинског конгреса,** XXXII, 1992, 3—59. (Посебан део).
31. Добросав Ж. Туровић, **Ослобођење Лесковца 1918. године,** формирање привремене Лесковачке општине, XXXIV, 1994, 149—154.

Топлички устанак

32. Драгољуб Трајковић, **Из успомена Властимира Вуковића,** (Поводом седамдесетогодишњице Топличког устанка), XXVII, 1987, 129—132.

33. Владимир Стојанчевић, **Систем окупационе управе у Србији у време Топличког устанка 1917**, XXVIII, 1988, 5—10.
34. Божица Младеновић, **Топлички устанак — спонтана народна буна и организовани покрет отпора**, XXVIII, 1988, 11—15.
35. Божа Ђевори, **Ослобођење, организација власти и евакуација Прокупља у устанку 1917. г.**, XXVIII, 1988, 17—26.
36. Добросав Туровић, **Јабланички комитски покрет 1916—1918.**, XXVIII, 1988, 27—30.
37. Милан М. Миладиновић, **Пуста Река у Топличком устанку 1917. године**, XXVIII, 1988, 31—39.
38. Новица Ракочевић, **Настанак комитског покрета у Црној Гори и одлазак комитске чете из округа Колашинског у Србију у јесен 1916. године**, XXVIII, 1988, 41—47.
39. Јован Павићевић, **Одјек Топличког устанка 1917. године у Црној Гори**, XXVIII, 1988, 49—53.
40. Радоје Костић, **Злочини Бугарских окупатора у Топлици за време Топличког устанка**, XXVIII, 1988, 61—69.
41. Драгутин М. Ђорђевић, **Барске и Бабичке жртве Јабланичко-Топличког устанка 1917.**, XXVIII, 1988, 71—75.
42. Драгољуб Ж. Мирчетић, **Нишки округ у Топличком устанку**, XXVIII, 1988, 77—92.
43. Ђорђе Стаменковић, **Топлички устанак и његов утицај на развој народне буне у срезу Сокобањском 1917. године**, XXVIII, 1988, 93—110.
44. Севделин Андрејевић, **Устанак 1917. године у сливовима велепољске и топоничке реке и делу слива сврљишког Тимока**, XXVIII, 1988, 111—129.
45. Предраг Марковић, **Пиротски одред Јове Радовића**, XXVIII, 1988, 131—134.
46. Новица Поповић, **Пасјачка чета Машана—Маше Стојовића**, XXVIII, 1988, 135—147.
47. Милан Обрадовић, **Обавештајна служба устаника и окупатора у Топличком устанку 1917. године**, XXVIII, 1988, 149—157.
48. Никола П. Илић, **Борбена искуства 1917. и њихово прилагођавање у устанку 1941. године**, XXVIII, 1988, 159—163.
49. Живан Стојковић, **Српски социјалисти о бугарским злочинима у првом светском рату**, XXVIII, 1988, 165—170.
50. Никола Марковић, **„Београдске новине" о Топличком устанку**, XXVIII, 1988, 171—174.
51. Никола Цветковић, **Даница Марковић о Топличком устанку**, XXVIII, 1988, 175—184.
Види: А. Митровић, I/3.
52. Петар Опачић, **Војнополитичке прилике и Топлички устанак 1917.** XXXIII, 1993, 19—23.
53. Владимир Стојанчевић, **Пребацивање Василија Трбића са Солунског фронта у Азот и Пореч у лето 1916. године**, XXXIII, 1993, 25—30.
54. Јован Златић, **Диверзантска дејства у Топличком устанку 1917.** XXXIII, 1993, 31—42.
55. Хранислав Ракић, **Четовође и војводе из 1917. у другом светском рату**, XXXIII, 1993, 43—52.
56. Драгољуб Ж. Мирчетић, **Четнички поход на Ристовац маја 1917. године** (Војноисторијски аспект с посебним освртом на оперативно-тактичка искуства), XXXIII, 1993, 53—74.
57. Борисдава Лилић, **Одјек Топличког устанка 1917. године у Пиротском крају**, XXXIII, 1993, 75—80.
58. Севделин Андрејевић, **Насиља Бугара у акцијама гоњења заосталих учесника у Топличком устанку у сливовима велепољске и топоничке реке и у делу слива сврљишког Тимока**, XXXIII, 1993, 81—93.
59. Божидар Ђевори, **Људске жртве и материјална штета у Прокупљу и Куршумлији у устанку 1917. Обнова Топлице 1919—1921. године. Значајне прославе у Топлици између два светска рата и нека надгробна обележја**, XXXIII, 1993, 95—105.
60. Добросав Туровић, **Допринос Јабланице у Топличком устанку 1916—1918. године**, XXXIII, 1993, 107—118.
61. Божица Младеновић, **Арбанаси и Топлички устанак**, XXXIII, 1993, 119—122.
62. Живан Стојковић, **Злочини Бугара у лесковачком крају 1917. године**, (Социолошко - историјски осврт), XXXIII, 1993, 123—126.
63. Милан М. Миладиновић, **Социолошко-етички приступ Топличком устанку 1917. године**, XXXIII, 1993, 127—138.

64. Милица Бодрожић, **Осврт на литературу о Топличком устанку 1917. године**, XXXIII, 1993, 139—149.
Види и: Д. Мирчетић, XIV/2.

г. **Историја између два рата 1918—1941.**

65. Богумил Храбак, **Питање разграничења територија државе СХС и Албаније на конференцији мира у Паризу 1919—1920. године,** XXXIII, 1993, 233—252.
66. Богумил Храбак, **Економска питања и Бугарска у време Бугарско-Југословенског разграничења 1919—1920.**, XXXIV, 1994, 89—99.
67. Мирољуб Васић, **Темељи Југославије, историјски домашаји 1. 12. 1918. и 29. 11. 1943. године**, XXXV, 1995, 377—382.
Види: — Б. Ђевори, VI/59.

д. **Раднички покрет**

68. Хранислав Ракић, **Делатност студентског удружења у Лесковцу од 1935—1940. године,** XXVII, 1987, 339—352.
69. Живан Стојковић, **Раднички зборови у Лесковцу као манифестација класне борбе од 1928. до 1941. године, XXIX,** 1989, 327—331.
70. Живан Стојковић, **Рад Окружног одбора занатлијских удружења за срезове Лесковачки, Власотиначки и Јабланички од оснивања до 1944. године,** XXXI, 1991, 195—201.
71. Стојан Кесић, **Велики штрајк Лековачких текстилаца 1914. године**, XXXIII, 1993, 253—267.

— **Живот и дело Трајка Стаменковића** —

72. Миленко Марковић, **Поуке наше револуционарне прошлости,** XXIX, 1989, 157—159.
73. Нусрет Сеферовић, **Скице за портрет Трајка Стаменковића**, XXIX, 1989, 159—171.
74. Живан Стојковић, **Трајко у „Недељним новинама"**, XXIX, 1989, 171 — 172.
75. Жива М. Ђорђевић, **Велики политички значај Народног фронта слободе**, XXIX, 1989, 172—174.
76. Петар Стамболић, **О Трајку Стаменковићу и његовом времену**, XXIX, 1989, 175—176.
77. Славољуб Цветковић, **Расветлити почетак активности Трајка Стаменковића,** XXIX, 1989, 176—179.
78. Мирољуб Васић, **Драгоцен прилог историографији,** XXIX, 1989, 179—180.
79. Франце Филипич, **Тамновање у Мариборској казниони,** XXIX, 1989, 180—190.
80. Добросав Бјелетић, **Револуционарно деловање Трајка Стаменковића**, XXIX, 1989, 190—192.
81. Вера Пилић—Ракић, **Научна вредност Трајкових списа**, XXIX, 1989, 192—195.
82. Радивој Давидовић—Кепа, **Затворске успомене о Трајку**, XXIX, 1989, 195—200.
83. Страхил Гигов, **Трајко Стаменковиќ**, XXIX, 1989, 201—203.
84. Сергије Димитријевић, **Партијско-политичка активност Трајка Стаменковића,** XXIX, 1989, 203—210.
85. Ђорђе О. Пиљевић, **Делатност Трајка Стаменковића, у Србији 1935. године**, XXIX, 1989, 210—231.
86. Драшко Динић, **Тражио је дисциплину,** XXIX, 1989, 231—233.
87. Венцеслав Глишић, **Учешће у НОБ-у 1941—1942.** XXIX, 1989, 234—236.
88. Дојчило Митровић, **Суви Брег — скуп кољаша,** XXIX, 1989, 233—234.
89. Милан М. Миладиновић, **Марксистичка мисао у публицистичким радовима Трајка Стаменковића,** XXIX, 1989, 236—243.
90. Цвијетин Мијатовић, **Узор — револуционар у најлепшој успомени,** XXIX, 1989, 243—246.
91. Нусрет Сеферовић, **Неколико завршних напомена,** XXIX, 1989, 246—248.

ђ. **Други светски рат**

92. Гојко Миљанић, **Војнополитички положај и најважнија ратна збивања на југу Србије у 1944. години,** XXVI, 1986, 5—13.
93. Александар Јанић, **Неке особености народноослободилачке борбе и револуције на југу Србије**, XXVI, 1986, 15—20.
94. Исидор Ђуковић, **Двадесет прва српска ударна дивизија у пробоју Сремског фронта и завршним операцијама**, XXVI, 1986, 21—32.
95. Станимир Јовановић Јова, **Пета српска народноослободилачка бригада у борбама од Бруса до Београда,** XXVI, 1986, 33—42.
96. Вељa Поповић, **Пета српска ударна бригада,** XXVI, 1986, 43—53.
97. Момчило Вучековић, **Борбени пут 31. српске ударне бригаде 21. диви-**

зије и армије са посебним освртом **на њену политичку активност,** XXVI, 1986, 55—60.

98. Миодраг Митровић, **Двадесет и друга дивизија у ослободилачким борбама од Косова до Срема,** XXVI, 1986, 61—69.
99. Живан Стојковић, **Приказ борби у листовима и часописима 23. српске ударне дивизије,** XXVI, 1986, 71 — 81.
100. Светислав Миладиновић, **Четрнаеста српска народноослободилачка ударна бригада у борбама за ослобођење земље,** XXVI, 1986, 83—86.
101. Ратко Д. Димитријевић, **Скојевска организација у 14. српској ударној бригади 23. ударне дивизије,** XXVI, 1986, 87—95.
102. Предраг Миленковић, **Учешће 24. српске дивизије НОВЈ у Косовској операцији (23. 10—10. 11. 1944. године),** XXVI, 1986, 97—112.
103. Драгољуб Шкондрић—Љубан, **Једанаеста СНОУ бригада у завршним операцијама за ослобођење земље,** XXVI, 1986, 113—118.
104. Светислав Савковић, **Борбени пут 25. српске ударне дивизије (јуни 1944 — јули 1945. године),** XXVI, 1986, 119—131.
105. Драгољуб Ж. Мирчетић, **Четрдесет пета српска дивизија народноослободилачке војске Југославије у борбама у источној Босни — Дрински мостобран (децембар 1944.),** XXVI, 1986, 133—150.
106. Душан Јончић, **Кратак приказ формирања борбеног пута и дејства 46. дивизије НОВЈ,** XXVI, 1986, 151 — 161.
107. Тихомир Слијепчевић Гајо, **Четрдесетшеста дивизија НОВЈ у борбама за ослобођење јужног Поморавља и Косова и рад њеног Обавештајног центра,** XXVI, 1986, 163 — 174.
108. Никола Антић, **На борбеном путу од Пирота до Приштине,** XXVI, 1986, 175—180.
109. Јован Манасијевић, **Двадесет шеста српска бригада — Учешће у борбама за ослобођење југоисточне Србије и Косова —** XXVI, 1986, 181 — 185.
110. Хранислав Ракић, **Борбени пут 47. дивизије НОВЈ,** XXVI, 1986, 187 — 196.
111. Јован Максимовић, **Операција 14. К. за сламање Краљевачко-Ужичког мостобрана од 15. октобра до 16. децембра 1944.,** XXVI, 1986, 197 205.
112. Радошин Рајовић, **Борбени пут Треће српске народноослободилачке ударне бригаде (Одломак из већег рада),** XXVI, 1986, 207—219.
113. Милан Обрадовић, **Деловање обавештајне и контраобавештајне службе НОП-а у јединицама НОВЈ југоисточне Србије у завршним операцијама за ослобођење Југославије,** XXVI, 1986, 221—230.
114. Милан М. Миладиновић, **Нови квалитети у моралу јединица НОВ и ПОЈ југа Србије у завршним операцијама за ослобођење земље,** XXVI, 1986, 231—243.
115. **Благоје Глигоријевић, Војни судови у јединицама НОВЈ југа Србије у завршним операцијама за ослобођење земље,** XXVI, 1986, 255 — 259.
116. Владимир Цветковић, **Прилози и натписи у листовима војних јединица са југа Србије (XXI—XXV дивизије) о борбеном доприносу пионира,** XXVI, 1986, 261—265.
117. Ђорђе Стаменковић, **Дневник Данила Атанацковића Ћате,** XXVI, 1986, 267—280.
118. Радоје Костић, **Рад КПЈ на формирање Топличког НОПО и прве акције одреда,** XXVI, 1986, 441—453.
119. Стојан Јовић, **Војне мисије и савезничка помоћ јединицама НОВ и ПОЈ на југоистоку Србије 1943/44. године,** XXVI, 1986, 455—473.
120. Милица Бодрожић, **Радничка класа југа Србије од ослобођења до краја рата, маја 1945.,** XXVI, 1986, 475 — 488.
121. Милан М. Миладиновић, **Доња Пуста Река у НОР и социјалистичкој револуцији крајем 1943. године,** XXVII, 1987, 353—367.
122. Петар Вишњић, **Дејства оперативне групе у јужној Србији (августа 1944),** XXVII, 1987, 369—406.
123. Никола П. Илић, **Пчињски народноослободилачки одред,** XXVII, 1987, 407—409.
124. Благоје Глигоријевић, **О војном суду команде лесковачког подручја,** XXVII, 1987, 411—413.
125. Живан Стојковић, **Борбе седме НО бригаде у бригадној штампи,** XXVIII, 1988, 313—321.
126. Никола П. Илић, **Црнотравски (I јужноморавски) народноослободилачки партизански одред „Синадин**

Миленовић (фебруар—јуни 1944.), XXVIII, 1988, 323—329.

127. Хранислав А. Ракић, **Напад 11. српске народноослободилачке бригаде на Немачки аеродром код Лесковца и његово датирање**, XXVIII, 1988, 331—334.
— види и: Х. Ракић, VI/55.

128. Слободан Д. Милошевић, **Концентрациони логор у Слану на острву Пагу**, XXIX, 1989, 343—347.

129. Хранислав А. Ракић, **Партијска организација Лесковачког и Врањског краја у другој половини 1942.**, XXIX, 1989, 251—255.

130. Никола П. Илић, **Партизански одреди јужне Србије у другој половини 1942. године**, XXIX, 1989, 255—264.

131. Драгољуб Ж. Мирчетић, **Саветовање у Калуђерцу и Окружни комитет комунистичке партије Југославије у Србији — за Нишки округ**, XXIX, 1989, 264—267.

132. Милан М. Миладиновић, **Јачање моралне снаге партизанских јединица на југу Србије после саветовања у Калуђерцу**, XXIX, 1989, 267 — 275.

133. Хранислав Ракић, **Окупациони систем и илегални рад у градовима јужне Србије 1941—1944.**, XXX, 1990, 5—11.

134. Венцеслав Глишић, **Борба КПЈ у окупираним градовима југоисточне Србије (1941—1944)**, XXX, 1990, 13—17.

135. Петар Качавенда, **Борба СКОЈ-а у окупираним градовима југоисточне Србије 1941. године**, XXX, 1990, 19—22.

136. Милан М. Миладиновић, **Политичко-пропагандни рад КПЈ и СКОЈ-а у окупираним градовима на југу Србије**, XXX, 1990, 23—31.

137. Мирољуб Васић, **Значај традиције и искуства из илегалног рада КПЈ у устанку 1941. године**, XXX, 1990, 33—37.

138. Радивоје Костић, **Илегални рад народноослободилачког покрета у окупираном Прокупљу 1941—1942.**, XXX, 1990, 39—49.

139. Драгољуб Ж. Мирчетић, **Ниш у народноослободилачкој борби (1941—1945). (Осврт на антиокупаторску активност)**, XXX, 1990, 51—59.

140. Милица Бодрожић, **Учешће интелигенције југа Србије у илегалним акцијама (1941—1945)**, XXX, 1990, 61—70.

141. Никола Живковић, **Организација политичког рада у затворима и логорима на југу Србије 1941—1944. године**, XXX, 1990, 71—73.

142. Милан Обрадовић, **Обавештајна активност субјеката НОП-а у функцији припрема и извођења акција током илегалне борбе у градовима југоисточне Србије**, XXX, 1990, 75 — 85.

143. Никола П. Илић, **Илегално збрињавање и лечење рањених бораца НОР у градовима јужне Србије 1941—1944. године**, XXX, 1990, 87 — 97.

144. Живан Стојковић, **Рад Комунистичке партије Југославије у лесковачком округу од маја до децембра 1945. године**, XXX, 1990, 99—107.

145. Момчило Павловић, **Конспиративност партије на власти — рад ОК КП Лесковца на крају рата**, XXX, 1990, 117—123.

146. Слободан Бранковић, **Југословенска демократска народна заједница основана на Светосавском конгресу 25—28. јануара 1944.**, XXX, 1990, 125—131.

147. Александар Јанић, **Осврт на ратне године и борбу за мост на Јужној Морави**, XXX, 1990, 133—137.

148. Славко Вукчевић, **Карактеристике и специфичности отпора у окупираним градовима на југу Србије 1941—1944.**, XXX, 1990, 139—152.

149. Милан М. Миладиновић, **Народноослободилачка борба у Доњој Пустој Реци почетком 1944. године**, XXXI, 1991, 203—213.

150. Хранислав Ракић, **Борба за ослобођење Лесковца (септембар — 11. Октобар 1944. године)**, XXXI, 1991, 215—225.

151. Петар Качавенда, **Југословенска историографија о народноослободилачком рату народа Југославије**, XXXII, 1992, 13—15.

152. Хранислав Ракић, **Активност 47. Српске дивизије НОВЈ на чишћењу терена од непријатеља у рејону Јастрепца, Прокупља и Куршумлије крајем 1944. године**, XXXII, 1992, 111—119.

153. Петар Качавенда, **Неки аспекти делатности квислинга у Србији 1941 — 1944. године**, XXXIV, 1994, 5—6.

154. Никола Живковић, **Организација ТОТ у Србији**, XXXIV, 1994, 7—9.

155. Драгољуб Мирчетић, **Формирање добровољачких одреда**, XXXIV, 1944, 11—28.

156. Јован Златић, **Команда нишке области Српске Државне Страже,** XXXIV, 1994, 29—34.
157. Хранислав Ракић, **Жандармеријска станица у Печењевцу и њена активност у 1942. години,** XXXIV, 1994, 41—44.
158. Живан Стојковић, **Стање у моравској бановини после априлског рата,** XXXIV, 1994, 53—56.
159. Никола П. Илић, **Неки видови експлоатације сељака Газдара (1941—1944),** XXXIV, 1994, 57—59.
160. Милица Бодрожић, **Прилог о социјалним групама Лесковца и околине у ослободилачком рату и револуцији 1944. године,** XXXIV, 1994, 61—69.
161. Милан М. Миладиновић, **Недићевско-љотићевска пропаганда против антифашистичког и ослободилачког покрета на југу Србије 1941—1944. године,** XXXIV, 1994, 71—81.
Види и: М. Васић, VI/67.
— „Штампа о НОР-у 1941—1991".
162. Милан Весовић, **Штампа леве оријентације у Србији 1929—1941.,** XXXII, 1992, 5—11.
163. Милан Матић, **Штампа у Србији 1941—1944.,** XXXII, 1992, 17—22.
164. Венцеслав Глишић, **„Глас" као извор за историју ослободилачке борбе у југоисточној Србији,** XXXII, 1992, 23—25.
165. Мирољуб Васић, **„Млади борац" орган УСАОЈ-а, односно УСАОС-а (1944—1945),** XXXII, 1992, 27—30.
166. Никола Живковић, **Вести о привредним проблемима Лесковца и околине у „Новом времену" 1941. године,** XXXII, 1992, 31—33.
167. Милица Бодрожић, **Квислиншко „Ново време" из 1941. о збрињавању избеглица на југу Србије,** XXXII, 1992, 35—42.
168. Милан М. Миладиновић, **Од апологетике до нихилизма у писању о народноослободилачком рату на југу Србије 1941—1945. године,** XXXII, 1992, 43—51.
169. Хранислав Ракић, **„Политика експрес" и „Вечерње новости" у 1990. о НОР-у на југу Србије, XXXII,** 1992, 53—63.
170. Живан Стојковић, **Социолошко-историјски осврт на писање „Наше речи" у 1989. и 1990. год. о НОР-у,** XXXII, 1992, 65—68.
171. Драгољуб Ж. Мирчетић, **Војно-историјски аспект нишке штампе о народноослободилачком рату („Народни лист", „Народне новине", 1944—1990. год.),** XXXII, 1992, 69—76.
172. Соња Божановић, **О злочинима окупатора у јужној Србији за време Другог светског рата кроз послератну штампу (1944—1987),** XXXIII, 1993, 269—275.
173. Милан Матић, **„Српски народ" и „Гласник Српске Државне страже" о квислиншким војним јединицама у Србији,** XXXIV, 1994, 35—39.
— Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. год. —
174. Петар Качавенда, **Ефекти савезничких бомбардовања комуникација и градова у Србији почетком септембра 1944. године,** XXXV, 1995. 137—141.
175. Венцеслав Глишић, **Бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године,** XXXV, 1995, 143—147.
176. Никола Живковић, **Људске жртве и материјална штета Лесковца од бомбардовања 6. септембра 1944. године,** XXXV, 1995, 149—151.
177. Славољуб Цветковић, **О мотивима савезничког бомбардовања градова у Србији,** XXXV, 1995, 153—155.
178. Слободан Бранковић, **Бомбардовање градова у Југославији у Другом светском рату — смисао и могућности истраживања,** XXXV, 1995. 157—164.
179. Милован Целебџић, **Мотиви савезничких бомбардовања градова Србије и бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године,** XXXV, 1995 165—173.
180. Стеван Ђорђевић, **Други светски рат и ратна штета Југославије,** XXXV, 1995, 175—180.
181. Милан М. Миладиновић, **Антифашистички рат или рат против становништва,** XXXV, 1995, 181—188.
182. Чедомир Јанић, **Дејства савезничког ваздухопловства у Србији 1943. и 1944. године,** XXXV, 1995. 235—243.
183. Слободан Д. Милошевић, **Ратни војни заробљеници са територије среза Лесковац у Немачкој и Италији 1941—1945. године,** XXXV, 1995. 189—192.
184. Верољуб Трајковић, **Национална, социјална и старосна структура погинулих у бомбардовању 6. септембра 1944. г.,** XXXV, 1995, 245—264
185. Димитрије Кулић, **Ваздухопловне снаге САД у бомбардовању Леско-**

вца 6. септембра 1944. године, XXXV, 1995, 193—196.

186. Ђорђе Пиљевић, **Став врховног штаба НОВ и ПОЈ о бомбардовању непријатељских циљева и градова у Југославији у Другом светском рату,** XXXV, 1995, 197—208.

187. Жарко Јовановић, **Сељаштво југа Србије у време бомбардовања Лесковца септембра 1944. године,** XXXV, 1995, 209—214.

188. Милица Бодрожић, **Прилог о интелигенцији лесковачког краја 1944. године,** XXXV, 1995, 215—222.

189. Драгојла Цветковић, **Бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године на страницама локалне штампе („Наша реч"),** XXXV, 1995, 227—234.

190. Добросав Туровић, **Црквене књиге Лесковца и локална штампа о бомбардовању Лесковца 6. септембра 1944. године,** XXXV, 1995, 271—274.

191. Мира Ниношевић, **Прилог истраживању броја погинулих у бомбардовању Лесковца 6. септембра 1944. године,** XXXV, 1995, 275—277.

192. Драгиша Костић, **Прилог анализи бомбардовања Лесковца 6. септембра 1944. године,** XXXV, 1995, 279—290.

193. Живан Стојковић, **Организација Недићеве власти у лесковачком крају,** XXXV, 1995, 291—295.

194. Драгољуб С. Петровић, **Политички положај Лесковца и јужне Србије у ратној 1944. години,** XXXV, 1995. 297—298.

195. Хранислав Ракић, **Борбена дејства Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије за ослобођење Лесковца (септембар—октобар 1944. године),** XXXV, 1995, 299—312.

196. Гојко Миљанић, **Оперативни положаји и борбена дејства НОВ Србије у време извођења операције „Ретвик",** XXXV, 1995, 313—318.

197. Драгољуб Ж. Мирчетић, **Савезничка бомбардовања Ниша и околине 1943—1944. године,** XXXV, 1995. 319—329.

198. Момчило Павловић, **Нове чињенице о савезничком ваздушном нападу на Лесковац 6. септембра 1944. г.,** XXXV, 1995, 265—270.

199. Обрад Бјелица, **Двадесет четврта српска дивизија у дејствима на комуникацијама и у диверзантској операцији „Ретвик",** XXXV, 1995. 331—338.

200. Мирољуб Васић, **Уједињени савез антифашистичке омладине на југу Србије 1944. године,** XXXV, 1995. 339—344.

201. Драган Алексић, **Привреда Лесковца 1944. године,** XXXV, 1995. 345—349.

202. Риста Стојановић, **Осврт на неке до сада објављене радове и изјаве очевидаца о бомбардовању Лесковца 1941. и 1944. године,** XXXV, 1995, 351—361.

203. Милутин Фолић, Војислав Никчевић, **Учешће косовско-метохијских јединица у борбама на југу Србије и ослобођењу Лесковца 1944. године,** XXXV, 1995, 363—369.

203а. Никола П. Илић, **Немачко бомбардовање Лесковца 1941.,** XXXV, 1995, 371—375.

е. Послератна историја

204. Живан Стојковић, **Рад градског народног одбора у Лесковцу (1945—1947),** XXVII, 1987, 415—423.

205. Мира Тасић, **Обнова и изградња Лесковца (1944—1947),** XXIX, 1989, 349—357.

206. Никола П. Илић, **Сељачка радна задруга „Партизан" у Газдару,** XXXI 1991, 227—234.

Види: М. Васић, XV/44

VII ФИЛОЛОГИЈА, КЊИЖЕВНОСТ

а. Филологија

1. Јован В. Јовановић, **О лесковачком говору (Поводом Речника лесковачког говора Бране Митровића),** XXVIII, 1988, 185—244.

б. Књижевност

2. Николај Тимченко, **Вук и Српска књижевност,** XXVII, 1987, 425—430.
3. Станиша Војиновић, **Песме Ратка Павловића из шпанског грађанског рата** XXX, 1990, 283—286.
4. Станиша Војиновић, **„Једночинка „Статус — КВО и фрау од балплаца или Балкански рат Симе Буњића",** XXXIV, 1994, 113—124.
5. Станиша Војиновић, **Коста Петровић,** XXXV, 1995, (Посебни део) 16.

Види: — Н. Цветковић, VI/51

— Народна књижевност —

6. Никола Цветковић, **Лирске народне партизанске песме у ратним листо-**

вима XXI Српске ударне дивизије, XXVI, 1986, 245—254.

7. Никола Цветковић, **Народне партизанске песме о илегалним борбама у градовима југоисточне Србије**, XXX, 1990, 109—116.
8. Никола Цветковић, **Видови Косовске патриотске традиције у ратним документима, народном стваралаштву и листовима војних формација Лесковачког и Топличког краја (1941—1944)**, XXXIV, 1994, 45—52.
9. Никола Цветковић, **Народне песме о бомбардовању Лесковца**, XXXV, 1995.

   Види: — С. Димитријевић, V/14, 15, 16.

   — М. Златановић, V/20

— Топономастика —

10. Радмила Жугић, **Хидронимија доњег тока слива Јабланице (Семантички аспект)**, XXXIV, 1994, 101 — 112.

VIII ГЕОГРАФИЈА

а. Општа и физичка географија

1. Владимир Стојанчевић, **Један географски опис лесковачког краја из 1871. године**, XXVI, 1986, 317—321.
2. Иван Б. Поповић, **О доприносу Михајла Костића географском проучавању југоисточне Србије**, — Поводом 37-годишњице научног и стручног рада и 63-годишњице живота, XXVII, 1987, 313—329.
3. Јован Ф. Трифуноски, **Лерин и Воден** — два града у северној Грчкој — XXIX, 1989, 359—365.
4. Славиша Стојановић, **Кратак приказ неогеног лесковачког језера и тектонске котлине**, XXX, 1990, 221 —224.
5. Живорад М. Мартиновић, **Клизишта у Заплању**, XXX, 1990, 225—254.
6. Јован Ф. Трифуноски, **Варошице у Тиквешкој котлини**, XXX, 1990, 297 —313.
7. Живорад М. Мартиновић, **Барбешка котлина — генеза и еволуција —** XXXI, 1991, 3—56. (Посебан део).
8. Славиша Стојановић, **Флувијална фаза у развоју рељефа лесковачке котлине**, XXXII, 1992, 153—156.
9. Живорад М. Мартиновић, **Нивација, распадање стена, кластокрас и рецентна ерозија барбешке котлине**, XXXII, 1992, 157—180.
10. Живорад М. Мартиновић, **Издани и извори у неогену нишке котлине I** XXXIV, 1994, 161—177.

б. Термална географија и туризмологија

11. Михајло Костић, Петар Голубовић, **Вички (Топлички) кисељак**, Прилог разрешењу проблема древног порекла и функционалне генезе, XXVI, 1986, 291—302.
12. Миливоје М. Маћејка, Иван Б. Поповић, **Основне карактеристике туристичког промета Сијаринске Бање**, Прилог познавању бањског туризма Србије, XXVII, 1987, 233— 241.
13. Миливоје М. Маћејка, **Термални извори Пролом Бање**, Прилог познавању термоминералних вода СР Србије, XXVII, 1987, 243—252.

в. Антропогеографија

14. Јован В. Јовановић, **Црвена јабука и црвенојабучани**, Антрополошка истраживања, XXVI, 1986, 359—382.
15. Јован Ф. Трифуноски, **Цвијићево проучавање словенског становништва у Албанији**, XXVII, 1987, 223— 227.
16. **Цинцари у СР Македонији**, XXVIII, 1988, 307—311.

IX БОТАНИКА

1. Новица Ранђеловић, Властимир Стаменковић, **Травњачка флора југоисточне Србије (II)**, Грађа за флору југоисточне Србије, XXVI, 1986, 405— 410.
2. Властимир Стаменковић, Новица Ранђеловић, **Лековите биљке у флори југоисточне Србије**, XXVI, 1986, 411—423.
3. С. Сотиров, С. Станковић, Д. Пешић, **Технолошке карактеристике плода џанарике (Prunus cerasifera ehrh.) са планинског подручја Грделице**, XXVI, 1986, 425—434.
4. Видак Јовановић, **Анализа биљне заједнице Diantho-armerietum rumelicae, на Радан планини у јужној Србији**, XXVI, 1986, 435—439.
5. Властимир Стаменковић, Новица Ранђеловић, **Ресурси неких лековитих биљака у југоисточној Србији**, XXVII, 1987, 331—338.
6. В. Стаменковић, Н. Ранђеловић, С. Сотиров, **Лековите биљке ужег подручја Власине**, XXIX, 1989, 367— 374.
7. Новица Ранђеловић и сар., **Лековите биљке Топлице**, XXIX, 1989, 375— 380.

8. Властимир Стаменковић, Новица Ранђеловић, **Неке карактеристике флоре Суве планине,** XXX, 1990, 323—332.
9. Властимир Ранђеловић, **Нитрофилна вегетација класе Bidentatea tripartiti Tx., Lohm. et PRSG. 1950. у лесковачком пољу,** XXXII, 1992, 209—223.
10. Властимир Стаменковић, Новица Ранђеловић, Владимир Ранђеловић, **Лековите и зачинске биљне врсте околине Босиљграда,** XXXIV, 1994, 179—195.

X ЕКОНОМИЈА, ТРГОВИНА, САОБРАЋАЈ

1. Бранислав Јованчић, **Трговинска радња Косте Јовановића Зикополуса 1883—1905.** XXVII, 1987, 215—221.
2. Првољуб Павићевић, **Карактеристике саобраћаја и саобраћајних веза између Лесковца и околине,** XXVII, 1987, 287—312.
3. Драгиша Костић, **Банке и банкарство на лесковачком подручју до почетка Првог светског рата,** XXXIV, 1994, 125—137.

   Види: — С. Стојичић, VI/20.
   — С. Андрејевић, VI/7.
   — Б. Ђевори, VI/28.
   — Б. Храбак, VI/66.
   — Д. Алексић, VI/201.

XI СОЦИОЛОГИЈА, СТАТИСТИКА

1. Петар В. Голубовић, **Савремене демографске карактеристике општине Гаџин Хан,** XXVI, 1986, 383—391.
2. Миомир С. Наумовић, **Однос мешовитих привредника према култури и културно-историјском наслеђу** (На примерима лесковачког и нишког краја), XXVII, 1987, 125—128.
3. Петар Голубовић, Негован Тодоровић, **Природно кретање становништва Лужнице,** XXVII, 1987, 253—261.
4. Радмила Стојановић, **Промјене у приградским насељима настале развитком привредног и друштвеног живота** — Култура становања — XXVII, 1987, 263—285.
5. Миодраг Павићевић, Првољуб Павићевић, **Размештај становништва на територији шире и уже гравитације Лесковца,** XXVIII, 1988, 285—291.
6. Витомир Маринковић, **Старење становништва у јужноморавској регионалној заједници,** XXVIII, 1988, 293—305.
7. Јован Ф. Трифуноски, **Цинцари у СР Македонији,** XXVIII, 1988, 307—311.
8. Петар В. Голубовић, **Демографске промене у општини Ниш,** XXX, 1990, 315—322.
9. Петар В. Голубовић, **Становништво општине Алексинац,** XXXII, 1992, 181—189.
10. Витомир Маринковић, **Кретање становништва у јабланичком округу и промене у полној и старосној структури,** XXXIII, 1993, 339—344.

    Види: — М. Павловић, С. Вељковић, XV/46.

XII ШКОЛСТВО, ПРОСВЕТА

1. Радош Требјешанин, **Зграде основне школе у Лесковцу током XIX века,** XXVI, 1986, 351—358.
2. Станиша Војиновић, **Глигорије Костић и његово дело о школовању у Лесковцу за време Турске владавине,** XXIX, 1989, 97—101.
3. Милоје Р. Николић, **Радоје Домановић, као наставник средњих школа,** XXX, 1990, 255—272.
4. Раде Вуковић, **Учитељевање Вукајла Кукаља у Бувцу,** XXX, 1990, 273—282.
5. Владимир Грујић, **Школско образовање у врањском округу после ослобођења од Турака,** XXX, 1990, 3—40. (Посебан део).
6. Тихомир Петровић, **Школа у Бошњацу — прва школа у јабланичком крају,** XXXI, 1991, 151—159.
7. Станиша Војиновић, **Спира Здравковић** (Прилог проучавања историје школства Лесковца и околине, XXXI, 1991, 161—163.

XIII ШТАМПА, ПЕРИОДИКА, ПУБЛИЦИСТИКА

1. Драгољуб Трајковић, **Из прошлости Лесковца** (како је лесковачки индустријалац закорачио у публицистику), XXVI, 1986, 379 (400)—403.
2. Тихомир Петровић, **Књижевни листови и стваралаштво лесковачких основаца,** XXVII, 1987, 159—170.
3. Живојин Трифуновић, **Дечје новине „Ђачки напредак" у Лесковцу (1905—1915),** XXVIII, 1988, 271—276.
4. Раде Вуковић, **Још о сарадњи Михајла М. Јовановића — Мике Браде у**

„Лесковачком гласнику", истине о једном времену — и једној политици, XXIX, 1989, 333—341.

5. Драгољуб Ж. Мирчетић, **Неки видови културне сарадње Лесковца и Ниша у прошлом и овом веку**, XXIX, 1989, 77—81.
6. Никола Митровић, **Рад народне књижнице и читаонице у Власотинцу у периоду до рата**, XXIX, 1989, 189—193.
7. Живан Стојковић, **„Недељне новине" о културној баштини Лесковца**, XXXIII, 1993, 189—192.
8. Хранислав А. Ракић, **Забрана појединих бројева „Лесковачког гласника" и једног плаката у 1938. години**, XXXIII, 1993, 193—196.
9. Хранислав Ракић, **Лист „Власина" као извор бољег упознавања друштвено политичког и културног живота Власотинца (1938—1940) г.**, XXXV, 1995, 113—118.

Види: — Ж. Стојковић, VI/99.
— В. Цветковић, VI/116.
— Ж. Стојковић, VI/125.
— С. Војиновић, V/13.
— Д. Цветковић, VI/189.
— Д. Туровић, VI/190.
— Штампа о НОР-у 1941—1991, VI/162—173.

XIV БИОГРАФИЈА И БИБЛИОГРАФИЈА

а. Биографија

1. Драгољуб Трајковић, **Из прошлости Лесковца** (Љубомир Богдановић), XXVI, 1986, 397—(400) 403.

Види: — С. Марковић, IV/21.
— У. Рајчевић, IV/23.
— С. Марковић, IV/24.
— Б. Ђурић, IV/1.
— С. Војиновић, V/17.

б. Библиографија

2. Драгољуб Мирчетић, **Прилог библиографији о Топличком устанку 1917. године**, XXXIII, 1993, 3—27. (Пос. део).
3. Јулијана Пешић, **Лесковачки зборник XXVI—XXXV (1986—1995)**, прилог библиографији, XXXV, 1995, 383-

Види: — И. Б. Поповић VIII/2.
— С. Војиновић, V/13.
— С. Божановић, VI/172.
— М. Бодрожић, VI/64.

XV ХРОНИКА

1. **Скуп посвећен 25-годишњици излажења „Лесковачког зборника"**, XXVI, 1986, 489—504.
2. **Научни скуп, „Јединице НОВЈ југоисточне Србије у завршним операцијама за ослобођење Југославије"**, XXVI, 1986, 505—506.
3. **Научни скуп, „Културна баштина Лесковца и околине"**, XXVII, 1987, 431—432.
4. **Дело Драгутина М. Ђорђевића**, XXVII, 1987, 432—436.
5. **Значајан чинилац наше борбе**, XXVII, 1987, 436—442.
6. **Рад Народног музеја у Лесковцу од 1981—1985. године**, XXVII, 1987, 443—454.
7. **Научни скуп о Топличком устанку**, XXVIII, 1988, 335—337.
8. Владимир Стојанчевић, **Мита Ракић и његово знаменито дело о ослобођеним крајевима 1877/78. године**, XXVIII, 1988, 337—339.
9. Даница Милић, **Изузетно историографско дело**, XXVIII, 1988, 339—340.
10. Мирослав Ђорђевић, **Синтеза вишегодишњих истраживања**, XXVIII, 1988, 340—341.
11. Владимир Кондић, **Седам и по деценија истраживања Царичиног града**, XXVIII, 1988, 341—344.
12. Мирослава Јоцић, **Извештај са ископавања средњовековне тврђаве Скобаљић град у 1987. години**, XXVIII, 1988, 344—345.
13. Томислав Н. Цветковић, **У славу Вука азбукоука**, XXVIII, 1988, 345—346.
14. Николај Тимченко, **Одломци о Вуку**, XXVIII, 1988, 346—362.
15. Момир Јовић, **Јустиниана прима**, поводом 75-годишњице археолошких истраживања, XXIX, 1989, 381—400.
16. Мирослава Јоцић, **Археолошка истраживања Скобаљић града у 1988. години**, XXIX, 1989, 400.
17. **Живот и дело др Сергија Димитријевића**, XXX, 1990, 333—340.
18. **Нова књига Драгутина М. Ђорђевића**, XXX, 1990, 341—346.
19. Владимир Стојанчевић, **Други Српски устанак 1815. године и његов значај**, XXXI, 1991, 235—241.
20. Ђурђа Ђорђевић, **Рад Народног музеја у Лесковцу од 1986. до 1990. године**, XXXI, 1991, 241—250.
21. Живан Стојковић, **Лесковачки збор-**

ник XXXI, Лесковац, 1991., XXXII, 1992, 229—231.

22. Наташа Дрча, Срђан Марковић, **Ликовни живот у Лесковцу 1900—1950, Лесковац, 1991.,** XXXII, 1992, 231—. 233. (приказ књиге).
23. Милан М. Миладиновић, **Велики допринос историји НОР-а и револуције на терену Пусте Реке и Јабланице,** XXXII, 1992, 233—236.
24. Томислав Цветковић, Столе Попов, **Незнатни лесковачки догађаји, Лесковац, 1991. године**, XXXII, 1992, 236 —237. (приказ књиге).
25. **Округли сто „Штампа о НОР-у 1941 —1991**, XXXII, 1992, 237.
26. Живан Стојковић, Др. Милан М. Миладиновић, **Тринаеста Српска народноослободилачка ударна бригада**, XXXII, 1992, 237—240. (приказ књиге).
27. Хранислав Ракић, **Реферат** поводом 75-годишњице Топличког устанка и 50-годишњице стрељања у Бојнику XXXII, 1992, 240—243.
28. Милан Матић, **Лесковачки зборник XXXII, 1992**. Народни музеј у Лесковцу, XXXIII, 1993, 355—359.
29. Милан Матић, **Наредбе, извештаји и писма војвода и четовођа Топличког устанка** (Збирка докумената), Приредила Божица Младеновић, Народни музеј Лесковац и Књижевно друштво „Раде Драинац" Прокупље, 1992, стр. 188, XXXIII, 1993, 360.
30. Петар Качавенда, Др. Живан Стојковић, Др. Слободанка Стојичић, Хранислав Ракић, **Историја Лесковца**, Београд, 1992. године XXXIII, 1993, 260—261. (приказ књиге).
31. Милан Матић, Др. Живан Стојковић, Др. Слободанка Стојичић, Хранислав Ракић, **Историја Лесковца,** Београд, 1992. године, XXXIII, 1993, 361—363.
32. Милан М. Миладиновић, **Патриотизам на делу**, XXXIII, 1993, 263—264.
33. Гојко Вујичић, Хранислав Ракић, **„Четрдесет седма дивизија НОВЈ", ВИНЦ, Бгд. 1992.**, XXXIII, 1993, 264 —265.
34. Живан Стојковић, Хранислав Ракић, **„Четрдесет седма дивизија НОВЈ", ВИНЦ, Бгд. 1992,** XXXIII, 1993, 365—366. (приказ књиге).
35. **Научни скуп посвећен 75-годишњици Топличког устанка,** XXXIII, 1993, 366—368.
36. Владимир Стојанчевић, **Стопедесет година рођења Стојана Новаковића — великог Српског државника и научника,** XXXIII, 1993, 368—369.
37. Јосиф Стефановић, **Уз осамдесетогодишњицу књижевног клуба „Светислав Вуловић" у Лесковцу,** XXXIII, 1993, 369—374.
38. **Научни скуп „Културно-историјска баштина Лесковца и околине (IV),** XXXIII, 1993, 369.
39. Хранислав Ракић, **Четрдесет пет година рада Народног музеја у Лесковцу,** XXXIV, 1994, 203—205.
40. Мирољуб Васић, **Лесковачки зборник XXXIII,** Народни музеј у Лесковцу, Лесковац, 1993, стр. 402., XXXIV, 1994, 205—206.
41. Милан Матић, **Четници у лесковачком крају 1941—1944**. Народни музеј у Лесковцу, 1993., XXXIV, 1994, 206—207.
42. Милан Миладиновић, **Живот посвећен историјској истини,** XXXIV, 1994, 207—209.
43. **Округли сто посвећен педесетогодишњици погибије Благоја Николића.** XXXIV, 1994, 209—224.
44. Мирољуб Васић, **Југославија, распад и перспектива (1990—1993),** XXXIV, 1994, 224—230.
45. Петар Д. Митић, **Структура моторичких способности студената у Лесковачком и врањском крају,** XXXIV, 1994, 230—236.
46. Марина Павловић, Сава Вељковић, **Услови становања и живота у ромским насељима у Подворцу и Сат-мали у Лесковцу**, XXXIV, 1994, 236 243.
47. Милан М. Миладиновић, **Минуло време згуснуто у историју** (Промоција Лесковачког Зборника XXXIV, XXXV, 1995.
48. Мирољуб Васић, **Хранислав Ракић историчар**, Народни музеј Лесковац, 1994, XXXV, 1995.
49. Жарко Јовановић, Др. Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, **Окупација у лесковачком крају 1941—1944**, Народни музеј, 1994, XXXV, 1995. (књижевни приказ).
50. Гојко Вујичић, Драгољуб Ж. Мирчетић, **Војна историја Ниша I и II,** XXXV, 1995. (књижевни приказ).
51. **Научни скуп „Културна баштина Лесковца и околине" (V),** XXXV, 1995.
52. **Научни скуп „Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године"**, XXXV, 1995.

1. Славољуб Цветковић, **Др Сергије Димитријевић 19. март 1912. — 12. август 1987.**, XXVIII, 1988, 363—364.
2. Томислав Н. Цветковић, **Јован, Јоца Михајловић (1924—1988)**, XXVIII,
3. **С. М. Србобран Милојевић (1957—1989)**, XXX, 1990, 367.
4. **Др Миодраг Стефановић—Мија (1928—1990)**, XXXII, 1992, 246.
5. **Др Миодраг Павићевић—Миша (1932—1990)** XXXII, 1992, 247.
6. Томислав Н. Цветковић, **Драгољуб М. Трајковић (1904—1992)**, Лесковчанин духом и телом, XXXII, 1992, 244—245.
7. Драгутин М. Ђорђевић, **Јован В. Јовановић — адвокат у пензији, културни и научни радник из Лесковца**, XXXIII, 1993, 375.
8. Мирољуб Васић, **Милан Матић (1931—1994)**, XXXV, 1995.

САРАДНИЦИ ЛЕСКОВАЧКОГ ЗБОРНИ XXVI—XXXV

Прилог ауторској библиографији

1. **Алексић Драган**
   — Привреда Лесковца 1944. године, XXXV, 1995, 345—349.
2. **Андрејевић Борислав,**
   — Записи о Нишкој буни 1841. године и другим покретима против Турака на маргинама црквене књиге Пентикостар, XXVIII, 1988, 245—261.
3. **Андрејевић Севделин,**
   — Устанак 1917. године у сливовима Велепољске и Топоничке реке и делу слива Сврљишког Тимока, XXVIII, 1988, 111—129.
   — Општекорисне касе у Врању и Лесковцу, услови настанка, начин пословања и допринос развоју привреде, XXIX, 1989, 63 — 75.
   — Насиља Бугара у акцијама гоњења заосталих учесника у Топличком устанку у сливовима Велопољске и Топоничке реке и у делу слива Сврљишког Тимока, XXXIII, 1993, 81—93.
4. **Антић Никола,**
   — На борбеном путу од Пирота до Приштине, XXVI, 1986, 175—180.
5. **Антонијевић Драгослав,**
   — Древна лесковачка коледарска игра као репрезентативан пример ритуалног театра, XXXI, 1991, 79—81.
6. **Бјелетић Добросав,**
   — Револуционарно деловање Трајка Стаменковића, XXIX, 1989, 190—192.
7. **Бјелица Обрад,**
   — Двадесет четврта српска дивизија у дејствима на комуникацијама и у диверзантској операцији **„Ретвик"**, XXXV, 1995, 331—338.

7а. **Богдановић Игор**
   — Археолошка истраживања вишеслојног налазишта Хисар у Лесковцу, XXXV, 1995, 13—16.

8. **Бодрожић Милица,**
   — Радничка класа југа Србије од ослобођења до краја рата, маја 1945, XXVI, 1986, 475—488.
   — Учешће интелигенције југа Србије у илегалним акцијама (1941—1945), XXX, 1990, 61—70.
   — Квислиншко „Ново време" из 1941. године о збрињавању избеглица на југу Србије, XXXII, 1992, 35—42.
   — Осврт на литературу о Топличком устанку 1917. год., XXXIII, 1993, 139—149.
   — Прилог о социјалним групама Лесковца и околине у ослободилачком рату и револуцији 1944. године, XXXIV, 1994, 61—69.
   — Прилог о интелигенцији лесковачког краја 1944. године, XXXV, 1995. 215—222.
9. **Божановић Соња,**
   — О злочинима окупатора у јужној Србији за време другог светског рата кроз послератну штампу (1944—1947), XXXIII, 1993, 269—275.
10. **Бранковић Слободан,**
   — Југословенска Демократска народна заједница основана на Светосавском конгресу 25—28. јануара 1944., XXX, 1990, 125—131.
   — Бомбардовање градова у Југославији у другом светском рату — смисао и могућности истраживања, XXXV, 1995, 157—164.
11. **Васиљев Љупка,**
   — Помен Лесковца у рукописном служабнику из 1453. године, XXIX, 1989, 15—18.
12. **Васић Мирољуб,**
   — Драгоцен прилог историографији, XXIX, 1989, 179—180.

— Значај традиције и искуства из илегалног рада КПЈ у устанку 1941. године, XXX, 1990, 33—37.
— „Млади борац" орган УСАОЈ-а односно УСАОС-а (1944—1945), XXXII, 1992, 27—30.
— „Лесковачки Зборник" XXXIII, Народни музеј у Лесковцу, Лесковац, 1993, стр. 402, XXXIV, 1994, 205—206.
— Југославија, распад и перспектива (1990—1993), XXXIV, 1994, 224—230.
— Темељи Југославије, историјски домашаји 1. 12. 1918. и 29. 11. 1943. године, XXXV, 1995, 377—382.
— Уједињени савез Антифашистичке омладине на југу Србије 1944. године, XXXV, 1995, 339—344.
— Хранислав Ракић историчар, XXXV, 1995,
— IN MEMORIAM Милан Матић (1931—1994), XXXV, 1995,

13. **Васић Чедомир,**
— Црква Светог Илије у Сијаринској Бањи (са З. Симићем) XXIX, 1989, 39—45.

14. **Вељковић Сава,**
— Услови становања и живота у ромским насељима у Подворцу и Сат-мали у Лесковцу, (са М. Павловић), XXXIV, 1994, 236—243.

15. **Весовић Милан,**
— Штампа леве оријентације у Србији 1929—1941., XXXII, 1992, 5—11.

16. **Витковић—Жикић Милена,**
— Прилог проучавању историје костима — цубе, XXXIV, 1994,

17. **Вишњић Петар,**
— Дејства оперативне групе у јужној Србији (августа 1944), XXVII, 1987, 369—406.

18. **Војиновић Станиша,**
— Један заборављени сакупљач народних умотворина у Јовцу и Разгојни, XXVI, 1986, 393—396.
— Југоисточна Србија у књижевном часопису „Босанска вила" (1885—1914), XXVII, 1987, 171—214.
— Лесковачко грађанско позориште „Југ-Богдан", XXVIII, 1988, 263—269.
— Димитрије Д. Поповић, сакупљач народних умотворина у околини Власотинца и Лужници, XXIX, 1989, 83—95.
— Глигорије Костић и његово дело о школовању у Лесковцу за време турске владавине, XXIX, 1989, 97—101.
— Песме Ратка Павловића из шпанског грађанског рата, XXX, 1990, 283—286.
— Спира Здравковић (Прилог проучавању историје Школства Лесковца и околине, XXXI, 1991, 161—163.
— Никола Мандра, XXXII, 1992, 93—99.
— Јужна Србија у часопису „Карацић" (1899—1901, 1903) Тихомира Ђорђевића, XXXIII, 1993, 307—333.
— Једночинка „Статус-кво и Фрау од Балплаца или Балкански рат Симе Буњића", XXXIV, 1994, 113—124.
— Коста Петровић, XXXV, 1995, 1—16. (Пос. део).

19. **Вујичић Гојко,**
— Хранислав Ракић, „Четрдесет седма дивизија НОВЈ" ВИНЦ, Бгд. 1992., XXXIII, 1993, 264—265.

20. **Вуковић Раде,**
— Још о сарадњи Михајла М. Јовановића-Мике Браде у „Лесковачком Гласнику", истина о једном времену — и једној политици, XXIX, 1989, 333—341.
— Учитељевање Вукајла Кукаља у Бувцу, XXX, 1990, 273—282.

21. **Вукчевић Славко,**
Карактеристике и специфичности отпора у окупираним градовима на југу Србије 1941—1944., XXX, 1990, 139—152.

22. **Вучековић Момчило**
— Борбени пут 31. српске ударне бригаде 21. дивизије и армије са посебним осртом на њену политичку активност, XXVI, 1986, 55—60.

23. **Гигов Страхил,**
— Трајко Стаменковик, XXIX, 1989, 201—203.

24. **Глигоријевић Благоје,**
— Војни судови у јединицама НО ВЈ југа Србије у завршним операцијама за ослобођење земље, XXVI, 1986, 255—259.
— О војном суду Команде лесковачког подручја, XXVII, 1987, 411—413.

25. **Глишић Венцеслав,**
— Учешће у НОБ — у 1941—1942., XXIX, 1989, 234—236.

— Борба КПЈ у окупираним градовима југоисточне Србије (1941 — 1944), XXX, 1990, 13—17.
— „Глас" као извор за историју ослободилачке борбе у југоисточној Србији, XXXII, 1992, 23—25.
— Бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године, XXXV, 1995, 143—147.

26. **Голубовић В. Петар,**
— Савремене демографске карактеристике општине Гаџин Хан, XXVI, 1986, 383—391.
— Вички (Топлички) кисељак, прилог разрешењу проблема древног порекла и функционалне генезе, (са М. Костићем), XXVI, 1986, 291—302.
— Природно кретање становништва Лужнице, (са Н. Тодоровићем), XXVII, 1987, 253—261.
— Демографске промене у општини Ниш, XXX, 1990, 315—322.
— Становништво општине Алексинац, XXXII, 1992, 181—189.

27. **Грујић Владимир,**
— Школско образовање у врањском округу после ослобођења од Турака, XXX, 1990, 3—40. (Пос. део).

28. **Давидовић Радивој Кепа,**
— Затворске успомене о Трајку, XXIX, 1989, 195—200.

29. **Дељанин Бојана,**
— Неки резултати археолошких истраживања у манастиру Св. Јован Претеча код села Јашуње, XXVII, 1987, 47—49.

30. **Димитријевић Д. Ратко,**
— Скојевска организација у 14. српској ударној бригади 23. ударне дивизије, XXVI, 1986, 87—95.

31. **Димитријевић Сергије,**
— Народне песме лесковачког краја, свеска прва, XXVII, 1987, 3—56, (П. део)
— Народне песме лесковачког красвеска друга, XXVIII, 1988, 3—56. (п. д.)
— Народне песме лесковачког краја, свеска трећа, XXIX, 1989, 3—28. (П. део)
— Партијско-политичка активност Трајка Стаменковића, XXIX, 1989, 203—210.

32. **Динић Драшко,**
— Тражио је дисциплину, XXIX, 1989, 231—232.

33. **Дрча Наташа**
— Срђан Марковић, Ликовни живот у Лесковцу 1900—1950, Лесковац, 1991, XXXII, 1992, 231—233.

34. **Дудић Никола,**
— О гробљима и надгробним споменицима Лесковца и околине, XXVII, 1987, 99—111.
— Симболошке представе на надгробним споменицима у долини Јужне Мораве, XXIX, 1989, 29 — 38.
— Флорална орнаментика на споменицима источне Србије и приобаља Мораве, XXXI, 1991, 83 — 96.
— Нова сазнања и поимања као узрок и подстрек промена иконографског садржаја надгробних споменика, XXXIII, 1993, 207—217.
— Антропоидни крстови на надгробном камењу Србије, XXXV, 1995, 95—97.

35. **Ђевори Божидар,**
— Ослобођење, организација власти и евакуација Прокупља у устанку 1917. г., XXVIII, 1988, 17—26.
— Рад Аграрне комисије за Топлички округ на разрешењу затечених аграрних односа, XXXI, 1991, 71—78.
— Људске жртве и материјална штета у Прокупљу и Куршумлији у устанку 1917. Обнова Топлице 1919—1921. године. Значајне прославе у Топлици између два светска рата и нека надгробна обележја, XXXIII, 1993, 95—105.

36. **Ђорђевић М. Драгутин,**
— Цртежи надгробних споменика и фотоснимци црквених експоната Христифора Црниловића, XXVI, 1986, 343—350.
— Стара Лесковачка црква, XXVII 1987, 113—116.
— Барске и бабичке жртве Јабланичко-топличког устанка 1917, XXVIII, 1988, 71—75.
— Бабичка црква — раније манастир Св. Тројица, XXIX, 1989, 305—314.
— Женски манастир Ваведења Св. Богородице у Црковници, XXX, 1990, 197—213.
— Орљански шупљи камен и о камену у животу обичајима и фолклору, XXXI, 1991, 171—175.

— Милан Стојадиновић, XXXII, 1992, 101—103.
— IN MEMORIAM Јован В. Јовановић адвокат у пензији, културни и научни радник из Лесковца, XXXIII, 1993, 375.
— Црква Света Петка Кумаревска, XXXV, 1995, 125—134.

37. **Ђорђевић Ђурђа,**
— Рад Народног музеја у Лесковцу од 1986. до 1990. године, XXXI, 1991. 241—250.

38. **Ђорђевић М. Жива,**
— Велики политички значај Народног Фронта слободе, XXIX, 1989, 172—174.

39. **Ђорђевић М. Иван,**
— О властеоским споменицима у источним областима српске средњевековне државе, XXIX, 1989 19—27.
— Свети Симеон Немања као нови Јоасаф, XXXIII, 1993, 159—166.
— Монограм Дмитар у Љуботену, XXXV, 1995, 5—10.

40. **Ђорђевић Мирослав,**
— Синтеза вишегодишњих истраживања, XXVIII, 1988, 340—341.
— Европа и југ Србије после берлинског конгреса, XXXII, 1992, 3—59. (Пос. део).

41. **Ђорђевић Стеван,**
— Други светски рат и ратна штета Југославије, XXXV, 1995, 175—180.

42. **Ђуковић Исидор,**
— Двадесет прва српска ударна дивизија у пробоју сремског фронта и завршним операцијама, XXVI, 1986, 21—32.

43. **Ђурђевић Марина,**
— Поглед на новије градитељско наслеђе југоисточне Србије до првог светског рата, XXXV, 1995, 61—67.

44. **Ђурић Балша,**
— Допринос Радивоја Љубинковића истраживањима у југоисточној Србији, XXIX, 1989, 53—56.

45. **Ђурић Наталија,**
— Керамика старијег гвозденог доба из с. Братмиловца, XXXIII, 1993, 277—289.

46. **Ерцеговић-Павловић Славенка,**
— Резултати рекогносцирања археолошких локалитета и споменика културе лесковачког подручја, XXVII, 1987, 69—70.

47. **Живковић Никола,**
— Организација политичког рада у затворима и логорима на југу Србије 1941—1944. године, XXX 1990, 71—73.
— Вести о привредним проблемима Лесковца и околине у „Новом Времену" 1941. године, XXXII, 1992, 31—33.
— Организација Тот у Србији, XXXIV, 1994, 7—9.
— Људске жртве и материјална штета Лесковца од бомбардовања 6. септембра 1944. године, XXXV, 1995, 149—151.

48. **Жугић Радмила,**
— Хидронимија доњег тока слива Јабланице (Семантички аспект), XXXIV, 1994, 101—112.

49. **Златановић Момчило,**
— Песме о догађајима на српско-турској граници (1878—1912), XXXI, 1991, 165—169.
— Четнички (комитски) покрет (1904—1912) (Врање и Прешевска каза), XXXII, 1992, 83—92.

50. **Златић Јован,**
— Диверзантска дејства у Топличком устанку 1917., XXXIII, 1993, 31—42.
— Команда нишке области српске државне страже, XXXIV, 1994, 29—34.

51. **Илић П. Никола,**
— Пчињски народноослободилачки одред. XXVII, 1987, 407—409.
— Борбена искуства 1917. и њихово прилагођавање у устанку 1941. године, XXVIII, 1988, 159 — 163.
— Црнотравски (II Јужноморавски народноослободилачки партизански одред „Синадин Миленовић' (фебруар—јуни 1944), XXVIII, 1988, 323—329.
— Партизански одреди јужне Србије у другој половини 1942. године, XXIX, 1989, 255—264.
— Илегално збрињавање и лечење рањених бораца НОР у градовима јужне Србије 1941—1944. године, XXX, 1990, 87—97.
— Сељачка радна задруга „Партизан" у Газдару, XXXI, 1991, 227—234.
— Неки видови експлоатације сељака Газдара (1941—1944), XXXIV, 1994, 57—59.
— Немачко бомбардовање Лесковца 1941, XXXV, 1995, 371—375.

52. **Јанић Александар,**
— Неке особености народноослободилачке борбе и револуције на југу Србије, XXVI, 1986, 15—20.

— Осврт на ратне године и борбу за мост на Јужној Морави, XXX, 1990, 133—137.

53. **Јанић Чедомир,**
— Дејства савезничког ваздухопловства у Србији 1943. и 1944. године, XXXV, 1995, 235—243.

54. **Јанковић Ђорђе,**
— Резултати истраживања на средњевековном утврђењу Скобаљић Град, (са М. Јоцић), XXVII, 1987, 61—68.
— Улога и значај града Николе Скобаљића у средњем веку, XXXI, 1991, 39—43.

55. **Јовановић Бојан,**
— Магијска контрола смрти, на примеру посмртних обичаја лесковачког краја, XXXI, 1991, 97—99.
— Борба демона, XXXIII, 1993, 219—222.
— Несвесно зло, XXXV, 1995, 99—102.

56. **Јовановић Видак,**
— Анализа биљне заједнице Diantho armerietum rumelicae на Радан планини у јужној Србији, XXVI, 1986, 435—439.

57. **Јовановић Жарко,**
— Сељаштво југа Србије у време бомбардовања Лесковца септембра 1944. године, XXXV, 1995,
— Др Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, Окупација у Лесковачком крају 1941—1944. Народни музеј, 1994, XXXV, 1995, 209—214.

58. **Јовановић В. Јован,**
— Црвена јабука и Црвенојабучани, антрополошка истраживања, XXVI, 1986, 359—382.
— Воденице и ваљавице у лесковачком крају, XXVII, 1987, 117 — 124.
— О лесковачком говору (поводом речника лесковачког говора Бране Митровића), XXVIII, 1988, 185—244.

59. **Јовановић Станимир Јова,**
— Пета српска народноослободилачка бригада у борбама од Бруса до Београда, XXVI, 1986, 33—42.

60. **Јованчић Бранислав,**
— Трговинска радња Косте Јовановића Зикополуса 1883—1905. XXVII, 1987, 215—221.

61. **Јовић Момир,**
— Јустиниана Прима, поводом 75-годишњице археолошких истраживања, XXIX, 1989, 381—400.

62. **Јовић Стојан,**
—Војне мисије и савезничка помоћ јединицама НОВ и ПОЈ на југоистоку Србије 1943/44. године, XXVI, 1986, 455—473.

63. **Јончић Душан,**
— Кратак приказ формирања борбеног пута и дејства 46. дивизије НОВЈ, XXVI, 1986, 151—161.

64. **Јоцић Мирослава,**
— Резултати истраживања на средњевековном утврђењу Скобаљић Град, (са Ђ. Јанковићем), XXVII, 1987, 61—68.
— Извештај са ископавања средњевековне тврђаве Скобаљић Град у 1987, години, XXVIII, 1988, 344—345.
— Археолошко налазиште у Бојнику, XXIX, 1989, 289—295.
— Археолошка истраживања Скобаљић Града у 1988. години, XXIX, 1989, 400.
— Резултати истраживања Скобаљић Града, XXXI, 1991, 45—53.
— Метално доба у лесковачкој котлини (са М. Стојићем), XXXIII, 1993, 291—306.
— Из нумизматичке збирке Народног музеја у Лесковцу, XXXIV, 1994, 197—201.
— Истраживања вишеслојног налазишта Хисар у Лесковцу (са П. Поповићем), XXXV, 1995, 13—16.

65. **Кадијевић Александар,**
— Прилог познавању црквене архитектуре двадесетог века у околини Лесковца, XXXIII, 1993, 197—202.
— Цркве архитекта Василија Андросова у Лесковцу и околини, XXXV, 1995, 75—79.

66. **Качавенда Петар,**
— Борба СКОЈ-а у окупираним градовима југоисточне Србије 1941. године, XXX, 1990, 19—22.
— Југословенска историографија о народноослободилачком рату народа Југославије, XXXII, 1992, 13—15.
— Др Живан Стојковић, др Слободанка Стојичић, Хранислав Ракић, **Историја Лесковца**, Београд, 1992. године, XXXIII, 1993, 260—261.
— Неки аспекти делатности Квислинга у Србији 1941—1944. године, XXXIV, 1994, 5—6.

— Ефекти савезничког бомбардовања комуникација и градова у Србији почетком септембра 1944. године, XXXV, 1995, 137—141.

67. **Кесић Стојан,**
— Велики штрајк лесковачких текстилаца 1914. године, XXXIII, 1993, 253—267.

68. **Кондић Владимир,**
— Седам и по деценија истраживања Царичиног Града, XXVIII, 1988, 341—344.

69. **Костић Драгиша,**
— Банке и банкарство на лесковачком подручју до почетка првог светског рата, XXXIV, 1994, 125—137.
— Прилог анализи бомбардовања Лесковца 6. септембра 1944. године, XXXV, 1995, 279—290.

70. **Костић Михајло,**
— Вички (Топлички) кисељак, прилог разрешењу древног порекла и функционалне генезе (са П. Голубовићем), XXVI, 1986, 291—302.

71. **Костић Радоје,**
— Рад КПЈ на формирање Топличког НОПО и прве акције одреда, XXVI, 1986, 441—453.
— Злочини бугарских окупатора у Топлици за време Топличког устанка, XXVIII, 1988, 61—69.
— Илегални рад народноослободилачког покрета у окупираном Прокупљу 1941—1942., XXX, 1990, 39—49.

72. **Кулић Димитрије,**
— Ваздухопловне снаге САД у бомбардовању Лесковца 6. септембра 1944. године, XXXV, 1995, 193—196.

73. **Лилић Борислава,**
— Метоси царских ларви у Пироту, ослонац трајања српског народа под Турцима, XXXII, 1992, 105—110.
— Одјек Топличког устанка 1917. године у пиротском крају, XXXIII, 1993, 75—80.
— Бугарска егзархија у нишавској епархији, XXXIII, 1993, 181—187.
— Пирот на Берлинском конгресу 1878. године, XXXIV, 1994, 139 — 147.
— Традиционална култура (до ослобођења од Турака) у југоисточној Србији, XXXV, 1995, 119—123.

74. **Максимовић Јован,**
— Операција 14. к. за сламање краљевачко-ужичког мостобрана од 15. октобра до 16. децембра 1944., XXVI, 1986, 197—205.

75. **Манасијевић Јован,**
— Двадесет шеста српска бригада — учешће у борбама за ослобођење југоисточне Србије и Косова, XXVI, 1986, 181—185.

76. **Маневић Зоран,**
— О вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Лесковцу, XXIX, 1989, 47—48.

77. **Маринковић Витомир,**
— Старење становништва у јужноморавској регионалној заједници, XXVIII, 1988, 293—305.
— Кретање становништва у јабланичком округу и промене у полној и старосној структури, XXXIII, 1993, 339—354.

78. **Марјановић Злата,**
— Улога музике у традиционалним обредима села Брза (прилог проучавању народног музичког стваралаштва Поречја у јужној Србији), XXXII, 1992, 121—152.

79. **Марковић Миленко,**
— Поуке наше револуционарне прошлости, XXIX, 1989, 157—159.

80. **Марковић Никола,**
— „Београдске новине" о Топличком устанку, XXVIII, 1988, 171 — 174.

81. **Марковић Предраг,**
— Пиротски одред Јове Радовића, XXVIII, 1988, 131—134.

82. **Марковић Срђан,**
— Благоје Пр. Стојановић, (1906—1984), XXVI, 1986, 335—342.
— Капела Св. Прокопија у комплексу Ораовичког манастира, XXVII, 1987, 51—59.
— Сликар Бранко Дочић, Лесковац 1913 — Приштина 1973. године, XXVIII, 1988, 277—283.
— Ликовни живот у Лесковцу 1878—1941, у светлу нових података, XXIX, 1989, 57—61.
— Новија истраживања грађанске архитектуре у Власотинцу, XXXIII, 1993, 203—205.
— Андреј Биценко у Лесковцу, XXXV, 1995, 81—84.

83. **Мартиновић М. Живорад,**
— Клизиште у Заплању, XXX, 1990, 225—254.

— Барбешка котлина — генеза и еволуција, XXXI, 1991, 3—56. (Пос. део).
— Нивација, распадање стена, кластокрас и рецентна ерозија Барбешке котлине, XXXII, 1992, 157—180.
— Издани и извори у неогену Нишке котлине I, XXXIV, 1994, 161—177.

84. **Матић Милан,**
— Штампа у Србији 1941—1945. XXXII, 1992, 17—22.
— Лесковачки зборник XXXII, 1992. Народни музеј у Лесковцу, XXXIII, 1993, 355—359.
— Наредбе, извештаји и писма војвода и четовођа Топличког устанка (Збирка докумената), приредила Божица Младеновић, Народни музеј Лесковац и Књижевно друштво „Раде Драинац" Прокупље, 1992, стр. 180., XXXIII, 1993, 360.
— Др Живан Стојковић, др Слободанка Стојичић, Хранислав Ракић, **Историја Лесковца**, Београд, 1992, године, XXXIII, 1993, 361—363.
— „Српски народ" и „Гласник српске државне страже" о квислиншким војним јединицама у Србији, XXXIV, 1994, 35—39.
— Четници у лесковачком крају 1941—1944, Народни музеј у Лесковцу, 1993, XXXIV, 1994, 206 — 207.

85. **Маћејка М. Миливоје**
— Основне карактеристике туристичког промета Сијаринске Бање, прилог познавању бањског туризма Србије (са И. Б. Поповићем), XXVII, 1987, 233—241.
— Термални извори Пролом бање, прилог познавању термоминералних вода СР Србије, XXVII, 1987, 243—252.

86. **Мијатовић Цвијетин,**
— Узор — револуционар у најлепшој успомени, XXIX, 1989, 243 —246.

87. **Миладиновић М. Милан,**
— Нови квалитети у моралу јединица НОВ и ПОЈ југа Србије у завршним операцијама за ослобођење земље, XXVI, 1986, 231 —243.
— Доња Пуста Река у НОР и социјалистичкој револуцији крајем 1943. године, XXVII, 1987, 353—367.
— Пуста Река у Топличком устанку 1917. године, XXVIII, 1988, 31—39.
— Марксистичка мисао у публицистичким радовима Трајка Стаменковића, XXIX, 1989, 236— 243.
— Јачање моралне снаге партизанских јединица на југу Србије после саветовања у Калуђерцу, XXIX, 1989, 267—275.
— Политичко-пропагандни рад КПЈ и СКОЈ-а у окупираним градовима на југу Србије, XXX, 1990, 23—31.
— Народноослободилачка борба у доњој Пустој Реци почетком 1944., године, XXXI, 1991, 203— 213.
— Од апологетике до нихилизма у писању о народноослободилачком рату на југу Србије, 1941— 1945. године, XXXII, 1992, 43— 51.
— Велики допринос историји НОР-а и револуције на терену Пусте Реке и Јабланице, XXXII, 1992, 233—236.
— Социолошко етички приступ Топличком устанку 1917. године, XXXIII, 1993, 127—137.
— Патриотизам на делу (Мр Обрад Бјелица „24. дивизија НОВЈ", Београд, 1992.), XXXIII, 1993, 363—364.
— Недићевско-Љотићевска пропаганда против антифашистичког и ослободилачког покрета на југу Србије 1941—1944. године, XXXIV, 1994, 71—81.
— Живот посвећен историјској истини, XXXIV, 1994, 207—209.
— Антифашистички рат или рат против становништва, XXXV, 1995, 181—188.
— Минуло време згуснуто у историју (промоција Лесковачког Зборника XXXIV), XXXV, 1995,

88. **Миладиновић Светислав,**
— Четрнаеста српска народноослободилачка ударна бригада у борбама за ослобођење земље, XXVI, 1986, 83—86.

89. **Миленковић Милица,**
— Сарадња ССДП и БРСДП (т. с.) у борби против рата и милитаризма од анексионе кризе до II Балканске конференције 1809 —1915, XXIX, 1989, 315—325.

90. **Миленковић Предраг,**
— Учешће 24. српске дивизије НОВЈ у Косовској операцији (23. 10. — 10. 11. 1944. године), XXVI, 1986, 97—112.

91. **Милић Даница,**
— Изузетно историографско дело, XXVIII, 1988, 339—340.

92. **Миловановић Милан,**
— Градитељска делатност Григорија Самојлова у Лесковцу и околини, XXXV, 1995, 69—74.

93. **Милојевић Србобран,**
— Историја Лесковца у средњем веку, XXVII, 1987, 11—22.

94. **Милошевић Д. Слободан,**
— Концентрациони логор у Слану на острву Прагу, XXIX, 1989, 343—347.
— Ратни војни заробљеници са територије среза Лесковац у Немачкој и Италији 1941—1945. године, XXXV, 1995, 189—192.

95. **Миљанић Гојко,**
— Војнополитички положај и најважнија ратна збивања на југу Србије у 1944. години, XXVI, 1986, 5—13.
— Оперативни положај и борбена дејства НОВ Србије у време извођења операције „Ретвик", XXXV, 1995, 313—318.

96. **Мирчетић Ж. Драгољуб,**
— Четрдесет пета српска дивизија Народноослободилачке војске Југославије у борбама у источној Босни — дрински мостобран (децембар 1944.), XXVI, 1986, 133—150.
— Нишки округ у Топличком устанку, XXVIII, 1988, 77—92.
— Саветовање у Калуђерцу и окружни комитет Комунистичке партије Југославије у Србији — за нишки округ, XXIX, 1989, 264—267.
— Неки видови културне сарадње Лесковца и Ниша у прошлом и овом веку, XXIX, 1989, 77—81.
— Ниш у народноослободилачкој борби (1941—1945) (осврт на антиокупаторску активност), XXX 1990, 51—59.
— Југоисточни фронт у Првом српском устанку, XXXI, 1991, 117 — 140.
— Војно-историјски аспект нишке штампе о народноослободилачком рату („Народни Лист", „Народне новине" 1944—1990. год.) XXXII, 1992, 69—76.
— Четнички поход на Ристовац маја 1917. године (војноисторијски аспект с посебним освртом на оперативно-тактичка искуства), XXXIII, 1993, 53—74.
— Прилог библиографији о Топличком устанку 1917. године, XXXIII, 1993, 3—27. (Пос. део).
— Формирање добровољачких одреда, XXXIV, 1994, 11—28.
— Политички положај Лесковца и и јужне Србије у ратној 1994. години, XXXV, 1995, 319—322.

97. **Митић Д. Петар,**
— Структура моторичких способности студената у лесковачком и врањском крају, XXXIV, 1994, 230—236.

98. **Митровић Андреј,**
— Колективна свест и тумачења историје, искуства истраживања Топличког устанка, XXXIII, 1993, 5—18.

99. **Митровић Дојчило,**
— Суви брег, Скуп кољаша, XXIX, 1989, 233—234.

100. **Митровић Миодраг,**
— Двадесет и друга дивизија у ослободилачким борбама од Косова до Срема, XXVI, 1986, 61—69.

101. **Митровић Никола,**
— Рад народне књижнице и читаонице у Власотинцу у периоду до рата, XXXI, 1991, 189—193.

102. **Младеновић Божица,**
— Топлички устанак — спонтана народна буна и организовани покрет отпора, XXVIII, 1988, 11—15.
— Арбанаси и Топлички устанак, XXXIII, 1993, 119—122.

103. **Нагорни Миодраг,**
— Графичке технике у старој српској графици, XXXII, 1992, 225 —227.

104. **Наумовић С. Миомир,**
— Однос мешовитих привредника према култури и културно-историјском наслеђу, (на примерима лесковачког и нишког краја), XXVII, 1987, 125—128.

105. **Николић Р. Милоје,**
— Радоје Домановић као наставник средњих школа, XXX, 1990, 255—272.

106. **Никчевић Војислав,**
— Учешће косовско-метохијских јединица у борбама на југу Србије и ослобођењу Лесковца

1944. године (са М. Фолићем), XXXV, 363—369.

107. **Обрадовић Милан,**
— Деловање обавештајне и контраобавештајне службе НОР-а у јединицама НОВЈ југоисточне Србије у завршним операцијама за ослобођење Југославије, XXVI, 1986, 221—230.
— Обавештајна служба устаника и окупатора у Топличком устанку 1917. године, XXVIII, 1988, 149—157.
— Обавештајна активност субјеката НОП-а у функцији припрема и извођења акција током илегалне борбе у градовима југоисточне Србије, XXX, 1990, 75—85.

108. **Опачић Петар,**
— Војнополитичке прилике и Топлички устанак 1917., XXXIII, 1993, 19—23.

109. **Павићевић Јован,**
— Одјек Топличког устанка 1917. године у Црној Гори, XXVIII, 1988, 49—53.

110. **Павићевић Миодраг,**
— Размештај становништва на територији шире и уже гравитације Лесковца, (са П. Павићевићем), XXVIII, 1988, 285—291.

111. **Павићевић Првољуб,**
— Карактеристике саобраћаја и саобраћајних веза између Лесковца и околине, XXVII, 1987, 287—312.
— Размештај становништва на територији шире и уже гравитације Лесковца, (са М. Павићевићем), XXVIII, 1988, 285—291.

112. **Павловић Марина,**
— Услови становања и живота у ромским насељима у Подворцу и Сат-мали у Лесковцу, (са С. Вељковићем), XXXIV, 1994, 236—243.

113. **Павловић Момчило,**
— Конспиративност партије на власти — рад ОК КП Лесковца на крају рата, XXX, 1990, 117—123.
— Нове чињенице о савезничком ваздушном нападу на Лесковац, 6. септембра 1944., XXXV, 1995, 265—270.

114. **Пејић Светлана,**
— Црква у Репишту, XXXI, 1991, 31—37.
— Пиета у зидном сликарству XVII века у Србији, XXXIII, 1993, 175—180.

115. **Петровић С. Драгољуб,**
— Политички положај Лесковца и јужне Србије у ратној 1944. години, XXXV, 1995, 297—298.

116. **Петровић Тихомир,**
— Књижевни листови и стваралаштво лесковачких основаца, XXVII, 1987, 159—170.
— Школа у Бошњацу — прва школа у јабланичком крају, XXXI, 1991, 151—159.

117. **Пешић Д.**
— Технолошке карактеристике плода џанарике (Prunus cerasifera EHRH.) са планинског подручја Грделице, (са С. Сотировим и С. Станковићем), XXVI, 1991, 425—434.

118. **Пешић Јулијана,**
— Златни накит из римске некрополе у Малој Копашници, XXXV, 1995, 25—38.
— Лесковачки Зборник XXVI—XXXV (1986—1995), прилог библиографији, XXXV, 1995, 383—

119. **Пилић—Ракић Вера,**
— Научна вредност Трајкових списа, XXIX, 1989, 192—195.

120. **Пиљевић Ђорђе,**
— Делатност Трајка Стаменковића у Србији 1935. године, XXIX, 1989, 210—231.
— Став Врховног штаба НОВ и ПОЈ о бомбардовању непријатељских циљева и градова у Југославији у другом светском рату, XXXV, 1995, 197—209.

121. **Поповић Вељa,**
— Пета српска ударна бригада, XXVI, 1986, 43—53.

122. **Поповић Б. Иван,**
— О доприносу Михајла Костића географском проучавању југоисточне Србије, — поводом 37-годишњице научног и стручног рада и 63-годишњице живота, XXVII, 1987, 313—329.
— Основне карактеристике туристичког промета Сијаринске Бање, прилог познавању бањског туризма Србије, (са М. М. Мањејком), XXVII, 1987, 233—241.

123. **Поповић А. Љубодраг,**
— Административно-територијалне промене лесковачког краја од 1878. до 1918., XXVI, 1986, 303—315.

124. **Поповић Новица,**
— Пасјачка чета Машана—Маше

Стојовића, XXVIII, 1988, 135—147.

125. **Поповић Петар,**
— Истраживања вишеслојног налазишта Хисар у Лесковцу, (са М. Јоцић), XXXV, 1995, 13—16.

126. **Раденковић Радослав,**
— Прилози проучавању мотива народних приповедака југоисточне Србије, XXVI, 1986, 323—333.

127. **Радовић Александар,**
— О архитектури цркве Св. Јована у комплексу Јашуњских манастира, XXVII, 1987, 39—46.
— Ревитализација комплекса манастира Прохора Пчињског са посебним освртом на приступ ревитализације старог конака, XXIX, 1989, 49—52.

128. **Рајковић Слађана,**
— Дечје игре Предејана и околине, XXXI, 1991, 177—188.
— Обичаји око рађања и крштења у селима Грделичке клисуре, XXXIII, 1993, 223—232.

129. **Рајовић Радошин,**
— Борбени пут Треће српске народноослободилачке ударне бригаде, (одломак из већег рада), XXVI, 1986, 207—219.

130. **Рајчевић Угљеша,**
— Богосав Војиновић Пеликан (1894—1942), XXVII, 1987, 133—158.

131. **Ракић Хранислав,**
— Борбени пут 47. дивизије НОВЈ, XXVI, 1986, 187—196.
— Делатност студентског удружења у Лесковцу од 1935—1940. године, XXVII, 1987, 339—352.
— Бугарски програм денационализације српског живља у првом и другом светском рату, XXVIII, 1988, 55—59.
— Напад 11. српске народноослободилачке бригаде на немачки аеродром код Лесковца и његово датирање, XXVIII, 1988, 331—334.
— Партијска организација лесковачког и врањског краја у другој половини 1942., XXIX, 1989, 251—255.
— Окупациони систем и илегални рад у градовима јужне Србије 1941—1944, XXX, 1990, 5—11.
— Борба за ослобођење Лесковца (септембар — 11 октобар 1944. године), XXXI, 1991, 215—225.
— „Политика Експрес" и „Вечерње новости" у 1990. о НОР-у на југу Србије, XXXII, 1992, 53—63.
— Активност 47. српске дивизије НОВЈ на чишћењу терена од непријатеља у рејону Јастребца, Прокупља и Куршумлије крајем 1944. године XXXII, 1992, 111—119.
— Реферат поводом 75-годишњице Топличког устанка и 50-годишњице стрељања у Бојнику, XXXII, 1992, 240—243.
—Четовође и војводе из 1917. у Другом светском рату, XXXIII, 1993, 43—52.
— Забрана појединих бројева „Лесковачког гласника" и једног плаката у 1938. години, XXXIII, 1993, 193—196.
— Жандармеријска станица у Печењевцу и њена активност у 1942. години, XXXIV, 1994, 41—44.
— Четрдесет пет година рада Народног музеја у Лесковцу, XXXIV, 1994, 203—205.
— Борбена дејства народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије за ослобођење Лесковца (септембар—октобар 1944. године), XXXV, 1995, 299—312.
— Лист „Власина" као извор бољег упознавања друштвено политичког и културног живота Власотинца (1938—1940)., XXXV 1995, 113—118.

132. **Ракочевић Новица,**
— Настанак комитског покрета у Црној Гори и одлазак комитске чете из округа колашинског у Србију у јесен 1916. године, XXVIII, 1988, 41—47.

133. **Ранђеловић Владимир,**
— Нитрофилна вегетација класе Bidentatea tripartiti Tx., Lohm. et PRSG. 1950. у лесковачком пољу, XXXII, 1992, 209—223.
— Лековите и зачинске биљне врсте околине Босиљграда, (са В. Стаменковићем и Н. Ранђеловићем), XXXIV, 1994, 179—195.

134. **Ранђеловић Новица,**
— Травњачка флора југоисточне Србије (II), грађа за флору југоисточне Србије, (са В. Стаменковићем), XXVI, 1986, 405—410.
— Лековите биљке у флори југоисточне Србије, (са В. Стаменковићем), XXVI, 1986, 411—423.

— Ресурси неких лековитих биљака у југоисточној Србији, (са В. Стаменковићем), XXVII, 1987, 331—338.
— Лековите биљке ужег подручја Власине, (са В. Стаменковићем и С. Сотировим), XXIX, 1989, 367—374.
— Лековите биљке Топлице, (са сар.), XXIX, 1989, 375—380.
— Неке карактеристике флоре Суве планине, (са В. Стаменковићем), XXX, 1990, 323—332.
— Лековите и зачинске биљне врсте околине Босиљграда, (са В. Стаменковићем и В. Ранђеловићем), XXXIV, 1994, 179—195.

135. **Рогић Миодраг,**
— Ђорђе Крстић у Лесковцу, XXXV, 1995, 57—59.

136. **Савковић Светислав,**
— Борбени пут 25. српске ударне дивизије (јуни 1944—јули 1945. године, XXVI, 1986, 119—131.

137. **Сеферовић Нусрет,**
— Скице за портрет Трајка Стаменковића, XXIX, 1989, 159—170.
— Неколико завршних напомена, XXIX, 1989, 246—248.

138. **Слијепчевић Тихомир Гајо,**
— Четрдесетшеста дивизија НОВЈ у борбама за ослобођење јужног Поморавља и Косова и рад њеног обавештајног центра, XXVI, 1986, 163—174.

139. **Сотиров С.**
— Технолошке карактеристике плода џанарике (Prunus cerasifera EHRH), са планинског подручја Грделице, (са С. Станковићем и Д. Пешићем), 425—434.
— Лековите биљке ужег подручја Власине, (са В. Стаменковићем и Н. Ранђеловићем), XXIX, 1989, 367—374.

140. **Стамболић Петар,**
— О Трајку Стаменковићу и његовом времену, XXIX, 1989, 175—176.

141. **Стаменкоивћ Властимир,**
— Травњачка флора југоисточне Србије (II), грађа за флору југоисточне Србије, (са Н. Ранђеловићем), XXVI, 1986, 405—410.
— Лековите биљке у флори југоисточне Србије, (са Н. Ранђеловићем), XXVI, 1986, 411—423.
— Ресурси неких лековитих биљака у југоисточној Србији, (са Н. Ранђеловићем), XXVII, 1987, 331—338.
— Лековите биљке ужег подручја Власине, (са Н. Ранђеловићем и С. Сотировим), XXIX, 1989, 367—374.
— Неке карактеристике флоре Суве планине, (са Н. Ранђеловићем), XXX, 1990, 323—332.
— Лековите и зачинске биљне врсте околине Босиљграда, (са Н. Ранђеловићем и В. Ранђеловићем), XXXIV, 1994, 179—195.

142. **Стаменковић Ђорђе,**
— Дневник Данила Атанацковића Ђате, XXVI, 1986, 267—280.
— Топлички устанак и његов утицај на развој народне буне у срезу сокобањском 1917. године, XXVIII, 1988, 93—110.

143. **Стаменковић Радмила,**
— Архитектура широке чаршије у Лесковцу, XXXI, 1991, 101—115.

144. **Станић Миле,**
— Илустративни материјал из јужне Србије у заоставштини Феликса Каница у архиву САНУ, XXXIV, 1994, 155—160.

145. **Станковић С.**
— Технолошке карактеристике плода џанарике (Prunus cerasifera EHRH.) са планинског подручја Грделице, (са С. Сотировим и Д. Пешићем), XXVI, 1986, 425—434.

146. **Стевовић Иван,**
— Црква Св. Романа код Ђуниса, XXXIII, 1993, 167—173.
— Неистражени споменици у околини Бојника, XXXV, 1995, 45—48.

147. **Стефановић Јосиф,**
— Уз осамдесетогодишњицу књижевног клуба „Светислав Вуловић" у Лесковцу, XXXIII, 1993, 369—374.

148. **Стојановић Радмила,**
— Промјене у приградским насељима настале развитком привредног и друштвеног живота — култура становања, XXVII, 1987, 263—285.

149. **Стојановић Риста,**
— Осврт на неке досад објављене радове и изјаве очевидаца о бомбардовању Лесковца 1941. и 1944. године, XXXV, 1995. 351—361.

150. **Стојановић Славиша,**
— Кратак приказ неогеног лесковачког језера и тектонске котлине, XXX, 1990, 221—224.

— Флувијална фаза у развоју рељефа лесковачке котлине, XXXII, 1992, 153—156.

151. **Стојанчевић Видосава,**
— „Брачни новци" (»Pieces de Mariage«) — примери из јужног Поморавља, XXVI, 1986, 281—290.
— Етнолошки проблеми проучавања лимитрофних области у залеђу лесковачке Мораве (Власина и Лужница), XXVII, 1987, 85—98.

152. **Стојанчевић Владимир,**
— Један географски опис лесковачког краја из 1871. године, XXVI, 1986, 317—321.
— Лесковачки крај у проблематици спољне и националне политике Кнежевине Србије у 19. веку, XXVII, 1987, 71—77.
— Систем окупационе управе у Србији у време Топличког устанка 1917. XXVIII, 1988, 5—10.
— Мита Ракић и његово знаменито дело о ослобођеним крајевима 1877/78. године, XXVIII, 1988, 337—339.
— Јужно поморавље у историји српског народа XIX века (1878), XXIX, 1989, 5—14.
— Из прошлости наших крајева ослобођених у рату 1877/78. г., XXX, 1990, 153—156.
— Други српски устанак 1915. године и његов значај, XXXI, 1991, 235—241.
— Значај устанка 1841. за ослободилачки покрет Срба у Турској, XXXII, 1992, 77—81.
— Пребацивање Василија Трбића са Солунског фронта у Азот и Пореч у лето 1916. године, XXXIII, 1993, 25—30.
— Стопедесет година рођења Стојана Новаковића великог српског државника и научника, XXXIII, 1993, 368—369.
— Проблеми и методологија проучавања прошлости крајева југоисточне Србије, XXXIV, 1994, 82—87.
— Хаџи-Анђелко Димитријевић, народни посланик села Грделичке клисуре за време Турака, XXXV, 1995, 91—94.

153. **Стојић Милорад,**
Метално доба у лесковачкој котлини, (са М. Јоцић), XXXIII, 1993, 291—306.

154. **Стојичић Слободанка,**
— Међународни, економски и политички и правни аспект аграрног питања у новоослобођеним крајевима Србије после српско-турских ратова — документа — VI део, XXVI, 1986, 3—40. (Пос. део).
— Прва политичка опредељења грађана Лесковца и околине (1878—1888), XXVII, 1987, 79—83.
— Избори за велику народну скупштину 1888. године у новим крајевима — лесковачки срез, XXIX, 1989, 103—121.
— Скупштински избори у Лесковцу и лесковачком срезу за време последњег Обреновића (1889—1903), XXX, 1990, 157—195.
— Стеван Сремац у Великој грабовници 1889. године, XXXI, 1991, 55—69.

155. **Стојковић Живан,**
— Приказ борби у листовима и часописима 23. српске ударне дивизије XXVI, 1986, 71—81.
— Рад Градског народног одбора у Лесковцу (1945—1947), XXVII, 1987, 415—423.
— Српски социјалисти о бугарским злочинима у првом светском рату, XXVIII, 1988, 165—170.
— Борбе седме НО бригаде у бригадној штампи, XXVIII, 1988, 313—321.
— Трајко у „Недељним новинама", XXIX, 1989, 171—172.
— Раднички зборови у Лесковцу као манифестација класне борбе од 1928. до 1941. године, XXIX, 1989, 327—331.
— Рад комунистичке партије Југославије у Лесковачком округу од маја до децембра 1945. године, XXX, 1990, 99—107.
— Рад Окружног одбора занатлијских удружења за срезове лесковачки, власотиначки и јабланички од оснивања до 1944. године, XXXI, 1991, 195—201.
— Социолошко-историјски осврт на писање „Наше речи" у 1989. и 1990. год. о НОР-у, XXXII, 1992, 65—68.
— Лесковачки зборник XXXI, Лесковац 1991, XXXII, 1992, 229—231.
— Др Милан Миладиновић, **Тринаеста српска народноослободи-**

лачка ударна бригада, XXXII, 1992, 237—240.
— Злочини Бугара у лесковачком крају 1917. године (социолошко-историјски осврт), XXXIII, 1993, 123—126.
— „Недељне новине" о културној баштини Лесковца, XXXIII, 1993, 189—192.
— Стање у моравској бановини после априлског рата, XXXIV, 1994, 53—56.
— Лесковачка омладинска певачка дружина „Братство" од оснивања до 1936., XXXV, 1995, 103—111.
— Организација Недићеве власти у лесковачком крају, XXXV, 1995, 291—295.

156. **Стошић Љиљана,**
— Три барокна графичка отиска из манастира Св. Николе у Чукљенику, XXXV, 1995, 51—56.

157. **Суботић Гојко,**
— Зидно сликарство Светог Јована Претече у Јашуњи (1), XXVII, 1987, 23—37.
— Обнова зидног сликарства у Светом Прохору Пчињском крајем XV века, XXIX, 1989, 9—14.
— Зидно сликарство Светог Јована Претече у Јашуњи (2) XXXI, 1991, 17—30.
— На прагу новог века, сликарство византијског стила у нашој средини крајем XV века, XXXIII, 1993, 151—157.

158. **Тасић-Ниношевић Мира,**
— Обнова и изградња Лесковца (1944—1947), XXIX, 1989, 349—357.
— Прилог истраживању броја погинулих у бомбардовању Лесковца 6. септембра 1944. године, XXXV, 1995, 275—277.

159. **Тимченко Николај,**
— Вук и српска књижевност, XXVII, 1987, 425—430.
— Одломци о Вуку, XXVIII, 1988, 346—362.

160. **Тодоровић Негован,**
— Природно кретање становништва Лужнице, (са П. Голубовићем), XXVII, 1987, 253—261.

161. **Тошев Снежана,**
— Два градитељска остварења Бранислава Којића у Лесковцу, XXXV, 1995, 85—89.

162. **Трајковић Верољуб,**
— Национална, социјална и старосна структура погинулих у бомбардовању 6. септембра 1944. г., XXXV, 1995, 245—264.

163. **Трајковић Драгољуб,**
— Из прошлости Лесковца, XXVI, 1986, 397—403.
— Из успомена Властимира Вуковића, (поводом седамдесетогодишњице Топличког устанка), XXVII, 1987, 129—132.
— Дипломатска борба за крајеве југоисточне Србије од Санстефанског мира до Берлинског конгреса, XXIX, 1989, 123—153.
— Прилози за познавање старих Лесковчана, XXX, 1990, 215—220.

164. **Требјешанин Радош,**
— Зграде основне школе у Лесковцу током XIX века, XXVI, 1986, 351—358.
— Пет векова Дубочице под јурисдикцијом Топличке митрополије 1219—1737.) године, (одломци из већег рада), XXIX, 1989, 297—303.
— Црквени живот Срба у Лесковцу до краја XIX века, XXXI, 1991, 141—150.

165. **Трифуновић Живојин,**
— Дечје новине „Ђачки напредак" у Лесковцу (1905—1915), XXVIII 1988, 271—276.

166. **Трифуноски Ф. Јован,**
— Средњевековне кочанске куле, XXVII, 1987, 229—232.
— Цвијићево проучавање словенског становништва у Албанији, XXVII, 1987, 223—227.
— Цинцари у СР Македонији, XXVIII, 1988, 307—311.
— Лерин и Воден — два града у северној Грчкој, XXIX, 1989, 359—365.
— Варошице у Тиквешкој котлини, XXX, 1990, 297—313.
— Народни обичаји становништва у брсјачкој области Железник, XXXII, 1992, 191—208.
— Косовски бој у народним предањима из Македоније, XXXIII, 1993, 335—338.

167. **Туровић Добросав,**
— Јабланички комитски покрет 1916—1918., XXVIII, 1988, 27—30.
— Допринос Јабланице у Топличком устанку 1916—1918. године, XXXIII, 1993, 107—118.
— Ослобођење Лесковца 1918. године, формирање привремене

лесковачке општине, XXXIV, 1994, 149—154.
— Црквене књиге Лесковца и локална штампа о бомбардовању Лесковца 6. септембра 1994. године, XXXV, 1995, 271—274.

168. **Ћирић Јован,**
— Културно-историјско наслеђе, схватање, тумачење и друштвено третирање, XXVII, 1987, 5—10.
— Проблеми културе, на примерима из југоисточне Србије, XXX, 1990, 287—296.

169. **Филипич Франце,**
— Тамновање у мариборској казниони, XXIX, 1989, 180—190.

170. **Фолић Милутин,**
— Учешће косовско-метохијских јединица у борбама на југу Србије и ослобођењу Лесковца 1944. године, (са В. Никчевићем), XXXV, 1995, 363—369.

171. **Храбак Богумил,**
— Питање разграничења територија државе СХС и Албаније на конференцији мира у Паризу 1919—1920. XXXIII, 1993, 233—252.
— Економска питања и Бугарска у време бугарско-југословенског разграничења 1919—1920., XXXIV, 1994, 89—99.

172. **Цветковић Владимир,**
— Прилози и натписи у листовима војних јединица са југа Србије (XXI—XXV дивизије) о борбеном доприносу пионира, XXVI, 1986, 261—265.

173. **Цветковић Драгојла,**
— Бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године на страницама локалне штампе („Наша реч"), XXXV, 1995, 227—234.

174. **Цветковић Никола,**
— Лирске народне партизанске песме у ратним листовима XXI српске ударне дивизије, XXVI, 1986, 245—254.
— Даница Марковић о Топличком устанку, XXVIII, 1988, 175—184.
— Народне партизанске песме о илегалним борбама у градовима југоисточне Србије, XXX, 1990, 109—116.
— Видови косовске патриотске традиције у ратним документима, народном стваралаштву и листовима војних формација лесковачког и топличког краја (1941—1944.), XXXIV, 1994, 45—52.
— Народне песме о бомбардовању Лесковца, XXXV, 1995, 223—226

175. **Цветковић Славољуб,**
— IN MEMORIAM др Сергије Димитријевић 19. март 1912—12. август 1987. XXVIII, 1988, 363—364.
— Расветлити почетак активности Трајка Стаменковића, XXIX, 1989, 176—179.
— О мотивима савезничког бомбардовања градова у Србији, XXXV, 1995, 153—155.

176. **Цветковић Н. Томислав,**
— У славу Вука Азбукоука, XXVIII, 1988, 345—346.
— IN MEMORIAM Јован Јоца Ми-
— хајловић (1924—1988), XXVIII, 1988, 366—367.
— Столе Попов, **Незнатни лесковачки догађаји,** Лесковац. 1991. године, XXXII, 1992, 236—237.
— IN MEMORIAM, Драгољуб М. Трајковић, (1904—1992), Лесковчанин духом и телом, XXXII, 1992, 244—245.

177. **Целебџић Милован,**
— Мотиви савезничких бомбардо-
— вања градова Србије и бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године, XXXV, 1995, 165—173.

178. **Шкондрић Драгољуб Љубан,**
— Једанаеста СНОУ бригада у завршним операцијама за ослобођење земље, XXVI, 1986, 113—118.

179. **Шупут Марица,**
— Смисао традиције у српској архитектури поствизантијског доба, XXXI, 1991, 5—15.

Дан Народног музеја у Лесковцу, 10. мај, 1994.[1] године обележен је свечано и радно. После излагања Верољуба Трајковића, директора Народног музеја, представљена је и XXXIV свеска Лесковачког Зборника, а потом и књиге: Хранислав Ракић — историчар, Окупација лесковачког краја 1941—1944. аутора др Живана Стојковића, Хранислава Ракића и Николе Илића.

О XXXIV свесци Лесковачког Зборника говорио је др Милан Миладиновић.

МИНУЛО ВРЕМЕ ЗГУСНУТО У ИСТОРИЈУ

(Промоција Лесковачког зборника т. XXXIV, 1994.)

Пред нама је 34. том Лесковачког зборника, који је, као и претходних 33, заједно са Редакцијом, уредио професор Хранислав А. Ракић, историчар. То је завидан научни и културолошки, историјски и историографски опус и дело које чини богат извор за историју Лесковца и околине и Србије. Стога представља непроцењиво благо и велику културну вредност.

Редакција Зборника неговала је интердисциплинарност у научном и историографском прилажењу прошлости и садашњости, али ради дефинисања и остваривања будућих научних, националних и људских циљева. Радови баш зато што су научно и историографски фундирани имају моћ утицаја на покољења данас и оних која долазе. Полазећи од тога да ако човек не заборави дело претходних и своје има прилике да не изгуби све, да остане усправан и снажан ослоњен на тле које су стварале и градиле генерације. Тиме се он одупире времену пролазности и злу заборављања. у Зборнику су сачуване и отргнуте од заборава бројне историјске, културне, националне, научне, људске и друге вредности. Тако су радови посвећени онима који су стварали својим рукама и умом велика дела, поражавали неверицу у могућности праведнијег и бољег живота, праведнијег света ослобођеног ропства и живота у слободи. У њима је садржано и стваралаштво у разним научним областима, што говори о неуништивости човекове моћи и правилне оријентације ове научне публикације. Разуме се, у томе је било и биће и личних падова, али целина српског друштва уздизала се и развијала, а што се јасно види из публикованих радова. Остављајући друге вредности по страни, може се рећи да је Зборник дело које је учинило дуге кораке у свим областима људског сазнања и практичне делатности, да је отргло од заборава и научно обликовало створене вредности спашавало људе и српски народ од заборава, који прети да уништи оно што је вековима стварано на овом тлу „Брдовитог Балкана" — како рече песникиња Десанка Максимовић. Овде се није само гинуло него и стварало.

Није ово само још један том Зборника него у њему су садржане и новине. Ту су заступљене бројне научне области: општа и посебна историја, политикологија, социологија, међународна политика, географија, етнологија, философија, уметност, књижевност, политичка економија, биологија, биохемија, етика и друге. Ради се о свестраности, што представља још виши квалитет у расту Зборника, зрелости Редакције и стваралачке моћи уредника.

Време у коме живимо утицало је на схватања, понашања и активности људи, па је дошло и до преиспитивања многих истина и заблуда. Сазнање и иде од већих ка мањим заблудама, од мање садржајних ка више чињеничних истина. То је и разумљиво, јер свака дубља друштвена промена, а она се одиграва пред нашим очима, захтева и преиспитивање и нови приступ, валоризацију пређеног пута, сазнатих истина, конкретних циљева итд. Овде се убрзава процес негације свега што је било ради сагледавања стварних и лажних вредности, истина и квазиистина, напредних ствараоца и оних који су побеђени конзервативизмом, оних који су деловали у процесу сазнања са циљем сазнавања истине и других којима је то био посао да остваре личне материјалне интересе. Први су били научници а други чиновници науке. Научници су деловали у правцу сазнања које обогаћује људску мисао и помаже људима да са мање напора остварују више вредности, да се уздигну на виши степен морално-

[1] Дан Народног музеја, обележен је 9. маја 1994. године, због централне прославе „Сто педесет година Народног музеја у Београду".

сти, човечности и ојачају моћ у друштву и у односу на природу. То се остварује на основу нових извора, сазнања и потреба. Оно што је вредно и истинито не може бити негирано иако може бити затрпано пепелом назадњаштва и мрачњаштва, што се данас и чини. Ако пођемо од свих 34 тома Зборника, видећемо да се у њему реализовала негација негације и остваривана валоризација, па се и могао наћи на главној магистрали развоја науке, друштвених токова и стварности. Стога и нема разлога за неком широм валоризацијом радова који су до сада објављени у Зборнику. Оно што је битно и Редакција и аутори су остали на позицијама на којима су и били — научности и историјске одговорности пред истином. Стога и није изненађујуће што је ово научно и историографско дело наставило свој развој не напуштајући концепцију са којом је започео своје излажење давне 1961. године. Разуме се, уз мање неопходне корекције. У исто време, један број доста уважаваних зборника, гласника и јавних гласила сада прелазе на супротне позиције, што доказује да су се више бавиле пропагандом и апологетиком него стварно науком и историографијом. Оно што је још драстичније, сада се обрачунавају са својом прошлошћу, радовима, убеђењима, моралношћу, националном припадношћу како би показали да су сада „слободни" ствараоци и да делују у духу времена не постављајући питање ко га ствара, којим средствима, ударцима по ком народу и људским главама и слично. Важно је бити уз јачег и оног који добро плаћа.

Савременост тражи сву нашу патриотску и научну енергију, мудрост, чвршћи ослонац у националном бићу, у истини. Светом хара фашизам новог типа, који под плаштом демократије остварује светску диктатуру, злоупотребљавајући међународне организације од политичких до тобоже хуманитарних. Диктирају се услови живљења другим народима, а они који на то не пристану изложени су најгрубљем насиљу, угрожава им се самосталност, независност, суверенитет и изложени су геноциду. И са тог становишта радови у Зборнику имају своју вредност, јер говоре како се народ борио против агресора, окупатора и насилника, да се није пристајало на ропство, да се мора борба да води за опстанак и слободу, да се мрзи фашизам без обзира на време и начин појављивања, а угуши мржња према ономе што тежи слободи, бољем животу, прогресу, достојанству, људској солидарности, међусобном уважавању. Ове вредности и далеко шире поруке него што смо навели садржане су у Зборнику. Непристајање на ропство, капитуланство, на националну издају — то је света дужност сваког човека који држи до себе и воли свој народ. Они који на то пристају већ су се доказали као слуге туђина и мрзитељи свога народа, без обзира на то каквим се патриотским перикама украшавали. Њих је народ препознао, а и историја већ бележи. Иду са новим паролама али са старом мржњом.

Оваква дела, као што је Зборник, представљају упоришну тачку и ослонац да се буде усправан, слободан, патриота, научник, књижевник, уметник, да се одбрани своје и национално достојанство, право на сопствени живот и избор начина живота, остане поносан на своју славну историјску прошлост и садашњост. Многи радови су и посвећени борби народа лесковачког краја за слободу.

Зборник је одиграо научну, историографску, патриотску и друштвену улогу, остављајући иза себе на својим страницама знамените истине о ономе што се догађало и стварало, понашало, мислило, тежило. Представља извор надахнућа да се ради, ствара, буде патриота, тежи сазнању, брани слобода, чува достојанство, реализује човечност, организују и уређују друштвени односи који приличе слободним људима. Објављени радови отварају перспективу, јачају наду да ће и ова тешка садашњост настала ненасилном, а делом и насилном војном агресијом, против српског народа проћи. Бити свој на своме, стварати услове свестраније и богатије живота то је стална тежња, а што нам говоре теоријски и емпиријски засновани написи и студије. Тиме се наставља генерацијски ток и схватање дужности да се оствари свој налог историје како би се усправно живело.

У зборнику може да се прати дијалектика људске историје, а посебно историја Срба, на микро рејону који у себи манифестује и опште законитости, која се одигравала и одиграва пред нама. Тиме се отварају простори новим сазнањима, сугеришу нови приступи и подручја истраживања. Динамика друштва се убрзава па је нужно не заостати у сазнањима шта се стварно дешава и које су покретачке снаге. Многи догађаји траже наше одговоре и ми смо дужни да их дамо.

Својом тематиком ово научно и историографско дело представља згуснуту и сабијену историју, а начином презентирања мами људе да схвате да без сазнања прошлости није могуће живети садашњост и свесније предвиђати будућност.

Народни музеј и Редакција Лесковачког зборника правилно је уочила потребу да се одржи научни скуп „Војне формације за време окупације 1941 — 1944. у лесковачком крају" прошле године. То је тренутак времена када долази поново, на жалост, до поделе на патриоте и народне издајнике, на оне који су својим бићем одани свом народу, националним и државним интересима и оне који то нису. Ово се ради баш у време када се појављује фашизам у свету који прети да покори савремено људско друштво, да заустави човечанске токове, да успостави трајну владавину насиља, покоравања, диктатуре, бесправља, нечовештва, модерно ропство не више само робова рада него и целих народа, гетоизација не делова него држава, претварање националних држава у концлогоре, невиђене пљачке националних богатстава других држава, подељености интересних сфера и свега што прати једну политику насиља. Одржан је у време рехабилитације националних издајника и националне издаје. Јављају се и нови квислинзи, лажни патриоти, „спаситељи српских глава", квази-демократе и лажни слободари каквих је било у време ослободилачког и антифашистичког рата. Поново оживљава идеологија коју је народ поразио. Радови објављени у овом тому Зборника на то указују, чврсто ослоњени на примарне изворе и на документа квислинга и четништва. Истакнути историчари Другог светског рата дали су своје значајне прилоге који указују на корене, манифестацију и идеологију квислинга и четника у Србији. То су: др Петар Качавенда, др Никола Живковић, др Милан Матић, др Мирољуб Васић, Драгољуб Ж. Мирчетић, др Јован Златић, др Венцеслав Глишић, др Живан Стојковић, др Милан Миладиновић и Хранислав А. Ракић. Бројним документима доказали су да је била масовна издаја која забрињава својом безочношћу, злочинима и служењу окупатору до краја рата и чак напуштања земље у повлачењу са немачким фашистима. Служили су му верно, што није забележено у историји српског народа. Сада покушавају да их уздигну на пиједастал националних хероја и спаситеља српства, а заједно са окупатором су га уништавали. Тиме се увећава издаја не само народа него и историјске истине и у исто време ствара алиби за националну издају данас. Српски народ је презирао, препознавао и осуђивао своје издајнике, па ни они у прошлости, а ни сви данас неће проћи и доспеће на стуб срама.

Својим радом др **Качавенда Петар** истакао је неке аспекте феномена квислинштва, који је веома сложен по суштини, појавности и манифестацијама. Указао је на припрему издаје Југославије, на рад фашистичких и профашистичких организација и удружења, навео имена само неких истакнутијих политичара који су били шпијуни и разбијачи јединства народа и државе, као што су: Димитрије Љотић, генерал Милан Недић, Милан Ачимовић, Коста Мушицки и други. Они су заједно са фолксдојчерима успоставили полуфашистички режим у Србији. Јављају се слични политичари, јер је готово идентична историјска околност у којој се нашао српски народ и Југославија.

Драгољуб Ж. Мирчетић, др Јован Златић и проф. Хранислав А. Ракић баве се питањима стварања оружаних формација квислинга и њиховим злочиначким радом. Драгољуб Ж. Мирчетић је на бројним документима показао како се стварала оружана снага народне издаје где је највише и дошла до изражаја сва беда квислинга. Стваране су оружане јединице за борбу против сопственог народа а за рачун фашистичких окупатора. Он је то урадио на основу примарних извора наше и непријатељеве архиве. Бити добровољац за борбу против народа представља врхунац националне срамоте, националне издаје и сурвавање у понор аморализма и фашизма. На микро плану феномен издаје дао је и др Јован Златић у свом раду „Команда нишке области српске државне страже". Користећи изворе, пратио је формирање од стране Немаца ове квислиншке команде и коме је служила и против кога се борила. Проф. Ракић је, такође, на микроплану обрадио деловање Жандармеријске станице у Печењевцу. И овде се на појединачном манифестовало посебно и опште карактеристично за целовиту делатност недићевско-љотићевских формација, које су се ставиле у службу националног непријатеља. Ови плаћеници су само променили господара, пре рата служили су буржоазији а по окупацији окупатору.

Др Живан Стојковић у свом раду „Стање у моравској бановини после априлског рата", по свом обичају, стилски веома успешно и историјски садржајно, дао је стање после окупације. По тематици у много чему је рад истоветан са претходним који су се бавили питањима квислиншке власти и јединица. Поучно је како су Немци били неповерљиви према народу па су га разоружавали, а слуге су се саме јављале и добијале оружје. Из тога се може закључити да су успешно извршавали немачке и бугарске налоге и обезбеђивали власт окупатора и виталне комуникације које воде долином Јужне Мораве и Вардара ка југу Европе.

Др Милан Матић и др Милан М. Миладиновић у својим прилозима обрађују квислиншку штампу. Др Милан Матић је у свом студиозном раду обрадио писање два гласила Владе Милана Недића „Српски народ" (каква срамота употребљавати свој народ за одбрану фашизма и држање у ропство) и „Гласник српске државне страже" у којима су се хвалили како су убијали сопствени народ, величали фашистичку Немачку и Италију, нудили нови фашистички поредак, ширили фашистичку идеологију, као што чине неки и данас у сличним називима листова који излазе у Србији. Др Милан М. Миладиновић је обрадио друге листове — гласила квислинга „Обнову", „Ново време", „Понедељак" и друге. Бавио се питањима пропагандног деловања против народа а за рачун окупатора и сопствених интереса.

Др Никола Живковић и Никола П. Илић своје радове посветили су пљачки народног блага српског народа за време окупације. Први на макроплану Србије лоцирањем на њене јужне крајеве а други аутор на примеру једног села (Газдара). Др Никола Живковић је, њему својственом продубљеношћу, користећи бројне изворе, указао да није била само фашистичка окупација државе него и настојање да се дође до робова рада стварањем тобоже само радних организација а у ствари оне су се бавиле и шпијунажом и политичком делатношћу. Немци су створили организацију Тот у Србији. Успели су само за четири године окупације да добију на хиљаде бесплатних радника и опљачкали су огромна богатства. И сада то раде у неким деловима бивше Југославије, али на префињенији начин. Намеравају да то учине поново у Србији, али српски народ се не да покорити. Никола П. Илић показује какве су биле форме експлоатације не само радништва него и сељака за време окупације. Њихова имовина је здузимана по вољи окупатора, обављане су разне реквизиције, за време офанзивних дејстава према слободној територији односили су све што су могли, уништавали имовину сељака, а квислинзи су се утркивали у ревношћу, остављајући људе да гладују како би се додворили Немцима и Бугарима.

Песник и историчар културе др **Никола Цветковић** веома успешно је повезао Косовски бој са борбом народа југа Србије за време Другог светског рата. Истовремено, прати феномен херојизма, на једној, и издају, на другој страни. Показало се да ни један па ни српски народ, можда он више од других, не заборавља издајнике и издају — иако то неки желе да нестане из народног памћења — није без изрода који га остављају када му је најтеже и чак се прикључују његовим непријатељима. Косовске патриотске традиције садржане и у песмама доживљавале су свој живот у свим бојевима за слободу српског народа. То се десило и са борбом за ослобођење од окупације и фашизма.

Овим се завршава обрада оружаних формација за време окупације и радом **др Милице Бодрожић** прелази се на социолошко-политиколошка питања деловања КПЈ и Скоја, социјалних слојева и из тога даје веома значајне констатације. Рад је историографског карактера са научном подлогом. На тај начин проширује се историјски приступ НОР и социјалистичкој револуцији. Пратила је бројни раст комунистичких организација у којима су у почетку устанка углавном били радници, студенти, ученици средњих школа, а веома мало сељака. Трајањем антифашистичке и ослободилачке борбе сељаци су бивали све бројнији и у Партији и Скоју и јединицама Народноослободилачке војске. Још већа је била доминација сељаштва у позадинским властима, што је и разумљиво јер су градови били под окупацијом а села углавном ослобођена на ширем простору југа Србије.

У другом делу, под насловом „Грађа и чланци", објављени су радови и студије из више научних области, али које имају заједничку одредницу научну подлогу и историографске елементе. Сам уводни рад **академика Владимира Стојанчевића** „Проблеми и методологија

проучавања прошлости крајева југоисточне Србије" има шире значење пошто се ради о методолошким упутствима на основу до сада стечених искустава. Он даје поуке које имају трајнију вредност. Академик **Богумил Храбак** дао је свој прилог свеобухватнијем приступу разграничења између Бугарске и Југославије после Првог светског рата. Обрађује економски аспект и извлачи закључак о губицима које је имала Југославија. На жалост, то се поновило и 1945. године када је овој држави опроштено да плати ратну штету Југославији, односно највише југу Србије. Економским питањима бави се и аутор **Драгиша Костић** обрађујући сферу банкарства до почетка Другог светског рата. **Др Борислава Лилић** пише о Пироту на Берлинском конгресу 1878. године када је вођена дипломатска борба за разграничење. **Добросав Ж. Туровић** остаје у сфери свог истраживања и на основу нових извора обрађује ослобођење Лесковца 1918. године. Овим радом допуњује своју обраду историје југа Србије. Историјској тематици претходних аутора придружује се и **Мирослава Јоцић** својим радом о нумизматици из збирке Народног музеја у Лесковцу. Рад је прегледан и илустрован фотокопијом металног новца из грчког и римског периода.

Два рада се баве сличном темом — хидрографијом. Тако **др Радмила Жугић** презентира јавности своја истраживања хидронимије доњег тока слива Јабланице, а **Живорад М. Мартиновић** изданима и изворима у неогену Нишке котлине I. Овим радовима обогаћују се сазнања из ове области, а Зборник даље шири своју тематику и доказује да је отворен за све вредне научне и историографске радове.

Миле Станић упознаје читаоце са илустративним материјалом из јужне Србије, који се налази у заоставштини Феликса Каница а похрањен је у архиву Српске академије наука и уметности. И ово је један од извора за упознавање историјске прошлости Лесковца и околине.

Овом уметничком раду придружује се и прилог **Станише Војиновића,** који нам даје лик стваоца Симе Буњића преко његове једночинке „Статус-кво и Фрау од Балплаца или Балкански рат Симе Буњића".

На крају другог дела наводимо и заједнички рад **Властимира Стаменковића, Новице Ранђеловића и Владимира Ранђеловића** „Лековите и зачинске биљне врсте околине Босиљграда".

У „Хроници" објављени су радови са округлог стола посвећеног **Благоју Николићу** лесковачком револуционару, комунисти и грађанину Лесковца, који је био члан трију партија (Социјалдемократске партије Србије, Бугарске радничке партије и Бољшевичке партије Русије) и учесник двеју револуција (октобарске и југословенске социјалистичке револуције). Округли сто је одржан 4. јуна 1993. године. Својим учешћем и прилозима осветлили су лик и дело овог револуционара аутори **Хранислав А. Ракић, Драгољуб Ж. Мирчетић, др Живан Стојковић, Миодраг Николић** и др **Милан Миладиновић.** Тако се Лесковац одужио револуционарима, а Лесковачки зборник дао прилог проучавању личности Благоја Николића.

Др Мирољуб Васић не само да је наговестио у приказу 33. Тома Лесковачког зборника да треба писати и о савременим темама које су већ део историје, него је то сам учинио. У овом тому објављује рад „Југославија, распад и перспективе (1990—1993) којим отвара простор за писање о најновијој историји Студиозан прилог даје суштину онога шта се догађало. Обрађује узроке, последице и трагедију коју су доживели сви народи Југославије, разуме се, понајвише српски народ, који се још бори против фашистичког светског поретка да сачува своје национално биће и биолошки опстанак и да се једном уједини и живи у јединственој држави. С правом тврди да је стварање Југославије 1918. године био позитиван чин и од интереса за све народе, али на челу појединих народа дошли су сецесионисти, националисти и шовинисти, који су постали поданици туђинима а посебно Германима.

Др Петар Д. Митић се први пут јавља у Зборнику својим прилогом „Структура моторичких способности студената у лесковачком и врањском крају". Ради се о научно-истраживачком прилазу овој проблематици. Иако се ослања на већ раније објављене радове других аутора, у много чему је оригиналан.

Обрада положаја, места, живота, услова становања Рома је тема аутора **Марине Павловић** и **Саве Вељковића**, који су истраживали на подручју Сат-мале и Подворца у Лесковцу. У раду се прилази са политиколошког, социолошког и делом историографског становишта. Стога рад превазилази локалне оквире и даје опште погледе који су са мање или

више елемената слични и у другим деловима Србије где има етничких група Рома. Чињеница је да је дошло до дубоке социјалне поделе међу њима самима па су једни постали власници имовине и баве се трговином, а други су остали у социјалној беди. Међутим, тешко се и једни и други ослобађају вековних навика и менталитета.

Др Милан Матић даје приказ књиге аутора др Живана Стојковића, Хранислава Ракића и Николе П. Илића „Четници у лесковачком крају 1941—1944." у коме веома повољно оцењује ово дело. Сугерише да се и даље ради на истраживањима ове теме с обзиром на актуелности и дугогодишње запуштености обраде четништва у Другом светском рату када су сарађивали и били савезници окупатора.

Др Мирољуб Васић веома студиозно, научно и одговорно даје приказ 33. тома Лесковачког зборника. Тиме се још више истичу научне и историографске вредности овог дела, које остаје да трајно буде извор нових сазнања из области прошлости.

Др Милан Миладиновић је објавио рад „Живот посвећен историјској истини" као приказ Библиографије радова Хранислава А. Ракића" аутора Драгољуба Ж. Мирчетића. Указао је на стварно велике домете у активностима проф. Ракића на плану афирмације историјских вредности, као и на његов допринос историјској науци.

На крају у Лесковачком зборнику је објављен посебан рад као што је то чињено и раније, аутора **Милене Витковић —Жикић** „Прилог проучавању историје костима — цубе".

Д. Милан Миладиновић

Приказ књиге др Живана Стојковића, Хранислава Ракића и Николе Илића, Окупација у лесковачком крају 1941—1944. Народни музеј 1994, написао је др Жарко Јовановић.[1]

ДР ЖИВАН СТОЈКОВИЋ, ХРАНИСЛАВ РАКИЋ, НИКОЛА ИЛИЋ, ОКУПАЦИЈА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ 1941—1944. Народни музеј 1994.

Др Живан Стојковић, Хранислав Ракић и Никола Илић (у даљем тексту аутори) припадају групи историчара врсних истраживача и познавалаца историјске прошлости народа лесковачког краја, посебно за период Другог светског рата (1941—1945). Обрађујући разне проблеме из овог периода дали су већи број запажених заједничких или посебних монографских дела, која чине значајан допринос даљем и ширем проучавању наше историјске прошлости из периода Другог светског рата. Једно од таквих монографских дела јесте и ОКУПАЦИЈА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ 1941—1944. које је издао Народни музеј Лесковца 1994. године у оквиру својих посебних издања, а штампало Графичко предузеће „Напредак" у Лесковцу.

У својој дугој и бурној историјској прошлости народ Србије често је доживљавао разне окупације. Само у првој половини XX века две: 1915—1918. и 1941 1944. Феномен окупације, дакле, био је пратећа појава историјског постојања нашег народа на овим просторима Балкана. Стога је и разумљиво што је често предмет пажње врсних историчара, посебно окупација 1941—1944. године.

Потреба детаљније историографске и друге анализе овог феномена био је основни мотив за поменуте ауторе да приступе њеној обради за подручје лесковачког краја, а које обухвата лесковачки, власотиначки и јабланички срез, јер у историографији до сада није било радова који би у целини били посвећени овом питању. Уколико се о томе и говорило, било је то само у контексту других тема, па је, самим тим, она парцијално обрађивана.

Окупација лесковачког краја имала је своју специфичност. Наиме, поделом Краљевине Југославије, након окупације, већи део лесковачког краја припао је немачкој окупационој зони, а мањи део бугарској. Тако су на овом подручју током Другог светског рата постојала два система окупационе власти — немачки и бугарски, који се по циљевима нису много разликовали али су имали другачији начин организације. Немачка је одмах успоставила своју војноокупациону власт са више важних институција, а истовремено је реорганизовала српску власт којој је дозволила само привидно самостално функционисање, али под строгом својом контролом. На другој страни, Бугари су спровели исту организаци-

[1] О књизи је говорио **др Милан Матић,** а приказ је написао др Ж. Јовановић, који је био и рецензент књиге.

ју власти као и у својој земљи. Тако је започео период немачке и бугарске окупације од средине априла 1941. до средине октобра 1944. године.

У обради проблема окупације у лесковачком крају аутори су користили оригиналну грађу институција српских власти и објављену немачку грађу, а због недоступности само делимично бугарску грађу, што је и недостатак ове књиге. Истраживања су извршена у Архиву Војноисторијског института у Београду (фондови Недићеве архиве, немачке архиве, четничке архиве, бугарске архиве, вашингтонске архиве), затим у Архиву Републичког секретаријата унутрашњих послова Србије, у Архиви Народне банке у Београду, у Архиву грађе Народног музеја у Лесковцу и историјским архивима у Лесковцу, Врању, Прокупљу и Нишу. Коришћена је и објављена грађа у Зборнику докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије. Обилно је коришћена и штампа ратног времена: **Ново време 1941—1944. Обнова**, Београд 1942. **Понедељак**, Београд 1942, **Службене новине**, Београд 1942. и **Српско село**, Београд 1942. Коришћена је и знатна историјска литература.

Збивања током окупације на подручју лесковачког краја аутори су пратили хронолошком обрадом комбиновано са тематским приступом. На 186 страна основног текста за сваку годину окупације, сем 1944. године, прво дају опште мере за одржавање и развој окупационог система, а затим борбене акције, јер те две активности представљају одвојене целине укупног система окупације. Имајући у виду да су четници Косте Миловановића Пећанца и Драже Михаиловића, после почетних пропалих покушаја сарадње са партизанима, водили са њима врло често борбе и да је то обрађено у посебној књизи (ЧЕТНИЦИ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ 1941—1944, од истих аутора), ти сукоби су обрађивани само када су у њима учествовале и оружане формације окупатора и српске владе.

У књизи су посебно наведене појединачне и групне акције партизана, на основу извештаја које су слале разне институције немачким и српским властима са циљем да се прикаже опште стање на окупираном подручју, које никада током рата није било мирно.

Књига је снабдевена поговором, списком извора, литературе и листова и на крају регистром личних имена.

Издавањем ове књиге наша историографија ратног периода обогаћена је још једним вредним делом које историографском и другом анализом периода Другог светског рата употпуњују слику те тешке кобі прошлости нашег народа, која се зове ОКУПАЦИЈА.

Др Жарко Јовановић

О књизи Хранислав Ракић историчар говорио је др Мирољуб Васић

ХРАНИСЛАВ РАКИЋ ИСТОРИЧАР, На родни музеј Лесковац, 1994.

Велико је задовољство данас опет бити овде, са вама, и говорити. Књиге које вам представљамо увеличавају и чине част Народном музеју и граду Лесковцу.

Говорити, писати о Храниславу Ракићу и његовом делу, а речи су исповест душе, значи говорити о једном времену, његовим проблемима, потребама и остварењима, значи говорити о човеку који се идентификовао са оним најхуманијим, најбољим у том времену.

Хранислав Ракић је савременик и сапатник једног историјског времена чија су главна обележја један величанствен Народноослободилачки рат и социјалистичка револуција, који ће разбити многе каноне и митове, постати узор за друге антиколонијалне ратове и револуције и означити корак ка новом времену, и стварања Социјалистичке Југославије; сведок и саучесник крупних остварења, које смо, као држава и народ, постигли, али и пораза социјалистичке цивилизације са свим својим резултатима и заблудама и обесмишљавања утопије зване социјализам, као друштва правде, слободе, једнакости, и Југославије, као историјске тековине и потребе њених народа и њеног насилног разбијања. Нестала је земља коју смо волели, били јој привржени, сматрали је историјском творевином, заједничком будућношћу.

Историја се опет згуснула. У ово апокалиптично, варварско и судбоносно време, када је зло у офанзиви, сејући мржњу и смрт, Српски народ се нашао на прекретници. Угрожено му је историјско биће. Прети му сумрак. Али, ми немамо право на песимизам — већ на борбу. То је и разумљиво, јер ми смо народ коме је идеја слободе, карактерна особина.

Писати о Храниславу Ракићу је лако, јер је оставио много трагова о себи, а већ је доста тога о њему речено, написано, али помало и тешко, јер ми смо по менталитету народ који нерадо афирмативно говори о савременицима, а уз то, нама историчарима у природи позива је да будемо критични. Зато ћу покушати да не будем само историчар.

Иако човек најбоље сам читавог свог живота сведочи о себи и против себе, књига Хранислав Ракић историчар коју вама и јавности данас представљамо и препоручујемо и библиографија његових радова, коју је прошле године урадио уважени Д. Мирчетић, убедљиво сведоче о једном скромном, радном, успешном, плодоносном животу, о човеку кога красе широк осмех и отворено срце, који је прожет патриотизмом, родољубљем, љубављу, за све, коме су завист, непријатељство, мржња, као патолошко стање човека — непознати.

Хранислав Ракић је рођен 1928. у селу Печењевцу. Потиче из поштене, радне, патријархалне породице, где су га од најмањих ногу, првенствено, учили да буде прави човек. Основну школу је завршио у свом селу, а гимназију у Лесковцу. Познавајући менталитет наших родитеља сељака, скоро сам сигуран да га никада нису терали да учи, јер иако су се они радовали да им деца заврше школе, оду у град и живе боље од њих, у њима је увек било потајне жеље да остану, туге што одлазе, што остављају и њих и најчасније занимање на свету — производњу хлеба.

Из породице, у живот понео је неке моралне аксиоме поруке и поуке — скромност, доследност, радиност, великодушност, достојанство, поштење, поузданост и зато ће се читавог живота опредељивати, никада шићарџијски, или, како би модерно рекли, прагматично, већ увек етички.

Хранислав Ракић је, као момче, приступио НОП-у. Учесник је НОР-а и комуниста од 1944. године. Резервни је официр.

Филозофски факултет, групу историја, завршио је на Универзитету у Скопљу. Као професор историје, радио је у Сијаринској бањи и у Гимназији у Лесковцу. Од 1960. до краја 1993. био је директор Народног музеја у Лесковцу.

Хранислав Ракић, скроман и радан, бистар и интелигентан, веома рано је схватио да се у животу мора хтети више него што се може, да би се могло више него што објективне могућности дозвољавају, и да је у животу значајније хтети, желети, умети, него имати, а да човек има, како Кинези кажу — само оно што даје. И он ће читавог свог живота несебично радити и давати себе — послу, друштву, породици, пријатељима, оживотворавајући Марксову визију о раду као првој људској потреби и највећем задовољству.

Хранислав Ракић је највећи, најбољи део свога живота посветио Народном музеју у Лесковцу и обради историје свога краја. Чини ми се да је он рано схватио и одлучио да Лесковац, иако је удаљен око 300 км од Београда — није и не сме да буде провинција, јер провинција, првенствено постоји у главама људи, већ је организованим и систематским радом почео од њега правити метрополу.

Определивши се да се бави истраживањима, да се бави историјом, том вечитом „учитељицом живота", мада су наши народи увек били лоши ђаци те уважене учитељице, Ракић је постепено спознавао да она није само прошлост, већ, првенствено наше сазнање које имамо о њој, да је она поглед садашњости у прошлост и њена усмереност у будућност, да она игра снажну улогу у формирању националне и друштвене свести, да без познавања историје, ми не можемо разумети ни прошлост, ни савремену епоху. Узгред, подсећам да је једно од најзначајнијих знања, знање о себи, о својој прошлости.

Ракић је човек за кога је историја постала и остала никад непресушиви извор, којом се вреди бавити само ако је разумемо као путоказ будућности.

Радови које ће Хранислав Ракић написати последње три и по деценије, као и они које је уређивао, показују његово схватање да историја не треба да се бави политичким пресуђивањем, већ утврђивањем и изношењем чињеница како се и зашто нешто десило. Они, такође, представљају вредан допринос напорима, борби против развијања и јачања ирационалне свести о нашој прошлости и против појава идеологизације појединих догађаја, појава личности из наше прошлости, а пре свега из НОР-а и револуције, а свега тога је било и има. Његови радови су отворени за нова истраживања, они су у сталном дијалогу са прошлошћу и садашњошћу.

Хранислав Ракић је, такође, спознао да у ово историјско време, у коме смо живели и живимо, интелектуалци, историчари посебно, имају веће обавезе и одговорности од других, а поготову у

тумачењу свога времена и суштинских питања од локалног до националног значаја, па ће стално пружати свој допринос у том правцу.

Он ни једног тренутка историјским процесима који су се одигравали није окретао леђа — ни у рату и револуцији, ни када се водила битка за оживотворење њених циљева, идеала, када су била потребна огромна одрицања и жртве, ни у годинама застоја и посртања револуције, ни данас, када је поново угрожено историјско биће српског народа. Он никада није ћутао, када је требало говорити, борити се, јер ћутање је, најчешће саучесништво.

Истине ради, треба рећи, истаћи да је Ракић у својим напорима, мисији, од изградње зграде Музеја до његове издавачке делатности, наилазио најчешће на подршку и разумевање скоро свих структура у Лесковцу, показујући и потврђујући тиме да су, упркос објективних проблема и тешкоћа, а било их је и превише, ипак, најважнији људи, њихово знање, разумевање, ентузијазам, умеће.

Шта још да кажем о Храниславу Ракићу. Учествовао је, на пример, на стотину научних и стручних скупова, увек са запаженим саопштењем, рефератом, рецензирао безброј књига, радова, био члан многих редакција, одржао безброј предавања, био активан јаван и како се то каже, друштвено-политички радник, добио је више друштвених признања од локалних до државних.

Он једино, стицајем околности, није прикачио испред свог часног имена ону академску кваку, мада већина његових књига, по вредности, представљају докторске дисертације, па зато никада није ни тражио научно звање, а одрадио је и зарадио свако, укључујући и оно највеће — звање научног саветника, односно професора Универзитета.

Шта садржи ова књига, посвећена Храниславу Ракићу, чији наслов ми се не свиђа, јер такви наслови се дају када је завршен неки процес, а Ракића здравље и плајваз одлично служе, па ћемо за 15—20 година морати да правимо овакву нову књигу.

У њој су објављени, поред уводне речи проф. Жике Стојковића, текстови 19 аутора, који покушавају да осветле богату организаторску, стручну, научну, списатељску, друштвено-политичку активност и допринос Храниславa Ракића.

У немогућности да се подробније осврнем на садржај тих прилога, а неки од њих су мали есеји, прави медаљони о личности, раду, доприносу, делу Храниславa Ракића, мада и речи умеју да буду претесне, поготову најчешће суздржане речи научних радника, јер, живот, једна богата, радна каријера, не да се угурати у историјске текстове — ја ћу навести само наслове, ради подсећања, објављених саопштења, па нека они, барем делимично, сведоче о садржају ове занимљиве и вредне књиге, скромног наслова — Храниславa Ракић, историчар:

1. Академик Владимир Стојанчевић, Стваралац и дело;
2. Др Милорад Васовић, Обележено време;
3. Ђорђе Митровић, Прилог разматрању улоге Х. Ракића у музејској служби и музеологији Србије;
4. Др Петар Качавенда, Допринос дела Х. Ракића савременој историографији;
5. Др Мирољуб Васић, Допринос изучавању историје омладинског покрета;
6. Др Венцеслав Глишић, Х. Ракић као историчар терора и злочина окупатора и њихових сарадника у лесковачком и врањском крају;
7. Др Жарко Јовановић, Сељаштво југа Србије у делима Х. Ракића;
8. Др Јован Златић, Х. Ракић — историчар КПЈ у народноослободилачком рату у јужној Србији;
9. Драгољуб Мирчетић, Војноисторијски аспект Ракићевог опуса;
10. Др Милан Матић, Х. Ракић — уредник „Лесковачког зборника", посебних издања и ванмузејских публикација;
11. Др Живан Стојковић, Борба за историјску истину;
12. Др Милан Миладиновић, Критичка мисао Х. Ракића;
13. Др Димитрије Кулић, О делу Х. Ракића;
14. Др Никола Цветковић, Ликови бораца у народним песмама и биографској обради Х. Ракића.
15. Драгутин Ђорђевић, Трагови једног историјског тренутка;
16. Николај Тимченко, Х. Ракић у „Нашој речи" и „Нашем стварању";
17. Вили Хубач, Испољена спремност у свако доба за сарадњу;
18. Мр Срђан Марковић, Неколико кратких импресија о Х. Ракићу;
19. Никола Илић, Неколико фрагмената из живота Х. Ракића.

Једна од основних одлика Ракићевих радова јесте схватање да су чињенице вечите, а интерпретација различита, и да историја никада није написана, већ

се стално пише, да на историју морамо гледати као на процес који траје.

Ракић је био и остао радознао, упоран и неуморан, у сталном спознавању прошлости и непрекидном обогаћивању сазнања.

Х. Ракић је уредио и издао читаву једну библиотеку, од Народног музеја у Лесковцу направио узорну културну установу југословенског и европског ранга и угледа, сам написао толико радова, да представљају мању библиотеку, и на тај начин задужио свој Лесковац и српску културу. Његова укупна активност и резултати остаје и трајаће као вредан прилог историјском памћењу.

Хранислав Ракић је већ постао легенда и песник историографије и културе овог краја. То и ова књига потврђује.

Лесковац је изнедрио више знаменитих људи, међу њима посебно место припада Хранославу Ракићу.

Досадашњи живот Х. Ракића био је испуњен радом, стварањем, љубављу. Узгред речено, љубав је, поред осталог, и поглед на свет, однос према другима, карактерна особина. Чврсто верујем да ће и убудуће, као и до сада, он своје искуство, знање, доброту, љубав поклањати онима којима су потребни.

Др Мирољуб Васић

НАУЧНИ СКУПОВИ

Поводом педесетогодишњице Савезничког бомбардовања Лесковца одржан је научни скуп **„Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године"**, у Народном музеју 6. и 7. септембра 1994. године.

После поздравне речи Гојка Величковића, председника СО Лесковац, своја саопштења су изнели: Др Венцеслав Глишић, **Бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. год.**; др Никола Живковић, **Људске жртве и материјални губици као последица бомбардовања Лесковца септембра 1944. год.**; др Славољуб Цветковић, **О мотивима савезничког бомбардовања градова у Србији**; др Слободан Бранковић, **О мотивима савезничког бомбардовања Србије у завршници Другог светског рата**; др Милован Целебџић, **Мотиви савезничких бомбардовања градова Србије и бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. год.**; др Стеван Ђорђевић, **Међународно-правни аспект бомбардовања српских градова**; др Милан Миладиновић, **Антифашистичка борба или геноцид над српским народом**; Никола П. Илић, **Немачко бомбардовање Лесковца у Априлском рату 1941.**; Чедомир Јанић, **Дејства савезничког ваздухопловства у Србији 1943. и 1944. године**; др Слободан Милошевић, **Ратни заробљеници бивше југословенске војске са територије лесковачког округа 1941—1944.**; проф. Верољуб Трајковић, **Национална, социјална и старосна структура погинулих у бомбардовању 6. септембра 1944. године**; др Димитрије Кулић, **Ваздухопловне снаге САД о бомбардовању Лесковца 1944. године**; др Ђорђе Пиљевић, **Улога Врховног штаба и Врховног команданта у доношењу Одлуке о бомбардовању српских градова у Другом светском рату**; др Жарко Јовановић, **Сељаштво југа Србије у време бом бардовања Лесковца 6. септембра 1944. године**; др Милица Бодрожић, **Интелигенција Лесковачког краја 1944. године**; др Никола Цветковић, **Народне песме о бомбардовању Лесковца 6. септембра 1944. године**; Драгојла Цветковић, **Бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. год.**; проф. Добросав Туровић, **Српска штампа и црквене књиге о бомбардовању Лесковца 6. септембра 1944. године**; Мира Ниношевић, **Утврђивање броја погинулих грађана приликом бомбардовања Лесковца 6. септембра 1944. године**; Драгиша Костић, **Сећања очевидаца бомбардовања Лесковца 6. септембра 1944. године**; др Смиљана Ђуровић, **Последице савезничког бомбардовања на економски развој Лесковачког региона**; др Живан Стојковић, **Организација Недићеве власти у Лесковачком крају**; др Драгољуб Петровић, **Политички положај Лесковца и Јужне Србије у ратној 1944. години**; проф. Хранислав Ракић, **Борбе за ослобођење Лесковца септембар—октобар 1944. године**; Гојко Миљанић, **Оперативни положај и борбена дејства НОВ у време извођења операције „Ретвик"**; Драгољуб Ж. Мирчетић, **Операција „Ретвик" (Недеља пацова) 1944. год.**; мр Момчило Павловић, **Нове чињенице о ваздушном нападу на Лесковац 6. септембра 1944. године**; Обрад Бјелица, **Српска дивизија у диверзантској операцији „Ретвик"**; др Мирољуб Васић, **УСАОС на југу Србије 1944. године**; мр Драган Алексић, **Привреда Лесковца и околине 1944. године**; др Риста Стојановић, **О неким писањима и изјавама о бомбардовању Лесковца у II светском рату**; др Пе-

тар Качавенда, **Ефекти савезничког бомбардовања комуникација и градова почетком септембра 1944. године;** др Милутин Фолић, Војислав Никчевић, **Учешће косовско-метохијских јединица у борбама на југу Србије и ослобођењу Лесковца 1944. године.**[1]

Народни музеј у Лесковцу је 20. и 21. октобра 1994. године, организовао научни скуп **„Културно-историјска баштина Лесковца и околине** (V).

На скупу су реферате изнели: Др Иван Ђорђевић, **Монограм Дмитар у Љуботену;** Мирослава Јоцић, др Петар Поповић, **Истраживања вишеслојног налазишта Хисар у Лесковцу;** мр Иван Стевовић, **Неистражени споменици у околини Бојника;** мр Љиљана Стошић, **Три барокна графичка отиска из манастира Светог Николе у Чукљенику;** мр Миодраг Рогић, **Ђорђе Крстић у Лесковцу;** мр Марина Ђурђевић, **Поглед на новије градитељско наслеђе југоисточне Србије до Првог светског рата;** Милан Миловановић, **Градитељска делатност Григорија Самоилова у Лесковцу и околини;** мр Александар Кадијевић, **Цркве архитекта Василија Андросова у Лесковцу и околини;** мр Срђан Марковић, **Руски сликари у Лесковцу и околини;** Снежана Тошев, **Два градитељска остварења Бранислава Којића у Лесковцу;** др Владимир Стојанчевић, **Хаџи-Анђелко Димитријевић, народни посланик села Грделичке Клисуре за време Турака;** др Никола Дудић, **Антропоидни крстови на надгробном камењу Србије;** др Бојан Јовановић, **Несвесно зло;** др Милорад Величковић, **Мета — комуникације кроз ритуале и у савременом животу** — психолошко психијатријски приступ; др Живаң Стојковић, **Удружења и певачка друштва у Лесковцу и околини између два рата;** Хранислав Ракић, **Лист „Власина" као извор упознавања друштвеног, културног и историјског живота Власотинца;** др Борислава Лилић, **Традиционална култура до ослобођења од Турака у југоисточној Србији.**[2]

---

[1] Своје саопштење није доставила из нама непознатих разлога др Смиљана Ђуровић.

[2] Своје саопштење није нам доставио др Милорад Величковић. У оквиру Културно-историјске баштине (V), штампали смо и накнадно достављене радове: Драгутина Борђевића, Црква св. Петка Кумаревска, и Јулијане Пешић, Златни накит из римске некрополе у Малој Копашници.

IN MEMORIAM

Милан Матић (1931—1994)

Др Милан Матић рођен је 4. октобра 1931. године у селу Лукавцу код Ваљева. Основну школу завршио је у родном месту, а гимназију у Ваљеву. Дипломирао је на Филозофском факултету у Београду, на Групи за историју 1958. године. Од дипломирања до 1969. године радио је у Институту за изучавање радничког покрета, а потом у Институту за савремену историју. Магистрирао је 1975. године на Филозофском факултету у Београду. На истом Факултету, 1990. године одбранио је докторат наука. Исте године, изабран је у звање вишег научног сарадника.

У току своје вишегодишње научне каријере радио је на разноврсним пословима: научним, стручним, редакцијским. Стога су и његови радови различитог жанра, а углавном се односе на период историје Југославије у 20. веку. Основно, пак, подручје његовог интересовања и истраживања било је историја Србије у Другом светском рату. Упорним и минуциозним истраживачким радом остварио је и лепе резултате. Објавио је девет књига (самостално или у коауторству), од којих су две студије, три стручна дела и четири зборника историјских извора, као и преко 30 чланака и стручних прилога. Радио је на више пројеката, био члан више редакција, учествовао на бројним научним скуповима, рецензирао више књига и других радова.

Према сваком послу односио се крајње професионално: настојао је да дâ максимум од себе и да уради што најбоље може. Није жалио ни труд ни време, нити је правио разлику између „малих" и „великих" тема, стручног и научног рада, међународног или локалног научног скупа. Поред осталог, био је и вишегодишњи сарадник Народног музеја у Лесковцу и Лесковачког зборника. Као изванредан познавалац литературе и извора за подручје којим се највише бавио, увек је био спреман да помогне сваком ко му се за помоћ обратио.

Као што је био изузетан као човек, такав је био и на послу, па је са њим сарађивати било право задовољство. Био је веома поуздан: није желео ништа да уради на брзину, већ је увек настојао да провери, одвага, преиспита. Исто тако се односио и према својим текстовима: није их се лако ослобађао, већ је тежио перфекцији, па их је још једном прочитавао, проверавао, допуњавао и улепшавао.

Од бројних објављених Матићевих чланака, овом приликом, поменућемо само неке: „КПЈ и стварање антифашистичког јединства у Србији за борбу против окупатора и домаћих издајника 1941" (Прилози за историју социјализма, 1982, бр. 11—12); „Штампа НОП-а Југославије 1941—1945" (Војноисторијски гласник, 1980, бр. 3); „Драгојло Дудић — партизански преговарач са четницима 1941" (Гласник Међуопштинског архива Ваљево, 1989, св. 24); „Антифашистичка делатност КПЈ у устанку у Западној Србији 1941" (Ваљевски крај у НОР-у 1941—1942, Ваљево, 1991); „Српска штампа у Другом светском рату" (Два века српског новинарства, Београд, 1992) и „Српски народ" и „Гласник српске државне страже" о квислиншким тајним јединицама у Србији" (Лесковачки зборник, 1994, бр. 34).

Радећи више година као стручни сарадник, Матић је објавио више стручних радова. Најзапаженија су, свакако, два посебна издања, и то: „Социјалистички и раднички покрет и КПЈ 1867—1941, Библиографија посебних издања 1945—1969" (Београд, 1972, у коауторству) и „Велько Влаховић — Сећања, хронологија, библиографија" (Београд, 1985, такође у коауторству).

Најзначајнији Матићев рад, који обогаћује историографију Србије о Другом светском рату, свакако је његова докторска дисертација „Штампа у Србији у Другом светском рату". То је комплексна студија са три врло важна сегмента: прво, то је историја окупаторско-квислиншке штампе, потом историја штампе народноослободилачког покрета и, на крају, историја штампе четничког равногорског покрета. То су, у суштини, три студијска рада, који на својеврстан начин одсликавају историјска збивања у Србији у Другом светском рату.

Део ове дисертације, знатно проширен и допуњен, објављен је прошле године као мо-

нографија у издању Института за савремену историју под насловом „Партизанска штампа у Србији 1941—1944". Иако је у претходном периоду у нас посвећена велика пажња обради историје НОП-а, поједине теме су биле запостављене, у коју спада и ова, па је отуда појава ове књиге утолико значајнија.

Објаснивши историјске околности у којима је настајала партизанска штампа, Матић је утврдио постојање преко 40 наслова листова и билтена издаваних у Србији у ратним условима. Потом је до у појединости извршио реконструкцију сваког листа: време покретања и гашења, количину издатих бројева, издаваче, уреднике и сараднике, тираж, штампарије или „технике" у којима су штампани, односно умножавани. Није запоставио да прикаже физиономију ове штампе, као и свеукупну издавачку политику, те начин како се она ширила и читала. Посебно се бавио анализом садржаја партизанске штампе, указујући на њен антифашистички карактер, као и на њену улогу на омасовљењу НОП-а, што је било у функцији остварења програма и циљева Комунистичке партије Југославије. Али, имајући у виду да је ова штампа била партијска трансмисија, строго централизована и дириговања, указао је на то да је она изражавала уске партијске интересе и патила од идеолошке искључивости.

Изворно утемељена, концепцијски осмишљена и стилски дотерана, ова студија је дала велики допринос историографији о Другом светском рату у Србији и биће незаобилазна за све истраживаче који се буду бавили овим периодом историје Србије.

Овом приликом скрећемо пажњу и на Матићев рад, на монографију о четничкој штампи у Србији у рукопису. Она је, додуше, остала недовршена. Будући да је то пионирски рад и тема о којој се готово ништа није знало до Матићеве докторске дисертације, сматрамо да би било добро да се она припреми за штампу и објави. Такође би требало објавити студију о окупаторској и колаборационистичкој штампи у Србији 1941—1944. године.

Вредно је поменути и публикацију „Векови Срба — Срби, српске државе и земље", у којој је Милан Матић један од четворице аутора. Иначе, ова књига је објављена 1992. у Горњем Милановцу. За њу је Матић написао поглавље „Срби и велика царства Европе 1459—1804". То је популаран преглед историје српског народа намењен широј читалачкој публици. Матић је показао и овом приликом да је прави професионалац, који се изван свог истраживачког периода, успешно бавио појединим темама. Ту је показао смисао синтетизованог писања само на основу литературе.

Матићево свестрано ангажовање у научном раду, било је велико као и његов допринос историографији савремене историје.

Др Мирољуб Васић

ИЗДАЊЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

929.. 82

Станиша Војиновић

КОСТА ПЕТРОВИЋ

Лесковац 1995.

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК XXXV

*

Главни уредник Хранислав Ракић

*

Одговорни уредник Верољуб Трајковић

*

Штампа „Напредак“ — Лесковац

Типологију песника, златног доба српске поезије, раздобља прве десетине XX века дао је Драгиша Витошевић у књизи **Српско песништво 1901—1914. године.**[1] У овој књизи Д. Витошевић као главне карактеристике песника овога раздобља наводи да су они поред поезије писали позоришну критику, драме и преводили са руског и француског језика. У складу са овом типологијом делује и давно заборављени песник, позоришни критичар, драмски писац и преводилац Коста Петровић. У српској књижевности делује између 1905. и 1914. године. После тога времена престаје да се бави књижевним радом, пише приказе и чланке, прво у Француској (1915—1925) у којима обавештава западну јавност о борби Србије за ослобођење, стварању Југославије и културним и политичким приликама у домовини; а после у Србији (1925—1930) пише портрете француских политичара и расправе о нашим економским и финансијским приликама.

Порекло песника Косте Петровића је веома занимљиво. Његов предак је Јован Петровић Јагодинац, познат као Јован Ковач. Он прелази крајем XVIII века из Србије у Аустрију и служи у фрајкору, да би се стално настанио у Земуну, где ради као ковач и ливац. За време првог устанка, позван од Карађорђа, прелази у Србију, где лије топове и учествује у војним акцијама. После пораза устаника враћа се у Земун и наставља свој стари посао. Познат као добар механичар и ливац, монтирао је 1830. године звона Саборне цркве у Београду а 1831. поправља један пароброд који се покварио надомак Земуна. Дописивао се са Вуком Караџићем. Умро је у Земуну 11. јула 1837. године.[2] После његове смрти породица се раздвојила. Сликар Живко Петровић остаје у Земуну а други син Ђорђе прелази у Србију, где ће догурати до места председника Апелационог суда. Ђорђе је имао два сина — Косту и Стевана. Костин отац Стеван, песник је добио име по стрицу, имао је надимак Рута, пожунски ђак, после ослобођења Врања и Лесковца, ради као практикант и чиновник у Сурдулици и Власотинцу.[3] Како је из политичких разлога почетком XX века остао без службе, радио је као глумац, новинар (био је и одговорни уредник) и писао приче и хумореске лесковачким говором у којима је главни лик добро познати Коце из Власотинца. Ожењен је био Немицом и имао је шест кћери и два сина. Умро је после 1918. године.

Од деце Стевана Петровића треба поменути и ћерку Љубицу, познату глумицу, удату за глумца Душана Јовановића—Црног (погинуо 1912). Она је рођена у Сурдулици 24. јула 1881. године. После завршене женске школе учила је у глумачкој школи Бранислава Нушића и Николе Петровића. На сцену Народног позоришта у Београду ступа децембра 1898. године. Запажена је у путујућим позоришним дружинама у којима највише игра, до Првог светског рата, комичне улоге. У ратовима 1912—1918. године губи супруга и четири сина, тако да цео свој живот посвећује позоришту и подизању свога јединог преживелог сина, значајног глумца Лазара Јовановића (Београд, 1903 — Младеновац, 1976). Године 1934. прославила је тридесетпетогодишњицу свог глумачког рада.[4] Њен син Лазар глуми у Лесковачком позоришту 1946—47. године.[5]

Коста Петровић је рођен у Власотинцу 10. децембра 1885. године.[6] Основну школу и гимназију (другу мушку) завршава у Београду 1905. године. Исте године се уписује на филозофски одсек Велике школе који завршава 1909. године. Од 1909. до 1914. године ради као суплент па професор српског језика крушевачке гимназије.[7] Као учесник у балканским и светском рату 1915. године, постаје секретар просветног одељења у Паризу. Убрзо постаје руководилац овога одељења и на том месту са краћим прекидима остаје до 1925. године. У овом периоду он обилато сарађује национално-политичким чланцима у многим француским листовима („Revue Bleue", „Les annaies politiques et litteraires", „Journai des Debats" i „La Patrie Serbe").[8] После повратка у Србију ради као руководилац за страну штампу

Министарства иностраних послова и сарађује чланцима из економије, финансија и политике и студијама о француским политичарима у часописима „Економист", „Воља"[9], „Нови живот"[10] и „Живот и рад". Студије о француским политичарима објавио је у Београду 1928. године у посебној књизи под насловом **Француски државници.**[11] Умро је 1960. године.

Песник

Писање песама Коста Петровић започиње у ђачкој дружини Друге београдске гимназије „Вук Караџић", као ученик VШ разреда 1905. године. Те године на једном од састанака чита своју песму **Доле с тиранима.**[12] У културном животу Београда ова дружина заузима значајно место. Њен оснивач је Милан Ракић, а на њеним састанцима своје радове читају Јелена Димитријевић, Бранко Лазаревић, Милан Богдановић и др.

Најзначајнији период његовог стваралаштва траје од 1907. до 1914. године, када сарађује у свим значајним часописима и листовима тога времена „Новој искри" (1907), „Штампи" (1907), „Босанској вили" (1908 — 1911, 1913 — 1914), „Српском књижевном гласнику" (1908 — 1910, 1912), календару „Вардар" (1909, 1911), „Бранковом колу" (1909), „Новом времену" (1910 — 1911), „Њиви" (1910), „Тежаку" (1910), „Српској ријечи" (1910), „Српском роду" (1910), „Српском колу" (1910), и „Србобрану" (1911, 1914).

Припадајући модерној песничкој генерацији, Коста Петровић је школован на поезији француских парнасоваца и симболиста. Окренут себи, аналитички ће рашчлањивати своје унутрашње биће избегавајући било коју синтезу. Први је о њему писао Бранко Лазаревић истичући да су Петровићеви "...пејсажи и акварели, у врло доброј техници, пуни колорита и добро погођени..."[13] Од Драгише Витошевића Петровић је означен као сапутник „модерне", трагач за новим и непознатим." Ја бих неке стазе непознате, ненаговештене које нису постојале" (песма у прози **Утрвене стазе,)** који повремено под утицајем литературе књишки употреби прозаизме типа Војислава Илића, „Воловска кола тужно шкрипе друмом" **(Над плугом).**[14]

И заиста, Коста Петровић је окренут унутрашњим пејсажима душе нарочито у песмама **У обећаној земљи** и **На висинама,** покушавајући да се бекством домогне живота и песништва:

До мене јаук не допире људи,
Ја не осећам више жалост њину,
И саучешће нема шта да буди
На тужан живот и тешку судбину.

(У обећаној земљи)

Ја људе нисам нашô на том путу
Са бокорима зарудела воћа,
Само у једном напуштеном куту
Бледа и нема тугује Самоћа.

(На висинама)

У последњем стиху метафора „Самоћа" која је „бледа и нема" делује свежином. И телесну љубав два Милана, Ракића и Ћурчина, жели и Коста Петровић у песми **Исповест** славећи жену од „крви и меса".

Свакако најпознатија песма Косте Петровића је **Сунцокрет** коју је у своју антологију уврстио и Миливоје Павловић 1927. године. То је чврст сонет који један симбол самосталности, окренут само светлости — сунцу, уздиже изнад свакодневнице и обичности:

Као цар после победничке туче
Сунцокрет покрај коприве и драча,
Са главом боје узбуктале луче
Диже се гордо, изнад сна и плача.

Поред унутрашњих пејсажа и градских акварела, песник је, налазећи се испред вртлога ослободилачких ратова, испевао и неколико родољубивих песама од којих је најпознатија и најбоља **Лазарица:**

Подигла те је, освештана зградо,
Велика љубав потоњега цара
Он се у теби одмарао радо
Са молитвом. Као тамњанова пара.

Коста Петровић је посебну пажњу посветио песмама у прози, показујући у њима фину психологију. Човек се идентификује са напуштеним храмом у коме светли слика само једне жене, мајке (песма **Сећање).** Прожет природом, у песми **Живот** Коста Петровић чезне за оностраним, јер живот представљен симболом тамнице, не може да га задовољи. Слобода је оно чему тежи јер је „чежња за метафизичким и чежња за смрћу".[15]

Сматрајући песме Косте Петровића значајним за разумевање периода између 1907. и 1914. године, у прилогу саопштавамо све до сада познате, хронолошким редом.

Преводилац

Као што смо већ поменули, Коста Петровић је преводио са француског и руског. Све преводе објављује у сарајевској „Босанској вили“, а превођење започиње скромно преводом из француске поезије, песмом у прози **Хијалмерово срце** Леконта де Лила.[16] Даље следе такође у прози **Сумња** Сили Придома[17], **За навек Франсоа Копеа**[18], Ludibria Ventis Хенри—Шарла Реада[19] и **Златна барка** Шарла ван Лебрежа[20]. Са руског језика је превео само две у стиху: **Облак** А. С. Пушкина[21] и **Ноћ** Ф. И. Тјутчева[22].

Међу овим преводима посебну пажњу заслужује песма НОЋ од Тјутчева:

До колена песак дробан...
Ми идемо. Већ се скриле,
Давно боје. Мир је гробан,
А борова, кроз пут кобан,
Тамне су се сенке слиле.

Све мрачније, гушће бива
Борје, као поље леда,
Укочена земља снива...
Ко стоока звер се скрива,
Ноћ из сваког жбуна гледа.

Од прозних радова Петровић је превео са француског језика причу **Историја једне љубави** Пола Буржеа.[23]

Позоришни критичар

Коста Петровић, представник модерног европеизма, пише импресионистичку критику под великим утицајем Жила Леметра. Како се позоришном критиком бави за време студија на Великој школи, испољава одушевљење у процењивању, иако су му мерила висока и строга. Позоришне белешке и критике објављује у „Дневном листу“ (1906—1907) и „Одјеку“ (1907—1908). Од значајнијих треба издвојити његове критике драма наших драмских писаца: **Наши синови** Војислава Јовановића Марамбоа, којој одриче сваку вредност и сматра да је без озбиљнијих психолошких понирања[24] и **Свет** Бранислава Нушића, за коју сматра да јој радња није синтетизована и да јој недостаје моћ концентрисаног посматрања.[25] У оцени глумаца и игре често због високих и строгих мерила пребацује у процени.

Драмски писац

На анонимном конкурсу Народног позоришта за 1907. годину послато је четрдесет и пет драма. Као двадесет и трећа забележена је **На згаришту,** паланачка драма у 1 чину.[26]

Пре објаве резултата овога конкурса Војислав Јовановић Марамбо је напао комисију због прекршене тајности конкурса, за његову драму **Каријера** откривен је аутор пре него што су саопштени резултати. На овај напад је одговорио Риста Одавић чланком **О драмском конкурсу,** у коме је саопштио једно писмо Косте Петровића, тада већ сарадника његовог часописа „Нова искра“:

„Поштовани Господине Одавићу,

Тврђење Г. Војислава Јовановића да се о његовом делу „Каријера“ није знало ништа и да је идеја комада била позната само Позоришном Одбору, — н е и с т и н и т а ј е. Овим тврдим да је г. Јовановић говорио мени не само идеју „Каријере“ него чак и поједине сцене. Тако исто и г. Мита Димитријевић упознат је са овим делом г. Јовановића. Примите уверење моје оданости.

15. септембар 1907. Београд

Коста Петровић.“[27]

Том приликом је Риста Одавић поменуо да је Коста Петровић слушалац филозофије и сарадник „Дневног листа“.

На јавни позив Косте Петровића, огласио се и драмски писац Мита Димитријевић изјавом да он није знао за садржај драме Војислава Јовановића.[28]

Коста Петровић је на изјаве Војислава Јовановића и Мите Димитријевића одговорио посебним писмом од 21. септембра које је штампано у листу „Штампа“.[29]

Пре званичног саопштења конкурсне комисије, београдски лист „Штампа“ доноси вест да је прву награду добио Бранислав Нушић, другу Јосиповић из Букурешта а трећу Коста Петровић, слушалац филозофије.[30] После ове вести објављен је званичан извештај из кога се види да је Бранислав Нушић за драму „Јесења киша“ добио прву, а за „Данак у крви“ трећу награду а Миливоје Предић за „Голготу“ другу награду. Међу награђеним али добрим драмама истакнуте су три: „На згаришту“ Косте Петровића и Симе Пандуровића, „Пад“ П. Јовановића и „Каријера“ Војислава Јовановића.[31]

Препоручена од комисије, драма „На згаришту“ је унета у репертоар Народног позоришта за сезону 1908—1909.[32] али је приказана први пут тек 27. фебруара 1910. године. Те вечери српске драме приказане су једночинке: „Изван живота“ Драгослава Ненадића, „На граници“ Ива Ћипика и „На згаришту“ Косте Петровића и Симе Пандуровића.[33]

У драми из паланачког живота тема је сукоб оца и сина („коцкара“) који је прокоцкао сестрин мираз, чији вереник због тога одустаје од женидбе. Непознати позоришни критичар листа „Ново време“ нема ниједну реч похвале за ову једночинку. Он је сматра неоригиналном, као мешавину Предићеве „Голготе“ и Халбеове „Младости“ (она „погреши“ још девојком).[34] Овај критичар на крају закључује: „Стихови госп. Симе Пандуровића мутнији су али су бољи а Коста Петровић срећније подражава у песмама, него у драми“. Милутин Бојић у „Дневном листу“ наглашава да он не види у чему је проблем једночинке. Да ли је то „пропадање“ вереника или сукоб оца и сина. За технику драме пише да има много мана и наивности али истиче да је добро погођена српска паланачка атмосфера, личности су дате са скоро фотографском прецизношћу.[35] Критичар листа „Недеља“, који се крије иза псеудонима „Лесинг“, одриче драми вредност али истиче да се драмске радња одвија у „лаким сценама“. Он више пажње обраћа игри глумаца а тако сазнајемо и имена лица у драми. Оца Благоја је играо Љ. Станојевић, сину је име Жика, вереника игра Богић, ћерку Харитоновићка, мајку Емилија Поповић. За игру глумаца пише да је слаба, истичући само Богића. Сматра да би Чича—Илија Станојевић био много бољи у улози Благоја. И он истиче да је драма настала под великим утицајем Предићеве „Голготе“.[36] Позоришни критичар „Српског књижевног гласника“ Провизорни (Милан Предић) за све три приказане једночинке истиче да сликају беду и друштвене проблеме песимистички, на начин који не одговара стварности. За драму „На згаришту“ пише да јој је садржај пропаст једне паланачке породице у „којој нема јаке воље старешине ни моралне висине.“ Песимизам који у драми преовлађује је претеран али је сматра стилски богатијом и дотеранијом од Ћипикове једночинке. Даље истиче да тема драме није оригинална и да је боље обрађена у француској драми „Крин“ Пјера Волфа и Гастона Леруа играној у париском позоришту „Водвиљ“.[37]

О овој драми се не може рећи ништа више. У архиви Народног позоришта није сачувана, а нема је ни у Сабраним делима Симе Пандуровића.

---

1. Књ. I, Београд, 1975, 209—211, 218—223.

2. Милан Ђ. Милићевић, **Поменик,** Београд, 1888, 259—261.

3. Милан Јовановић—Стојимировић, **Силуете старог Београда,** Београд, 1971, 83; Боривоје С. Стојковић, Историја српског позоришта, Београд, 1979, 492.

4. Б. С. Стојковић, исто, 492. Душана Јовановића помиње лист „Самоуправа“ (VII, 1909, бр. 261, 13. новембар, 3) „он је зет младог песника Косте Петровића“.

5. Исто, 743—744.

6. Друга београдска гимназија. **Извештај о раду и ученичком напретку у школској 1904/05. години,** Београд, 1905, 88.

7. Милош Петровић, **100 година гимназије у Крушевцу,** Крушевац, 1965, 137.

„... Од 1909. године почињу са Универзитета да долазе европеизирани професори као што је млади модерниста Коста Петровић...“

8. Коста Петровић, *L'Université française et la Leunesse serbe, Amédée Moulins. Paris, Edition 6. Van Oest et Cie.* (Bibliographie). — La Patrie Serbe, III, 1918, № 1, Janvier, 44—45. Приказ.

9. 1926: Едуард Ерио (књ. I, 9—10); Аристид Бриан (књ. I, 95—98); Ремон Поенкаре (књ. I, 178—182); Пол Пенлеве (књ. I, 258—261); Александар Милран (књ. I, 496—499); Гастон Думерг (књ. I, 723—726.. — 1927; Жорж Клеменсо (књ. II, 141—147 и 237—244).

10. 1926: Завршни државни рачун (књ. XXVI, 120—124); Народна банка и формирање новчаног оптицаја (књ. XXVII, 78—81) Генерална дирекција државног рачуноводства (књ. XXVII, 232—235) и Луј Барту (бр. 50).

11. Критика се похвално изразила о овој књизи. Поред осталих, Марко Цар (Мисао. 1928, књ. XXVI, 95—98), X. (Новости, VII, 1927, бр. 2095, 24. децембра, 3), М. Пешић (Живот и рад, I, 1908, књ. I, св. 1, јануар, 80 и св. 5, мај, 388), Аноним (Време, VII, 1927, бр. 2158, 22. децембар, 2), М. (Воља, III, 1928. књ. I, бр. 2, фебруар, 156—157) и Аноним (Политика, XXIV, 1927, бр. 7060, 22. децембар, 8).

12. Друга београдска гимназија. **Извештај о раду и ученичком напретку у школској 1904/05. години,** Београд, 1905, 55.

13. **Преглед књижевности у 1910. години.** II Поезија. — Ново време, 1911, бр. 33, 3. фебруар, 2.

14. Српско песништво, књ. I, 32, 329, 347, 403; књ. II, 14, 60, 126.

15. Душица Готић, **Песме у прози у „Српском књижевном гласнику“** (у зборнику:) **Традиционално и модерно у српским часописима 1895—1914.** Матица српска — Институт за књижевност и уметност, Нови Сад — Београд, 1992, 193, 195.

16. Босанска вила, XXIV, 1909, бр. 24, 30. децембар, 373.

17. Исто, XXVI, 1911, бр. 2, 30. јануар, 20.

18. Исто.

19. Исто.

20. Исто.

21. Исто, XXVI, 1911, бр. 10, 31. мај, 149.

22. Исто, 150.

23. Исто, XXIX, 1914, бр. 8, 113—115.

24. Дневни лист, бројеви од 20. и 23. септембра 1906, стр. 3.

25. Боривоје С. Стојковић, **Историјски преглед српске позоришне критике,** Сарајево, 1932, 70; **Исти, Историја српског позоришта, Београд,** 1979, 474—475.

26. Нова искра, IX, 1907, бр. 7 и 8, јули —август, 247; Одјек, 1907, бр. 211, 4. септембар, 2; Самоуправа, V, 1907, бр. 204, 4. септембар, 2.

27. Штампа, VI, 1907, бр. 259, 20. септембар, 3
28. Исто, VI, 1907, бр. 260, 21. септембар, 3.
29. **О драмском конкурсу** (VI, 1907, бр. 263, 24. септембар, 3).
30. VI, 1907, бр. 296, 27. октобар, 3.
31. Штампа, VI, 1907, бр. 299, 30. октобар, 2; Бранково коло, 1907, бр. 42, 15 (28). новембар, стуб. 1462.
32. **Позоришни репертоар** (Штампа, VII, 1908, бр. 205, 27. јули, 2).
33. Аноним, **Стање Народног позоришта** (Недеља, III, 1910, бр. 8, 28. фебруар; 146; Ново време, II, 1910, бр. 58, 27. фебруар, 3).
34. II, 1910, бр. 60, 1. март, 3.
35. 1910, бр. 61, 3. март, 3. Прештампано: Зора (Беч), I, 1910, бр. 4—5, април—мај, 219 и М. Бојић, **Сабрана дела**, књ. III. Проза, Београд, 1978, 146—147.
36. III, 1910, бр. 9, 7. март, 166.
37. 1910, књ. XXIV, бр. 6, 16. март, 460—461.

1.

СПУСТИЛИ СЕ БОЛИ...

Спустили се боли, као магла сива,
На хоризонт бледи влажнога живота,
Клонули су нерви без нових мотива
Лепе ведре среће и свежих дивота.

Натуштено небо... И облаци сури
Преко пустих степа хитају и лете,
А разум и машта, нејасни и тмури
Губе се у магле мистичне и свете.

2.

У ПОСЛЕДЊОЈ НАДИ

И последња нада крха се и ломи,
И остатак вере већ скоро да клоне,
И лагано копни овај живот троми,
И у бескрај јада тио тоне, тоне...

У мочварној души бол и туга сама....
У суморној свести тужних мисли чета
Јауче и јеца ... а печална тама
Сумње, слутње, бола, расте, цвета,
цвета....
И свуд као мис'о несрећа и туга,
Што раздиру душу и целога мене....
И мучим се да се винем из тог круга,
Ал узаман!... И та нада вене, вене....

3.

ОСЕЋАЊЕ СМРТИ

Мутан, брижан, скрушен, без среће и
снова,
Ко покајник худи патим, трпим смело....
Хладно је и мрачно испод мога крова,
А цвеће је давно на прозору свело.

У дну собе моје паучина мрка....
Заостала муха по каткад зазује....
Ноћ упија боје... црних слутња трка
Као предзнак нових јада хују, хују...

Ја пред собом видим простор пуст и
таман,
Око себе јаде и увело цвеће,
А из празне ноћи уз кикот помаман
Хладна смрт за болом лагано се креће...

4.

ЈОШ ЈЕДАН ЖИВОТ ОДЕ

Бледи сутон мрси
И покрива цвеће,
Што лагано вене
Умире и пада.
Гавран кобни цвили
У облаку леће,
А ветрови сикћу
Од беса и једа.

Дажд студени тужно
Засипа и бије...
Голуб један дрхће
И шћућурен ћути,
Стреса се од капи
И на кров се крије,
А небо све више
Мршти се и мути...
Тужно, тужно, тужно!...
Крхају се гране...
Дажд студени снажно
Насрће и шиба...
По мочварној земљи
Руже покидане...
Голуб болан стрепи...,
Све се тресе, гиба...

Блесну...
Гром затутња...
Све се страху даде.
Бесни...
Дажд студени туче...
Дрво пршти...
Мртав голуб с крова
На калдрму паде...
А небо све више
Мути се и мршти.

5.

У ТУЂЕМ СВЕТУ

На земљу ме је Бог спустио страну
И међу људе сурове и дивље.
Дочекаше ме хладно, и не кану
Ни једна суза радости, ни живље

Не закуца им срце. А ја тупо
Гледô сам ове чудноватe људе,
Са стравом што ме гледају глупо
И ко сам, што се, да изнађу, труде.

Рекао сам и ко сам и шта хоћу
И куд ће моје жеље да се крену,
Слушали су ме и дању и ноћу,
Ал'речи моје, кô роса по сену.

Кад сунце јулско трепери и гори,
Изгубиле се у бескрајном вису —
Залуд се језик мој чује и ори,
Ови га људи разумели нису.

И сада живим у том туђем свету
Који је тврђи од сухога пања,
Док дух мој жудно тражи бољу мету
И о другоме завичају сања.

6.

У ОБЕЋАНОЈ ЗЕМЉИ

Далеко изван земље тужне ове,
Као орао за слободом жудно,
Винуо сам се у пределе нове
Које сам хтео до сад узалудно.
На обалама одмарам се сивим
И задовољан ја више не страдам,
Усамљен као Свемоћни ту живим
Ко човек ту се неизмерно надам.

До мене јаук не допире људи,
Ја не осећам више жалост њину,
И саучешће нема шта да буди
На тужан живот и тешку судубину.

За мене нема више страшне јаве
И храбро гледам у очи животу,
Ја нисам више онај што пун страве
Чека да му се удели ко скоту.

Ко неизмерни ја светове стварам,
Дајем сам душу која мени годи,
И ја их лако рушим и обарам
Кад жуди срце по другом да ходи.

И ветар туге затресао није
Никад лишће расцветаних грана
Живота овог чудне хармоније
Која се лије силно са свих страна.

7.

НА ВИСИНАМА

По висинама ведрим и кристалним,
Ко песма срећно прохујалих дана,
Ја блудим ношен једним ветром сталним
Са муклим шумом помрачених страна.

Поља су пуна неке траве свеже
С мирисом до сад непознатим мени,
И летњих свила размануте мреже
Долазе тихо с крајева скривени.

Ваздухом теку многе топле струје,
Дахом ме благим запљускује млако,
А младе јеле освештано хује
И шуме страсти тужно и полако.

Ја овде нисам видô нигде крша
И кукавица суморно да мине,
Орао често крил'ма залепрша
И светлом небу весело се вине.

Ја људе нисам нашô на том путу
Са бокорима зарудела воћа,
Само у једном напуштеном куту
Бледа и нема тугује. Самоћа.

8.

ЦАРСТВО МРАКА

Судбина све нас суровије бије,
Вуче у маглу лутања и беде,
А опште туге застава се вије
Док уста ћуте и очи не гледе.

Прах сјајни тио са нада се скида,
Губе се зраци илузија стари',
И ми бивамо све са мање вида,
Све мање живи и све више стари.

Наш живот пун је неправди и зала,
И мутне туге помрачене зоре,
Ко море плаво звукова и вала
Кад бура бесни и тресу се горе.

И идеала зарђале круне
Леже у мраку расула и беде,
А срећа давно под болима труне
А звезде снова гасе се и бледе.

Сваки нас корак некоме болу води,
Тренутак сваки страдања је део,
И мис'о свака, што се нова роди,
Мора да прође кроз грехова вео.

И свуда задах устајале баре
И тешка боја атмосфере сиве,
Док брзо млади јабланови старе
И рони ветар кроз јесење иве.

Ко камен наша отврдла су чула,
И, отупели, бивамо све више
Саставни део општега расула,
И тмурних дана, и блата и кише.

9.

КАД СЕ ОТВОРИ НЕБО

По мени чудна расула се снага
За живот, и пун нечувене вере
У укрснуће сарањених блага
Дижем се. Ваздух прљави се пере.

Чисти. Боје се одвајају редом.
И, као да се из гробова дижу,
Устају шуме, воде с песмом бледом,
Зракови, поља. Не осећам грижу

Савести ,нит ме неспокојство дира.
Ко Бог ја блудим преко будних њива,
И моја душа не зна шта да бира,
Свуд живот бујан. Са зелених ива,

Набраних вода трепти силна срећа
И младост. И ја жудно берем
Плодове њине, а душа све већа
Пуни се сунцем. Жеља да се верем
По оштром кршу осваја све више.
Јер ја сам рођен да бдим а не молим,
Да се не бојим ни буре ни кише
И да по мрачним кршевима голим

Идем као по путевима правим.
Сва су ми места безгранично драга.
И идем у њих, са љубављу плавим,
Док силно трепти свуд срећа и снага.

10.

НАДА

Наслоњена на једну подсечену врбу, упрла је своје тамне очи рибарева жена у мирне и бескрајне воде. Она усамљена очекује свога мужа који се тако отиснуо давно.

Врбе се нагле води да се огледају и кидају жуто лишће, као жена прве седе власи. Хоризонт се скупља, повлачи, уступа пред навалом ноћи. Небо је отворило многобројне очи које се блистају и сјаје.

Наслоњена на једну подсечену врбу упрла је своје тамне очи рибарева жена у мирне и бескрајне воде. Она усамљена очекује свога мужа који се тако отиснуо давно.

Небо је окренуло своје многобројне очи. Боје се одвајају, рашћишћене од мрачног пепела. Дан је уздигнуо небо, и видик се опустио. Покропљене врбе пробудиле се и дремљиво шуморе.

Наслоњена на једну подсечену врбу упрла је своје тамне очи рибарева жена у мирне и бескрајне воде. На трепавицама блиста јој се роса. Она усамљена очекује свога мужа који се тако отиснуо давно.

11.

СЕЋАЊЕ

Ја радо идем у један храм, који као да је пуштен са небеса, око кога круже облаци шума.

Тај храм, напуштен тако давно, превучен је многим пепелом времена, и нико не иде у њега. Четири бора, као вековни стражари, чувају га, и ћуте, као да ослушкују.

Унутра у храму, вечерњи дах се разлио за сва времена. Угашена кандила пред иконама, које се једва назиру и виде, покривена су прахом који је постао таман и велики.

Само пред ликом светитељке једне виси зелено кандило које вечито гори и које тако озарава лепо бледу главу ове насликане жене.

Кад год идем у овај храм ја сам пред иконом ове лепе жене која ме увек тако благо гледа. Ја јој шаљем дуге молитве које чудно одјекују по овој вечерњој тмини.

И тада, увек, као благослов, са старог звоника забрује звоно које удара и куца као моје срце.

12.

ЖИВОТ

Затворили су ме у најтежу тамницу, као последњег роба. Из прљавих, дебелих зидова пишти вода и, као сузе, спушта се на мало сламе што су ми дали као постељу. Кроз гвоздену решетку на прозору једва се пробијају и просејавају снопови зракова који нечујно увиру у таму. По тамним угловима расула се паучина, и бледа киша туге просула се по целоме простору. Целу тамницу огрнула је нека боја која гуши, умара, трује.

Пришао сам клонуо вратима, да их отворим. Закључана нису се помицала. Лутао сам, викао, али се врата нису отварала.

Попео сам се на прозор, и кроз решетке, тражио да ме пусте, да изађем, да одем далеко одавде, где је све гробно и тамно.

Напољу је било тако лепо, тако свеже. Дан је давно отпустио звезде које се повукле у плаве одаје да отпочину дневни сан. Сунчев дах загрејао земљу која се, као скоро утуљено згариште, дими и пуши. Кукурузне шуме повијају се и шуморе. По небеском плаветнилу расули се облачни жбунови који као бледе сенке, лагано умиру.

Ја сам био жудан овог топлог сунца, ове бескрајне слободе која никад не умире, никад не престаје.

Стегао сам решетку и тресао снажно, да је раскинем, да полетим у ову слободу, у овај ваздух пун свежине и живота, као помаман.

Али решетка је била непобедива, и није попуштала. Само по кадкад мине поред ње мрачни и неми стражар са бајонетом који се силно блиста према сунцу.

13.

УТРВЕНЕ СТАЗЕ

Стазе беле, праве, засуте ситно истуцаним шљунком, којима иду гомиле људи са ропском послушношћу и слепилом, за мене немају дражи.

Ја не волим ове утрвене стазе што све воде једној одређеној мети, којој сви греду са сигурношћу и без стрепње.

Ја не волим ове утрвене стазе које су нам одмах од рођења, наметнуте, као кврге које коче разум и стежу срце.

Мени је досадно ићи овим удешеним стазама, овешталим, јасним, где је све одређено, као на дану.

Ја бих путање нејасне, нове свеже, које воде метама непронађеним, мутним, које воде неким непознатим шумама где лишће тако чудно шуми а орлови се тако високо пењу.

Ја бих неке стазе непознате, ненаговештене, које нису постојале, које нису никад постојале.

14.

ПОД МАГЛОМ

Суморна магла притисла је равни
И брезе мокре и кршеве голе.
Ја идем. Свуда пуко простор тавни,
Суморна магла притисла је равни.

Ја блудим тужан по равнима овим,
А сенке неке промичу крај мене,
Као да каквим мрачним морем пловим
Ја блудим тужан по равнима овим.

Ја идем. Магла сипи. Студен туче
Истеже тело. Мир. По каткад само
Из магле бедни човек зајауче.
Ја идем. Магла сипи. Студен туче....

15.

ИСКРЕНА РЕЧ

Сурово наша отврдла су чула,
И, отупели, бивамо све више
Саставни део општега расула,
И тмурних дана, и блата, и кише.

Са нашег неба звезде се повукле
У мутни простор безверја и туге,
Наше су жеље нејасне и мукле,
А празне наде једине им друге.

Мала, будна су наша откровења
И сва су само бледе ипотезе.
И, тако, све се обара и мења,
Кад снова сиве зашуморе брезе.

И поток прљав снажно напред дере
И хучи, тада, без роптања многа,
Тражимо нове путе, боље вере,
Ослонац јачи и бољега Бога.
И тако увек, цео живот тако,
Тражи се боље и са стрепњом лута,
Али ма куд се слаби разум мако
Свуд мрак и тама, нигде светла пута.
За боле других ми смо неми, глуви,
И душу мрачну не тишти ни мало,
Наш разум тешко туђу муку туви
И мирно гледа оно што је пало.

Из туђег бола наша радост ниче,
У туђем страху наша храброст расте,
Тужан је живот што овако миче,
Ко на север заостале ласте.
Београд

16.

МОРЕ ПЛАЧА

Умукли су давно звуци песме ведре,
И утоно здрави смех у Море Плача,
Где туге и слутње лутају и једре
Кроз буру што бива све јача и јача.

О прошли су дани надања и среће
И време их мутним прахом затрпало.
А сад Море Плача све постаје веће,
Све, веће, а сунце на небу ни мало.

Са покровом пене Море Плача хладно
Пропиње се, хучи. Као да је гладно
Нових жртви, бије, удара, и коси,—
Тек цвет који лепи, насмејан и вити.

Са обале трошне откине и носи,
Да са њиме хладна недра кити.

17.

ЗА ЖИВОТОМ

Ни једном нисам желео да крти
И мукли живот престане за мене,
И да нада мном после моје смрти,
Туже и плачу неутешене жене.

И на мене је са мутнога неба
Падао пљусак октобарске кише
И искушења, да се поколеба
Вера и срце да закуца тише.

И ја сам имао залогаје грке,
И дане пуне болова и дима,
И празан видик, и облаке мрке.—
Мени је било као што је свима.

Али ја нисам клонуо ни пао,
У пркос беди и суровом бичу,
Јер сам са чврстим уверењем знао:
Где расту боли ту и наде ничу.
Мени нетреба утрвена стаза,
И ја ћу ићи и стенама голим,
Храбро, без страха од беде и мраза,
Кроз живот, јер га волим, волим,
волим....

18.

СУНЦОКРЕТ

Као цар после победничке туче
Сунцокрет покрај коприве и драча,
Са главом боје узбуктале луче
Диже се гордо, изнад сна и плача.

Сунчана киша просула се плахо
И поли силно недогледна поља,
Само он јаче од слутње и страха
Стоји и сања времена све боља.

И докле, као пепељасте магле,
Потмуло бије свуда мутна пара,
Коприве, траве клонуло се напе

И земља модра, испуцана гора —
Сунцокрет, душом великога цара,
Расте окренут сунцу као зора.

19.

ПОКАЈАЊЕ

Освештани људи, ја приступам вама
Са кајањем греха, срцем што је пало;
Да престане моја мученичка драма,
Крвава и страшна, опростите мало!

У поноре мрачне клевете и зала
Сишо сам се пусто, без речи и страха,
А проклетство тешко палих идеала
Просуло се на ме, као киша плаха.

О, моја је мржња исполинска била,
И живот се цео у идеал слио;
Да подсечем ваша раширена крила
И да се суноврате, где сам и ја био.

И страсти су ,као узбуркале ватре,
Гореле под ветром напрегнутих моћи,
И последњи део части да се затре
И завлада снага недогледне ноћи.

И клевете, ко из разјапљеног пакла,
Просуо сам многе: ал'слабе и уске
Разбиле се одмах, као комад стакла,
О врлина ваших непробојне љуске.

Но сад, кад се бујне утишале страсти
И лагано боја илузија бледи,
Са остатком, тешко укаљане части,
Ко клонули витез, у бризи и беди,

Освештени људи, ја приступам вама
Са кајањем греха срцем што је пало;
Да престане моја мученичка драма,
Крвава и страшна, опростите мало!

20.

ПОНОЋНА СЕНКА

Модрим сводом дрхте неколико звезда
И стресају тамни прах са себе. Ћуте,
Ко помрла, сива, успавана гнезда
И јесене ветре назиру и слуте.

Дан прогоњен, сјајан одвукао звуке
Л мирис тишине расуо се свуда,
Липе многобројне опружиле руке
Путем који тихо тамни и кривуда.

Кад, уморно, благо, с укрштених грана,
Отисне се лишће и на земљу пане,
Тишина, као дах јануарских дана
Хладно, уплашено тргне се и стане.

Забринута поноћ удаљен дан сања,
Весео и ватрен са младости своје,
Који блуди преко хумова и грања
И просипа свуда звукове и боје.

21.

ИСПОВЕСТ

Не веруј, драга, све је само маска,
Кад ти кажем да те волим чедно
И да ја нисам душа која ласка,
Не веруј, драга, све је само маска.

И ја сам коров из овога врта,
Са истом бојом и задахом истим,
И моја љубав груба је и крта,
И ја сам коров из овога врта.

Прошло је време лутања и плача
И тихе чежње у звезданој ноћи,
Од мене страст је силнија и јача.
Прошло је време лутања и плача.

Моја је душа сањарија сита
И лепих речи што незначе ништа
И што су стално судбе штура жита,
Моја је душа сањарија сита.

Ја нећу да те имам као Бога
Или икону смирену и свету,
Са врлинама која нема многа,
Ја нећу да те имам као Бога.

Ја хоћу да си од меса и крви,
Са пожудама земаљскога створа,
И силно да те страст, кô мене, мрви
Ја хоћу да си од меса и крви.

22.

КОЗАРА

У долу влажном, крај сеоског друма,
Лежи саздана од прућа и блата,
Над њом бди, с брега, непроходна шума
У којој брује косоваца јата.

На благом ветру, с потамнеле стреје,
Лелујају се обешене коже,
У групама се свет растурен смеје,
А о кост два се пса мршава гложе.

За пуна шаше рабацијска кола
Привезали су осуђена вола
Који је упро тужно крупне очи
У румен запад и распете коже,
Докле свет чека и ракију точи
А ватре тихо у шуми се ложе.

23.

ЛАЗАРИЦА

Подигла те је, освештана зградо,
Велика љубав потоњега цара
Он се у теби одмарао радо
Са молитвом. Као тамњанова пара.

У теби речи дизале се свете
И благослова молиле од Бога
Њихове тужне са косова чете
И оклопника храбра војска многа.

Но кад силни варвар царство сруши
И славу стару покри тама гробна,
И крв невина поче да се пуши,
И тебе судба постигла је кобна.

Са јатаганом који главе брише,
И беле орле са камених плочи,
Уз хуке зурла, да не гледа више,
Христу је твоме ископао очи.

И варвар, да би довршио дело
И свему дао разорења боју,
Од тебе, света, створио је смело,
За бесне хате, коњушницу своју.

Ал' сад кад су подигли те снова
И све о теби стало да се стара,
И златни крсти сијају се с крова —
Ти, можда, сањаш потоњега цара

И оклопника многобројне чете
С копљима светлим, без мане и страха,
И, као ветар, када се све крете
На ратном пољу у облаку праха.

И чекаш време да прохуји дробно,
Када ће у те опет да поврви
Војска са новим царем и све кобно
У потоцима да потоне крви.

24.

НАД ПЛУГОМ

Огромно сунце на жаркоме своду
Раширило се, и шиба са њега
Ватрена киша. У шумноме ходу
Ветар се топли спарушио. Жега.

Два млада вола упрегнута скоро,
Тегле плуг снажно, да што дубље продре.
За плугом нагнут сељак ступа споро,
Под жарком кишом, посред њиве мокре.

Са мрког лица, опаљена зраком,
Капљама врели зној му силно лопи,
И њиме сељак при покрету сваком
Кô светом водом стару земљу шкропи.

Дах пожара се шири са свих страна
Облаци мутни ватренога дима
Дижу се изнад изгорелих грана
И траве. Тежак мир лебди над њима,

Над врелом земљом и клонулом
шумом. . . .
Чује се само како из даљине
Воловска кола тужно шкрипе друмом,
Дижући беле облаке прашине.

(у часописима „Њива“ и „Тежак“ између треће и четврте строфе налазе се стихови:)

Под грубом снагом освештане справе
Сува се земља разбија и дроби...
И као жедан цар похотне славе
Да силно ништи, осваја и роби.

25.

ЗАСТОР

Непрозиран и мрачан застор је предамном, који се као окамењена ноћ спустио. Овештала боја стрепње превукла се немарно преко њега.

Као давни живот из Застора назирем мутни шум који једнолико, као ритам духа, пробија се и допире мукло, као клопарање мртвачких костију у и музика давно успаваних снова. Покушао сам да подигнем тај застор, да откријем тај живот, нејасан и мрачан, који уз бледе звуке понире у таму свести и ништавила.

Када сам га додирнуо, руке су ми задрхтале од хладноће и страха, а обамрлост силна обузимала је моје тело.

Нека исполинска, непомична снага лежала је у томе Застору, пространом и хладном.

Под стрепњом, са маглом на очима, скинуо сам руку са Застора и у ропској понизности пао на колена.

Скрушено и немо ја гледам тај Застор, иза кога назирем неког непознатог Бога, са много снаге и милости, чији живот прича наше ништавило и шуми песму суза наших.

26.

ПОМЕЉАРА

Покривена непомичним сенкама јесењих топола клопара помељара с хуком реке, која тавни и губи се у густој шуми врба.

Месечева огњена киша просула се на усплахирене таласе, који као да беже испред пожара.

На обали, у чуновима привезаним за тополе, спавају рибари на подераним мрежама под светлом месечевом кишом.

Сељаци, с јагњећим шубарама, у исцепаним кошуљама, поред ватре, која се диже као ветар, и вреће кукуруза, замишљени ишчекују свој ред.

27.

ПУТ

Отиснула ме је нека чудна, непојмљива снага на овај пут велики и неизмеран. Ја незнам шта сам радио пре но што сам кренуо на овај исполински пут. Да ли сам живео? Јесам ли сањао? Да ли сам постојао? Незнам; немогу ничега да се сетим. Нека непојмљива тама била је превучена преко свега тога.

Ја сад само видим тај исполински пут који кривуда, губи се, беласа, тавни и нестаје иза неких равни које се једва назиру и виде. Многе сам питао, куда води овај пут и где му је крај, али ми нису умели дати одговора. Кад год сам их запитао они су ми одговарали: „Не знамо, али идите".

Ја сам се чудио овим земљацима који живе, иду овим путем, а не знају му ни крај ни куда води. Један ми је рекао да води кроз дубраве, планине, кршеве, шуме и да се завршује Пристаништем Мира. Пристаниште Мира?

28.

ВРАЋАЊЕ

Давно су се угасиле ватре, које су се тако победнички дизале до небеса. Све је било пурпурно, и њиве, ваздух, шуме, били су превучени чудним ружичастим сјајем, који је падао на све стране, као топла киша.

Огромни пламен распиривао је небо, које се као талас, дизало под тим топлим ветром, и срце, загревано тим исполинским ватрама, избијало је силније и живље и у пурпурној светлости изгледало је као сунце које се рађа.

Цео један живот, цео један свет, цео један сан, био је осветљен њима, и поноћ, и вече, и подне, и јутро, у црвеној светлости изгледали су као манита игра крви која кључа и која не умире.

Дубоко, загасито небо, запљускивано тим огромним ватрама, пламтило је као узбуђено, а мирисна, к'о тамњанова пара просипала се по огњеноме ваздуху, и у ужасној светлости, која ослепљује, све као да је очекивало Бога.

И опет, сад после толико година, ветар је раскопао пепељасто згариште и изнео дубоко скривени, утишани жар на површину, која је почела да гори и да пламти.

Над бескрајном равницом лебди немир који очекује зору. Опори, устајали

мирис, који се ширио по васколиком ваздуху, гоњен светлим и топлим ветром, потонуо је у мутном небу, које се губило.

Са суровог, суморног чела беже џиновске сенке, и у дубокој тишини, као сан мртваца, тоне у тамну долину сумње према распаљеном небу.

Огромно, узбуктало сунце лагано се пење уз борову шуму и у млазевима запљускује избраздано чело, а покренуте воде, као пламене реке, с крвавом, заруделом пеном, шуме с узрујаним лишћем, и у ужасној светлости, која ослепљује, све као да очекује Бога.

29.

НА МЕСЕЧИНИ

Зашто страст тражиш да се моја стиша
И покој благи у души ми продре?
Као са неба месечева киша
Што топло пада на гроздове модре,

Желим да паднем, под окриљем звезда
И јабукових пожутелих грана,
На твоје тело, док заспала гнезда
Ћутаће, као сенке, са свих страна.

У овој ноћи кад се свуда точи
И лије силно месечина ведра,
Зашто заклапаш узбуркале очи
И руком кријеш узрујана недра?

Отвори очи, и док на нас сипа
Жутога лишћа јабукова киша
И воденице удаљена шкрипа
Потмуло преко тишине јуриша

И тамних, скоро преораних њива,
На твоја ћу се наслонити бедра,
И осетити као да се слива
Тихо са срца месечина ведра.

30.

БЕОГРАДСКИ АКВАРЕЛ

Као од скоро растопљена стакла,
Блиста се морско огледало воде
У жутом сјају растопљена пакла
Огњена сунца што журе да оду.

Застрте сивим облацима горе,
Далеко, као повучене траке,
Расуте многе непокретне боре
Пламте у жару заходеће зраке.

И када као у самртном часу
Мир над равнима пригушени поста,
По води глаткој разблудно се расу
Крвава светлост сунчанога моста.

А град вековни са платнима кобним
И стражарима, у падању моћи,
Губе се споро с ћутањем гробним
Стапа се с црним зидинама ноћи.

31.

ЗАСТАВА

Дубоко, у дну, у тесној соби, чији су углови превучени слојевима, паучине, као напуштена, мирно, наслоњена на прљави зид, позива Застава, изрешетана, попрскана тамним мрљама крви, искидана у комаде, који се једва држе на једној искрзаној дрвеној мотки са светлим копљем.

Она ту, као заробљена, почива, згурена, скупљена, равнодушна, превучена прашином, и, увучена своје свете рупе, очекује с напрегнутим ћутањем, када ће силно да затреште трубе и ходницима тамним да наступи ћутљиво спремање, прекидано тупим ударима ранаца и тамним батом људи.

Стресавши прашину, подигнута, на челу војске, великодушно лепршаће се на ветру који доноси буру. Сви гледају у њу, у то пурпурно парче платна, обешено о једну стару мотку, као у једно огромно Сунце, и радосни, у сурим хаљинама, с пушкама које се сијају према сунцу газе лагано напред, ношене ветром славе и ударцима музике.

И кад се сударе војске, и с муклим ударима добоша, као сат смрти, забрује град куршума, пламен и ватре засукте као помамну, врела, опора крв проспе се потоцима, у облаку праха, изрешетана, искидана у комаде, попрскана топлим мрљама крви, појавиће се она, и, као крвави сан, лепршаће се, ношена ветром славе, према огњеном сунцу.

32.

КАД МАГЛА ПАДНЕ

Осуство свију ствари испунило је моју душу. Напрежем се да чујем шуштање пожутелих жита и пернатих кукуруза, да саслушам сиве препелице које уз мукло зујање стршљенова и махање крила дивљих голубова кљуцају једра зрна из санута класја. Упирем очи у плодне и набрекле равни које тихо утичу у мутне и бескрајне магле и као зелена маја угибају кад их обгрне ветар. Жудно гледам у пуне и мрачне горе како непомич-

но ћуте и као натуштени облаци падају на зелену земљу. Ја се напрежем, ослушкујем, али не чујем ништа; ни један звук, ни један глас да допре. Тишина је овладала свуда, свима деловима, свима крајевима, и као пред буру занемело све. Преко равни пожутелих њива, занемелих шума провукла се једна овештала боја неодређености и бледила, магле и ћутања.

33.

ЗИДАЊЕ СКАДРА

По борби што се узидати неда,
Скрушена, као Туга, жртва модра,
У тамном велу каменога одра.
Стоји и тужно неимаре гледа.

А они на њу са камењем надру,
Као бујица узавреле крви,
И безброј руку на жртву поврви,
С победном песмом будућему Скадру.

Оставише јој дојке и угасле очи...
И кад је терет притиснуо јаче
И бедна жртва престала да плаче,—

На западу се отпоче да точи
И лије бујно, као све да сатре,
Светлост сунчане узбуњене ватре.

34.

БЕОГРАДСКО ВЕЧЕ

Као од скоро растопљена стакла,
Блиста се модро огледало воде
У жутом сјају растопљена пакла
Огњена сунца што жури да оде.

Застрте сивим облацима паре,
Далеко, као повучене траке,
Расуте многе непокретне баре
Пламте у жару заходеће зраке.

И када, као у самртном часу,
Мир над равнима пригушени поста,
По води глаткој разблудно се расу
Крвава светлост сунчанога моста.

А град вековни са платнима кобним
И стражарима, у падању ноћи,
Губи се споро, и с ћутањем гробним
Стапа се с црним зидинама ноћи.

35.

КА СЛАВИ

У огромним, густим редовима, упрскани блатом, у шајкачама сурим, као побеснели, појурили су напред. На њиховим кобним пушкама сјају се оштри ножеви према залазећем сунцу. Ровови, брда, изгажена поља испуњени су непрекидним узвицима славе. И земља, под џиновским трком, претећи је тутњала, као узбуркано море.

Као сабласти, први већ пожудно скачу у непријатељске ровове. Игличасти, сјајни ножеви забадају се у истурене груди. Кости, под теретом челика, пригушено се ломе. Продужени, потмули јауци звоне као одјек смрти. И потоци топле, пурпурне крви појурише, као поплава.

Самртна врућина покоља поврвела је на све стране. Гомиле непомичних, бледих лешева опружиле се, као авети. Крв, мозак, чутурице, капе, ранчеви, ножеви, растурени су свуда. Под разривеном хумком лежи неколико палих младих коњаника, као мртви листови. Поред поломљене, дрвене ограде вапије један рањени коњ. Кроз небесно плаветнило пробила се вечерњача.

И потиснути, варваре, татарске расе, у шапкама, бацајући пушке, у нереду, обузети ужасом, беже као манити. У ваздуху, испуњеном опорим мирисом барута, одјекују гласови победе. На пирамиди од крвничких лешева, лепрша се поносито победничка застава. У дну, далеко, уз букове шуме, као пакао, букте запаљена села.

36.

ПОД БОЛОМ

Суморно сипи ледена киша. Умрло, жуто лишће пада лагано са полусвучених грана. Кровови оронули, мокри оцртавају се тужно. Далеко у облацима жале птице.

Ми са очима пуним јада гледамо како цвеће вене. Отргнуто, мртво лишће пригушено труне по алејама. На непрозирном небу лебде црни облаци пуни влаге.

Са твога лица нестало је осмејка. Наслоњена и бледа ти ми говориш о вечитости бола. И ти, у самртном страху, хваташ ме грчевито за руке. Као да си видела костур смрти, ти си цикнула. И киша лагано пада.

О, јадно дете! Твоје срце је пуно жудње и страха. Ти тужиш за минулим данима огњенога сунца, када је наш врт пун ружа и када шумори лишће са грана.

Не страхуј. Све ће проћи. Ветар сумње ће прохујати. Ми ћемо опет ићи кроз наш врт, који ће бити пун светлости сунцокрета. У твојим косама биће црвена ружа.

На твом лицу извириће осмејак. Небо ће бити плаво и дубоко. Ја ћу те љубити без престанка. А ти ћеш ми са шумоpењем лишћа певати песму о вечитости среће.

Попис песама

1. **Спустили се боли...** — Нова искра, IX, 1907, бр. 7—8, јули—август, 213.
2. **У последњој нади.** — Нова искра, IX, 1907, бр. 9, септембар, 262.
3. **Осећање смрти.** — Нова искра, IX, 1907, бр. 10, октобар, 292.
4. **Још један живот оде.** — Штампа, VI, 1907, бр. 294, 25. октобар, 3.
5. **У туђем свету.** — Босанска вила, XXIII, 1908, бр. 24, 30. август, 375.
6. **У обећаној земљи.** — Српски књижевни гласник, VIII, 1908, књ. XXI, св. 6, 16. септембар, 420.
7. **На висинама.** — Српски књижевни гласник, VIII, 1908, књ. XXI, св. 8, 16. октобар, 578.
8. **Царство мрака.** — Српски књижевни гласник, VIII, 1908, књ. XXI, св. 11, 1. децембар, 824—825.
9. **Кад се отвори небо.** — Вардар календар за 1909. годину, Београд, 1908, 90. Прештампано. Грађанин, XVI, 1911, бр. 39, 3.
10. **Нада.** — Српски књижевни гласник, IX, 1909. књ. XXII св. 2, 16. јануар, 105.
11. **Сећање.** — Српски књижевни гласник, IX, 1909, књ. XXII, св. 2, 16. јануар 105—106.
12. **Живот.** — Српски књижевни гласник, IX, 1909, књ. XXII, св. 2, 16. јануар, 106—107.
13. **Утрвене стазе.** — Српски књижевни гласник, IX, 1909, књ. XXII, св. 2, 16. јануар, 107.
14. **Под маглом.** — Босанска вила, XXIV, 1909. бр. 2, 30. јануар, 21.
15. **Искрена реч.** — Бранково коло, XV, 1909, бр. 8, 19. фебруар (4. март), 119.
16. **Море плача.** — Бранково коло, XV, 1909, бр. 14, 2. април, 215—216.
17. **За животом.** — Српски књижевни гласник. IX, 1909, књ. XXII, св. 8, 16. април. 585.
18. **Сунцокрет.** — Бранково коло, XV, 1909, бр. 24, 11. јуни, 373. Прештампано: Њива, XIII, 1910, бр. 40, 636; Тежак, XLI, 1910, бр. 23, 221; Босанска вила, XXVI, 1911, бр. 1, 1. јануар, 6; Миливоје Павловић, **Антологија. I.** Песништво, II издање, Београд, 1927, 365.
19. **Покајање.** — Бранково коло, XV, 1909, бр. 33, 13. август, 518.
20. **Поноћна сенка.** — Бранково коло, XV, 1909, бр. 38, 17. септембар, 595.
21. **Исповест.** — Српски књижевни гласник, IX, 1909, књ. XXIII, св. 12, 16. децембар, 909.
22. **Козара.** — Босанска вила, XXIV, 1909, бр. 24, 30. децембар, 371—372.
23. **Лазарица.** — Босанска вила, XXV, 1910, бр. 3—6, фебруар—март, 42. Прештампано: Српска ријеч, VI, 1910, бр. 69, 22. март (4. април), 2; Вардар календар за 1911. годину, Београд, 1911, 61—62.
24. **Над плугом.** — Српски књижевни гласник, X, 1910, књ. XXIV, св. 11, 1. јуни, 824. Прештампано: Њива, XIII, 1910, бр. 30, 11(24). јули, 476; Српски род, I, 1910, бр. 26, 3; Српско коло, VIII, 1910, бр. 26, 5; Тежак, XLI, 1910, бр. 17, 20. јуни, 173.
25. **Застор.** — Ново време, II, 1910, бр. 220, 12. август, 1.
26. **Помељара.** — Српски књижевни гласник, X, 1910, књ. XXV, св. 4, 16. август, 262.
27. **Пут.** — Ново време, II, 1910, бр. 234, 26. август, 1.
28. **Враћање.** — Ново време, II, 1910, бр. 248, 9. септембар, 1. Прештампано: Босанска вила, XXVIII, 1913, бр. 22, 30. новембар, 307.
29. **На месечини.** — Ново време, II, 1910, бр. 269, 30. септембар, 1. Прештампано: Босанска вила, XXVIII, 1913, бр. 24, 30. децембар, 339.
30. **Београдски акварел.** — Ново време, II, 1910, бр. 332, 2. децембар, 1.
31. **Застава.** — Ново време, II, 1910, Додатак божићњем броју од 25. децембра, 2. Прештампано: Вардар календар за 1911. годину, Београд, 1910, 124; Србобран, III, 1911, бр. 63, 5; Илустрована ратна хроника, I, 1912—13, бр. 3, 13.
32. **Кад магла падне.** — Ново време, III, 1911, бр. 33, 3. фебруар, 2.
33. **Зидање Скадра.** — Српски књижевни гласник, XII, 1912, књ. XXVIII, св. 3, 1. фебруар, 186.
34. **Београдско вече.** — Босанска вила, XXVIII, 1913, бр. 20, 30. октобар, 275.
35. **Ка слави.** — Босанска вила, XXIX, 1914, бр. 1—6. јануар—март, 15. Прештампано: Србобран, VI, 1914, бр. 235, 3.
36. **Под болом.** — Босанска вила, XXIX, 1914, бр. 9, 1. мај, 123.

Staniša Vojinović

KOSTA PETROVIĆ

Kosta Petrović, who was born in Vlasotince in 1885, was a poet, drama critic, playwright and a translator. He wrote for many French papers where he published a lot of articles about the struggle of Serbia for its freedom. As a poet he was educated under the influence of French parnassiens and symbolists. He also translated from French and Russian. Although his standards were high and rigid he showed a great deal of delight in his criticism of plays because he wrote it when he was young. Together with Sima Pandurović he wrote a play in one act called „Na Zgarištu".

After this the author continues with the poems of Kosta Petrović which were published in various papers during the period 1907—1914.

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ

Др Иван Борђевић, Београд
Мирослава Јоцић, Лесковац
Др Петар Поповић, Београд
Игор Богдановић, Београд
Мр Иван Стевовић, Београд
Мр Љиљана Стошић, Београд
Мр Миодраг Рогић, Београд
Мр Марина Бурђевић, Београд
Милан Миловановић, Београд
Мр Александар Кадијевић, Београд
Мр Срђан Марковић, Лесковац
Снежана Тошев, Земун
Др Владимир Стојанчевић, Београд
Др Никола Дудић, Београд
Др Бојан Јовановић, Београд
Др Живан Стојковић, Лесковац
Хранислав Ракић, Лесковац
Др Борислава Лилић, Пирот
Драгутин Борђевић, Лесковац
Јулијана Пешић, Лесковац
Др Петар Качавенда, Београд
Др Венцеслав Глишић, Београд
Др Никола Живковић, Београд
Др Славољуб Цветковић, Београд
Др Слободан Бранковић, Београд
Др Милован Целебић, Београд
Др Стеван Борђевић, Београд
Др Милан М. Миладиновић, Београд
Чедомир Јанић, Београд
Др Слободан Д. Милошевић, Београд
Верољуб Трајковић, Лесковац
Др Димитрије Кулић, Ниш
Др Борђе Пиљевић, Београд
Др Жарко Јовановић, Београд
Др Милица Бодрожић, Београд
Др Никола Цветковић, Београд
Драгојла Цветковић, Београд
Добросав Туровић, Лесковац
Мира Ниношевић, Лесковац
Драгиша Костић, Лесковац
Др Драгољуб С. Петровић, Београд
Др Гојко Миљанић, Београд
Драгољуб Ж. Мирчетић, Ниш
Мр Момчило Павловић, Београд
Мр Обрад Бјелица, Београд
Др Мирољуб Васић, Београд
Мр Драган Алексић, Београд
Др Риста Стојановић, Словенградец
Др Милутин Фолић, Приштина
Војислав Никчевић, Приштина
Никола П. Илић, Лесковац
Станиша Војиновић, Београд

С А Д Р Ж А Ј

КУЛТУРНО ИСТОРИЈСКА БАШТИНА ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ (V)

Др Иван М. Ђорђевић, Монограм Дмитар у Љуботену — — — 5
Игор Богдановић, Мирослава Јоцић, Петар Поповић, Сондажна истраживања локалитета Хисар (Лесковац) — — — — 13
Јулијана Пешић, Златни накит из римске некрополе у Малој Копашници — — — — — — — — — — — — — 25
Мр Иван Стевовић, Неистражени споменици у околини Бојника 45
Мр Љиљана Стошић, Три барокна графичка отиска из манастира Св. Николе у Чукљенику — — — — — — — — — 51
Мр Миодраг Рогић, Ђорђе Крстић у Лесковцу — — — — — 57
Мр Марина Ђурђевић, Поглед на новије градитељско наслеђе југоисточне Србије до Првог светског рата — — — — — 61
Милан Миловановић, Градитељска делатност Григорија Самојлова у Лесковцу и околини — — — — — — — — — 69
Мр Александар Кадијевић, Цркве архитекта Василија Андросова у Лесковцу и околини — — — — — — — — — 75
Мр Срђан Марковић, Андреј Биценко у Лесковцу — — — — 81
Снежана Тошев, Два градитељска остварења Бранислава Којића у Лесковцу — — — — — — — — — — — 85
Др Владимир Стојанчевић, Хаџи-Анђелко Димитријевић, народни посланик села грделичке клисуре за време Турака — — 91
Др Никола Дудић, Антропоидни крстови на надгробном камењу Србије — — — — — — — — — — — — — 95
Др Бојан Јовановић, Несвесно зло — — — — — — — — — 99
Др Живан Стојковић, Лесковачка омладинска певачка дружина „Братство" од оснивања до 1936 — — — — — — — — 103
Хранислав Ракић, Лист „Власина" као извор бољег упознавања друштвено политичког и културног живота Власотинца (1938—1940) — — — — — — — — — — — — — 113
Др Борислава Лилић, Традиционална култура (до ослобођења од Турака) у југоисточној Србији — — — — — — — — 119
Драгутин Ђорђевић, Црква Света Петка Кумаревска — — — 125

САВЕЗНИЧКО БОМБАРДОВАЊЕ ЛЕСКОВЦА 6. СЕПТЕМБРА 1944. ГОДИНЕ

Др Петар Качавенда, Ефекти савезничких бомбардовања комуникација и градова у Србији почетком септембра 1944. год. 137
Др Венцеслав Глишић, Бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године — — — — — — — — — — — — — 143
Др Никола Живковић, Људске жртве и материјална штета Лесковца од бомбардовања 6. септембра 1944. године — — — 149
Др Славољуб Цветковић, О мотивима савезничког бомбардовања градова у Србији — — — — — — — — — — 153
Др Слободан Бранковић, Бомбардовање градова у Југославији у Другом светском рату — смисао и могућности истраживања 157
Др Милован Целебџић, Мотиви савезничких бомбардовања градова Србије и бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. год. 165
Др Стеван Ђорђевић, Други светски рат и ратна штета Југославије — — — — — — — — — — — — — 175

Др Милан М. Миладиновић, Антифашистички рат или рат против становништва — — — — — — — — — — — — 181
Др Слободан Д. Милошевић, Ратни војни заробљеници са територије среза Лесковац у Немачкој и Италији 1941—1945. год. 189
Др Димитрије Кулић, Ваздухопловне снаге САД у бомбардовању Лесковца 6. септембра 1944. године — — — —— — — 193
Др Ђорђе Пиљевић, Став Врховног штаба НОВ и ПОЈ о бомбардовању непријатељских циљева и градова у Југославији у Другом светском рату — — — — — — — — — — 197
Др Жарко Јовановић, Сељаштво југа Србије у време бомбардовања Лесковца септембра 1944. године — — — — — — 209
Др Милица Бодрожић, Прилог о интелигенцији лесковачког краја 1944. године — — — — — — — — — — — — 215
Др Никола Цветковић, Народне песме о бомбардовању Лесковца 223
Драгојла Цветковић, Бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године на страницама локалне штампе („Наша реч") — — 227
Чедомир Јанић, Дејства савезничког ваздухопловства у Србији 1943. и 1944. године — — — — — — — — — — — 235
Верољуб Трајковић, Национална, социјална и старосна структура погинулих у бомбардовању 6. септембра 1944. год. — — 245
Мр Момчило Павловић, Нове чињенице о савезничком ваздушном нападу на Лесковац 6. септембра 1944. год. — — — 265
Добросав Туровић, Црквене књиге Лесковца о бомбардовању Лесковца 6. септембра 1944. год. — — — — — — — — 271
Мира Ниношевић, Прилог истраживању броја погинулих у бомбардовању Лесковца 6. септембра 1944. године — — — 275
Драгиша Костић, Прилог анализи бомбардовања Лесковца 6. септембра 1944. године — — — — — — — — — — 279
Др Живан Стојковић, Организација Недићеве власти у лесковачком крају — — — — — — — — — — — — 291
Др Драгољуб С. Петровић, Политички положај Лесковца и Јужне Србије у ратној 1944. години — — — — — — — 297
Хранислав А. Ракић, Борбена дејства народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије за ослобођење Лесковца (септембар—октобар 1944. год.) — — — — — — 299
Др Гојко Миљанић, Оперативни положај и борбена дејства НОВ Србије у време извођења операције „РЕТВИК" — — — 313
Драгољуб Ж. Мирчетић, Савезничка бомбардовања Ниша и околине 1943—1944. године — — — — — — — — — — 319
Мр Обрад Бјелица, Двадесет четврта српска дивизија у дејствима на комуникацијама и у диверзантској операцији „РЕТВИК" 331
Др Мирољуб Васић, Уједињени Савез Антифашистичке омладине на југу Србије 1944. године — — — — — — — — — 339
Мр Драган Алексић, Привреда Лесковца 1944. године — — — 345
Др Риста Стојановић, Осврт на неке до сада објављене радове и изјаве очевидаца о бомбардовању Лесковца 1941. и 1945. године — — — — — — — — — — — — 351
Др Милутин Фолић, Војислав Никчевић, Учешће косовско-метохијских јединица у борбама на југу Србије и ослобођењу Лесковца 1944. године — — — — — — — — — — — 363
Никола П. Илић, Немачко бомбардовање Лесковца 1941. године — 371
Др Мирољуб Васић, Темељи Југославије, историјски домашаји 1. 12. 1918. и 29. 11. 1943. године — — — — — — — 377
Јулијана Пешић, Лесковачки Зборник XXVI—XXXV (1986—1995) — прилог библиографији — — — — — — — — — — 383

ХРОНИКА

— **Др Милан М. Миладиновић,** Минуло време згуснуто у историју /Лесковачки Зборник XXXIV, Народни музеј Лесковац — 412

— **Др Жарко Јовановић** / Др Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, Окупација у лесковачком крају 1941—1944, Народни музеј, 1994 — — — — — — — — — — — 417
— **Др Мирољуб Васић** / Хранислав Ракић историчар, Народни музеј, 1994. — — — — — — — — — — — — 418
— научни скупови — — — — — — — — — — — — 421

IN MEMORIAM

Др Мирољуб Васић, МИЛАН МАТИЋ (1932—1994) — — — — 423

ПОСЕБАН ДЕО

Станиша Војиновић, Коста Петровић — — — — — — — 1—16

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК XXXV

Издаје
НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ

*

Главни уредник
Хранислав Ракић

*

Одговорни уредник
Верољуб Трајковић

*

Лектор
Живојин Тасић

*

Превод на енглески
Драган Ивановић

*

Технички уредник
Србољуб Цветковић

*

Коректори
Стојна Марковић
Зора Стојановић

*

Насловна страна
Јован Поповић

*

Тираж 500 примерака

Решењем Републичког секретаријата за културу — Београд
бр. 413-500/77-02а ослобођен пореза на промет

Штампа „Напредак" — Лесковац